

INSTITUTET FÖR
RÄTTSHISTORISK FORSKNING

GRUNDAT AV GUSTAV OCH CARIN OLIN

The Olin Foundation for Legal History

STOCKHOLM 2011

Akademisk avhandling för avläggande av filosofie doktorsexamen i kulturvård, Göteborgs universitet. Avhandlingsprojektets genomförande och tryckning har möjliggjorts genom bidrag från Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin, Riksantikvarieämbetets forsknings- och utvecklingsmedel, Berit Wallenbergs stiftelse, Längmanska kulturfonden, Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Torsten och Ragnar Söderbergs Stiftelser och Knut och Alice Wallenbergs stiftelse.

ISBN 978-91-86645-01-4
ISSN 0534-2716

OMSLAG & GRAFISK FORM: *Pablo Sandoval*

TRYCK & BINDNING: *Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn, Estland*

Den avbildade medaljen över Johan Stiernhöök är slagen av Svenska Akademien 1837.

Den är graverad av C.M. Mellgren.

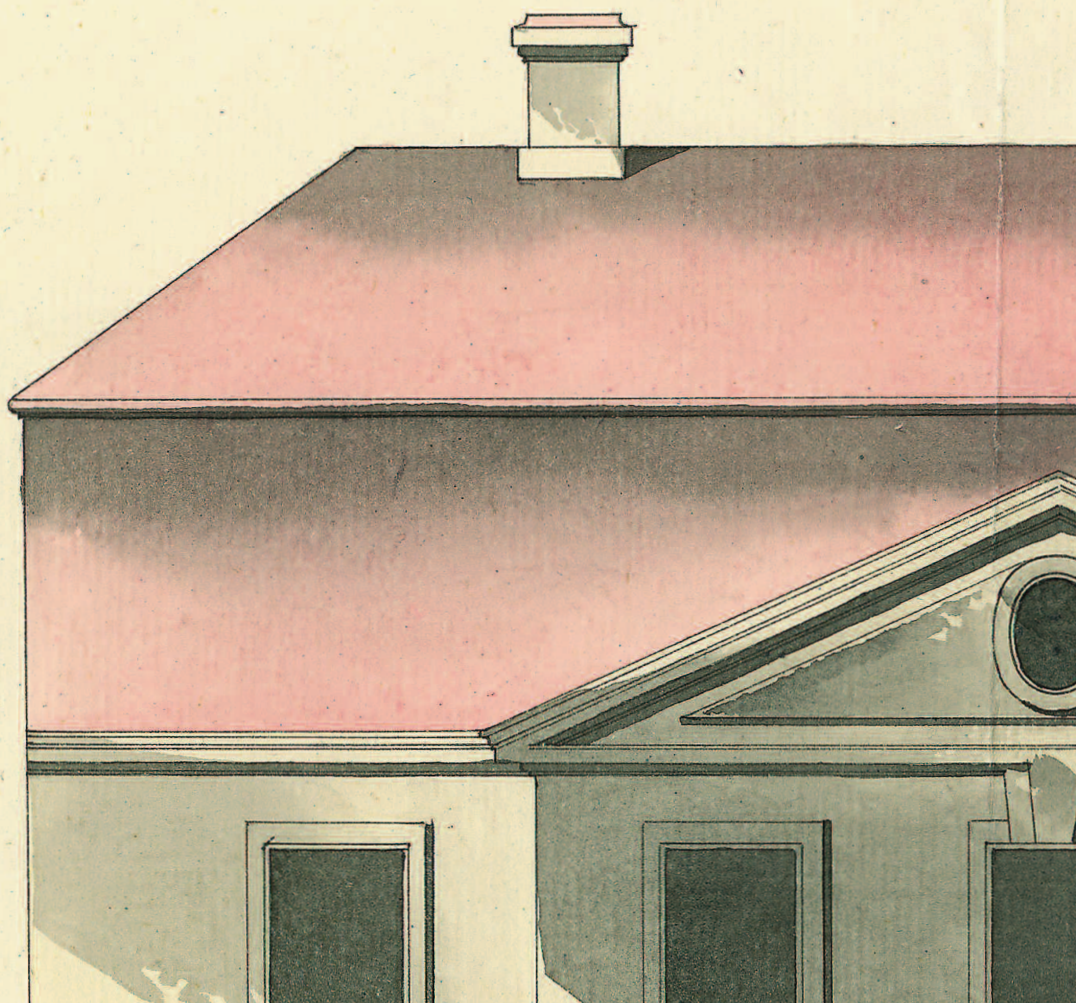

RÄTTSHISTORISKT
BIBLIOTEK

BAND 67

DISTRIBUERAS AV RÖNNELLS ANTIKVARIAT AB

Dessein till hallängens

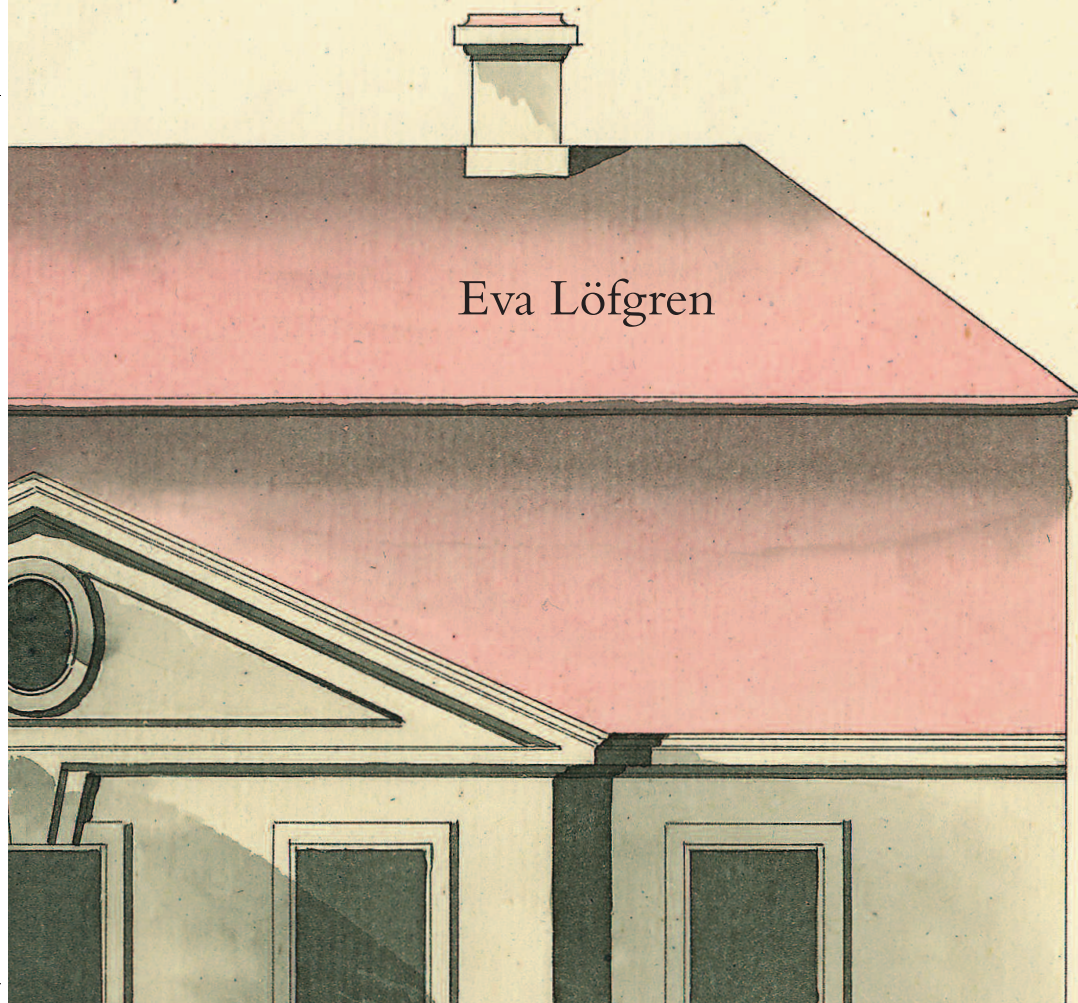

Tingshus i Skaraborgs Län

Façade Rummet
Och Rätten

TINGSHUS SOM FÖRESTÄLLNING,
BYGGNAD OCH RUM I ANVÄNDNING
1734-1970

Eva Löfgren

MITT FORSKNINGSARBETE har varit en ensamsyssla men det hade inte gått att genomföra utan hjälp från en lång rad kloka och godhjärtade människor. Tack därför till alla er som på olika sätt har bistått mig i mina undersökningar av tingshusen på plats, med skjuts, nycklar, ficklampor, kaffe och källmaterial! Tack till mina informanter som villigt har delgett mig sina erfarenheter från häradsrättens hägn och tingshusens innersta, och delat med sig av privata fotoalbum och minnen! Tack till alla tillmötesgående arkivarier på riks-, lands- och kommunarkiven som alltid har bemött mig med vänlighet och kunskap! Tack till Ulf Björklingson som så generöst gav mig möjligheten att publicera sin fars, Frey Björklingsons, fantastiska bilder! Många tack också till Carl Edvard Sturkell i Katrineholm som har besvarat mina frågor vardag som helg, morgon som kväll!

Stort tack till Olinska stiftelsen vars generositet och tilltro till projektet har varit en förutsättning för dess genomförande! Tack också till formgivaren Pablo Sandoval som med sin noggrannhet och sina höga ambitioner har gjort ett storverk med mitt manus.

Varmt tack till mina tre handledare Bengt OH Johansson (“Elegant Eva, men vad betyder det?”), Kjell Åke Modéer (“Hur har du det med din tyska?”), och Ola Wetterberg (“Jag måste rita upp det!”) för att ni har trott på mig, träget läst mina snåriga texter och hjälpt mig framåt i tanken. Tack till kollegorna Nils-Eric Anderson, Göran Andersson, Bengt-Arne Cramby och Jonny Eriksson för ert engagemang och era pedagogiska förklaringar, till Maria Hörnlund för ditt tålamod och din kreativitet som forskningsbibliotikarie och till Ulrich Lange för den omfattande bebyggelsehistoriska rådgivningen och noggranna läsningen. Tack till Ingrid Martins Holmberg för din generositet och intellektuella skärpa, och till Ylva Blank för ditt allomfattande stöd och omtanke! Tack också till Urban Strandberg, för att du med kloka ord och uppmuntran hjälpte mig att få slutet på pränt!

Särskilt tack till Kent Åberg som har hjälpt mig med varjehandas frågor och fungerat som jourhavande arkitekturhistoriker, biblioteksbesökare, svensklärare, arkivletare och korrekturläsare! Många tack också till mina två andra nitiska korrekturläsare, Berit och Jerker Löfgren!

Slutligen hade jag aldrig nått fram utan familjens och vännernas stöd, vad vore jag utan er? En avhandling är ändå bara en avhandling. Men nu är den färdig.

Eva Löfgren

I N N E H Å L L

Inledning	14
Bakgrund	14
Problemformulering	15
Syfte och frågor	20
Avstamp och redskap	21
Material, forskningsläge och litteratur	29
<i>Kartläggningar</i>	29
<i>Ritningar och andra bygghandlingar</i>	32
<i>Tidigare forskning och litteratur</i>	37
<i>Internationell litteratur om domstolsarkitektur</i>	45
Metod, urval och disposition	50
Rättshistorisk orientering	54
<i>Häradstingsplatsernas tidiga historia</i>	54
<i>Rättskipning på 1600-talet och den judiciella revolutionen</i>	58
<i>Tingshållningens geografi och rumsliga villkor</i>	64
Tingshus i flera skepnader, kring sekelskiftet 1800	67
TINGSHUSET I FILLINGE, <i>en djupstudie</i>	68
<i>Byggskedet</i>	76
<i>Det nya tingshuset</i>	80
<i>Föreställningen och den färdiga byggnaden</i>	85
FÖRESTÄLLNINGAR OM TINGSHUS	88
Lagkommissionen om rum och plats	88
1734 års lag och föreställningar om rumslig struktur	97
Överintendentsämbetet och tingshusen	100
<i>Idéer om konstruktion och exteriör gestaltning</i>	108
<i>Funktioner</i>	118
<i>Rumsindelning</i>	124
Tingshusbyggnadsskyldige om rumsdistribution och fasadgestaltning	129
Sammanfattning	141
DET BYGGDA	146
Tingshusbyggandets förutsättningar – Organisatoriska förändringar och frågan om häradstillhörighet	146
Befintliga tingslokaler samt motiv och aktörer bakom de nya husens lokalisering	151

Platsen	159
Tingshusen	164
<i>Timmer framför sten</i>	166
<i>Dimensioner</i>	174
<i>Taket med annan form</i>	178
<i>Materialval och exteriör gestaltning</i>	181
Rumsdispositionen	187
<i>Salsplan eller sal vid gaveln</i>	189
<i>Salens utformning och möblering</i>	196
Sammanfattning	198
RUM I ANVÄNDNING	202
Rättegångens förutsättningar	202
Tingsförhandlingen vid sekelskiftet 1800	203
<i>Skranket som kravallstaket</i>	210
<i>Ämbetsmännens vanor och territorier</i>	212
<i>Nämnden och allmogen</i>	219
Tingshuset mellan tingen	222
Sammanfattning	225
Tingshuset tar form, kring sekelskiftet 1900	227
TINGSHUSET I LEKSAND, en djupstudie	228
<i>Bakgrund och planeringsskede</i>	228
<i>Byggprocessen och det färdiga tingshuset</i>	239
<i>Tingshus som rum i användning</i>	245
FÖRESTÄLLNINGAR OM TINGSHUS	252
Jurister om tingshusen	252
<i>Ett tingshus skall ha ett arkiv</i>	252
<i>Ändamålsenliga tingshus Nya Lagberedningens betänkande 1884</i>	258
<i>Tingshus och nya idéer om fångvård</i>	260
Arkitekterna om tingshusens arkitektur	264
<i>Arkitekterna</i>	266
<i>Tingshusuppdraget, rådhusuppdraget</i>	274
<i>Om dimensioner och formspråk</i>	280
<i>Rumsindelning och funktioner</i>	287
<i>Rumsdisposition enligt Clason, Dahlberg och Zettervall</i>	298
<i>Salen</i>	308
Europeiska motsvarigheter till svenska tingshus	312
Överintendentsämbetet om tingshusen	324
Tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer om tingshusen	328
Sammanfattning	338
DET BYGGDA	340
Tingshusbyggandets förutsättningar	340

I2 | INNEHÅLL

Motiv och aktörer bakom de nya husens lokalisering	343
<i>Järnvägen och gästgivarna</i>	343
<i>Fler aktörer</i>	346
Tomt och trädgård	349
Tingshusen	355
<i>Byggprocess</i>	355
<i>Konstruktion och exteriör gestaltning</i>	362
<i>Tingshusmarkörer</i>	371
Invändig gestaltning och möblering	376
<i>Salarna utan tydlig plan</i>	380
Sammanfattning	383
RUM I ANVÄNDNING	385
Likheter och förändringar i rättegångens förutsättningar	385
Tingen och mellan tingen	389
<i>Fältstation eller arbetsplats Kansliavanor i gamla och nya hus</i>	389
<i>Rumslig närhet och social distans</i>	393
<i>Salens praktik och aktörer</i>	399
Bostaden tingshuset	413
<i>Härads hövdingens våning</i>	413
<i>Härads tjänaren tingshusvaktmästaren</i>	416
<i>Tingshusvaktmästaren i Degeberga Appropriation och överträdelser</i>	419
Sammanfattning	425
Domstolens nya byggnad, 1950-talet	429
TINGSHUSET I KRISTIANSTAD, en djupstudie	430
<i>Häradsrätten flyttar till staden</i>	430
<i>Projektering och byggprocess</i>	434
<i>Ett förnämnt byggnadsverk</i>	441
FÖRESTÄLLNINGAR OM TINGSHUS	448
Jurister om tingshusen	448
<i>Tingshus i enlighet med den nya rättegångsbalken</i>	451
<i>Utredningar om lokalbehovet och kostnaderna för domsagas kansli</i>	454
Arbetsmarknadsstyrelsens regleringar	460
Byggnadsstyrelsen om tingshusen	461
<i>Granskning av konstruktion och kommunikationer</i>	464
<i>Salens utformning och normalplanen 1935</i>	468
Hovrätterna för Nedre Norrland och Västra Sverige	472
Länsstyrelsernas inblandning	476
Arkitekterna om tingshus	477
<i>Arkitekterna</i>	479
<i>Formspråk</i>	482
<i>Struktur</i>	488
<i>Rumsdisposition</i>	493

<i>Salens utformning</i>	498
<i>Några byggprojekt kring 1960</i>	501
<i>Jämförelser och förlagor: kommunalhus och skolbyggnader</i>	508
Tingshusstyrelserna	511
Sammanfattning	514
DET BYGGDA	517
Tingshusbyggandets förutsättningar	517
Tingshustomtens läge och utformning	519
Tingshusen	524
<i>Som offentliga byggnader, i gängse material och former</i>	526
<i>Foyén i fokus</i>	535
<i>Salarna, nya och gamla</i>	537
<i>Konsten - en markör för offentlighet</i>	546
<i>Kansliet och det nya arkivet</i>	550
Sammanfattning	552
RUM I ANVÄNDNING	554
Gamla vanor i nya hus och nya vanor i gamla	554
<i>Salens praktik</i>	564
<i>Kvinnornas icke-rum och kansliets osynliga ordningar</i>	570
<i>Tingshusvaktmästaren överallt och ingenstans</i>	575
<i>“Här bor jag.” Om att göra tingshuset till sitt</i>	579
Sammanfattning	586
Rummet och Rätten – <i>Sammanfattning och analys</i>	591
Tingshusens utformning 1734–1970	593
Aktörer i byggprocessen. Om position och skillnader i föreställning och intresse	595
Tingshus utan given form. Om skillnader mellan ritning och färdig byggnad	598
Mångfunktionalitet och trotsiga praktiker. Om skillnader mellan det byggda och rummet i användning	600
Det specifika rummet, de separerade rummen och fördelningen av människor och verksamheter. Om sambanden mellan form och funktion	603
Rummet, rätten och den svåra praktiken	605
Summary	609
Käll- och Litteraturförteckning	618

BAKGRUND

INNAN JAG BÖRjade ARBETA som bebyggelseantikvarie hade jag aldrig haft anledning att besöka en domstol, och för att vara ärlig hade jag inte ens reflekterat över att det fanns ett tingshus i staden där jag bodde. Kanske existerade det i marginalen av mitt medvetande, som en institution bland andra, men byggnaden var inlemmad i kvartersstrukturen och framstod som vare sig vacker eller ful. För mig var den en myndighet snarare än ett hus.

Med den formlösa föreställningen om vad ett tingshus är, anställdes jag i september 1997 i det så kallade Dokumentationsprojektet, vars syfte var att dokumentera landets domstolsbyggnader “ur kulturhistoriska och rättspolitiska aspekter”.¹ Bakgrunden var den stundande struktur-omvandling som fick till följd att 96 tingsrätter kom att slås samman till 48. Under drygt två år arbetade jag med kartläggningen och utan erfarenheterna från projektet och tillgången till det stora material som blev dess resultat, hade följande avhandling inte haft den form eller det innehåll den har.

Domstolsorganisationen har förändrats många gånger i det förflutna. Idag är det domstolsverket som ansvarar för alla rättegångslokaler i Sverige, underrätter som överrätter, men under tidsperioden 1734-1970 var ordningen en annan. Då gällde lagbestämmelsen om tingshusbyggnadsskyldighet som innebar att invånarna i häradet och tingslag var ålagda att bekosta och underhålla sin egen domstolsbyggnad.² Lagstiftningen fastställde att tingshuset skulle rymma en sal så stor som krävdes och två kammare, men i övrigt gav den inga direktiv och häradsborna fick bygga efter eget huvud och förmåga.

¹ Syftet formulerades i informationschef för domstolsverket Lars von Knorrings välkomstanförande vid seminariet “Tingshus i tid och rum” 1992, Jönköping, publicerat i seminarieskriften *Tingshus i tid och rum Ett rätts- och kulturhistoriskt seminarium i Domstolsväsendets InformationsCentrum*, Jönköping, 1992.

² 1734 års lag, Byggningsbalken (BB), Kap 26 §4.

De omkring 350 hus som fortfarande finns bevarade från perioden har ägnats påfallande liten uppmärksamhet som forskningsobjekt betraktade, trots att de utgör bland det civila samhällets första och främsta offentliga byggnader. Inom de bebyggelse- och arkitekturhistoriska fälten finns få djuplodande undersökningar, och vad gäller kulturmiljövårdens insatser för att förstå och bevara tingshusen är de begränsade. Vi vet ganska lite om byggnadskategorin: hur många hus det fanns, hur de såg ut, när de byggdes och hur. Därutöver vet vi lite om människorna som agerade i byggprocessen: vem som planlade dem, bekostade och byggde dem, och ännu mindre hur husen fungerade i vardagen, vem som rörde sig i dem, var och när.

Problemformulering

Built environments encode or give expression to a particular set of cultural rules and also influence both social and cognitive environments. How people build not only results from but also influences how people think.³

I slutet av kartläggningsprojektet fann jag mig stående framför det storslagna tingshuset i Motala och tänkte: "Jaha. Detta är ett *palais de justice*, ett resultat av det sena 1800-talets reformer av tingshusbyggnadsskyldigheten, präglad av en idealistisk och nationell domarkultur och ett europeiskt institutionsbyggande. Men är det verkligen bara så vi kan förstå det här huset?" Jag kände till de rättspolitiska reformerna, de agrara och judiciella revolutionerna, domarkulturens utveckling och centralmaktens föränderliga manifestationer i lokalsamhället – men insåg samtidigt mina svårigheter att se och förstå tingshuset som rum

³ King, Anthony D., 'Introduction', *Buildings and society: essays on the social development of the built environment*, King, Anthony D. (red.), Routledge & Kegan Paul, London, 1980, s. 27.

för rätten och som konkret byggprojekt. Vad tingshuset representerade eller *borde* representera hamnade i förgrunden, medan själva byggnaden fortsatte att vara en gåta.

Insikten reste ett antal frågor och definierade ett problemområde som handlade om både metod och mål. Att byggnaders utformning är en följd av det samtida samhällets behov och funktioner utgör inom bebyggelsehistorisk forskning närmast ett axiom. Men hur undersöker man och tolkar tingshus med avseende på relationen mellan form och funktion, och vad är målet med en sådan studie? Är det rimligt att påstå att byggnaderna gestaltar rättsväsendets behov och förändringar, och i sådana fall på vilka grunder kan ett sådant påstående göras?

'Funktion' är ett nyckelbegrepp i hela den moderna arkitekturhistorien (liksom i fornamnets historia överhuvud.) Det ligger något mer än 'ändamål' i det; det är ett dynamiskt begrepp, som också har att göra med hur något *verkar* och med de *relationer* det ingår i. En viss funktion är något som ett ting kan konstateras fylla i *relation till* människor, andra ting och miljö – i en viss situation. Artefakter fungerar genom att bära vissa egenskaper i människors miljö när dessa önskas. Frågorna blir då *hur* de gör detta, vilka medel som används för ändamålet, och hur fritt det går att konstruera en bärare av en specifik, önskad egenskap.⁴

Så formulerar sig arkitekturprofessorn Björn Linn i frågan om hur vi ska förhålla oss till begreppet funktion. En central förebild som Linn hänvisar till, och som förefaller ha präglat all svensk forskning inom fältet under det senaste halvsekle är arbetet *Svensk stad*, tillkommet under 1940-talet genom ett samarbete mellan forskare från i första hand de konsthistoriska och etnologiska disciplinerna.⁵ Verket inleddes med orden: "Städerna få sin karaktär av de funktioner de fylla", och som har konstaterats i många sammanhang skilde sig studien från tidigare arbeten med samma ämne, just i den meningen att funktionen nu stod i analysens fokus.⁶ Här handlade det inte om att redogöra för arkitekter och stildräkter, utan att koppla till och förklara gestaltningen med avstamp i det samtida samhället – kort sagt att söka efter faktorer som

-
- 4 Linn, Björn, *Arkitektur som kunskap*, Byggforskningsrådet, Stockholm, 1998, s. 85.
 5 Paulsson, Gregor, *Svensk stad*. D. 1, *Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*, 3. tr., Studentlitt., Lund, 1976 (1972, 1950) I projektet deltog 15 forskare från olika discipliner men för den slutliga formen ansvarade Paulsson.
 6 1980 gjordes en studie av tillkomsten och effekterna av *Svensk stad* som bland annat resulterade i ett seminarium och en publikation: *Perspektiv på Svensk stad Staden som forskningsobjekt 1950-1980*, Akademitratur, 1981.

har gett upphov till miljöns utformning. Tolkningsramen vilade på teorier om sociala och ekonomiska strukturer, när det kom till förklaringar av såväl arkitektonisk form och praktiskt liv, som traditioner och föreställningar. Definitionen av funktionsbegreppet var således vidsträckt och syftade på både praktisk och symbolisk användning.⁷ Så beskrevs till exempel utformningen av stadshusen i slutet av 1800-talet som ett uttryck för den nya borgerliga kulturen; formen tjänade funktionen i den meningen att de ekonomiskt starka medborgarna manifesterade sin position genom att låta uppföra monumentalbyggnader.⁸ Ett annat exempel är de borgerliga bostadsvåningarna vars utformning påstods fylla representationsfunktionen snarare än vardagens behov, sällskapsutrymmena överdimensionerades i syfte att blanda besökaren, medan rummen för arbete och familjeliv var snålt tilltagna.⁹

Forskarna bakom verket tog fram ett omfattande källmaterial rörande såväl byggherrar och arkitekter som demografi och produktionsförhållanden, men eftersom notapparat saknades och få referenser gjordes framstår det sällan tydligt hur den analytiska kopplingen mellan form och funktion upprättades. Utgångspunkten var att bebyggelsen står där den står och ser ut som den gör *eftersom* den svarade mot en eller flera funktioner i sin samtid. I många fall var beskrivningen av sambanden upplysande, som till exempel att produktionsutrymmena i småhantverkarnas verksamhetslokaler blev större när ångmaskiner införskaffades, eftersom man vill utnyttja kraften så mycket som möjligt. Men ibland tycktes resonemangen löpa i cirklar och sambanden beskrivna med *facit* i hand. Forskarna visste att borgerligheten i slutet av 1800-talet var en ekonomiskt och socialt dominant grupp – *alltså* svarade uppkomsten och utformningen av 1800-talets stadshus mot borgerlighetens etablering, och önskan att manifesteras sin makt.

I *Svensk stads* anda har gjorts ett stort antal studier med syfte att undersöka bebyggelsen utifrån relationen mellan form och funktion, flera av dem med en likaledes vid definition av funktionsbegreppet som därmed också har fått inbegripa sociala och ideologiska syften.¹⁰ Ibland,

7 Paulsson, s. 220.

8 Paulsson, s. 243.

9 Paulsson, s. 500.

10 Se avsnittet 'Tidigare forskning och litteratur': Lindahl, Göran, *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*, Diakonistyrelsens bokförl., Stockholm, 1955, Liedgren, Rut, *Så bodde vi: arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse*, Nordiska museet, Stockholm, 1961, Åman, Anders, *Om den offentliga vården: byggnader och verk-*

som i fallet med Göran Lindahls studie av svenskt kyrkobyggnade, har analysen handlat om att redogöra för hur nya synsätt och idéer medförde nya funktionskrav, som i sin tur förklarar byggnadernas utformning.¹¹ I andra, som i Karin Arvastsons och Cecilia Hammarlund-Larssons undersökning av kommunalhusen, fokuserade forskarna direkt på att förstå byggnaden som en spegling av samtidens synsätt – det vill säga vad byggnaden representerar. De sistnämnda författarna är etnologer och deras arbete placerar sig mitt emellan kulturanalysens tillvägagångssätt, såsom det har formulerats i Sverige av bland andra Jonas Frykman och Orvar Löfgren och vars syfte är att “avlocka” det förgivettagna på all kulturell information, och en studie med funktionalistiska förtecken där det handlar om att förklara företeelser och ting med avstamp i teorier om kontextens ekonomiska och sociala villkor.¹²

En i sammanhanget viktig forskare som träder in i diskussionen från en annan disciplin, är rättshistorikern Kjell Å Modéer som har undersökt och förklarat domstolsbyggnadernas utformning med avstamp i den rättspolitiska och rättskulturella historieskrivningen.¹³ Det är just som speglingar Modéer har betraktat tingshusen, som en byggnadskategori vars förändringar över tid reflekterar det svenska rättsväsendets omvandling från en lekmannapräglad och lokal rättsskipning till en modern justis.¹⁴ Som det mest pregnanta av hans exempel på samband mellan rättspolitisk ideologi och domstolsbyggnadernas utformning,

Samheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning, Sveriges arkitekturmuseum, Stockholm, 1976, Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggande i Sverige*, Liber Förlag, Stockholm, 1981, Arvastson Karin & Hammarlund Larsson, Cecilia, *Offentlighetens materia - kulturanalytiska perspektiv på kommunhus*, Carlssons, Stockholm, 2003, Kristenson, Hjärdis, *Skolhuset Idé och form*, Signum, Lund, 2005, Karlsmo, Emelie, *Rum för avsked: begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, Makadam, Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2005, Göteborg, 2005.

- 11 Lindahl 1955, se exempelvis hans redogörelse för 1700-talets nya syn på prästen som pedagog, vilket i sin tur gjorde kyrkorummet till ett auditorium, vilket i sin tur satte villkoren för arkitekturen, s. 23-24.
- 12 Begreppen hämtade från *kulturanalysens* främsta företrädare Ehn, Billy & Löfgren, Orvar, *Kulturanalyser*, 2., [omarb.] uppl., Gleerup, Malmö, 2001, s. 17.
- 13 Kjell Å Modéer verkade också som projektledare för Dokumentationsprojektet på 1990-talet. Angående hans forskningsarbete, se avsnittet ‘Tidigare forskning och litteratur’.
- 14 Modéer, Kjell Å, ‘Tingsstället – rättens boningar. En rättshistorisk introduktion till dokumentationsprojektet’, *Tingshus i tid och rum Seminarierkrift*, Domstolsväsendets informationscentrum Jönköping 24-25 februari 1992.

framstår den moderna rättens rum som han skildrar i en studie av den svenska domarkulturen.¹⁵ I en text rörande rättscentrat i Luleå från 1977 beskrivs arkitekturens utveckling ge en bild av den samtida, radikala juristelitens vision om det framtida rättsväsendet: "Domstolens integritet och självständighet, som så väl kom till uttryck i sekelskiftets domstolsbyggnader har nu ersatts av nya nyckelord: Byråkratism och kollektivism. [...] Totalt anonyma myndigheter inrymdes bakom tunga fasader, som närmast ger association till stalinistisk funktionalism. Arkitekten antydde en ny domstolskultur."¹⁶ I bakgrunden till de nya byggnadernas utformning fanns den socialdemokratiska kritiken mot domstolarnas, som man uppfattade det, konservativa prägel. Det hävdades att de styrdes av män som ansåg sig opolitiska men egentligen hade och lät rättsskipningen färgas av borgerliga värderingar.¹⁷ Socialdemokratiens mål var att reformera rättsväsendet, bland annat genom att bredda rekryteringen till juristutbildningen, men också genom att skapa domstolsmiljöer som inte framstod som auktoritära. Som jag ser det krävdes därtill att alla arkitektoniska element som kunde förknippas med äldre tiders rättsskipning övergavs. I Modéers tolkning befäste och illustrerade tingshusen, såsom de kom att utformas efter tingsrättsreformen 1971, rättsskipningens byråkratiska vändning. Studieobjektet i hans arbete var just den rättspolitiska och -kulturella situationen, och den centrala frågan han ställde handlade om vilken (typ av) byggnad situationen fordrade, och därmed frambringade.¹⁸

I de enstaka fall tingshus förekommer i kulturmiljövårdens bevarandesammanhang beskrivs de vanligtvis med utgångspunkt i relationen mellan utformningen och funktionen som domstol eller offentlig byggnad i allmänhet. I en länsstyrelserapport om kulturmiljöer i Västerbotten står att läsa om länets tingshus att de betecknas av hög teknisk kvalitet och estetisk ambition: "Som offentlig byggnad fick tingshuset ofta ett representativt utseende. Sockenborna svarade själva för material och ar-

15 Modéer, Kjell Å, *Den svenska domarkulturen: europeiska och nationella förebilder*, Corpus iuris, Lund, 1994.

16 Modéer 1994 s. 68.

17 Modéer 1994, s. 58.

18 I Johannesson, Lena, *Mörkrum & transparens: studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens*, Carlsson, Stockholm, 2001, resonerar författaren om skillnaden mellan historikernas sätt att använda bilden som illustration av ett genom texter "fastställt" skeende, och konstvetaren som använder bilden som primärkälla. Samma resonemang kan med viss modifikation tillämpas på bebyggelsehistorikerns respektive historikerns användning av byggnaden som källmaterial.

betskraft men tog hjälp av en arkitekt för att få ritningar till en byggnad med passande stil.”¹⁹ I motiveringen till byggnadsminnesförklaringen av tingshuset i Vara skriver länsstyrelsen i Västra Götaland att huset är “ett välbevarat exempel på en offentlig byggnad i en påkostad träarkitekturstil. [...] Tingshuset har ett samhälls- och socialhistoriskt värde för orten Vara och speglar det nya järnvägssamhällets betydelse som centralort för den omkringliggande bygden.”²⁰ I detta fall beskrivs inte bara relationen mellan byggnadens form och dess funktion, tingshusets uppförande illustrerar också geografin och transportsystemen bakom nya produktionsförhållanden.

Inom ramarna för bevarandediskursen är tingshuset en enfunktionell (*tingshus*) institution vars utformning (särskild, påkostad, representativ) förklaras av funktionen (domstol). Det är ingen orimlig historieskrivning som kulturmiljövården därmed bidrar till, men i likhet med resonemangen i *Svensk stad* och Modéers texter är det inte i första hand studier av byggnaderna, som sådana, som ligger till grund för analysen.

Vilket är så mitt studieobjekt och vilka är mina utgångspunkter? I mötet med flera av tingshusen slog det mig att den arkitektoniska och rumsliga gestaltningen inte föreföll ha sin grund i rättsväsendets praktik eller behov, i varje fall fanns inga uppenbara paralleller. Jag kunde också konstatera att bilden av det historiska tingshuset som representation för rättsskipningen eller kronan, verkade kompliceras av de fakta att huset bekostades och uppfördes av lokalsamhället, att det också och samtidigt var festlokal och bostad, och att det mellan rättegångarna användes för helt andra ändamål. Det verkade med andra ord relevant att ifrågasätta och undersöka, snarare än utgå från, relationen mellan form och funktion.

Syfte och frågor

Den här avhandlingen handlar om svenska tingshus uppförda och använda under tidsperioden 1734-1970 då lagbestämmelsen om tingshusbyggnadsskyldighet var gällande. Syftet är att undersöka tingshusens utformning med avstamp i det ofta förgivettagna sambandet mellan form och funktion. Är det möjligt att förstå utformningen genom att knyta den till byggnadernas funktioner? Med utformning avses här

¹⁹ *Västerbotten genom tiderna* D. 1, Kulturmiljöer av riksintresse i Västerbottens län, Karin Eriksson, Jan Sundström, Umeå, Länsstyr., Västerbottens län, 1991.

²⁰ Byggnadsminnesförklaring av f.d tingshuset i Vara. Vara Iden 12, Vara socken och kommun, Västergötland, beslut 2004-09-02, Länsstyrelsen Västra Götaland.

såväl utvändigt och invändigt gestaltning som rumsdistribution. För att diskutera frågan utreder avhandlingen hur tingshusen var tänkta att se ut, i förhållande till det materiella resultatet. Därutöver reses frågorna vilka funktioner husen avsågs fylla, vilka de byggdes för, och hur de sedan kom att användas? Slutligen diskuteras också på vilka sätt människor tog tingshusen i anspråk, det vill säga: vilket förhållande var mellan rumslig organisation och sociala territorier. Avsikten är inte att studera tingshusen som illustrationer, jag vill i möjligaste mån låta husen vara arbetets fokus, start och slutpunkt. Målet är att bättre förstå gestaltningens olika skeden såsom delar i produktionen av det rum där rätten skipades. Därmed vill jag också att arbetet skall bidra till den komplexa bebyggelsehistorieskrivning som ger plats åt flera bruk och brukare och i vilken till synes motsägelsefulla förhållanden kan komma till uttryck.

Avstamp och redskap

En teoretiker som ville lyfta och granska frågan om det rumsligas betydelse var sociologen och urbanteoretikern Henri Lefèbvre, vars teorier länge har präglat kulturgeografisk och sociologisk forskning om förhållandet mellan människor och miljö.²¹ I *La production de l'espace* (1974) tog han de vetenskapliga disciplinernas särskiljande i olika slags rum beroende på ontologisk utgångspunkt, som avstamp för att undersöka vad han kallade rummet som "nature seconde", ett slags förgivettagen andra natur.²² Den i hans mening oreflekterade men vedertagna uppdelningen i å ena sidan (antingen) fysiska, och å andra sidan (eller) mentala rum leder till att det rumsliga betraktas som en passiv och så att säga oskyldig behållare av mänsklig verksamhet. I själva verket, menade han, spelar det en avgörande roll i människors liv och samhällets utveckling.²³ Ståndpunkten som Lefèbvre hävdade och belyste konsekvenserna av, är att rum blir till och ständigt omformas genom relationer människor emellan.

21 Inom kulturgeografin talar man om rumslighet i bemärkelsen upplevt rum, rum skapat av människor – som kontrast till rum i bemärkelsen scen där socialt liv utspelar sig. Gren, Martin & Hallin, Per-Olof, *Kulturgeografi: en ämnesteoritisk introduktion*, 1. uppl., Liber, Malmö, 2003.

22 Lefèbvre, Henri, *La production de l'espace*, Anthropos, Paris, 2000 (1974), préface s. XIX.

23 Lefèbvre, s. 19, " /.../ l'espace de la pratique sociale – celui qu'occupent les phénomènes sensibles, sans exclure l'imaginaire, les projets et projections, les symboles, les utopies."

Att betrakta rummet som socialt producerat innebär att det till varje samhälle hör ett särskilt rum som på samma gång skapar och tjänar det. Lefèbvre påpekade att rummet i sig frambringar rörelsemönster och särskilda sociala förhållanden, och för att diskutera hur det produceras och griper in i våra liv föreslog han en begreppslig triad som motsvarar olika aspekter av det sociala rummets produktion, aspekter som över-skrider de traditionella vetenskapernas indelning.²⁴ Med *rumslig praktik* avsåg han det varseblivna, den kroppsliga erfarenheten. Med *representationer av rummet* avsåg han det rumsliga uttryckt i idéform, det vill säga visionen eller föreställningen om det. Slutligen talade han också om *representationernas rum*, vilket syftar på de vardagliga uppfattningar av rum som grundar sig på erfarenheter och minnen, och som vi anammar och hyser utan att tänka på det.²⁵

I diskussionen om hur rum kan undersökas och tolkas tar Lefèbvre också upp relationen mellan form och funktion, och resonerar kring begreppet läsbarhet som i 1970-talets debatt framställdes som ett kriterium för god arkitekturen.²⁶ Rum, skriver han, kan emellertid inte *läsas* som om det en gång var en blank sida på vilket vem som helst kan skriva sitt meddelande.²⁷ Däremot är det betydelsebärande och betydelsen handlar om vad man får och inte får göra. Hur det var tänkt att förstås, den formulerade avsikten, kan visserligen dölja dessa möjligheter och förbud, men det är med våra handlingar och beteenden som vi bekräftar, eller *reproducerar*, rummets betydelser. Från mitt perspektiv är det en anledning till varför jag strävar efter att studera praktiken som ett skede i gestaltningsprocessen men det är också en svår sak att göra eftersom den fortgår fram till det ögonblick byggnaden rivs.

Utän att betrakta det som en regelrätt metod gav mig Lefèbvres aspekter en väg att tydliggöra källmaterialens komplexitet och ibland motsägelser och låta dem framträda i min egen undersökning och text.

24 Lefèbvre beskriver sin triad på flera ställen i texten, på olika sätt och från olika perspektiv. På s. 57: "On peut supposer que la pratique spatiale, les représentations de l'espace et les espaces de représentation interviennent différemment dans la production de l'espace: selon leurs qualités et propriétés, selon les sociétés (mode de production), selon les époques." De tre 'aspekterna av rum' ingriper på olika sätt i produktionen av det sociala rummet.

25 Lefèbvre menade att triaden förlorar sin mening om man använder den som en abstrakt modell. Den måste göras konkret för att inte bara få en mycket begränsad betydelse (Lefèbvre, s. 50).

26 "L'architecte veut construire un espace signifiant et la forme serait à la fonction ce que le signifiant est au signifié: la forme dit la fonction, la déclare.", Lefèbvre s. 169.

Viktigt att påpeka är emellertid att avhandlingens tredelade disposition och rubriksättning inte överensstämmer med hans triad, dels av den anledningen att han saknar det byggda, dels för att undvika den uppdelning som han ville komma från. Alla tre aspekterna verkar samtidigt och hakar i varandra i det socialt producerade rummet. I den del som kallas "Föreställningar" rör jag mig därför både bland representationer av rummet och bland representationernas rum. Och i såväl "Det byggda" som "Rum i användning", finns resonemang som knyter an till både det varseblivna rummet och representationernas rum. Eftersom Lefèbvre inte intresserade sig för vad rum så att säga *är* utan hur rum blir och upprätthålls, kan det materiella sägas falla ur hans analys, eller aldrig inkluderas. Att *La production de l'espace* inte explicit behandlade det byggda såg Lefèbvre i efterhand som en brist. I förordet inför nyutgåvan 1985 beklagade han att arkitekturens roll som användning av rummet, "le rôle de l'architecture comme usage de l'espace", inte framträder tydligt i texten.²⁸ Som jag tolkar det avsåg han arkitekturens roll i rumsproduktionen, det vill säga hur arkitekten *verkar*.

Många sociologer och arkitekturteoretiker har arbetat med frågan om rum och praktik, somliga med tydlig referens till Lefèbvre. En av dem är Thomas A. Markus som med *Buildings & Power. Freedom & Control in the Origin of Modern Building Types* ville undersöka hur vi planerar, uppför och föreställer oss den byggda miljön och hur det byggda sedan sätter villkoren för vår vardag.²⁹ Från min horisont är det intressanta med Markus att han dels försöker bryta ner teoretiska grundsatser och pröva dem i en praktisk metodik, dels ägnar sin uppmärksamhet åt byggnadstyper tillkomna under en period som sammanfaller med min, och slutligen i stor utsträckning baserar sina resultat på studier av rumsordningar.³⁰ Markus slöt sig till den ursprungligen litteraturteoretiska idétradition som utgår från att objektet blir till, eller får sin mening i mötet med subjektet, och konstaterade som en konsekvens att "our study of meaning will have to embrace three domains: the building, the text and the experiencing subject; all in a language-using society."³¹

²⁷ Lefèbvre, s. 167.

²⁸ Lefèbvre, s. xxvii.

²⁹ Markus, Thomas A., *Buildings and power: freedom and control in the origin of modern building types*, Routledge, London, 1993.

³⁰ Hans undersökningsperiod 1750-1850 är förvisso mer begränsad än min.

³¹ Markus, s. 5. Markus refererar till Kouwenhoven J.A.K 'American Studies: Words and Things', *Material Culture in America*, red. TJ Schlereth. American Association for State and Local History, Nashville Tenn, 1982.

Med texter avsåg han alla de dokument i vilka byggnaden finns representerad, med andra ord inkluderas också fotografier, ritningar, grafer och diagram som ofta används i texter. Utifrån sina undersökningar ordnade han typerna i tre grupper som relaterar till vad byggnaderna gör ("practice") och därmed betyder ("meaning"): byggnader som reglerar relationer mellan människor, som producerar kunskap, och i vilka saker produceras.³² Slutsatserna handlade till stor del om maktrelationer och rummets betvingande karaktär.³³

Markus betonar byggnadernas förändrade funktioner och betydelser över tid såsom en viktig aspekt av undersökningen vilket tidigare studier sällan har tagit hänsyn till eller har haft en annan hållning till: "From the moment it is conceived, through its design, production, use, continuous reconstruction in response to changing use, until its final demolition, the building is a developing story, traces of which are always present."³⁴ Den idealistiska eller essentialistiska synen på det byggda, som präglade äldre forskning, innebar att forskarna betraktade byggnadens ursprungliga betydelse, själva meddelandet, som om för det första ett sådant existerade och för det andra det satt i materialet självt. Markus ser betydelsen som kopplad till funktionen, vilken i sig är föränderlig, och behandlar också den metodiska svårighet det medför att undersöka just användningen. Samtidigt tycks han inte göra skillnad mellan bruket som det beskrivs i ritningar och dokument, och det bruk som sedan kom att äga rum. Som jag tolkar det handlade hans tillvägagångssätt om källkritik, att vi oftast inte kan veta hur byggnaderna användes, men det kan tyckas märkligt att han inte lyfter frågan.

För att undersöka frågan om rumsordningens konsekvenser för användningen och för brukarnas relationer till varandra har jag också valt att närma mig syntaxanalysens tillvägagångssätt, inte i matematiskt hänseende, utan i första hand dess analytiska grepp. Undersökningar av rumsordning förekom i många bebyggelsehistoriska studier långt innan skolbildningen kring begreppet syntax etablerades på 1980-talet.³⁵ Forskare som Birgit Gejvall – Seger i *1800-talets stockholmsbostad: en studie över*

³² Vad gäller kunskapsproducerande byggnader uttryckte han det just så, att byggnaderna gör kunskapen. Markus s. 169, "buildings which produce knowledge".

³³ I samma forskningsområde befinner sig Kim Dovey som med *Framing Places Mediating power in built form*, Routledge, London, 1999, också ägnade sig åt frågan om makt genom byggnader.

³⁴ Markus, s. 5.

³⁵ I slutet av 1970- och början av 1980-talet arbetade en forskargrupp vid Bartlett, UCL (University College London), med att ta fram redskap för arkitekter som sökte för-

den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen från 1954, och Rut Liedgren med *Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse* från 1961 gör förvisso inga regelrätta syntaxanalyser, men de fokuserar på rumsliga relationer och drar paralleller till sociala förhållanden.³⁶

Begreppet 'space syntax' syftar både på en uppsättning teorier om det rumsliga, och på metoder för att undersöka det, och dessutom på ett konkret och medvetet utformat forskningsprogram. Ett grundläggande begrepp i metodiken är konfiguration som avser en uppsättning sinsemellan beroende relationer som var och en bestäms av dess koppling till alla de andra relationerna. Systemet av samtliga konfigurationer utgör själva syntaxen.

Till sitt idémässiga innehåll ansluter syntaxanalysen till Lefébvres syn på rum/rumslighet som en andra natur. Rumsliga konfigurationer, skriver en av förgrundsgestalterna Bill Hillier i inledningen till *Space is the machine*, är icke-diskursiva till sin karaktär i det att människor uppfattar dem intuitivt och "inte vet hur de ska tala om dem."³⁷ Påståendet är betydelsefullt: de rumsliga förhållandena verkar i det tysta eftersom vi saknar ett språk för att beskriva och analysera dem. Genom att också studera dem i deras icke-diskursivitet, såsom konfigurationer, och tydliggöra dem med hjälp av grafer, har vi möjlighet att begripa rådande rumsliga relationer och förstå kulturellt betingade mönster som överförs genom rumslig form.

Som metod betraktad ser jag en fördel med den noggranna rumsstudien att den så att säga bromsar min slutledningsiver, i positiv bemärkelse. I syntaxanalytikernas arbeten behandlas frågorna hur byggnaden fungerar och hur det rumsliga sätter villkoren för människors liv grundligt och konsekvent, *innan* man kommer fram till och försöker besvara frågan varför. Svårigheten när det gäller att tillämpa syntaxanalysen i historiska studier, vilket är relevant för mig, är att det saknas ett fullgott källmaterial som visar hur människor levde och rörde sig. Jag kan sällan med säkerhet fastställa vilka funktioner rummen faktiskt hade i tings-

— stå vilka sociala konsekvenser deras planlösningar genererade. 1985 etablerades Space Syntax Laboratory och avdelningen Space är idag Bartletts mest framgångsrika forskningsdel, www.spacesyntax.org/ och <http://www.bartlett.ucl.ac.uk/index.php,2010-02-06>.

36 Gejvall-Seger, Birgit, *1800-talets stockholmsbostad: en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Diss. Stockholm: Högsk., Stockholm, 1954, Liedgren, Rut, *Så bodde vi: arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse*, Nordiska museet, Stockholm, 1961.

37 Hillier, Bill, *Space is the machine: a configurational theory of architecture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, ungefärlig översättning från s. 38.

husen från 1700-talet, eller vilka dörrar som var låsta eller igenbommade. Jag har likväl valt att referera till några av syntaxanalysens begrepp såsom djup och integration för att diskutera och belysa viktiga aspekter av tingshusens rumsliga organisation.

En viktig text i sammanhanget är Julienne Hansons artikel "The architecture of justice: iconography and space configuration in the English law court building" i vilken hon hävdar att dagens uppmjukning (liberalisering) av de brittiska rättssalarnas ikonografi i själva verket döljer det faktum att ingenting har förändrats vad gäller tingshusens sätt att ordna människors rörelser och möten.³⁸ Rumssyntaxen framstår därigenom som en motsättning till rummets semantiska eller retoriska innehåll. Möjligheten att upptäcka grundläggande förutsättningar för sociala relationer utgör en av syntaxanalysens stora förtjänster.

I sin studie utgår hon från en text som flera syntaxanalytiker refererar till nämligen Foucaults avsnitt "Konsten att fördela" i *Övervakning och straff* (1975) där han listar de olika tekniker med vilka den moderna tidens disciplinering anvisar individerna olika platser i rummet och skiljer dem från varandra: *förslutning, inrutningens princip, de funktionella placeringarna och rangordningsprincipen*. På ett plan genomsyras texten av resonemang om rättsväsendets förhållande till och behandling av subjektet, och Foucault ägnar sig åt i stort sett samma tidsperiod som omfattas i min avhandling. I förhållande till fängelset är domstolen "någonting utanför och underordnat" skriver han, och poängterar att avsändaren eller intentionerna inte är intressanta för studiet av hur människor disciplineras och makt fungerar, utan själva verkan.³⁹ Hur makt utövas utgör bokens huvudsakliga problemområde snarare än av vem eller varför.

Domstolen som samhällsfunktion ingår visserligen i gruppen institutioner som diskuteras såsom det disciplinära samhällets instrument. Men frågan är om domstolen som byggnad betraktad, kan jämföras med Foucaults panoptiska inrättningar såsom skolor, mentalsjukhus eller fängelser? Att överhuvudtaget resa frågan kan förefalla poänglöst eftersom det vore att läsa texten utifrån ett alltför instrumentellt perspektiv. Arkitektur i sin konkreta form framträder inte i Foucaults text, vilket innebär att när han skildrar panoptiska inrättningar är det i huvudsak i idéform. Han gör heller ingen skillnad mellan arkitektur som före-

³⁸ Hanson, Julienne, 'The architecture of justice: iconography and space configuration in the English law court building', *ARQ* vol 1:1996, 1996.

³⁹ Foucault, Michel, *Övervakning och straff: fängelsets födelse*, Arkiv, Lund, 1987 (1975), s. 358.

ställning eller idé, och arkitektur som fysisk byggnad och som rum i användning. Men om vi ändå bestämmer oss för att jämföra domstolsbyggnaden med de byggnader som präglas av den panoptiska principen tycks rättegångsrummet i flera avseenden vara organiserat enligt andra principer. Foucault skriver visserligen att varje gång "man har att göra med en mångfald individer som man måste påtvinga en uppgift eller ett beteende kan det panoptiska schemat användas."⁴⁰ Samtidigt påvisar han hur den som övervakas i ett Panopticon aldrig kan veta när övervakningen sker, det är själva grunden till den ständiga och självgående disciplineringen. I rättegångssalen däremot är övervakaren en enda, domaren, och hans upphöjda plats innebär inte bara att han kan ha uppsikt över det som sker, utan också att han själv kan observeras av alla i salen. Maktrelationen är inte heller subtil, den är uttalad och uppenbar; rätten har inte bara makt utan också skyldighet att döma, och att visa ut från rättegångssalen den som inte betar sig enligt normen. På samma gång är åhörarskaran fysiskt närvarande och potentiellt mycket större än antalet medlemmar i rätten. Deras fysiska övertag är också tydligt.

Att tingshuset inte tycks fungera enligt Panopticons principer gör det inte mindre intressant att relatera mina undersökningar till Foucaults diskussion. Det vore möjligt att studera de svenska tingshusen som del i det han kallar fängelsesamhällets modell, vilket istället för ett maktcentrum består av ett "mångfaldigt nätverk av olika element – murar, utrymmen, institutioner, regler, framställningar" som disciplinerar och övervakar, och vidmakthåller detta samhälle. Jag har valt att behandla frågan hur tingshusens arkitektoniska element fördelar sina aktörer, i planeringskedet, i den fysiska byggnaden och, i den mån källmaterialet tillåter det, på plats i den faktiska och historiskt precisa situationen.

För att diskutera tingshusets utformning i relation till människors vardag och relationer i det, kommer jag också att hänvisa till det begreppet territorium och arkitekten Mattias Kärrholms diskussion om territorialitet som han för i sin avhandling.⁴¹ Kärrholms undersökningar rör frågan om rumslik kontroll vilket tar sin utgångspunkt i teorier om maktutövning, men han ägnade större uppmärksamhet åt hur det sker, hur rum tas i besittning, än i vilket syfte det sker och av vem. Min främsta avsikt är inte att studera tingshusen som maktens redskap, men jag be-

⁴⁰ Foucault, s. 240.

⁴¹ Kärrholm, Mattias, *Arkitekturens territorialitet: till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*, Institutionen för arkitektur, Diss. Lunds universitet, Lund, 2004.

höver begrepp som hjälper mig att belysa hur byggnaderna tas i anspråk av olika aktörer vid olika tidpunkter, och hur arkitekturen gör vissa möten ofrånkomliga och andra omöjliga. Kärrholm behandlar också de teoretiker som jag har diskuterat ovan. En inriktning som han dessutom ägnar uppmärksamhet är Actor Network Theory såsom den formuleras i Bruno Latours texter. Även om jag i min undersökning inte kommer att referera till Latours idéer i synnerhet kan konstateras att förenande för Lefèbvre, Foucault, space syntax och Latour är dels synen på makt som något relationellt, dels synen på rummet såsom verkningsfullt. Latour drar detta resonemang till sin spets i sin utveckling av aktant-begreppet och nätverksmetaforen. Vad som dessutom förenar dem är ett större intresse för verkan och konsekvens, än för avsikt och avsändare. I dessa avseenden delar de ett perspektiv från vilket jag också vill undersöka tingshusen.

Territorialitet i Kärrholms definition är en “*rumsligt avgränsad och verksam kontroll* [författarens kursiv]”, med andra ord, upprätthållandet av ett territorium. Hans exempel med parkbänken visar att territorialitet inte behöver vara en medveten handling. Om jag sitter på en och samma bänk varje dag kommer människor till slut att associera bänken med mig och ingen kommer att sätta sig där trots att jag inte har gjort några anspråk på att det är min plats. Territorialitet representerar också en “*rumsligt avgränsad institutionalisering* där regler, konventioner eller bruk specifikt kopplas till ett visst konkret och utpekbart område.”⁴² Denna institutionalisering sker både konkret och socialt, både genom att territoriet blir materiellt tydligt och att människor associerar till en viss användning när de ser området. Kärrholm tar exemplet med ett spontant fotbollsspelande som institutionaliseras till en fotbollsplan med fotbollsträning. För att göra det tydligt vilken betydelse byggnader har i territorialiseringsprocesser skiljer han ut fyra olika sätt på vilka territorier kan upprättas och bevaras: strategi, taktik, appropriation och association. Taktik och strategi utgör, precis som det låter, två sätt att medvetet försöka upprätta ett territorium, medan association och appropriation snarare är följden av en specifik användning och resulterar i oavsiktligt upprättade territorier.⁴³

För att sammanfatta undersökningens teoretiska utgångspunkter bildar Lefèbvres aspekttriad redskapet som hjälper mig att tydliggöra och sortera de förskjutningar som jag tycker mig urskilja mellan det som fö-

⁴² Kärrholm, s. 75.

⁴³ Kärrholm, s. 83.

reställdes och det som blev. På så vis att jag redan från början tyckte mig kunna se skillnader kan texternas ordning i viss mån betraktas lika mycket som ett resultat som ett analytiskt instrument. Å andra sidan, vilket jag också har visat, överensstämmer inte Lefébvres beskrivning med den uppdelning jag har valt att göra. Vidare utgår jag från syntaxanalysens förhållningssätt för att diskutera rumslig organisation och tillgänglighet, även om jag bara kommer att referera till delar av deras begreppsapparat, i första hand djup och integration. I förlängningen av diskussionen om rumsdisposition tjänar också de av Kärholm formulerade idéerna om territorialitet till att belysa användningens villkor och konsekvenser.

Material, forskningsläge och litteratur

Kartläggningar

Även om tingshus är tämligen outforskade har byggnaderna ända sedan 1800-talet varit föremål för flera kartläggningar, utförda vid olika tillfällen, med olika syften och av olika intressenter. Från början handlade de om att granska rättsväsendets lokaler men så småningom sattes också den kulturhistoriska aspekten i fokus. Den första rikstäckande kartläggningen av tingshusen skedde i samband med den så kallade Nya Lagberedningens arbete. Beredningen tillsattes 1875 och hade till uppdrag att undersöka rättegångsväsendets ombildning. I det ingick att granska tingshusbyggnadsskyldigheten, dels på vilket sätt skattebördan fördelades, dels den större frågan om ett förstatligande av lokalansvaret.⁴⁴ I syfte att beräkna kostnaderna för lokalhållningen sammanställdes en tabell över "tingslag, hvilka äro försedda med egna tingshus, upplysningar om tingshusens beskaffenhet mm."⁴⁵ Tabellen angav huruvida tingshuset användes till andra verksamheter än som domstolslokal och inte minst deras lämplighet såsom tingshus.

1926 gjordes en ny kartläggning i anslutning till nästa omfattande utredning om ombildningen av rättegångsväsendet.⁴⁶ Syftet var att kom-

44 Nya lagberedningen, *Nya lagberedningens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning*, Norstedt, Stockholm, 1884, (NLBa).

45 Nya lagberedningen, *Nya lagberedningens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning*. D. 4, Bihang, Norstedt, Stockholm, 1884, (NLBb).

46 SOU 1928:19, Processkommissionens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning, samt SOU 1928:20, Betänkande angående ordnande av vissa ekonomiska

ma fram till hur många domstolsbyggnader som skulle klara de nya krav som den omfattande processreformen innebar och i vilken mån genomförandet skulle kräva nybyggnader. De tingshus som man tänkte inte skulle användas efter reformen togs heller inte upp i kartläggningen och precis som vid Nya Lagberedningens betänkande infordrades uppgifterna från häradsrätterna själva. Genomgången rör både rådhusrätternas och häradsrätternas lokaler eftersom reformen enligt utredningen skulle innebära att de olika domstolarna i staden och på landet omvandlades till en och samma underrätt.

Med anledning av den nya rättegångsbalken som trädde i kraft 1948 gjorde Nordiska museet en insamling som innefattade fakta både om själva husens historia och befintliga utseende och om häradsrätternas inventarier. I samarbete med Föreningen för svensk kulturhistoria skickade museet ut enkäter till häradsrätterna där de uppmanades att besvara frågor angående nyttjade och nedlagda tingshus i domsagan, deras ålder och eventuella förändringar. Dessutom ställdes frågor om inventarier "av intresse", förslagsvis häradskistor, handklovar och andra straffredskap. Slutligen gjordes också förfrågningar om muntliga och skriftliga traditioner "från äldre tider" som rörde tingsställen, domare och rättegångsbruk.⁴⁷ Insamlingen resulterade i dels fotografier och tidningsartiklar, dels information om kuriösa föremål som rätten förvarade. Uppmättningsritningar och situationsplaner finns också i denna samling. Arkitekter och byggår för tingshusen nämns bara här och där och i de fall där häradshövdingarna, som ofta var de som besvarade förfrågningarna, avsåg sig insamlingsarbetet noterades det men följdes inte upp. Däremot har Nordiska museet fyllt på arkivet efterhand. Det finns till exempel fotografier som är tagna av museets personal vid tidigare tillfälle och tidningsartiklar, vykort och uppsatser som har tillfogats långt senare.

Nästa omfattande insamling gjordes i samband med tingsrättsreformen 1971 då Nordiska museet gjorde ett nytt försök att samla in i för-

och organisatoriska förhållanden vid genomförande av den ifrågasatta rättegångsreformen.

47 Utdrag ur den enkät som skickades till häradsrätterna i maj 1947, och som nu arkiveras i Nordiska museets arkiv (NMA) under beteckningen "Tingshusinventeringen". Jag har gått igenom materialet, som framför allt innehåller värdefulla fotografier. Se också Mauritz Bäärnhielms bidrag till *Tingshus i tid och rum Ett rätts- och kulturhistoriskt seminarium* i Domstolväsendets Informationscentrum Jönköping 24-25 februari 1992.

sta hand föremål. Det fåtal svar som inkom har inordnats i samlingen från 1948 under beteckningen "Allmänna handlingar från drive för att samla in föremål från tingshusen, företagen av Nordiska museet i samband med omorganisationen av tingsväsendet 1.1 1971."⁴⁸ På arkivlådan är noterat: "knappast ett enda föremål förvärvades." På det hela taget är Nordiska museets arkivmaterial över tingshusen svåröverskådligt. Materialet är ordnat landskapsvis men det finns många felplaceringar och domsagornas tingshus ligger sällan samlade. Fotografierna är likväl värdefulla eftersom de ofta föreställer hus och salar som är ombyggda eller rivna. Strax efter tingsrättsreformens ikraftträdande 1971, utförde Gunnar Sillén vid byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå en inventering av de tingshus som staten övertog vid reformen. Det innebar att långt ifrån alla tingshus kartlades eftersom många byggnader sedan länge hade en annan funktion och hade övergått i privat eller kommunal ägo. Sil-léns dokumentation resulterade i en samling fotografier och en kortfattad artikel som publicerades i *Fornvännen*.⁴⁹

Under 1990-talet utfördes den senaste kartläggningen vilken jag skriver om i inledningen. Projektet initierades av domstolsverket och över-togs sedermera av Institutet för rättshistorisk forskning (Olinska stiftel-sen). Kjell Åke Modéer, professor i rättshistoria vid Lunds universitet, verkade som projektledare och till projektet knöts såväl bebyggelsean-tikvarier som jurister och statsvetare.⁵⁰ Förutom att dokumentera bygg-naderna syftade projektet dessutom till att klarlägga domsagoindelnin-gen från 1680 fram till våra dagar. Informationen, som omfattade både tings- och rådhus och såväl nedlagda domstolar som sådana i bruk, skulle vidare göras tillgänglig för forskning och utveckling.⁵¹ Inom ra-men för projektet gjordes dels en insamling av material från domsto-larna, vilket byggde på att tingsrätternas personal gavs möjlighet att arbeta med uppgiften, dels platsbesök då husen dokumenterades i text och bild. Med undantag av ett minimum av sakuppgifter beträffande

⁴⁸ NMA, "Tingshusinventeringen".

⁴⁹ Sillén, Gunnar, 'Tingshus', *Fornvännen* 1972:3-4, s. 229-238, 1972. I artikeln gör Sil-lén en sammanfattning av tingshusens historia och en mycket summarisk beskrivning av deras viktigaste särdrag.

⁵⁰ Ylva Blank, Elsa Trolle Önnerfors, Henrik Borg, Pontus Modéer, Henrik Alffram, Martin Eriksson och jag själv.

⁵¹ Lars von Knorrings välkomstanförande vid seminariet *Tingshus i tid och rum. Ett rätt-och kulturhistoriskt seminarium* i Domstolsväsendets Informationscentrum, Jönkö-ping 24-25 februari 1992, se seminarieskriften med samma namn, s. 5.

varje domsaga och varje byggnad, varierar materialets omfång och art och det fanns inte utrymme att göra djuplodande studier av varje byggnad.⁵² Projektet resulterade i ett arkiv och en databas med uppgifter om häradsrätternas domsagotillhörighet och byggnadsbeskrivningar av tingshusen. Genom domstolsverkets och riksantikvarieämbetets försorg har stora delar av materialet under senare år registrerats i riksantikvarieämbetets bebyggelseregister och är nu sökbart via det digitala nätet. Arbetsmaterialet kommer att förvaras i Nordiska museets arkiv under benämningen Dokumentationsprojektet, Tings- och rådhusinventeringen 1997-2007.

Ritningar och andra bygghandlingar

Huruvida det finns bevarade ritningar av tingshusen och var de har arkiverats beror på dels vilken tidsperiod vi rör oss i, dels var i landet vi befinner oss. Från perioden kring sekelskiftet 1800 finns ett femtiotal bevarade tingshusritningar i överintendentsämbetets arkiv på riksarkivet, den äldsta daterad 1769. Det motsvarar omkring en tredjedel av alla uppförda tingshus vid tiden.⁵³ Ett litet antal 1700-talsritningar tycks ha förkommit och som tidigare forskare har påvisat var ämbetets arkivering innan Överintendenten Adelcrantz's tid (1776-1795) bristfällig.⁵⁴ Bland handlingarna och korrespondenserna finns också ett litet antal ärenden där själva ritningarna saknas.⁵⁵ Vad beträffar perioden kring sekelskiftet 1900-talet finns bara en handfull tingshusärenden arkiverade.

De arkiverade ritningarna är först och främst av överintendentsämbetets arkitekter framtagna projektritningar, ritade i en skala mellan 1:140 och 1:170, omräknat i meter, och föreställande fasad och plan. I några fall förekommer också sektionsritningar. Ibland är de signerade av både

⁵² Fakta om rivna tingshus bygger uteslutande på bearbetningar, äldre fotomaterial och tidigare inventeringar.

⁵³ Riksarkivet (RA), Överintendentsämbetets arkiv (ÖA), Ritningar profana byggnader, äldre serien.

⁵⁴ Malmström, Krister, 'Att tolka byggnadsritningar', *Bebyggelsehistorisk tidskrift.*, 1984 (Nr 7), s. 71-84, 1984, och 'Från ÖIÄ till ATA: de centrala ritningsarkiven', *Bebyggelsehistorisk tidskrift.*, 1984 (Nr 7), s. 67-70, 1984. Malmström skriver bland annat att det tidigare inte fanns någon tydlig gräns mellan Överintendentens egna arbeten och de som tillhörde ämbetet.

⁵⁵ Det äldsta tingshusärendet är daterat 1756 och är ett utkast till materialförslag och en kostnadsberäkning för en ny tingshusbyggnad i Svinesund, Bohuslän, under tecknad Stockholm 26 mars 1756. Ritning saknas och det framgår inte vem som var avsändare eller mottagare.

konduktören och överintendenten och då står också antecknat när ritningarna är avsända till Kungl. Maj:t och/eller till det aktuella landskontoret. Lika ofta är de inte alls signerade, och ibland inte heller daterade och i de fallen kan korrespondenser i ärendet göra det möjligt att gissa sig till ett årtal. När sådana också saknas har jag istället vänt mig till häradsarkiven för att via tingsprotokollen ta reda på när byggandet av ett nytt tingshus diskuterades, och därigenom förstå när ritningen tillkom och huruvida huset någonsin uppfördes.

I överintendentsämbetets arkiv finns också ett antal förslagsritningar som skickades från landskontoren eller häraderna till ämbetet för granskning. Ämbetet var visserligen en remissinstans som agerade på uppdrag av Kungl. Maj:t, men källmaterialet tyder på att skrivelserna från häraderna ofta skickades via Kunglig Befallningshavande *direkt* till överintendentsämbetet, som *sedan* skickade det vidare till Kungl. Maj:t för godkännande. De är inte signerade och det framgår sällan av skrivelserna vem som har upprättat dem. Oftast har de formen av separata ritningar men i vissa fall har enkla skisser istället utförts direkt i brevet, och de finns då inte arkiverade i ritningssamlingen.

Jag har inte funnit några mönsterritningar från tiden kring 1800, vilket kan tyckas förvånande; det tillkom trots allt många sinsemellan likartade tingshusritningar under perioden. Att flera tingslag i samma län valde att utgå från samma ritning förekom visserligen men det tycks inte ha varit vanligt.⁵⁶ Det var snarare så att många tingslag i ett och samma län korresponderade med överintendentsämbetet om tingshusen, vilket tyder på att Kunglig Befallningshavande hade stort inflytande över processen. De regionala skillnaderna är tydliga; det förekommer endast ett fåtal ärenden från landskapen norr om Stockholm och inga alls från dem norr om Dalarna. Därutöver saknas ritningar av tingshus i Värmland, Närke och Örebro. Det finns däremot sju ritningar från tiden kring sekelskiftet 1800 som var ämnade för tingshus i nuvarande Finland, men dem har jag valt att inte studera dem närmare.

I häradsrätternas och kronofogdarnas arkiv på landsarkiven förekommer också handlingar och enstaka ritningar. Beträffande tingshusbyggnadsskyldiges egna bygghandlingar har jag, förutom djupstudierna av

⁵⁶ Småländska Konga och Uppvidinge härader uppfördes efter samma ritning vilken togs fram av överintendentsämbetet 1777. Enligt Werdenfels, Åke, 'På rätten tingsstad', *Blekingeboken.*, 2007, s. 22–26, 2008, valde emellertid Listers härad, Blekinge, att använda en av ritningarna som hade tagits fram vid överintendentsämbetet för Bräknes härad i samma län.

Bankeinds härad i Östergötland och Stranda härad i Småland, valt att granska de skaraborgska fögderiernas och häradsrätternas arkiv. Dels är skälen praktiska, för att landsarkivet ligger i Göteborg och har upprättat jämförelsevis noggranna förteckningar över ifrågavarande arkiv, och de kvarvarande tingshusen dessutom finns på nära håll, dels är just Skaraborgs län en intressant region eftersom det byggdes många funktions-specifika tingshus under den studerade perioden, och många av dem i enlighet med ännu bevarade ritningar. Att ovanligt många murade tingshus ligger just i detta län var ytterligare en anledning att titta närmare på dess tingshus. I en artikel i *Folk-liv* 1965 rörande landshövdingarnas roll som byggnadsdirigenter på 1700-talet, uppmärksammade Sigurd Erixon bland annat Skaraborg som ett av de län där landshövdingen aktivt verkade för att påverka allmogens byggnadsskick.⁵⁷ Han konstaterade att alla landshövdingar i Mellansverige lade vikt vid frågan men av landshövdingeberättelserna på 1750-talet var den skaraborgska den mest detaljerade vad gällde just byggnadsskickets omgestaltning. Bandtak och korsvirke var två konkreta inslag som landshövdingen önskade se i den skaraborgska bebyggelsen. Trots Erixons intressanta artikel har jag av tidsskäl och för deras omfattning valt att inte behandla landshövdingeberättelserna i mitt arbete.

Beträffande de yngre tingshusen, från slutet av 1800-talet och framåt, förvaras ritningar ibland i tingsrätternas egna arkiv och senare i de kommunala arkiven. Märkligt nog har det varit svårt att hitta ritningar från perioden kring sekelskiftet 1900 och i synnerhet saknas konstruktionsritningar. Det betyder inte nödvändigtvis att sådana aldrig upprättades, de kan ha förbrukats i hanteringen, eller inte ansetts viktiga att bevara.⁵⁸ Det ritningsmaterial som finns kvar är i regel enstaka fasad- och planritningar, ofta huvudentréns fasad och endast bottenplan. Generellt gäller också att fler och mer detaljerade ritningar finns bevarade av tingshus som skulle byggas i en stad, än av sådana som skulle uppföras på landsbygden.

⁵⁷ Erixon, Sigurd, 'Landshövdingarna som byggnadsdirigenter under 1700-talet', *Folk-liv: acta ethnologica Europaea: svensk årsbok för europeisk folklivsforskning.*, 1964/65, s. 114-134, 1965.

⁵⁸ Swedlund, Robert & Ehrensverd, Ulla (red.), *At förse Riket med beständige och prydlike Byggnader: Byggnadsstyrelsen och dess föregångare: [jubileumsskrift]*, utg., Stockholm, 1969, s. 57.

I byggnadsstyrelsens arkiv förekommer ett antal ritningar och korrespondenser gällande tingshus från perioden 1920-1960.⁵⁹ Under andra världskriget tycks granskningsverksamheten ha upphört helt, men från 1946 och under hela 1950-talet förekom återigen tingshushandlingar i utredningsbyråns arkiv. U-byråns uppdrag var att kontrollera både de egna byggprojekten och de som finansierades med hjälp av statliga medel eller bidrag, eller som "författningen enligt underställdes verket för prövning."⁶⁰ I formell mening var det bara häktena som låg inom ramen för byggnadsstyrelsens granskningsåliggande.⁶¹ På 1970-talet, när lokalansvaret hade övertagits av staten, gav byggnadsstyrelsen ut noggranna föreskrifter för domstolslokalers utformning vilka bland annat innehöll rumsliga så kallade "sambandsscheman", ett slags enkla syntaxanalyser av domstolarnas inre disposition.⁶² Domstolsverket, som idag ansvarar för domstolarnas hyresavtal och bistår med råd och stöd i bland annat lokalfrågor, förvarar emellertid inga originalritningar eller handlingar rörande det lilla antal byggnader tillkomna före tingsrättsreformen och vilka de ännu hyr.⁶³

Kunglig Befallningshavande verkade som tillsynsmyndighet beträffande häradsrätternas verksamhet och lokaler, och handlingarna rörande tingshusen finns vanligtvis arkiverade i kronofogdens arkiv, ibland under egen rubrik, ibland under "Häradsräkenskaper" eller "Övriga ämnesordnade handlingar: Byggnader och platser". I de flesta fall handlar det bara om räkenskaper och utdrag från tingsprotokoll, men det före-

59 RA, Byggnadsstyrelsens arkiv (BA), U-byrån, Korrespondens ang. landsortsärenden före 1936, E3A:79, E2B:33, E3B:122 och E2C:26. Handlagda ärenden departementsvis efter 1936, Handlagda ärenden departementsvis efter 1946. Ärenden som rör nybyggnad av tingshus: Svenstavik, Bollnäs, Åmål, Mariestad, Sunne, Boden, Årjäng, Katrineholm, Falköping, Svenljunga, Arvika, Lund och Huddinge. Ärenden som rör om- eller tillbyggnad: Ljusdal, Skene, Örebro (kansli), Helsingborg, Strängnäs, Vetlanda och Eskilstuna, och ärenden rörande häradshäkten: Sveg, Älvsbyn, Särna, Kristinehamn, Älvängen, Reftele, Lycksele, Gällivare, Varberg och Åsele.

60 Sverige. Byggnadsstyrelsen, Byggnadsstyrelsen: byggnadsverk och verksamhet, Byggnadsstyr., Stockholm, 1983, s. 34.

61 RA, BA, U-byrån, Korrespondens ang. landsortsärenden före 1936, Skrivelse till byråchefen E.G Wijkmark vid Kungl. Fångvårdsstyrelsen angående tingshuset i Svenstavik, 5 juni 1928, oläslig namnteckning t.f intendent Kungl. Byggnadsstyrelsen.

62 Byggnadsstyrelsens tekniska föreskrifter, C2, 1979-02, Tingsrättslokaler. Se även *Riktlinjer för planering vid nybyggnad av kontorslokaler för statlig förvaltning 1974-10-11* som de tekniska föreskrifterna ersatte.

63 Samtal med Hans Carlsson (Företags- och landsbygdsutvecklingsenheten) som sedan länge arbetar med lokalfrågorna vid Domstolsverket i Jönköping, hösten 2009.

kommer också enstaka ritningar. Jag har gjort stickprov i länsmansdistriktens arkiv utan att finna spår av tingshusbyggandet, men det är inte omöjligt att material förekommer också där. Häradernas och tingslagens eget arkivmaterial varierar stort från ett tingslag till ett annat. Jag har studerat protokoll från beslutande tingsammansåttnaden, räkenskaper och kostnadsförslag, ritningar, handlingar från entreprenader, korrespondenser, kvitton, syneprotokoll, brandförsäkringshandlingar och hyreskontrakt. I första hand har jag studerat material knutna till djupstudierna, det vill säga Stranda, Kinnefjärdings, Bankekinds, Gärds och Albo, Villands härad samt Nedersiljans tingslag, men jag har också gjort mindre exkursioner in i andra häradsarkiv. "Tingshusbyggnadsskyldige" som begrepp blev allmänt och använt först under 1800-talets första hälft då skyldigheten blev en fråga för debatt.⁶⁴ I tidigare handlingar kallades de byggnadsskyldiga invånarna helt enkelt häradsbor eller häradsboar. Eftersom de inte uppfattades som en självständig institution skild från häradsrättens verksamhet, hölls heller inget separat arkiv vilket också är anledningen till varför det äldsta materialet om tingshusbyggandet ofta återfinns i domböckerna.⁶⁵ I samband med stora händelser, nybyggnation av större hus till exempel, förekommer dock att också det äldre materialet är samlat i serier. Noteringar rörande om- och tillbyggnader, underhåll och redogörelser för diskussioner inför nybyggen däremot, tycks vanligtvis vara inflikade i domböckerna. I regel samlades protokollen från och med 1800-talets mitt i ett eget arkiv.

När jag påbörjade mitt arbete var det ofta besvärligt att få tillgång till tingshusbyggnadsskyldiges arkiv eftersom större delen av materialet låg oordnat i respektive tingsrätts källare där originalritningar kunde tränngas med kassakvitton och personalärenden. Under bara de senaste åren, 2007-2010, vanligtvis i samband med en tingsrätts nedläggning, eller rättare sagt sammanslagning, har emellertid landsarkiven mottagit och sorterat materialet som numera också finns sökbart under rubriken "Tingshusbyggnadsskyldiges arkiv" (för respektive härad eller tingslag).

⁶⁴ SAOB, under tingshus står följande som första hänvisning: SFS 1882, Bih. nr 3, s. 5. Kostnaderna för häradsrätternas verksamhet delades mellan staten och en särskild kommunal menighet, tingshusbyggnadsskyldige, med beskattningsrätt.

⁶⁵ I början av 1990-talet gjorde Anna Christina Ulfspärre, landsarkivarie i Lund en mindre undersökning angående tingshusbyggnadsskyldiges arkiv. I stora drag överensstämmer mina erfarenheter med hennes. Se Ulfspärre, Anna Christina, 'Skriftliga källor om tingshusbyggnadsskyldige', *Tingshus i tid och rum Ett rätts- och kulturhistoriskt seminarium* i Domstolsväsendets Informationscentrum Jönköping 24-25 februari 1992.

Även om tillgängligheten därmed har förbättrats avsevärt är själva materialet av varierande karaktär eftersom arkiveringen inte var lagreglerad och ordningen har varit beroende av enskilda personers nit.

Till slut kan också sägas att den särskilda möjlighet jag har haft att genom Dokumentationsprojektets material teckna generella förändringsprocesser, ibland på tidigt stadium ledde till förhastade slutsatser. Somliga tingshus gjorde stort intryck, vissa bilder fastnade i sinnet och färgade de andra, det jag noterade tre gånger fick ibland gälla alla hus, kort sagt: Ett stort empiriskt material innebär också fallgropar och för att undvika dem, ett räknande utan slut. Jag har räknat tingshus med vaktmästarbostäder, häradshövdingevåningar och jungfrukammare, jag har räknat hus som har byggts efter sammanslagningar och efter brand och efter järnvägsdragningar, tingshus med tegeltak och brädtak och skiffertak, rivna tinghus och sådana som aldrig uppfördes, tingshus som byggdes i municipalsambhällen och i städer och på stensockel och av plank, tingshus som förekommer i överintendentsämbetets arkiv och i byggnadsstyrelsens, tingslag som flyttade sin tingsplats och sådana som byggde på sedvanlig ort, hotell och järnvägsstationer som har fungerat som tingsställe, arkitekter till tingshus som har genomgått utbildning vid KTH och KKH och CTH och sådana utan utbildning, byggmästare som har kallat sig provincialbyggmästare och länsbyggmästare och stiftsbyggmästare, tingshusträdgårdar som har anlagts eller ritats av en namngiven trädgårdsmästare, tingshus med springbrunn, tingshus med skulpturer, tingshus med fondmålningar och med häradsvapen. Jag skulle nästan säga att siffrorna har varit förföriska, ingett trygghet, verkat vara vetenskap. Att tolka dem har varit utmaningen, och även om jag har strävat efter att omsätta dem i just tolkningar krävs en viss fördragsamhet med siffror vid läsningen av denna avhandling.

Tidigare forskning och litteratur

Avhandlingens ämnesval, tingshus, fogar den till en lång tradition av byggnadskategoriforskning med förebilder i redan nämnda Göran Lindahls *Högkyrkligt lågkyrkligt frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*, Birgit Gejvalls *1800-talets stockholmsbostad: en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen* och Anders Åmans *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning*.⁶⁶ Även under senare år har

⁶⁶ Lindahl 1955, Gejvall-Seger, Åman 1976.

publicerats studier som sällar sig till kategorifältet: Gerd Bloxham Zetterstens *Nordiskt perspektiv på arkitektur: kritisk regionalisering i nordiska stadshus 1900–1955*, Emelie Karlsmos *Rum för avsked. Begravningskapellet arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, Hjärdis Kristensons *Skollhuset: idé och form* för att nämna några av de studier som är mest relevanta i sammanhanget.⁶⁷ Förenande för studierna är att de förhåller sig till relationen mellan form och funktion, och mellan generaliserbarhet och unicitet.

Inom ramen för det svenska bebyggelsehistoriska forskningsfältet finns också flera studier vars teoretiska ansatser och utgångspunkter har präglat mitt arbete, dels för att de blottlägger *konsekvenserna* av bebyggelsehistorikerns val för utformningen av den fysiska miljön i allmänhet och för bevarandepraktiken i synnerhet, dels för att de påvisar nödvändigheten av att kritiskt granska och samtidigt blicka utanför den befintliga historieskrivningens gängse källmaterial och tillvägagångssätt. Två forskare som, i likhet med Lefèbvre och Markus, har ägnat sig åt att undersöka produktionen av rumslig betydelse ur ett maktperspektiv är Michael Landzelius och Ingrid Martins Holmberg, båda verksamma vid Göteborgs universitet. Med avstamp i teorier om meningskonstruktioner såsom geografiskt och politiskt avhängiga processer, exponerar och analyserar Landzelius i sin avhandling *Dis(re)membering spaces: Swedish modernism in law courts controversy* de felaktiga grunderna för den rådande historieskrivningen och förståelsen av Erik Gunnar Asplunds rådhusstillbyggnad i Göteborg.⁶⁸ Martins Holmberg åskådliggör i sin avhandling *På stadens yta: om historiseringen av Haga* hur förhållandet mellan en exkluderande historieskrivning och det antikvariska bevarandearbetet leder till att en hel stadsdels komplexa förflutna omstöps och homogeniseras i konstruerandet av en entydig plats.⁶⁹ Ytterligare en forskare som sysslar med relationen mellan historieskrivning och bevarandepraktik är Gunnar Almevik, också han verksam vid Göteborgs universitet. Genom att ta spjärn mot den form av antikvariskt

⁶⁷ Bloxham Zettersten, Gerd, *Nordiskt perspektiv på arkitektur: kritisk regionalisering i nordiska stadshus 1900–1955*, Arkitektur, Stockholm, 2000, Karlsmo, Emelie, *Rum för avsked: begravningskapellet arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, Makadam, Diss. Uppsala universitet, Göteborg 2005, Kristenson, Hjärdis, *Skollhuset: idé och form*, Signum, Lund, 2005.

⁶⁸ Landzelius, Michael, *Dis(re)membering spaces: Swedish modernism in law courts controversy*, Diss. Göteborgs Univ., Göteborg, 1999.

⁶⁹ Holmberg, Ingrid Martins, *På stadens yta: om historiseringen av Haga*, Makadam, Diss. Göteborgs universitet, Göteborg, 2006.

arbete där kulturhistoriskt värde används som mått på huruvida en speciell miljö passar som illustration av en på förhand given berättelse, vill han i sitt pågående avhandlingsarbete *Byggnaden som kunskapskälla* granska och praktiskt pröva olika slags källmaterial och tillvägagångssätt i en byggnadshistorisk undersökning där intresset riktas mot ett bestämt byggnadsobjekt på en bestämd geografisk plats.

Som jag skrev tidigare har tingshusen som byggnadskategori inte varit föremål för forskning med bebyggelsehistoriskt perspektiv. Byggnaderna behandlas dock i enstaka arkitektur- och konsthistoriska studier, vars främsta fokus har varit att redogöra för arkitektens val och arkitekturens stildrag. Så är fallet i Ingrid Telhammars text om Folke Zetterwalls tingshus, samma sak gäller Henrik O Anderssons behandling av Asplunds tingshus i Sölvesborg och Eva Erikssons avsnitt om Westmans tingshus i Nyköping.⁷⁰ Enskilda tingshus och tingslag förekommer också ofta i de lokalhistoriska studier som tillkom under hela 1900-talet och i synnerhet på 1950- och 1960-talen, flera av dem på uppdrag av tingshusbyggnadsskyldige inför statens övertagande av lokalansvaret. Totalt sett uppgår antalet texter till flera hundra, men det är bara ett mindre antal, uppskattningsvis ett femtiotal texter, som enbart kretsar kring häradsrätten eller dess tingshus.⁷¹ Förenande för texterna är att de är skrivna av välutbildade män med framstående position, några av dem forskare och verksamma inom kulturminnesvården såsom fil.dr och fd landsantikvarie i Kalmar, Manne Hofrén som skrev *På rätten tingsstad: några notiser om Tjusts häradsting och tingshus i Gamleby* på uppdrag av tingshusbyggnadsskyldige i Tjusts domsaga 1960, fil.dr och fd landsantikvarie i Linköping Bengt Cnattingius som skrev *Tingshuset i Fillinge* 1968, fil.lic och dåvarande museidirektör Erik Wegréus som 1970 skrev *Ting och tingsställen i Nordals och Sundals härad* på uppdrag av tingshusbyggnadsskyldige i Nordals och Sundals domsaga, och landsantikvarien i Vänersborg Sven Axel Hallbäck som samma år skrev *Kring Kollängens tingshus En minnesskrift* på uppdrag av tingshusbyggnadsskyldige i Kin-

⁷⁰ Telhammer, Ingrid, 'Folke Zetterwalls tingshus', *Årsbok /Arkitekturmuseet.*, 1982, s. [40]-57, 1982, Andersson, Henrik O., 'Gunnar Asplund', *Arkitektur* 1985:6, s. 3-13, 1985, Eriksson, Eva, *Mellan tradition och modernitet: arkitektur och arkitekturdebatt 1900-1930*, Ordfront, Diss. Stockholms Univ., Stockholm, 2000, s. 185 och 190.

⁷¹ Ett syfte med Dokumentationsprojektet var att söka upp äldre studier och litteratur om tingshus. Litteraturförteckningar finns ordnade tingsrättsvis i projektets arkiv, NMA, Dokumentationsprojektets arkiv (DPA).

nefjärdings, Kinne och Kållands domsaga.⁷² Två av mina djupstudier, Bankekinds härads tingshus i Fillinge, och Kinnefjärdings härads tingshus i Kållängen, valde jag just av den anledningen att de redan har varit föremål för undersökningar, om än med ett annat perspektiv.

Flera av författarna hade också ett förflutet inom rättsväsendet och bland de mest idoga märks stiftssekreteraren Fridolf Wildte som publicerade "Västergötlands första tingsstugor" i *Västergötlands fornminnesförenings Årsskrift* 1937, tre studier under rubriken "Västergötlands tingsställen" i samma tidskrift 1951, 1960 och 1967, "Om ting och tingsställen i Jösse härad" på uppdrag av Jösse härads tingshusstyrelse 1968 och "Norra Vånga som tingsställe" i *Kvånumbygden* 1963. Om Östergötland skrev han dessutom "Östergötlands tingsställen före år 1600" i *Medd. fr. Östergötlands Fornminnesförening och Museiför.* 1933-34.⁷³ Andra författare från samma krets var fd häradshövdingen Olof Östberg med "Notiser om domstolen i Boden", fd borgmästaren Bertel Hallbergs "Domstolsminnen från Linköping" och fd kronolänsmannen Sigurd Pira som skrev *Tingsställena i Norra Vedbo härad*.⁷⁴ Inom ramen för Dokumentationsprojektet anlätades också ett flertal jurister för att undersöka de häraders tingshus som rymdes i domkretsen de verkade eller hade verkat i. Jag har valt att använda två av dem, fd rådmannen Lars Montelius, och fd häradsdomaren Lars Dixelius, som under 1990-talets sista år gjorde grundliga arkivstudier och sammanställde fullständiga manus.⁷⁵ En person som också bör nämnas i sammanhanget är fd lagmannen i Katrineholms tingsrätt, Carl-Edvard Sturkell, vars enträgna

72 Hofrén, Manne, *På rätten tingsstad: några notiser om Tjusts härads ting och tingshus i Gamleby med bilder ur domsagans och Tjustbygdens historia*, [Hultgrens bokh.], Västervik, 1960, Cnattingius, Bengt, *Tingshuset i Fillinge*, Särtryck ur *Östergötland. Meddelanden Östergötlands och Linköpings stads museum* 1968, Wegréus, Erik, *Ting och tingsställen i Nordals och Sundals härader*, Uddevalla, 1970, Hallbäck, Sven Axel, *Kring Kollängens tingshus: en minnesskrift*, [utg.], [Lidköping], 1970, även Bergstrand, Carl-Martin, *Rätt och rättskipning i Marks härad under gången tid*, som skrevs på uppdrag av tingshusbyggnadsskyldige i Marks domsaga, Skene, 1971.

73 Fridolf Wildte, 1896-1970. Som ung satt han ting i Vilfolka härad, Mjölby domsaga. Han var styrelsessekreterare i Västsvenska hembygdsförbundet och styrelseledamot i Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening.

74 Östberg, Olof, 'Notiser om domstolen i Boden', *Bodens kommun från forntid till nutid*, Utgiven med anledning av beslut rörande Bodens jubileumsfond 1969, Hallberg, Bertel, 'Domstolsminnen från Linköping', *Skriftserie utgiven av Föreningen Gamla Linköping*, nr 20, 1981, Pira, Sigurd, *Tingsställena i Norra Vedbo härad*, Eksjö, 1948.

75 Dokumentationsprojektets arkiv har ännu (april 2010) inte flyttats till Nordiska museet eftersom jag har varit betjänt av det i mitt arbete.

arbete med Oppunda och Villåttinge härader i Södermanland har resulterat dels i en bok, dels i en tidskriftsartikel rörande tingshuset i Stensjö.⁷⁶ Jag har haft nytta inte bara av hans texter utan också av våra diskussioner om användningen av tingssalarna efter andra världskriget. När det kommer till den källkritiska hållningen framstår dessa texter som vederhäftiga, även om författarna, i likhet med forskarna bakom *Svensk stad*, sällan redovisade material och metod med stor exakthet.

När det kommer till den rättshistoriska forskningen om tingshus har redan nämnda Kjell Å Modéers texter varit utomordentligt viktiga för arbetet. Som före detta praktiserande jurist tillför han både ett slags inifrån-perspektiv med den kännedom om rummet som bara den som känner sig hemma i det kan besitta, och samtidigt, som rättshistorisk forskare, betraktar han byggnaderna som uttryck för olika aspekter av rättsväsendet.⁷⁷ I sammanhanget bör också nämnas rättshistorikern Jan Eric Almquists omfattande arbete från 1950-talet, *Lagsagor och domsagor i Sverige: med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*, vilket var utgångspunkt för den utredning av domsagoindelningen som gjordes inom ramen för Dokumentationsprojektet.⁷⁸ Almquist redogjorde i allmänhet för tingsplatsen i sina texter, men upphöll sig inte vid dess utformning.

Historiedisciplinen har en lång tradition av forskning som på olika sätt behandlar tingets roll, i synnerhet under förindustriell tid.⁷⁹ Kärnpunkten i den åsiktsstrid som framstår i dessa bearbetningar handlar om hur vi bör se tinget – eller rättare sagt *vad vi bör se det som*. Ska vi be-

76 Sturkell, Carl-Edvard, 'Miljöskildring från tingshuset i Stensjö åren 1880-1881', *Katrineholms Hembygdsförenings årsskrift 1997*, och *Oppunda ting under tusen år Katrineholms tingsrätts historia*, Hernbloms bokförlag, 2009.

77 Modéer, Kjell Å, *Skånsk domstol i sydost: om Ystads tingsrätt och dess rötter; en krönika till tingshusinvigningen den 7 april 1989*, Ystad tingsrätt 1989, 'Tingsstället – rättens boningar. En rättshistorisk introduktion till dokumentationsprojektet', *Tingshus i tid och rum 1992*, *Den svenska domarkulturen: europeiska och nationella förebilder*, Corpus iuris, Lund, 1994, 'Den stora reformen. Rättegångsbalkens förebilder och förverkligande' *Svensk Juristtidning (SvJT)* 84, 1999, *Det heliga rummet. Domstolsbyggnadernas roll i det civila samhället* Eripainos. Lakimies-lehdestä n:o 7-8, 2000.

78 Almquist, Jan Eric, *Lagsagor och domsagor i Sverige: med särskild hänsyn till den judiciella indelningen* 2 volymer, Norstedts, Stockholm 1954-1955. För arbetet och texterna rörande domsagoindelningen, som utfördes inom Dokumentationsprojektet, svarade rättshistorikern Elsa Trolle Önerfors. Texterna finns att tillgå som pdf-filer via riksantikvarieämbetets bebyggelseregister.

79 Taussi Sjöberg, Marja, *Dufvans fångar: brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*, Författarförl., Stockholm, 1986, 'Tinget som social arena.', *Historia nu*/[redaktion:

trakta det som en rätts- och förvaltningsinstitution vilken fungerade oberoende av kronan, eller bör vi hellre se det som centralmaktens lydiga utlöpare i lokalsamhället?⁸⁰ Ska vi se tinget som böndernas egen mötesarena, eller snarare som statens kontrollrum? Som har påpekats av historiker under senare tid fick "det vertikala perspektivet" en stark förankring i svensk historieskrivning under 1900-talet.⁸¹ För att hårda resonemanget innebär perspektivet att forskaren intresserar sig mer för konflikterna och vilka maktförhållanden de blottlägger, än för samförstånd och de jämbördiga relationer som också ryms i det förflutna.

I *Rätten och kvinnorna Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen* beskriver Marja Taussi-Sjöberg, med ett vertikalt perspektiv, statens ökade inblandning och kontroll vid tingen under 1600-talet som en konfliktfylld process.⁸² Utvecklingen medförde ett mer professionaliserat ting och löpte parallellt med en marginalisering av kvinnornas roll och framträdande vid tinget.⁸³ I sin klassiska studie *Dufvans fångar Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige* valde hon att utgå från läns cellfängelset i Härnösand för att undersöka hur å ena sidan lagstiftningen och å andra sidan de sociala och kulturella normsystemen sorterade människor och avgjorde deras livsöden.⁸⁴ Personerna vars liv arbetet bygger på, vistades alla en tid i fängelset som bildar den yttre ramen för skildringen. Innan de anlände dit passerade de också häradsrätten vilken därför också ägnas en beskrivning. Genom att pendla mel-

Anders Brändström ...], s. 243-262, 1988, Taussi Sjöberg, Marja, 'Staten och tinget under 1600-talet', *Historisk tidskrift (Stockholm)*, 1990 (110), s. [161]-190, 1990, Österberg, Eva, 'Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: konflikt - kompromiss - politisk kultur', *Scandia (Lund)*, 1989 (55), s. [73]-95, 153-154, 1989, Aronsson, Peter, *Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680-1850*, Lund Univ. Press, Diss. Lunds Univ., Lund, 1992, Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm, 1992, Furuhausen, Björn, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, B. Östlings bokförl. Symposion, Diss. Stockholm : Univ., Stockholm, 1996.

80 Eva Österberg drar en linje mellan de två förklaringsmodellerna i sin artikel Österberg, Eva, 'Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550-1850: participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen : ett angeläget forskningsområde', *Historisk tidskrift (Stockholm)*, 1987 (107), s. [321]-340, 1987, och Björn Furuhausen redovisade de olika inriktningarnas argument, s. 9-36.

81 Furuhausen, kapitel 9 "Konflikt och konsensus" och i synnerhet s. 212-213.

82 Taussi Sjöberg 1988, 1996.

83 Taussi Sjöberg 1996, resonemang kring frågan central-lokal återfinns bland annat på s. 40-45 och s. 59-66.

84 Taussi Sjöberg 1986.

lan redogörelser för människornas liv, redogörelser som bygger på traditionellt skriftligt källmaterial, och framställningar av systemets uppbyggnad och funktioner, erbjuder Taussi Sjöberg en möjlighet att förstå konsekvenserna av samhällets idéer om brott och straff. Även om fängelset bildar ramen är dock inte rummet undersökningens fokus och den platsbestämda kontext som omger människornas liv och erfarenheter kopplas inte till deras position i maktstrukturen. Avstamp tar hon i idéer om socioekonomiska och genusbestämda maktstrukturer, av vilka också fängelsebyggnaden och dess organisation är ett resultat.

Bland de forskare som snarare anlägger ett "horizontellt perspektiv" kan Eva Österberg sägas utgöra en frontfigur.⁸⁵ En av hennes huvudpoängar handlar om tingets betydelse för lokalsamhället, att bönderna också hade intresse av att de centrala direktiven genomfördes och att centralmaktens kontrollinstitutioner på så vis fyllde (positiva) funktioner på lokal nivå. Österberg vill beskriva tinget under 1600-talet både som ett centralmaktens kontrollinstrument och som ett forum som människorna i lokalsamhället värdesatte. Som jag läser hennes texter förnekar hon inte de motsättningar som rådde mellan bönderna och centralmakten, men hon hävdar att omvälvningar av det slag som skedde under 1600-talet inte var möjliga att genomdriva utan stöd från flera grupper i samhället. "The early modern state may [...] have tried to change the courts från a 'social arena' to a 'theatre of power'. But efforts from above are not enough to promote societal transformations, and forces from below may oppose as well as support the processes initiated by the state."⁸⁶ Österberg använde termen interaktion för att betona att lokalsamhällets invånare som aktiva aktörer i relation till överheten. Att det sker interaktion mellan nivåerna och deras representanter innebär i hennes tappning att man ibland är överens och ibland inte, men att båda parter *agerar* istället för att den ene regerar och den andre underkastar sig.

Med sin avhandling *Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet* slöt sig Björn Furuhausen till Österbergs interaktionsperspektiv i det att han fokuserade på "kontrollinstitutionernas funktion i lokalsamhället."⁸⁷ Med utgångspunkt i

⁸⁵ Österberg 1987.

⁸⁶ Österberg, Eva, 'Social arena or theatre of power?: the courts, crime and the early modern state in Sweden', *Publications of Matthias Calonius Society*, 1991 (1), s. 8–24, 1991, s. 72.

⁸⁷ Furuhausen, s. 212–213.

de två häradsrätterna Olands och Frösåker i Uppland undersökte han sockenstämmans respektive tingets ingripande i vardagen, och påvisade bland annat hur tinget utgjorde ett slags högsta instans. Många ärenden, även enklare förseelser, klarades av på bya- eller sockennivå. I sina fallstudier hävdade han att det rådde enighet om stävjande av vissa beteenden, inte bara inom lokalsamhället utan också mellan lokalsamhället och centralmakten och mellan lokalsamhälle, centralmakt och kyrka.

En historiker vars forskning är relevant för mitt arbete är Örjan Simonson, som har undersökt 1600-talets härad som lokalsamhälle, huruvida människor inom dess geografiska omkrets kände och hade utbyte av varandra och om häradstillhörigheten verkade samlande.⁸⁸ Simonson arbetade med tre centrala begrepp: det *lokala kontaktfältet* grundar sig i social interaktion mellan personer som befinner sig nära varandra i rummet, och “med en gräns för interaktionens intensitet mellan kontaktfältet och omgivningen.”⁸⁹ En *rättsgemenskap*, som är det andra begreppet, utgörs av den samling människor som är “faktiskt berörda av verksamheten vid en rättslig institution”, och slutligen det tredje begreppet territoriell tingskrets motsvarar “den formella och territoriella enhet som är jurisdiktionen för en rättsinstans.”⁹⁰ Huvudfrågan i undersökningen var om rättsgemenskapen och det lokala kontaktfältet hade en rumslig utbredning som motsvarade tingskretsens territorium. Frågan är intressant eftersom den relaterar till tingshusbyggnadsskyldige som kollektiv, vilka förutsättningarna var för samverkan i tingshusbyggnadsfrågan. Simonsons studie handlar förvisso om 1600-talet men han blickar också framåt och ger indikationer på förändringar som satte villkoren för 1700-talets häradsgemenskaper.

Det finns fler studier från historiedisciplinen som jag har varit betjänt av och kommer att referera till, men den gemensamma nämnaren för de undersökningar som jag har nämnt här är förutom kopplingen till tinget ett slags rumsligt perspektiv. Det innebär att häradsrätten placeras på en karta och förhåller sig geografiskt till andra funktioner i samhället, om det så är som institution till en högre instans, eller geografiskt område i förhållande till större och mindre enheter.

⁸⁸ Simonson, Örjan, *Den lokala scenen: Törstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet = Die lokale Szene :Törstuna Härad im 17. Jahrhundert - eine lokale Gemeinschaft?*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala Univ., Uppsala, 1999.

⁸⁹ Simonson s. 234.

⁹⁰ Simonson s. 234.

En avgränsning som jag har tvingats göra av tidsskäl gäller förhållandet till den större geografiska kontexten, hur den svenska häradsrätten som domstol betraktad relaterar till andra i första hand europeiska underätter. För att likväl sätta in tingshuset i ett större domstolsarkitekturhistorisk sammanhang har jag emellertid valt att göra en översiktlig genomgång av litteraturen som behandlar samma byggnadskategori i några andra länder.

Internationell litteratur om domstolsarkitektur

Sett till både rättssystemens och arkitekturidealens utveckling i västvärlden finns många exempel på likheter och samröre i det förflutna. Bara under de senaste tio åren har ett stort antal nya domstolsbyggnader uppförts, som på given signal. I bakgrunden skymtar flera skäl, framför allt domstolsorganisationernas omstrukturering och de senare årens fokus på säkerhet. I de nordiska länderna (utom Island) slogs flera mindre domstolar samman i början av 2000-talet och nya tingshus uppfördes som på ett effektivt sätt skulle möta de större enheternas behov. I Danmark innebar reformerna att två tredjedelar av byrätterna lades ner och för närvarande försiggår en stor utförsäljning av tidigare statligt ägda tingshus. I Finland och Sverige halverades antalet tingsrätter under åren och i Norge försvann en tredjedel.⁹¹ I Frankrike pågår fortfarande ett omfattande reform- och förnyelsearbete som också handlar om sammanslagningar, restaurering av äldre byggnader och uppförande av helt nya lokaler.⁹² I Storbritannien avslutade motsvarigheten till domstolsverket, det så kallade Courts Service, ett omfattande ombyggnadsprogram 2002, vilket hade till syfte att modernisera och rationalisera domstolslokalerna.⁹³ I USA slutligen, har många av landets domstolar, både på delstats- och federativ nivå, fått nya lokaler under 1990-talet och första decenniet av 2000, dels på grund av det ökade lokalbehovet, dels på grund av en ny syn på domstolsbyggnadens utformning. Det federala organet General Services Administration har identifierat domstolsbyggnaderna som en, för medborgarnas syn på staten, särskilt be-

91 Uppgifterna hämtade under februari och mars 2010 från justitiedepartementens hemsidor, se www.domstol.dk, respektive <http://www.om.fi/sv/Etusivu>, www.domstol.se och <http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd.html?id=463>

92 Se <http://www.justice.gouv.fr> artikeln "Un effort sans précédent pour moderniser les lieux de justice" 2009-03-10.

93 Graham, Clare, *Ordering Law The Architectural and Social History of the English Law Court to 1914*, Ashgate, Aldershot, 2003, s. 4 och s. 333.

tydelsefull kategori. Byggnaderna administreras via The Center for Courthouse Programs som ansvarar för en nationell policy (gällande policy är 2007 års U.S Courts Design Guide, à 250 sidor) och dessutom för underhåll och modernisering av befintliga domstolslokaler.⁹⁴

1992 utgav det franska rättshistoriska sällskapet, Association française pour l'histoire de la justice, en antologi med texter skrivna av huvudsakligen arkitektur- och konsthistoriker, *La justice en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France*.⁹⁵ Syftet var att undersöka hur rätten gestaltas i arkitekturen, från medeltiden fram till början av 1900-talet, och texterna rör sig kring tre teman: de historiska rötterna, tempelarkitekturen och de ikonografiska programmen. Antologin inleds med en grundlig historisk exposé över arkitekturens förändringar, därefter följer sju analyser av valda domstolsbyggnader, två uppsatser om konst och övrig dekor samt en avslutande text med titeln "Volumes, matières et couleurs. Pour une anthropologies de l'espace judiciaire", det vill säga ett försök till en domstolsrummets antropologi. Att man väljer just templet som titel och samlande tema handlar om att huvudparten av dagens, eller i varje fall 1992 års domstolsbyggnader i Frankrike är utformade med det grekiska templet som förebild. "La référence au temple grec s'impose rapidement comme le modèle dont il est difficile de s'écarter", skriver Alain Girardet i förordet. Det visade sig svårt att överge tempelidealet som etablerade sig i slutet av 1700-talet och sedan kom att dominera domstolsarkitekturen under hela 1800- och till och med början av 1900-talet.

1993 utkom ett arkitekturhistoriskt översiktsverk över de tyska domstolsbyggnaderna, *Deutsche Gerichtsgebäude: Von der Dorflinde über den Justizpalats zum Haus des Rechts* skrivet av en arkitekturhistoriker och två jurister.⁹⁶ Som titeln anger startar man i medeltiden, "Unter freiem Himmel", men väljer därefter att fokusera på perioden sent 1800-tal - tidigt 1900-tal, då det man kallade "Rättens katedral" tog form. Som fö-

94 U.S General Administration Services egen hemsida <http://www.gsa.gov/Portal/gsa/ep/home.do>, The Center for Court House Programs, februari och mars 2010.

95 *La justice en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France* Association française pour l'histoire de la justice, préface de Robert Badinter, Editions Errance Paris, Editions Brissaud Poitiers, 1992.

96 Klemmer Klemens, Rudolf Wassermann, Thomas Michael Wessel, *Deutsche Gerichtsgebäude Von der Dorflinde über den Justizpalats zum Haus des Rechts*, Verlag C.H Beck, München 1993.

rebild för denna byggnadstyp urskiljer författarna Bryssels Palais de Justice som stod färdigt 1883. Ett kapitel i verket ägnas också åt riksrådets, Reichgerichts, enande verkan i förbundsstatssamhället, och vilken roll arkitekturen spelade ur den aspekten, ett annat åt justitiepalatset i München och ett åt det i Berlin.

En viktig fråga som också avhandlas i ett särskilt kapitel är domstolsbyggandet som byggnadsuppgift, hur och i vilken utsträckning den reglerades och hur byggnadsprogrammet såg ut. I sammanhanget hänvisar författarna bland annat till *Wasmuths lexikon der Baukunst* från 1930, som under rubriken "Gerichtsbäude" redogör för den tyska domstolsarkitekturen under perioden 1900–1930.⁹⁷ Wasmuths utförliga kapitel, som jag också har använt i mitt arbete, innehåller förutom utförliga byggnadsprogram också ett antal planritningar av byggnader för alla instanser.

Utöver dessa texter har jag också använt två bokverk från i slutet av 1800-talet. Ludwig Klasens omfattande handbokserie, varibland ingår *Gebäude für Justizzwecke: Handbuch für Baubehörden, Bauherren, Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bauunternehmer, Bauhandwerker und technische Lehranstalten*, innehåller både en utförlig redogörelse för rättsväsendets uppbyggnad och bakgrund, och förebildliga planritningar.⁹⁸ Den mer kända *Handbuch der Architektur* som publicerades i ett antal olika volymer, har en volym *Gebäude für Verwaltung, Rechtspflege und Gesetzgebung; Militärbauten* som också innehåller historik och exempel på byggda domstolsbyggnader.⁹⁹

Tio år senare lade arkitekturhistorikern Clare Graham fram sin avhandling *Ordering Law The Architectural and Social History of the English Law Court to 1914* i vilken hon analyserar de engelska tingshusens bakgrund och förändringar under samma period, från medeltiden fram till första världskriget.¹⁰⁰ Hennes forskningsfrågor gäller när, hur och varför de engelska rättsförhandlingarna kom att inhysas i funktionsspecifi-

97 Wasmuth, Günther, *Wasmuths Lexikon der Baukunst*. Bd 2, C bis Gyp, Wasmuth A.-G., Berlin, 1930.

98 Klasen, Ludwig, *Gebäude für Justizzwecke: Handbuch für Baubehörden, Bauherren, Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bauunternehmer, Bauhandwerker und technische Lehranstalten*, Baumgärtner, Leipzig, 1890, s. 1649–1652.

99 Bluntschli, F., *Entwerfen, Anlage und Einrichtung: Der Gebäude: des Handbuchs der Architektur*. T. 4. Halbbd. 7. *Gebäude für Verwaltung, Rechtspflege und Gesetzgebung; Militärbauten*, Bergsträsser, Darmstadt, 1887.

100 Graham.

ka byggnader, och vad som kom att karaktärisera domstolsarkitekturen. Fokus ligger på byggnadernas rumsliga organisation, snarare än stil-dräkt, och som hennes främsta resultat framstår det omfattande resonemanget kring arkitekturens utveckling mot en allt större separation av rättens aktörer. På 1800-talet genomfördes den med lämplighet, (“propriety”) som argument, medan det på 2000-talet ersattes av hänvisningar till säkerhet. Utöver Graham finns ett antal texter som behandlar domstolsbyggandet i England och andra delar av Storbritannien, bland annat gjorde för det statliga kulturmiljövårdsorganet English Heritage, samt the Court Service och Lord of Chancellors’s Department en historisk översikt i rapporten *The Law Court 1800–2000: Developments in Form and Function*.¹⁰¹ Därutöver, inom ramen för English Heritage, publicerades *Law and Government Buildings Selection Guide Heritage Protection Department 2007*, som i första hand är ett styrdokument för kulturmiljövårdens praktiker.

En analytisk och för mitt arbete mer intressant artikel skrevs samma år av Linda Mulcahy, “Architects of Justice: the Politics of Courtroom Design” i tidskriften *Social & Legal Studies*.¹⁰² Undersökningen handlade om hur dagens utformning av rättssalarna för det med sig att åhörarna är rumsligt isolerade och därutöver ständigt övervakade – vilket i sin tur har lett till att rättegången inte längre betraktas som offentlig. Denna utveckling, hävdar Mulcahy, startade i den viktoriańska tidens syn på menigheten som hotfull och smutsig. Slutsatserna ansluter helt och hållet till dem Clare Graham framhöll i sin studie.

Vad gäller tingshus i Norden finns lite litteratur om ämnet. Eftersom förhållandena i Finland var, och är, de som mest liknade de svenska finns anledning att titta närmare på framför allt de finska tingshusen.¹⁰³ Här bestod underrätterna fram till 1993 av häradsrätter och rådhusrätter, och som jag nämnde tidigare finns i överintendentsämbetets arkiv ritningar av tingshus avsedda för Finland. Det har emellertid inte varit möjligt att hitta svensk- eller engelskspråkig litteratur som behandlar finsk domstolsarkitektur, och av allt att döma har ännu ingen övergripande undersökning utförts.

¹⁰¹ Brodie, A., G. Winter & Porter, S *The Law Court 1800–2000: Developments in Form and Function*, a report for English Heritage, the Court Service and Lord of Chancellors’s Department, 2000.

¹⁰² Mulcahy, Linda, ‘Architects of Justice: the Politics of Courtroom Design’, *Social & Legal Studies* Vol. 16, No. 3, s. 383–403, 2007.

¹⁰³ Finska rättsväsendets ämbetsverks hemsida www.oikeus.fi

Det har skrivits ett flertal monografiska texter om norska tingshus, bland annat inom ramen för det statliga byggandets egna presentationer *Ferdigmeldingar Statsbygg* men också analytiska texter såsom *I fellesskapets rom: kunst i to tinghus* från 2003.¹⁰⁴ Det finns däremot ingen sammanfattande studie som tecknar huvuddragen hos domstolsarkitekturens förflutna. 2006 utgavs *Danmarks tinghuse* som är ett påkostat översiktsverk i folioformat, med texter skrivna av två jurister och en museiintendent och historiker.¹⁰⁵ Syftet med publikationen, som sägs utgöra det första steget i utforskandet av den danska domstolens historia, är att “medvirke til at bevare billedet af landets tinghuse og dommerkontorer, som de ser ud i dag.”¹⁰⁶ Tre inledande texter behandlar den äldsta rättsskipningen, tingshusens stildräkt och domsagoindelningens historia; därefter presenteras 26 utvalda tingshus och kanslier (dommerkontor) och slutligen ryms en katalog över landets övriga tingshus.

Amerikansk domstolsarkitektur har behandlats i ett stort antal studier och publikationer, både med praktiskt rådgivande och med mer kulturhistorisk inriktning.¹⁰⁷ Den senaste publikationen av mer övergripande karaktär utgavs 2006 i form av en antologi, *Celebrating the Courthouse A guide for architects, their clients and the public* med bidrag skrivna av arkitekter och praktiserande jurister.¹⁰⁸ De omsorgsfullt illustrerade texterna var grupperade under fyra rubriker, “Placing the Courthouse in its Community and History”, “Solving the Distinctive Problems of a Courthouse Project”, “The Courthouse, Its Public and Its Users” och “The Future of the Courthouse” och behandlade tingshuset som byggnadstyp, föreställning och arkitektoniskt problem. Syftet var inte att fastlägga ett byggnadsprogram utan att föreslå ett antal lösningar på de uppgifter som en domstol ställer arkitekten inför. Fokus var arkitekturana-

104 Vaa, Aaslaug (red.), *I fellesskapets rom: kunst i to tinghus*, Høgskolen i Agder, Universitetet i Bergen og Hamardomen, Høyskoleforl. , 2003.

105 Garde, Peter (red.), *Danmarks tinghuse*, 1. udg., Jurist- og Økonomforbundet, København, 2006, författarna är Tommy P. Christensen, Annemarie Höjer Pedersen och Knud A. Knudsen.

106 Garde, s. 7.

107 I urval: *A Courthouse conservation handbook*, Preservation Press, Washington, D.C., 1976, Johnson, Alan & Ralph, K. Andrist, *Historic Courthouses of New York State*, Columbia University Press, New York, 1977, Brasseaux, Carl A., Glenn, R. Conrad & Robinson, Warren R., *The Courthouses of Louisiana* University of Southwest Louisiana Press, Lafayette Louisiana, 1997.

108 Flanders, Stephen (red.), *Celebrating the Courthouse A guide for architects, their clients and the public*, WW Norton & Company, New York, 2006.

lysen vars ofta sentida studieobjekt till trots hade en tydlig förankring i kunskap om den historiska kontexten.

Utöver bokpublikationerna, som också inkluderar samlingsverk där olika delstater presenterar sina byggnader, bör också nämnas att organisationen American Institute of Architects (AIA) har en underavdelning, en så kallad kunskapsförsamling (Knowledge Community) ägnad uteslutande åt domstolsarkitektur. Denna Academy of Architecture for Justice (AAJ) har en nätbaserad tidskrift och årliga konferenser som upprätthåller en löpande debatt om domstolsarkitektur i allmänhet, i USA och i övriga delar av världen.¹⁰⁹

I arbetet med den internationella litteraturen är det intressant att notera de språkliga och begreppsliga skillnaderna. I tysk litteratur talas det om Gerichtsgebäude, domstolsbyggnader, i fransk om l'architecture judiciaire, det vill säga den judiciella arkitekturen, och i engelsk och amerikansk om om law courts buildings respektive courts. Det förefaller som om olikheterna i språket också speglar litteraturens inriktning och utgångspunkter. De franska texterna särskiljer sig i det avseendet att man tydligt formulerar idén om en domstolsarkitektur såsom ett avgränsat forskningsobjekt, medan de tyska och engelska texterna, med sitt bredare anslag, behandlar byggnader avsedda att hysa domstolar. De förstnämnda förutsätter markörer, en funktionsspecifik arkitektur, medan de sistnämnda handlar om var domstolarna har hållit hus.

Metod, urval och disposition

Angående Lefèbvres aspekttriad finns ett antal frågor som måste lyftas fram i anslutning till en metoddiskussion. En av dem handlar om huruvida det är möjligt att skilja föreställningarna om tingshusen, såsom de framkommer genom olika former av representationer, från studiet av det materiella, eller av vardagslivet? En annan handlar om vilket skede i gestaltungsprocessen som bör inleda mitt arbete respektive avsluta det?

För att börja med den sistnämnda frågan är den till synes rimligaste ordningen den kronologiska, det vill säga att inleda med en undersökning av det föreställda huset, som trots allt föregår det byggda huset, som i sin tur är en förutsättning för användningen av det. Samtidigt, och det skriver också Lefèbvre, överlappar aspekterna varandra samtidigt. I

¹⁰⁹ www.aia.org 2010-01-10, Om AAJ står att läsa att "The AIA Academy of Architecture for Justice (AAJ) promotes and fosters the exchange of information and knowledge between members, professional organizations, and the public for high-quality planning, design, and delivery of justice architecture."

fallet med tingshusen innebär det att föreställningarna inte bara kom till uttryck innan tingshuset byggdes, människor bar dem med sig hela tiden: stenhuggaren när han mejslade slutstenen till portalen, nämndemannen när han bänkade sig på podiet, städerskan när hon skurade tingsalsgolvet, tingshusvaktmästaren när han tömde spottkopporna och häradshövdingen när han låste sitt tjänsterum på lördagen. Föreställningarna torde ha format deras handlingar, deras användning av rummet, rummet självt och relationerna människorna emellan, de går inte att isolera eller tidsmässigt avgränsa.

Dessutom fanns det nästan alltid en konkret byggnad eller rum som föregick det tänkta. Inte ens på 1700-talet, och inte ens i härader där det aldrig hade funnits ett funktionsspecifikt tingshus, uppstod föreställningarna ur intet. Dels förekom tingshus i andra delar av landet långt tidigare, dels fanns byggnader med andra funktioner som fick tjäna som modell, byggnader som erfors och användes av människor vilka tog med sig sina erfarenheter när de skulle planera tingshusbygget.

Trots invändningarna finns ändå skäl att disponera arbetet på så vis att föreställningarna presenteras först, därefter de materiella byggnaderna och slutligen husen i användning. Ordningen grundar sig inte bara på tidsföljd utan också på skala eller avstånd till undersökningsobjektet. Dispositionen kan därmed också beskrivas som en tankemässig progression. Avsikten är att läsarens förståelse av byggnaderna skall gå från att vara abstrakt till att bli konkret, från att handla om fasad till att också handla om rum, från att omfatta en betydelse till att omfatta flera.

Mitt val av undersökningsperiod, 1734-1970, hänger samman med den rättsliga regleringen av tingshusbyggnadsskyldighet.¹¹⁰ Som jag har skrivit tidigare ansvarade de byggnadsskyldiga häradsborna för uppförandet och underhållet av tingshuset under den här perioden. Jag har tagit det som min utgångspunkt att denna situation genererade möten och förbindelser som präglade både byggnadernas utformning och deras användning, vilket i sin tur återverkade på utformningen och idéerna om hur tingshus bör se ut. Jag har valt att fokusera min uppmärksamhet på tre tidsskeden i den långa perioden, åren kring 1800, åren kring 1900 och 1950-talet. Valet av tidsperioder grundar sig på slutsatser som jag har kunnat dra genom att sortera tingshusen utifrån

¹¹⁰ Även i England bekostades och byggdes tingshusen av lokalsamhället fram till 1971 och i Frankrike dröjde det till 1983 innan staten övertog ansvaret. Ändå saknas i den franska och engelska litteraturen diskussioner om lokalsamhället som byggherre.

byggår, utformning, aktörssammansättning och funktioner, och därmed kan indelningen ses lika mycket som ett resultat som en disposition. Jag vill hellre tala om skeden eller perioder än om tidpunkter eftersom de byggnads- och aktörsförhållanden som rädde vid tiden, och som senare kom att ersättas, vare sig hade en tydlig början eller ett abrupt slut.

Beträffande definitionen av vad ett tingshus är sluter jag mig till den avgränsning som gjordes inom ramen för Dokumentationsprojektet: Ett tingshus är en byggnad som har uppförts som tingshus, eller genomgått stora förändringar för att kunna rymma häradsrättens verksamhet. Tillfälliga domstolslokaler, som lånades eller hyrdes under en kort period, och vars utformning inte präglades av domstolens verksamhet, kommer att behandlas kortfattat.

Angående geografin kan det tyckas lättsinnigt att i en avhandling som handlar om rum skriva svepande om "landskapen i norr" eller "de södra delarna av landet". Ändå har jag för läsbarhetens skull tillåtit mig några sådana formuleringar, för att slippa uppräknings- och snårigheter. Jag skriver också om Sverige som om gränserna under den här perioden var konstanta. Det var de inte, men jag har valt att studera de områden som idag kallas svenska.

Avhandlingen är disponerad i tre kronologiskt bestämda huvuddelar, som i sin tur är ordnade i vardera tre kapitel. För att orientera läsaren hjälpligt i den rättshistoriska kontexten, har jag också valt att med utgångspunkt i litteraturen kort redogöra för tingets och häradsrättens förhistoria. Texten, som faller utanför den i övrigt symmetriska ordningen, får inleda de empiriska delarna.

Som jag nämnde tidigare behandlar huvuddelarna tre tidsskeden: åren kring sekelskiftet 1800, åren kring sekelskiftet 1900 respektive 1950-talet. Varje del inleds med en djupstudie av ett tingshus som planlades och uppfördes under det tidsskede som skall avhandlas. Valet av djupstudieobjekt grundar sig i första hand på tillgången till ett rikt källmaterial. En förutsättning har varit att huset finns kvar och att det är praktiskt möjligt att undersöka. Därutöver har jag valt tingshus till vilka hör dokument som på *olika* sätt beskriver byggnaden och dess aktörer. Jag har ställt skisser, arbetsbeskrivningar och räkenskaper, bredvid korrespondenser, biografiska texter och mötesprotokoll etc. Valet har också handlat om att tingshusets byggprocess på ett tidigt stadium i undersökningen visade sig innehålla aspekter som jag bedömde som relevanta för just den tidsperioden. Om huset som skulle inleda avsnittet om sekelskiftet 1800 ville jag till exempel veta att det hade figurerat som ärende

vid överintendentsämbetet. Och om huset från sekelskiftet 1900 ville jag veta att det fanns biografiska uppgifter om verksamheten i kansliet, och om 1950-talets hus att det i källmaterialet förekom dokumenterade diskussioner om gestaltningen. Djupstudierna redovisar hur det gick till på en plats, vid en tidpunkt - hade jag valt andra hus hade delar av redogörelserna varit sig lika, medan andra hade skilt sig väsentligt. Jag vill gärna betona det, samtidigt som jag också har för avsikt är att i möjligaste mån förhålla mig till det som framstår som generellt respektive unikt.

Kapiteln som sorterar under respektive huvuddel har samma rubriker och teman, medan avsnitten som lyder under varje kapitel inte präglas av samma symmetriska förhållanden. I det första kapitlet, "Föreställningar om tingshus", beskriver och analyserar jag de tongivande aktörernas idéer om hur tingshus bör gestaltas och organiseras rumsligt, såsom dessa kom till uttryck i dokument som tillkom före och fastslog villkoren för byggprocessen, exempelvis lagtexter, förordningar, mötesprotokoll, korrespondenser, ritningar och ekonomiska kalkyler.

I det andra kapitlet, "Det byggda" undersöker jag vidare tingshusen i sin uppförda form och relaterar dem till de uttryckta föreställningarna. För att angripa frågorna utgår jag från uppgifter om de i första hand befintliga tingshusens antal, lokalisering, konstruktion, form och rumsliga struktur, i relation till plats och tid. Här gör jag till en början inget urval utan arbetar med samtliga 350 befintliga tingshus av vilka jag har besökt och på plats studerat omkring 330.¹¹¹ Vid sidan om byggnaderna, som utgör den viktigaste empirin, använder jag också tingshusbyggnadsskyldiges protokoll, brandförsäkringshandlingar, syneprotokoll, kart- och fotomaterial.¹¹² Jag ägnar mig främst åt byggnaderna i deras äldsta form, det vill säga såsom de såg ut strax efter uppförandet, men jag kommer också att resonera kring väsentliga omdaningar av äldre byggnader för särskilda ändamål.

Det sista kapitlet i varje del, "Rum i användning" rör verksamheterna i tingshusen, hur de kom att brukas och av vem, och här försöker jag relatera analysen till byggnaderna i sin föreställda och byggda form. Källmaterialet består till viss del av samma material som nämndes ovan,

111 Övriga 20 byggnader har dokumenterats av bebyggelseantikvarie Ylva Blank och/eller rättshistoriker Elsa Trolle Önnerfors inom ramen för Dokumentationsprojektet. Det är på deras uppgifter, vid sidan om skriftligt källmaterial och bilder, som jag baserar min kunskap om dessa tingshus.

112 Beroende på när tingshuset uppfördes finns dessa protokoll antingen infogade i domböckerna, eller arkiverade i tingshusbyggnadsskyldiges separata arkiv.

men andra delar av det. Tingshusbyggnadsskyldiges protokoll, syneprotokoll och korrespondenser, kronofogdens räkenskaper och justitieombudsmannens berättelser från sina ämbetsresor är exempel på material som har legat till grund för undersökningar som redovisas i detta avsnitt. Därutöver har jag också vänt mig till biografiska texter, dagböcker, uppteckningar, reseskildringar, tidningsreferat, intervjuer och skönlitteratur.

Rättshistorisk orientering

Häradstingsplatsernas tidiga historia

Den äldsta beskrivningen av ett svenskt ting finns i ärkebiskopen Rimberts skildring av Ansgars resor i Sverige och handlar om ett ting som skall ha ägt rum i Birka någon gång i slutet av 820-talet.¹¹³ Detta ting var ingen rättslig förhandling utan ett folkets rådslag som hade till syfte att avgöra huruvida Ansgar skulle få sprida kristendomens budskap. Enligt den knapphändiga beskrivningen gick tinget till så att människorna samlades på en plats i staden där kungen lät en härold ropa ut dagens ärende. När diskussionerna var slutförda fattades beslutet att låta Ansgar utföra sitt uppdrag, och därefter skrev Rimbert att kungen "steg upp från tinget" vilket tyder på att han hade varit sittande.¹¹⁴ Där avslutas beskrivningen av sammankomsten.

Det fornsvenska ordet *Þing* i bemärkelsen möte för rättsliga förhandlingar återfinns i några av de bevarade runstenarnas kortfattade meddelanden.¹¹⁵ De flesta tillkom på 1000- och första åren av 1100-talet och även om tingshållningen har en äldre historia väljer jag att ta avstamp i denna period. Ting hölls vid den här tiden på olika nivåer i samhället och det förefaller också ha funnits lokala, regionala och överregionala tingsplatser.¹¹⁶ Götaland och Svealand var indelade i land, som under medeltiden kom att bli landskap, och varje land var i sin tur in-

¹¹³ Tinget finns beskrivet i Rimbert, Hallencreutz, Carl Fredrik & Hållander, Tore (red.), *Boken om Ansgar*, Proprius, Stockholm, 1986, s. 54.

¹¹⁴ Hallencreutz m.fl., s. 56.

¹¹⁵ Norr, Svante & Sanmark, Alexandra, 'Tingsplatser, makt och landskap', *Hem till Jarlabanke: jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*, s. 379–396, 2008. I texten hänvisas till runstenarna U225 och U226 vid Skälhamrättens tingsplats i Uppland, Sö 137 vid Aspa i Södermanland, U212 vid Vallentuna kyrka (som nämner Jarlabankes tingsplats), samtliga från 1000-talet.

¹¹⁶ Norr & Sanmark 2008.

delat i häradar.¹¹⁷ I landen hölls landsting eller lagmansting, häraderna hade sina häradsting och i vissa landskap fanns dessutom under medeltiden tredings- eller fjärdingsting som hölls i mindre områden inom häraderna.¹¹⁸ I Dalarna och landskapen norrut upprättades så småningom så kallade tingslag, som motsvarade ett härad, i kusttrakterna kring Mälaren och från Roslagen hette områdena istället skeppslag, medan man i Bergslagen talade om bergslag.¹¹⁹

Vad beträffar tingsplatserna visar aktuell forskning att det etablerades flera nya tingsplatser just under 1000-talet, i samband med häradindelningens etablering och kristnandet av landet.¹²⁰ Att vissa platser nyetablerades går att sluta sig till genom datering av runstenarnas inskriptioner vilka anger när platsen blev tingsplats. Troligtvis stod ambitiösa stormän bakom skapandet av somliga platser varigenom de kom att utöva sin makt. Troligtvis fanns också tingsplatser som etablerades för att påskynda kristnandet, och sådana som övergavs för att markera ett avståndstagande från det förflutna.

Vad som bestämde lokaliseringen av vikingatidens tingsplatser är dock svårt att fastställa. Det som kan sägas är att såväl gamla som nyetablerade platser låg vid centrala färdvägar, ofta där vattenväg korsade landväg. Kommunikationerna tycks med andra ord ha varit en viktig faktor. En utbredd uppfattning är och har länge varit att tingen hölls på platser som var kultplatser, det vill säga att rätt och religion var både innehållsligt och rumsligt sammanlänkande.¹²¹ I en nypublicerad artikel vill emellertid

¹¹⁷ I Svealand hette det från början hundare men under medeltiden etablerades härad som begrepp även här. Se Inger, Göran, *Svensk rättshistoria, 1997 (1980)*, Liber Ekonomi, s. 14, Modéer, Kjell Å, *Historiska rättskällor En introduktion i rättshistoria*, 2. uppl., Nerenius & Santérus förlag, 1997, s. 34.

¹¹⁸ Begreppen landsting och lagmansting är komplicerade eftersom innebörden har förändrats under historiens gång. Som Inger beskriver hölls landsting under medeltiden i Götalands och Svealands länder, där de utgjorde högsta myndighet. Tingen ägde rum fyra gånger per år. Lagmansting under samma tidsperiod, syftar på det ting som en gång om året hölls av lagmannen i de olika häraderna i landet. På 1600-talet syftade landsting på en kunglig domstol och lagmansting på en rättsinstans mellan häradsrätten och hovrätten.

¹¹⁹ Norrland i detta sammanhang: Medelpad, Ångermanland, Hälsingland, Västerbotten och de södra delarna av Norrbotten.

¹²⁰ Sanmark, Alexandra & Semple, Sarah, 'Places of assembly: new discoveries in Sweden and England', *Fornvännen* (Print), 2008(103):4, s. [245]–259, 2008, http://fornvannen.se/pdf/2000talet/2008_245.pdf, s. 245–259, samt Norr och Sanmark 2008.

¹²¹ Wildte, Fridolf, 'Tingsplatserna i Sverige under förhistorisk tid', *Fornvännen* 1926, s. 211–230, 1926, Nordén, Arthur, 'Tingfjäl och bäsing. En studie över rätter ting-

arkeologerna Alexandra Sanmark och Sarah Semple nyansera denna föreställning.¹²² Deras fältarbeten i Sverige och England har visat att det från den här tiden också finns tingsplatser som trots att de liknar äldre grav- eller kultplatser faktiskt saknar kultiska inslag, och att sambandet mellan kult och rätt inte bör tas för givet. De framhåller också att tingsplatser som förvisso har en lång "arkeologisk biografi" med äldre gravsättningar, förändrades och förtydligades såsom *tingsplatser* just kring 1000-talet, framför allt med hjälp av nya resta stenar.¹²³ Lokalitetens monumentala uttryck, menar Sanmark och Semple, framstår som viktigt för att markera platsen och dess funktion, snarare än för att framkalla religiösa associationer. För mitt arbete är deras teorier intressanta, dels för att de pekar på hur människor långt tillbaka i tiden förefaller ha format rättens rum med tydliga attribut och medvetna referenser till det förflutna, dels för att de föreslår en tingspraktik där rätts- och religionsutövning var skilda från varandra.

Allt tyder på att tingen under vikingatid och tidig medeltid hölls under bar himmel, men man vet inte exakt hur själva platserna användes.¹²⁴ Idén att så kallade domarringar i första hand skall ha byggts för att fungera som tingsplatser avfärdades på 1920-talet, men idag tror man likväl att somliga av dem också hade en sådan funktion.¹²⁵ Begreppet tingshög syftar på en kulle med platt topp, vilken består av en stenkärna

stads inrättning', *Fornvännen* 1938, s. 283-300, 1938 eller Holmgren, Gustaf, 'Ting och ring. Ett bidrag till diskussionen om de forntida tingsplatserna', *Rig* 1929, bd 12, s. 19-36, 1929. I en sentida studie Brink, Stefan, 'Legal assembly sites in early Scandinavia', *Legal places and practices in medieval Europe*, Pantos Aliko & Semple, Sarah (red.), Four Courts Press, Dublin 2004, s. 205-216, hävdar författaren också att kult- och rättsutövning var kopplade till varandra.

122 Sanmark & Semple, s. 245-259.

123 Sanmark & Semple, s. 256.

124 I Sverige har man inte funnit spår av tingshus eller annan bebyggelse i anslutning till kända tingsplatser. I Norge och på Island däremot, har man funnit rester av tält eller bodar som tros ha fungerat som övernattning för besökarna vid tinget, men inte för själva tingsförhandlingarna. I England har återfunnits resterna av en mindre byggnad bredvid en så kallad tingshög, men de är för liten för att ha kunnat tjäna som tingshus: Sanmark, Alexandra, Bergström, Eva & Persson, Kjell, *Tingsplatsen som arkeologiskt problem, etapp 1, Aspa: arkeologisk provundersökning, forskning: Raå 62, Aspa 2:11, Ludgo socken, Nyköpings kommun*, Societas archaeologica Upsaliensis, Uppsala, 2004, och Norr & Sanmark 2008.

125 Wildte 1926, Arne, Ture J, 'Domarringarna äro gravar', *Fornvännen* 1938, s. 166-177, 1938, Sahlström, Esaias 'Domarringarnas härkomst', *Fornvännen* 1942, s. 115-136, 1942.

som inte innehåller en grav. På eller vid kullen antar arkeologerna att ting hölls, kullen skall då ha tjänat som ett slags talarstol eller läktare.¹²⁶ I sin undersökning av Skålhamraättens tingsplats på Vallentunasjöns östra sida beskriver Svante Norr och Alexandra Sanmark platsen som uppbyggd med två terrasseringsringar där den nedre, stensatta delen, skall ha fungerat som själva tingsplatsen och den övre som ett slags läktare för åhörarna.¹²⁷ En tidig forskare, Gustaf Holmgren, argumenterade med hjälp av norska medeltidslagar, den isländska lagen Grágás och ett antal isländska sagor, för att uttrycket "ting och ring" som används i de svenska landskapslagarna, syftar på en avgränsad plats anordnad för domaren och nämnden.¹²⁸ Platsen skall ha skapats med hjälp av pinnar och snören, stockar, eller stenar. En annan tidig forskare i ämnet, Arthur Nordén, för fram teorin att så kallade tingsstockar, fyra stockar lagda i fyrkant på en bas av stenar, var en av de vanligare anordningarna.¹²⁹ Han hänvisar i sin tur till bland andra Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som i Värends och Albos häraders domböcker från tidigt 1600-tal fann formuleringarna att riva tinget och att svära inför tingsstockar.¹³⁰ Denna företeelse, eller en språklig rest av den, skulle därmed ha levt kvar parallellt med de första tingsstugorna. Rätten skall ha suttit på stockarna, den tilltalade stod eller satt i mitten på en så kallad tjuvsten, och eventuella åhörare fick stanna utanför rättens krets. Förutom danska exempel på tingsstockar, och förekomsten av hänvisningar till en sådan anordning i småländska domböcker från 1600-talet, framhåller Nordén argumentet att begreppen brofjöl och tingfjöl i landskapslagarna bör tolkas som omskrivningar för tingsstockar. Begreppen återfinns i Dalalagen och Västmannalagen:, respektive i Södermannalagen.¹³¹

126 Runstenar och/eller medeltida källmaterial kan utpeka platsen som tingsplats. Sanmark (2004) antyder att problemet med begreppet är att fler högar kallas tingshögar än vad man verkligen vet fungerade som tingsplatser. De flesta har inte grävts ut och därför vet man heller inte säkert när de tillkom.

127 Norr & Sanmark 2008.

128 Grágás ("Grågåsen") var isländarnas lagbok under fristatens tid, det vill säga från omkring 930, till åren 1262-64, då Island kom under norsk överhöghet.

129 Nordén.

130 Nordén refererar till Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, *Wärend och wårdarne: ett försök i svensk ethnologi*. D. 1, Norstedt, Stockholm, 1921, samt till två danska texter, en från 1747 och en avhandling från 1902.

131 Fjäl eller fjöl betyder sittbräde eller plankor, bro i fornsvenskan syftar på underbäddning av stenar, ris, jord, stockar.

Hur ofta eller precis när de olika tingen hölls är också osäkert. I landskapslagarna som skrevs ner under 1200- och 1300-talen, slogs fast att varje härad, häradsfjädning och/eller socken skulle ha en tingsplats och hålla ting två gånger om året.¹³² Hälsingelagen, som gällde hela den koloniserade delen av norra Sverige, är ett intressant undantag eftersom den fastslog att tinget kunde sammanträda på den plats som bönderna valde för tillfället – med andra ord varierade de norrländska tingsplatserna.¹³³ I Magnus Erikssons (1350-talet) och Kristoffers landslagar (1442), som omfattade hela landet, preciserades att häraderna skulle ha en enda tingsplats men fortfarande saknades reglering av själva tingsställets utformning.

I de äldsta domböckerna som kom till i början av 1500-talet, uppgav skrivaren i regel på vilken plats eller "tingsstad" tinget hölls, men han angav inte om det ägde rum i en byggnad.¹³⁴ De rent praktiska aspekterna av den nya protokollföringen, som att det är svårt att skriva i stark blåst eller regn, talar för att domstolen hade flyttat inomhus vid den här tiden. Från 1500-talets början finns också uppgifter om ting hållna i sockenstugor och klockarebostäder, och från början av 1600-talet finns också skriftliga källor som talar om tingsstugor.¹³⁵

Rättsskipning på 1600-talet och den judiciella revolutionen

Häradsrätten och häradstinget under 1500- och 1600-talen har varit föremål för ett stort antal studier. Ofta har de kretsat kring domstolens funktion som redskap vid nationalstatens formering, och relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle. Den rumsliga aspekten skulle också kunna fogas in i en sådan diskussion och i slutet av avsnittet skall jag återkomma till frågan om tingshusbyggandets roll i sammanhanget. Men först några ord om häradsrätten vid tiden för de första tingshusens uppförande.

¹³² Av Göotalagarna finns bevarade Äldre och Yngre Västgöotalagen, Östgöotalagen och kyrkobalken av Smålandslagen. Äldre Västgöotalagen är den äldsta av de till nutiden bevarade landskapslagarna. Ett handskriftsfragment av denna lag har daterats till omkring 1250. Av Svealagarna finns bevarade Upplandslagen, Södermannalagen, Västmannalagen, Hälsingelagen och den s.k. Dalalagen. Jag har hittat uppgifter om tinget i Yngre Västgöotalagen, Förnåmesbalken 43, och Lydekini excerpter 128:Wes-sén, Elias & Holmbäck, Åke (red.), *Svenska landskapslagar: tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, 2. oförändr. uppl., AWE/Geber, Stockholm, 1979, s. 356 respektive s. 412.

¹³³ Med andra ord Hälsingland, Ångermanland, Medelpad och Västerbottens kustområden. Under 1300-talet koloniserades Västerbottens nordligare delar (Inger).

I början av 1600-talet, och ända fram till den studerade periodens slut 1971, utgjorde häradsrätten rättsväsendets första instans på landsbygden. Det innebar att alla brott, små som stora, och alla tvister som ägde rum utanför städernas jurisdiktion, behandlades av häradsrätten på tinget. Vid den här tiden fanns också specialdomstolar varav de viktigaste var bergstingsrätterna där mål avhandlades som på olika sätt hade anknytning till bergshantering. ¹³⁶ Ordförande vid denna tid var vanligtvis en så kallad lagläsare (även kallad lagförare eller underhäradsövding) som vikarierade för den ordinarie häradsövdingen, som i sin tur sällan eller aldrig satte sin fot i domstolen. ¹³⁷ Oftast var lagläsaren en lokalt rotad och betrodd man som på egen hand hade förkovrat sig på lagområdet, och även i de sällsynta fall han var formellt juridiskt utbildad, menar de flesta rättshistoriker att han i social bemärkelse liknade de 12 nämndemännen och därmed saknade den manifesta auktoritet som senare kom att präglade domarrollen. ¹³⁸ Svenska nämndemän agerade dessutom av tradition med viss självsäkerhet i häradsrätten, vilket skilde dem från nämndemän i flera andra europeiska länder där böndernas position var svagare. ¹³⁹

134 Fridolf Wildte gick igenom flera av domböckerna, se bland andra Wildte, Fridolf, 'Västergötlands tingsställen. Tingsställen i Göteborgs och Bohus län samt Älvsborgs län', *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, femte delen, sjätte häftet 1951, s. 78-107.

135 Ahlberg, O, 'Tingsplatser i Södermanland och Närke före tillkomsten av 1734 års lag', Rtg 1946, s. 96-97, 1946.

136 Inger, s. 114. Se också Almquist, Johan Axel, *Bergskollegium och Bergslagsstaterna 1637-1857: administrativa och biografiska anteckningar*, Norstedt, Stockholm, 1909. Bergstingsrättens jurisdiktion utgjordes av bergmästardömet som inte ska förväxlas med bergslag. Det fanns 11 bergmästaredömen och bergmästare i landet. Bergmästaren, som var ordförande i domstolen, hade både utbildning inom juridik och bergshantering. 1851 upphörde bergstingsrätterna och ärendena behandlades därefter av häradsrätterna.

137 Inger, Göran, *Svensk rätts historia*, 4, [rev.] uppl., Liber ekonomi, Malmö, 1997 (1980), s. 114, Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm, 1992, s. 61.

138 Sundin som skriver om lagläsare refererar till Sture Petréns text 'Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia', *Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning*, II:1, Lund, 1951.

139 Sundin, s. 64 samt s. 447.

När det kommer till nämnden, som under medeltiden bara tillsattes för att utreda skuldfrågan i särskilda processer, hade det på 1600-talet blivit praxis att den också deltog i själva domen.¹⁴⁰ Andra aktörer vid tingset var kronofogden och/eller länsman, och tingsmenigheten som trädde in för att vittna. Som flera undersökningar visar var det en stor andel av häradets invånare som aktivt deltog vid tingen, och överlag framstår rollfördelningen mellan ordföranden, nämnden och tingsets övriga parter som ganska otydlig under den här perioden.¹⁴¹ Det förekom till exempel att fler aktörer än de som utgjorde själva rätten ingrep i domslutet. Rätten var skyldig att sammanträda tre gånger om året: vintertinget skulle ske mellan tjugonedag jul och april månad, sommartinget mellan Valborg och midsommardagen, och höstinget mellan första september och november månads slut. Det preciserades samtidigt i lagen att det fanns landskap där tre tingsstillfällen inte behövdes, och där skulle rätten följa de särskilda stadgar som gällde för landskapet. Om grova brott begicks, eller ett rykte om grovt brott uppkom, skulle häradshövdingen sammankalla till ett extra så kallat urtima ting såvida det ordinarie tinget inte var utsatt att äga rum under den närmaste tiden.

Den offentliga konflikthanteringen under 1600-talet skedde inte bara vid häradsrätterna, många ärenden avhandlades också av sockenstämorna.¹⁴² Detta förfarande grundlades i slutet av 1500-talet och innebär att sockenborna med prästen som ordförande själva utredde vissa former av ärenden. Vilka fall som behandlades av sockenstämman och vilka som hamnade i häradsrätten var inte tydligt reglerat och forskarna på området hävdar att det var lokala behov och inte lagen som styrde tillvägagångssättet. I sockenstämman förekom inga rättsfall i formell mening och en stor del av tiden sysslade man med förmaningar eller allmänt hållna beslut om ordning i socknen. Somliga mål var självklart häradsrättens, exempelvis sådana som involverade kronans intressen, men många gånger tycks fördelningen ha handlat om grad snarare än om art. Till exempel klarade sockenstämman av lindrigt våld, medan

¹⁴⁰ Jämfört med 1500-talet tjänstgjorde 1600-talets nämndemän under längre tid, som Jan Sundin visar skilde sig förhållandena mellan olika tingslag men det var inte ovanligt att sitta 10 år i nämnden (Sundin s. 64).

¹⁴¹ Simonson, s. 236, Sundin, Furuhausen, Österberg, Eva, 'Vardagens sträva samförstånd: bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid', *Svensk historia underifrån/redaktion: Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark*. [1], s. 126-146, 1993.

¹⁴² Furuhausen.

grova våldsbrott alltid blev en sak för häradsrätten. Om våldsmakare fortsatte sin framfart eller trätoämnen inte kunde klaras ut, gick dessutom ärendena vidare från sockenstämmans bord till häradsrättens. Det fanns med andra ord ett slags instanstänkande inbyggt i fördelningen.

Vid ingången av 1600-talet var den statliga kontrollen av häradsrätterna liten eller obefintlig, men under seklets gång förändrades förhållandena i så grundligt avseende att förloppet brukar kallas den "judiciella revolutionen."¹⁴³ Uttrycket användes första gången av Bruce Lenman och Geoffrey Parker i "The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe" 1980 och syftar på de förändringar som ägde rum i hela det förmoderna Västeuropa, och som sammantaget kom att innebära att lokalsamhällets inflytande över dom- stolarna försvagades i takt med att centralmakten byggde ut sin förvaltnings- och kontrollapparat. Konflikter som tidigare hade lösts mellan skål och vägg kom alltmer att förrättsligas. Trots att processen vare sig hade en våldsam början eller ett tydligt avslut - författarna menar att den startade på medeltiden och avslutades på 1800-talet - var effekterna av revolutionerande betydelse för såväl rättssystemets metoder som den sociala kontrollen i samhället.¹⁴⁴

I Sverige var det främst under 1600-talet som de stora förändringarna inträffade. I syfte att göra likformig rättsskipningen i hela landet trycktes 1608 Karl IXs utgåva av den medeltida, ännu gällande landslagen för landsbygden. Några år senare inrättades den första hovrätten, Svea hovrätt i Stockholm, och under 1620- och 1630-talen ytterligare tre hovrätter i Åbo, Dorpat och Jönköping. En av hovrätternas viktigaste uppgifter var just att kontrollera underrätternas verksamhet, i första hand genom granskning av inskickade domböcker (renskrivna exemplar, så kallade renovationer).¹⁴⁵ Det fanns också en uppenbar koppling mellan hovrätterna och själva tingshusen. Fridolf Wildte skriver om de första fasta tingsplatserna i Västergötland att de kan sättas i samband med inrättandet av Göta hovrätt 1634.¹⁴⁶ Fyra år senare utfärdades nämligen

¹⁴³ Lenman, Bruce, & Geoffrey Parker, 'The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe', *Crime and the law: the social history of crime in Western Europe since 1500*, Gatrell, V.A.C. (red.), Europa, London, s. 11-48, 1980.

¹⁴⁴ Beroende på vilka aspekter av denna förändringsprocess som avses nämner författarna 900-talet och 1200-talet.

¹⁴⁵ Inger, s. 70.

¹⁴⁶ Wildte 1951, s. 78-107.

ett missiv till hovrättsområdets landshövdingar i vilken de uppmanades att kontrollera att alla häradar hade en fast tingsplats som också erbjöd en bekväm tingsstuga.¹⁴⁷

Därutöver kom etableringen av länsstyrelser att få stor betydelse för häradsrätterna som därmed fick ytterligare en kontrollinstans att förhålla sig till. Kungl. Befallningshavande hade flera åligganden som handlade om underrätternas verksamhet. Förutom att i mer allmän bemärkelse övervaka att lag och ordning upprätthölls i länen, skulle myndigheten se till att människor fick vetskap om kungliga stadgar och förordningar, dessutom skulle man kontrollera att domstolarna utförde sitt arbete korrekt och att domarna verkställdes.¹⁴⁸ I teorin var det kronofogden som skulle närvara vid alla häradsting för att övervaka verksamheten, men i praktiken tycks det ofta ha varit länsman som utgjorde fögderiets och Kunglig Befallningshavandens representant.¹⁴⁹ Att döma av källmaterialet kom också kontrollen av rättens rumsliga förhållanden så småningom att inkluderas i Kungl. Befallningshavandens skyldigheter, även om det inte explicit formulerades i en instruktion.

De för häradsrätternas vardag kanske mest påtagliga åtgärderna vidtogs av Karl XI på 1680-talet. Han beslutade att upphäva domarvikarie-systemet, och se till att den som hade en befattning som häradshövding också dömde och var bosatt i sin egen domsaga.¹⁵⁰ I ett första skede var det de gamla lagläsarna som fortsatte som rättens ordförande, men med tiden ersattes de av formellt utbildade och hovrättstränade jurister. När Sundin och Modéer skriver om den professionalisering av domstolarna som utgjorde en del i den judiciella revolutionen handlar det om de nya domarnas inträde i häradsrätterna, och om nämndernas, lekmännens, försvagade roll vid tinget. Visserligen gavs bönderna från och med 1823 rätten att utnämna sina egna nämndemän, men domarens starka posi-

¹⁴⁷ Wildte hänvisade till en missiv daterad 20 juni 1638 "Missiv till alla Landshövdingar i Götariket angående visse Tingsplats och stufvor som oprettas skall"

¹⁴⁸ Landshövdingeinstruktioner 1687, 1734 och 1855.

¹⁴⁹ Westerhult, Bo, *Kronofogde, Häradsskrivare, Länsman Den svenska fögderiförvaltningen 1810-1917*, Glycerups, Lund Political Studies 4, 1965, Cavallin Aijmer, Maria, *I kungens och folkets tjänst: synen på den svenske ämbetsmannen 1750-1780*, Diss. Historiska institutionen, Göteborgs Univ., Göteborg, 2003.

¹⁵⁰ Herlitz, Nils, 'Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svensk statsförvaltning', särtryck Statsvetenskaplig tidskrift, 1921.

¹⁵¹ Simonson s. 16, och Herlitz.

tion i rätten var likväl befast.¹⁵² Modéer betona också vikten av att den juridiska utbildningen i landet förbättrades vid samma tid.¹⁵³

Hur förändringen från lekmannadomare till formellt utbildade och tillsatta jurister vid häradsrätterna genomfördes i praktiken är svårt att få grepp om. När den danske historikern Christian Molbeck reste i Sverige i början av 1800-talet erfor han "att man i Sverige, der man i titelsjuka icke gifver oss något efter, har långt flere Lagmän och Häradshöfdingar, än som verkligen äro tjenstgörande. Ty en Häradshöfding, som tjent flere år, får utan svårighet titel av Lagman, och många Procuratorer [advokater], som aldrig hafva varit Domare, få Häradshöfdingenamn, ehuru besynnerligt det än låter, att den som har Domarenamn, uppträder såsom Advocat för en Rätt."¹⁵⁴ Även om noteringen tycks orimlig och andas missförstånd, skulle Molbecks erfarenheter kunna tyda på att titlar och roller ännu i det tidiga 1800-talets häradsrätt var något otydliga. Den judiciella revolutionen hade emellertid ett långsamt förlopp. Även om det under 1600-talet skedde många förändringar vad gäller det formella ramverket, präglades arbetet vid häradsrätterna trots allt av kontinuitet, mycket fortsatte att vara sig likt även efter 1600-talets centralisering och professionalisering. Björn Furuhagen visar att sockenrättsskipningen fortlevde under hela 1700-talet, trots Karl XI:s åtgärder, många ärenden hamnade fortfarande inte i rätten och att den förlikningssträvan som enligt ovanstående resonemang präglade tiden före den judiciella revolutionen, dominerade ännu det vardagliga livet i socknarna.¹⁵⁵ I vissa avseenden utgjorde häradstinget ett redskap för centralmakten att utöva vertikal kontroll, men det var också eller kanske framför allt spelplats för den lokala sociala kontrollen. Många människor deltog vid tingen, vars funktion som lokal offentlighet innebar att samhällets normer tydliggjordes just där. Byggandet av funktions-specifika tingshus bör ses i ljuset av denna situation, där kronan grep in och försökte strama upp och kontrollera en rättsskipning som dittills hade byggts på lokal praxis, engagemang och social kontroll. Att också i rumsliga termer institutionalisera tingshållningen torde ha varit en viktig pusselbit i detta arbete.

¹⁵² Kunglig Förordning 18 december 1823, respektive 19 juli 1872.

¹⁵³ Modéer 1997, s. 81.

¹⁵⁴ Molbeck, Christian, *Resa i Sverige åren 1812 och 1813 af Christian Molbeck*. Öfversättning. Stockholm, tryckt hos Olof Grahn, Stockholm, 1815, s. 312.

¹⁵⁵ Furuhagen s. 148-149.

Tingshållningens geografi och rumsliga villkor

Under 1700- och 1800-talen varierade tingshållningens geografiska förutsättningar avsevärt mellan olika delar av landet. Indelningen i häradar, tingslag, skeppslag och bergslag var visserligen etablerad sedan 1600-talet och i de landskap som blev svenska övertogs den danska härads- och norska tingslagsindelningen.¹⁵⁶ Men de olika häradernas/tingslagens etc geografiska omfattning varierade stort. 1670 var till exempel hela det dåvarande landskapet Västerbotten en enda domsaga, och när landskapet delades in i tingslag omfattade de ofta en enda socken som till ytan kunde vara flera gånger större än ett härad i Götaland. När det kommer till häradsrättens lokaler tycks förhållandena också ha varierat. Förutom ett litet antal bevarade byggnader från tiden och en uppmättningsritning, är det via domböckerna och de omfattande protokollen från förarbetena till 1734 års lag möjligt att bilda sig en skissartad bild av hur 1600-talets tingshus var utformade. Ytterligare ett källmaterial, som bara anger var tingshusen var belägna, är 1600-talets geometriska kartor.

Av domböckerna går det oftast att förstå i vilken socken och ibland på vilken gård tingen hölls, men protokollföraren preciserade sällan i vilken lokal.¹⁵⁷ I östgötska och västgötska domböcker från slutet av 1600-talet finns dock dokumenterade resonemang om både förfallna och nya tingsstugor vilka tyder på att funktionsspecifika tingsstugor i dessa häradar redan var en etablerad företeelse.¹⁵⁸ Hur stugorna såg ut antyds oftast bara, men uppgifter finns om byggnader med fönster och skorsten, kök och kamrar och dimensioner som framstår som ganska rymliga, upp till 27 x 17 alnar det vill säga 16 x 10 meter.¹⁵⁹ Ställ Barne

¹⁵⁶ Danmark avstod Jämtland, Härjedalen, Gotland, Skåne, Blekinge, Halland (för alltid) och Bohuslän i frederna i Brömsebro 1645 respektive Roskilde 1658. Skåne fick en ny indelning av domsagor, härads hövdingedömen, som baserades på den danska häradsindelningen. Blekinge gjordes till ett enda härads hövdingedöme bestående av fyra häradar.

¹⁵⁷ Jag vill återigen betona att mina egna empiriska undersökningar inte omfattar 1600-talet och att följande avsnitt därför bygger på bearbetningar.

¹⁵⁸ NMA, DPA, Linköpings tingsrätt, Montelius Lars, Östgötska domsagor och tingsställen, opublicerat manus 1998, Fridolf Wildtes samtliga undersökningar av västgötska domböcker i *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift* IV:10 1937, V:6 1951, VI:2 1960, och VI:6 1967 och Bergstrand, Carl-Martin, *Från Borås och Ås härad på 1700-talet*, Säffle, 1973.

¹⁵⁹ Anteckningen om det fönster- och skorstenlösa huset finns i Bankekinds härads

häradets ektimrade tingsstuga uppförd i Naum på 1640-talet bredvid Kinnefjärdings häradets enorma stenhus som byggdes på 1680-talet bara fem mil därifrån. Jämförelsen tydliggör hur stora skillnaderna kunde vara från ett härad till ett annat, när det gäller både dimensioner och material.

I tre småländska häradet förekommer också den förbryllande benämningen *tingslada*.¹⁶⁰ Lada skulle kunna beteckna en enkel konstruktion, en lagerlokal, men syftade också i sin äldsta form på en inhägnad av torv eller sten.¹⁶¹ Samtidigt står om Västra häradets tingslada i Småland att den var uppförd av grovt furutimmer och rymde de kammare och logement som behövdes.¹⁶² Denna byggnad skall dessutom ha använts under den långa tidsperioden 1618–1694. Kanske var tingsladan en lokal benämning för tingsstuga, och/eller hade ladubeteckningen att göra med storleken på byggnaden, det vill säga att den hade rymliga dimensioner och kunde rymma många människor.

Häradsrätternas rumsförhållanden tycks ha varit under förändring redan på 1600-talet. Missivet från hovrätten i Jönköping till landshövdingarna är ett exempel, på 1690-talet utfärdades återigen en uppmaning till tingshusbyggnadsskyldige i Värmland, och i Skåne fick generalguvernören till uppgift att kontrollera häradsrätternas lokaler och uppmanade till byggande av nya tingshus, ofta på nya platser.¹⁶³ I det enskilda fallet är det svårt att avgöra i vilken utsträckning funktionsspecifika tingshus kom till efter påtryckningar från centralmakten eller byggdes på initiativ av häradborna själva. I sin helhet framstår det likväl ganska klart att kronan inledde processen även om 1700-talets utveckling visar att beredskapen och villigheten att bygga tingshus varierade stort från ett härad till ett annat.

— dombok, vårtinget 1670, se Montelius. Angående kamrarna se Bergstrand, s. 34 och Hallbäck, Sven Axel, *Kring Kollängens tingshus: En minnesskrift*, [utg.], [Lidköping], 1970, s. 14–15.

160 Persson, Einar, 'Tingsplatser och tingsbyar i Västra härad', *Byarums hembygdsförening*, årsskrift 1974. Olsson, Sölve, 'Ting i Västbo domböckernas spegling av stormaktstidens samhälle', *Småländska kulturbilder*, 1985, och Larsson, Lars J. 'På Allbo ting. Rättsskipningen i Allbo härad fram till år 1734', *Värendbygder*, Norra Allbo hembygdsförenings årsskrift 1974.

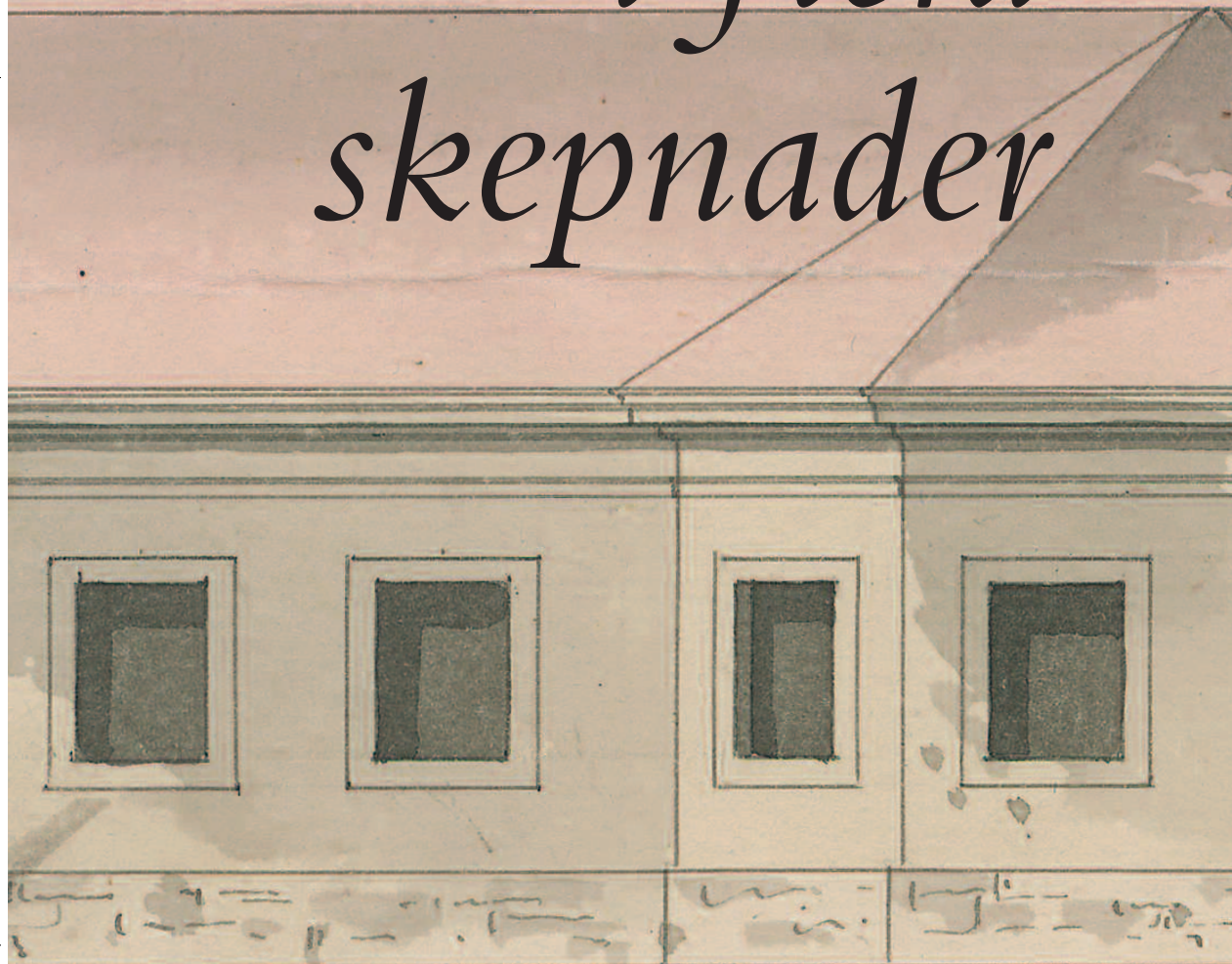
161 Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*, Gleerup, Lund, 1922.

162 Persson 1974.

163 Hampus, Olof *Ålvdals övre tingslags historia: kulturhistoriskt bidrag till källforskningen om rättsväsendet Torsby 1977*, Rovin, Lennart & Åkesson, Gunnar, 'Gästgivargård under trehundra år', *Österlen* 1993 (6), s. 59–71, 1993.

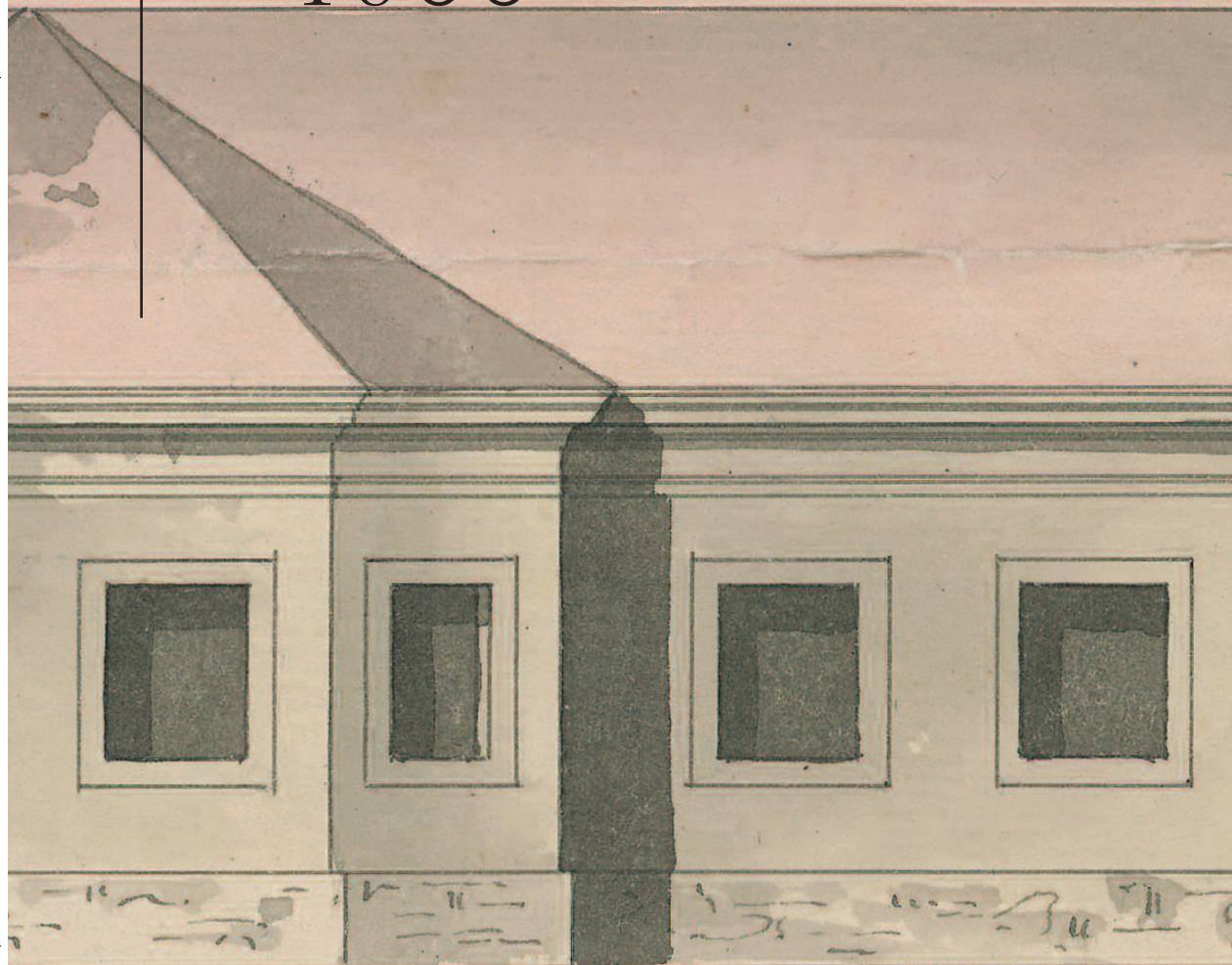

Tingshus *i flera skepnader*

KRING
SEKELSKIFTET
I 800

TINGSHUSET I FILLINGE, *en djupstudie*

I NOVEMBER 1776 brann Bankekinds härads tingshus i Svinstad, Östergötland, till grunden och under åren som följde hölls förhandlingar på olika platser i häradet medan frågan om byggandet av ett nytt tingshus debatterades.¹⁶⁴ Det var framför allt placeringen av det nya tingshuset som var ett kontroversiellt ämne. Sedan slutet av 1500-talet hade tingshuset legat i en av häradets nordvästra socknar, men några år efter branden drev baronen Johan Adelswärd igenom att tinget istället skulle hållas i det sydöstliga Åtvid där han hade sina ägor. Att han hade intresse av att tinget flyttade berodde sannolikt på att stora delar av hans ägor, inte minst de nyförvärvade koppargruvorna och bruket låg i Bankekinds härads södra del. Det dröjde dock inte länge förrän flera ledamöter i häradsnämnden hotade att avgå såvida tinget inte flyttade tillbaka och 1789 hölls förhandlingarna återigen i byn Fillinge, som också blev domstolens fasta tingsställe.

Det första förslaget till en ny tingshusbyggnad hade upprättats direkt efter branden 1777 och visar en klassicerande tvåvåningsbyggnad i tegel med slätputsade fasader och brutet tak.¹⁶⁵ Upphovsman var Nils Törnberg, byggmästare i Norrköping. Av olika anledningar, främst att stenkonstruktionen ansågs för kostsam, realiserades aldrig ritningen och därefter dröjde det till vårtinget 1789 innan nästa förslag lades fram för häradsrätten. I början av detta år anhöll Bankekinds härad om dispens från 1776 års stenshusförordning för att istället kunna uppföra ett nytt

¹⁶⁴ Landsarkivet i Vadstena (LV), Bankekinds häradsrätts arkiv (BHA), Handlingar rörande Tingshusbyggnad i Bankekinds härad 1777-1796, Berättelse rörande Tingshusbyggnaden för Bankekinds härad juni 1782 - maj 1788, och skrivelse från Landskansliet i Linköping, 28 mars 1781.

¹⁶⁵ LV, BHA, Ritningarna ingår i Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Enligt Cnattingius, Bengt, 'Tingshuset i Fillinge', särtryck *Östergötland Meddelanden* 1968, Östergötlands och Linköpings stads museum, s. 73, var Törnberg murarmästare och verksam i Norrköping.

tingshus av trä. Det var riksdagsman Carl Månsson som stod bakom skrivelsen och Kungl. Majt. gav snart sitt medgivande eftersom "dylik förmån" hade beviljats flera andra orter.¹⁶⁶ Några månader senare sändes de nya förslagsritningarna till Stockholm för granskning och godkännande.¹⁶⁷

Hur föreställde sig då Bankekinds häradsbor sitt tingshus? I källmaterialet saknas uppgifter om byggmästaren Caspar Seurlings uppdrag och kanske formulerades inga andra direktiv än att ta fram förslag på nytt tingshus, enligt gängse normer. Planritningarna som byggmästaren upprättade föreställer en timrad envåningsbyggnad med inredd vind. Dimensionerna var väl tilltagna, 22 x 12 meter och, förutom tingssal och rum för domare respektive skrivare, fanns kök, ett stort rum för rättsökande och en mindre kammare för kronobetjäningen, det vill säga länsman och/eller kronofogden. På vinden fanns dessutom ett rum för allmogen, beläget mitt i byggnaden, två för nämnden och ett för fjärdingsmännen. Allmogens rum skulle förses med dagsljus via en tre fönsteraxlar bred frontespis ovanför porten.¹⁶⁸

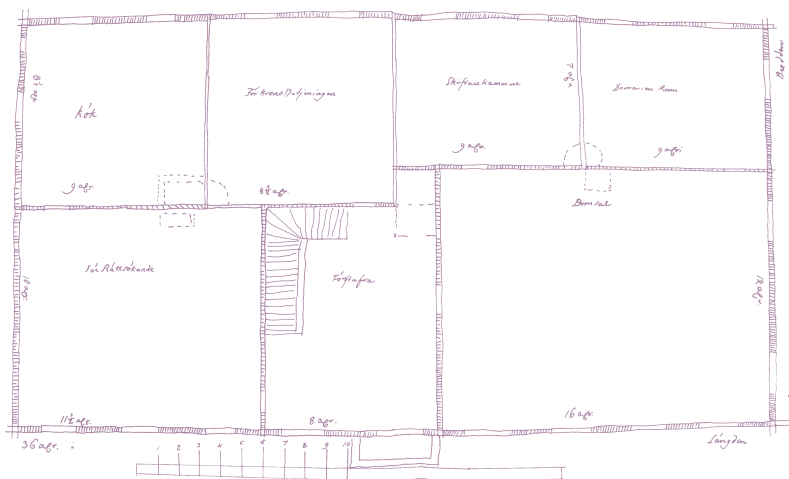
Att döma av fönstersättningen tänkte sig byggmästaren ett symmetriskt fasadschema med fyra fönster på var sida om den centralt placerade huvudentrén. Planen var asymmetrisk i den meningen att alla rum var av olika storlek och placerade utan hänsyn till mittaxeln. Denna oregelbundenhet känns igen från andra häraders ritningsförslag vid

¹⁶⁶ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Skrivelse 31 mars 1789, undertecknad Gustaf/E. Schröderheim.

¹⁶⁷ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Skrivelsen 29 oktober 1789 innehåller förutom ritningar också ett kostnadsförslag som däremot inte finns arkiverat.

¹⁶⁸ Observera att inga fasadritningar finns arkiverade.

70 | BILD 1

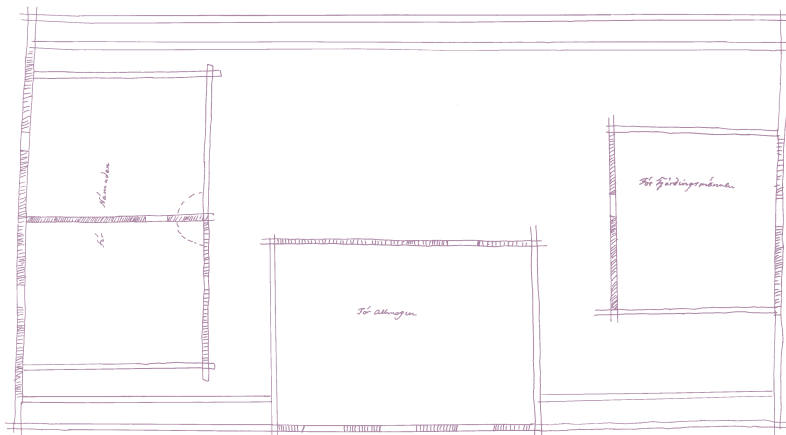

1 och 2. Tingshusbyggnadsskyldiges förslag består av en plan för bottenvåningen och en för vindsvåningen. Ritningarna kan tyckas naiva till sin utformning men till sitt innehåll är de tämligen precisa. Notera de fyra fönstren på varje sida om den centralt placerade vestibulen, som också fick ljus från ett fönster. Lägg också märke till att vinds-

tiden. Som jag ska återkomma till hade däremot de ritningar som beställdes direkt från överintendentensämbetet, och som inte grundade sig på häradsbornas egna skisser, alltid en symmetrisk salsplan med fyra eller sex rum ordnade kring en centralt placerad tingssal.

På våren 1790 hade överintendentensämbetet reviderat Bankekindsbornas förslag och tagit fram nya ritningar som hade godkänts och returnerats till häradet via landskansliet i Linköping. Vid första anblick kan de godkända ritningarnas strukturella princip verka identisk med häradets förslag, men det finns några intressanta skillnader som handlar om både form och rumsdisposition. En av de viktigaste olikheterna var att överintendentensämbetets arkitekt, vars namn tyvärr inte framgår av ritningen eller diariet, hade lagt till ytterligare en ytterdörr i den norra gaveln vilken ledde direkt in i köket via en liten farstu. Med häradets förslag hade alla de med ärende till huset varit tvungna att passera via den stora förstugan på framsidan. Ingen kunde heller nå köket utan att gå genom de rättssökandes rum. Med den nya ingången blev det möjligt att röra sig i nästintill separata banor.

En annan skillnad var fönstersättningen. Överintendentensämbetets arkitekt ritade in tre istället för fyra fönster på varje sida om den centralt

våningen var försett med ett fönsterparti ovanför entrén. Fönstren tyder på att byggmästaren tänkte sig en frontespis. *Ritad efter original. RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i landsorten, Tingshus i Fillinge.*

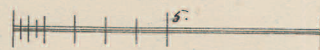
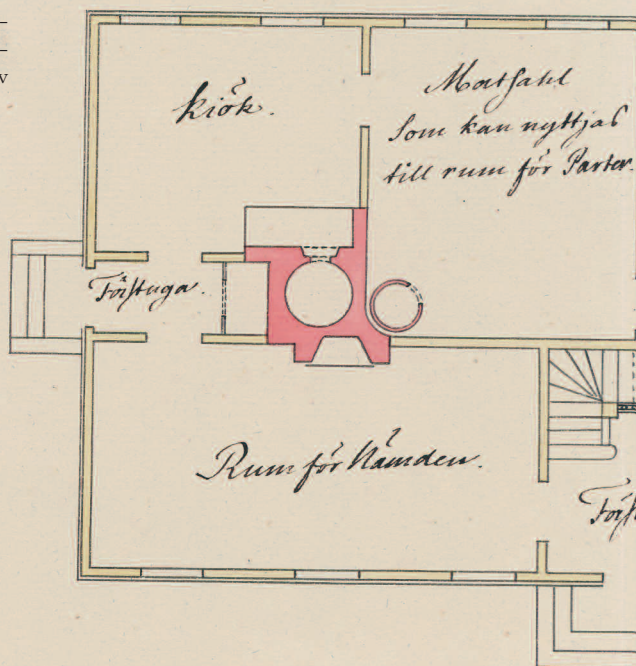
placerade förstugan. Förutom att förstugan föreslogs bli mindre än på byggmästarens ritning hade arkitekten därmed också tagit bort det fönster som annars skulle ge ljus åt den lilla vestibulen.

Ytterligare skillnad handlade om dörren till tingsalen. I häradets förslag fanns bara ett sätt att nå salen, och därmed bara ett sätt för domaren och skrivaren att ta sig till sina rum. I den godkända ritningen däremot har arkitekten öppnat en passage mellan tings- och matsalen, och därmed gick det att nå salen utan att passera den stora förstugan. Ytterligare en olikhet, som sannolikt hade med ovanstående förändring att göra, var att i häradets ritning markerades öppningen till salen mitt för den plats mellan fönstren på rummets kortsida där domaren satt, medan dörren i den godkända ritningen sitter alldeles till höger om ingången till huset. Tingsalen gjordes därmed symmetrisk på så vis att både dörren till förstugan och dörren till hallen hamnade på samma avstånd från den mittaxel som skar genom domarsätet. Förändringen innebar också att åhörarnas utrymme förflyttades mot salens västra sida, längre från skrivarens och domarens rum.

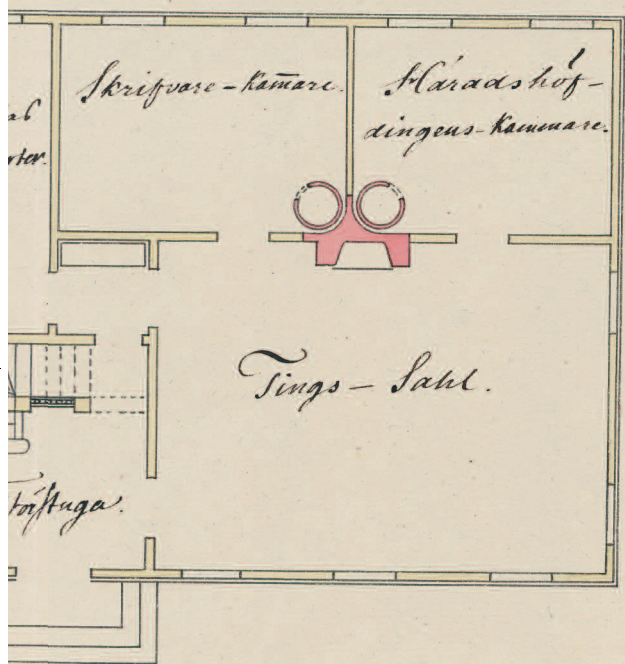
Häradets skisser innehöll både en ritning av bottenvåningen, och en av vindsvåningen som skulle inredas med hjälp av en frontespis. Över-

Deißein till Tingshus i Ött

3. Överintendentsämbetets fasadritning visar att arkitekten hade tagit bort den frontespis som tingshusbyggnadsskyldige hade föreslagit med sin plan av vindsvåningen.

Byggnad för Bankekiuds härad
i Bergöttsland.

Dessutom hade han valt att ha tre fönster på var sida om huvudentrén istället för fyra. RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i landsorten, Tingshus i Fillinge.

D. 20 April 1790.

*Deſſein till Tingshus - Byggnad
i Östergöt.*

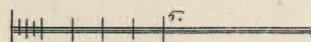
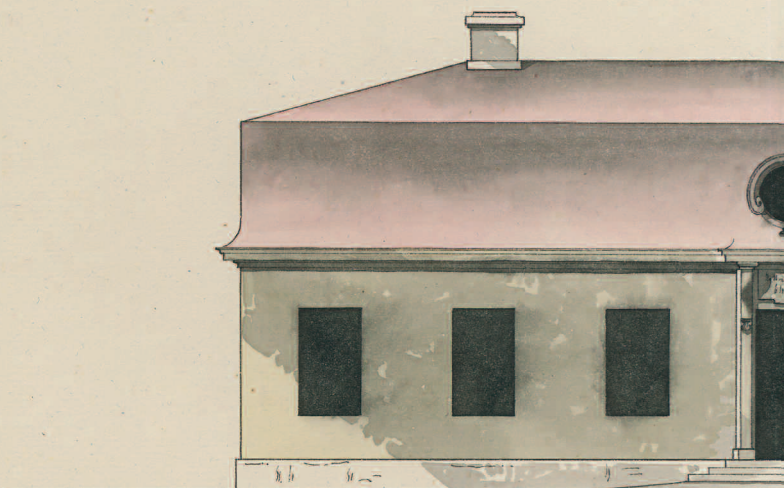
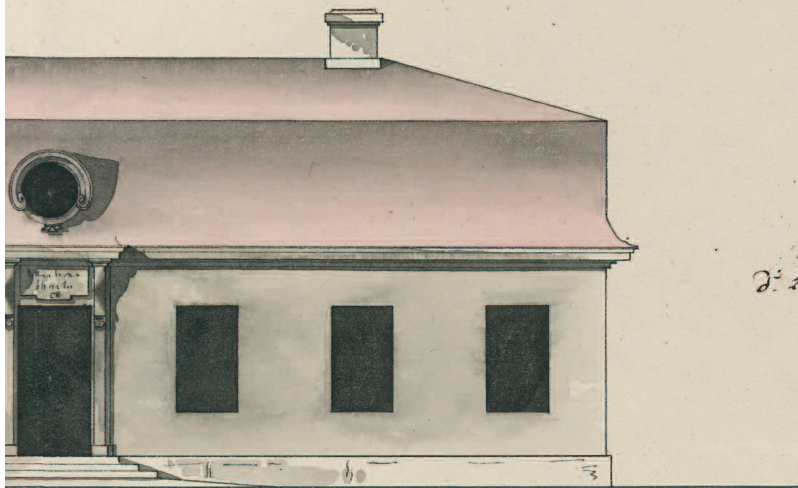
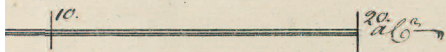

BILD 3A | 75 ^{2.}

quad för Haukekind's Härad
Östland.

d. 20 April 1791.

intendentensämbetets planritning gällde visserligen bara bottenvåningen, men av fasadritningen framgår att huset inte skulle byggas med en frontespis och på så vis påverkades vinden ändå eftersom det stora mittrummet, som var tänkt att fungera som allmogens rum, därmed bara fick ett litet runt fönster och med svårighet kunde inredas.

Slutligen fanns en betydelsefull skillnad som handlade om rummens tänkta funktioner. I stället för rum för rättssökande kallades i ämbetets ritning detta utrymme nämndens rum, och istället för kronobetjäningens rum fanns "matsal som också kan nyttjas för parterna". Det framkommer inte om tanken var att kronobetjäningen och de rättssökande istället skulle tilldelas rum på vinden. I ett memorial skriver ansvarig arkitekt att ritningarna till tingshusbyggnaden innehåller "uti ett Tingshus erforderliga rum" och dessutom med bekväm indelning.¹⁶⁹ Han skriver vidare att ritningarna baseras på häradets förslag, men kommenterade inte det faktum att några av de aktörer som häradet ville tilldela egna rum, blev utan i hans version.

Det finns ingen tydlig förklaring till varför överintendentensämbetets arkitekt ändrade rummens benämningar. Förutom lagtexten och förordningen saknades direktiv att rätta sig efter och det fanns inga mönsterritningar som kunde fungera som rättesnöre. Den uppsättning funktioner som föreslogs utgjorde inte ett obligatorium, och ser vi till andra godkända tingshusritningar från tiden framgår att den heller inte kan förklaras av gängse praxis.¹⁷⁰ Inom vissa ramar varierade funktionerna från en godkänd tingshusritning till en annan utan synbar logik. Kanske handlade förändringen om att markera att tingshuset i första hand skulle tjäna rättens behov och därför skulle nämnden, domaren och parterna ges rum på bottenvåningen.

Byggskedet

Tingshuset uppfördes på en stenig höjd som tillhörde en av gårdarna i den norra delen av byn Fillinge.¹⁷¹ Vilka motiv som låg bakom lokaliseringen i byn framgår inte av källmaterialet men sannolikt bidrog det

¹⁶⁹ Riksarkivet (RA), Överintendentensämbetets arkiv (ÖA), Flbaa:1, Ärenden rörande profana byggnader i landsorten, Osignerat utkast till memorial, daterat Stockholm 20 april 1790.

¹⁷⁰ Jag har granskat samtliga tingshusritningar som finns arkiverade i överintendentensämbetets arkiv. RA, ÖA, Profana byggnader i landsorten.

¹⁷¹ Cnattingius skriver att tomten förvärvades av Fillinge rusthåll. Lantmäterikartor från storskiftet 1774 och 1776 har tyvärr blivit ihoplimmade och visar därför inte

faktum att Starrgården, rusthållet och kronoskattgården där häradsrätten hade sin fasta tingsplats sedan 1789, låg på andra sidan landsvägen från tingsplatsen sett. Protokollen som föregick byggprocessen tycks inte innehålla någon diskussion som rör just tomtfrågan, men studerar man lantmäterikartor från 1770-talet framgår att tingshustomten ligger inträngd mellan tegar tillhörande de två gårdarna Starrgården och Storgården, som också var en kronoskattgård och som på laga skifteskartan från 1842 benämndes som gästgivaregård. Det faktum att många personer avlönades för sprängningsarbeten under byggperioden, och att stora markpartier i närheten av huset utgjordes av obrukade sandbackar tyder på att marken inte var bördig.

I november 1790, två månader efter att ritningarna hade godkänts av Kungl. Maj:t, skrev häradsborna kontrakt med byggmästaren Seurling som mottog den första delen av sitt arvode.¹⁷² Kontraktet stipulerade att han skulle utföra allt nödvändigt grävarbete, sätta upp timmerstommen inklusive två vindskammare, och resa taket med brädtäckning och spån. Han skulle också utföra all murning; bakugn, kakelugnar och en liten källare med valv som skulle ligga under matsalen. Häradsborna å sin sida skulle stå för inköp och transport av byggnadsmaterialet vilket var en nog så krävande syssla.

Många faktorer påverkade byggprocessens gång. Dels präglades tingshusbygget av samma omständigheter som styrde allt byggande: årstiderna, timrets särskilda egenskaper och den nödvändiga ordning i arbetet som konstruktionen krävde. Dels fanns förhållanden som var specifika för uppförandet just av tingshuset, till exempel häradsbornas ekonomiska och praktiska möjligheter att samordna sig för att skaffa fram och transportera byggnadsmaterialet till platsen utan att arbetet krockade med sådd eller skörd. Arvoderingen av hantverkare och kortare dagsverksarbeten tycks ofta ha skett en god tid efter att arbetet var färdigställt, och i räkenskaperna angav länsman vilka socknars bidrag som möjliggjorde den ena eller andra utbetalningen. Vem som verkade samordnande under processens gång är inte tydligt, länsmannen Sondén tycks ha hållit reda på ekonomin, och det förefaller som om han också uppdrog åt hantverkarna att utföra olika sysslor på husen. Det framstår dock som en komplicerad syssla för en länsman, som trots allt hade

¹⁷² tydligt vilken gård marken ursprungligen tillhörde. Lantmäteristyrelsens och Lantmäterimyndigheternas arkiv, Storskifteskartor 1774 och 1776 Bankekinds socken, Fillinge.

172 LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Kontrakt 10 november 1790.

många andra ärenden på sitt bord. En annan ämbetsman, kronobefallningsmannen Bergius, var också en aktiv man i arbetet. Han arvoderades för än det ena än det andra uppdraget, kanske var det med hans hjälp som Sondén klarade projektledarskapet.

På hösttinget hade man gjort en beräkning av åtgång och kostnader, en diger lista med både furu- och grantimmar av väldiga dimensioner. För den största posten, både vad gäller antal stockar och som utgift, stod de 27 tolfte timmer med dimensionerna 12 aln/7,2 meter långa, och 12 tum/30 centimeter i diameter, "i lilländen" som det preciserades i förteckningen.¹⁷³ Det framgick också att man som väggtimmer tänkte sig använda furu medan bjälklag och remstycken skulle vara av gran, liksom planket till bland annat spånboten.

Hur materialet därefter forslades till platsen och varifrån det köptes framgår vanligtvis av handlingarna, med ett undantag: timret. Kanske beror det på att timret inte genererade en ekonomisk transaktion, om tingshusbyggnadsskyldiges olika sockenmän med gemensamt arbete skaffade fram det till platsen. Det är likväl märkligt att det vare sig beskrivs eller nämns i den utförliga dokumentation som länsmannan ansvarade för. Vi vet därför inte huruvida man valde att följa den materialförteckning som hade upprättats och godkänts vid tinget. Av räkenskaper kan vi dra slutsatsen att arbetet startade redan under vårvingen 1791 och kom att engagera ett stort antal människor. Vid sommartinget i juni samma år antecknade häradshövdingen Carl Brandt i domboken att tinget hölls "i tingshuset vid Fillinge", men vi får tänka oss att det vid denna tidpunkt fortfarande var i Starrgårdens rusthåll man höll förhandlingarna och enligt länsmans räkenskaper fick rusthållaren betalt för tingshushyra för hela året 1792 och 2/3 av året 1793.

Utan att här återge händelseförloppet månad för månad tyder räkenskaper från sommaren och hösten 1791 på att byggmästaren då hade fullgjort en stor del av sitt arbete eftersom han utkvitterade den andra delen av sitt arvode.¹⁷⁴ Sannolikt stod timmerstommen färdig under våren eller sommaren, då man också påbörjade arbetet med stengrund till arrestbyggnaden och vagnshuset. Därutöver gjordes inköp av bräddor, murtegel samt grå och vit kalk och spånspik och järnplåt inhandlades i Norrköping och bruket i Åtvidaberg. Under våren och sommaren 1792 arvoderades en person för arresthusets upptimring, och

¹⁷³ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc Materiallista, hösttinget 1790.

¹⁷⁴ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Kvitto 11 oktober 1791, under-tecknat Caspar Seurling.

det finns kvitton på 28 000 spån, inköpta från olika bönder i trakten. Det är troligt att taket färdigställdes under hösten och att murstockarna då sattes upp i det stora huset.

Under 1793 fortsatte man köpa in och arvodera personer för transporter av murtegel och kalk, bräder, järn, spik och spån. En glasmästare arvoderades för fönsterarbete i det stora och det lilla huset, enstaka dagsverken avlönades och utbetalningar gjordes till bönder i Fillinge för hantverkarnas mathållning och kvarter, budskickning och inte minst skjutsar. "Skjuts av handtvärkare till och från Norrköping med verktygen", är exempel på en tämligen stor utpost.¹⁷⁵ I mars 1794 skedde utbetalning till en snickare för fönsterluckor, och först året därpå betalade länsman en hantverkare för läggande av golv och tak. 1796 röjdes så platsen kring tingshuset och uthusen från sten och skräp och ett statket sattes upp kring hela området. I november fick målaren betalt för måleriarbete på husets snickerier, även väggarna och skåpen i några rum, en snickare för färdigställandet av trappan till övervåningen, och en annan för "ombyggnad av planerne i tingshussalen", vilket sannolikt avsåg podiet.¹⁷⁶ Tyvärr framgår inte på vilket sätt "planerne" behövde byggas om. Året därpå fick målaren betalt för de sista strykningarna av lister och karmar i huset och dessutom fick en smed betalt för "gångjärn och regler för dörrarna till domsätet", vilket är intressant eftersom sådana dörrar saknas idag. Sannolikt syftade man på grindar i skranket, även om formuleringen faktiskt antyder att domsätet, som var placerat på ett litet podium på det stora podiet, också omgärdades av ett skrank med dörrar. Vi kan helt enkelt inte med säkerhet veta hur salen såg ut när den stod färdig, inredningen som vi ser idag är utan tvivel mycket gammal men under det första århundradet gjordes sannolikt smärre modifieringar som inte dokumenterades. Fabrikören Beurling, som tillverkade möblerna till och utförde marmoreringsmålariet i salen, finns inte noterad förrän i sammanställningen av räkenskaperna på våren 1797 men det är sannolikt att han utförde arbetet en tid innan dess.

1797 sammanställde kronolänsmannen Sondén de avslutande räkenskaperna. Han hade noggrant förtecknat alla personer som hade utfört arbete eller på annat sätt bidragit till bygget, med titel och allt, och att döma av deras titlar var det såväl bönder, soldater, mjölnare, fabrikörer och handelsmän som snickare, smeder och andra hantverkare bland

¹⁷⁵ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Räkning 11 mars 1797.

¹⁷⁶ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Räkningar 1794-1797. Räkningen på ombyggnad av "planerne" är daterad 14 juni 1796.

dem som tog emot ersättning.¹⁷⁷ I rullorna återfinns också en kvinna, med titeln änka, som fick betalt för 200 murtegel.

Det nya tingshuset

Med hjälp av räkenskaperna och tingshusets nuvarande utformning är det möjligt att skapa sig en bild av hur det såg ut när det stod färdigt.¹⁷⁸ Huset byggdes på en hög putsad naturstenssockel och stommen var omkring fyra och en halv meter från sockel till takfot. Sannolikt timrades konstruktionen med släta laxknutar; de vackert profilerade pilastrarna är byggda av grova plank och inte såsom lådor av det slag som utknutar kräver, och dessutom är de synliga timmerväggarna på vinden sammanfogade med laxknutar. De släta knutarna talar för att man ganska omgående efter uppförandet klädde in stommen med panel, men av räkenskaperna att döma dröjde det. Däremot angavs att byggnaden rödfärgades. I Kunglig Befallningshavandes länskungörelse 8 augusti 1814 står att Bankekinds häradsbor vid denna tidpunkt beslutade att under entreprenad låta verkställa förbättringar av tingshuset.¹⁷⁹ Möjligen var det då panelen tillkom.

En kraftfull takfris, vars undre karnis var utförd i ett enda stycke, bildade övergång mellan väggliv och takfot. Taket var brutet med valmad spets och täckt med bräder och tjärstrukna stickspån. Många och för sin tid mycket höga fönster öppnade sig i tre väderstreck, och var alla försedda med luckor.¹⁸⁰ Det fanns också en rund takkupa med ett fönster över porten och en likadan på motstående långsida i det östra takfallet. Den runda formen återkom också i de små fönsterbågarna i gavelröset, ett på var sida om vindsvåningens kvadratiska fönster. Porten, som vette mot väster, bestod av en pardörr med överljus och för att nå den var besökaren tvungen att kliva upp för en hög fritrappa.

Byggmästaren Seurling löste den utmaning som tingshusets dimensioner och de många fönstren innebar. Husets bredd krävde ett volu-

¹⁷⁷ Frågan vem som vid denna tid och i detta sammanhang hade rätt att titulera sig hantverkare är inte lätt att besvara. Huruvida "snickarna" också var jordbrukare eller "bonden" också i perioder avlönades för hantverksarbete låter jag vara osagt.

¹⁷⁸ Tyvärr tycks syneprotokollet från slutsynen saknas.

¹⁷⁹ LV, BHA, Kunglig Befallningshavandes länskungörelse 8 augusti 1814. Delar av panelen är än idag hyvlad, försedd med en smal pärllist och spikad med handsmidd spik.

¹⁸⁰ I november 1794 ersattes snickaren Carl Wängelin för sitt arbete med att sätta upp fönsterluckor på tingshuset, LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc. Luckorna finns inte kvar idag.

4. Tingshuset i Fillinge som det ser ut idag. Häradsrätten flyttade från Fillinge 1891 och sålde då byggnaden och dess inventarier till Bankekinds härads sparbank som hade haft verksamhet i huset sedan 1867. Från bankens tid finns bland annat bevarat ett kassaskåp och diverse föremål i notariens och häradshövdingens forna arbetsrum. 1965 blev huset byggnadsminne och 1969 överläts ägandet åt Stiftelsen Östergötlands Länsmuseum som också genomförde en omfattande men varsam restaurering. Idag sköts och brukas tingshuset av Bankekinds hembygdsförening. Foto *Östergötlands länsmuseum, Per Arne Nyhlén, 1959, Ba33.*

minöst tak som skulle vila tungt på en timmerstomme med många och stora öppningar. I Stranda härads tingshus i Mönsterås, Småland, som uppfördes vid samma tid och med samma dimensioner, men med en traditionell svensk takstol istället för ett brutet tak, visade slutsynen att timmerstommen på sina ställen buktade utåt och byggmästaren fick göra om delar av arbetet. Fillinge tingshus fick en mansardtakkonstruktion där kraften från takstolen fördelades på två remstycken, vilka i sin

5. Landskapet kring tingshuset har förändrats i förhållandevis liten utsträckning, i varje fall om vi får tro det historiska kartmaterialet. Byggnaden är fortfarande omgiven av åker- och betesmark. Foto Olinska stiftelsen.

tur förankrades i ett stort antal bjälkar av grova dimensioner. Takstolen i sin helhet infästes däremot inte i stommen utan hölls på plats av sin egen tyngd.¹⁸¹ Eftersom det finns en detaljerad redogörelse för hur alla rum och dörrar i huset målades kan vi sluta oss till att rumsindelningen var samma som den vi ser idag.¹⁸² Tingshuset inreddes med sex rum, kök och två förstugor på bottenvåningen, och två uppvärmda vindskammare. Den stora förstugan vitmålades direkt på timret och för att få en jämnare yta fylldes såten med revetering. Timmerväggen fick där- efter stora marmorerade väggfält som också utfördes i vindstrappan, ända

¹⁸¹ Många och kraftiga bjälkar bär de två remstycken, eller bärlinor, på vilka takstolens tass och stödben vilar. Bjälkarna i sin tur, vilar inte bara på ytterväggarna utan också på de timrade mellanväggarna.

¹⁸² LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Hans Ryding, Kvitto nr 6, november 1796.

6. Tingsalen i Fillinge. Lägga märke till att podiet har två nivåer, en för nämnden och en för häradshövdingen. I skranket syns inga spår av en grind. Till vänster i bild syns dörren som leder till domarens kammare. Foto Östergötlands Länsmuseum, Per Arne Nyhlén, 1959, bildnr Ba34.

upp till vindsgolvet. Trappan var inte som i andra tingshus utformad som en smal stege som doldes för besökarna med en plankdörr. I stället var det en bred och inbjudande spindeltrappa med djupa plansteg, som gjord att röra sig ledigt i, att gå upp- och nedför många gånger samma dag. I detta hus var vinden inte tänkt som en avskild vrå att dra sig undan till, här skulle våningen nyttjas. Från förstugan leddes besökaren in till höger i den ljusa salen vars väggar hade putsats och dekor-målats med marmorerade väggfält.¹⁸³ Måleriarbetet liksom podiet med sin fasta och lösa möblering utfördes av en man som benämndes “fab-

¹⁸³ Bildhuggaren och möbelfabrikören Johan Magnus Beurling tillverkade hela inredningen i salen och utförde också måleriet. LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Sekreteraren Bergius sammanställning över debet och credit, 11 mars 1797.

rikören Beurling från Norrköping.”¹⁸⁴ Det fanns två bröder Beurling verksamma i Norrköping på 1790-talet, Carl Fredrik som var bildhuggare, förgyllare och spegelmakare, och Johan Magnus som var möbelfabrikör.¹⁸⁵

Det omkring femton centimeter höga podiet upptog nästan halva tingssalens golvyta mot den södra gaveln, och avgränsades mot åhörarna på den norra sidan av ett skrank med smala spjälor och en öppning mitt för domarens plats. Han satt upphöjd ytterligare en nivå vid ett skrivbord som passade precis på hans lilla podium. På båda sidor fanns smala väggfasta bänkar för häradsnämnden samt ett mindre bord för skrivaren. Huruvida åhörarna satt eller stod går inte att säga, idag finns stolar i salen men någon sådan räkning förekommer inte i handlingarna från 1700-talets sista år. Fabrikören Beurling fick däremot betalt för “bänkarna i tingsalen” men det kan mycket väl ha varit nämndens väggfasta bänkar som avsågs.¹⁸⁶

I salens östra vägg öppnade sig dörrarna till domarens och skrivarens rum och mellan dem stod en väldig rörspis. Med undantag av tingssalen och förstugan försågs alla rum i huset med mörkt grönglaserade kakelugnar på svarvade träben. Ugnen i häradshövdingens rum skilde sig inte från övriga, vilket ofta var fallet i andra tingshus från tiden. Det vanliga var då att domarens kammare var den enda som försågs med en kakelugn. Att alla rum i Fillinge, även kamrarna på vinden, fick eldstäder tyder på att man räknade med att nyttja dem ofta och inte bara sommartid, för övernattnings och andra sammankomster.

Det är svårt att säga hur de rummen var möblerade. När andra tingshus uppfördes vid samma tid avlönades snickare för tillverkning av möbler och köksgeråd, men så precisa kvitton har jag inte hittat gällande Fillinge. Snickeriarbete avlönades visserligen, men i övrigt rör de enda uppgifterna införskaffande av eldgafflar, och byggande av skåp (*contoir*) i köket och i utrymmet mellan tingsalen och matsalen.¹⁸⁷ Alla rum i

¹⁸⁴ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc., Sammanställning av räkningar 1793-1797 undertecknad av sekreteraren Bergius 11 mars 1797.

¹⁸⁵ Cnattingius, s. 76. Jag har inte funnit någon uppgift som visar vem av dem som stod bakom arbetet men enligt Cnattingius, tidigare landsantikvarie och konsthistoriker i Östergötland, var det den sistnämnde av dem.

¹⁸⁶ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc., Sammanställning av räkningar 1793-1797 undertecknad av sekreteraren Bergius 11 mars 1797.

¹⁸⁷ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Kronolänsman Sondéns räkningar 1796.

byggnaden fick brädgolv och –tak utom den sex kvadratmeter stora källaren där det välvda taket murades och försågs med järn och ringar för upphängning av maten. Källaren nåddes från den östra sidan, via en liten trappa med vindfång.

Föreställningen och den färdiga byggnaden

Bankekinds härads tingshus i Fillinge, såsom det kom att byggas, var påtagligt större än den stuga och två kamrar som lagtexten krävde och till stora delar utgjorde det en materialisering av de godkända ritningarna. Fasadkompositionen, den höga stensockeln, den markerade huvudingången, det brutna taket med valmad spets och den kraftiga takfoten – alla element återfanns i den realiserade byggnaden.

Samtidigt finns några viktiga avvikelser. Trots dispensen från stenhushöfverordningen tog överintendentsämbetet fram en ritning som tycktes föreställa ett stenhus – det var idealet. Stommen kom emellertid inte att reveteras och liksom de flesta byggnader vid tiden kläddes den till en början inte heller med panel. Byggnaden uppfördes som en högre träkonstruktion med bara, rödfärgade timmerväggar under tjärat spåntak. Takfallet gjordes flackare och ritningens konkava, pagodlika takform förverkligades inte, vilket gav byggnaden ett mer solitt men förvisso mindre elegant och mindre gustavianskt uttryck.¹⁸⁸

En annan detalj som skilde sig var huvudingångens portal. Ritningen visar en smäcker konstruktion med två pilastrar, en plastisk fris och ett rakt överstycke som alluderar på en arkitrav. Denna portal utgör ett separat arkitektoniskt element, som framhäver partiet och är utformat i enlighet med tidens klassicistiska ideal. Portalen som den kom att byggas är en mycket enklare men välgjord dörromfattning. Idén om en framskjutande arkitrav fick den materiella formen av ett karmöverstycke, och istället för en fris insattes såsom konventionen angav ett smalt fönster över entrédörren och lyste upp den annars skumma förstugan.

Beträffande tingshusets funktioner hade häradsborna föreställt sig ett fullt hus med gott om plats för möten. På samma gång, även om alla parter skulle ha fått ett eget rum, hade deras ursprungliga förslag på rumsordning inneburit att alla var rum var förbundna med förstugan. Det byggda tingshuset liknade i högre grad den godkända ritningen, men

¹⁸⁸ Huruvida de två blindfönstren som syns i tingshuset idag faktiskt härrör från byggåret är omöjligt att säga utan att lyfta på panelen. På insidan syns dock inga spår av fönstren och inte heller i källmaterialet finns uppgifter som tyder på att blindfönstren har tillkommit i efterhand.

ett rum hade dock kommit till på bottenvåningen. Det stora rummet för nämnden, vilket låg till vänster om förstugan, hade delats i två och att döma av målarens redovisning var det kronobetjäningen som förfogade över kammaren närmast den stora förstugan. Nämnden höll till i rummet mot köket. Därmed hade häradsborna valt att trotsa överintendentensämbetets ritning och länsman, som hade fungerat som kassör och byggleddare under processens gång, fick sitt eget rum. Förändringen innebar också att nämnden när den skulle träda in i tingsalen, fick passera via köket och matsalen såvida de ville undvika länsmans rum. Det fanns visserligen en dörr mellan rummen, men den var påtagligt liten och trång. Huruvida blindfönstret som vi ser i fasaden idag är en effekt av denna förändring är svårt att säga, men hade det istället varit ett vanligt fönster hade det hamnat mycket nära väggen som skiljer de två kammarna åt. I termer av rumsordning och rörelsemöjligheter var huset på så vis uppdelat i två avdelningar; tingsalen, domarens och skrivarens kammare på den södra sidan om den stora förstugan, och övriga utrymmen på den norra. Köksbetjäningen kunde röra sig in och ut ur huset och mellan förstugan med bakugnen, köket och matsalen utan att befatta sig med det som skedde i rättssalen. Och vare sig besökaren hade ärende till länsman eller till rättssalen nådde hon/han dit direkt via den stora förstugan på framsidan. När nämndemännen skulle stiga in i salen behövde de inte passera den stora förstugan med alla åhörare, eftersom de hade ett eget rum som kunde nås via ingången på gaveln. Domaren och skrivaren hade sina rum längst in i huset, avskilda från övriga aktörer och domaren kunde till och med nå sitt säte utan att stiga ned från podiet. Det minst tillgängliga rummet i byggnaden var matsalen, där förmodligen hela rätten utspisades efter varje avslutad tingsdag.

De godkända ritningarnas skilda cirkulationsbanor förverkligades i praktiken. Det är omöjligt att säga hur människor faktiskt kom att röra sig i byggnaden, troligtvis varierade användningen varierade beroende på tidpunkt, både över året och över dagen. Det finns uppgifter gällande andra 1700-talstingshus som tyder på att domarna och skrivarna så att säga gjorde tingshuset till sitt under tingen; mellan förhandlingarna åt och sov de i huset, de ägnade sig åt skrivarbete, tog emot besök och spelade kort.¹⁸⁹ Mellan tingen tycks huset mer ha fungerat som en allmänt tillgänglig lokal.

¹⁸⁹ Hamilton, Hugo, *Min farfars journal* 1809–1811, Hugo Gebers förlag, Stockholm, 1923, De Geer, Louis, *Minnen*, Norstedt, Stockholm, 1892 (De Geer, 1892a), och Edling, Nils, 'Montesquieu och Hullaryds tingshus. En rättskonflikt i Småland

Om vi förutsätter att häradsbornas föreställningar om domstolsbyggnaden kom till uttryck i de planritningar som skickades till överintendentsämbetet, kan konstateras att de snarare handlade om funktion än om form. Kanske tog man utformningen för given på så vis att det inom ramen för de lokala förutsättningarna bara fanns en möjlig form till den föreslagna rumsdispositionen. Kanske underförstods att valet av byggmästare avgjorde utformningen. Caspar Seurling var känd för att ha byggt flera kyrkor och högreständbyggnader i Östergötland och det är troligt att han hörde till traktens mest välrenommerade byggmästare. Hans arbetsätt och särskilda förmågor var kända av de bland Bankekinds tingshusbyggnadsskyldige som fanns representerade när beslut fattades.

Överintendentsämbetets förslag uttryckte ett slags professionell nyttoarkitektur vars strama fasader dolde en oregelbunden planlösning som i grunden var väldigt lik häradsbornas. Stensockeln, det brutna halvvalmade taket och de stora fönsterytorna var visserligen ovanliga inslag på landsbygden, men de var samtidigt kända byggnadselement, inte minst från militärboställena och prästgårdarna. Kanske motsvarade de en idé om tingshuset som en avvikande byggnad, särskild från övriga hus i byn i höjd, dimensioner och kontur.¹⁹⁰

Tingshuset i Fillinge var sannolikt en funktionsintegrerad miljö. En viktig skillnad mellan häradets och ämbetets ritningar var att den senare förmedlade en tydlig strävan att skapa skilda stråk för domstolens aktörer. Med fler ingångar, utvägar och passager, och med köket och bakugnen placerade långt från skrivborden och rättsskipningen framstår ämbetets föreställning om tingshuset nästintill som en institution. Samtidigt finns i de två förslagen likheter som visar på samsyn. Tingsalen ligger skild från övriga funktioner men tillgänglig direkt från förstugan. Domarens rum är också avskilt i båda ritningarna, isolerat bakom podium och skrank för största möjliga avskildhet.

Överintendentsämbetets arkitekter och häradsborna i Bankekind hade olika utgångspunkter när de skulle ge form åt sina föreställningar

¹⁸¹¹, Kungl. *Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala*, Årsbok 1957, 1957. Enligt sägnen uppfanns kortspelet Vira just i tingshuset i Vira bruk där några av nämndemännen i februari 1810 hade isolerats av ett snöoväder. I väntan på bättre väder och gott slädföre kom de att tröttna på sina kortspel och uppfann till slut vira.

190 Kommande: Löfgren Eva, 'This is not a court-house', *Beyond Nordic Legal Modernity: In Search for New Co-ordinates: Nordic Jurisprudence Revisited*, Museum Tusulanum, Copenhagen University Press, Köpenhamn, 2011.

om rättens rum. De förstnämnda hade 1776 års förordning i bakhuvudet och sysslade parallellt med andra uppdrag och hustyper. Och även om häradsbornas önskemål låg till grund för ritningarna togs ingen hänsyn till den plats eller tomt där tingshuset skulle uppföras. Häradsborna å sin sida visste precis var byggnaden skulle stå och till och med av vilka träd den skulle byggas. De hade dessutom praktiska, kroppsliga erfarenheter av att bevista häradsrättens långa tingsdagar. En viktig slutsats är att häradets förslag inte framstår som det billigaste alternativet. Trots missväxtår och andra pålagor tycks vare sig föreställningarna om, eller själva uppförandet av tingshuset, i första hand ha styrts av ekonomi utan av idéer om hur rätten skulle utövas, en domstolsbyggnad utformas och vardagen ha sin gång.

FÖRESTÄLLNINGAR OM TINGSHUS

Lagkommissionen om rum och plats

När det nya huset i Fillinge uppfördes hade lagen om tingshusbyggnadsskyldighet varit gällande i nära 60 år, och det var inte det första tingshus häradet uppförde. Arbetet med 1734 års lag påbörjades redan på 1680-talet då kungen tillsatte en kommission med uppdrag att ta fram en riktäckande och enhetlig lagstiftning som skulle ersätta de medeltida Magnus Erikssons och Kristoffers stads- och landslagar. Lagkommissionens verksamhet pågick under femtio års tid, i själva verket var det olika kommissioner som avlöste varandra. Att flera av ledamöterna arbetade samtidigt med praktiskt domstolsarbete menar rätthistorikerna präglade den nya lagens innehåll och utformning.¹⁹¹ Vad beträffar tingshusparagrafen lades fram fyra olika förslag under perioden: 1692, 1694, 1713 och 1731. Den sistnämnda av dem var också det som fastslogs tre år senare. I de bevarade protokollen från kommissionens möten framträder ett fåtal diskussioner om häradernas tingshusbyggnadsskyldighet, vilka ger en intressant om än osammanhängande bild av de föreställningar lagstiftarna bar med sig i arbetet.¹⁹²

¹⁹¹ Jägerskiöld, Stig, 'Tillkomsten av 1734 års lag', *Fyra föredrag vid riksmötets öppnande*, s. 11-14, 1986.

¹⁹² Sjögren, Wilhelm (red.), *Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686-1736*, Uppsala 1900-1909, omfattar inte samtliga protokoll. Urvalet kommenteras och motiveras i inledningen av varje del i publikationen.

I huvudsak ägnade man sig i förarbetena till lagen åt tre aspekter av frågan: var tingsplatserna skulle ligga, vem som skulle bidra till byggandet av tingshusen och hur dessa hus skulle utformas. Precis som i 1600-talets domböcker benämndes tingshus konsekvent tingsstuga i bemärkelsen separat mindre byggnad. I äldre språkbruk syftade visserligen stuga både på rum med eldstad/dagligstuga, och boningshus, men kommissionens resonemang rörde byggnaden, inte rummet.¹⁹³

Den gällande Kristoffers landslag stadgade att alla härader skulle ha en bestämd tingsplats, och konflikter om lokaliseringen var sannolikt inte ovanliga under 1600-talet. En indikation är att lagkommissionen såg det nödvändigt att reglera frågan i lag, en annan är att konflikter om lokaliseringen var vanliga under senare perioder i tingshusbyggandets historia. 1693 förslogs att där tvister om lokaliseringen uppstod skulle de lösas genom att låta tingsplatsen ligga där "som landzhöfdingen efter almogens beqvämlicheet förordnar", det vill säga frånta häradsborna avgörandet.¹⁹⁴ Formuleringen påminner om den som slutligen kom att fastslås i lagen, "ther Konungens Befalningshafvande pröfvar thet för almogen lägligast, sedan Rätten theröfver hörd är" som innebar att häradsbornas behov och önskemål skulle styra lokaliseringen men att kronan hade sista ordet.¹⁹⁵ Tingsplatsens läge i förhållande till exempelvis vägsträckningar, städer, marknadsplatser eller kyrkorna tycks inte ha varit en fråga som angick lagstiftarna, däremot var det viktigt att domstolen höll sina ting på en plats som allmogen fann lämplig. En viktig slutsats är också att tingsplatsen inte var given, det vill säga att det fanns flera tänkbara lokaliseringar. Både lagkommissionens kommentarer och den slutgiltiga lagtexten tyder på att pragmatik snarare än sedvana styrde valet av lokalisering.

Vad man egentligen avsåg med *tingsplats* framgår dock inte tydligt av protokollen. Vi får inte veta om konflikterna handlade om i vilken socken huset skulle byggas, i vilken by, på vilken tomt eller i vilket topografiskt läge. I ett protokoll från 1693 antecknas att ting vid denna tid hölls på länsmansgårdar, men att en tingsstuga inte borde byggas på sådana hemman eftersom länsmännen byttes ut.¹⁹⁶ En av ledamöterna re-

193 *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* Rosenkilde og Bagger, Köpenhamn 1980-1982 (1956-1978), band 17, s. 250.

194 Sjögren, Wilhelm (red.), *Förfärderna till Sveriges rikets lag 1686-1736*. 1, *Lagkommissionens protokoll*, 1686-1693, Uppsala, 1900, s. 408, protokoll 7 juli 1693.

195 1734 års lag, BB, kap 26, § 4.

196 Sjögren 1, s. 467.

plikerade då att eftersom själva länsmanshemmanen var beständiga och införda i jordeboken som sådant, kunde tingsstugor visst byggas på sådana gårdar. Förutom att diskussionen visar att länsmansgårdar förekom som tingsställen, stärker den slutsatsen att det inte fanns en självklar plats för tingshuset.

Vem som skulle stå för kostnaderna för tingshusbygget var heller inte givet. I de tre första förslagen som lades fram 1692, 1694 och 1713 inledades lagtexten med att fastställa att alla som bor och äger jord i häradet skulle bygga tingshuset, det vill säga hade man en gård, oavsett om det var skatte-, kronoskatte- eller frälsejord, skulle man bidra till byggandet av tingshuset. Insatsen skulle stå i proportion till gårdens skattekraft.

När lagkommissionen påbörjade sitt arbete hade Karl XI just genomfört reduktionen och de tre jordnaturerna skatte-, krono-, och frälsejord omfattade ungefär en tredjedel var av den svenska jorden.¹⁹⁷ Säteriernas andel, det vill säga huvudgårdsjordarnas andel av det totala mantalet, var omkring 6% i landet och 14 respektive 11 % i frälsetäta Stockholm och Södermanland. Skillnaderna mellan frälsetätt och frälsefritt härad när det gällde gårdar som var skyldiga att bidra till tingshuset bör inte ha varit stora och de tingshusbyggnadsskyldiga gårdarna tycks ha varit i klar majoriteten. Det är samtidigt viktigt att tillägga att även om skillnaderna beträffande *andelen* tingshusbyggnadsskyldiga gårdar inte var nämnvärda, varierade deras samlade tillgångar förmodligen ganska mycket från ett härad till ett annat – helt enkelt beroende på att vissa bygder var rikare än andra.

När det kommer till vilka gårdar som skulle undantas från tingshusbyggnadsskyldigheten skiljer sig de olika lagförslagen åt på flera sätt vilket jag vill beskriva närmare. Anledningen är dels att visa hur många människor i ett härad eller tingslag som omfattades av skyldigheten, dels att frågan om vilka som skulle bekosta tingshuset förblev kontroversiell under hela 1700- och större delen av 1800-talen. Även om det i den slutliga lagparagrafen blev bönderna som ensamma skulle stå för skyldigheten, är det intressant att diskussionen överhuvudtaget fördes på 1600-talet. Bönderna bar hela skattesystemet inklusive alla andra byggnadsskyldigheter, och det förefaller märkligt att frågan ändå behövde avhandlas.

¹⁹⁷ Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia*. Bd 3, *Den agrara revolutionen : 1700-1870*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 2000, s. 95.

Präster och klockare undantogs i alla förslagen från skyldigheten, men 1692 föreslogs att också frälset skulle vara undantagna.¹⁹⁸ Året därpå diskuterades frågan om inte frälset ändå borde bidra till tingshusen och i 1694 års förslag på lagtext formuleras skyldigheten på följande sätt: “Alle dhe som i ett land och lähn hemwist hafwa och jord äga, ware sig frälse eller ofrelse, undantagne präste och klockarebool [...]”¹⁹⁹ Frågan framstod som känslig eftersom kommissionen vid det laget hade valt att överlåta åt riksdagen, respektive Kungl. Maj:t att besluta i frågan om sätesgårdarnas tingshusbyggnadsskyldighet. I protokollet 1693 står att läsa “om adelen må eximeras ifrån allmänna huus, kyrkiobyggnad etc, syn-tes godt, att till *plenum opskiutes* [min kursivering]” och senare samma år: “Discurerades något om adelen må för sina sätegårdar bygga tingstugur och allmänna huus, hwilket de doch förr eij warit plichtige; men slöttz eij widare, uthan lämnas till Kongl. Maj:t:z allernådigaste behagh.”²⁰⁰ Tyvärr finns inga senare hänvisningar till ett sådant beslut.

Även i 1713 års förslag menar kommissionen att frälset skall bidra, “frälse, eller ofrälse, ingen undantagnom, utan presta och klockare bol”, men så i det sista förslaget, som lades fram 1731 och antogs som den slutliga lagen tre år senare, ändrades förhållandena.²⁰¹ I detta förslag har lagstiftaren valt att undanta säte- och ladugårdar, avhyste rå- och rörs hemman och präst- och klockarboställen.²⁰² Frälsets gårdar befriades med andra ord slutligen från skyldigheten.²⁰³ Å ena sidan var ledamöternas föreställningar om vilka gårdar som skulle stå för kostnaderna för

198 Det betyder att om de förfogade över fler gårdar som inte var deras boställen skulle dessa innefattas i skyldigheten.

199 Sjögren, Wilhelm (red.), *Föarbetena till Sveriges rikets lag 1686–1736*, bd 4, Lagkommissionens förslag, 1686–1697, Uppsala, 1902, s. 301 och s. 348.

200 Sjögren 1, s. 467 respektive s. 483.

201 Sjögren, Wilhelm (red.), *Föarbetena till Sveriges rikets lag 1686–1736*, bd 5, Lagkommissionens förslag, 1698–1718, Uppsala, 1903, s. 219.

202 Sjögren, Wilhelm (red.), *Föarbetena till Sveriges rikets lag 1686–1736*, bd 6, Lagkommissionens förslag, 1719–1734, Uppsala, 1904, s. 260. Angående andelen rå- och rörs hemman av det totala frälsemantalet, det vill säga frälsehemman som låg i samma by som ett säteri och på så vis omfattades av dess skattelättnader, var den omkring 10 % och de avhysta borde ha varit ännu färre.

203 Som Gadd påpekar (s. 93), ägdes också ett fåtal procent av säterierna under 1700-talet av ofrälse ståndspersoner vilket krävde kungligt tillstånd. Att knyta skattefriheten till *frälset* eller att knyta det till *sätegården* var med andra ord inte helt och hållet samma sak. Varför lagen preciserade att *avhyste* rå- och rörs hemman undantogs från skyldigheten är förbryllande. Ett avhyst hemman var ett hemman som inte hade en egen åbo utan brukades av ett annat hemman vars åbo svarade för dess

byggandet och underhållet av tingshuset inte entydiga, å andra sidan förefaller det likväl orimligt att utfallet av deras diskussioner hade kunnat bli ett annat.

I protokollen framkommer, mer eller mindre mellan raderna, intressant information om de befintliga tingshusen. Vi får veta att de ofta låg i byar, vilket konstateras i samband med kommissionens diskussion kring möjligheten att lagstifta om stall i anslutning till tingsstugan.²⁰⁴ "Stall att byggja derwid, är swårt, serdeles som tingsstugur nu äro wid byar", kommenterade en av ledamöterna och tycks syfta på det faktum att det var svårt att upplåta mycket mark i byarna. Jag tolkar det som att tingsstugorna vanligtvis låg i bebyggelseklustret och att kommissionen inte förväntade sig av bönderna att de utöver platsen för stugan också skulle upplåta utrymme till ett stall. Formuleringen att tingsstugorna *nu* låg i byar antyder att förhållandena nyligen hade förändrats vilket också en av ledamöterna anmärker: tidigare låg tingsplatserna utanför byarna, i anslutning till det träd vari dömda brottslingar hängdes. Avrättningsplatsernas lokalisering i förhållande till tingshusen låg i regel avskilda från tingsplatsen, ofta flera kilometer därifrån. För att anknyta till tidigare avsnitt konstaterade arkeologerna Sanmark mfl att tingen under vikinga- och tidig medeltid hölls i anslutning till centrala färdvägar, ofta där land- och vattenväg möttes. Vid dessa platser har man emellertid inte återfunnit rester av några byggnader, vilket talar för att de tidigaste tingsplatserna onekligen låg utanför byarna.

Lagkommissionens resonemang om tingsstugornas utformning rörde de praktiskt ekonomiska aspekterna, inte formmässig gestaltning. I de fall det redan fanns en tingsstuga konstaterades att den kunde stå kvar, men där man behöver bygga ett nytt hus skulle lagen föreskriva hur det borde gå till.²⁰⁵ Protokollen antyder att ledamöterna var medvetna om vad byggnadsskyldigheten innebar i form av ekonomiska uppoffringar, men om det var ett verkligt bristande underlag, eller allmogens ovilja att överhuvudtaget bygga tingsstugor som var problemet var de oense om. En ledamot framhöll att häradets utskylder borde användas till "den

skatter. Sådana hemman införlivades under säteriet som därmed utvidgade huvudgårdens bruk och sina skattebefriade säterijordar. Som jag tolkar det, med hjälp av e-postkorrespondens med Carl-Johan Gadd i november 2003, utgjorde lagens formulering en kompromisslösning i frågan om adelns bidrag till tingshusbygget: rå- och rörschammanen, som undantogs från de flesta skatter i övrigt, omfattades av tingshusbyggnadsskyldigheten medan huvudgårdarna undantogs.

204 Sjögren 1, s. 383.

205 Sjögren 1, s. 467.

brist, som är til tingzstugur, nemndemäns löön etc”, medan en annan påstod att saköret, det vill säga bötespengarna varav en del tillföll häradet, inte alltid redovisades till kammarkollegiet, utan fördelades efter häradsnämndens behag.²⁰⁶ Häradet skulle enligt honom ha större möjligheter än vad som i regel framkom, att uppföra en tingsstuga med allmänna medel.

Det finns ytterligare några viktiga skillnader mellan de fyra olika lagförslagen som kommissionen lade fram. I de tre första förslagen, 1692, 1694 och 1713, fastställdes tingshusbyggnadsskyldigheten i en paragraf som redovisade direktiv för alla “allmänna lands-, härads- och sockenhus”, men i den senare antagna lagtexten kom de olika byggnadskategorierna kyrka, prästboställe, tingshus och tiondebod att behandlas i nämnd ordning och i separata paragrafer. Av någon anledning var det viktigt att särskilja byggnaderna, vilket tycks tillmäta dem större betydelse. En annan skillnad från den slutgiltiga lagparagrafen är att de första förslagen var mer precisa beträffande materialet till tingshusets uppförande: “må den som sielf nödig skog ej hafwer der till af landz och häradsallmenningz ofruchtsamme trä och wärke taga.”²⁰⁷ Formuleringen antyder att kommissionen förstälde sig att de tingshusbyggnadsskyldige genomförde tingshusbygget med hjälp av bidrag in natura. Dessutom visar det att man förutsatte en tingsstuga av trä och erbjöd därför möjligheten att göra uttag från allmänningarna för den som saknade eget timmer eller virke att bidra med.

Lagkommissionens diskussioner ger ingen klar bild av hur ledamöterna föreställde sig tingshusen och troligen fanns vid denna tid inte ett utan flera sätt att tänka och bygga tingshus. Det sena 1600-talets tingshus framträder snarast som en rad situationsbilder – ting hölls i olika gårdar, ting hölls på länsmans gård, tingsstugor kringskars av täta byar, det fanns små tingsstugor och stora tingshus, timrade tingshus och tingshus av tegel och kalksten. Kanske hade lagkommissionen högst varierade erfarenheter av tingsställena och det är känt att landet präglades av stora skillnader i befolkningstäthet, skattekraft och geografiska förut-

²⁰⁶ Sjögren 1, s. 362.

²⁰⁷ Sjögren 4, s. 301. Kommentaren om “ofruchtsamma träd” är märklig. Träd som inte gick att nyttja som timmer eller som virke i gårdesgård torde ha varit värdelöst i byggandet av tingshus. Förmodligen syftade man på fruktträd, ekar eller träd för hamlings, eller avsågs sämre virke som inte var tänkt för annat ändamål. Det senare verkar dock underligt eftersom dessa träd inte borde ha varit aktuella för husbygge ändå.

94 | TINGSHUS I FLERA SKEPNADER *kring sekelskiftet 1800*

7. Barne härads tingshus i Naum, Västergötland, uppfördes på 1640-talet. Kanske var det den här bilden lagkommissionens ledamöter hade på näthinnan när de fastställde den slutgiltiga formuleringen av lagbestämmelsen. Bilden härrör från 1930-talet då byggnaden flyttades från sin ursprungliga plats vid kyrkan i Naum, till Vara där den fungerar som samlingslokal för ortens folkhögskola. Foto Sanfrid Welin, 1934. Västergötlands museum A1288.

sättningar för möten.²⁰⁸ Som tidigare nämnts var också tingshållningen överlag i förändring i och med statens tydligare inblandning i den lokala rättsskipningen. Frågan är vilken roll rummets utformning spelade i ett sådant förändringsförlopp? Lagen underlättade och påskyndade sannolikt förändringarna, men det är viktigt att poängtera att de funktions-specifika tingshusen inte tillkom tack vare lagstiftningen. I många delar av landet förekom tingshus sedan ett hundratal år tillbaka. Kanske skulle lagtexten snarare betraktas som effekten av ett förändringsförlopp som redan hade påbörjats under 1600-talet och som omfattade både juridiska och rumsliga aspekter av rättsskipningen.

Den mest anmärkningsvärda skillnaden mellan lagkommissionens fyra olika förslag är att man i det sista förslaget, som presenterades 1731, förde in frågan om rumslig utformning. Någon gång mellan 1713 och 1731 arbetades kapitlets nya ordning fram, olika byggnadskategorier gavs separata paragrafer, och framför allt gavs precisa direktiv för hur tingshuset skulle se ut.²⁰⁹ "Ther ska wara en stugu så stor som tarfwas, och twenne kamrar [...]", hette det i den föreslagna lagtexten som sedan kom att antas tre år senare.²¹⁰ Eftersom det inte förekommer några diskussioner i de protokoll som Wilhelm Sjögren valde att publicera, vet jag inte varför eller på vems initiativ nyordningen kom till.²¹¹ Rätthistorikern Stig Jägerskiöld skriver i generella ordalag om tiden efter 1718 att den politiska förändring som skedde i samband med Karl XII död innebar att lagtexterna också lades fram för ständerna för överprövning. Möjligen hade denna demokratisering av processen betydelse för lagtextens utformning och innehåll, men det tycks saknas en debatt som rör detta kapitel i byggningabalken. Den mest intressanta frågan går emellertid inte att besvara: Vilka föreställningar om rättsskipningen låg bakom *behovet att precisera byggnadernas rumsstruktur* i lag, och vad innebar den formulering som till slut kom till stånd?

²⁰⁸ Myrdal, Janke (red.), *Det svenska jordbrukets historia*, bd 2, *Jordbruket under feodalismen: 1000-1700*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 1999.

²⁰⁹ Även prästboställets utformning reglerades i detalj.

²¹⁰ 1734 års lag, BB, kap 26, §4.

²¹¹ Observera att jag grundar det på Sjögrens bearbetning av kommissionernas handlingar, en bearbetning som rätthistorikerna emellertid hävdar är sann gentemot de handskrivna dokumenten.

1734 års lag och rättsväsendets föreställning om rumslig struktur

I enlighet med lagkommissionens sista förslag hade i 1734 års lag, byggningsbalken, fastställts att häradsrättens förhandlingar skulle hållas i ett tingshus, *var* det skulle byggas, *vem* som skulle bekosta det, men också *hur* det skulle se ut.²¹²

Tingsbyggnad skall hvart härad bygga efter gårddatalet å vanlig tingstad, eller der Konungens Befallningshafvande pröfvar det för allmogen lägligast, sedan Rätten deröfver hörd är. Där skall vara en stuga så stor som tarfvas och två kamrar; och vare häradet skyldigt den byggnad uppehålla. Vid vart tingsställe skall ock ett fängelse vara där missgärningsmän måge i förvar hållas. För denna byggnad vare ingen fri utom sätes och ladugårdar avhyste rå och rörs hemman så ock präste och klockare bol.²¹³

I korta ordalag innebar lagen att det i varje härad eller motsvarande skulle uppföras ett tingshus, och de häradsbor som förfogade över i mantal satt jord skulle bidra till byggnaden i förhållande till gårdens storlek och skattekraft. Skyldigheten omfattade som tidigare nämnts vare sig prästen, klockaren eller frälset. De tingshusbyggnadsskyldiga hade inte bara skyldighet att bygga huset utan också att underhålla det och de skulle dessutom uppföra en arrest där häktade kunde vistas under tingsperioderna. Tingshuset skulle förläggas till den plats som lämpade sig bäst för invånarna i häradet, men som också sades i föregående avsnitt skulle landshövdingen avgöra frågan i de fall det uppstod en tvist. Slutligen stadgades att huset skulle utformas med en stuga och två kamrar, det vill säga med tre separata rum.

Vad innebar "en stufva så stor som tarfvas och två kammare?" Vilket slags tingshus refererade det till? Att lagstiftaren valde att använda ordet stuga och inte sal, trots att det senare också förekom, var inte så märkligt.²¹⁴ I slutet av 1600-talet och under större delen av 1700-talet användes ordet tingsstuga, precis som i andra sammanhang, om både huset i sin helhet, och rummet där förhandlingarna försiggick. Stugan i tings-

²¹² Förutom paragrafen i BB fastslogs i Rättegångsbalken (RB) kap. 2 §1 att häradsrättens ting skulle hållas på rätten tingsstad, det vill säga på en fast, överenskommen plats.

²¹³ 1734 års lag, BB, kap 26, §2.

²¹⁴ Angående användningen av "sal" hänvisar Svenska Akademiens ordbok till bland andra Olof Rudbecks (d.ä) och Haquin Spegels texter från 1670- och 1680-talen. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/2010-04-15>

stugan skulle rymma häradsrättens fjorton ledamöter och dessutom parter, vittnen och åhörare. Vagheten i ordvalet “så stor som tarvas” ser jag som en möjlighet för kronans kontrollerande representanter att kräva en större sal, det vill säga att inte låsa fast utformningen. Beträffande de två kamrarna, föreslår rättshistorikern Kjell Å Modéer att ordvalet skulle kunna tolkas i relation till det dualistiska förhållandet mellan domaren och nämndemännen.²¹⁵ Relationen dem emellan var inte jämlikt eftersom häradshövdingen bara kunde överröstas av en enig nämnd, men genom att skriva in separata rum i lagtexten skulle nämndens självständighet lyftas fram och betonas.

De flesta rättshistoriker skulle hävda att 1734 års lag i sin helhet bör ses som en kodifiering av praxis, i första hand den som hade utvecklats vid hovrätterna.²¹⁶ Syftet med den nya lagstiftningen var systematisering, inte nyorientering, men frågan är om paragrafen som behandlar tingshusbyggnaden lade fast en redan etablerad tingshusbyggnadstradition? Att det redan fanns tingsstugor visar att lagen inte presenterade en nyhet och som jag nämnde tidigare hade kronan engagerat sig i tingshusbyggnaden redan under 1600-talet. Frågan är om den beskrivning som lagtexten gör av tingshusen motsvarade de befintliga byggnaderna?

Jag har valt att försöka förstå vad formuleringen “en stufva så stor som tarvas och två kamrar” hänvisar till i konkreta termer. Nästan exakt samma ordval förekom i lagparagrafen som reglerade prästgårdarnas utformning, vilket onekligen tycks tyda på att uttrycket var ett slags standard.²¹⁷ Som jag föreslog i föregående avsnitt verkar det dock inte ha förekommit en generell ordning när det gäller byggnaden av tingshus i praktiken. Det knappa källmaterialet tyder dessutom på att i de fall det fanns funktionsspecifika tingsstugor i början av 1700-talet, hade de en mer komplex och differentierad struktur än en sal och två rum.²¹⁸ Inte heller när det kommer till prästboställena förekom lagtextens föreslagna

²¹⁵ Modéer, Kjell Å, samtal, 2007-05-16.

²¹⁶ Peterson, Claes, ‘1734 års lag - en medeltida lagbok eller en upplysningskodifikation?: till frågan om synen på lagändring i det förliberala samhället’, *Studier i äldre historia*, red.: Robert Sandberg, s. 273-299, 1985, och Jägerskiöld.

²¹⁷ 1734 års lag, BB, kap 26, §2: “I prestegård skal vara stufva med två kamrar, kök, brygghus med bakugn...”

²¹⁸ Arbetet omfattar inte 1600-talet men det finns intressanta studier som rör specifika häradsrätter vid tiden, i vilka frågan om de äldsta tingsplatsernas karaktär diskuteras: Johnsson, Pehr, *Östra Göinge domsaga: Broby som tingsplats*, Östra Göinge domarekansli, Broby, 1949, Montelius, Fröler, Lennart (red.), *Refteleboken: Reftele, Å och Källerstads socknars historia*, Utg., Reftele, 1976, Persson, Wegræus.

8. Hammarkinds häradstingshus i Mogata, Östergötland, är ett av få välbevarade tingshus från tidigt 1700-tal. Typiskt för tiden var det karolinska taket. Foto *Oliniska stiftelsen*.

planlösning – dessa var också större byggnader med fler rum. Den eventuella kodifiering av praxis som skulle vara möjlig att tala om när det gäller skyldigheten att bygga tingshus gällde som jag ser det själva fenomenet: byggandet av funktionsspecifika tingshus, men inte den praktiska utformningen av husen. Rumssammansättningen som lagen föreslog framstår inte som anmärkningsvärd om vi jämför med dåtidens sedvanliga rumsindelningar för timrade bostadshus, såsom enkel- och parstugan. Det är troligt att lagtexten snarare syftade på funktioner än på ett vedertaget byggnadssätt, det vill säga att de olika rum som fastställdes var ämnade att tjäna specifika ändamål vilka underförstås i texten. Jag skulle vilja föreslå att lagens formulering inte härrörde från en etablerad tradition av tingshusbyggande utan att den bör läsas som ett försök att garantera ett minimum av rum. Utan att motsäga Modéers tidigare refererade tolkning tänker jag mig också att ordvalet antyder en föreställning om tingshuset som omfattar fler funktioner än de som var direkt kopplade till själva tingsförhandlingen.²¹⁹ Ett rum för nämnden att

²¹⁹ Modéer, Kjell Å, samtal, 2007-05-16.

vistas i, dra sig tillbaka till, till och med övernatta i kan ha varit en sådan funktion, och den andra ett rum för domaren och skrivaren där de kunde arbeta och kanske även de, äta och övernatta. Med häradsrätten följde aktiviteter som krävde separata rum, och därmed kom idén, tingshuskonceptet, att inbegripa mer än ett tingshus, eller rättare sagt; begreppet tingshus innefattade fler betydelser än den som var knuten till förhandlingsrummet. För att sammanfatta förmedlar lagtexten en föreställning om tingshuset som en byggnad med flera olika rum och framför allt med flera olika funktioner.

Överintendentsämbetet och tingshusen

Drygt tjugo år efter det att 1734 års lag hade slagits fast formulerades de första centrala direktiven om hur publika byggnader skulle utformas, och därmed inleddes en period av tingshusbyggnad som innebar att ritningar och räkenskaper också kom att bli överintendentsämbetets angelägenhet.²²⁰ I de ritningar som arkitekterna tog fram för härader- nas räkning, framträder föreställningar om tingshusens utformning vilka handlar om både estetik och funktion. I följande avsnitt kommer jag medvetet att tala omväxlande om “överintendentsämbetet” och “arkitekterna” såsom synonyma. Arkitekternas preferenser skilde sig till viss del sinsemellan, men i detta sammanhang har jag valt att behandla dem som en grupp. De lydde under överintendenten, som ofta kontrasignerade ritningarna, och Kungl. Maj:t som godkände dem.

Den förste att kallas överintendent var Nicodemus Tessin d.y som 1697 blev ansvarig för arbetet med det nya Stockholms slott. Syftet med titeln var, vid denna tidpunkt, att ge Tessin den status och lön som lämpade sig för uppdraget. De efterföljande överintendenterna och deras underställda, hovintendenterna, arkitekterna och de så kallade konduktörerna, fick däremot många fler uppgifter än arbetet med de kungliga

²²⁰ Swedlund & Ehrensverd, *Arkitektur - struktur: en bildberättelse om den statliga civila byggverksamheten åren 1618-1968* : [utställningskatalog] = *Architecture - structure : an illustrated account of Swedish public works, 1618-1968*, Stockholm, 1970, Lovén, Christian, *Vårt ämbetsverk i gångna tider: föredrag i Kungl. Byggnadsstyrelsen den 20 november 1926*, Stockholm, 1927, Molander, Maud, *Centralmaktens påbud och lokalsamhällets reaktioner i samband med nyttjandet av en värmäländsk allmänning*, Stockholms universitet. Historiska institutionen, 1982, Edling, Barbro, ‘Överintendentsämbetets organisation och arbetsuppgifter’, *Bebyggelsehistorisk tidskrift.*, 1989 (Nr 17/18), s. 103-118, 1989, Sandström, Birgitta, ‘Landsorten kontra centralstyret: Urshults och Almundsryds församlingars agerande gentemot Överintendentsämbetet 1794-1917’, *Bebyggelsehistorisk tidskrift.*, 1989 (Nr 17/18), s. 119-124, 1989.

slotten. Konduktörerna var arkitekter av lägre rang, 1864 ändrades titeln till andre arkitekt.

Efter hand kom överintendentensämbetets uppdrag att handla om den regionala statsförvaltningens byggnader och om granskning av ritningar och kostnadsförslag till projekt som skulle genomföras med allmänna medel, bland annat tingshus.²²¹ Ansvarsbördan växte gradvis under 1700-talet och även om Kongl. Maj:t utfärdade flera centrala direktiv som direkt rörde överintendentensämbetet, saknades en instruktion som reglerade organisationen och arbetsuppgifterna. I korrespondenser från 1790-talet mellan landskontoren och arkitekterna vid ämbetet talades om såväl "Överintendentens Embetet" som "Överintendentens Contoirt" vilket tyder på att verksamheten var väl känd och etablerad, men att det ännu inte fanns ett formellt ämbetsverk.²²² I början av 1800-talet förtydligades visserligen ämbetets kompetens- och ansvarsområden men inte förrän 1864 kom överintendentensämbetets första instruktion. Personalstyrkan tycks ha varierat och omsättningen av människor var hög. Flera forskare har påpekat att arkitekternas ersättning under vissa perioder var mycket låga och det är känt att Adelcrantz ruinerade sig personligen för att täcka lönekostnader och andra utgifter knutna till ämbetet.²²³

Det var framför allt de förordningar och direktiv rörande publika byggnader som utfärdades under 1750- och 1770-talen, som gjorde att överintendenten fick fler ärenden att ta hand om. I och med *Kongl. Maj:ts allernådigaste Förklaring angående Stenhus byggnader i Städerna och på Landet* antagen 19 januari 1757, och *Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, Angående Hwad hädanefter wid Publique Byggnader kommer at i akttagas*, som antogs den 31 juli 1776, fastställdes att också tingshusen skulle granskas av överintendentensämbetet, trots att de bekostades av häraderna och dispenserades av den i förhållande till kronan självständiga häradsrätten.

Alla kyrkor, hus, broar och flera publika byggnader i städerna och på landet, som antingen för vår kronas räkning eller och av andra allmänna medel

²²¹ Mellander, Catherine, *Arkitektoniska visioner under statligt förmynderskap: en studie av Överintendentensämbetets verksamhet och organisation 1818–1917*, Nordiska museets förlag, Stockholms universitet, 2008.

²²² RA, ÖA, , Flbaa:3, memorial angående tingshus för Sevede härad, Kalmar län, 11 juli 1797, och Flbaa:2, korrespondensen angående tingshus för Norra Vedbo härad, Jönköpings län, 29 november 1792.

²²³ Edling Barbro, s. 106, Fogelmarck, Stig, *Carl Fredrik Adelcrantz: ett gustavianskt konstnärssöde*, Natur och kultur, Stockholm, 1995.

byggas, bör icke verkställas innan ordentligen författade desseiner så väl som kostnadsförslag blivit av våra Befallningshavande [landshövdingar] till oss i underdånighet insända att sedan de genom vårt Överintendentsämbete är översedda, gillade eller omgjorda, av oss själva i nåder approberas och stadsfästas, vilket även bör iakttas vid betydande reparationer, som göra någon ändring i dessa byggnaders indelning eller utvärtes anseende. På de orter där förfarna byggmästare icke är att tillgå, må vederbörande ha frihet att direkt vända sig till vårt Överintendentsämbete om desseiner, sedan alla de omständigheter är uppgivna, varpå sådana desseiner bör sig grunda.²²⁴ [min omskrivning till nusvenska].

1776 års förordning var den sista i raden av bestämmelser och förklaringsar som rörde publikt byggande, och den tillkom som en skärpning av tidigare direktiv.²²⁵ Bakgrunden, såsom den formulerades i förordningen, var att byggnader uppförda med allmänna medel ofta saknade varaktighet, bekvämlighet och anständigt utseende, och att anlita det av okunniga hantverkare ledde till onödiga utgifter.

En dryg tredjedel av de nya tingshus som uppfördes mellan 1750 och 1850 förekom som ärende och/eller ritning i överintendentsämbetets arkiv.²²⁶ Merparten ritningar tillkom under decennierna 1780–1799, då Carl Fredrik Adelcrantz var överintendent och enligt Stig Fogelmarck, som har skrivit en biografi över arkitekten, var också Adelcrantz den drivande kraften bakom 1776 års förordning.²²⁷ Överlag kan sägas om ärendegången gällande tingshusen att det kunde dröja allt ifrån några

²²⁴ Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, Angående Hwad hädanefter wid Publique Byggnader kommer at i akttagas, 31 juli 1776.

²²⁵ I förordningen nämns ett reskript (svarsskrivelse) till överståthållaren i Stockholm och samtliga landshövdingar i landet, daterat 8 september 1752, samt förordningen om kyrkobyggnader, 22 mars 1759. Se också Kongl. Maj:ts allernådigaste Förklaring angående Stenhus byggnader i Städerna och på Landet 19 januari 1757, samt Kongl. maj:ts nådige Bref Til Samtelige Landshöfdingarne, Med Kungiörelsen, Angående Stenhus Bygnaden i Städerna och på Landet. Gifwit Stockholm i Råd-Cammaren 19 januarii 1757. Inget av de senare nämnda dokumenten omtalas dock i 1776 års förordning.

²²⁶ Det finns 43 bevarade ritningar i överintendentsämbetets arkiv (RA, ÖA) ytterligare 6 fall där handlingar finns men ritningarna saknas. Bland ritningarna återfinns fyra förslagsritningar tillsända från häraderna. Den äldsta handlingen är en kostnadsberäkning rörande tingshuset i Svinestund, Bohuslän, daterad 1756. Den äldsta ritningen är från 1769 och den yngsta, i tidspannet 1750–1850, daterar 1842. Av 43 ritningar tillkom 26 mellan 1769 och 1800, medan bara 17 ritades under perioden 1800–1850.

²²⁷ Fogelmarck, s. 56.

månader till ett par år från det att projektförslaget hamnade på överintendentensämbetets bord till det att bygget sattes igång. Alla ritningar som återsändes till landskontoren skulle godkännas av Kungl. Maj:t medan överintendentensämbetet hade den formella funktionen som remissinstans. I sin undersökning av Kinnefjärdings härads nya tingshus i Källängen (1785) visade landsantikvarien Carl Axel Hallbäck att det faktiskt förekom att Kungl. Maj:t lade sig i tingshusens utformning. Det som kommenterades i fallet med Källängen var avsaknaden av en öppning mellan två av sidokamrarna, vilka troligtvis var tänkta att användas av häradshövdingen och skrivaren. Det som gör kommentaren än mer intressant är att Kungl. Maj:t vid tidpunkter utgjordes av rådet, eftersom kungen själv var på utlandsresa, och att de godkända ritningar som senare återsändes till tingshusbyggnadsskyldige 1785 likväl saknade en sådan förbindelse.

Även om 1734 års lag lade fast att tingshusen skulle uppföras "å vanlig tingstad", reglerade den inte på vems eller vilken slags mark huset skulle byggas. Överintendentensämbetets arkitekter kommenterade inte eller efterfrågade inte heller information om tomtens karaktär eller plats i landskapet, och i de arkiverade utkasten och skrivelserna saknas situationsplaner och lägesbeskrivningar. Det fanns med andra ord ingen artikulerad föreställning om tingsplatsen i bemärkelsen särskild lokalitet såsom en kulle, avskildhet eller en kyrkbacke, och de ritningar som togs fram för häradernas räkning föreställer på så vis byggnader utan kontext. Det finns heller ingenting som tyder på att ritningens destination avgjorde valet av formspråk eller rumsdisposition. Det arkitektoniska uttrycket var inte avsett att relatera till det sammanhang i vilket byggnaden skulle uppföras, och de regionala särdrag som i viss utsträckning framträder har snarare med häradsbornas önskemål än arkitekternas avvägningar att göra. Överintendenten och hans konduktörer befattade sig med byggnadens form, men huruvida huset uppfördes i skogs- eller slättbyggd, intill ett stall eller ute på en åker var inte deras angelägenhet.

I teorin gällde 1776 års förordning ända fram till ämbetets ombildning i början av 1900-talet, och därmed borde också 1800-talets tingshusärenden ha granskats av ämbetet. I praktiken minskade dock deras medverkan och på 1820-, 30- och 40-talen förekommer bara enstaka tingshus. Som jag skriver om i inledningskapitlet varierade också ämbetets inblandning mellan olika delar av landet. Från flera län saknas tingshus- handlingar och ritningar, trots att det byggdes tingshus under perioden. Andra län, såsom Skaraborg och Skåne, är överrepresenterade även

*Dessein till Västergötlands Tingshus
Plan*

9. Överintendentsämbetets plan till Kinnefjärdings härads tingshus i Västergötland liknade det förslag som den lokale byggmästaren J.G Günther hade tagit fram på tingshusbyggnadsskyldiges uppdrag, men det fanns skillnader som gällde både rumsdistribution och fasadgestaltning.

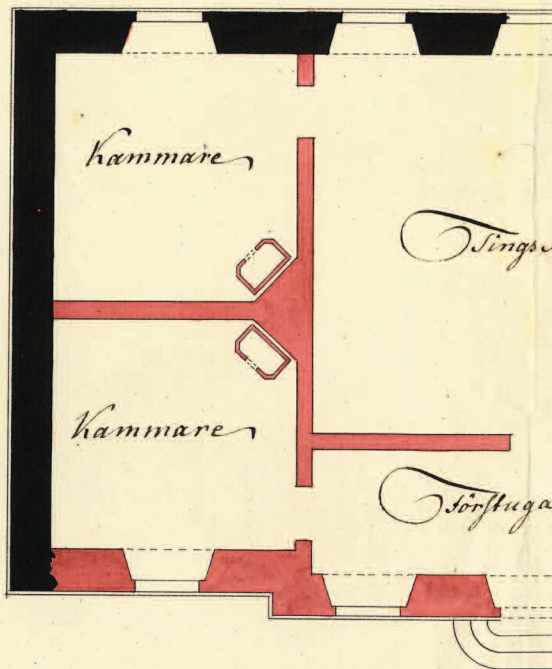
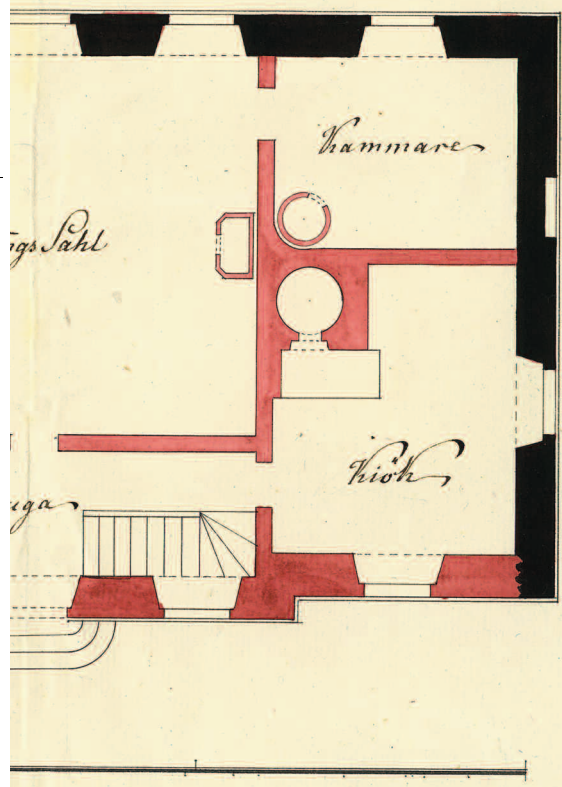

BILD 9 | IOS²

Tingshus i Skaraborgs Län

De svartmarkerade partierna motsvarar redan befintliga delar i stommen. Dessa murverk tillhörde ett äldre tingshus men kunde återanvändas i den nya konstruktionen. RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i landsorten, Källängens tingshus.

RIKSARKIVET

P K.82
1

106 | TINGSHUS I FLERA SKEPNADER *kring sekelskiftet 1800*

Dessein till Hallängens

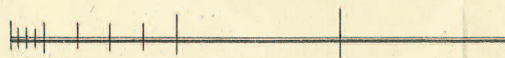
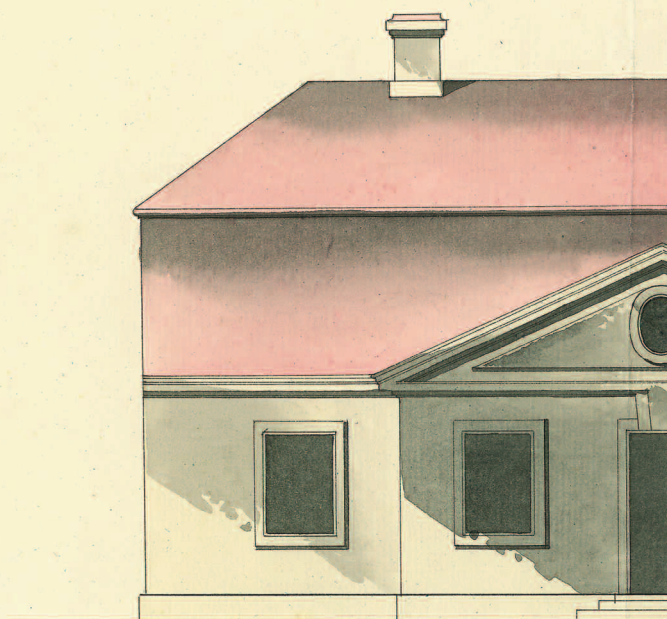
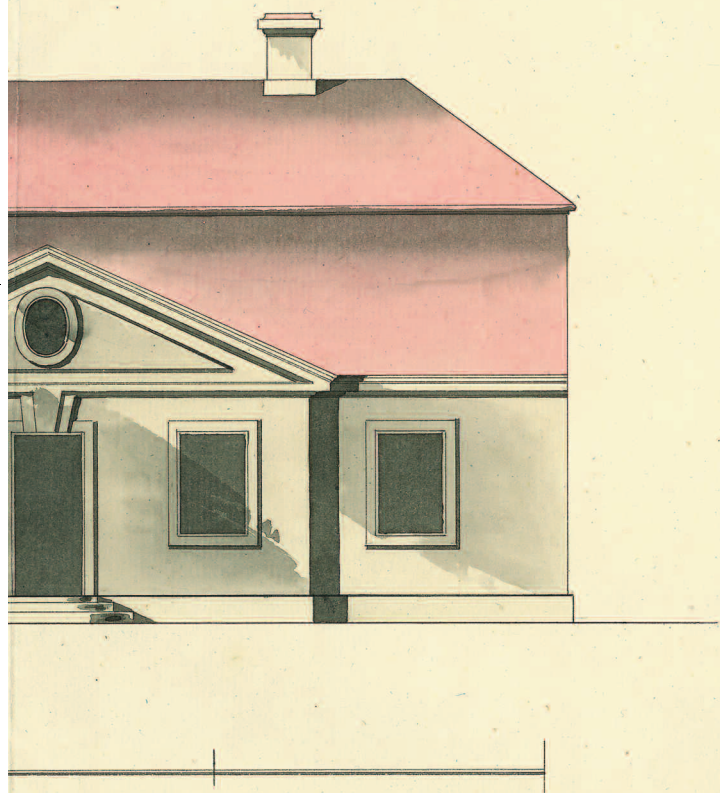

BILD 10 | 107

15 Singshus i Skaraborgs Län
Fasade

RIKSARKIVET

P K. 82
2

om långt ifrån alla uppförda tingshus i dessa delar av landet hamnade på överintendentsämbetets bord.²²⁸ Att många ritningar tillkom strax efter ikraftträdandet av 1776 års förordning är begripligt, men varför var det likväl förhållandevis få tingslag som överhuvudtaget hade kontakt med överintendentsämbetet när de skulle uppföra ett nytt tingshus? Samtliga kyrkor granskades med noggrannhet, vilket måste ha inneburit att det fanns en vana på de flesta håll i landet att via landskontoren korrespondera med ämbetet. Jämfört med kyrkorna var dock tingshusen tämligen enkla byggprojekt som inte innefattade en lika stor estetisk utmaning. Att skillnaderna i antal granskade projekt följde länsgränserna, i varje fall att döma av överintendentsämbetets arkiv, tycks peka på att Kunglig Befallningshavande, landshövdingen, var den som drev ärendegången och ibland till och med tog initiativ till kontakten. Sigurd Erixons genomgång av landshövdingeberättelserna, som jag refererade till i inledningen, tyder också på skillnader mellan olika landshövdingars intressen. Måhända var det både en fråga om individuellt engagemang och om landskontorens arbetsbörda.

Skälen till varför tingshusen i stort sett försvann från ämbetets bord under 1800-talet är inte heller uppenbara. 1780- och 1790-talen utgjorde förvisso decennierna när granskningen av det publika byggandet, i bemärkelsen byggande med allmänna medel, ännu bara omfattade kyrkor, tingshus och rådhus. Under 1800-talet växte antalet offentligt finansierade byggnadsverk och länen kom sannolikt att tvingas prioritera granskningen av andra byggprojekt, exempelvis fängelser, häkten och skolor. De privatpraktiserande arkitekternas medverkan i tingshusbyggnadsprocessen under senare delen av 1800-talet var sannolikt också en viktig anledning till varför behovet av granskning ansågs mindre.

Idéer om konstruktion och exteriör gestaltning

Det verkar rimligt att hävda att överintendentsämbetets ritningar representerar arkitekternas föreställningar om hur tingshus borde utformas. Visserligen hade de häradsbornas önskemål att beakta, men även genom att utgå från dem kunde ritningarna ha sett annorlunda ut. Arkitekterna kunde ha skapat andra rumsliga strukturer, former och byggnadstyper. Frågan är hur valet av formspråk och rumsordning ska tol-

²²⁸ RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i Sverige (idag under beteckningen J1a), Protokoll äldre serien A1aa, Ärenden rörande profana byggnader i landsorten, granskningsärenden, äldre serien F I baa.

kas? Tidigare forskare har hävdat att överintendentsämbetets allmänt utökade befogenheter och ansvar under 1700-talet bör ses som ett uttryck för "frihetstidsutilismen", ett slags strävan att hushålla med allmänna resurser och hitta nya lösningar på gamla problem.²²⁹ I en framställning av Carl Hårlemans typritningar för kungsgårdar påpekar Christian Laine att det var med utgångspunkt i Vitruvius' idéer om firmitas, commoditas och venustas, "varaktighet, bekvämlighet och anständigt utseende" som överintendentsämbetets verksamhet kom att utformas under 1700-talets senare del.²³⁰ Det är också till detta sammanhang tidens tingshusritningar hör. Formen var viktigare än ändamålet, det var inte byggnadernas domstolsfunktion som var anledningen till kronans inblandning i tingshusbyggandet, tingshuset var bara en av många publika byggnader som undergick samma behandling.

Den första frågan jag ställde mig i mötet med överintendentsämbetets ritningar var om det fanns något i formspråket som skiljer sig, något jag inte kunde hitta någon annanstans än i tingshusen och som skulle göra det möjligt att tala om en tingshusarkitektur kring sekelskiftet 1800? Efter en första genomgång framstod gestaltningsidéerna som så enhetliga att det ibland var svårt att skilja de olika projekten från varandra. Tingshusen tycktes inte heller avvika från andra byggen vid tiden, många element som presenteras i ritningarna återfinns exempelvis i mönsterritningarna för militärboställen. I protokoll och korrespondenser finns inget som tyder på att Kungl. Maj:t eller arkitekterna var angelägna om att prägla eller förändra domstolarnas verksamhet i tingshusen. Ändå vill jag påstå att arkitekterna, när de fick i uppdrag att upprätta ritningar till ett tingshus, valde en arkitektonisk form som de ansåg svårare mot häradsrättens behov och status, vilket i praktiken innebar att de ändå kom att prägla domstolarnas utformning och verksamhet. Skillnaden är dock viktig. De formulerade intentionerna handlade om sparsamhet, prydlighet och estetiska ideal som skulle omfatta allt publikt byggande och i synnerhet det som förknippades med eller bekostades av kronan, medan de praktiska konsekvenserna gick utöver dessa visioner.

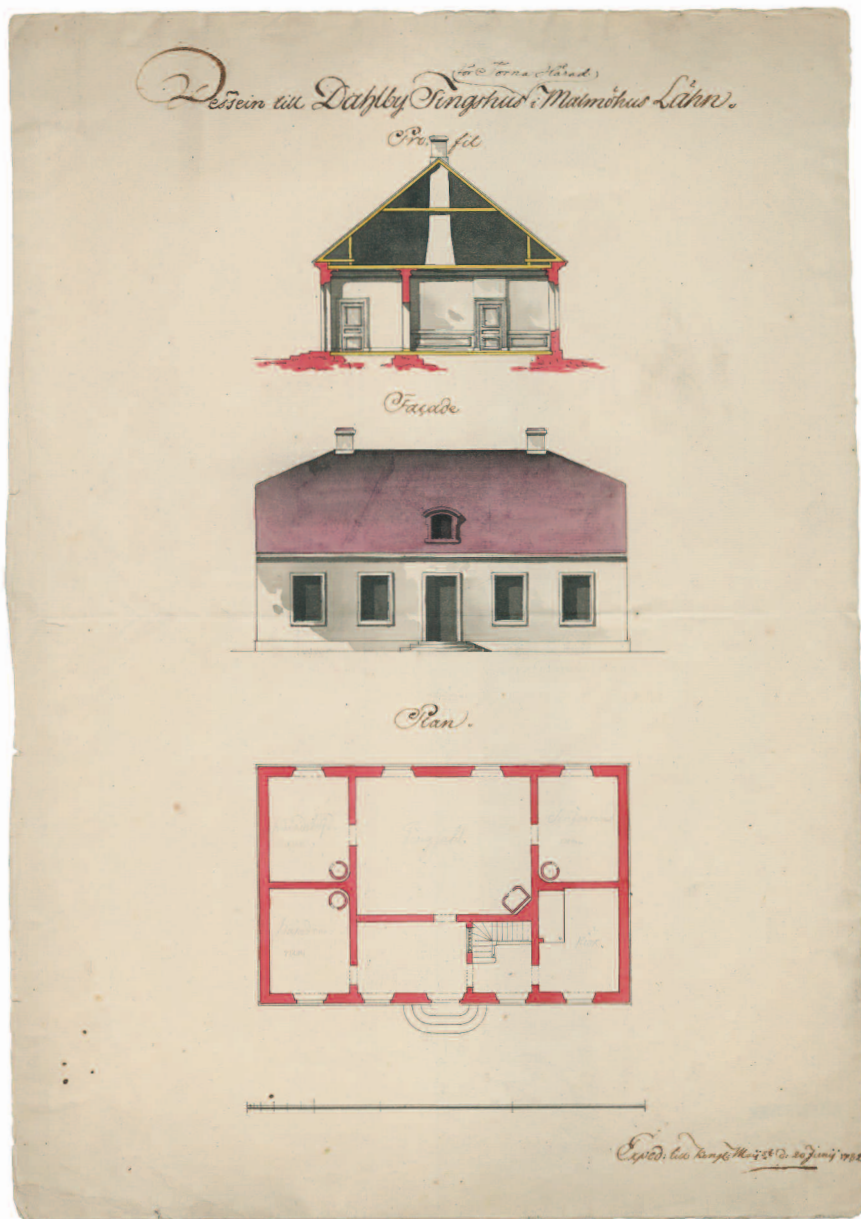
De flesta tingshusritningar är kolorerade enligt tidens konventioner, rött för sten, gult för trä och grått för puts.²³¹ Därigenom har jag också

²²⁹ Swedlund, s. 37.

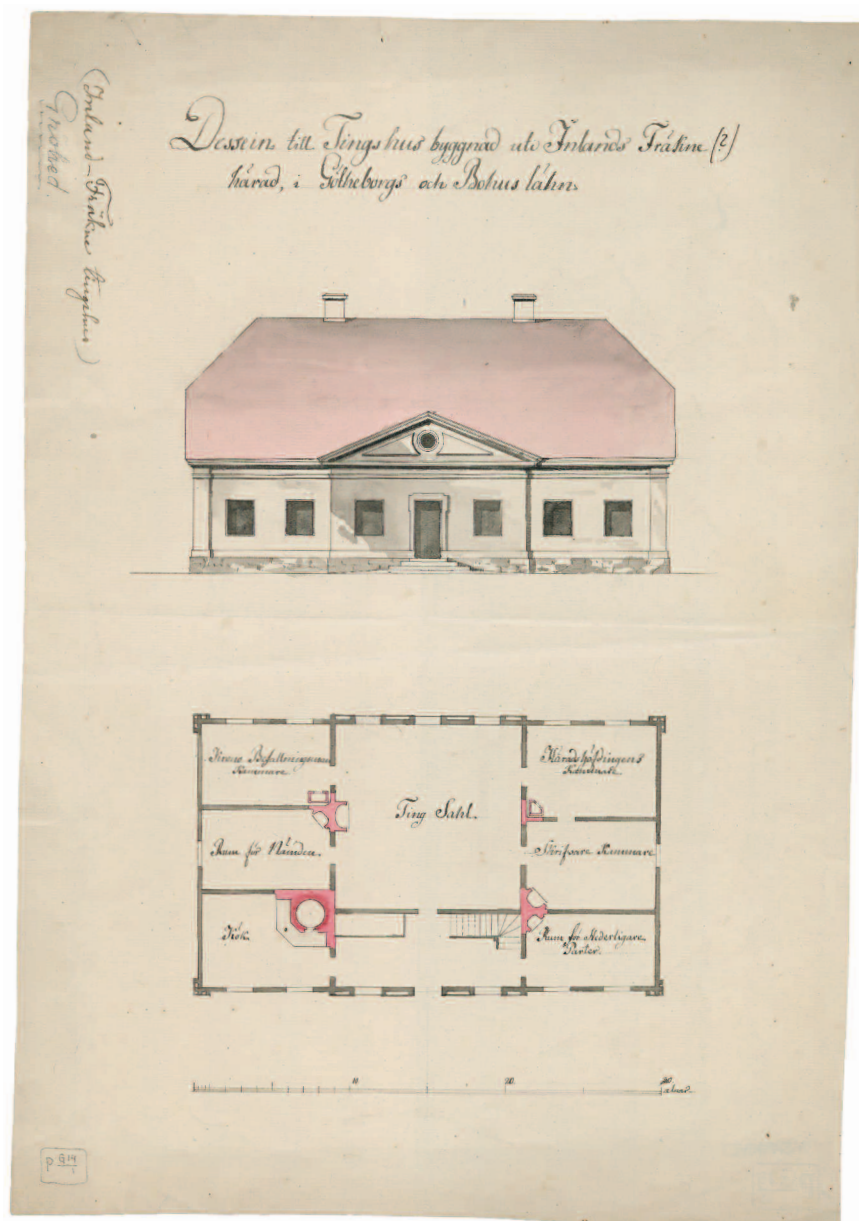
²³⁰ Swedlund & Ehrensvärd, s. 64-65.

²³¹ Swedlund & Ehrensvärd, s. 58.

IIO | BILD 11

11. Ritningen till Torna och Bara häraders tingshus i Dalby, Skåne, expedierades till Kungl. Majt 20 juni 1782. Takkupan och den ordentligt inritade trappan antyder att man tänkte sig en inredd och använd vindsvåning. RA, ÖA, *Ritningar av profana byggnader i landsorten, Tingshus i Dalby.*

12. Öfverintendentens ritning till tingshus för Inlands Fränke härad visar drag som utmärker de flesta tingshusritningar vid tiden strax innan sekelskiftet 1800: stensockeln, det framträdande mittpariet med fronton och stramt utformad portal, det höga, brutna taket med valmad spets och en nästintill symmetrisk rumsdistribution i vilken köket utgör det största rummet efter salen. RA, ÖA, *Ritningar av profana byggnader i landsorten, Groheds tingshus.*

kunnat förstå hur konstruktionerna tänktes. Svart representerade vanligtvis redan befintliga byggnadsdelar, och sådana exempel finns också bland ritningarna. Planritningen av Kinnefjärdings härads tingshus i Källängen, Västergötland har röd- och svartmarkerade väggar som visar att endast fasaden mot norr skulle byggas ny medan övriga tre väggpartier utgjorde rester av ett äldre tingshus.²³² På ritningen av Tanums och Bullarens häraders tingshus i Tanumshede, Bohuslän, är de tjocka murverken till den danska magasinsbyggnaden på vars grund tingshuset kom att uppföras tydligt markerade med svart bredvid de nya gulfärgade timmerväggarna.

Även om ingen av ritningarna är den andra exakt lik, finns gemensamma drag som tillsammans ger en enhetlig bild av tingshusen i arkitekternas version. Att skillnaderna mellan ritningarna är så få och så små är i sig anmärkningsvärt. Dels härrör de från en ganska lång period, dels finns både sten- och träkonstruktioner bland byggnaderna vilket måhända borde avspeglas i den arkitektoniska gestaltningen. Formspråket förändras emellertid väldigt lite under perioden och hade det inte varit för stommens dimensioner hade det nästan varit omöjligt att skilja de timrade konstruktionerna från de murade. Stenhuset var tidens ideal och exteriörens utformning som den framträder i ritningarna, artikuleringen av fasader och listverk – dessa element såg likadana ut på stenhus- som på trähusritningen. Likheter mellan byggnaderna är större än skillnaderna, och det gäller inte bara formspråket utan också rumsindelningen, vilket jag strax skall återkomma till.

Det första och mest framträdande karaktärsdraget i utformningen av byggnadernas exteriör är inte oväntat symmetrin, som inom ramarna för den klassicistiska grammatiken utgör en huvudregel. Oavsett tingshusets dimensioner och rumsindelning är fasadgestaltningen i samtliga ritningar strängt symmetriskt utformad och huvudingången, som i majoriteten av ritningarna var den enda ingången, är utan undantag placerad i byggnadens mittaxel. En portal accentuerar alltid ingången, och såväl frontoner som frontespiser förekommer ofta för att ytterligare framhäva mittpartiet.

Alla tingshus vilar på en stensockel, och lyfts på så vis upp från marknivå.²³³ Det gäller både trä- och stenkonstruktioner och betyder att en mer eller mindre imponant trappa är inritad framför ingången. Trappan

²³² RA, ÖA, Profana byggnader i landsorten, granskningsärenden, äldre serien, Flbaa:6

²³³ Stensockel var regel i de mönsterritningar för militära boställen som JE Carlberg tog fram på 1730-talet. Dunér, Katarina & Hall, Thomas (red.), *Svenska hus: Lands-*

är vanligtvis i flera steg och har formen av en fritrappa. Murytorna är släta och skiljs från taksprånget av ett markerat listverk. Överlag saknas vertikala murband, det samma gäller såväl träkonstruktionerna som stenhusen. Hörnen betonas visserligen ibland av släta pilastrar men lika ofta syns ingen markering.²³⁴ Portalen är stramt utformad, ovan släta lisener vilar ett rakt överstycke som i några fall har getts formen av en utsirad fris, i andra av ett överljus. Inga ritningar har urverk, halvreliefer, kungamonogram eller häradsvapen inritade. Om det finns en fronton pryds den av ett runt fönster eller lunettfönster innefattat i ett slätt tympanonfält.

Fönsteröppningarna är rektangulära till formen, och tämligen många och stora i förhållande till murytan. Två eller tre fönsteraxlar på vardera sidan om huvudingången är regel, fler eller färre förekommer inte. Salen är alltid det rum som har flest fönster. I många gavelfasader finns inga fönsteröppningar alls, men om tingsalen är förlagd till huset ena kortsida har gaveln flera fönster. Om husets salsplan rymmer tre istället för två kammare på vardera sidan om vestibulen och salen har man också varit tvungen att göra en öppning på varje gavel för att mittenkammaren inte skall bli fönsterlös. De flesta tingshus har motsvarande antal fönster på baksidan som det finns öppningar på framsidan, ingången inkluderad. Om baksidan har sju fönsteraxlar har motsvarande långsida tre fönster på var sida om ingången etc. Även om fönstren är försedda med en slät omfattning, är själva fönsterytorna på 1700-talets sedvanliga ritningsmanér bara utritade som svarta fält. Den sista ritningen i raden, från 1842, markerade i det avseendet ett skifte eftersom den redovisade både fönster och träpanel i detalj.²³⁵

Takstolen och -volymen är de element i byggnaderna som förändrades mest under den långa tidsperioden. Sadeltak förekom visserligen hela tiden men på 1770- och 1780-talen var det i synnerhet det brutna taket, ibland med valmad gavelspets som dominerade ritningarna, oavsett sten- eller träkonstruktion. I regel ritades dessutom takvolymen ofta större under denna tidigare del. Göran Alm har skrivit om överintendenterna Hårleman och Adelcrantz att de tillhörde samma tradi-

bygdens arkitektur: Från bondesamhälle till industrialism, 2. rev. uppl., Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Sveriges Radio, Stockholm, 1999, s. 154.

234 Det finns undantag. På ritningen av Konga och Uppvidinge häraders tingshus i Lenhovda, Småland (1777) markerades den timrade konstruktionens knutlådor i form av lisener som delar in gavelfasaden.

235 Redvägs härads tingshus i Timmelle, Västergötland. Huset uppfördes aldrig.

tion och delade en förkärlek just för det höga brutna mansardtaket i kombination med rena släta murverk.²³⁶ I slutet av seklet ersattes alltmör de brutna taken av lägre sadeltak som ibland valmades på kortsidorna. Från 1808 och framåt ritas inte längre brutna tak. Denna förändring, som sammanfaller med en orientering mot nyantikens, förde det med sig att tingshusen föreföll mer långsträckta eller rentav platta, än högresta, och i realiserad form torde de inte heller ha kunnat rymma vindskammare av den typen de tidigare husen gjorde (i kapitlet som handlar om hur dessa ritningar materialiserades kommer jag återigen beröra frågan om de flacka sadeltaken).

Avseende konstruktion och materialval kan jag först och främst konstatera att trots 1776 års förordning, som slog fast att publika byggnader skulle uppföras av sten, föreställer mer än hälften av ritningarna timmerkonstruktioner.²³⁷ I de flesta brev som ämbetet tog emot från landskontoren tycks heller inte materialvalet formuleras som en fråga utan snarare som ett konstaterande: invånarna i x härad har beslutat att låta uppföra en tingshusbyggnad av trä.²³⁸ Kungl. Maj:t gav dispens under särskilda omständigheter, men i arkiven finns inga skrivelser som tyder på att något härad någonsin nekades den dispensen. Däremot tycks det ha förekommit härader som från början hade för avsikt att bygga av sten. I exempelvis Östra härad i Jönköpings län och Bräkne härad i Blekinge fattade invånarna beslutet att bygga ett tingshus av sten och inkom med både ritningar och räkenskaper till ämbetet. Några år senare, "sedan de kommo i ärfarenhet att ingen tjänlig sten därtill finnes", begärde de emellertid ny prövning av förslag som rörde tingshus av trä, vilka också beviljades.²³⁹

Ritningarna visar också att tingshusen skulle bli stora byggnader, 20-24 x 10-13 meter i bottenplan, och inte heller när det kommer till dimensionerna skilde sig sten- och trähusen nämnvärt åt även om de största byggnaderna är timrade. I memorialen nämns alltid materialva-

236 Alm, Göran, *Signums svenska konsthistoria*, bd 8, *Den gustavianska konsten*, Signum, Lund, 1998.

237 1776 års förordning: "Skulle någon gång omständigheterna sig förete som göra trädbyggnad oundviklig vill vi på underdånig anmälan, oss särskilt i nåder utlåta, huruvida ändring eller inskränkning i denna vår allmänna författning må kunna beviljas."

238 Ärendena inkom till Kungl. Maj:t eller kammarkollegiet och remitterades vidare till Överintendentens kontor.

239 RA, ÖA, Flbaa, Skrivelse från häradshövdingen Hummelhielm i Östra härad till Överintendentsämbetet 5 februari 1803.

let men det kommenteras inte och tycks liksom avgjort för länge sedan. Praktiska resonemang om konstruktion förekommer vanligtvis inte, men däremot finns ett ritningar där timmerstrukturen artikuleras och takstolens konstruktion finns utritad i gavelfasaden. Att timrade byggnader i allmänhet försågs med åstak kan ha varit en anledning och jag skall återkomma till frågan i kapitlet om tingshusen i sin byggda form.

I sin bok om Adelcrantz, under vems regim merparten av tingshusritningarna tillkom, skriver Fogelmarck om en postgård i Grisslehamn som nämnde arkitekt fick i uppdrag att rita. Fogelmarck karakteriserar gården som ett anspråkslöst exempel på "den Hårlemaninspirerade nyttoarkitektur för vilken överintendentensämbetet under frihetstiden levererade ritningar."²⁴⁰ Mangårdsbyggnaden skulle ha kunnat vara ett tingshus från samma tid, proportionerna och taksiluetten har stora likheter med till exempel Konga och Uppvidinge häraders tingshus i Lenhovda (1779), eller Askims och Östra Hisings häraders tingshus i Kärra (1785). Frågan är om tingshusens arkitektoniska formspråk framträder i annan dager om vi tänker oss att de hör till denna grupp bruksbyggnader? Arkitektur är, eller förväntas visserligen vara nyttig per definition, men tolkningen av tingshusritningarna blir måhända annorlunda än om vi förväntar oss en representativ arkitektur?

Nyttiga byggnader är i första hand sådana som motsvarar det formulerade ändamålet. I Fogelmarcks beskrivning sätts de i relation eller motsats till andra projekt vid tiden: slottsbyggen, monument och kyrkoepitafier för att ta några exempel. Nyttoarkitekturen, och således också tingshusen, skulle snarare höra till statsbygget och -förvaltningen, och som sådan utformas utan prakt. Den skulle vara prydlig och slitstark, sparsmakad men av hög kvalitet. I viss bemärkelse var den därmed i högsta grad representativ i så motto att dess prydighet och avskalade estetik skulle utgöra bilden av kronan. Vem eller vad det materialiserade tingshuset slutligen kom att representera, om det var kronan eller den lokala byggherren, är en fråga jag vill diskutera utförligare i kapitlet som behandlar de materialiserade tingshusen.

Uttrycker då överintendentensämbetets skrivelser och ritningar arkitekternas föreställningar om hur tingshus borde se ut avseende form, material och rumsindelning? För att sammanfatta den bild av tingshusens formspråk som framträder genom ritningarna, är det i alla avseenden den gustavianska tidens gängse nyklassicistiska arkitekturideal som

²⁴⁰ Fogelmarck, s. 45 (bildtexten).

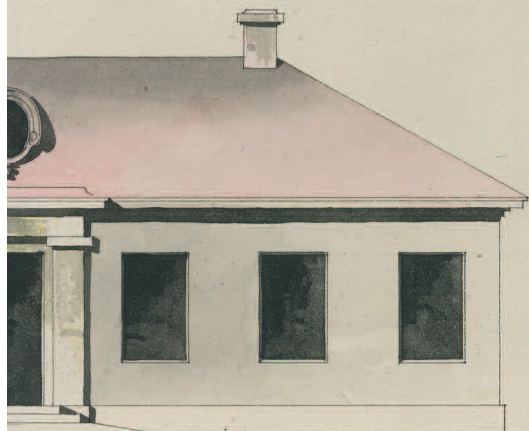
Design till Mullarijas S

13. Fasadritningen till Norra Vedbo härads nya tingshus från 1792 visar många likheter med det som senare togs fram till bankekindsbornas nya hus i Fillinge.

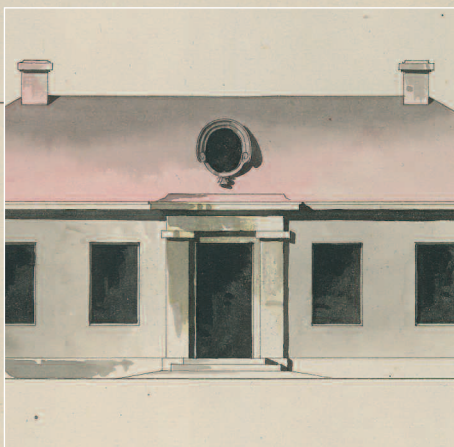

(H. Tingshus)

Tingshus i Söndköpings Lahn.

Det flacka, valmade sadeltaket var emellertid en hit-tills ovanlig lösning som efter sekelskiftet 1800 blev allt vanligare. RA, ÖA, *Ritningar av profana byggnader i landsorten, Hullaryds tingshus.*

kommer till uttryck. Här finns en lagbunden symmetri och rytm, enkla, rena linjer, avvägda proportioner och en klar mittaxel kring vilken byggnadens element disponeras. Inga oväntade avsteg från den regelbundna gestaltningen av exteriören tillåts och dekoren är sparsam på gränsen till obefintlig. Det element som framträder i flertalet ritningar är portalen. Jämfört med andra byggnadstyper från samma tid: Hårlemans typritning för kungsgårdar 1750, Cronstedts typritningar för gästgivaregårdar från 1760 eller af Silléns typritningar för militärboställen från tiden sekelskiftet 1800, förefaller just tingshusritningarnas huvudingång och i synnerhet portalen många gånger ägnas en estetisk omsorg som skiljer ut byggnaderna från andra så kallade nyttobyggnader. Det bör dock sägas att eftersom tidens formspråk i sig föreskrev små åtbörder är skillnaden liten och även tingshusportalerna kan tveklöst beskrivas som återhållsamma till sitt uttryck.

Som jag tolkar det handlade de smärre förändringar i formspråk och konstruktion som märks i periodens ritningar om estetisk nyorientering och inte om en ny syn på byggnadernas användning. Överintendentsämbetets förmedlade föreställningar om det lämpliga tingshuset tog inte avstamp i idéer om rättsskipningen som ritual eller verksamhet, deras ritningar framställde inte en tingshusarkitektur utan just överintendentsämbetets arkitektur. Utgångspunkten var en formmässig schablon, en konventionell byggnadstyp som så att säga för dagen fick tjäna som tingshus. Troheten till schablonen gällde i första hand den symmetriskt uppbyggda fasaden, som med hjälp av blindfönster och andra konstruktionslösningar kunde upprätthållas också i de byggnader där häradsborna önskade eller funktionerna krävde en annan planlösning än den gängse dispositionen.

Funktioner

Överintendentsämbetet hade inga egentliga direktiv för sitt uppdrag att granska eller upprätta nya ritningar till tingshusen. Det innebar också att det saknades en obligatorisk uppsättning funktioner och vanligtvis var det häradsbornas önsknings och förslag som via landskontoren satte villkoren för arkitekternas arbete. Ibland bifogades en regelrätt ritning, ibland en enkel skiss, men ofta lät man överintendentsämbetets arkitekter stå för ritandet och gav dem en lista över rum med särskilda funktioner som man önskade att byggnaden skulle rymma. Hur rummen skulle fördelas var en uppgift som tillkom ämbetet även om det av listorna att döma ibland framgår att häradsborna tänkte sig en specifik

form av disposition. Ritningarna visar att arkitekternas tankar om rummens användning och fördelning i viss mån varierade från en godkänd tingshusritning till en annan. Med undantag av de sex ritningar på vilka funktionerna inte har markerats överhuvudtaget, fanns däremot alltid salen och förstugan utmärkta.²⁴¹ Också domarens rum markerades nästan alltid, därefter var kök den vanligaste benämningen, och vidare rum för (i ordning efter frekvens): skrivare, nämnd, kronobetjäning, arkiv, skafferi, parter, matsal, arrest, kokerska/hushållerska, kammare och kansli.²⁴² Med få undantag ritade arkitekterna bara bottenvåningens plan medan utrymmena på vinden lämnades åt häradsborna och byggmästaren att inreda. Däremot märktes vindstrappan i förstugan nästan alltid ut, vilket pekar på att arkitekterna var väl medvetna om att också vinden skulle utnyttjas. Som i fallet med Bankekinds tingshus i Fillinge, finns bland de arkiverade skrivelserna flera brev där arkitekten har noterat att han har lagt till en funktion och/eller rum och tagit bort en annan, men det var inte konsekvent ett slags rum eller funktion.

Vad kan sägas om funktionerna? Som anmärkningsvärda framstår framför allt de funktioner som inte tycks ha med rättsskipningen att göra: köket, skafferiet, matsalen och hushållerskans rum. Vem skulle de betjäna, var det allmogen eller rätten eller bara juristerna? I allmogens bostadsbyggande förekom inte funktionsspecifika kök av den storleken och i stora delar av landet placerades ännu köket i en annan byggnad.²⁴³ Vid sekelskiftet 1800 torde det i första hand ha varit i boställena som byggnadsskicket att inreda ett kök i bostadshuset förekom.²⁴⁴ Köket var på så vis en känd rumsfunktion samtidigt som det var något av en märkvärdighetsmärkor.

²⁴¹ Tingshusen i Lenhovda (1777), Glumslöv (1780), Dalby (1782), Fjäre (1783), Klörrup (1803), Staby (1832).

²⁴² Ordning efter antalet ritningar som innehåller respektive funktion. Av 32 ritningar med markerade funktioner har på 28 ritningar utmärkts rum för domare, 21 kök, 19 rum för nämnden, 19 rum för skrivare etc. Notera att på två av ritningarna kallas alla rummen utom tingssalen för "kammare".

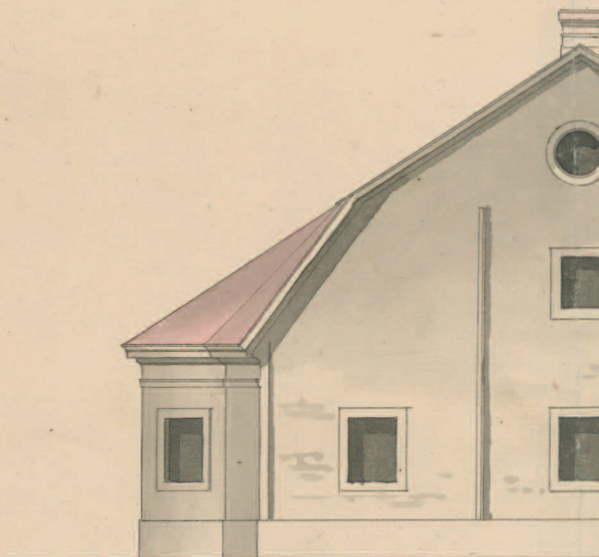
²⁴³ Erixon, Sigurd, *Svensk byggnadskultur: studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*, Bokverk, Stockholm, 1947, Arvastson, Gösta, *Skånska prästgårdar: en etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*, LiberLäromedel, Diss. Lunds Univ., Lund, 1977.

²⁴⁴ Ulväng, Göran, *Hus och gård i förändring: uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*, Gidlund, Diss. Uppsala Univ., 2004, Hedemora, 2004; resonemang om köksfunktionen förs på flera ställen, se framför allt kapitlen 5 och 6, Ehrensverd s. 152-157, Arvastson s. 50-84.

I20 | TINGSHUS I FLERA SKEPNADER kring sekelskiftet 1800

Konga
Tingshus

*ritning till Konga och Uppw.
i Kronobergs Län.*

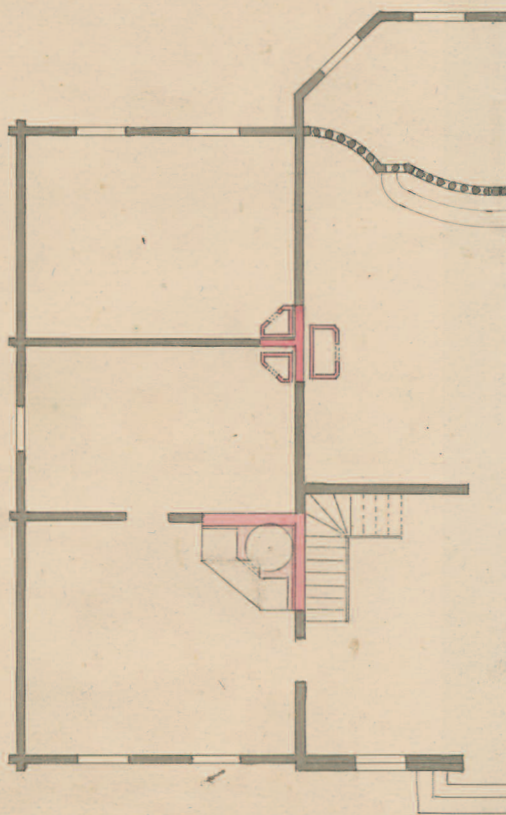
Widinge heraders Tingsbyggnad

I22 TINGSHUS I FLERA SKEPNADER *kring sekelskiftet 1800*

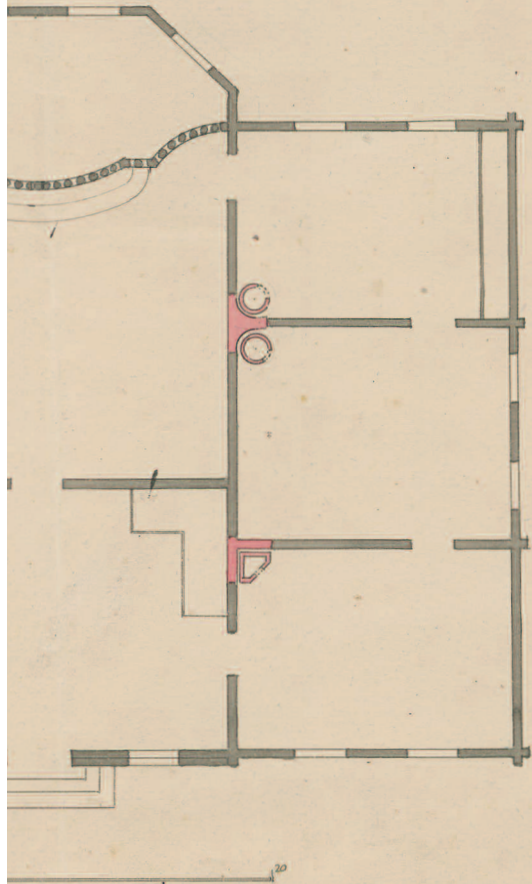
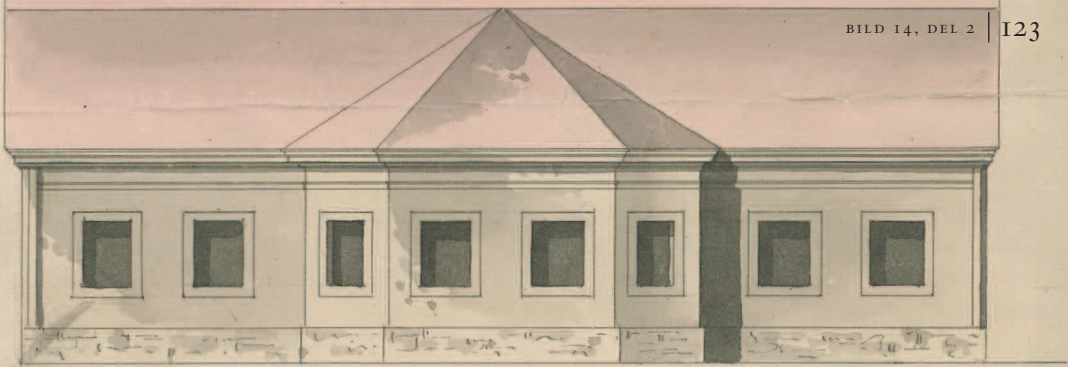

14. Konga och Uppvidinge häraders tingshus i Ingelstad respektive Lenhovda uppfördes enligt samma ritning vilken togs fram vid överintendentsämbetet 1777. Av ritningen framgår tydligt att det väldiga

RIKSARKIVET

P K. 54
1

huset skulle timras, och att hela vindsvåningen var tänkt att användas. I de flesta tingshus fanns endast vinskammare vid gavlarna. RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i landsorten, Konga tingshus.

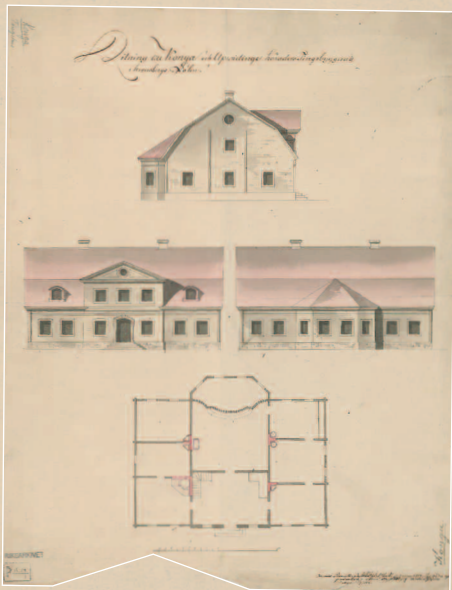

bild 14 i sin helhet.

Konga.

*Originalt Remitterat till Öst. Kant. 22 Aug. 1771, där på des. up-
 givits och i den mån det är möjligt af Octobr. påföljande.
 Bokugns. Lijattes.*

Vissa förändringstendenser vad gäller den föreställda användningen kan skönjas över tid, och den tydligaste är uppkomsten av ett särskilt arkivutrymme. Den växande statsförvaltningen gjorde att kraven på ordning ökade och som jag skall återkomma till blev arkivet en allt viktigare fråga under 1800-talet. I en ritning av Östra härads tingshus i Lyckeby, Blekinge, daterad 1790, har arkitekten avsatt ett särskilt utrymme innanför salen markerat som arkiv. 1799 förekommer det nästa gång, i en ritning av Albo härads tingshus i Kronoberg, och strax efter sekelskiftet 1800 blir funktionen regel. Det kan också sägas att antalet funktioner i en och samma byggnad ökade med tiden, även om det samtidigt finns tingshusritningar från 1780-talet som har lika många funktioner markerade som de senare ritningarna.

Rumsindelning

Vad kan sägas om relationen mellan ute och inne, mellan exteriör gestaltning och rumsindelning? I förordet till nyutgåvan av Carl Wijnblads fyrtio våningshus, som tillkom 1755, tar Johan Mårtelius upp frågan och knyter den till arkitektens syn på distribution:

Fönstrens jämna avstånd i det yttre förenas ändå med symmetrisk placering i varje rum, vilket med de olikstora rummen skapar svårigheter. Men just däri ligger enligt Wijnblad 'indelningens' konst. Indelning är det begrepp han använder för planens utformning och egentligen det centrala uttrycket i hela presentationen. Den motsvarande franska termen är distribution. Här finnes en betydelseglidning som är belysande. Den franska planbildningen tycks som regel utgå från mittaxeln och den centrala salen, för att därifrån fördelas eller distribueras ut mot flyglar eller ibland tornartade hörnkroppar. Jacques-Francois Blondel kräver t ex i sin skrift [*De la distribution des Maisons de Plaisance 1737-38*] också att rumsfördelningen skall återspeglas i det yttre. Om Wijnblads planer kan detta inte sägas. De verkar koncipierade som fria indelningar av en given yttre form. Att från den utgångspunkten ändå uppnå 'symmetrie' i rummens fönsterförhållanden och dörraxlar hörde till planbildningens konst.²⁴⁵

Om förhållandet mellan fasadgestaltning och distribution i överintendentsämbetets tingshusritningar kan konstateras att skalets symmetri, liksom i Wijnblads fall, inte avspeglades i rumsindelningen. Men till

²⁴⁵ Johan Mårtelius i förordet till Wijnbladh, Carl, *Ritningar på fyrtio våningshus af sten, och trettio af träd, samt åtskilliga lusthus, m.m. för högloflige ridderskapet och adelen, samt andra ståndspersoner på landet: uti 25 kopparstycken med bifogad förklaring och uträkning. Kommentarer och förklaringar i modern skrift samt förord, Rekolid, Stockholm, 1993, s.8.*

skillnad från i Wijnblads ritningar innebar det ofta i tingshusens fall att arkitekterna valde märkliga lösningar; fönstersättningen i rummen var ofta asymmetrisk, innerväggar placerade kloss an mot dörr- och fönsteröppningar och till och med "blindskorstenar" förekom.

När överintendentensämbetets arkitekter ombads att upprätta ritningar, utan att ha en lokalt utförd skiss som sin utgångspunkt, valde de att föreslå en salsplan, och med det avses en rumsindelning där salen ligger mitt i byggnaden, i linje med huvudingången. I flera avseenden liknade plantypen de rumsdispositioner som redan förekom i präst- och militärboställen, och som hade framställts i ett antal mönsterritningar under första hälften av 1700-talet.²⁴⁶ Det var med andra ord ingen ny rumsindelning som introducerades med tingshusen.

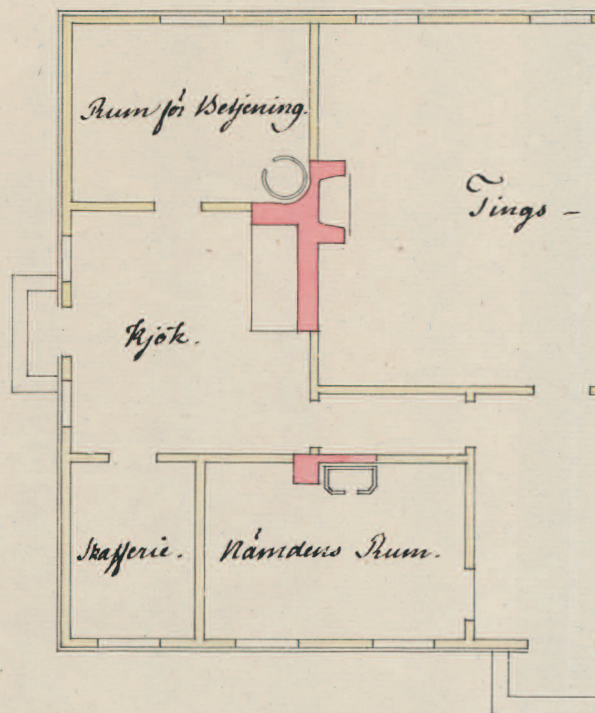
Som jag skall återkomma till i ett senare avsnitt visade också flera av häradernas skisser en salsplan, men att döma av de inskickade förslagen var allmogen mer öppen för andra rumslösningar. Sammanlagt visade omkring hälften av ritningarna som upprättades vid överintendentensämbetet under perioden 1750–1850 någon form av salsplan. Den tillämpades under hela tidsperioden, men var vanligast under 1780- och 1790-talen då 20 av 23 tingshusritningar försågs med salsplan. Arkitekterna löste emellertid rumsindelningen på lite olika vis. Dels återfinns salsplanen i vilken vestibul och sal utgör ett block i byggnadens mitt. De ritningarna visar en enkel och regelbunden indelning som innebär att två, eller i några fall tre kammare löper på var sida om mittpartiet, och i allmänhet står kamrarna i inte i förbindelse med varandra. Dels finns planer där rummen kring salen har getts en helt oregelbunden indelning och i den gruppen märks lösningar som är så okonventionella att det inte kan ha varit annat än specifika behov och önskemål som styrde arkitekterna.

I sju av 20 salsplaner har arkitekten också lagt till ytterligare en ingång på gaveln, vilken leder in i köket via en mindre förstuga. Som jag diskuterade i fallet med Bankekinds härads tingshus i Fillinge innebar gavelentrén att tingshusets olika aktörer lättare kunde cirkulera i huset utan att stöta på varandra. Framför allt betydde den att verksamheten som pågick i köket i viss mån kunde förslutas, och köksbetjäningen röra sig in och ut ur huset utan att komma i kontakt med den rättsskipande verksamheten.

²⁴⁶ Swedlund & Ehrensverd samt Dunér & Hall.

Lösein till Hultaryds Tingshus

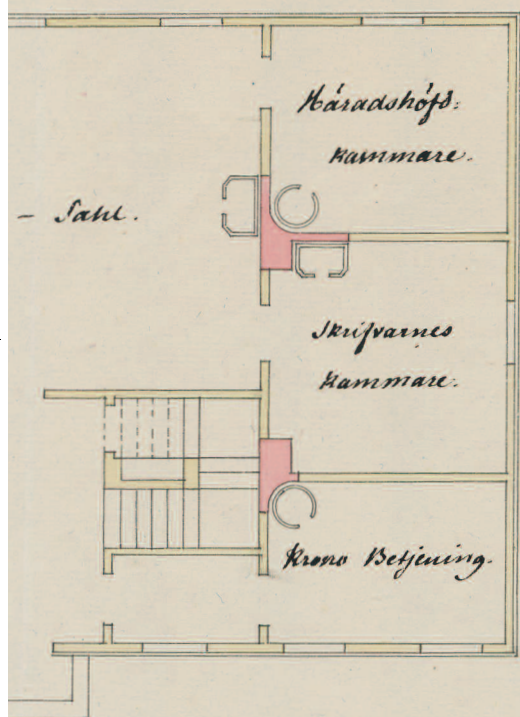
15. Ritningen som överintendentsämbetet gjorde för Norra Vedbo härads räkning grundade sig på tingshusbyggnadsskyldiges eget förslag. Den förmedlades till ämbetet via en skrivelse från landskontoret i Jönköping, inte som en separat skiss utan som en teckning utförd i själva brevet.

(H. Tingshus)

2

hus i Sötköpings Län.

Varför arkitekten valde att följa förslaget i detalj är inte svårt att förstå; skissens rumsdistribution innehöll såväl genomtänkta förbindelser mellan rummen, som en gavelgång. RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i landsorten, Hullaryds tingshus.

Det går inte att skönja ett tydligt brott vad gäller rumsindelningen under perioden. Den symmetriska fasadkompositionen med sin centrerade huvudingång återfinns i samtliga ritningar, men mittaxeln som skär genom hela byggnaden finns bara i salsplanerna. I övriga ritningar är salen placerad på olika platser i byggnaden, dock alltid i anslutning till den stora förstugan som ligger innanför huvudingången. I flera av de senare ritningarna är köket till ytan nästan lika stort som salen, och utgör ett genomgångsrum med en eller flera förbindelser till andra rum i tingshuset. Två ingångar till huset blir också vanligare ju längre fram i tiden vi rör oss.

Det finns ett antal gemensamma principer för rummets inbördes ordning, som gäller oavsett tid och plantyp. För det första bör påpekas att den centralt placerade huvudingången kom att påverka rumsdispositionen. I själva verket skulle man kunna säga att det snarare är förstugan än tingsalen, som utgör den främsta ordnande principen för rummets disposition. En annan generell princip gäller häradshövdingens rum som i regel bara går att nå genom salen, och ligger minst åtkomligt längst in i byggnaden. Därutöver är förhållandet mellan förstuga och sal, och förstuga och kök det samma i alla ritningar. Salen är tillgänglig direkt från förstugan, och om ritningen innehåller ett kök gäller det också köket.²⁴⁷ När det finns två ingångar har arkitekten valt att låta köket ligga mitt emellan de två förstugorna så att det kan nås utan att passera huvudingången. Det kan också sägas att vissa rum aldrig utgör genomgångsrum; häradshövdingens, skrivarens, kronobetjäningens var återvändsgränder, medan förstugan, salen, köket och nämndens rum kunde ha flera dörrar till andra rum.

Om vi förutsätter att överintendentensämbetets föreställningar om tingshusets funktioner och rummets ordning förmedlas via ritningarna, innebär det att ämbetet också hade idéer om domstolens behov vilka i sin tur hänger ihop med rättens aktörer och deras inbördes relationer. Avgörande är idén om en stor och tillgänglig sal vars dörrar kan öppnas mot förstugan och till och med ut i fall åhörarna är många. Salen är central i både bildlig och bokstavlig bemärkelse, det är salen som är tingshusets orsak och medelpunkt. Föreställningen om domarens behov

²⁴⁷ Det kommenteras av Erik Lundberg som skriver att köket i den karolinska planen nästan undantagslöst är inrymt i den ena av de två kamrar som ligger intill förstugan. Lundberg, Erik, *Svensk bostad: dess utveckling och traditionsbildning: dess förhållande till utländskt samt dess egenart och framtida möjligheter*, 2., omarb. uppl., Norstedt, Stockholm, 1978 (1942), s. 163.

av skildhet eller rentav isolering, framträder lika konsekvent och tydligt. Häradshövdingens rum var sällan stort, ibland mindre än skrivarens och ofta hälften så stort som köket, men det är alltid placerat på samma plats, längst in i byggnaden.

Cathrine Mellander sluter sig till dem bland dagens bebyggelsehistoriker som ser socknarna som starka aktörer, jämbördiga överintendentsämbetet i fråga om inflytande över kyrkobyggandet. I hennes tolkning var ämbetets verksamhet under 1800-talet "ett utslag av det som historiskt alltid har karaktäriserat svensk förvaltning, nämligen en stark central styrning med krav på allsidig utredning och en offentlig insyn som garanterat medborgarnas krav på medbestämmande."²⁴⁸ Maktutövningen var "mild" men fick ändå, eller kanske just därför, stor betydelse för den svenska arkitekturens utveckling. Vad beträffar överintendentsämbetets roll i tingshusbyggnadsprocessen tycks den emellertid ha varit mindre framträdande jämfört med kyrkorna, och även om arkitekternas ritningar gjorde intryck på de lokala byggmästarna hade de förmedlade principerna för gestaltning och rumsdisposition redan slagit rot i häraderna runt om i landet. Arkitekternas inflytande handlade på så vis mer om att bekräfta och i viss mån modifiera tingshusbyggnadsskyldiges föreställningar.

Tingshusbyggnadsskyldige om rumsdisposition och fasadgestaltning

I en skrivelse som följde ritningen till ett nytt tingshus för Årstad härad i Halland, beskriver överintendentsämbetets arkitekt sitt verk genom att hänvisa till en konvention som han förutsatte att läsaren, i det här fallet häradshövdingen, också förstod.²⁴⁹ Ritningen visar en stram byggnad med väldimensionerade tegelväggar, ett voluminöst valmat tak och klassicistiska detaljarbeten, och den sexdelade salsplanen med sal, förstuga, kök samt rum för häradshövding, skrivare och köksbetjäning, beskrivs som väl lämpad för "sådana slags byggnader". Formuleringen tyder på att denna föreställning om hur ett tingshus ser ut eller bör utformas, delades av fler än överintendentsämbetets arkitekter och att den också omfattade idéer om en särskild rumslik situation och uppsättning

²⁴⁸ Mellander, s. 263.

²⁴⁹ RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i Sverige, Tingshus för Årstad härad, Heberg, Hallands län 1777, osignerad. Enligt överintendentsämbetets arkitektregister ritades det av Olof Tempelman., och Flbaa:4, Skrivelse från överintendentsämbetet (avsändare saknas) daterat 25 januari 1777.

relationer. På plats i häradet var det framför allt tingshusbyggnadsskyldige som agerade i frågor rörande domstolens lokaler. I planeringskedet hade också byggmästaren stort inflytande över utformningen, och häradshövdingen var sannolikt tongivande även om han saknade formell befogenhet att styra över tingshusets tillkomst eller underhåll och det hände att han inkom med skrivelser till Kungl. Befallningshavande när han var missnöjd med häradsbornas agerande i frågan. Som representant för Kungl. Befallningshavande framträdde också länsman, som var väl känd och förankrad i lokalsamhället, och i förhållande till överintendentsämbetet hände det att landshövdingarna själva agerade som lokala aktörer som betonade traktens särskilda förhållanden i motsats till situationen i Stockholm. Sammantaget fanns på det lokala planet många aktörer, med sinsemellan olikartade perspektiv, vilka hade intresse i och påverkade tingshusen i planeringskedet. Gemensamt för dem var att de handlade med kunskap om och utgångspunkt i det specifika geografiska, sociala och ekonomiska sammanhang som tingshuset var en del av.

Källmaterialet är sällan tydligt när det gäller att särskilja dessa aktörers uttryckta syn, att så att säga förse idéerna med en namngiven avsändare. Oftast figurerade de samtidigt, både i protokollen som fördes inför häradsrätten och i korrespondenserna med överintendentsämbetet. I vissa fall framgår uttryckligen vem som höll i pennan, som när ritningarna upprättades av en byggmästare, skrivelserna författades av kronans befallningsman, eller häradshövdingen uppdrogs av tingshusbyggnadsskyldige att ta fram ritning och kostnadsberäkning.²⁵⁰ Samtidigt betonades i alla sammanhang att det var kollektivet de tingshusbyggnadsskyldige som stod bakom de formulerade önskemålen eller ritningarna. Det är också anledningen till varför jag har valt att betrakta ritningsförslagen som ett uttryck för häradsbornas syn på byggnaden, trots att de var osignerade.

Som jag skrev tidigare var tingshusbyggnadsskyldigheten, precis som andra utskylder, kopplad till gårddatalet och hur många gårdar som omfattades i praktiken varierade stort från ett härad till ett annat, dels beroende på tingslagets storlek dels beroende på antalet frälsegårdar.²⁵¹ 1787 var till exempel antalet tingshusbyggnadsskyldiga hemmantal i

²⁵⁰ RA, ÖA, Ärenden rörande profana byggnader i landsorten, äldre serien, Flbaa:2 och Flbaa:4, Skrivelse från Stockholms läns landskansli, undertecknat S af Ugglas (landshövding), 25 januari 1799, samt Skrivelse från Hans Unger (häradshövding) 25 januari 1777.

²⁵¹ 1734 års lag, BB, 2 kap. §4.

Bankekinds härad 241 19/24, medan 55 var befriade från skyldigheten – det vill säga närmare en femtedels mantal.²⁵² I Kinnefjärdings härad vid samma tid, uppgick de byggnadsskyldiga hemmantalet till 155 medan så många som en tredjedel, 28 5/8, var befriade.²⁵³

Sett till invånarantal låg de största häraderna i Västergötland, Östergötland, Skåne, Småland och Blekinge och hade mellan 10.000 och 15.000 invånare, medan de mindre tingslagen i Jämtland och Norrbotten hade omkring 1000 invånare.²⁵⁴ I exempelvis Södermanland var frälsejordarna och rå- och rörshemmanen många, medan det i de norra delarna av landet i stort sett saknades frälse. Hur många människor som stod bakom de byggnadsskyldiga hemmantalen är inte lätt att utröna. I ekonomiskhistorikern Göran Ulvängs studie av Lagunda härad i Uppland, redovisade han siffror som visar att vid sekelskiftet 1800 var omkring en tredjedel av de yrkesverksamma männen i häradet bönder, med andra ord en skara på knappt 500 personer.²⁵⁵ Även om vi kan utgå från att ett antal av dem undantogs från byggnadsskyldigheten, framgår likväl av exemplet att det var många människor som skulle samsas kring och ansvara för byggandet och underhållet av tingshuset.

För de byggnadsskyldiga häradsborna var det inte möjligt att mötas alla samtidigt och fatta beslut i frågor som gällde tingshusen och därför valdes ett eller flera ombud, eller fullmäktige som de kallades, från varje socken i tingslaget. (Som jag nämnde tidigare förekom emellertid i de norra delarna av landet, att tingslagets geografiska gränser sammanföll med en sockens, och då utgjorde tingshusbyggnadsskyldige och sockenstämman en och samma grupp). Det var fullmäktige, samtliga män, som vid behov sammanträffade inför häradsrätten, antingen på eget initiativ eller som en följd av Kungl. Befallningshavandes uppmaning. Ombuden fattade i regel inga beslut som innebar ekonomiska åtaganden utan att först ha dragit ärendet vid sina respektive stämmor, och därför dröjde det ofta länge innan man kunde komma till ett avgörande.

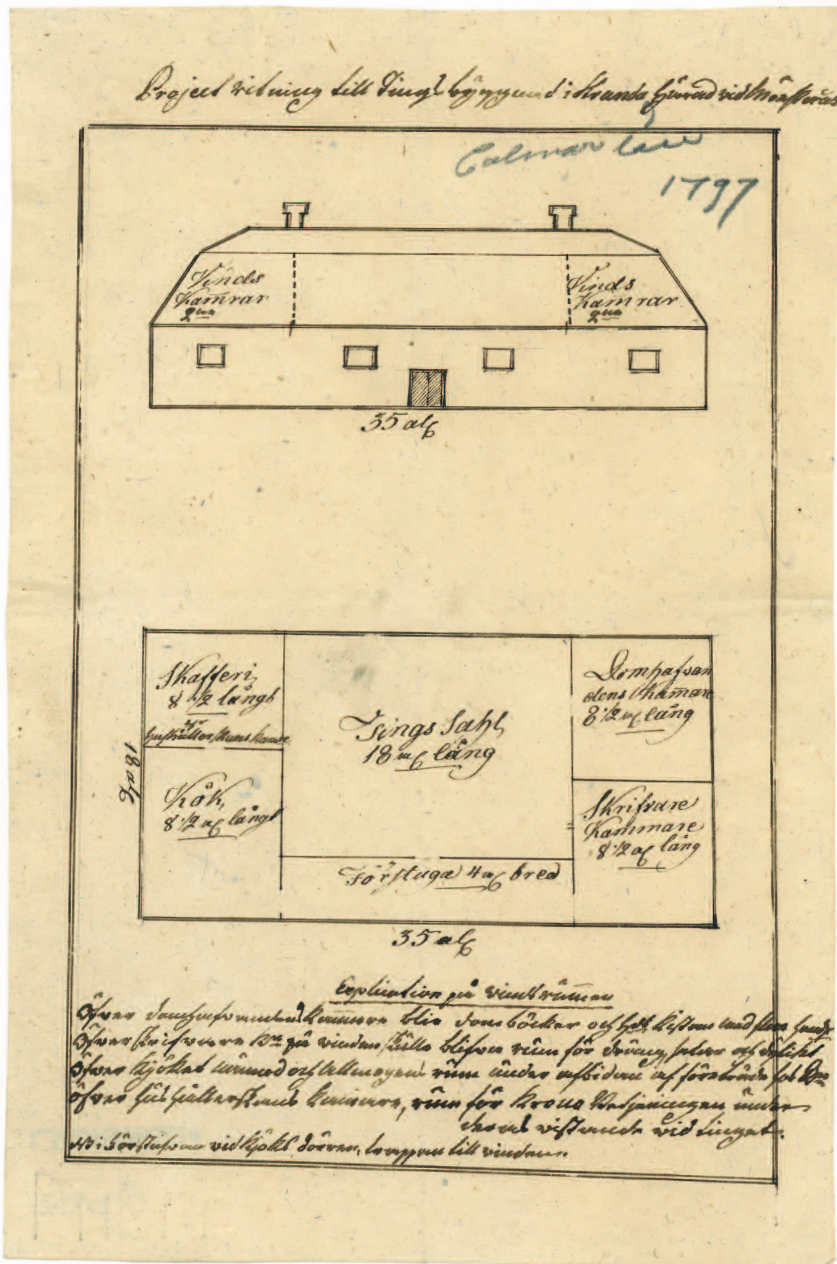
I de tre häraders processer jag har studerat närmare, förelåg ritningar på ett tidigt stadium i planeringen. I Kinnefjärdings härad uppdrogs byggmästare Johan Gottlieb Günther från Lidköping att mäta upp och undersöka möjligheterna att reparera det befintliga tingshuset, och när

²⁵² LV, BHA, Bankekinds häradsrätts arkiv, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc

²⁵³ Hallbäck, s. 90.

²⁵⁴ Forsell, Carl af, *Socken-statistik öfver Sverige*, Stockholm, 1834.

²⁵⁵ Ulväng, s. 63 samt Forsell, s. 14–15.

- ◀ 16. Stranda härads förslag på tingshus i Mönsterås upprättades troligtvis inte av en byggmästare, därtill är den alltför naivistisk. Kanske var det länsmannen som gjorde skissen, eller handelsmannen som vann entreprenaden. Bilden förmedlar likväl att tingshusbyggnadsskyldige tänkte sig en salsplan, och att man dessutom hade för avsikt att använda vindsvåningen. Dessutom hade man i likhet med de flesta ritningar som upprättades av överintendentsämbetets arkitekter, gjort köket något större än övriga kammare kring salen. RA, ÖA, F I baa:3, ärenden rörande profana byggnader i landsorten, Kalmar län, Mönsterås tingshus 1797.

det inte visade sig möjligt upprättade han en ritning föreställande en ny byggnad som skulle uppföras på (delar av) det gamlas grund.²⁵⁶ Günthers ritning, som antogs av tingshusbyggnadsskyldige och sändes till Stockholm för att godkännas av Kungl. Majt 1783, visade en murad envåningsbyggnad vilande på sockel. Taket var brutet och till hälften valmat och på entrésidan höjde sig en fronton med ett litet fönster i mittaxeln ovanför ingången. Fasaduttrycket var prydligt klassicerande och uppbyggnaden speglade den symmetriska, sexdelade salsplanen. Günthers ritning motsvarade i alla delar idén om en väl avvägd ämbetsarkitektur, också ritningen i sig tycktes som hämtad direkt från överintendentsämbetets ritkammare.

Samma idéer tycks ha legat grund för tingshuset i Mönsterås, som planlades av tingshusbyggnadsskyldige i Stranda härad i mitten av 1790-talet. Å häradsbornas vägnar inkom landskontoret i Kalmar län 1795 med en första förfrågan om tingshusritning till överintendentsämbetet, och året därpå genomfördes en entreprenadauktion med den av ämbetets arkitekter framtagna ritningen som utgångspunkt.²⁵⁷ När landshövdingen ansökte om nya ritningar året därpå, bifogades en amatörmässigt utförd skiss vilken antingen var upprättad av handelsmannen Eduard Callerström som hade vunnit entreprenaden, eller av någon vid landskontoret. Upphovsmannen hade ansträngt sig för att förmedla en tydlig bild av tingshuset, men det var uppenbart att han inte behärskade ritningskonsten. Skissen visade en 35 alnar lång och 18 alnar bred byggnad med symmetriskt fasadschema som utgick från den centralt placerade entrén, och en något oregelbunden sexdelad salsplan. Oregelbundenheten bestod i att köket, som utgjorde den ena av de fyra kammarna, hade gjorts större än den intilliggande kammaren som var tänkt

²⁵⁶ Landsarkivet i Göteborg (LG), Kinnefjärdings häradsrätts arkiv, LV, Stranda häradsrätts arkiv (SHA) samt BHA.

²⁵⁷ LV, Stranda häradsrätts arkiv, Domboken 18 augusti 1800.

att fungera som skafferi. Trots sin diletantmässiga skevhet och brist på proportioner var skissen distinkt till sin idé. Även häradsborna i Stranda tänkte sig ett klassicerande tingshus med salsplan. Den noggranna beskrivningen av de fyra vindskamrarnas tänkta användning visade också att det fanns en funktionsanalys bakom utformningen. "Öfver domhufvandens kammare blir domböcker och hds kistan med flera handl. Öfver Skrivare km på vinden skulle blifva rum för dräng, sekar [säckar] och dylikt. Öfver köket nämnd och allmogens rum under afbidan af företräde hos Rn [Rätten]. Öfver hushållerskans kammare, rum för Krono Betjäningen under deras vistande vid tinget. NB [nota bene] i förstufvan vid kjöksdörren, trappan till vinden."

Andra härader skickade också in projektritningar till överintendentsämbetet för granskning och renritning. 1792 anlände till överintendentsämbetet en skiss som bifogades en skrivelse från Kungl. Befallningshavandes i Jönköpings län, gällande Norra Vedbo härads nya hus.²⁵⁸ Det drivna förslaget visade en byggnad snarlik den som senare kom att uppföras – en våning, valmat tak, markerat entréparti med portal och oxöga och en rumsdisposition som utgick från salsplansidén.²⁵⁹ Det framkom inte av brevet vem som stod bakom förslaget, men det antyder att idealen som utmärkte överintendentsämbetets slutgiltiga ritning, också hade fäste i Småland. Det finns fler exempel från samma landskap: Östra härads mer valhänt utförda förslag från 1799 visade en stram och högrest byggnad i en våning på sockel. Entrén var försedd med överljus i form av ett lunettfönster vars runda form återkom i en takkupa rakt ovanför ingången. I detta hus hade emellertid häradsborna inte tänkt sig en salsplan, istället var tingssalen förlagd till ena gaveln där den sträckte sig rakt igenom huskroppen. Ett exempel från Kronobergs län är Sunnerbo härads förslag från 1818 bestående av plan-, sektion- och fasadritningar som visade en stor byggnad i en våning med frontespis, symmetrisk fasadgestaltning och enkel klassicerande portal. I rumsdispositionen låg salen bara nästan i centrum, den var något förskjuten mot den ena gaveln för att ge större plats åt domarens kammare. Att döma av de skrivelser som skickades till överintendentsämbetet med utförliga beskrivningar istället för ritningsförslag, delade de flesta härader

²⁵⁸ RA, ÖA, Flbaa:2, ärenden rörande profana byggnader i landsorten, äldre serien, Skrivelse från Jönköpings landskansli ankom 6 mars 1792.

²⁵⁹ RA, ÖA, Flbaa, Profana byggnader i landsorten, granskningsärenden äldre serien, Skrivelse som ankom till Överintendentsämbetet 6 mars 1792.

samma uppfattning om vilka funktioner ett tingshus skulle inrymma.²⁶⁰ I nästan samtliga brev önskade man, eller föreslog, en ritning som innehöll förstuga, sal, kök, domhavandens kammare, skrivarens kammare, kronobetjäningens rum samt vindskammare.

I en skrivelse från landskontoret i Jönköping 1803, rörande Östra häradets nya tingshus, finns en osedvanligt detaljerad beskrivning av hur häradsborna tänkte inreda sin nya tingsal.²⁶¹ Den skulle utrustas med en trappa som ledde till en "upphöjning från golvet", det vill säga ett podium, kring vilket skulle sättas upp ett "staquett omkring rättens ledamöter."²⁶² Dessutom skulle salen förses med "nödiga bänkar för nämnd och rättssökande". Hur många sittplatser man tänkte sig skulle finnas framgår inte av skrivelsen. Att döma av beskrivningarna av de byggda husen, som jag skall återkomma till, fanns ofta en väggfast bänk som löpte kring salen, men i övrigt inga sittplatser.

I Kinnefjärdings härad uppgjorde murmästaren Sundbeck från Lidköping med utgångspunkt i överintendentsämbetets ritningar, ett noggrant kostnadsförslag med en materialförteckning som inkluderade allt från ställningsslanor och –spiror till gångjärn och lås.²⁶³ Förslaget antogs med undantag av takmaterialet som häradsborna ändrade från tegel till skiffer, båda alternativen kostsamma och i allmogesammanhang främmande taktäckningar. I Stranda och Bankekindes häradser förekom inga sådana förteckningar men däremot kontrakt där byggmästarna Callerström respektive Seurling förband sig att uppföra tingshusen enligt uppställda villkor. I Stranda ägnades många sidor och stor noggrannhet åt att formulera byggmästarens alla åtaganden, och man hänvisade också till 1775 års cirkulär gällande entreprenörsförfarandet.²⁶⁴ Kontraktet som upprättades mellan Bankekindes härad och Seurling fick dock plats på en sida och handlade i stort sett om att gräva grunden, uppföra en välvd källare och att "enligt den fastställda ritningen upptimra hela huset med

²⁶⁰ RA, ÖA, Ärenden rörande profana byggnader i landsorten, F1 baa: 1-7. Sammanlagt 17 skrivelser inkomna till ämbetet mellan 1777 och 1803.

²⁶¹ RA, ÖA, F1baa:2. Skrivelse 5 februari 1792, Handlingen är ett utdrag ur ett beslutsdokument antaget av KB i Jönköpings län, undertecknat "på landshövdingeämbetets vägnar CF Tinnerholm och Harald Falk, intyg på korrekt kopia kronobefallningsmannen Hultman.

²⁶² RA, ÖA, Ärenden rörande profana byggnader i landsorten, F1baa:2, 1792.

²⁶³ Hallbäck, s. 25.

²⁶⁴ LV, Stranda häradsrätts arkiv, Domboken mars 1796, mars och november 1797, samt Kungligt cirkulär gällande entreprenader, 10 juli 1775.

en vindskammare i varje gavel samt takresningen med bräders och spåns påläggande”, därutöver skulle han verkställa all murning.²⁶⁵ Planeringsförfarandet bakom alla tre byggnaderna pekar på att tingshusen var väl genomlysta projekt som stöttes och blöttes både vid tingshusbyggnadsskyldiges sammankomster och i de olika socknarna. Ritningar, kostnadsförslag och kontrakt tecknade onekligen en tämligen detaljrik bild av hur tingshusbyggnadsskyldige tänkte sig sitt nya hus, men det är intressant att själva utformningen, den grundläggande strukturen, volymen och antalet rum, inte tycks ha orsakat debatt. I sin precisa, måttade och mängdspecifika karaktär uppstod husen i protokoll och skrivelser som vore utformningen tämligen given. Som jag ser det utgick inte föreställningarna från överintendentensämbetet, de fanns där tidigare och anledningen till varför utformningen aldrig blev en fråga för debatt var just att häradsborna hade förlagor att hänvisa till, vilka låg till grund för deras bild av hur tingshuset borde se ut.

Det främsta skälet till varför byggnaderna tog lång tid att förfärdiga var, förutom konflikter kring lokaliseringen, den ekonomiska aspekten som var ständigt närvarande i alla diskussioner. Trots de ekonomiska argument som framhölls, är det emellertid tydligt att tingshusbyggnadsskyldige sällan valde den billigaste lösningen. Dels uttrycktes målet att åstadkomma en byggnad av god kvalitet som skulle hålla i flera generationer, dels framgår tydligt att de utrymmen som den gängse användningen av tingshuset krävde, inte tillgodosågs av det hus som stipulerades i lagtexten. Häradsborna hade kunnat föreställa sig tingshuset som ett hus med sal och två kammare, men antog istället ritningar med en långt mer elaborerad plan. De hade kunnat lista två nödvändiga behov: förhandlingsrum och skrivkammare, men namngav minst sex olika funktioner som skulle förses med utrymme i huset. De hade kunnat förse rätten med kost och logi på det närliggande gästgiveriet, men valde att planera för såväl matkällare som kök. De hade också kunnat tänka sig en materialmässigt enklare byggnad, ett minimum, men de fattade likväl beslut om oljefärg, skiffer och naturstenstrappor. Slutsatsen är snarast att de ekonomiskt rationella valen gjordes inom bestämda ramar som betingades av andra faktorer än ekonomi.

Förutom de ritningar som skickades till överintendentensämbetet för granskning förekom ritningar som aldrig nådde Stockholm. 1833 lät till

²⁶⁵ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Kontrakt 10 november 1790.

exempel Vånga tingslag, som utgjorde del i det stora skaraborgska häradet Skåning, länsbyggmästare i Jönköping Peter Georg Salvin, ta fram förslag på ett nytt tingshus som var tänkt att uppföras på det gamla husets grund.²⁶⁶ I sin beskrivning av förslaget framgår att byggmästaren, kanske i samtal med tingshusbyggnadsskyldiges ombud, hade reflekterat över häradsrättens behov, även om han samtidigt valde att rita ett hus med känd form, symmetriskt fasadschema med centrerad entré, brutet och halvvalmat tak och klassicerande detaljer.

Det finns flera aspekter av hans förslag som är värda att kommentera. Istället för en större förstuga mitt för salen, ritade Salvin en förstuga med uppgång till vinden och vedförråd under trappan, och därutöver ytterligare en förstuga, kallad tambour, vilken hade till syfte att "hindra drag från Domsalen" och dessutom tillskapa ett "beqvämare rum för Parternas afträde", det vill säga deras utträde ur salen. Salen tänkte han sig skulle vara försett med ett 6 tum/15 centimeter högt podium, kringgårdat av ett skrank, och skall vi tro ritningen var tanken att nämnden skulle sitta på bänkar kring skranket. Öppningar i skranket, mitt för det som var tänkt som domarens bord, och på sidorna, tyder på att den tilltalade förväntades stiga upp på podiet när han talade till rätten. Vidare hade salen två eldstäder, och ytterligare mindre "ved contoire", för den löpande eldningen.

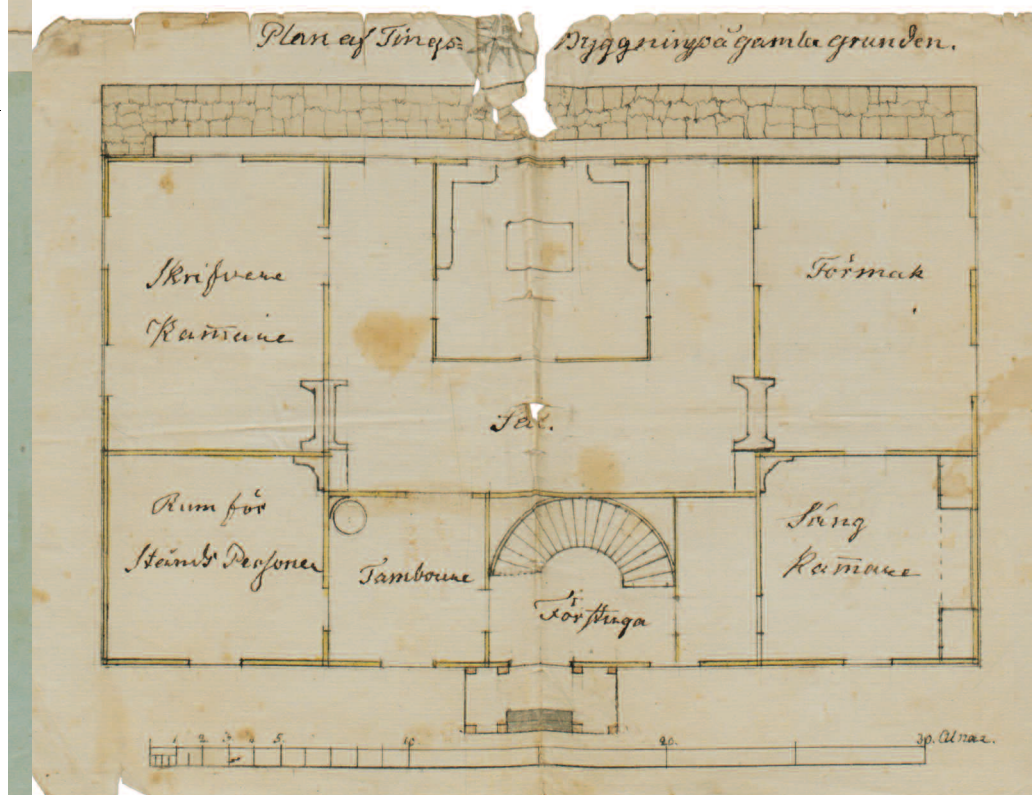
Häradshövdingen skulle få disponera två rum på bottenvåningen, ett större förmak/arbetsrum och en sängkammare som var försedd med både en rymlig garderob, som utgjorde en del av förstugan, och pappersskåp. Som jag skall återkomma till i det sista avsnittet tycks det ha varit vanligt att arkivskåpen förlades till häradshövdingens rum. Notarien fick också ett rum, och i både detta rum och häradshövdingens förmak ritade byggmästaren in fönster i två väderstreck, sannolikt för att förbättra förhållandena under skrivarbetet. Märkligt nog avsattes dessutom ett rum för ståndspersoner, eller "Häradets herrar" vilket också förväntades användas av kronofogden och länsmännen. Det var på det hela taget en ritning som tycktes utformad för att möta ämbetsmännens behov i första hand. I vanlig ordning gjordes endast en ritning av undre botten, och det är troligt att vindvåningen i likhet med Stranda härads hus, hade utrymmen avsedda för nämnden och allmogen. Fasadritningarna indikerade att det fanns gavelkammare med fönster.

²⁶⁶ LG, Kronofogdens i Skara fögderis arkiv. Vånga tingslags tidigare hus hade uppförts på 1760-talet.

138 | BILD 17

17 och 18. Länsbyggmästare Peter Georg Salvins förslag på tingshus för Skånings härad, Västergötland, skiljer sig inte nämnvärt från de ritningar som upprättades vid överintendentensämbetet förutom i ett avseende: tingsklockan. Någon sådan förekom aldrig i arkitekternas förslag. I handlingarna som medföljde förslaget preciserar byggmästaren vikten av ett särskilt, utbyggt vindfång, och att döma av den oregelbundna fönstersättningen låg en genomtänkt funktionsanalys bakom förslaget. De två fönster som vi ser på gaveln hörde till skrivarens rum, vilket tycks klokt med tanke på hans arbetsuppgifter. LG, *Kronofogden i Skara fögderis arkiv.*

Det fanns fler skaraborgska tingslag som anlidade byggmästare för att ta fram förslag, utan att för den skull skicka dem till överintendentsämbetet för granskning. Under 1810-talet upprättade provincialbyggmästare Petter Bergman ritningar till nya tingshus för Kållands och Barne härad.²⁶⁷ Häraderna tillhörde samma domsaga och fögderi och hade därför samma häradshövding och länsman, vilket sannolikt bidrog till att tingshusbyggnadsskyldige gjorde slag i tingshusbyggandet ungefär samtidigt. Ritningarna som byggmästaren presenterade var mycket likartade men inte identiska, båda visade en timrad byggnad à 33 respektive 31 x 16 aln, att uppföras i en våning med symmetrisk sexdelad salsplan inredd med sal, förstuga samt rum för domare, skrivare och matsal. Kållands häradsbör hade dock bara tänkt sig att inreda bottenvåningen eftersom förslaget saknade vindstrappa och taket föreföll vara av sadeltyp. Dessutom fanns inget kök i förslaget och den fjärde kammaren i rumsindelningen saknade benämning. Utkastet till Barne häradshus var försett med både vindstrappa och kök med bakugn, och taket skulle enligt ritningen vara brutet, med en takkupa rakt ovanför ingången. Den tänkta stommens och rumsdispositionens mått överensstämde i stora drag med överintendentsämbetets föreslag, och med det förslag som häradsborna i Stranda härad, Småland, hade skickat till ämbetet för granskning ett tiotal år tidigare. Lagda sida vid sida antyder de lokalt upprättade ritningarna och beskrivningarna att samma idé om tingshusets utformning delades av många; också häradernas föreställning om tingshuset hade formen av ett prydligt byggnadsverk, upphöjt på en stensockel, symmetriskt till sin fasadgestaltning och med fokus på det centrerade entrépartiet som öppnade sig mot salen. Utöver förslagsritningarna var det med hjälp av mått, mängd och beskrivning av tänkta funktioner som tingshusbyggnadsskyldige planlade sitt nya hus, hur lång och bred byggnaden skulle bli, hur mycket timmer och hur många tolfter bräder eller plank som skulle gå åt och vad som skulle rymmas i de olika rummen. Det uttrycktes inga meningsskiljaktigheter som handlade om form och uttryck, i varje fall skrevs de inte ner.²⁶⁸ När det fanns

²⁶⁷ LG, Läckö kronofogdes arkiv, Ritning till ett nytt tingshus i Örslösa, Kållands härad, Skaraborgs län, signerad Petter Bergman 1817, noterat i kanten: uppvisad vid allmänt ting med Kållands härad 4 november 1817, samt Utkast till ett nytt tingshus i Naum, Barne härad, odaterad men signerad Petter Bergman provincialbyggmästare.

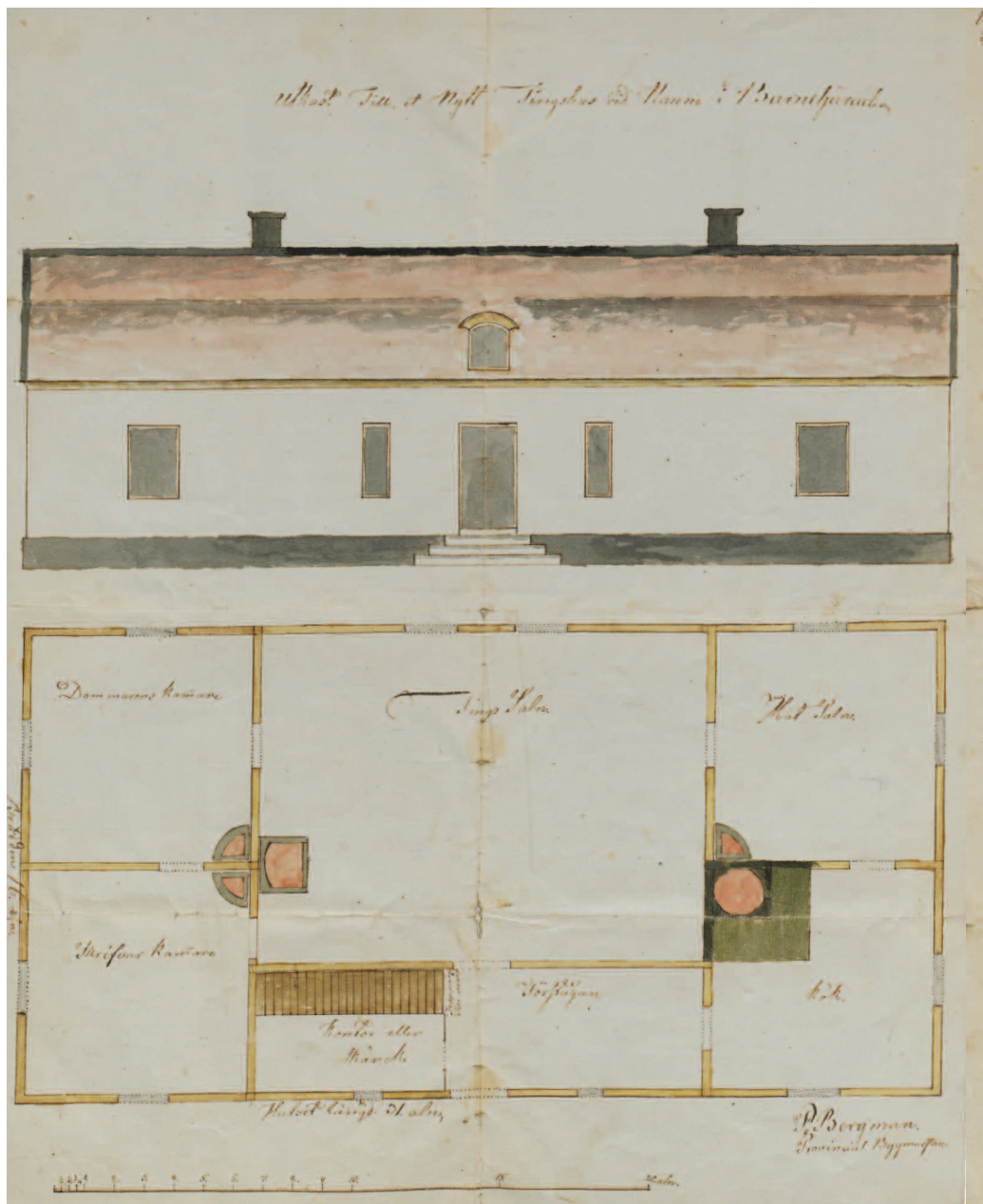
²⁶⁸ Jag hänvisar främst till mina djupstudier av Bankekind, Strandås och Kinnefjärdings häraders tingshus i Fillinge, respektive Mönsterås och Kållängen.

en ritning ansågs den sannolikt förmedla dessa aspekter, men troligen rådde också konsensus om hur huset skulle vara utformat.

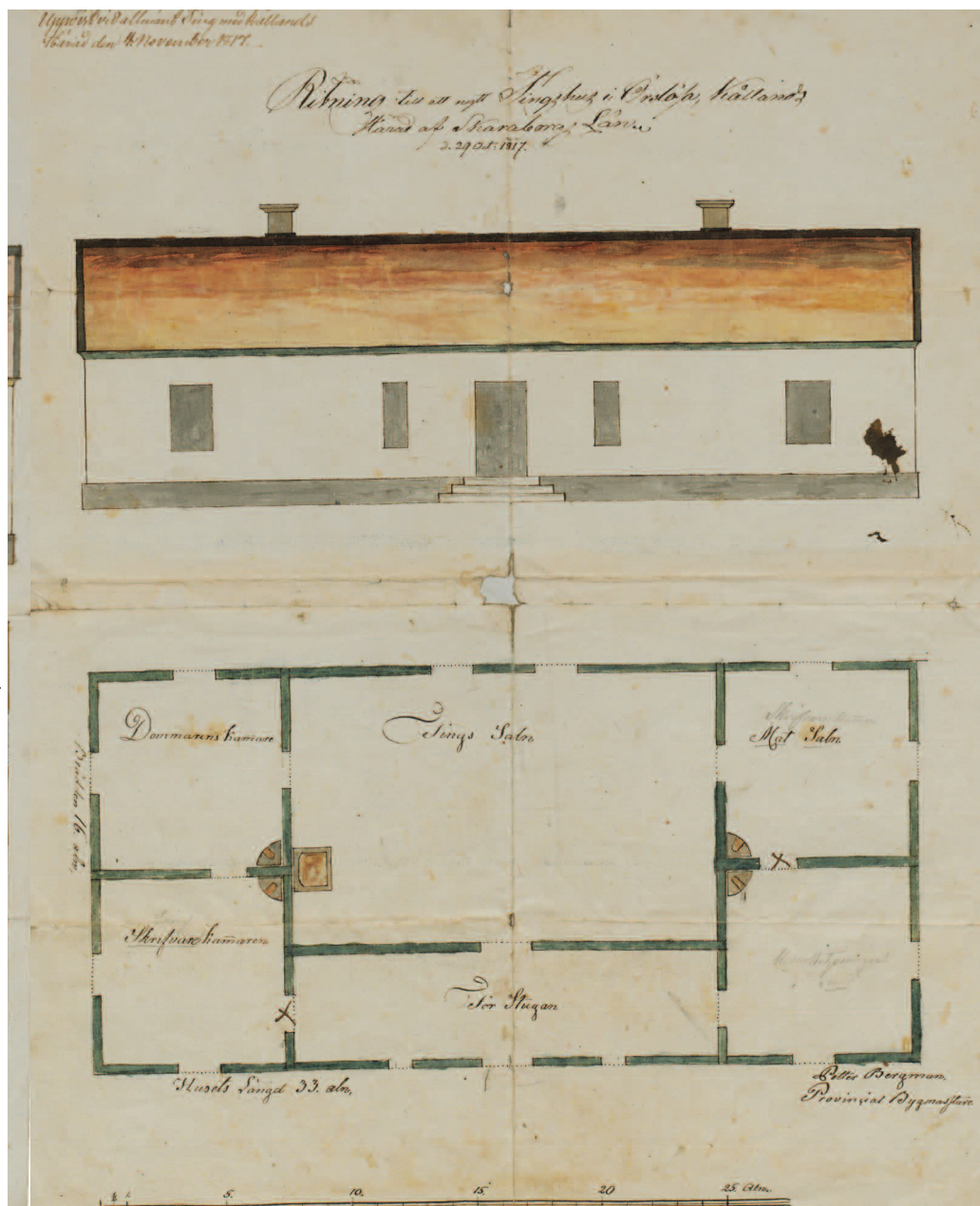
Sammanfattning

Vid sekelskiftet 1800 hade lagbestämmelsen om tingshusbyggnadsskyldighet varit gällande i 66 år och föreställningarna om hur ett tingshus borde utformas började anta mer elaborerade former än dem lagkommissionens ledamöter hade haft i tankarna. Deras diskussioner hade i första hand kretsat kring de ekonomiska aspekterna, medan rumsdispositionen som preciserades i det sista förslaget, inte tycks ha varit föremål för debatt. Sannolikt baserades det på erfarenheter av domstolsbyggnader i förfluten tid, snarare än på visioner om den framtida tingshållningens rumsliga villkor. Föreställningen om rummet där tingen skulle hållas, vilket kommer till uttryck genom lagbestämmelsen, framträder förvisso som vag. Den främsta slutsatsen av formuleringen är att bestämmelsen tycks förutsätta att tingshuset rymmer fler funktioner än förhandlingsrummet, men vilka de var definierades inte. Främst handlade lagbestämmelsen om att förankra domstolen i ett rum och på så sätt institutionalisera rättsskipningen. Redan i den medeltida landslagen hade funnits krav på fasta tingsplatser men nu formaliserades rättsskipningens rumsliga villkor ytterligare. Som jag tolkar det insåg lagstiftarna att ett särskilt rum krävdes, men med formuleringen en stuga så stor som krävdes och två kamrar valde man att låta det anta konturlösa former. Efter fastställandet av 1734 års lag dröjde det också länge innan juristerna uttryckte konkreta synpunkter som gällde tingshusens beskaffenhet.

När överintendentsämbetet från 1770-talet och ett femtiotal år därefter engagerades att granska och/eller upprätta ritningar till tingshus, hade det i somliga härader funnits funktionsspecifika tingshus sedan ett eller i vissa delar av landet två hundra år tillbaka. Arkitekterna var därför tvungna att förhålla sig till redan etablerade föreställningar om hur tingshus såg ut och fungerade, och deras förslag grundades också på skisser och formulerade önskemål som häradsborna själva hade enats om vid tinget. De sinsemellan mycket likartade förslagen som upprättades vid överintendentsämbetet förmedlar en otvetydig idé om hur ett tingshus bör vara utformat. För det första framgår tydligt att arkitekterna förespråkade en särskild byggnadstyp som betingades av salsplanen. När inga skisser utan bara skrivna önskemål förmedlades till dem från häraderna, valde de uteslutande att föreslå en byggnad med en symme-

19 och 20. Provincialbyggmästaren Petter Bergmans förslag på tingshus till Barne och Kållands härad liknar förvisso varandra men det finns skillnader som tyder på att tings-

husbyggnadsskyldige i respektive härad hade förmedlat precisa krav och önskemål, exempelvis Barnes inredda vind. LG, Läckö kronofogdes arkiv.

trisk salsplan. För det andra kan konstateras att tingshuset visserligen gavs en form som till sin rumsdisposition och sitt formspråk skilde det från gemene bondes mangårdsbyggnad, men dess egenskap av publik byggnad, med domstolsfunktion, tycktes inte i övrigt präglade arkitekternas föreställning om hur det skulle utformas. Salsplanen i sig var en bostadsplan. I överintendentsämbetets förslag förekom heller inget rum för allmogen, förstugan gjordes sällan rymlig och det fanns inget i den förslagna rumsdispositionen eller stildräkten som angav att ritningen var lämpad som förlaga till byggandet just av ett tingshus. Formen som ansågs bäst motsvara de listade funktionerna utgick helt enkelt från en arkitektonisk schablon, men även om förslagen kom att användas som principskisser var de med dåtidens mått materiellt precisa byggnadsritningar.

Vad beträffar de föreslagna funktionerna är det framför allt köket som har förbryllat mig. Varför ett kök? Och så stort? För att återvända till Fogelmarck skriver han om postgården i Grisslehamn att den är "ett fint exempel på rokokotidens ämbetsarkitektur när den är som bäst avpassad för sina skiftande funktioner: bostad för postmästaren, värdshusrörelse, övernattningsrum för de båtburna postbönderna."²⁶⁹ Att en postgård skulle inrymma bostadsrum och lokaler för utskänkning, eller rättare sagt att det var just dessa rum som utgjorde postgården, satte ramar för överintendentsämbetets uppdrag. Kanske var det lika självklart för dåtidens gemene man, och för överintendentsämbetets arkitekter att tingshuset innehöll både kök och rum för länsman, som att postgården på samma gång utgjorde en bostad och en krog.

Tingshus som en byggnad med salsplan och regelbundet, symmetriskt fasadschema var inte en föreställning som först emanerade från ämbetet i Stockholm, sådana tingshus hade förekommit redan i slutet av 1600-talet. Vid sekelskiftet 1800 visade det sig också att häradsbornas skisser och byggnadsprogram och överintendentsämbetets ritningar många gånger förmedlade samma föreställningar om tingshuset. Däremot presenterade häradsborna ett mer konkret byggnadsverk; det låg i sakens natur, de skulle ta fram underlag till en entreprenadauktion, skriva kontrakt med byggmästare, införskaffa och transportera material till byggeplatsen etc.

Att få eller inga tingslag tänkte sig ett hus med den utformning som lagbestämmelsen hade fastslagit kan tyckas märkligt med tanke på bön-

²⁶⁹ Fogelmarck, s. 46.

dernas alla pålagor – de borde ha valt den enklaste vägen. Tingshusbyggandet kan emellertid inte betraktas som en utskyld lik andra skatter. Det låg i böndernas intresse att häradsrätten kunde skipa rätt under hyggliga förhållanden, men det var inte alla som därifrån tog steget och föreställde sig ett stenhus à 250 kvadratmeter, vilket uppenbarligen var rimligt i vissa härader. Många valde ett ännu enklare alternativ och höll tingen i gästgivaregårdens tidvis upplåtna stuga. Bland dem som beslutade att låta uppföra ett funktionsspecifikt tingshus, tänkte sig dock de flesta en byggnad som skilde sig från den egna bostadsbebyggelsen, och som dessutom hade en rad specifika funktioner utöver salen. Intressant är att de tingslag som planlade ett nytt tingshus kring sekelskiftet 1800 vanligtvis redan hade hållit sina ting i en funktionsspecifik tingsstuga tidigare. De hade med andra ord äldre byggnader att hänvisa till, ta avstånd från eller försöka rekonstruera.

Hur kan vi tolka de föreställningar om tingshus som de olika aktörerna förmedlade? Kan vi säga något om synen på hur rättsskipningen skulle bedrivas? Motsvarade den form som häradsborna och överintendentsämbetets arkitekter förespråkade, deras tankar om domstolens arbete och behov? Som jag ser det var ritningarna och förslagen inte resultat av noggranna överväganden gällande form och funktion. Man valde en arkitektonisk lösning som var känd och som fungerade som markör. Institutionsarkitektur kopplas vanligtvis till modern tid men på sätt och vis existerade den redan kring sekelskiftet 1800. Visserligen omfattade idén om den prydliga ämbetsmannaarkitekturen som tingshusen kan sägas ha tillhört, i första hand *bostadsplaner*, men även manbyggnaderna på militärboställen, präst- och postgårdar fyllde funktioner utöver det privata hemmets vilka särskilde dem från allmogens. Med risk att bli anklagad för anakronism vore det måhända rimligt att tala om tingshusens, postgårdarnas och översteboställets arkitektoniska utformning som resultatet av föreställningar om det allmännas form, ett slags landsbygdens offentliga rum.

DET BYGGDA

Tingshusbyggandets förutsättningar – Organisatoriska förändringar och frågan om häradstillhörighet

Under nästan hela tidsperioden 1734–1970 ökade antalet domsagor i landet och därmed också antalet häradshövdingar, medan tingslag och tingsställen minskade.²⁷⁰ Vid 1700-talets mitt fanns 316 tingslag som ansvarade för ungefär lika många tingsställen, och de var i sin tur indelade i 65 domsagor som var och en sköttes av en häradshövding. Vid sekelskiftet 1800 var antalet tingslag i stort sett oförändrat, men ytterligare 20 domsagor och domare hade tillkommit.

Genomsnittet fem tingslag och 25.000 invånare per domsaga och domare, säger litet om de verkliga förhållandena vid tidpunkten.²⁷¹ De regionala variationerna var stora vad beträffar både antalet tingslag per domsaga, och domsagornas geografiska omfattning och invånarantal. De flesta domsagor i södra Sverige, främst Skåne, Västergötland, Bohuslän och Östergötland, var geografiskt sett små men befolkningsmässigt stora, medan förhållandena i landskapen norr om Dalarna var det omvända.²⁷² Den grundläggande skillnaden mellan landsdelarna kom att gälla under hela perioden, från 1700-talet fram till 1970.

Många tingslag i Norrland var mycket glest befolkade och vidsträckta, i synnerhet gällde det de så kallade lappmarkstingslagen längst i norr.²⁷³ Dagens Västerbotten, Norrbotten och Lappland bestod av två domsagor, så kallade kontrakt.²⁷⁴ Två häradshövdingar delade med andra ord

²⁷⁰ Forsell, Almquist 1954–1955.

²⁷¹ De tidigaste uppgifterna härrör från 1805 (Forsell).

²⁷² Söderberg, Johan, 'A long-term perspective on regional economic development in Sweden, ca. 1550–1914', *The Scandinavian Economic History Review*, 1984 (32), s. 1–16, 1984.

²⁷³ Om förhållandet mellan samer och svensk administration, om samisk sedvanerätt och om handeln och kolonisationen av nuvarande landskapen Västerbotten, Norrbotten och Lappland, se Lundmark, Lennart, *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm, 2006, Lundmark, Lennart & Rumar, Lars, *Mark och rätt i Sameland*, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm, 2008.

²⁷⁴ På 1700-talet utgjorde landskapen Lappland och Västerbotten fortfarande ett enda län, men efter finska kriget 1810 delades det i två. Västerbottens län kom att utgöras av den södra delen av landskapet Lappland samt hela landskapet Västerbotten

på ett rättsområde motsvarande nästan en tredjedel av Sveriges yta, och man beslutade att tillsätta så kallade extraordinarie domare som skulle döma i domsagornas lappmarker: Torne och Kemi lappmarkers tingslag i det norra kontraktet, och Gällivares, Jokkmokks, Arjeplogs, Arvidsjaur och Lyckseles lappmarkers tingslag i det södra.²⁷⁵ De särskilda förhållanden som rådde i dessa delar av landet beträffande rättskipningen och relationen mellan samer, nybyggare och svensk länsadministration, har jag emellertid valt att inte fördjupa mig i.²⁷⁶

Som tingslagens och domsagornas geografiska omkrets skilde sig mellan landsdelarna, varierade också människors avstånd till det tingshus där deras häradsrätt höll sina ting.²⁷⁷ Exempelvis var häraderna Torna, Bara och Harjager i sydvästra Skåne år 1800, förenade i en domsaga under en häradshövding. Från norr till söder sträckte sig jurisdiktionen tre och en halv mil och avståndet mellan de två tingshusen var drygt två mil. Trots att Torna och Bara utgjorde separata tingslag med olika nämnder och ekonomier, samsades de om ett gemensamt tingsställe vid gästgivaregården i Dalby, sydost om Lund, på gränsen mellan de två häraderna. Ingen Torna- eller Barabo hade längre än drygt två mil till sin tingsplats. På 1780-talet hade tingslagen bekostat uppförandet av det tingshus som fortfarande finns kvar, mitt emot den medeltida kyrkan. Harjagers härad, som tillhörde samma domsaga med samma häradshövding, höll ting i ett tingshus i Kävlinge, också det beläget mitt emot en gästgivaregård. Eftersom häradet var mycket litet hade ingen Harjagerbo längre än en och en halv mil till sin tingsplats.²⁷⁸

(idag ingår också delar av Ångermanland och Jämtland). Norrbottens län bildades av den norra delen av landskapet Västerbotten, och större delen av Lappland.

- 275 Almquist och Fristedt, Erik, *Torne domsaga 1270–1970*, Proprius förlag, Stockholm, 1970.
- 276 Historikern Lennart Lundmark har påvisat att själva rättstillämpningen i dessa häradsrätter, i varje fall fram till 1800-talets början, helt och hållet präglades av samisk sedvanerätt, men jag har inte funnit uppgifter som tyder på att tingsförhandlingarna i praktisk och rumslig bemärkelse, skilde sig väsentligen från domstolarna i de södra landskapen. Lundmark Lennart, Gränsdragningskommissionen för renskötselområdet, *Samernas sedvanemarkar [Elektronisk resurs]: betänkande*, Fritze, Stockholm, 2006 <http://www.regeringen.se/sb/d/6267/a/58257>, s. 109–114.
- 277 Förhållandena var de samma som idag. Vid en tvist sorterades ärendet med utgångspunkt i parternas hemvist, medan brottmål hamnade i den domstol inom vars jurisdiktion brottet skall ha begåtts.
- 278 Tingshuset i Kävlinge finns inte kvar idag och det revs troligen redan på 1820-talet i samband med uppförandet av ett nytt tingshus.

Vid samma tid var häraderna Våla, Simtuna, Torstuna och Yttertjurbo, som ligger på gränsen mellan Västmanland och Uppland, förenade under en häradshövding vars domsaga sträckte sig drygt åtta mil från norr till söder och drygt tre mil där den var som bredast. Fyra tingsplatser hade han att besöka under året varav sockenstugan i Östervåla, där Våla härad höll sina ting, låg drygt sju mil norr om tingsstället i Björksta socken där Yttertjurborna ofta höll sina ting.²⁷⁹ De vålabor som bodde i häradets periferi hade som mest två och en halv mil till sin tingsplats, som låg i den östra delen av häradet. Bland simtunaborna kunde somliga ha nästan fyra mil till tingshuset som låg i Karleby i den södra delen av det långsmala häradet. Torstunaborna hade som mest två mil och i Yttertjurbo härad låg tingsplatsen mitt i häradet vilket innebar att ingen hade längre en dryg mil till tinget.

Det sista exemplet är Jämtland och Härjedalen som under hela 1700-talet hade bildat en gemensam domsaga med sammanlagt 14 tingslag med ett avstånd på omkring 55 mil från söder till norr.²⁸⁰ För att underlätta häradshövdingens arbete tillsattes en biträdande domare som utförde samma typ av arbetsuppgifter som den ordinarie. I praktiken delade de två på domsagan redan innan den formellt sett kom att delas i två områden 1812.²⁸¹ För den som känner till landskapen förefaller det ganska självklart att den dömande verksamheten omöjligt kan ha bedrivits på samma sätt som i södra Sverige, även om varje häradshövding "bara" hade sju tingsplatser att hålla ting på.²⁸² Invånarna i ett av de

²⁷⁹ Tingsplatserna låg i Östervåla, Karleby, Torstuna och Tortuna. Uppgiften om Yttertjurbo häraads tingsplats hämtad från Graus, Olof, *Beskrifning öfver Wästmanland med sina städer, häradar och socknar*, Västerås, 1754, s. 631. Häradet hade också andra tingsplatser under perioden.

²⁸⁰ Almquist, Jan Eric, *Lagsagor och domsagor i Sverige med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*, Del 1, Stockholm 1954, s. 444. Enligt Almquist minskades antalet tingslag 1729, från 15 till 14. De var Hammerdals, Lits, Rödöns, Offerdals, Ragunda, Revsunds, Brunflo, Sveg, Hede, Berg, Sunne, Sveg, Oviken, Hallen och Undersåkers tingslag. Från Svegs tingslags södra spets i Härjedalen till Hammerdals tingslags norra slut där Jämtland gränsar mot Lappland, är det omkring 55 mil, det vill säga drygt sträckan Göteborg-Stockholm.

²⁸¹ Norra Jämtlands och Södra Jämtlands domsagor. I den norra domsagan ingick Hammerdals, Lits, Rödöns, Offerdals, Ragunda, Revsunds och Brunflo tingslag. Den södra domsagan omfattade Härjedalens två tingslag Sveg och Hede och de jämtländska tingslagen Berg, Sunne, Oviken, Hallen och Undersåker. Se K.Br. den 21/1 1811 och Almquist 1954, s. 445.

²⁸² Sannolikt ambulerade tinget mellan ett begränsat antal gårdar i de olika tingslagen. Från tidigt 1800-tal är det känt att Hammerdal, som var det tingslag som sträckte

större tingslagen, Svegs tingslag, hade dubbelt så långt till tinget som vålaborna och fick färdas som mest drygt åtta mil till tingsplatsen i Sveg som var den som oftast användes.²⁸³ Ting hölls emellertid också i Ulvkälla, Lillhårdals kyrkby, Orrmo, Glissjöberg, Älvros, Ransjö och Överhogdal, dock inte under ett och samma år.²⁸⁴

Sett till hela landet förefaller det finnas ett samband mellan flera och parallellt använda tingsplatser, och stora glest befolkade tingslag, det framstod förmodligen som ett bra sätt att hantera de stora avstånden. Oavsett vilken tingsplats som användes hade alltid vissa häradsbor lång resväg, men genom att alternera mellan tingsplatser i olika delar av tingslaget kunde man uppbringa en form av rättvisa. Det fanns många skäl till varför man var tvungen att ta sig till tinget, flertalet handlade om vare sig tvister eller brott.

Örjan Simonson har berört frågan huruvida det är möjligt att tala om tingslaget som en rättsgemenskap och i vilken mån närheten till tingsplatsen påverkade tillhörigheten till den.²⁸⁵ Hans arbete rör visserligen 1600-talet men det pekar också på tendenser framåt i tiden. Med stöd i sina undersökningar konstaterar han att rättsgemenskapen, det vill säga den gemenskap som uppstår bland dem vars rättsliga frågor behandlas vid samma domstol, präglades av rumslig närhet. Ju närmre varandra man bodde, desto större var helt enkelt chansen att man drog sina rättsärenden inför samma ting. Det kan tyckas givet men i början av 1600-talet sammanföll inte alltid denna gemenskap med häradets gränser. Delar av häradet ingick inte, medan istället delar av ett annat härad ingick – det är inte så konstigt om man betänker att invånarna i vissa delar av häradet hade närmre till ett annat härads tingsplats än till sin egen. Viktigt att notera är att i slutet av 1600-talet kom den territoriella tingskretsen häradet att sammanfalla med rättsgemenskapen och Simonson skriver om utvecklingen under seklet att en rättsgemenskap med en “allmänt lokalt orienterad prägel” avlöstes av en rättsgemenskap tydli-

sig längst norrut, höll sina ting i Mo (del av nuvarande Hammerdal) vilket är beläget i den södra delen av tingslaget. Ragunda tingslag, som tillhörde samma domsagodel, höll sina ting bland annat vid Ragunda kyrka, åtta mil öster om Mo.

283 Fram till ungefär 1730 hette tingslaget Lillhårdals och Svegs tingslag. Vid denna tid bildade emellertid Lillhårdal eget tingslag. Almquist 1954, s. 446 och Bromée, Nils, *En bok om Sveg och Härjedalen*, Östersund, 1974, s. 174.

284 Bromée.

285 Begreppet “rättsgemenskap” används av Simonson i undersökningen.

gare samlad inom tingskretsens territorium.²⁸⁶ Vid ingången av 1700-talet berördes på så vis de flesta häradabor av det som försiggick i häradsrätten, oavsett i vilken del av häradet man bodde.

Vad beträffar närheten till tinget visar det sig i uppländska Torstuna att de som bodde i den del av häradet där tingen ofta hölls, också var överrepresenterade i domböckerna. När tingsplatsen sedan flyttade i slutet av 1600-talet levde förhållandena fortfarande vidare, det vill säga människorna i samma socknar fortsatte att komma till tinget trots att de inte längre hade nära till tingsplatsen. Troligtvis handlade det om vanan att vända sig till och mötas vid just dessa tillfällen. Simonson visar också i sin studie att häradet i vissa avseenden kan betraktas som ett så kallat lokalt kontaktfält med social interaktion mellan olika delar av området, men att kontakterna människor emellan var så få att de sannolikt kände till, snarare än kände varandra. Om häradet som politisk aktör vid sidan av statsförvaltningen, skriver han vidare att de två knappast kan betraktas som likvärdiga. Även om häradet kunde samlas kring en gemensam fråga, och intressant nog nämner han inte uppförandet av ett tingshus som torde ha varit en sådan, rymde rättsgemenskapen alltför många underordnade lokala kontaktfält med alltför disparata intressen. "Istället bör häradstingen uppfattas som organisationer som olika grupperingar och intressen kunde vinna inflytande i; ibland genom ett lyckosamt anspråk på att företräda *alleman i häradet*."²⁸⁷

Med Simonsons teori om utvecklingen mot tydligare överensstämmighet mellan territorium och rättsgemenskap som utgångspunkt, kan vi anta att de ärenden som togs upp av häradsrätten omkring år 1800 vanligtvis berörde de människor som också bodde i häradet. I vilken utsträckning lagen om tingshusbyggnadsskyldighet bidrog till den vardagliga sociala interaktionen inom häradet är svårt att fastslå. Å ena sidan, som tidigare avsnitt om tingshuset i Fillinge antydde, var det bara en liten andel av häradets invånare som var tingshusbyggnadsskyldiga och av dem var det några få som satt i byggnadskommittén. Å andra sidan, och det kommer senare avsnitt om projekteringsarbetet att visa, utgjorde tingshuset en gemensam fråga som på grund av sin ekonomiska natur var av stort intresse för bönder i alla delar av tingslaget. Dessutom visar undersökningarna av tingshusen i Källängen, Mönsterås och Fillinge, att bönderna i många skeden av byggprocessen bidrog

²⁸⁶ Simonson, s. 233.

²⁸⁷ Simonson, s. 240.

inte bara med medel utan också med praktiskt arbete och/eller material. Tingshuset var en samlande faktor i flera bemärkelser, både som byggnadsprojekt och som permanentad tings- och mötesplats.

Tingshusbyggnadsskyldige om rumsdisposition och fasadgestaltning

I *Gösta Berlings saga* försåg Selma Lagerlöf sitt fiktiva Broby med alla de element som hon föreställde sig utmärkte en stor by på 1820-talet då romanen utspelade sig: gästgivargård, tingshus, länsmansboställe, prästgård och marknadsplats.²⁸⁸ Tingshusbyggnadsskyldige i Frykdals Nedre tingslag, där Broby rimligtvis bör ha varit beläget, byggde också ett tingshus i Sunne 1829 men funktionsspecifika tingshus var ändå inte det vanligaste i Värmland vid den tiden.²⁸⁹

Vid sekelskiftet 1800 höll i själva verket en majoritet av häradsrätterna i Sverige ting i byggnader som hade en annan huvudsaklig användning än att fungera som domstolslokaler. Det kunde vara gästgivare- eller länsmansgårdar, rådhus eller sockenstugor och det var heller inte ovanligt att man flyttade mellan tingsställen, från ett tingstillfälle till ett annat, beroende på årstid eller lokala omständigheter. Ting i sockenstugor förekom framför allt i de mellersta och norra delarna av Sverige, vilket hade sin förklaring i att flera tingslag bestod av en enda socken.²⁹⁰ Samma människor som ingick i tingshusbyggnadsskyldige ingick därmed också i socknen. I vissa domböcker från härader i Västmanland, Södermanland och Dalarna står också att tinget hölls vid kyrkan vilket sannolikt syftade på en sockenstuga.²⁹¹ I samtliga fall var det härader som rymde ett litet antal socknar, en, två eller högst tre.

288 Lagerlöf, Selma, *Gösta Berlings saga*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1950 (1891), s. 13.

289 From 1830 fanns fem domsagor och sammanlagt 16 tingslag i Värmland och av dessa har jag säkra uppgifter att sju höll ting i funktionsspecifika tingshus: Älvdals Nedre i Norra Skoga (1828), Näs i Råglanda (byggår saknas), Frykdals Nedre i Sunne (1829), Gillberga i Häljebol (1773), Nordmarks i Långelanda (1802), Kil i Illberga (1825) och Jösse i Högvalta (1742). Övriga nio tingslag höll ting på gästgivaregårdar, sockenstugor eller rådhus.

290 Exempelvis Gagnef, Älvdalen och Särna, Burträsk och Råneå. Förhållandet är intressant inte minst i diskussionen om relationen mellan sockenstämma och härads-ting som Björn Furuhausen för i sin avhandling.

291 Formuleringen återfinns bland annat i *Nordisk Familjebok* 1800-talsupplaga. sockenstuga: byggnaden vid kyrkan.

I regel gällde att ju längre norrut du rörde dig, desto fler häradrätter höll sina förhandlingar i byggnader med andra funktioner. Det fanns visserligen många permanenta tingsplatser, med medeltida anor, men i delar av landet flyttades tingsstället så ofta att ingen plats förefaller ha fått status som tingsplats. Däremot tycks det bara ha varit ett fåtal socknar som återkom vid val av tingsplats.

De allra flesta funktionsspecifika tingshus som var i bruk vid sekelskiftet 1800 låg i Skåne, Halland, Blekinge, Östergötland och Västergötland.²⁹² Många av dem var gamla, en tredjedel härrörde från 1700-talets första hälft eller ännu tidigare, och flera av dem ersattes under 1800-talet först decennier.²⁹³ Mellan 1750 och 1850 byggdes omkring 140 nya tingshus varav ungefär hälften före sekelskiftet och hälften efter. Med undantag av decennierna 1800-1810 och 1840-talet, när få nya hus tillkom, var byggnadsaktiviteten tämligen jämn under hela perioden.

Motiven bakom lokaliseringen av de nya tingshusen, i häradet, socknen och byn, var sällan entydiga. Det geografiska läget i häradet framstår ofta som viktigt, men det tycks inte alltid ha varit den i häradet mest centralt belägna socknen, eller den största byn i socknen som kom ifråga. Andra kriterier såsom tillgång till kost och logi, närhet till landsvägen, häradshövdingens boställe och enskilda individers beredvillighet att upplåta mark, låg också i vågskålen.²⁹⁴ Av det material jag har under-

292 Uppgiften baseras på Dokumentationsprojektets sammanställning och på Almquist 1954-1955.

293 39 byggnader är kända: Åstorp 1690, Klippan 1683, Brösarp 1702, Kävlinge 1728, Mörrarp 1704, Glumslöv 1747, Norra Unnaryd 1724, Ishult 1730-talet, Gamleby 1680-talet, Tjärby 1733, Kvibille 1734, Kviström 1737, Svanesund ca 1750, Smedseröd 1700-talets början, Mellerud 1730-talet, Lerum 1736, Svenljunga 1600-talets slut, Timmele trol. 1700-talets början, Naum 1740-talet, Hasslerör 1724, Örslösa 1600-talets slut, Borensberg och Finspång från slutet 1600-talet, Slaka 1748, Tjällmo 1721, Kisa 1749, Mogata 1700, Högvalta 1742, Karlskoga trol. 1700-talets början, Karleby 1730-talet, Sköllersta 1734, Fjugesta 1748, Nora trol. slutet 1600-talet, Vässterhaninge 1740, Svartsjö 1717. Utöver dessa finns ett stort antal byggnader vars ålder eller ursprung är utforskat eller omöjligt att ta reda på.

294 Främst Stranda härad tingshus i Mönsterås, Bankekinds härad i Fillinge och Kinnefjärdings i Källängen, men via bearbetningar har jag också tagit del av material rörande ytterligare ett stort antal tingshus från tiden, bland andra Nordmarks härad tingshus i Långelanda, Nordström, Annalena, *Långelanda tingshus: Silbodalen, Årjäng*, Länsstyr. i Värmlands län, Karlstad, 2000, Ås härad tingshus, Bergstrand, Carl-Martin, *Från Borås och Ås härad på 1700-talet*, [Förf.], [Göteborg], 1973, s. 33-47, Kända härad tingshus i Kisa, Montelius, Vätte härad tingsställe, Framme Gösta *Vätte härad: ur gångna tiders historia*, Bohusläns museum, Uddevalla, 1986

sökt framgår emellertid att sockenrepresentanterna i tingshusbyggnadsskyldige vanligtvis argumenterade för att tingshuset placerades i just deras bygd, det sågs troligen som en fördel att ha tingshuset i sin egen socken.

Med utgångspunkt i de tingshusbyggnadsskyldiges protokoll som jag har gått igenom från tiden kan jag konstatera att när besluten om socken och by väl var fattade dokumenterades få diskussioner om själva markfrågan. Huruvida de flesta nya tingshus uppfördes på allmänning eller kronans mark, som vore rimligt att anta med tanke på funktionen, går inte att hävda utan att göra fler undersökningar. I fallet med Kinnefjärdings härads tingshus i Källängen, Skaraborg, byggdes det första tingshuset i slutet av 1600-talet i skarven mellan två skattehemman, och så kom det att förbli när det nya huset uppfördes på det gamlas grund i slutet av 1700-talet. Att tingshuset faktiskt låg tvärs över en ägo gräns reglerades inte förrän på 1900-talet då det stadgades till vilken gård själva byggnaden tillhörde. Stranda härads nya tingshus uppfördes också på det gamla tingshusets tomt, tingshusplanen som man kallade tomten i de samtida dokumenten, men i Mönsterås tillhörde den kronan. Bankekinds härads nya tingshus i Fillinge, som jag beskrev i inledningen, uppfördes också på kronans jord som tidigare hade tillhört en kronoskattegård.

En förbryllande passus i skrivelsen från sockenmännen i Mönsterås 1797, till Stranda härads ting, handlade just om ägandet av tomten där det nya tingshuset skulle uppföras. Om den befintliga planen där det gamla huset stod, skriver sockenmännen att i det fall den skulle visa sig för liten för den nya byggnaden, borde tingshusbyggnadsskyldige begära en annan tomt av kronan. Problemet var om det inte fanns en sådan att uppbringa:

Skulle den, behörigen efterfrågad, ej gifvas, utan tomt af Privat måste anskaffas, så må den häldre rentaf köpas, än att derföre skulle gifvas årliga Plats[eller plan]penningar. Men, hvar (utom å Säteriers grund) finnes väl å skattskyldig Jord något sådant stället till Tingshusbyggnadsplan som af Privat kan med säkerhet och bestånd säljas? Eller af andra köpas? Skulle den finnas efter föregången pröfning och Corroboration [bekräftelse] å högverderbörilig ort; så borde väl til en slik plans inköpande, häradsborna åtminstone dertil få hjälp och undsättning af häradsmedlen.²⁹⁵

²⁹⁵ LV, Stranda häradsrätts arkiv, Domboken, 22 mars 1797, skrivelse daterad 12 mars samma år.

Det är inte klart vad sockenmännen menade, jord som ägdes av bönder köptes och såldes utan vidare till andra bönder. Måhända syftade man på det faktum att tingshusplanen skulle omvandlas från att ha varit skattejord till att bli obrukad allmänning som inte genererade någon skatt, och att det var en fråga för högvederbörlig ort. Eftersom jag inte har stött på något fall där tingshusbyggnadsskyldige har tvingats betala avgift eller arrende till kronan förutsätter jag att ett sådant förfarande inte förekom – tingshuset rymde trots allt en statlig verksamhet. Tingshusbyggnadsskyldige hade därigenom all anledning att vilja uppföra tingshuset på kronans mark, eftersom man slapp såväl köpeskilling som arrende. En intressant detalj som också framgår av skrivelsen är att häradsmedlen, den del av utdömda böter som tillkom häradet, uppenbarligen inte kunde disponeras hur som helst av tingshusbyggnadsskyldige.

Tingshus som uppfördes på kyrkans mark förekom också. När Fryksdals härads nedre tingslag, Värmland, skulle uppföra ett nytt tingshus valde man ägor som tillhörde ett kaplansboställe.²⁹⁶ Därtill krävdes förutom landshövdingeämbetets godkännande, också ett utlåtande från domkapitlet i Karlstad. Det fanns till och med tingshus som uppfördes på militärens mark, när Villåttinge härad, Södermanland, flyttade sitt tingsställe i slutet av 1700-talet till Malmköping byggdes tingshuset på mark som tillhörde regementet.²⁹⁷

De nya tingshusen var vanligtvis införlivade i bystrukturen, ofta i anslutning till landsvägen.²⁹⁸ Mönstret förefaller ha varit det samma i alla landskap och jag har inte funnit något exempel på ett tingshus som låg utanför byn, vilket också överensstämmer med den bild lagkommisionen förmedlade hundra år tidigare. Däremot präglades tingsplatsen av de regionala variationer som förekom vad avser byarnas rumsliga organisation och storlek. I Dalby, Skåne, utgjorde tingshuset en av fyra byggnader vid gästgivarens kringbyggda gård.²⁹⁹ Som det stora skjuts-

²⁹⁶ Fryksdals härads nedre tingslags dombok ht 1827, 21/11 §127, sammanställt av amatörforskaren Arne Linnarud och publicerat i tidningsartikel 'En tingsgård i Sunne berättar', *Fryksdalsbygden*, 2006-02-21.

²⁹⁷ Sturkell 2009, s. 42.

²⁹⁸ Förutom tingshusen i Källängen, Fillinge och Mönsterås har jag också studerat lantmäterikartor för Aspelands tingshus i Målilla, Småland, Torna och Bara härads tingshus i Dalby, Skåne, Inlands Fräkne härads tingshus i Grohed, Bohuslän, Ale härads tingshus i Kattleberg, Västergötland, Nordmarks härads tingshus i Långelanda, Värmland och Trögds härads tingshus i Litslena, Uppland.

²⁹⁹ Lantmäteristyrelsens arkiv, Storskifteskarta Dalby socken och by 1786.

håll gården också utgjorde, fanns ett särskilt hus för hållkarlen och långa stallbyggnader. Bakom tingshuset, i tingsbesökarens blickfång, låg en stor krydd- och kålgård som hörde till gästgivaren. I Långelanda, Silbodals socken i Värmland, låg tingshuset på den mer glesbygda radbyns samfällada mark, vid byns norra infart där två gamla postvägar möttes.³⁰⁰ Närhet till en kyrka var inte självklart (se också avsnittet "Tingsförhandlingen vid sekelskiftet 1800") och generellt gällde att när nya tingshus uppfördes på en gammal tingsplats låg det oftare vid en kyrka än då tingsplatsen var ny. Fillinge hade periodvis fungerat som tingsplats för Bankekinds härad under 1700-talet. Intressant är att anledningen till varför den en gång flyttades dit 1702 var att den medeltida tingsplatsen vid Svinstad kyrka ansågs ligga avsides och sakna god tillgång till kost och logi, medan Fillinge beskrivs som en stor by som låg vid landsvägen och hade en krog.³⁰¹

Skiftenas påverkan på tingshusens lokalisering var av allt att döma liten. Kvarborätt och utflyttningskyldighet avgjordes efter förhandlingar i varje enskilt skifteslag och bedömningen styrdes av i huvudsak två faktorer: gårdarnas geografiska läge och byggnadernas värde.³⁰² Ett rimligt motiv till att flytta tingshuset var att marken det stod på ingick i ett skifte, eller att gästgivaregården skulle flytta sina byggnader. Samtidigt är det troligt att alla parter, både skifteslaget och tingshusbyggnadsskyldige, strävade efter att undvika en flytt om tingshuset var dugligt och låg på lämplig plats.

I bohuslänska Inlands Fräkne härad, där tingshuset låg i Groheds by, strax söder om Uddevalla, flyttades tingsplatsen efter laga skifte, som genomfördes i slutet av 1850-talet. Vi vet emellertid inte huruvida skiftet var anledningen till flytten, eller om den hade genomförts likväl. Enligt storskifteskartan från 1796 var huset byggt på ett kronoskattehemman benämnt gästgivaregården Grohed, som låg omkring femhundra meter från den landsväg som sträcker sig mellan Kungälv och Uddevalla.

³⁰⁰ Lantmäteristyrelsens arkiv. På storskifteskartan över byns inägor syns tingshuset och det står markerat "Tingsbyggnings plats", Silbodals socken, Långelanda 1-2, 1798, Uppgiften om postvägarna är hämtad ur Nordström, s. 17.

³⁰¹ Montelius.

³⁰² Franzén, Anders, *Skiftenas skede: laga skiftets handlingar som källmaterial för byggnads-historiska studier med exempel från Småland 1828-1927*, Jönköpings läns museum, Diss. Göteborg, Göteborgs universitet, 2008, Jönköping, 2008, s. 69.

21. Källängen, där Kinnefjärdings härads tingshus uppfördes i slutet av 1780-talet, var en liten tät by belägen vid en landsvägskorsning. Om tingshuset framstår som en främmande fågel idag, med sin klassicerande uppsyn och väldiga skiffertak, är det förmodligen inget mot hur märkvärdigt huset verkade när det stod färdigt. Intill den särskilda byggnaden

Tingshuset var beläget i ett kluster av byggnader och på kartan har man vid landsvägen markerat avfarten med orden "Mot gästgivaregården". Sjelva krogbyggnaderna har inte märkts ut, däremot tingshuset vid avfartens ände. På laga skifteskartan från 1856 har marken väster om den gamla tingshustomten överförs till det intilliggande hemmanet och gästgivaregården flyttats till en plats alldeles invid landsvägen. På platsen mitt emot det nya gästgiveriet markeras en tomt för det nya tingshuset, men planerna tycks vara obestämda. I handlingarna som hör till kartan står att läsa: "Om beropade plan skulle komma att användas, och således lotten tillh. B undfår den gamla: skall av samma lämnas vederlag till tillh. A."³⁰³ Hemmansbrukare A skulle med andra ord gottgöras på samma sätt som hemmansbrukare B såvida A blev den som upplät plats för tingshuset på sin mark. Planerna förverkligades sedermera ef-

³⁰³ Lantmäteriet Göteborg, Handlingar tillhörande laga skifteskarta 1856, I Lantmäte-

låg emellertid de sedvanliga ekonomibyggnader, kålgårdar och avträden som hörde vardagen till. Fotot togs i samband med en restaurering. Foto *Sanfrid Welin*, 1928, *Västergötlands museum*, A3046.

tersom det befintliga tingshuset, uppfört på 1890-talet, ligger på den nya tomten.³⁰⁴ Husets plan, som överensstämde med den brandsyn som gjordes 1811, tyder på att det faktiskt var det gamla tingshuset som flyttades till den nya platsen. Som jag nämnde tidigare hade häradshövdingarna ingen formell rätt att avgöra tingshusets lokalisering eller utformning och i de källor och bearbetningar som jag har studerat förekommer få episoder där hans synpunkter framträder.³⁰⁵ Sannolikt hade

riets digitala arkiv, under Lantmäterimyndigheten, finns handlingarna arkiverade under beteckningen Ägobyte, Laga skifte 1858.

304 Enligt uppgift från den lokala hembygdsföreningen och Bohusläns museum skall det befintliga huset ha uppförts på 1890-talet. Mycket tyder på att det var ett helt nytt hus som uppfördes då, bland annat en jämförelse mellan husets plan och den beskrivning av det gamla huset som gjordes vid en brandsyn 1811.

305 Dixelius, Lars, Glimtar ur Medelpads historia med särskild inriktning på det rätts-historiskt intressanta opublicerad sammanställning inom ramen för Dokumenta-

han inflytande över sina nämnder, men det varierade från fall till fall. Ett exempel på en häradshövding som inte kom överens med tingshusbyggnadsskyldige kommer från Torps tingslag i Västernorrland.³⁰⁶ 1790 vände sig sockenborna i Borgsjö och Hafrö till landshövdingen för att framföra sitt missnöje med häradshövdingen, som utan att tillfråga dem hade frångått traditionen att hålla vart annat ting på den hävdvunna tingsplatsen i Borgsjö och istället flyttat tingsstället till Ålsta gästgivaregård i Torps socken. Sockenborna påpekade att dels var avståndet till Ålsta alltför långt för hafröborna, dels underhöll borgsjöborna en påkostad och väl inredd tingsbyggnad i Borgsjöbyn. Landshövdingen tillrättavisade häradshövdingen som då hävdade att det inte fanns något tjänligt tingshus i Borgsjö. Till slut uppmanades han att i fortsättningen tillfråga sockenborna innan han bytte tingsställe för att höra om de var villiga att bygga och underhålla ett bättre tingshus.

Det förekom att den nya tingsplatsen förlades till den by eller stad där häradshövdingen bodde. Ett exempel är häradshövdingebostället Lundegård på Öland som 1735 blev fast tingsställe för Norra Motets tingslag. Enligt Harald Wullt, som var häradshövding i Ölands häraders domsaga 1938–1950, skedde lokaliseringen på domarens initiativ och i det nya tingshuset som uppfördes på 1740-talet inrymdes också en bostad avsedd för honom.³⁰⁷ När huset brann ner flyttades dock förhandlingarna, trots häradshövdingens protester, tillbaka till det tidigare tingsstället i Borgholms gästgivaregård. Åren därefter tvistades det om lokaliseringen: å ena sidan häradsborna som av förklarliga skäl inte ville bekosta ett helt nytt hus, å andra sidan häradshövdingen som anförde tidigare beslut, undermåliga lokaler på gästgivaregården och drycken-skap som argument för att låta uppföra ett nytt tingshus på det gamlas grund. Först 1762 skedde nybyggnaden, då under en ny häradshövding som inte kom att ha sin bostad i tingshuset.

Var tingshusen byggdes och vilka aktörer som var de mest tongivande i lokaliseringsbesluten förefaller ha varierat från ett tingslag till ett annat, det fanns inga centrala direktiv som reglerade frågan förutom att länsstyrelsen hade en avgörande funktion i händelse av meningsskiljaktigheter. Vissa generella regionala skillnader förekom såsom fler mång-

— tionsprojektet 1999, DPA, NMA. I arkivmaterialet, Sundsvalls tingsrätt, bil. 14, mapp I, finns en kopia av sockenmännens skrivelse till landshövdingen. Se även Erixon.

306 Dixelius.

307 Wullt, Harald, *Tingsställen på Öland*, Öland 1948, Lindencrona, G, På häradsting på Öland, *Barometern*, 1965-03-13.

funktionella tingsställen i norr, och fler funktionsspecifika tingshus i söder. I de norrländska tingslagen var det vanligt att sockenstämman och tingshusbyggnadsskyldiges stämma bevistades av samma personer eftersom gränserna för socken och tingslag sammanföll, medan de södra landskapens härader, exempelvis i Västergötland och Skåne, kunde bestå av mellan 15 och 30 socknar. Det vanligaste var troligen att tingshusen uppfördes på kronans mark, men när andra alternativ uppstod fanns inget som hindrade att de istället byggdes på fräse- eller kyrkojord.

Platsen

Att det var möjligt att äta och övernatta på tingsplatsen var viktigt och som jag nämnde tidigare höll många tingslag sina förhandlingar i själva gästgivaregården. Många av de nya tingshusen byggdes också på mark tillhörigt ett gästgiveri och ett skjutshåll, och med avstamp i lantmäterikartor och ännu bevarade miljöer kan konstateras att många av dem kom att ingå i gårdens avgränsade mangård. Tingshus och manbyggnad placerades ibland vid en gemensam gårdsplan, ibland skildes tingshuset ut och försågs med en egen plats i anslutning till mangården.³⁰⁸ Det fanns tingsplatser där tingshuset framstod som gårdens *corps de logi* och gästgiveribyggnaderna som dess flyglar, det fanns andra där förhållandet var det omvända och ytterligare sådana där tingshus och gästgiverens hus var identiska och fungerade som pendanger.³⁰⁹ Det förekom också miljöer där tingshuset var placerat vid landsvägen, sida vid sida eller mitt emot häkte, gästgiveri och uthus.³¹⁰ Där saknades vanligtvis gårdsplan, huskropparna strök tätt intill vägen och tingshus och gästgiverigård framstod som separata enheter, i den mån den smala landsvägen och den täta bystrukturen verkligen separerade dem från varandra. Det förekom också tingsmiljöer som bildade en separat byggnadsgrupp där

³⁰⁸ Exempel på tingshus och gästgivaregård vid gemensam gårdsplan: Binneberg, Enebacken och Källängen (Västergötland), Högsta (Uppland), Glanshammar (Närke) och Brösarp, Klörup, Mörarp och Sjöbo (Skåne), samtliga uppförda under 1700-talets senare eller 1800-talets första del. Exempel på tingshus vid särskild tingsgård är Norra Vånga och Timmele (Västergötland).

³⁰⁹ Exempel på att tingshus och gästgivaregård utgör mer eller mindre identiska pendanger är bland andra tingsmiljöerna i Tunalund, Södermanland, Fellingsbro, Närke (där gästgivaregården visserligen idag är riven) och Bötterum i Småland.

³¹⁰ Exempel på ännu befintliga miljöer är Alltorp-Ödskölt, Dalsland, Tanumshede, Bohuslän, Kvibille och Tjärby, Halland, Kattleberg och Skene, Västergötland, Långelanda, Värmland, Norje, Blekinge eller Litslena, Södermanland, samtliga uppförda under 1700-talet eller 1800-talets början.

gästgiveriet låg en eller flera gårdar bort utefter vägen, i samma by men inte sida vid sida.³¹¹

Håktet byggdes i regel som en avskild byggnad, ibland placerad som en flygel framför tingshuset, ibland sammanbyggd med stallet eller avträdet.³¹² Avståndet mellan tingshuset och arresten var sällan mer än tio till tjugio meter och det finns inget som tyder på att byggnaden hade en vare sig undanskymd eller framskjuten plats i bebyggelsemiljön. Därremot skilde sig själva utförandet ofta från tingshusets.

En viktig fråga i sammanhanget är i vilken utsträckning området kring tingshuset, dess direkta omgivning, utformades i syfte att signalera byggnadens funktion och inge respekt för själva institutionen? Tingsmiljöerna förefaller ha präglats av samma täthet som byarnas bebyggelsestruktur i övrigt; husen låg nära varandra, gästgiveriets manbyggnad och tingshuset hörn vid hörn, ekonomibyggnader, uthus och arrest ett stenkast från varandra. Att döma av kartmaterialet som finns att tillgå från tiden avsattes i vissa fall en liten yta framför byggnaden och det som kan tänkas peka på att området gavs en särskild status, att det så att säga gjordes till en plats, är staketen som man på flera håll valde att sätta upp kring husen.³¹³ Därmed bildades ett utrymme som inte i första hand präglades av odling eller bete, och som jag tolkar det handlade staketet om att skilja domstolens lokaler från bylivets vardagsliv och rörelser. Det är dock inte orimligt att man precis som med kyrkogårdarna tillät reglerat bete i syfte att hålla marken öppen.³¹⁴

Hur platsen för tingshuset var utformad hade vanligtvis att göra med relationen till gästgiveriet. I fallet med Kinnefjärdings härads tingshus

³¹¹ Exempelvis tingshusen i Köinge, Halland, Skene, Västergötland och Marieholm, Skåne, samtliga uppförda under 1700-talet eller 1800-talets början.

³¹² I Fillinge ligger det i stallängan, i Hullaryd, Småland ligger det i vedbod- och avträdeslängan, i Hogstad, Östergötland utgör det en separat byggnad som dock är sammanbyggd med avträdet. Så vitt jag vet är Stensjö, Södermanland, det enda bevarade exempel på ett 1700-talshus som hade arrest i källarvåningen. Glumslöfs tingshus i Skåne, idag ICA-affär, hade också en arrest i källarvåningen som möjligen finns kvar.

³¹³ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Räkenskaperna för Bankekinds härads nya tingshus i Fillinge 1800, samt Mikkonen, Annika, *Postadress Målilla: [hembygdshistoria]*, A. Mikkonen, Målilla, 1998. Mikkonen hänvisar till ett syneprotokoll för Aspelands härads nya tingshus i Målilla 1797. Båda byggnader låg som solitärer, skilda från gästgivaregård eller annan gårdsmiljö.

³¹⁴ Lundquist, K., 'Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia', Bucht, E. (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, Alnarp Movium, 1992.

i Källängen, där det också fanns gästgiveri, skjutshåll och poststation, delade tingshusets besökare gårdsplanen med förbipasserande resenärer och de två gårdarnas invånare. I början av 1800-talet när huset var tämligen nybyggt, låg byn i en landsvägskorsning och vägen söderifrån slingrade sig förbi dammen och häktet på tingshusets baksida och gick därefter rakt igenom bybildningen. Vid den tidpunkten omslöt den stensatta gårdsplanen där tingshuset bildade den södra sidan, av ytterligare tre byggnader med tillhörande mindre uthus.³¹⁵ Här fanns ingen särskild yta avsatt kring tingshuset, men det faktum att gårdsplanen var stensatt och att gården hade flera offentliga funktioner talar för att planen var en väl känd och frekventerad plats. På baksidan av den östra mangårdsbyggnaden fanns också en trädgård men i vilken utsträckning den, och andra liknande trädgårdsanläggningar, användes som umgängesrum vet vi lite om.³¹⁶ Fortfarande var nyttan med kålgården och fruktodlingen huvudsaken, vilket också framkommer av det faktum att när tingshuset byggdes på 1780-talet ersattes en av gårdarnas ägare för förlorad inkomst av kålgården som då fungerade som materialupplag.³¹⁷ Det är heller inte osannolikt att gästgivaren var bland de första att upplåta sin trädgård för fånad och samvaro, också i samband med tingen.³¹⁸ I sin resedagbok från 1802 noterade Jacob Melker Spens, då 11 år gammal, angående miljön kring tingshuset i Stora Åby (Vagnhärad socken) Södermanland, som då var tingsställe för Hölebo härad: "Vi ankommo till Stora Åby Gästgivarvaregård. Den ligger ej illa. En å går förbi och gör ganska vackra holmar och bakom Tingsbyggningen på den sidan om ån som gården är, ligger en ganska snygg trädgård, som nuvarande ägaren med mycken flit upodlat."³¹⁹ När tingshus uppfördes hundra år senare utgjorde trädgårdsanläggningen en självklar utgiftspost och även på 1850-talet förekom i trädgårdslitteraturen anvisningar om vilka slags anläggningar som lämpade sig kring en institutionsbyggnad. Precis när

315 Gårdsplanen är belagd med kullersten som idag är överväxt. När stenläggningen tillkom går inte att belägga men troligtvis under första delen av 1800-talet eller tidigare.

316 Lantmäteristyrelsens arkiv, Enskifteskarta gästgivarhemmanet Källängen 1823.

317 LG, Kinnefjärdings häradsrätts arkiv, Nota 2 R:d, "utlagt Kågård, Kruddegård; samt äng till Materialsplatser", 17 oktober 1786.

318 Flink, Maria, *Tusen år i trädgården. Från sömländska herrgårdar och bakgårdar*, Rabén Prisma/Torekällbergets museum, 1994, s. 149.

319 Spens, Jakob Melker, *Dagbok under en resa om sommaren 1802, slarvigt uppsatt af JMS*, opublicerad resedagbok, släkten Spens privata arkiv, <http://www.spens.org/slakt-dok.htm>

162 | TINGSHUS I FLERA SKEPNADER *kring sekelskiftet 1800*

22. Valla tingslag i Vadsbo härad, Västergötland, höll ting i Valla by, Fägre socken. Teckningen som ritades 1811, visar byns gästgivaregård och tingshuset, med två skorstenar, skymtar i klustret till vänster i bild. Det är oklart när byggnaden uppfördes. Redan på 1650-talet blev Valla fast tingsplats och det är möjligt att delar av den murade bottenvåningen härrör från den tiden. Andra uppgifter tyder på att tingshuset byggdes på 1760-talet av byggmästaren Günther, som stod bakom flera tingshus i länet. 1816 byggdes huset på med ytterligare en våning på grund av fukt. *Teckning Västergötlands museum, A8882, upphovsman anges inte.*

tingshusträdgården, som plats och funktion, blev en vanlig företeelse är emellertid svårt att säga.

Sammanfattningsvis utgjorde tingshusen under 1700-talet och första delen av 1800-talet del i en tät bebyggelsestruktur där flera olika verksamheter samlades sida vid sida: jordbruk, gäst-, skjuts- och tingshållning, ibland kyrka och prästboställe. Jag vill betona bebyggelsemiljöernas täthet eftersom det står i kontrast till bilden av tingshuset som en solitär; upphöjd, exklusiv och exkluderande, vilket grundas på utformningen av senare tiders tingsmiljöer. Tingshuset kring sekelskiftet 1800 skilde sig visserligen från övriga byggnader i plan och utförande, men placeringen tyder på en rumslig integration som förefaller gå stick i stäv med de anspråk på särskiljning och värdighet som arkitekturen tycks förmedla.

Tingshusen

Hur kom då tingshusen att uppföras, de som tänktes och byggdes kring sekelskiftet 1800? Följde man ritningarna, när sådana fanns och förverkligades i sådana fall idén om den prydliga ämbetsarkitekturen, måttfull och harmonisk? Processen som föregick tingshusbyggandets första spadtag såg ut på olika sätt beroende på om, och i sådana fall vem som hade tagit fram ritningar. Somliga tingslag, som Bankekinds härad, Östergötland, anlidade en byggmästare utan anbudsförfarande, eller i varje fall finns det inte dokumenterat i källmaterialet. Andra tog in anbud från flera byggmästare som också fick presentera ritningar. Så var till exempel fallet i Kinnefjärdings härad, Västergötland, där två olika byggmästare var inblandade i arbetet. Provincialbygg- och murmästare Günther från Lidköping gjorde en besiktning och uppmätning av den gamla tingshusbyggnaden och konstaterade att den var bortom all räddning. Han tog också fram ritningar till en ny byggnad i vilken delar av det gamla huset återanvändes. Häradsborna valde slutligen att kontraktera en annan byggmästare Sundbeck, också han från Lidköping. I grannhäradet i norr, Kinne, hände precis samma sak: ritningar togs fram av en provincialbyggmästare Molin, men arbetet kom att utföras av Sundbeck.³²⁰ Det framgår inte av källorna men det är möjligt att överenskommelsen var sådan, att den förstnämnde bara skulle stå för ritnin-

³²⁰ LG, Kinnefjärdings häradsrätts arkiv, Domboken för hösttinget i Hangelösa, 19 oktober 1781.

³²¹ LG, Kinne häradsrätts arkiv, Domboken för vårtinget 1794.

garna, eller lyckades Sundbeck helt enkelt bjuda under sina skråkollegor vid anbudsförfarandet.

Byggmästarens uppgifter reglerades i kontrakt och arbetsbeskrivningar som var tämligen schematiska till sin karaktär. Arbetsbeskrivningarna gav få direktiv rörande konstruktionen, formuleringarna var i regel svepande och angav i första hand vilken typ av uppdrag byggmästaren var kontrakterad att utföra: grävning av källare, grundläggning, stommens förfärdigande, takläggning, inredning av rummen, kakelugnars uppsättande etc. Därutöver preciserades att, och ibland vilket material som skulle forslas till platsen av häradsborna.

Frågan om entreprenörskap och byggmästarens skyldigheter dryftades vid mitten av 1700-talet och 1775 utfärdade Kungl. Maj:t en skrivelse till alla hovrätter, kollegier och publika verk med uppmaningen att en tillsyningsman alltid borde utses när publika byggnadsprojekt utfördes på entreprenad.³²² Bakgrunden var "de klagomål som ofta förekomma över mindre pålitlig verkställighet av de våra och kronans byggnader vilka stå under entreprenader." Länsman hade måhända inte den definierade funktionen som tillsyningsman men som representant för Kunglig Befallningshavande med en lagstadgad kontrollfunktion, spelade han en viktig roll i byggprocessen. Det är svårt att säga precis vilka häradets skyldigheter var i relation till Kunglig Befallningshavande, men att döma av kronofogdens arkivmaterial, där tingshusärendena från denna tid vanligtvis förvaras, höll länsman reda på häradets räkenskaper och då framför allt saköret, som kronan hade del i. Han begärde dessutom in kopior av de delar av domboken som handlade om lokalerna. Dessutom tog han ofta initiativ till nybyggnation eller reparationer, och vad föll sig därför naturligare än att han också fungerade som kontrollant och kassör under byggets gång? Ibland hände det också att härads hövdingen framförde klagomål på det befintliga husets bristande komfort eller arkivmöjligheter till Kunglig Befallningshavande, som delegerade ärendet till länsman. I Kinnefjärdings härad verkade kronolänsman Johan Götberg som kassör och ett slags projektledare, i Bankekind var det kronolänsman Anders Sondén. Det var länsman som höll reda på räkningar och kvitton och betalade ut arvoden till hantverkarna, han var i många avseenden en mycket viktig person under hela processen.

³²² RA, Kungligt brev "Till samtliga hovrätter, kollegier och andra publika verk samt Generalguvernören, överståthållaren, landshövdingarna och regementschefer ang. tillsyn vid entreprenadbyggnader.", utfärdat 10 juli 1775.

I fallet med Bankekind, Stranda och Kinnefjärdings härader gällde entreprenaderna enbart själva byggandet medan framforslandet av material var häradsbornas ansvar. Transporter av timmer, virke, natursten, murtegel, sand, kalk och i fallet med tingshusbyggnadsskyldige i Kinnefjärding, takskeer, var ingen enkel sak och de genererade också en omfattande administrativ och logistisk apparat med en stor grupp människor som utträttade enstaka uppdrag. De allra flesta avlönades men det förekom att tingshusbyggnadsskyldige i enstaka socknar gick ihop och utförde dagsverken mot nedsättning av skattskyldigheten, exempelvis i Wårdsbergs socken i Bankekind.³²³ Jag har däremot inte funnit något som tyder på att ett tingshus uppfördes helt och hållet av byggnadsskyldiga bönder som ett gemensamt projekt, därtill var de tingshusbyggnadsskyldige alltför många, projekten alltför omfattande och arbetsuppgifterna alltför avancerade.

Timmer framför sten

Som jag skrev i föregående kapitel ritades de allra flesta tingshus under perioden 1750–1850 som träkonstruktioner, trots 1757 och 1776 års förordningar. Som jag också påpekade hade överintendentensämbetets arkitekter inga synpunkter på materialvalen, när de fick ärendet på sitt bord hade den eventuella dispensen från stenförordningarna redan utfärdats av Kungl. Maj:t. Vad beträffar stommen byggdes därför också tingshusen såsom överintendentensämbetets ritningar angav; där dimensionerna indikerade trä timrades huset och där de visade sten murades det. Vid sekelskiftet 1800 var det vanligaste funktionsspecifika tingshuset i bruk en timrad envåningsbyggnad med sadeltak, och bland de hus som uppfördes under perioden var också timmerhuset det i särklass vanligaste. Försöken att via lagstiftningen öka antalet murade konstruktioner var knappast förankrade i en ekonomisk verklighet. Visserligen fanns möjligheter att mura tingshus men kostnaderna som det innebar ansågs i många härader orimliga.

I vissa delar av landet strävade emellertid tingslagen efter att följa stenshusdirektiven. 1757, samma år som den första av förordningarna kom, invigde Kullings härad i Västergötland sitt nya tingshus som var uppfört av sten.³²⁴ Vid invigningen höll häradshövdingen Peter Johan Mon-

³²³ LV, BHA, Handlingar rörande Tingshusbyggnad etc, Räkning med Hr Kronolänsmannen Anders Sondén 11 mars 1797.

³²⁴ Kongl. Maj:ts allernådigaste Förklaring angående Stenshus byggnader i Städerna och på Landet 19 januari 1757.

tan ett tal där han hyllade det nya husets beständighet. Förutom den omedelbara nyttan för häradet såg han hur den varaktiga konstruktionen skulle minska de efterkommandes utgifter samtidigt som man sparade på skogen.³²⁵ Talet illustrerar några av de argument som känns igen från den samtida debatten, men det visar också att häradshövdingen förknippade materialet med både heder och behag, som om att bygga av sten närmast var en fråga om moral. Hållbarheten visade sig emellertid inte enbart vara betingad av byggnadsmaterialet och i slutet av 1780-talet tvingades häradsborna restaurera huset grundligt för att i början av 1800-talet ersätta det med ett trähus.

Kullings härads tingshus framstår emellertid som ett ovanligt varaktigt stenhus jämfört med det hus som ett annat västgötskt härad, Ås, lät uppföra.³²⁶ Där beslutade sig häradsborna vid samma tid att låta bygga ett stenhus och anlätade därför redan nämnde murmästaren från Skara, Johan Gottlieb Günther, som tjugo år senare skulle komma att ta fram ritningar för Kinnefjärdings härads tingshus i Källängen. Efter att kontraktet hade undertecknats framkom dock att vare sig lera, mursten eller sand fanns att tillgå på närmare håll än två mil från tingsplatsen Väby, och murmästaren såg sig till slut tvungen att bygga huset av moblandad lera och kullersten – en som det visade sig dålig lösning. Detta tingshus, som stod färdigt 1763, kom under de följande 30 åren att vara ett ständigt återkommande ekonomiskt bekymmer för häradsborna. Ganska omgående rämnade väggarna, golven ruttnade och huset fick till slut svamp som gjorde det omöjligt att vistas i, och trots kostsamma reparationer kom man aldrig till rätta med problemen utan beslutade att istället ansöka om dispens för att uppföra ett trähus.

Ett annat stenhusprojekt som havererade var Gudhems och Vilske häraders tingshus som den originelle och i häradet bosatte broschyrförfattaren och debattören Pehr Tham till och med ägnade en trycksak, publicerad 1795 med titeln *Angående et almänt Tingshus I Torbjörntorp. Till prejudicat för flera:*

Genom herr häradshövdingens benägenhet har häraderna snart en tjugo år sluppit inkvarteringspengar [...]; Ty oaktat tingshuset i Thorbjörntorp blev uppbyggt, och oaktat alla de tidernas vackra anordningar och föreställningar att bygga alla hus, broar etc av sten, så blev ibland flera detta Thorbjörntorps tingshus ett betydande exempel på hushållsprojekters misstag

325 I Bergstrand återges Peter Johan Montans invigningstal ur domboken för Kullings härad, hösttinget 1757.

326 LG, Ås häradsrätts arkiv, A1:a, Domboken för vårtinget 1793.

23. Stranda härads nya tingshus i Mönsterås timrades i en våning med inredda vindskammare. Den ursprungligen symmetriska strukturen förändrades i och med 1920-talets tillbyggnad som förlängde huset med en fönsteråxel. Härads-

BILD 23 | 169

rätten huserade i byggnaden fram till 1968 då domstolen flyttade till Kalmar. Ett par år senare byggdes tingshuset om till bibliotek. Foto Kempé, Mönsterås kommun.

och på vanskligheten av allmänna göromål och samarbeten. Innan tjuugu år; så var detta Tingshus (af sten) hvilket skulle stå evinnerliga, så förfallit, oack-tade flera betydande reparationer; att förutan lifsfåra kunde icke mera på-vågas att där hålla Ting. [min omskrivning till nusvenska]³²⁷

Stenhuset i Torbjörntorp byggdes på 1760-talet men häradsrätten över-gav det på 1780-talet eftersom det ansågs hälsovådligt att hålla ting i hu-set på grund av det dåliga skicket. Åren därefter hölls förhandlingarna istället i ett hus i Falköping, innan häraderna först i slutet av 1800-talet valde att låta uppföra var sina tingshus i Stenstorp respektive Floby.

Ett stenhus som däremot visade sig vara en fungerande konstruktion var Kållängens tingshus i Kinnefjärding. När häradsborna diskuterade uppförandet av ett nytt tingshus 1780, uttryckte de sina bekymmer över det faktum att tingshuset måste byggas av sten. Häradet var litet och de byggnadsskyldiga ganska få och ett sådant projekt skrev de, skulle bringa dem i fattigdom.³²⁸ Ändå valde de sex år senare att låta uppföra ett sten-hus på den gamla byggnadens grund. Som byggnadsundersökningar och uppmätningar visar återanvända byggmästaren delar av grunden, helt i enlighet med överintendentensämbetets ritningar, och genom att göra hu-set mindre vann man sten till den nya skalmuren. Även om man kunde återanvända delar av det gamla husets byggnadsmaterial blev projektet kostsam, men på något vis hade tiderna förbättrats eller tingshusbygg-nadsskyldige bytt inställning för hela byggprocessen genomfördes såsom planerat. Till skillnad från flera andra tingshus i Västergötland, uppförda ett par decennier tidigare, byggdes inte Kållängen på med en våning av trä. Däremot besvärades man i perioder av fukt.

Totalt sett var en femtedel av de omkring 130 funktionsspecifika tings-husen i bruk vid sekelskiftet 1800 byggda av tegel eller/och natursten.³²⁹

³²⁷ Tham, Pehr, *Angående et almänt tingshus i Thorbjörntorp. Til prejudicat för flera*, Skara, F.J. Leverentz, 1795, Skara, 1795. Enligt *Nordisk Familjebok* (1892) var Pehr Tham (1737-1829) en vid tiden känd man, född i Stora Dala i Skaraborg och boende på Dagsnäs gods mellan Falköping och Skara, en mil nordväst om nämnda Torbjörntorp. Som broschyrförfattare ägnade han sig åt de mest vitt skilda ämnen, allt från avskaffandet av vissa helgdagar till vikten av att göra uppdämningar i jordbruket.

³²⁸ Hallbäck (s. 19) hänvisar till Kinnefjärdings häradsrätts arkiv, domboken 19 oktober 1780.

³²⁹ Avsnitten om konstruktionen baseras på brandförsäkringshandlingar ur RA/SVAR, Brandförsäkringsverkets arkiv: Albo härads tingshus, Alvesta socken 1819, 1869 och 1923, Sotholms härads tingshus, Västerhaninge socken 1847, Inlands Nordre härads tingshus, Ucklums socken 1793, 1912 och 1920, Långelanda tingshus, Långelanda socken 1792, Gäsene härads tingshus, Grude socken 1919, Inlands Fräkne

Som nämndes i inledningen byggdes flest stenhus i Skåne och Västergötland medan sådana konstruktioner saknades i de norra delarna av landet. Det mest nordligt belägna tingshuset som uppfördes vid denna tid torde vara Ovensjö tingslags tingshus i Kungsgården, strax öster om Storvik i Gästrikland.³³⁰ I Skåne var vid sekelskiftet 1800 17 tingshus i bruk varav 11 av dem var uppförda av natursten, bränt tegel eller korsvirke. I delar av Västergötland, nämligen Skaraborg och de östra delarna av Älvsborg, fanns åtta stenhus medan samtliga tingshus i de södra delarna av landskapet var timrade.³³¹ De murade husen var uppförda av mursten, gråsten eller en blandning av mursten och/eller sand- eller kalksten och i Skåne fanns också exempel på enklare korsvirkeskonstruktioner med sannolikt obränt tegel.³³² De västgötska husen angreps ganska snart efter uppförandet av fuktproblem och i början av 1800-talet valde fem av tingslagen att bygga på sina tingshus med en våning av trä och flytta tingsalen till andra våning: Slättängs tingslag med tingshus i Dimbo, Valla tingslag med tingshus i Fägre, Binneberg med tingshus i Binneberg, Valle med tingshus i Skärv och Gäsene med tingshus i Ljung.³³³ Bottenvåningen användes därefter som lagerlokal och häkte. I inventeringen av tingshus som gjordes i samband med Nya Lagberedningens arbete i början av 1880-talet noterades att de tingshus av sten som inte hade byggts på med en trävåning, var besvärade av fukt.³³⁴

— härads tingsbyggnader, Forshälla socken 1811, Halmstad härads tingshus Kvibille socken 1856, Uppvidinge härads tingshus, Lenhovda socken 1808, 1831, 1895, 1899 och 1919. Syneprotokoll Stranda härads tingshus, Mönsterås 18 augusti 1800, Stranda häradsrätts arkiv, LV. Därutöver uppmätningar och fältstudier i och kring Kinnefjärdings härads tingshus i Källängen oktober 2003, fältstudier i och kring Bankinds härads tingshus i Fillinge 2007 och 2008. De statistiska beräkningarna grundar sig huvudsakligen på Dokumentationsprojektets inventeringsarbete vilket omfattade såväl fält som litteraturstudier.

- 330 Enligt obekräftad uppgift uppfördes tingshuset i mitten av 1780-talet. Det ligger fortfarande kvar vid vägen mellan Storvik och Sandviken, inte långt från Ovensjö kyrka.
- 331 De åtta stenhusen låg i Vånga, Holmestad, Källängen, Dimbo, Fägre, Binneberg, Ljung, Skärv och Eklanda.
- 332 De skånska korsvirkeshusen är Färs härads tingshus i Sjöbo från 1773, Luggude härads tingshus i Mörarp från 1704, troligen också Albo härads tingshus i Brösarp från 1702 och Gärds härads tingshus i Nöbbelöv (Tings-Nöbbelöv) från 1757.
- 333 Vadsbo södra härads tingshus i Binneberg från 1754, Valle härads tingshus i Skärv 1756, Gäsene härads tingshus i Ljung 1776, Dimbo tingslags tingsställe i Dimbo slutet av 1700-talet (rivet), Valla härads tingshus i Fägre 1760.
- 334 Noterat i NLBb angående Kinne härads och Kinnefjärdings härads tingshus i Holmestad respektive Källängen.

24. Kinne härads nya tingshus i Holmestad, Västergötland, ligger bara några mil norr om Kinnefjärdings härads tingsplats i Källängen, och det byggdes dessutom av samme byggmästare, Jonas Sundbeck från Lidköping. Överintendentsämbetet var dock inte inblandad i denna byggprocess, och att döma av en ritning från 1794 (kronofogdens arkiv) var det provincialbyggmästaren Anders Molin som gav det dess form. Foto Ivar Söderqvist 1960, *Västergötland museum*, B145048_10.

Att tingshus som det i Ås härad hade en bristfällig konstruktion är uppenbart, men frågan är varför så många västgötska stenhus kom att orsaka bekymmer? Ovana att bygga av sten kan vara en förklaring, men å andra sidan förefaller de påbyggda tingshus som jag tidigare nämnde vara solida byggnader och åtminstone två av dem uppfördes av välrenommerade byggmästare.³³⁵ Många stenhus kom att användas under en lång tidsperiod utan problem, exempelvis de skånska husen i Glumslöv, Marieholm, Fjälkinge, Dalby och Stora Herrestad, men också östgötska Styrstad och västgötska Källängen. Kanske handlade påbyggnad

³³⁵ Tingshusen i Fägre och Binneberg uppfördes under ledning av byggmästaren Johan Gottlieb Günther, skråansluten i Göteborg, verksam i Lidköping.

25. Binnebergs tingslag i Vadsbo härad var ett av dem som valde att bygga på sitt stenhus med en våning av trä i början av 1800-talet. Därmed kom man till rätta med kylan och fukten som hade präglat tingen. Under åren som följde togs två portar upp i bottenvåningen som förutom häkte, sannolikt användes som lagerlokal. När häradsrätten hade flyttat från byggnaden 1891 användes andra våningen som skola med lärarbostad. På 1950- och 1960-talen restaurerades bottenvåningen och, efter att skolan hade flyttat ut, även andra våning. Foto Olinska stiftelsen.

derna inte om dåliga murverk utan om missnöje med det råkalla inomhusklimat som den periodiska uppvärmningen orsakade. En jämförelse mellan de påbyggda tingshusen i Gäsene, Binneberg och Fägre, och de som inte byggdes på, till exempel Källängen och Marieholm, visar också att de förstnämnda hade mindre fönsteröppningar, lägre takhöjd och inte minst lägre sockel. Bottenvåningen i de förra förefaller mörk och kall, men i de senare ljus och luftig. Att bygga av sten tillämpades och fungerade väl i Skåne, både före och efter 1700-talets förordningar. I Västergötland kom det svåra materialet bara att sätta sin prägel på tingshusbyggandet under ett fåtal decennier kring sekelskiftet, men därefter övergick man återigen till timrade konstruktioner, som var det vanligaste byggnadsskicket ända fram till nästa sekelskifte.

Dimensioner

De allra flesta tingshusen byggdes som stora byggnadsverk, i jämförelse med omgivande bebyggelse torde både sten- och träbyggnaderna ha framstått som rentav väldiga. Utan att med säkerhet kunna påstå att byggmästarna alltid följde ritningarnas måttangivelser med exakthet, tyder källmaterialet på att de förslagna dimensionerna och proportionerna i stort sett kom att efterföljas.³³⁶ Det kan också sägas att såväl syneprotokoll som undersökningar av ännu befintliga byggnader tyder på att tingshusen som uppfördes i slutet av seklet var påtagligt större än de som byggdes i början. Måtten varierade mellan tre och knappt fem meter i höjd vid knutarna, 12–21 meter i längd och 9–12 meter i djup, allt räknat i yttermått. Salen mätte i många hus mellan 50 och 70 kvadratmeter, i Källängen, Västergötland, 7,6 x 6,4 meter, vilket i stora drag överensstämde med den godkända ritningen vars sal mätte 13 x 11 alnar, eller 7,8 x 6,6 meter.³³⁷ I Lenhovda och Ingelstad, Småland mätte salarna enligt brandförsäkringshandlingarna 14,75 x 13,75 alnar, det vill säga dryga 73 kvadratmeter, vilket också överensstämde med de granskade ritningarna som visade en sal à 15 x 13 alnar. I just Källängen visar uppmätningarna att byggmästaren tillät sig måttavvikelse som förklarar varför byggnaden i vissa avseenden fick ett annat uttryck än det som förmedlades i överintendentensämbetets ritningar.³³⁸ Främst var det ytterväggarna och takets övre fall som gjordes lägre än ritningen hade angivit, och byggnaden fick därmed ett mer satt utseende samtidigt som taket i sin helhet framstod som visuellt dominant jämfört med murverket. Överlag fick byggnaden därmed en tyngre prägel än som var tänkt. I Stranda härad visade synen som utfördes i augusti 1800, att den färdiga byggnadens dimensioner på sina ställen "överskjuter ritningarna på några tum", så att den blev både längre, bredare och högre än var tänkt.³³⁹ Det uppfattades emellertid inte som ett problem.

³³⁶ Här hänvisar jag dels till uppmätningar av tingshuset i Källängen utförda i oktober 2003 med hjälp av studenter vid Dacapo hantverksskola och under handledning av lektorerna Kina Linscott, Jonny Eriksson och Bengt-Arne Cramby, dels till syneprotokoll gällande tingshusen i Mönsterås (1800) och Grohed (1811) samt till observationer gjorde på plats i och kring samtliga befintliga tingshus från tiden men i synnerhet de i Fillinge och Holmestad (Västergötland).

³³⁷ Uppmätning 2003.

³³⁸ Uppmätning 2003.

³³⁹ LV, Stranda häradsrätts arkiv, Handling 01580/A1a, 53. Domböcker och protokoll vid ordinarie ting, Häradssyn tingshuset 11 augusti 1800.

Ett intressant exempel på hur häradsborna förhöll sig till måtten i överintendentsämbetets ritningar kommer från Kärra i nuvarande Möln-dals kommun där Askims och Östra Hisings härader höll ting fram till slutet av 1800-talet. Under 1700-talet hölls tingen i gästgivaregården, och trots att man på 1780-talet bad överintendentsämbetet ta fram förslag på ritningar av en funktionsspecifik tingshusbyggnad, vilka också färdigställdes och approberades, tycks inget tingshus ha uppförts.³⁴⁰ När gästgivaregården brann ner 1859 valde man emellertid att göra slag i saken och att döma av det nya husets plan och proportioner återanvända häradsborna då de gamla ritningarna men valde att öka dimensionerna.³⁴¹ Samma rumsindelning, samma kvadratiske tingssal, samma placering av vindstrappan, fönstren, köket och kamrarna – det var bara måtten som var avsevärt större.

Av måtten på tingshusen var det djupet och höjden som i första hand skilde dem från allmogens byggande, om vi nu tillåter oss att samla större delen av landets bebyggelse under den rubriken. Forskare som Helen Carlsson och Göran Ulväng har visat att hus med dubbel rumsbredd började förekomma i slutet av 1700-talet på välbeställda gårdar, men att de fortfarande var i minoritet.³⁴² De vanligaste hustyperna, enkel- och parstugan, var högresta, smala hus, i regel en timmerlängd djupa vilket oftast innebar ett gavelyttermått på omkring sex meter. Tingshusen kunde vara upp till tre timmerlängder djupa, försedda med tre kamrar på var sida om salen och förstugan. I dessa konstruktioner stabiliserades stommen av väggarna mellan de rum som omgav tingssalen. Ett tingshus värt att nämna i sammanhanget är Uppvidinge härads hus i Lenhovda, Småland, som var ett av de största som uppfördes i slutet av 1700-talet. Det mätte i färdigbyggd version 33 x 22 alnar (omkring 20 x 13 meter), sex alnar högt (3,6 meter) från sockel till takfot, och försågs med tre kamrar på var sida om den stora salen som sköt ut på baksidan i ett absidlikt byggnadsparti avsett för rätten.³⁴³ På vindsvåningen

340 RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader etc, äldre serien.

341 Bohusläns museums arkiv, Uppmätningar av gamla tingshuset i Kärra, Tingshuset 5, Möln-dals kommun, 1985-05-22, Kerstin Olsson och Viveka Overland.

342 Ulväng, Carlsson, Helene, *Bohuslänska gårdar som form och funktion: en fördjupad analys*, Arkitekturskolan, Kungliga Tekniska högskolan, Lic.-avh. Stockholm : Kungliga Tekniska högskolan, 2007, Stockholm, 2007, Holmström Erik & Odenbring Widmark, Marie, *Västgötågårdar: en bebyggelsehistorisk översikt*, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Göteborg, 2004, och Lundberg

343 RA, SVAR, Brandförsäkringsverkets handlingar, Uppvidinge härads tingshus i Lenhovda, 9 mars 1808.

176 | TINGSHUS I FLERA SKEPNADER *kring sekelskiftet 1800*

26. Den kombinernade sockenstugan och tingshuset i Backen, Umeå, användes av häradsrätten under större delen av 1800-talet. Att kombinera sockenstuga med tingsverksamhet var framför allt vanligt i de norra delarna av landet, men tingshus i två våningar förekom också i de södra landskapen. Fotografiet är sannolikt taget i början av 1920-talet och visar den dåvarande rätten på besök i det gamla huset, som revs 1926. *Foto NMA, DPA, fotograf okänd.*

BILD 26 | I77

fanns dessutom gott om utrymme för nämnden och allmogen. Ett annat intressant exempel är redan nämnda Stranda härads hus i Möns-terås som stod färdigt 1800, och med ett byggnadsdjup på 18 alnar eller 10,8 meter, vilket överträffade alla de mått som ämbetets egna arkitek-ter föreslog vid samma tid. Överlag finns inget i källmaterialet som tyder på att häradsborna strävade efter att uppföra mindre hus än överinten-dentsämbetet förespråkade, tvärtom.

Taket med annan form

En jämförelse mellan överintendentsämbetets ritningar, de ännu be-fintliga tingshusen, och några av de byggnader som rivits men som finns dokumenterade i brandförsäkringshandlingar och besiktningsprotokoll, tyder på att avvikelser från ämbetets ritningar i princip alltid gjordes, och takformen var ett av elementen som ofta förändrades mellan rit-bordet och byggplatsen.³⁴⁴ Det var inte konsekvent en typ av takstol som förekom eller föredrogs framför en annan, i vissa fall uppförde man ett mansardtak istället för ett sadeltak, i andra ett sadeltak istället för ett valmat sadeltak. Det var heller inte så att de byggnader vars utformning överensstämde med ritningarna hade en specifik takform. Förutom sa-deltak förekom brutna sadeltak och brutna sadeltak med valmad spets och valmade sadeltak. Av de tingshus som utformades med hjälp av överintendentsämbetets ritningar var det brutna och/eller valmade taket långt vanligare än det enkla sadeltaket.³⁴⁵ Vid sekelskiftet 1800 an-vändes också flera tingshus som hade höga valmade karolinska tak varav ett fåtal fortfarande finns bevarade. Dessa byggnader var äldre än över-intendentsämbetets inblandning i tingshusens utformning och härrörde från sekelskiftet 1700. Om takkonstruktioner bör också sägas att alla former av tak förekom i de tingshus som *inte* hade uppförts utifrån gran-skade och godkända förlagor.

Konstruktiva element som tillkom under processens gång och som inte angavs i ritningarna, var de hängverk och spännbockar som före-kom i tingshusen kring sekelskiftet 1800, och som löste problemet med den stora salens spännvidd. En sådan konstruktion, som bland annat användes i Bankekinds härads tingshus i Fillinge, innebar i enkla orda-lag att de långa takbjälkarna i den stora salen hängdes upp i takkonstruk-

³⁴⁴ Av 16 studerade ritningar och byggnader från perioden 1780-1810 har sex av dem har fått en annan takstol än den som anges i ritningarna.

³⁴⁵ Hammarkinds härads tingshus i Mogata, Östergötland, Oppunda härads i Stensjö, Södermanland, Simtuna härads i Karleby, Västmanland.

tionen så att kraften förflyttades ut till timmerstommen. Vid den här tiden började takstolar förekomma också i timrade hus, vilket är intressant. Som jag ser det fanns inga uppenbara fördelar med att lägga en takstol på en timrad stomme istället för att timra rösten för åsar. Det brukar visserligen sägas att takstolarna erbjöd större frihet att inreda vindsvåningen, men en jämförelse mellan byggnader med åstak och de med enbart takstolar (det fanns de som gavs både rösten och takstolar), visar att man inredde vindsvåningen på samma sätt oavsett taklösning. Det brutna takets form, som var vanligt under 1700-talets andra hälft, torde ha haft större betydelse för möjligheterna att använda vindsvåningen, men även i det avseendet syns få skillnader mellan byggnaderna. Sunnerbo härads tingshus i Ljungby, som uppfördes 1820 med sadeltak, försågs med gavelkammare med full takhöjd precis som tingshusen med brutet tak. Tingshus som byggdes i två våningar var inte ovanliga även om de är i minoritet bland dem som bevarats. Tvåvåningshusen användes i regel som kombinerade domstols- och gästgiverilokaler, salen låg då alltid på andra våning medan bottenvåningen användes som kök, matsal och ibland fanns också arrest, eller "finka" som det står antecknat på somliga ritningar.³⁴⁶

Under 1800-talets första hälft förändrades inte tingshusen nämnvärt vad gäller dimensioner och konstruktion.³⁴⁷ De drygt 40 nya tingshus som uppfördes under 1820, 30- och 40-talen utformades såsom de sena 1700-talshusen; huvudparten timrades och en våning var vanligare än två.³⁴⁸ Däremot förekom inte längre de valmade sadeltaken bland de nybyggda husen som istället fick enkla och brutna sadeltak. Som dis-

³⁴⁶ Tingshus i två våningar var Södra Möre härads tingshus i Vassmolösa, Småland, Risinge härads tingshus vid Finspångs slott, Östergötland, Jösse härads tingshus i Högvalta, Värmland, Fellingsbro härads tingshus i Fellingsbro, Västmanland, Sotholms härads tingshus i Västerhaninge och Oppunda härads tingshus i Stensjö, båda Södermanland, Bälinge härads tingshus i Högsta, Uppland, Folkare tingslags tingshus i Dala-Husby, Dalarna och Undersåkers tingslags tingshus i Svensta. Flera tingshus byggdes också på med våning i början av 1800-talet; Dimbo tingslags tingshus i Dimbo, Binnebergs tingslags tingshus i Binnberg, Valla härads tingshus i Fägre och Valle härads tingshus i Skärv, samtliga stenhus belägna i Västergötland, samt Vedbo härads tingshus i Ödskölt, Dalsland och Göstrings härads tingshus i Gissingsvall, Östergötland.

³⁴⁷ Jag kan inte uttala mig om knuttyper eller takstolarnas konstruktion i detalj, däremot om dimensionerna vilka inte förändrades.

³⁴⁸ Att siffran är något osäker beror dels på att byggåret för vissa tingshus inte kan fastslås, dels på att jag saknar uppgifter om somliga rättegångslokaler, i synnerhet flera av dem som användes av de norrländska tingslagen.

27. Rönneberga härad höll sina ting i Glumslöv där ett tingshus uppfördes i slutet av 1700-talet. Efter att häradsrätten hade flyttat 1874 användes byggnaden som smedja och innan den inreddes som affär. Foto Olinska stiftelsen.

28. Under större delen av 1700- och 1800-talen sammanträffade Tjällmo och Hällestads tingslags häradsrätt i tingshuset i byn Tjällmo. Härigenom passerade landsvägen

kuterats i tidigare kapitel engagerade sig överintendentsämbetet allt mindre i tingshusens utformning från och med 1810-talet och framåt. Sunnerbo härads tingshus i Ljungby, Småland, som stod klart 1821, är ett av undantagen. Sunnerboborna tog själva fram ett förslag på ritning som sändes till överintendentsämbetet där de omarbetades något och godkändes 1818. Omarbetningen var i själva verket ett slags omritning av det ursprungliga förslaget, skillnaderna är så små att det förefaller märkligt att man överhuvudtaget tog sig tid att göra om ritningarna. Så gjordes i vilket fall och de efterföljdes i stort sett på plats av lokala byggmästare.³⁴⁹

³⁴⁹ RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader etc, äldre serien, Ljungby tingshus 1818. Att inga stora förändringar skedde under 1800-talet tyder också Nya Lagberedningens inventering på. Beskrivningen av byggnadens rumsindelning överensstämmer med ritningarna, och med dagens förhållanden.

mellan Östergötland och Närke och det fanns ett stort gästgiveri. Sjalva tingshuset, som uppfördes redan i slutet av 1720-talet, visar flera drag som är typiska för tiden kring sekelskiftet 1800: symmetrin, det brutna, halvvalmade taket, två skorstenar, och entrédörr med överljusfönster. Sedan häradsrätten flyttade 1879 har huset fungerat som affär, post, skola och bibliotek men är idag ombyggt till privatbostad. Foto Olinska stiftelsen.

Materialval och exteriör gestaltning

I enlighet med gängse förfarande preciserade inte överintendentsäm- betets arkitekter tingshusens tak- och fasadtäckning, inte heller i de fall de hade upprättat ett kostnadsförslag. Valet av material dikterades till viss del av takfall och fasadens uppbyggnad, men som exemplet från Fillinge visade fanns inget som hindrade att stildräkten i överinten- dentsämbetets klassicistiska ritning omsattes till en rödfärgad timmers- tomme med tjärat brädtak. Dimensionerna, takkonturen, sten- sockeln och fönstren gjorde fortfarande huset till ett märkvärdigt byggnads- verk. Att döma av källmaterialet kan konstateras att taktäckningen ofta var traditionell. Näver och torv, tjärade spån och brädor lades på nya tingshus parallellt med tegeltak som också förekom från slutet av 1700- talet. På flera av de äldre tingshusen, som försågs med ny taktäckning i

samband med renovering vid den här tiden, ersattes också spån eller torv av tegel eller skiffer. Skiffertak förekom i västra Sverige: Dalsland, Värmland och Västergötland. Nordals härads tingshus i Mellerud är exempel på ett tingshus som uppfördes på 1730-talet med torvtak och renoverades på 1790-talet då torven byttes ut mot skiffer.³⁵⁰ Kinnefjärdings härads tingshus i Kållängen, Västergötland (1785) är intressant då det var ett av de första husen på östra sidan av Väneren, som försågs med skiffertak från Glava i Värmland. Kostnaden för att köpa och frakta skiffret, som för övrigt fortfarande ligger kvar, upptog en stor andel av den totala byggkostnaden.

I den mån källorna beskriver fasadtäckningen, var brädfodrade och rödfärgade, eller reveterade tingshus vid denna tid redan vanligt förekommande.³⁵¹ Som i Fillinge och Stranda förefaller många tingslag ha valt att låta rödfärga timmerstommen direkt efter uppförandet, medan man väntade ett antal år med brädfodringen, dels av konstruktiva skäl för att invänta att timmerstommen satte sig, dels av ekonomiska och praktiska skäl, för att det inte var akut nödvändigt och man ville fördela kostnaderna över tid. Det fanns emellertid tingshus som brädfodrades i samband med uppförandet, exempelvis Uppvidinge och Konga häraders stora tingshus i Lenhovda respektive Ingelstad, vilka stod färdiga 1780 och fick panel året därpå.³⁵² Revetering, eller kalkbestruken rappning som det kallas i vissa källor, tycks ha förekommit nästan lika flitigt i de södra delarna av landet som brädfodring. Att döma av tingshusens utformning under senare tid, höll hälften av de 23 östgötska tingslagen ting i reveterade byggnader. Till viss del kan förekomsten bero på källmaterialet, att det fanns anledning att nämna reveteringen

³⁵⁰ Beträffande Nordals tingshus, se Wegräus, s. 30.

³⁵¹ Uppgifter om det ursprungliga fasadmaterialet är hämtade från syneprotokoll, brandförsäkringshandlingar och studier på plats. LV, Stranda häradsrätts arkiv, syneprotokoll Stranda härads tingshus, Mönsterås 18 augusti 1800, RA, SVAR, Brandförsäkringsverkets arkiv, Brandförsäkringshandlingar: Albo härads tingshus, Alvesta socken 1819 och 1869, Sotholms härads tingshus, Västerhaninge socken 1847, Inlands Nordre härads tingshus, Ucklums socken 1793, Långelanda tingshus, Långelanda socken 1792, Gäsene härads tingshus, Grude socken 1919, Inlands Fräkne härads tingsbyggnader, Forshälla socken 1811, Halmstad härads tingshus Kvibille socken 1856, Uppvidinge härads tingshus, Lenhovda socken 1808, 1831, 1895, 1899 och 1919. Observera angående fasadtäckning att det i materialet förekommer uppgifter från 1800-talets början om tingshus som omfodrades vid renovering, vilket tyder på att de även tidigare hade varit klädda med panel.

³⁵² RA, SVAR, Brandförsäkringsverkets arkiv, Uppvidinge härads tingshus i Lenhovda, 9 mars 1808.

i brandförsäkringshandlingen, men det finns också uppgifter som antyder att revetering var att eftersträva av estetiska skäl, för prydlighetens skull. I till exempel Aspelds härad, Småland, där häradets nya hus i Målilla stod klart 1797 beslutade tingshusbyggnadsskyldiges ombud i samband med slutsynen att tingshuset skulle reveteras istället för rödfärgas eftersom, som man konstaterade, det var brukligt på vissa orter och det dessutom såg prydligare ut.³⁵³ Den fodrade fasaden framstår i detta sammanhang som ett tydligt och medvetet använt medel att särskilja tingshuset från övrig bebyggelse.

När det gäller stenhusfasaderna var det vanligaste att de kalkades men det finns två tingshus vars fasader lämnades oputsade, båda uppförda strax före sekelskiftet 1800, Listers härads tingshus i Norje, Blekinge från 1795 och Onsjö härads tingshus i Marieholm, Skåne från 1800. Några år senare var de råa stenfasaderna i södra Sverige fler, Herrestad och Ljunithäraders tingshus i Stora Herrestad från 1802, Östra Göinge härads tingshus i Broby från 1815, Luggude härads tingshus i Mörarp från 1828.

Studerar vi de 130 bevarade tingshusen från perioden 1700–1861 kan konstateras att de allra flesta, både de som hade passerat via överintendentsämbetet och de som inte hade gjort det och både de som hade en salsplan och de som hade en annan rumsdisposition, utformades med ett regelbundet, symmetriskt fasadschema som utgick från en centralt placerad huvudentré. I samtliga fall artikulerades fasaderna med listverk, pilastrar och lisener, de sistnämnda gavs ibland formen av knutlådor, ibland av följare med syfte att ge stadga åt timmerväggen. Ibland hade de ingen uppenbar konstruktiv funktion. Mycket arbete lades också ner på huvudingångens utformning; i både trä- och stenhusen fanns i regel en väl tilltagen naturstenstrappa och oljemålade pardörrar. Träbyggnadernas ingångar hade kraftiga, rikt profilerade listverk och var ibland försedda med ett överljus som gav dagsljus åt förstugan. Sådana entréer finns kvar i bland andra de östgötska Bankekinds härads tingshus i Fillinge (1795), och Tjällmo och Hällestads hus i Tjällmo (1721), Glanshammars härads hus i Glanshammar, Närke (omkring 1800), Norra Vedbo härads hus i Hullaryd, Småland (1800) och Nordmarks härads tingshus i Långelanda, Värmland (1802). I Långelanda inpassades ett smalt fönster vid varje sida om pardörren och ovanför fönster och dörrar löpte en droppnäsa som vilade på dekorativa konsoler. Smala fönster som släppte in ljus till förstugan finns i flera av tingshusen

³⁵³ Mikkonen refererar till slutsyneprotokollet från 1797.

29. Under 1700- och 1800-talen höll Svärdsjö tingslag, Dalarna, ting i sockenstugan vid kyrkan i Svärdsjö. Det är oklart när huset uppfördes men i den inventering som gjordes på 1880-talet, i samband med den nya lagberedningens arbete, konstaterade informanten att huset var en gammal byggnad i försvarligt skick och att den inrymde en sal och två mindre rum. Foto *Olinska stiftelsen*.

vid denna tid. Stenbyggnadernas huvudingång hade i regel en naturstensportal och inte sällan en slutsten med inhugget byggår och i något fall till och med kungens monogram. Slutsten med byggår kan man exempelvis se i Trögds härads tingshus i Litslena, Uppland (omkring 1774) eller Tjusts härads hus i Gamleby, Småland (1826). I Torna och Bara häraders hus i Dalby, Skåne syns Gustav III:s namnskiffer och årtalet 1783 och ovanför ingången till Kinnefjärdings härads tingshus i Kållängen, Västergötland (1785) står inhugget en hel berättelse: "Då Konung Gustaf III Regerade Alt Sverige, General Majoren m:m: Grefve Clas Ekeblad Styrde Skaraborgs Län och Lagmannen Erik G: Lindekrona Skipade Lag och Rätt uti Orten, Uppbygdes detta Tingshus År 1785 utaf Jonas Sundbeck Murmästare uti Lidköping".

Ett element som i stort sett alltid förekom i tingshusmiljön men som aldrig markerades på ritningarna var tingsklockan. Klockan hängdes

30. I likhet med många andra härader alternerade småländska Handbörds härad under en period mellan två olika tingshus. Bilden visar det ena av dem, tingshuset i Bötterum, som låg mitt emot ett stort skjutshåll och gästgiveri. Huset uppfördes troligen omkring 1750 och med sin stensockel, sitt brutna tak och sin salsplan liknar det ett större boställe från samma tid. Taket var tidigare spånklätt. Foto Olinska stiftelsen.

vanligtvis under en enkel takhuv vid gaveln, på stallet eller arresten, antingen som en takryttare eller under nocken på gaveln. Inte förrän i slutet av 1800-talet införlivades den som en medvetet använd del av tingshusets arkitektoniska uttryck.

Fönstren var stora i relation till dem som satt i böndernas egna bostadshus. Vid denna tid tycks också som om öppningarna i de gamla husen gjordes större och fönster med fler lufter ersatte de gamla. Om Listers härads tingsplats i Norge skrev Carl Fredrik Fallén 1825 att resesällskapet tvingades vänta på skjuts så länge att de hade "god tid att bese reparationen på den därvarande vackra stenbyggda tingshus, med sina höga fönster och höga rum [...]".³⁵⁴ Det resliga tingshuset hade uppförts vid

³⁵⁴ Schiller, Harald (red.), *Skåne genom två sekler: Reseskildringar från gamla tider*, Malmö, 1934, s. 218.

mitten av 1790-talet, efter ritningar framtagna för Bräkne härads räkning och fönstren i detta murade hus var mycket riktigt osedvanligt höga, närmare två meter. Sett till de mest ålderdomliga av de bevarade tingshusen, exempelvis Hammarkinds härads tingshus i Mogata, Östergötland (cirka 1700), och fotografier av dessa hus tagna i slutet av 1800-talet innan man genomförde föräldrande restaureringar, förefaller det som om kvadratiska öppningar med fönster om två bågar med två kvadratiska lufter i varje var vanliga. Även fönster med tre lufter i var båge tycks ha förekommit i de byggnader som uppfördes strax efter 1800. Källängens tingshus, Västergötland (1785), har sammanlagt tio fönster med två bågar och tunna blyspröjsar som håller ihop tolv lufter i varje båge. Fotografier tagna innan den stora renoveringen som utfördes på 1920-talet, då fönstren togs ur och renoverades eller ersattes, visar att fönstren även då var uppbyggda på detta sätt. I häradets bygghandlingar finns märkligt nog bara räkningar på fönstersten och fraktande av fönstersten, men inte på själva fönstren.³⁵⁵

Fönstertypen och -sättningen i de tidiga tingshusen, såväl trä- som stenhus, antydde sällan salens plats i byggnaden såsom de kom att göra i tingshusen under senare tid. Vanligtvis hade tingsalen två fönster och vardera kammaren ett, om det fanns vindskammare kunde också dessa ha ett fönster. I enlighet med ritningarna förekom i några byggnader, exempelvis Fillinge och Källängen, ett takfönster eller till och med en liten kupa placerat i takfallet ovanför ingången. Det var dock lika vanligt att man valde att frångå ritningarna och uppföra tingshuset utan oxöga, såsom i Hede och Bullarens häraders hus i Hede eller Norra Vedbo härads hus i Hullaryd, båda uppförda under 1700-talets sista år.

Under första hälften av 1800-talet skedde inga radikala förändringar av de nya tingshusens exteriör. Tegeltak och brädfodring förekom redan i slutet av 1700-talet men blev sedan regel i södra Sverige. Däremot förekom frontespiser oftare från 1820-talet och framåt, än de gjorde i slutet av 1700-talet, se exempelvis Sunnerbo härads tingshus i Ljungby, Småland (1821), Leksands, Åls och Bjursås tingslags hus i Leksand (1823), Östra härads hus i Lyckeby, Blekinge (1850) eller Kinds härads tingshus i Svenljunga (1857).

³⁵⁵ LG, Kinnefjärdings häradsrätts arkiv, Räkning öfver Omkostnaderna som uppgåt till Källänga Tingshus Nybyggad 1787.

Rumsdispositionen

Den symmetriska salsplanen, eller den karolinska planen som Erik Lundberg skriver i *Svensk bostad*, förekom på landsbygden innan överintendentsämbetets arkitekter började ha inflytande över det offentliga bygandet.³⁵⁶ Den återfinns bland mönsterritningarna av militära boställen som tillkom i slutet av 1600-talet, i prästboställena från samma tid och inte minst i många av de mindre herrgårdarna.³⁵⁷ Beträffande tingshusen finns också exempel uppförda under karolinsk tid med klassisk salsplan. Kinnefjärdings härads gamla tingshus från 1680-talet är kanske det mest anmärkningsvärda eftersom det var föremål för en noggrann uppmätning innan det ersattes av ett nytt hus 1784.³⁵⁸ Uppmätningen visade en symmetrisk salsplan med hela sex kammare, sal och förstuga, och på den låga byggnaden vilade ett enormt voluminöst valmat sadeltak. Intressant i sammanhanget är dels att huset uppfördes vid ungefär samma tid som Erik Dahlberg och Nicodemus Tessin d.y tog fram sina mönsterritningar av militärboställen, dels att rumsdispositionen, salsplanen, kom att prägla tingshusens utformning ända in i modern tid.

På riksarkivet finns en odaterad ritning föreställande "Tingshusbyggnad uti Inlands Fräkne härad, Grohed" som att döma av utformningen upprättades ett hundratal år efter Kinnefjärdings första tingshus stod färdigt, det vill säga någon gång under 1700-talets två sista decennier. Ritningen visade en snarlik rumsdisposition med centrerad huvudingång, klassicerande fronton och valmat sadeltak. Tanken var emellertid att huset skulle byggas av trä, knutarna var inklädda och väggdimensionerna tunna. Enligt ritningen skulle det inrymma tingssal, kök och ytterligare fem rum på en och samma våning. Den föreställde med andra ord en traditionell salsplan av det större formatet. Formen på den byggnad från slutet av 1800-talet som finns kvar idag, överensstämmer i stora drag med ritningen, med undantag av sadeltaket som inte är valmat och arresten som är inredd intill förstugan. I övrigt är likheterna stora, trots att ritningen med stor säkerhet utgjorde förlaga till ett äldre tingshus. Ritningens rumsdisposition stämmer dock helt och hållet överens med

³⁵⁶ Lundberg, s. 163.

³⁵⁷ Ehrensverd 1969, s. 66, Giertz, Martin, *Svenska prästgårdar: kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård*, Carlsson, Stockholm, 2009, s. 27.

³⁵⁸ Hallbäck, s. 14, uppmätning gjord av Johan Gottlieb Günther 1780. Uppmätningens ritningen skall enligt Hallbäck vara arkiverad på Riksarkivet men han anger inte var. Den återfinns inte i överintendentsämbetets ritningsarkiv.

den som beskrivs i ett brandsyneprotokoll från 1811.³⁵⁹ Huset hade med stor sannolikhet uppförts med ritningen som förlaga. Syneförrättningen genomfördes av kronobefallningsmannen, med hjälp av nämndemännen och gästgivaren. Eftersom tingshuset var uppfört vid gästgivaregården i Grohed var gästgivaren närvarande för att bistå förrättningsmännen. Enligt protokollet var tingshuset uppfört av grantimmer på stenfot och hade tegelklätt italienskt tak och brädklädda, rödfärgade fasader.³⁶⁰ Det var inrett med förstuga, tingsal, fem kammare och kök. Förstugans väggar var klädda med bröstpanel, och det fanns två fönster med tjugo rutor och dubbla utgångsdörrar med lås. Till höger gick dörren till allmogens kammare som hade en murad spis av tegel och till vänster dörren till köket som var försett med spis och bakugn. De övriga fyra kamrarna användes av nämndemännen, kronofogden, skrivaren och häradshövdingen, varav de tre sistnämnda var försedda med kakelugnar istället för de spisar som fanns i övriga rum.

Rakt fram i förstugan var dörren in till tingsalen som var inredd med tre väggfasta, blåmålade bänkar och en avskrankning för tingsrättens och parternas bekvämlighet "från menighetens trängsel."³⁶¹ Ett dokumentskåp med fyra dörrar fanns också i salen. Alla rum i huset var klädda med panel som nådde till fönstren och fönsterbågarna liksom dörrarna var oljemålade. Väggarna ovan panelen var klädda med karduspapper, medan taken var limfärgade.

Det finns flera aspekter på protokollet som är värda att kommentera. Att tingsalen var belägen mitt i huset framgår inte explicit men med tanke på beskrivningen av rummens läge i förhållande till varandra, och ritningens karaktär, är det sannolikt att huset byggdes i enlighet med ritningen. Värt att observera är också att förrättningsmännen benämnde rummen med hänvisning till vem som nyttjade dem, i det här fallet hade huset specifika rum för var och en av aktörerna vid tinget: häradshövdingen, skrivaren, fogden, nämndemännen och allmogen. Statuskillnaden dem emellan markerades endast av kakelugnarna.

³⁵⁹ RA, SVAR, Brandsyneprotokoll för brandförsäkring av Inlands Fräkne härads tingsbyggnader, Häradets innevånare försäkringstagare, Allmänna brandförsäkringsverket 1811.

³⁶⁰ Ett italienskt tak syftar i regel på ett valmat säteritak. Ritningen från riksarkivet visar ett mansardtak med valmad spets, möjligen har syningsmannen inte haft termerna klart för sig eller frångicks ritningen.

³⁶¹ RA, SVAR, Brandsyneprotokoll för brandförsäkring av Inlands Fräkne härads tingsbyggnader, Häradets innevånare försäkringstagare, Allmänna brandförsäkringsverket 1811.

Salsplan eller sal vid gaveln

Tingshusen som uppfördes vid den här tiden gavs två olika former av planlösningar.³⁶² Antingen var rummen organiserade enligt en sex- eller åttadelad salsplan, och de utgjorde omkring hälften av alla nybyggda hus, eller placerades salen vid husets ena gavel. Den första gruppen byggdes i en våning med inredda vindskammare, men i den andra gruppen förekom också hus byggda i två fulla våningar. Salen kunde vara kvadratisk eller rektangulär och placeringen av rättens plats i rummet varierade också i viss utsträckning. I de flesta salar byggdes emellertid podiet mot väggen mitt emot allmänhetens entré, så att anblicken av domarsätet mötte åhörare, vittnen, häktade mfl, när de trädde in i rummet.

Salen utgjorde byggmästarens utmaning, eller rättare sagt taket över salen. I *Svensk bostad* skriver Erik Lundberg att schematismen i en salsplan delvis betingades av timmerkonstruktionens möjligheter.³⁶³ Med det syftade han sannolikt på kamrarna kring salen, hur de stabiliserade konstruktionen genom att sammanbinda de breda gavlarna med innerväggar som löpte genom huset och delade av salen och förstugan. Vad som är viktigt att påpeka i sammanhanget är att salarnas storlek framför allt begränsades av bjälklaget, och det gällde såväl timrade som murade hus. De flesta tings-salar fick en största spännvidd på omkring sex meter eller tio alnar, men i vissa hus krävdes takbjälklag på upp till åtta meter, såsom i Lenhovda, Småland. Någonstans där gick också gränsen för bjälklagets bärkraft, ofta tycks man ha försett så stora konstruktionerna med hängverk och spännbockar.

Som plantyp var salsplanen inte okänd men i allmogens bebyggelsekontext var den ännu tämligen ovanlig.³⁶⁴ Bostadshus byggdes oftast med enkel rumsbredd, inte för att det var en timringskonstruktiv nödvändighet utan för att djupare hus krävde lösningar som inte hörde till

³⁶² Baserat på uppgifter rörande samtliga tingshus uppförda under perioden 1750-1850, både bevarade och rivna, tillkomna efter korrespondens med överintendent-sämbetet och byggda utan deras inblandning.

³⁶³ Lundberg, s. 163.

³⁶⁴ I rapporten *Byggnadstradition på den svenska landsbygden Bearbetningar av 10 års byggnadsinventeringar* som Sten Rentzhog, Cajsa Lindström och Jan Raible sammanställde för Riksantikvarieämbetet 1987, redovisas en genomgång av (total)inventeringar i sex landskap. Resultatet av undersökningen tyder på att 7% av alla boningshus i inventerade områden hade en sexdelad salsplan och de allra flesta av dem var uppförda mellan 1860 och 1920.

31. Dörrarna leder från förstugan till tingsalen i Kinne härads tingshus vid Enebacken i Holmestad. I vänstra hörnet skymtar vindstrappan, som ofta låg så nära salsdörrarna att inte ens dörrfoder fick plats. Vi ser också en glimt av golvet, som består av kalkstensplattor. Det var trångt i förstugan, men materialen var påkostade och slitstarka. Foto Olinska stiftelsen.

32. Det stora tingshuset i Tunalund, Hjälnsta, uppfördes för uppländska Lagunda härad i mitten av 1780-talet. Mitt emot hade gästgivaren sin gård och landsvägen sträckte sig mellan hans mangårdsbyggnad och tingshuset. Den nästintill kvadratiska tingsalen som vi ser på bilden omgavs, enligt salsplanens principer, av ytterligare fyra rum och på vinden fanns fler kammare. När häradsrätten hade flyttat från huset på 1890-talet användes det som missionshus och troligen härrör de uppsågade valven på sidorna från den tiden. Under de sista åren har tingshuset nyttjats som hönshus och lagerlokal. Foto *Olinska stiftelsen*.

gångse byggnadsskick. Både i de tingshus där överintendentsämbetet aldrig var inblandade och i de där häradsbornas egna förslag låg till grund för en arkitekturritning, förekom dessutom andra lösningar på hus med dubbel bredd.³⁶⁵ Det kan i sig tyckas märkligt med tanke på salsplanskonstruktionens stabilitet, och den mest sannolika förklaringen är att det ännu saknades full förtrogenhet med byggnadssättet.

De flesta härader som korresponderade med överintendentsämbetet valde att i princip, men inte i detalj, följa den konstruktion och rumsdisposition som Kungl. Maj:t hade godkänt.³⁶⁶ Några generella slutsatser om avvikelserna karaktär går emellertid inte att dra, utom möjligen att häradsborna tycks ha förhållit sig pragmatiskt till ritningarna som kom tillbaka från Stockholm. Exempler från Fillinge och Kållängen antyder också att häradsborna var benägna att hålla fast vid sin ursprungliga plan, i det förstnämnda fallet behöll man kronolänsmans rum som överintendentsämbetets arkitekter hade tagit bort, i det senare fallet byggde man återigen en symmetrisk salsplan istället för den asymmetriska rumsdisposition ämbetet hade föreslagit.

I Fillinge avvek dispositionen från ämbetets förslag i den meningen att man dels satte upp en vägg och delade den godkända ritningens "rum för nämnden" i två rum, dels att man tog upp en dörr mellan skrivarens rum och häradshövdingens. I det färdiga huset fick därmed länsman, som hade fungerat som kassör under byggprocessens gång och dessutom arvoderats för både nedlagt arbete och hantverkarnas kosthåll, disponera kammaren direkt till vänster om den stora förstugan. Varför dörren mellan skrivarens och häradshövdingens rum var nödvändig är svårt att förstå, och den härrörde inte heller från häradsbornas eget förslag där ingen sådan förbindelse är inritad. Behövde man måhända kunna röra sig mellan kamrarna utan att det störde arbetet i salen, i många andra tingshus från tiden fanns just en sådan dörr.

³⁶⁵ Andersson, Göran & Blomberg, Anna, *Väggar*, Timmerdraget, Östersund, 2008.

³⁶⁶ Ett litet antal byggnader förverkligades aldrig: Lane härads tingshus i Herrestad, Bohuslän (1769), Östra härads tingshus i Lyckeby, Blekinge (1793) stenhuset i Årstad, Halland (1777). Om några byggnader saknar jag närmare uppgifter eftersom de rivits eller byggts om; Östra härads tingshus i Vetlanda, Småland (1808), Lysings härads hus i Ödeshög (odaterade ritningar), Albo härads hus i Skåne (1813), Lösings härads hus i Styrstad, Östergötland (odaterad, kraftigt ombyggt)

I Kinnefjärdings härad hade tingshusbyggnadsskyldige låtit ta fram ett förslag på nytt tingshus vilket skickades till Kungl. Maj:t där det reviderades och antogs 1784.³⁶⁷ När huset i Källängen stod klart tre år senare var avvikelserna från den godkända ritningen uppenbara.³⁶⁸ Där överintendentensämbetets arkitekter hade föreslagit en något asymmetrisk plan med olika storlek på köket och kammaren väster om salen, byggdes istället tingshuset med en fullständigt symmetrisk plan bestående av två lika stora kammare på var sida om salen.³⁶⁹ I vilket av rummen bakugnen ursprungligen tog plats är svårt att säga, men det är troligt att byggmästaren valde att följa det ursprungliga förslaget och murade upp ugnen i kammaren längst åt sydväst, medan den eldades och nyttjades från köket vägg i vägg. På förslaget syns ugnen uppta nästan en fjärdedel av ytan i nämnda kammare och ställd mot dess bakre vägg syns dessutom en mörkmarkerad rektangulär eldstad som till sin utformning skiljer sig från övriga eldstäder på ritningen. Troligen symboliserade den en fyrkantig kakelugn. Att döma av räkenskaperna från byggandet murades flera spisar i huset men bara en kakelugn, vilken troligen ställdes i häradshövdingens rum.³⁷⁰

Förklaringen till avvikelserna ligger troligen i det faktum att huset var uppfört på en gammal husgrund, och källare. Som jag nämnde tidigare var häradsbornas tanke från början att använda stora delar av det gamla tingshusets murverk men eftersom huset visat sig vara i sämre skick än beräknat, väggarna fyllda med jord och "andra otjänligheter", valde byggmästaren enligt syneprotokollet att uppföra ett helt nytt hus men att återanvända byggnadsmaterialet.³⁷¹ Att det lades på exakt samma plats och gavs delvis samma proportioner pekar också på att fundamenten var de samma och betingade det nya husets grundformer. Märkligt är måhända att också fönstersättningen i det nyuppförda huset

367 RA, ÖA, Profana byggnader, äldre serien, DII ba:2. De godkända originalen i LG, Kinnefjärdings häradsrätts arkiv.

368 Märkligt nog nämner inte Hallbäck denna markanta skillnad i sin skrift.

369 Det som talar för att planen alltid sett ut på detta sätt, det vill säga såsom uppmätningen från 2003 visar, är att man inte gärna flyttade en murad vägg, inte minst eftersom murstocken vid slutet av 1700-talet vanligtvis var sammanmurad med väggen. Själva eldstaden kunde lättare flyttas eftersom murstock/skorsten vilade på murverket.

370 Rester av gulglaserad kakelugnar med bruna stänk återfanns vid undersökningen av byggnaden 2003.

371 LG, Kinnefjärdings häradsrätts arkiv, Protokoll från hösttinget 19 oktober 1787, Domboken hösttinget 1787.

skilde sig från överintendentensämbetets ritning på så vis att salen hade två istället för tre fönster och den västra gaveln hade försetts med två fönster i stället för ett och ett blindfönster. Även i detta avseende hade man valt att följa det egna, ursprungliga förslaget med undantaget att den östra fasaden gjordes fönsterlös precis som i överintendentensämbetets ritning.

I Uppvidinge och Konga häraders tingshus, uppförda på 1780-talet i Lenhovda respektive Ingelstad med samma ritning som förlaga, förefaller ritningarna dock ha efterföljts i detalj.³⁷² Rumsindelningen bestod av förstuga, sal, kök samt fem rum, varav domhavanden fick både ett förmak och en kammare, skrivaren ett rum, fogden ett, och köksbetjäningen en kammare innanför köket. På övervåningen fanns en stor vind samt ytterligare fyra rum för allmogens och nämndens bruk. Det var inte bara rumsdispositionen som följde förlagan, måtten, antalet fönster, takets kontur, takkupornas form och placering, alla delar av ritningen tycks ha fullföljts.

Vad beträffar rumsordningen förefaller häradshövdingen och skrivaren ofta ha varit de enda som nådde sina rum via salen, i varje fall om vi studerar de hus som var ordnade enligt en salsplan. Övriga aktörer, som hade sina kammare långt in i rumsstrukturen, fick gå via köket eller nämndens rum vilka i regel låg i anslutning till förstugan. Som i fallet med Fillinge förekom också tingshus med en separat entré vid gaveln, till exempel Norra Vedbo härads tingshus i Hullaryd, Småland (1799), eller redan nämnda Listers härads tingshus i Norje, Blekinge (1795). De flesta byggnader hade emellertid endast en ingång med en vestibul som kom att utgöra noden i strukturen. Från förstugan kom man också upp på vinden, om den var inredd, och trappan tog stor plats i det redan trånga utrymmet.

I de tingshus som byggdes med en annan plan låg salen nästan alltid vid husets ena gavel, där den genom sitt läge isolerades på två sidor.³⁷³ Vanligtvis låg den, tillsammans med häradshövdingens och skrivarens rum, på den ena sidan om en centralt placerad förstuga, medan köket, nämndens och kronobetjäningens rum förlades på den andra. En sådan

³⁷² RA, SVAR, Brandförsäkringsverkets arkiv, Brandförsäkringshandlingar 9 mars 1808 (i Lenhovda utfördes besiktningen 8 oktober 1807, i Ingelstad, Torsås 29 juni samma år).

³⁷³ Tingshusen i Väddö, ursprungligen Ortalalund (ca 1800) och Malmköping (1790). Undantag är tingshuset i Ljungby, där salen har förskjutits en aning åt den ena gaveln, utan att för den skulle ligga mot gaveln.

lösning kan fortfarande studeras i Bankekinds härads tingshus i Fillinge, Östergötland (1795). I de bland tingshusen som var byggda i två våningar upptogs ofta övervåningen enbart av salen, häradshövdingens och skrivarens rum, medan alla övriga funktioner rymdes på bottenvåningen.³⁷⁴ Under 1800-talets första hälft skedde få förändringar i rumsdispositionen och till skillnad från stomme och exteriör, som förändrades tämligen drastiskt på 1860-talet, skedde omdaning av tingshusplanen mer stegvis. De två olika typerna av planlösning fortsatte att förekomma parallellt med varandra och det tillkom inga nya funktionsspecifika rum. Funktioner som försetts med särskilda utrymmen i de äldre tingshusen, försågs också med rum i de nya tingshusen och kring salen grupperades på sedvanligt sätt rum för häradshövding, skrivare, parter och åklagare – tidigare kallat kronobetjäningens rum. De gradvisa förändringar som skedde under perioden från sekelskiftet 1800 fram till 1870-talet var att utrymmena gjordes större, dels rummens dimensioner, dels deras antal. I första hand var det häradshövdingen som regelmässigt fick två rum istället för ett, men också kronobetjäningen och nämnden bredde ut sig i husen och det börjar förekomma övernattningsrum och matsal enkom avsedda för nämndemännen. En annan förändring var att köket försvann under perioden. Tingshus utan kök hade förekommit även tidigare men på 1860-talet hade de helt och hållet försvunnit.

Samtidigt som köken försvann inreddes på 1860-talet de första tingshusen med ett särskilt inrett rum för vaktmästaren och ibland hans familj, till en början bestående av ett eller två rum med kök som vanligtvis placerades på vinden.³⁷⁵ I Hällestad, Östergötland uppfördes i slutet av 1870-talet tre byggnader avsedda för tingshållningen: tingshuset som huvudbyggnad innehöll tingssal, notarie- och expeditionsrum, rum för parterna och åklagare, nämndemannarum, rum för allmänheten, arkivrum och inte minst fyra bostadsrum med kök och hall. I den ena flygelbyggnaden, som var uppförd av sten, fanns häktet och i den

³⁷⁴ Risings härads tingshus i Finspång, Östergötland, Kinnevalds härads tingshus i Jät, Småland, för att nämna två exempel. Det fanns fler tingshus i två våningar som uppfördes utan (bevarade) ritningar. Rumsindelningen och -utformningen tyder dock på att man har skilt på sal med tillhörande kammare för domare och skrivare, och utrymmen för nämnd etc. Se exempelvis tingshusen i Ödskölt i Dalsland, Fellingsbro i Närke, Mörarp i Skåne, Kattleberg i Västergötland.

³⁷⁵ Den första ritningen med markerat rum för "häradstjänaren" föreställde Redvägs härads tingshus i Timmelle (1842), men det huset uppfördes aldrig. Den första ritningen med rum för "vaktmästare" föreställde Västra Göinge härads tingshus i Hässleholm 1864.

andra, ett mindre trähus, fanns en bostad för tingshusvaktmästaren. När uppgifter om huset inhämtades i samband med Nya Lagberedningens arbete i början av 1880-talet beskrevs det vara i "mycket godt skick" och lokalerna ansågs "prydliga och för ändamålet synnerligen lämpliga."³⁷⁶ Vid detta tillfälle bodde också den tillförordnade domaren i bostadslägenheten i tingshuset.

Salens utformning och möblering

Vare sig häradernas egna förslag eller överintendentensämbetets ritningar gav precisa direktiv vad gällde salarnas utformning, och att döma av kvitton och räkenskaper, syneprotokoll och brandförsäkringshandlingar var de också mycket sparsamt inredda. På golvet låg grova plank och kring väggarna höga fotlister. I de timrade husen var väggarna ofta klädda med bröstningspanel upp till fönsterkarmen och därefter någon form av tapet, i Grohed var det karduspapper, som sannolikt målats, i Sotholms härads tingshus i Västerhaninge, som uppfördes på 1730-talet och brandförsäkrades 1847, var det så kallade "svenska tapeter."³⁷⁷ Som i Fillinge förekom i trähusen också lerklinade och marmorerade väggfält, medan de murade husen regelmässigt hade slätputsade och målade innerväggar.

Kring salens väggar löpte väggfasta, målade bänkar. På golvet mot en av långväggarna stod podiet, i vissa sammanhang benämnd "altan", och på det ett bord och en eller två stolar för domhavanden och skrivaren.³⁷⁸ Mellan podiet och ingången från förstugan sträckte sig oftast, men sannolikt inte alltid, ett "staquette", eller skrank, som i vissa salar avdelade rummet på mitten.³⁷⁹ I vissa salar avgränsade det podiet, men

³⁷⁶ NLBb, Bil. 1 "Tabell, upptagande de tingslag, hvilka äro försedda med egna tingshus, upplysningar om tingshusens beskaffenhet mm."

³⁷⁷ Västerhaninge socken, Sotholms härads tingshus, Brandförsäkringsverkets arkiv, 1847, SVAR, RA.

³⁷⁸ "Altan" förekommer i RA, SVAR, Brandförsäkringsverkets arkiv, Brandförsäkringshandlingar 9 mars 1808 (i Lenhovda utfördes besiktningen 8 oktober 1807, i Ingelstad, Torsås 29 juni samma år). Avsnittet i övrigt baseras på räkenskaper och syneprotokoll från byggprocesserna i Mönsterås, Fillinge och Kållängen, se LV respektive LG, Stranda, Bankekinds och Kinnefjärdings häradsrätters arkiv, samt på redan nämnda brandförsäkringshandlingar, därutöver på äldre fotomaterial ur Nordiska museets inventering 1947, samt på studier av ännu bevarade salsinredningar i Fillinge och Nordmarks härads tingshus i Långelanda där de första skranken fortfarande finns kvar på plats.

³⁷⁹ Även "staquette" är hämtat från RA, SVAR, Brandförsäkringsverkets arkiv, brandförsäkringshandlingarna för tingshusen i Lenhovda och Ingelstad, 1808.

vanligare tycks ha varit att det gick som ett staket genom rummet, med öppning eller grindar på sidorna och ibland på mitten. Därtill fanns alltid en eller två eldstäder i salen, glaserade kakelugnar eller enklare rörspisar, och i fonden av rummet öppnade sig två, högst tre fönster, samt vid sidorna dörrar som ledde till intilliggande kammare. Slutligen kunde det också finnas arkivskåp i salen, ibland försedda med beslag och lås, och vedlårar eller contoïr som de också kallades.

Att döma av de föremål med proveniens som ännu finns bevarade, förekom i vissa salar enstaka oljemålningar med rättsliga eller bibliska motiv, även kungaporträtt, och i några fall till och med ett golvur. Hurvida härads-kistan stod i själva tingssalen framgår inte av syneprotokoll, byggräkenskaper eller brandförsäkringshandlingar. Kistan hade tidigare rymt domstolens enda arkiv och vid tiden fungerade den fortfarande som förvaringsutrymme.

I vilken utsträckning tingshusbyggnadsskyldige bekostade konstverk för tingshusens räkning har jag inte kunnat fastställa. Det förefaller ha varit vanligt, då liksom senare under 1800-talet och 1900-talets första hälft, att domare och nämndemän överlämnade gåvor till tingshuset. I Bankekinds härad 1801 donerade till exempel dåvarande häradshövdingen en oljemålning gjord av den samtida konstnären Pehr Hörberg, till det nya tingshuset i Fillinge. Den föreställde Salomos dom och placerades i väggpartiet bakom ordförandens rygg.³⁸⁰ Samme konstnär och samma motiv förekom i fler tingshus vid tiden. Ett annat exempel på en donerad tavla kommer från Kviström, Bohuslän där häradshövdingen 1766 lät målarmästaren Johann Hindrich Dieden göra en stor oljemålning till tingshusets prydnad. Målningen föreställde fru Justitia i helfigur med fyra av domsagans häradssigill i hörnen, och införlivad i motivet en minnessten med inskriptionen: "Min ähra skall däri bestå, att vara stadig, redligt täncka, Ej någons rätt, och wälfärd kräncka, mot bud, och lagar gå."³⁸¹ Tänkvärda deviser skulle komma att göra nytt intåg i tingssalarna hundra år senare, men vid den här tiden var de ovanliga. Det var en tämligen spartansk inredning som mötte tingsmenigheten när den steg innanför salsdörrarna på morgonen på tingets första dag. Här fanns inga vanligtvis åhörarbänkar att slå sig ned på, förutom för

³⁸⁰ Målningen hänger idag vid Linköpings tingsrätt där historiken också finns dokumenterad.

³⁸¹ Målningen hänger i tingsrätten i Uddevalla. Enligt släktföreningen Diedens hemsida, www.dieden.nu/ 2010-05-20, var Dieden målarmästare i Göteborg men verksam i Uddevalla.

33. Salen i Fillinge från ett annat perspektiv. I fonden syns dörrarna som leder till notariens rum (längst till höger) och passagen mot matsalen. På stentavlan som hänger ovanför åhörarplatserna i fonden står att läsa: "Christian Brandt, häradshövding i Bankekinds och Hanekinds härader, skipade lagen med upplysning och rättvisa. Främjade ordning och dygd. Belönades med allmänt förtroende. Efter hans död 1803 tecknades domsagans erkänsla på denna sten." Foto Olinska stiftelsen.

den som var tidigt ute och stod ut med att sitta på den väggfasta bänken, och många gånger satt inte ens ordföranden på en stoppad stol, än mindre nämnden. Däremot var salen ett stort rum med högt till tak, oljemålade snickerier och stora fönsterytor, för gemene man mer lik prästgården eller till och med kyrkan, än den egna stugan därhemma.

Sammanfattning

Det var inte självklart var det nya tingshuset skulle byggas. Alla tingsplatsens egenskaper och aspekter av dess geografiska läge skulle vägas in i beslutet: förhållandet till allfarvägar i häradet, avståndet till gästgiveri och häradshövdingens boställe, tillgången till mark som lämpade sig för en tingshusbyggnad var några av dem. Förenande för häraderna och tingslagen tycks emellertid ha varit invånarnas frimodiga förhål-

34. Det var inte ovanligt att slutstenen ovanför huvudentrén försågs med någon form av inskription. Här i Litslena, Uppland, där häradsborna helt enkelt lätit hugga in "Trögds härads Tingshus Bygt 1774". Foto Olinska stiftelsen.

lande till sedvanan. Visserligen användes traditionen som argument av dem som förespråkade att det nya tingshuset skulle uppföras på den gamla tingsplatsen, men i slutändan tycks lagbestämmelsens formulering inte ha varit avgörande för lokaliseringen.

Beträffande tingshuset i sin sociogeografiska kontext kom byggnaden att utgöra del i den täta bebyggelsestruktur som präglade många av de södra landskapens byar. Ofta samlades olika verksamheter sida vid sida, jordbruk, gäst-, skjuts- och tingshållning, ibland kyrka och prästboställe. Jämför vi tingshusen med allmogens bebyggelse i övrigt särskilde de sig i flera avseenden: Dimensionerna i första hand, stensockeln som timmerstommen ställdes på, brädfodringen, tegel- eller skiffertaket, och inte minst de stora fönsterytorna. Viktigt att poängtera är att många tingshus *inte* uppfördes efter förlagor framtagna eller granskade av över-

intendentsämbetet, men flera av dem utformades likväl på ett sätt som påminde om de lagenligt approberade; Nordmarks härads tingshus i Långelanda (Värmland) uppfört 1802 med brutet tak, salsplan och prydligt regelbunden uppsyn, eller Tunaläns härads tingshus i Ishult (Småland), uppfört 1820 med nästintill identisk utformning, Årstad härads hus i Köinge (Halland) 1806, Grimstens i Vretstorp (Närke) från 1825, Västra Hisings i Bärby (Bohuslän) från 1827 eller Marks härads tingshus i Skene (Västergötland) från 1838 – för att nämna några. De norrländska funktionsspecifika tingshusen från tiden var visserligen få men särskilde sig inte väsentligen från tingshus i övriga delar av landet utom till dimensionerna som generellt sett var mindre. Nedertorneå tingslags hus i Haparanda som stod färdigt i slutet av 1830-talet, var timrat i en våning under mansardtak och hade ursprungligen en salsplan.³⁸² Huvudingången hade en rikt utsirad portal med pilastrar och ett trekantigt överstycke och fönstren kraftigt profilerade överstycken. Degerfors tingslags tingshus som stod färdigt i slutet av 1810-talet timrades i en våning med dubbel bredd, och inreddes med förstuga, sal, kök och två kamrar.³⁸³

Byggprocessen tog sin tid. Till viss del hade det med ekonomin att göra, uppbörden skedde efter hand och i vissa socknar bidrog sockenmännen med dagsverken istället för kontanter. Konstruktionen ställde också krav på en med våra mått mätt långsam process, timmerstommen skulle sätta sig, det fuktiga murverket torka etc. Många tingshusbyggnadsskyldige lät utlysa en entreprenadauktion medan andra vände sig direkt till en välrenommerad byggmästare. Kinnefjärdingsborna vände sig till en byggmästare i Lidköping, Bankekindsborna till en i Norrköping, och i Stranda var det en handelsman som vann den utlysta entreprenadauktionen och utförde arbetet tills han avled och projektet över-

382 Salsplan enligt information från Länsstyrelsen i Norrbottens län, www.bd.lst.se/kultur, Byggnadsminnen 2009-12-10.

383 Förutom studierna av befintliga byggnader och uppgifter redovisade i NLBb, baseras avsnittet om Norrbotten och Västerbotten på Bergling, Ragnar, *Kyrkstaden i övre Norrland: kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*, Skytteanska samf., Diss. Uppsala : Univ., Umeå, 1964, Fristedt Erik *Torneå domsaga 1270-1970*, Stockholm 1970, Östberg, Olof, 'Notiser om domstolen i Boden', *Bodens kommun : från forntid till nutid : utgiven med anledning av beslut rörande Bodens jubileumsfond 1969.*, s. 633-640, 1980, Wichman, Holger (red.), *Jämtlands och Härjedalens historia. D. 4, 1720-1880*, Norstedt, Stockholm, 1962. Om tingshuset i Degerfors, Vindeln, se också Västerbottens museums hemsida www.vbm.se under rubriken Byggnadsminnen 2010-05-01.

togs av en av änkan befullmäktigad länsman. Hantverkare kom från både bygden och städerna, och bland dem fanns såväl mästare som tillfälligt anlidade personer med annan huvudsaklig sysselsättning. Förutom de mödosamma transporter av byggnadsmaterial som häradsinvånarna stod för skjutsades också hantverkare och deras verktyg till och från byggplatsen, långt ifrån varje dag men tillräckligt ofta för att det upptog en ansevärd del av räkenskaperna.

Vanligtvis tycks den färdiga byggnaden i stora drag ha överensstämmt med ritningen, om en sådan hade upprättats. I många fall tycks ritningarna ha använts mer som principalskisser än byggnadsritningar, inte minst eftersom detaljeringsgraden ofta var låg. Det finns dock exempel på att man in i minsta stycke valde att följa ritningarna, såsom i småländska Lenhovda och Ingelstad. I vissa fall, som i Fillinge, innebar avvikelser att häradsborna förändrade den tänkta användningen i väsentligt avseende då de fogade ytterligare en funktion till planen. I Källängen innebar avvikelser att köket blev mindre än det var tänkt, men också att häradshövdingen eller skrivaren, vem av dem som nu disponerade över rummet längst in, fick mer utrymme. I Stranda byggdes tingshuset något större än ritningarna visade, och det brutna taket blev ett vanligt sadeltak. Gavelrum inreddes likväl på vinden. Hur husen skulle inredas var helt och hållet en fråga för tingshusbyggnadsskyldige och av källmaterialet framgår att de flesta härader och tingslag valde en påkostad interiör. Glaserade kakelugnar, bröstningspaneler, marmorerade väggfält, tapeter och oljemålade snickerier var regel och även om salarna var enkelt möblerade skilde sig rummets uttryck avsevärt från bondens stuga. Som förklaring till de förändringar som skedde mellan föreställningen, ritningen och den färdiga byggnaden kan konstateras att gestaltungsprocessen dels fortgick under hela processen, dels involverade långt fler människor än tingshusbyggnadsskyldiges ombud och arkitekterna vid överintendentsämbetet.

RUM I ANVÄNDNING

Rättegångens förutsättningar

De flesta härader och tingslag som uppförde ett nytt tingshus kring sekelskiftet 1800 höll sedan länge sina förhandlingar i en byggnad uppförd för ändamålet.³⁸⁴ Bankekinds härad hade från och till sedan slutet av 1500-talet hållit ting i en tingsstuga, den senaste hade legat i Svinstad och var en timrad byggnad innehållande förstuga, sal, två kammare på den ena gaveln och kök på den andra, samt kammare på vinden för nämndemännen.³⁸⁵ Strandas tidigare tingshus, som enligt Mönsterås fullmäktige i en skrivelse 1795 vare sig var gammalt eller nedgången, var timrat på en stenfot, försett med eksyllar och inrett på likartat sätt med "sal, tvenne stycken rymliga kamrar, och kök samt tillräcklig källare".³⁸⁶ Om Kinnefjärding vet vi av uppmättningsritningarna från 1780-talet att häradsborna var vana att hålla ting i ett mycket rymligt tingshus, utrustat med sal, fem kammare och kök.³⁸⁷

Att vistas i ett tingshus var med andra ord ingen ny upplevelse, och vi kan förutsätta att de aktörer som deltog i planerings- och byggprocessen hade erfarenhet av tidigare rumsliga förhållanden, vilket också kom att prägla synen på hur det nya huset skulle utformas. Det fanns egenskaper hos de äldre byggnaderna som man uppenbart hade strävat efter att undvika såsom bristande utrymme, dålig luft i salen etc. Dessutom fanns funktioner som man ville introducera, såsom särskilt rum för den rättssökande allmänheten, arkiv eller rum för hushållerskan.

Tingen vid den här tiden var förknippade med en rad praktiska förberedelser. De lagtima tingen inträffade visserligen regelbundet tre gånger per år, men för att menigheten skulle veta när de gick av stapeln lät man annonsera det i församlingarna, minst tio veckor i förväg.³⁸⁸ Häradshövdingen meddelade länsförvaltningen, som i sin tur lät prästerna i häradet kungöra datumen för sockeninvánarna.³⁸⁹ Hur många dagar

³⁸⁴ Genomgången av tingsställen i bruk år 1800 respektive 1850 tyder på att majoriteten av de härader och tingslag som i början av seklet höll sina ting på gästgivarregårdar eller i sockenstugor, fortsatte att göra det fram till slutet av 1800-talet.

³⁸⁵ Montelius.

³⁸⁶ LV, Stranda häradsrätts arkiv, Skrivelse från fullmäktige i Mönsterås 17 februari 1795.

³⁸⁷ Hallbäck.

³⁸⁸ 1734 års lag, RB 2 kap. 2§.

³⁸⁹ Som Carin Bergström visade i sin avhandling *Lantprästen: prästens funktion i det agra-*

förhandlingarna skulle komma att vara kunde man inte på förhand veta, det berodde dels på hur många rättsärenden som hade kommit upp sedan förra gången, dels på antalet testamenten, bouppteckningar, lagfarter etc, som skulle avhandlas.

Inför höst- och vintertingen skulle husen värmas upp i god tid innan förhandlingarnas första dag. En sal som den i Källängen, med sina tjocka murverk, tog lång tid att sätta i stånd inför vintertinget. Det torde ha varit ett digert arbete att få upp en behaglig temperatur i den kalla stenbyggnaden även om alla rum utom förstugan var försedda med en eldstad, även vindens kammare.³⁹⁰ Vanligtvis utfördes eldningsarbetet av en häradstjänare eller av gästgivaren som arvoderades för att elda i tingshusets eldstäder. Vem som skulle förse byggnaden med ved varierade också från ett tingslag till ett annat. I Bankekinds härad upprättades vedlängder som innebar att ett antal hemman per socken och år bidrog med en famn ved var.³⁹¹ Det fanns med andra ord en ordning kopplad till tingets praktiska aspekter, vilket förutsatte flera människors insatser och en logistisk organisation och kontroll.

Tingsförhandlingen vid sekelskiftet 1800

Enligt gällande rättegångsbalk skulle tinget påbörjas senast klockan nio på morgonen, men det hände att man startade senare, dock inte senare än klockan tolv eftersom det innebar böter för domaren.³⁹² I ett kungligt brev från 1801 preciserades, i tämligen vaga ordalag, att "så länge någon sak ännu är outredd" borde rättens session påbörjas i god tid på

— *ra samhället 1720–1800 : Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, Nordiska museet, Diss. Stockholms Univ., Stockholm, 1991, s. 117, var Kung. Maj:ts kungörelser föremål för klagomål från prästernas och församlingarnas sida under 1700-talet, främst på grund av svårigheten att läsa upp dem i sin helhet i kyrkan. Tingskungörelserna handlade dock bara om att meddela datum för tingen.

390 Nuvarande kakelugnar härrör från en renovering i slutet av 1800-talet men det finns spår av äldre kakelugnar. Byggnadsundersökning och uppmätning, oktober 2003.

391 LV, BHA, Handlingar rörande tingshusbyggnad etc. Vedlängder 1793 och 1794.

392 1734 års lag, RB, 2 kap. 3§, angående sent påbörjade förhandlingar, se Hamilton, De Geer (1892a) samt De Geer, Louis, *Valda skrifter*. D. 1, Norstedt, Stockholm, 1892 (1892b), tidningsreferat och biografiska skildringar från senare delen av 1800-talet: Sturkell Carl-Edvard 'Miljöskildring från tingshuset i Stensjö åren 1880–1881' *Årsskrift*, Katrineholms hembygdsförening, Katrineholm, 1997, Améen Louis Tingsresorna, *Ravund*, Ragunda hembygdsförening, Hammarstrand, 1998, Bengtsson, Carl Em., *Minnesanteckningar angående min tjänstgöring som tingsbiträde och t.f. domhavande m. m. åren 1890–1901*, Seelig, Stockholm, 1947.

204 | TINGSHUS I FLERA SKEPNADER *kring sekelskiftet 1800*

35. Tingshuset i fonden var en del av byn och rätten skipades mitt i den jordbrukande vardagen. Huset låg emellertid som ett corps-de-logi, med gästgiveriets mangårdsbyggnader som flyglar, vilket kan tolkas som ett slags betoning av byggnadens betydelse.

BILD 35 | 205

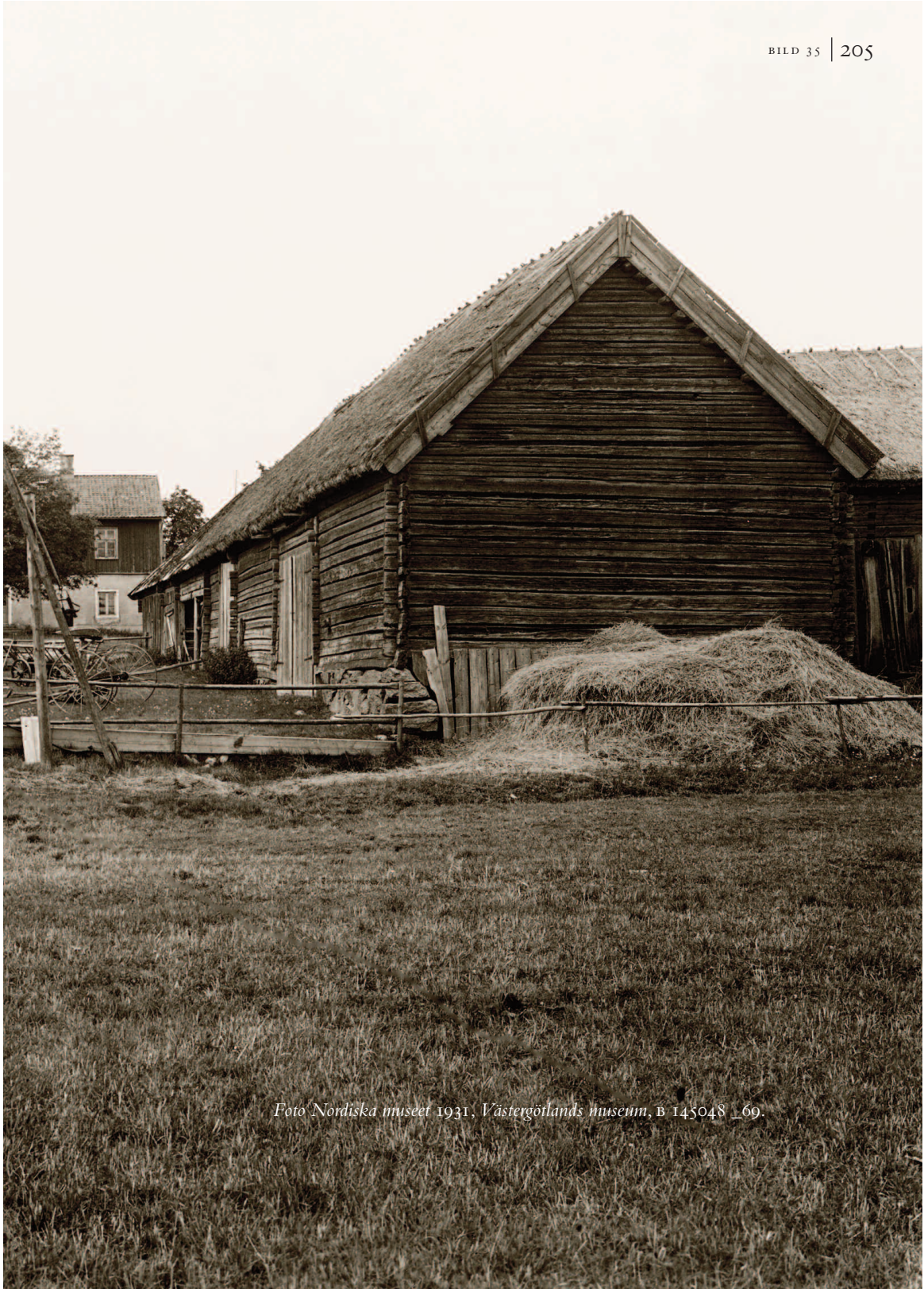

Foto Nordiska museet 1931, Västergötlands museum, B 145048 _69.

förmiddagen.³⁹³ Vi vet inte huruvida rätten i allmänhet anlände innan eller efter det att åhörarna hade kommit in i salen, eller om härads-hövdingen hade för vana att vänta tills alla var samlade innan han trädde ut från sin kammare. Dörrar som ledde från rättens utrymme i salen till de intilliggande kamrarna gjorde det vanligtvis möjligt för skrivaren och ordföranden att förflytta sig till och från sina rum utan att behöva möta åhörare, vittnen och parter, medan nämnden oftare hade sitt rum i anslutning till förstugan.

En tingsgudstjänst eller tingspredikan inledde tingets första dag och den förrättades av prosten eller en kyrkoherde.³⁹⁴ Om det var längre än mil från tingsstället till kyrkan, kunde gudstjänsten hållas i tingssalen, så var till exempel fallet med Bankekinds härad, där tingshuset låg fyra kilometer söder om kyrkan i Svinstad.³⁹⁵ Efter avslutad ceremoni "lyse härads-hövdingen ting och tingsfrid", vilket betydde att han meddelade parter och åhörare att tinget hade inletts och därmed gällde också särskilda villkor för hur människor skulle bete sig.³⁹⁶ Tingsfrid, eller den modernare termen rättegångsfrid, var en sed som innebar att vissa brott och förseelser som begicks vid tingsplatsen under tingets gång, eller till och med på väg till eller från tinget, bestraffades strängare än annars.³⁹⁷ Förutom att upprätthålla en viss rättssäkerhet och motverka att vittnen och parter ansattes eller påverkades på annat vis, var utlysningen av tingsfrid också ett sätt att uppmärksamma de församlade på stundens allvar.

Att det var trångt i tingssalarna har skildrats i flera sammanhang.³⁹⁸ Som rättshistorikern Marja Taussi Sjöbergs undersökningar rörande tiden kring mitten av 1800-talet tyder på, var det också en stor andel av häradets invånare som på olika sätt faktiskt var inblandade i ärendena.³⁹⁹ Eftersom dessutom uppspelistor saknades var det först när tinget in-

393 Kungligt Brev 27 maj 1801.

394 RB 2 kap. 3§, "Förr än Rätten sig sätter, skall gudstjänst hållas". Angående vem som höll i predikan, se Bergström, s. 50–51.

395 Kunglig Resolution 17 december 1697, §7 Observera att Svinstad socken (och kyrka) sedan 1902 kallas Bankekind.

396 1734 års lag, RB, 2 kap, 3§.

397 1734 års lag, Missgärningsbalken 18 kap.

398 Reenstierna, Märta Helena, *Årstadsboken: journaler från åren 1793–1839*. D. 1, 1793–1812, Norstedt, Stockholm, 1993 (1946–1949), De Geer, 1892a, och De Geer, 1892b, Hamilton, Folklivsarkivet i Lund, Manuskriptserie M 3161, omnämnt i Anders Salomonssons 'Ting och rättvisa i Folklivsarkivet' i *Tingshus i tid och rum* Jönköping 1992.

399 Taussi Sjöberg, 1986, s. 52.

leddes, på plats, som åhörarna fick veta vad som skulle avhandlas, även om delar av informationen spreds ryktesvägen, på tingshusplanen och i förstugan. Vi får dessutom tänka oss att i en tid när kyrkan, tinget och marknaden erbjöd de enda möjligheterna att få veta vad som hände i trakten, fanns anledning att bege sig till tinget även om man inte hade ett konkret ärende. I det avseendet tycks tinget ha fyllt långt fler funktioner än dagens rättsförhandlingar. Det är troligt att häradstinget var en institution som fanns närvarande i människors vardag, som samtalsämne och begivenhet, och att det utgjorde en tydlig del av deras föreställningsvärld. I en uppteckning från 1915 beskriver en person som växte upp i Västerbotten hur man förr i tiden, under 1800-talets förra hälft, till och med brukade leka häradsrätt på bröllopet: "De ordnade till med domare och nämndemän som satte sig till tings. Så var det en åklagare, som stämde karlar och fruntimmer för att de skulle ha legat ilag under bröllopet. Det var ingen brist på vittnen, som hade sett otroliga saker. Så dömde rätten till varjehanda straff, som mest bestod i att göra 'varjehanda konster' - kyssa gamla, fula käringar t.ex."⁴⁰⁰ Människors intresse för tinget handlade förmodligen också om nöjesvärdet. I folklivsarkivet finns uppteckningar från 1800-talet där en informant beskriver tinget som "en stor förströelse för ortens befolkning [...]. Särskilt under vinterkvällarna vid tingstillfällena brukade tjänarna möte upp härstädes."⁴⁰¹

Innan själva förhandlingarna började läste häradshövdingen upp stadgar och kungörelser som allmogen behövde ta del av, därefter skulle ärenden såsom in-teckningar, försäljningar eller köp av egendom tas upp – sådana som så småningom kom att kallas småprotokoll.⁴⁰² Efter dem skulle enligt ordningen sådana angelägenheter som involverade kronan avhandlas, för att först därpå, och ibland dröjde det länge, komma fram till övriga rättsliga ärenden och mål, vilka också skulle tas upp i en viss följd: Brott-mål först, sedan tvister där de inblandade hade lång färdväg till tinget och därefter kunde domaren besluta efter eget huvud. Vidlyftiga mål skulle dock tas upp sist.

Processordningen som gällde var inkvisitorisk med ackusatoriska inslag, vilket innebar att häradshövdingen både ledde rannsakingen med de förberedelser som de kunde medföra, och förde ordet vid förhand-

400 Länsmuseet Västernorrlands arkiv, Uppteckningsnr: 811, Bok/Häfte: III_1915.

401 Salomonsson, s. 66.

402 1734 års lag RB 2 kap. §1.

36. Sockenstugan i Säter fungerade också som tingshus. Salen är ännu möblerad och använd som möteslokal och det är inte omöjligt att rummet såg ut ungefär såhär även när häradsrätten samlades. Det förekom ännu vid sekelskiftet 1800 tingssalar som inte var möblerade med skrank, podium etc. Foto Olinska stiftelsen.

lingen i rollen som ordförande. Det fanns en åklagare, vanligtvis länsman, som bistod honom i brottmålen men i jämförelse med dagens situation spelade han en liten roll. Advokater i vår tids bemärkelse saknades men parterna hade rätt att företrädas av ett ombud och frågan reglerades i rättegångsbalkens kapitel 15, i vilken stadgades att domaren fick avgöra huruvida den tilltalade (i brottmål) hade behov av en fullmäktig som kunde bistå henne eller honom under rättegången.⁴⁰³ I civilmål var det också möjligt att låta ombudsmannen, för det skulle alltid vara en man, agera utan att personen som han företrädde själv var närvarande. Detta gällde såväl svarande som käreande.

Om målen var omfattande kunde rättegången delas upp på flera rättegångstillfällen, som inföll vid olika tidpunkter. Noggranna protokoll

⁴⁰³ 1734 års lag RB 15 kap. §1.

37. Kåkind's härads tingsall i Vårsås, Västergötland, låg en trappa upp i det resliga tvåvåningshuset. Innanför det höga skranket fanns gott om utrymme för rätten, och för parter och vittnen när de skulle tala inför domaren. Här satt domaren på samma podium som sin nämnd men det fanns också salar, som den i Fillinge, där domaren satt upphöjd på ytterligare ett mindre podium. Foto Västergötlands museum, B145048_3807, fotograf okänd.

fördes och refererades till. Förhandlingarna kunde hålla på långt in på kvällen och ibland natten, och det var också orsaken till varför såväl rättens ledamöter som parter och vittnen var tvungen att stanna på tingsplatsen. Samma kungliga brev som gav anvisningar om när sessionen skulle påbörjas, gav med lika vaga formuleringar direktiv om att förhandlingarna inte borde slutas senare än klockan sju varje kväll, om inte särskilda omständigheter "någon gång skulle utan parternas olägenhet till längre sammanträde föranleda."⁴⁰⁴ Som tingskildringarna från senare delen av 1800-talet tyder på, och de utspelade sig just i gamla tingshus, innebar de långa förhandlingarna i de små salarna att luften blev dålig, framför allt under de kalla månaderna och framför allt i de byggnader som inte värmdes upp till vardags. Avsaknaden av sittplatser,

⁴⁰⁴ Kungligt Brev 27 maj 1801.

och för rättens del var det ofta träbänkar eller enkla stolar som erbjöds, den dåliga belysningen, kvalmiga luften och de långdragna förhören med tystlåtna parter mumlandes framför domaren gör det sammantaget svårt att se tingen som ett folknöje.

Skranket som kravallstaket

Vad vet vi om själva görandet i salen, hur det gick till? Vintertid var salen tämligen mörk, förutom de stora fönsterytorna, som gjorde tings-salarna till avsevärt ljusare rum än bondstugorna, bestod belysningen av de sedvanliga rovoljelamporna och därtill enstaka talgljus som också skulle ses över.⁴⁰⁵ I de Geers novell "Ett urtima ting", som han skrev när han hade plats som skrivare hos en häradshövding i Skåne i början av 1840-talet, skildrar författaren tings-salen som ett stort lågt rum som lys-tes upp av fyra matta talgljus, en dyrbarhet vars veckor ständigt behövde putsas.⁴⁰⁶ Som tidigare avsnitt visar var rummet förvisso indelat i olika områden eller avdelningar, avsedda för tingets olika aktörer, men av dem var det sannolikt bara rätten som förblev stationär och sittande på sina platser under hela förhandlingens gång. Ledamöterna satt i rum-mets fond, ofta på ett podium som avgränsades av ett skrank, med par-terna och åhörarna stående framför sig. Troligtvis stod tvisternas båda parter bland åhörarna innan de i tur och ordning trädde fram till do-marbordet för att höras av rätten. Vid brottmål, där den tilltalade hade suttit häktad, förde fjärdings- eller länsman in honom eller henne från arresten genom åhörarskaran, ibland iförd fotboja.

Intressanta i sammanhanget är uttrycken "stå inför skranket", som van-ligtvis avser att provas eller stå till svars i en rättsgångssituation, och att "träda inom skranket", som betyder att man är villig att ta strid för nå-got.⁴⁰⁷ I tings-salarna kring sekelskiftet 1800 var det vanligtvis inte fram-för utan just innanför skranket man stod, för att avlägga eden eller sin vittnesskildring och svara rätten. Den rumsliga situationen varierade visserligen från ett tingshus till ett annat, men det finns mycket som tyder på att användningen av de flesta salar var ordnad på det viset. Se-nare tiders bruk är en indikation liksom det faktum att man svor eden med fingrarna på bibeln, som vanligtvis låg uppslagen framför härads-

405 Att belysningen var dålig är allmängods men tål att påpekas för att ge en bild av rummet. Garnert, Jan, *Anden i lampan: etnologiska perspektiv på ljus och mörker*, Carlsson, Diss. Stockholms Univ., Stockholm, 1993, men också De Geer 1892b

406 De Geer 1892b, s. 88.

407 Svenska akademiens ordbok april 2010, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>

hövdingen. Under en av sina resor i Skåne beskriver Anders Tidström rättssalen i Andrarum som den var utformad vid hans besök 1756: "Häradsalen var afskrankad, att allmogen fick stå emellan dörren och skranket. Främst stod ett ovalt bord, dervid långbord, vid hvilka nämndemännen såto, och parternas ställe var emellan dessa 3 borden."⁴⁰⁸ Hans redogörelse pekar på tre viktiga förhållanden som präglade salarna vid tiden; rätten satt ofta vid ett vanligt bord men bakom ett skrank, parterna saknade bord och stolar men stod innanför skranket, och åhörarna stod upp under förhandlingarnas gång. Också i Louis de Geers novell "Urtima ting", som baseras på hans erfarenheter av tingshållning i början av 1800-talet, skildras hur både parter och vittnen träder innanför skranket för att tala till rätten.⁴⁰⁹

I Fillinge öppnade sig skranket framför domarens bord så att vederbörande kunde ställa sig på podiet och höras och synas av såväl rätten som åhörarna. I redan nämnda Nordmarks härads tingshus i Långelanda, Värmland, satt nämndemännen i en halvcirkel runt domarsätet och vände ryggen mot åhörarna, men även här är det troligt att man fick gå innanför skranket, ända fram till domarens bord. Som jag tolkar det tjänade sargen som löpte på skrankets utsida snarast för tingsmenighetens att hålla i, luta sig mot, när de trängde sig fram för att höra vad som sades. En annan ålderdomlig inredning, som också härrör från tiden är Kåkindes härads tingshus i Vårsås, Västergötland, där utrymmet innanför skranket var mycket rymligt och upptog nästintill en tredjedel av salens yta. Samma form av inredning syns i ritningen till Villåttinge härads tingshus i Malmköping från 1780-talet.⁴¹⁰ Vi vet inte om den förverkligades, men enligt förslaget uppläts två tredjedelar av salen åt rätten och parterna, och en tredjedel åt åhörarna. Den väggfasta bänk som löpte kring hela rummet, även innanför skranket, var inte avsedd för nämndemännen, som hade andra anvisade platser, och det är troligt att man i Malmköping till och med tänkte sig åhörare sittande på samma sida om skranket som rätten.

⁴⁰⁸ Tidström, Anders, *Anders Tidströms resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756: med rön och anmärkningar uti oeconomien, naturalier, antiqviteter, seder, lefnads-sätt*, Dansk-skaansk forl., København, 1980[1891], s. 70 Tidström var mineralog och kemist och lärjunge till Linné. Andrarums tingshus tjänade visserligen en bergslagsrätt men det finns ingen anledning att tro att det skilde sig väsentligen från andra tingshus.

⁴⁰⁹ De Geer 1892b.

⁴¹⁰ Originallet förvaras av Malmköpingsortens hembygdsförening men finns publicerad i Sturkell 2009, s. 42.

Skranket kan uppfattas som ett symboliskt viktigt byggnadselement som inte bara hindrade rätten från att bli komprometterad, utan också markerade dess upphöjda ställning – rätten hölls rumsligt isolerad för att visa att den var objektiv och rättvis och stod fri från personliga relationer och beroendeförhållanden. Men om vi förutsätter att tingets alla aktörer i själva verket trädde innanför skranket vid en eller annan tidpunkt under förhandlingarna, förefaller dess innebörd förändras. Kanske bör det inte förstås som en absolut gräns, utan mer som ett praktiskt hjälpmedel, ett kravallstaket som säkrade lugn, sittplats och benutrymme åt åldriga nämndemän, och dessutom plats för rättegångens deltagare. I Märta Helena Reenstierna skildring av tinget i Fittja i mars 1803 beskriver hon hur man tvingades hålla tingsalen öppen för att alla skulle få ta del av det som försiggick.

Trängseln var så stor att Domhafvanden måste eftermiddagen i hemlighet flytta Tinget uti en annan Sal, hvarest mindre mängd folk insläpptes, hvilket efven måste ske dels lönnligt, dels ock med våld. Rum, Loger, trappor, gård och Allén vimlade af menniskor. Vi insläpptes med stor möda, men Hans Abr: [hennes son, som var militär!] kunde på eftermiddagen ej komma in i rummet, utan Patrouillerade hela dagen.⁴¹¹

Förutom att episoden pekar på människors intresse för tinget och särskilt för de spektakulära målen, är den intressant för att den explicit talar om makten som folksamlingen utövade på själva rättegångssituationen. Läger jag dessutom till de skildringar av fylla och oredighet som förekommer i materialet framstår skranket nästan som en nödvändighet. Även om vi betraktar skranket som en funktionell möbel istället för ett slags skiljelinje mellan de rena och de orena, bör vi likväl tänka att man inte stegade inte innanför skranket när eller hur som helst. Att det fanns mer eller mindre uttalade regler som styrde hur människor rörde sig i tingsalen kan vi förutsätta. Som jag också var inne på i tidigare avsnitt, kan skrankets genomslag onekligen ses som en del i den judiciella revolutionen eftersom det faktiskt upprättade en tydlig distans mellan rätten och åhörarna. Det fysiska avståndets effekter kanske inte formulerades som en avsikt, men det kan inte ses som en slump att både skranket och podiet snabbt blev gängse element i tingssalarna.

Ämbetsmännens vanor och territorier

Wid Svinstad kan ej tyckas mindre bekvämligare än här wid Fillinge, ty här

⁴¹¹ Reenstierna, s. 295.

är brist på allt vad man behöfver köpa till underhåll, ja icke en gång wid tingshållandet, kunna (vi) utan största möda få ett bord eller en stol, det händer och att domhafwanden får svårigen exponera sig att slippa ligga på golwet i brist på säng.⁴¹²

Denna anteckning gjordes vid vintertinget 1752 angående Bankekindes härads tingsställe i Fillinge rusthåll som vid denna tid ansågs erbjuda rätten undermåliga förhållanden. Femtio år senare hade situationen förbättrats avsevärt och både juristerna och nämndemännen disponerade egna kammare i det stora nybyggda tingshuset i samma by. I stor utsträckning var det häradshövdingen och hans biträden som hade företräde till tingshusets olika rum under tingen, även om förhållandena varierade, till och med inom en och samma domsaga.⁴¹³ Beroende på hur långt de hade att resa anlände de till tingsplatsen dagen före tingen eller samma morgon, och med dem anlände också de aktuella handlingarna som annars förvarades i häradshövdingens hem. I tingshuset disponerade domaren och skrivaren vanligtvis varsitt rum som ofta fungerade som både arbetsrum och sängkammare. Som jag redan har nämnt var häradshövdingens rum sällan stort, ibland mindre än skrivarens och ofta hälften så stort som köket. Däremot var det alltid placerat på samma plats, längst in i byggnaden och som vi kommer att se i senare kapitel var häradshövdingens rum det i byggnaden vars läge i strukturen förändrades minst över tid. Kanske handlade det vid denna tidpunkt om erfarenheter av en praktisk vardag, om den tillresta domarens behov av lugn och kanske trygghet i en stökig miljö, och om att försöka upprätthålla ställningen som domstolens rättmätiga ordförande. Häradshövdingen och skrivaren, i den mån de anlände till huset innan övriga deltagare, nådde alltid tingssalen direkt från sina kammare.⁴¹⁴ Det betydde också att ingen av dem hade möjlighet att lämna sina kammare eller huset utan att passera den stora salen och förstugan, eftersom deras rum i regel inte öppnade sig mot de andra kamrarna.⁴¹⁵

⁴¹² LV, BHA, Bankekindes häradsrätts dombok, vinterting 1752.

⁴¹³ Inte minst Hugo David Hamiltons erfarenheter 1809-1811 tyder på stora skillnader mellan tingshusen inom samma domsaga, i Hamiltons fall omfattade den tom 1809 de tre häraderna Kinne, Kinnefjärding och Skånings och from 1810 även Lasse. Hamilton, s.43, 51, 59, 63, 97 och 112.

⁴¹⁴ Exempel Källängen (Kinnefjärdings), Holmestad (Kinne), Glumslöf (Rönneberga), Kärra (Askims och Östra Hisings), Eksjö (Södra Vedbo), Hullaryd (Norra Vedbo), Långelanda (Nordmarks), för att nämna några.

⁴¹⁵ Helt apart är tidigare nämnda Sunnerbo härads tingshus från 1818, där enligt ritningen, en hushållerska förfogade över en egen kammare vilken dessutom stod i

Tingets praktiska vardag handlade till ganska stor del om logi, för ordföranden och skrivaren i första hand, men också för nämnden, länsmännen och allmogen. En av anledningarna till varför Bankekindes härads en gång flyttade sin tingsplats till Fillinge rusthåll på 1740-talet var att det var bekvämt och väl inrättat för sammankomster och att dessutom allmogen och andra tingssökande kunde övernatta bekvämt i byn.⁴¹⁶ Som framgick av tidigare avsnitt tycks häradshövdingens och skrivarens kammaren i de nya hus som uppfördes vid sekelskiftet 1800 alltid ha försetts med bord, stol, arkivskåp – och sängställ. I en episod i sina självbiografiska *Minnen*, beskriver Louis de Geer hur han en sömlös natt 1846, i Albo härads tingshus i Brösarp, bestämde sig för att stiga upp och skriva ett brev:

Emellertid låg jag i mörkret och kom ihåg att elddonet var inlåst i det stora arkivskåpet. Jag steg upp och trefvade mig dit, sedan jag med svårighet letat upp nyckeln. Jag öppnade en dörr och kände på hyllorna; min hand mötte endast stenar och knifvar m.m, och jag påminte mig nu huru denna samling af mordvapen, som varit förevisade i rannsakingarna och här inlagda, till större delen voro fläckade av blod. I ett annat fack fann jag dock slutligen hvad jag sökte och snart satt jag färdig att börja mitt friarebref.⁴¹⁷

Domhavanden de Geer var sannolikt en av dem som övernattade i sitt arbetsrum i tingshuset, därav arkivskåpet. Tingshuset i Brösarp var uppfört 1815 och inrymde då, förutom sal och förstuga, en kammare för häradshövdingen, en för skrivaren, en för länsman och ett arkiv, och på vinden fanns ytterligare kammare.⁴¹⁸ I tingshusen i Källängen, Möns-terås och Fillinge var förhållandena liknande. Där var häradshövdingarnas rum också inredda med arkivskåp, eller pappersskåp som de kallades, säng, skrivbord och stol.⁴¹⁹

direkt förbindelse med tingsalen, till och med till den skrankinhägnade delen av salen. Det är den enda gången en kvinna förekommer, såsom aktör, i källmaterialet från denna tidsperiod.

⁴¹⁶ LV, BHA, Bankekindes härads tingsställe Fillinge rusthåll, 1737–1754.

⁴¹⁷ De Geer 1892a, s. 101.

⁴¹⁸ Tingshuset finns kvar men är till sitt inre mycket ombyggt sedan det slutade fungera som domstolslokal 1892. Uppgifter om husets rumsdisposition är hämtade ur Nya Lagberedningens sammanställning från 1884. Ritningen som finns på riksarkivet, av Albo härads tingshus, föreställer en annan byggnad.

⁴¹⁹ LG respektive LV, Kvitton från uppförandet, Kinnefjärdings häradsrätts arkiv, Bankekindes häradsrätts arkiv, Stranda häradsrätts arkiv.

Att dessa ämbetsmän övernattande i själva tingshuset förbryllade mig till en början. Samtidigt som det bör ha gjort dem förtrogna med miljön på ett sätt som bara övernattande kan åstadkomma, tycktes det i mina ögon ha försatt domaren i en sårbar situation. I synnerhet om tingshuset rymde andra nattgäster, och gästgivaregården med utskänkning och fler övernattande låg ett stenkast därifrån, verkade häradshövdingens auktoritet i viss mån åsidosatt. Jag resonerade utifrån idén att även om den rumsligt betingade intimiteten aldrig i själva verket innebar att domarens integritet kränktes, torde den ha inneburit ett hot om kränkning som i sig undergrävde hans position. Snart insåg jag emellertid att maktpositioner och relationer av överordning och underordning i hög grad har upprätthållits i historiska samhällssystem där den rumsliga, kroppsliga närheten har varit stor och det är snarare min egen (tids) föreställning att auktoritet och maktutövning kräver rumslig distans, vilken satt ramarna för en sådan tolkning. En fråga som vore intressant att utveckla är vilken roll klädedräkten torde ha spelat i sammanhanget. Historikern Maria Cavallin, som har studerat länsmän under 1700-talet, beskriver hur dessa ämbetsmän beklagade sig över kostnaderna som den för auktoriteten nödvändiga ämbetsdräkten innebar.⁴²⁰ Mot bakgrund av den intima rättegångssituationen framstår också häradshövdingens uniform och tjänstevapen som långt viktigare än ståtliga attributer. Förutom att sitta i förhandlingar förefaller domaren och skrivaren också ha ägnat tiden under tingen åt att avverka det nödvändiga arbetet att sätta upp protokoll, skriva in i domboken och kollationera, det vill säga kontrollera avskrifter mot original. Arbetet utfördes i arbetsrummen i tingshuset, dit också människor kom med sina ärenden. Det förekom att notarien, eller en av dem om de var flera, sysslade med handlingarna i sitt rum samtidigt som förhandlingar hölls i salen. I Hugo Hamiltons redogörelse för farfadern Hugo David Hamiltons tid som notarie 1809–1810 beskriver han hur han först mest hade suttit och skrivit och bara då och då varit ”ute” för att höra på tingen, men hur han så småningom alltmer ”var mest ute och hörde på hur målen handterades”, dock utan att fungera som protokollförare.⁴²¹ Vilka arbetsuppgifter notarien betrodde med tycks ha varierat, men främst handlade det om skrivarbete och så kallade expeditioner. Tingen var lukrativa tilldragelser för häradshövdingen, vars inkomst till viss del bestod av olika former av kontanta extraförtjänster, så kallade sportler. En del

⁴²⁰ Cavallin Aijmer.

⁴²¹ Hamilton, s. 64.

38. Trögds härads tingshus i Litslena från 1774 ligger som en flygel till det gamla gästgiveriets mangårdsbyggnad som vi ser i fonden. Nedanför tingshuset, längst till höger i bild, ser vi landsvägen (nuvarande väg 263) och den medeltida kyrkan ligger bara några hundra meter västerut. Listlena utgjorde något av en nod i trakten, här korsades vägen från Uppsala med vägen från Enköping. Det var en bra plats för ett gästgiveri, och ett tingshus. *Foto Olinska stiftelsen.*

av saköret tillkom honom, och framför allt erhöll han betalning för att skriva ut eller skriva under vissa handlingar, expeditioner.

Länsman hade också ett rum som också kunde vara utrustat med en säng, och att han verkligen var närvarande kan vi räkna med. För det första var det lagstadgat i 1734 års lag, rättgångsbalken kapitel 2, 5§: "Kronofogde, eller Länsman, bör vid Tinget alltid när vara, och gå Rätten tilhanda i thet, som til theras embete hörer", och enligt de studier av fögderiets verksamhet under 1700- och 1800-talet som har gjorts var det till nästan uteslutande del länsmännen och inte kronofogdarna som fanns representerade.⁴²² För det andra hade också länsman ekonomiskt intresse av att finnas på plats för att säkra de inkomster som tingen ge-

⁴²² Westerhult, Bo, *Kronofogde, häradskrivare, länsman: den svenska fögderiförvaltningen 1810-1917*, Gleerup, Diss. Lunds Univ., Lund, 1965, Cavallin Aijmer.

39. Grans gård utanför Bålsta, Uppland, var tingsställe för Håbo härad under hundra år, från 1730-talet till 1857. Tingen hölls i själva mangårdsbyggnaden, det var en praktisk lösning som gagnade alla parter och det fanns många härader och tingslag i landet som hade ordnat sin tingshållning på samma sätt. Foto Olinska stiftelsen.

nererade för hans del, i första hand del i saköret. När tinget förorsakades av en häktning var det också hans ansvar att med fjärdingsmannen till sin hjälp ledsaga den häktade och att se till att förhållandena i arressten var drägliga. Eftersom han var en drivande person vid tingshusbyggnadsskyldiges sammankomster är det troligt att hans rumsliga villkor i tingshuset var goda. I Bankekinds, Kinnefjärdings och Stranda härader var länsmännen mycket aktiva i planerings- och byggprocessen och arbetet de utförde arvoderades de för. Att fungera som kassör och projektledare för tingshusbygget låg inte inom ramen för länsmanssystemet, däremot dokumentationen av häradsmedlens användning. Som flera forskare har påvisat kunde relationen mellan länsman och bönderna ofta präglas av missnöje, men så var länsman också en person som hade sitt finger med i många sammanhang i det samhälle där häradsrätten

verkade.⁴²³ Förutom upprätthållandet av lag och ordning och funktionen som åklagare vid tingen deltog han vid olika syner och inspektioner, han kontrollerade skjutsväsende och godkände socknarnas val av fjärdingsman.⁴²⁴ I flera av funktionerna hade han också rätt att ta betalt för sina insatser vilket bör ha varit en av orsakerna till missnöje. Relationen mellan härads hövding och länsman kunde också vara ansträngd även om, eller kanske eftersom den förstnämnde befann sig långt över den senare i den sociala hierarkin.

I vilken mån statstjänstemännen som rörde sig i tingsmiljön *upplevde sig* ha större rätt till tingshuset än tingsmenigheten kan jag inte med säkerhet påstå, men det finns skäl att tro att så var fallet. Att härads hövdingen gjorde det kan möjligen tyckas självklart. Förutom den klasskillnad som hans sociala bakgrund och funktion som ämbetsman innebar i relation till de flesta han mötte vid tinget, och som förmodligen gav honom råg nog i ryggen att stiga in i tingshuset som om det var hans, antyder de Geer och Hamilton också att domarens långa arbetsdagar och de rumsliga umbäranden som tingen medförde för hans del, gav honom ett givet företräde till tingshuset. Han var så att säga värd det. En aktivitet som återkommer i flera biografiska skildringar från tiden, och från slutet av seklet, är juristernas kortspel.⁴²⁵ Det kan tyckas som en trivial detalj i sammanhanget, men som jag tolkar det visar också spelandet med vilken frimodighet de rörde sig i miljön, som någon som har gjort platsen till sin, i vissa fall genom upprepat och långvarigt bruk, men framför allt genom en föreställning om rättighet till rummet.

Vad beträffar länsman visade hans agerande i tingshusfrågorna att häradsborna höll det för självklart han skulle ikläda sig rollen som byggkontrollant och/eller kassör. Även om jag inte har funnit någon uppgift som tyder på att funktionen ålåg honom, är det möjligt att det fanns ett sådant direktiv. Det skulle förklara varför han tog initiativ till nybyggnader och restaureringar, en annan anledning kan vara att han arvoderades för utfört arbete i byggprocessen. Även mellan tingen kunde han ha ärende till tingshuset, i händelse av uppbördsstämmor, mantalskrivningar eller andra sammankomster där han bistod härads skrivaren

⁴²³ Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd: den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775*, Institutet för rättshistorisk forskning, Diss. Stockholms Univ., Stockholm, 1993.

⁴²⁴ Westerhult, s. 85-106.

⁴²⁵ Hamilton, Améen, Bengtsson, Lekander, Axel, 'Som tingshäst på Öland vid seklets början', Kalmar län (Kalmar. 1963), 1949, s. 51-69, 1949.

eller kronofogden. Länsman hade på så vis, genom sin praktisk ekonomiska relation till huset, ett slags övertag i brukssituationen; här var han känd, här kände han varje vrå. Kontrollfunktionen hade gjort att tingshuset i sin helhet hade blivit hans, och därutöver hade han dessutom en för honom anvisad kammare som inte var tillgänglig för allmogen. Ritningarnas beteckningar "kronobefallningens rum" eller "rum för kronobetjäningen" syftade i regel på länsmans kammare.

Nämnden och allmogen

Nämndemännens ställning i lokalsamhället har beskrivits i flera sammanhang liksom nämndens betydelse som garant och kännetecken för den folkliga förankring som de flesta menar präglar svensk rättstradition.⁴²⁶ Om häradsnämndens sammansättning, storlek, befogenheter och makt i rättsprocessen vet vi också ganska mycket, men desto mindre om ledamöternas plats och relationer i tingshuset, när de anlände, var de övernattade och intog sina måltider etc. I jämförelse med häradshövding och skrivare, som vanligtvis inte var uppvuxna i trakten, varierade sannolikt deras agerande i rummet mer från en trakt till en annan beroende på lokal sedvana och enstaka tongivande individer. Många gånger figurerade nämndemän i tingshusbyggnadens planeringsprocess och var bland häradsborna de som hade störst inflytande över tingshusets utformning, vid sidan av byggmästaren, länsman och häradshövdingen. Att de vanligtvis disponerade ett särskilt rum, ibland mycket stort, pekar också på att de tog tingshuset i anspråk med visst mått av självklarhet. I Fillinge fick de ett rymligt rum i anslutning till köket, i Kåkindes härads tingshus i Vårsås, Västergötland, förfogade nämndemännen över ett rum på bottenvåningen som var lika stort som tings salen på andra våningen. Att skissen som hade upprättats i Stranda härad föreslog att allmoge och nämnd skulle dela på ett vindsrum, "öfver köket nämnd och allmogens rum under afbidan af företräde hos Rätten" visar samtidigt att nämndemännen inte alltid avskildes från den menighet vars ärenden ledamöterna också var satta att döma i.⁴²⁷

⁴²⁶ Westman, Karl Gustaf, *Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet: en studie med särskild hänsyn till uppländska domböcker*, Uppsala, 1927, Lindstedt, Gustaf 'Häradsnämnden, dess tillsättning och funktion' samt Munktell, Henrik 'Häradsrätt och häradsnämnd' *Domsägorna i Sverige.*, Igo-förl., Stockholm, 1944, Modéer 1994, s. 41-44, Inger, s. 50-51.

⁴²⁷ RA, ÖA, Ritningar av profana byggnader i landsorten, Mönsterås tingshus, Kalmar län, häradets eget förslag.

En beskrivning från senare tid antyder att också nämndemännen kunde övernatta i tingshusen, trots att utrymmet var litet. Tingshuset i Sveg, Härjedalen uppfördes i slutet av 1870-talet och på bottenvåningen, i en stor kammare bredvid förstugan, fanns sängplatser för alla tolv nämndemännen.⁴²⁸ Rummet var möblerat med sex väggfasta dubbelsängar, tre i rad vid golvet och tre nära taket och vid varje dubbelsäng fanns en hylla med plats för snusdosa, pipa och andra småsaker. Det var en praktisk, ekonomisk men rumsligt snål lösning som inte tillät krav på kroppslig integritet. I folklivsarkivets uppteckningar förekommer också en skildring i vilken berättas hur även tingssökande kunde övernatta i tingshuset: "Den menighet som inte fick sina ärenden uträttade första eller andra dagen måste, om de voro långväga ifrån, ligga över till dagen efter. För detta ändamål var i nedre våningen i tingshuset ett stort antal sängar med bottnar av säckväv [...] men inga sängkläder, utan bönderna fingo lägga sina rockar under huvudet, eller kappsäck, och reda sig så gott de kunde. Det kunde vara plats till fyra personer i varje säng och var ett halvt dussin sådana sängar."⁴²⁹ Hur vanligt det var att allmogen övernattade, och tilläts övernatta i själva tingshuset vet jag inte men det är troligt att det inträffade på flera orter.

Tingen innebar stor aktivitet, men för deltagarna också långa perioder av väntan. För allmogens del handlade det om att invänta att rätten tog upp just deras ärende till behandling. Under tiden fick de uppehålla sig där plats erbjöds, flera av dem valde säkert att själva salen, medan många slog sig ner i allmogens rum om ett sådant fanns, eller i förstugan, trappan, eller gästgivaregården om väntan blev lång.

Som jag konstaterade tidigare fanns i de flesta 1700- och tidiga 1800-talstingshusen också ett stort kök med bakugn och i vissa hus byggdes det nästintill lika stort som salen.⁴³⁰ Det var i boställenas och i viss utsträckning herrgårdarnas mangårdsbyggnader som de verkliga motsvarigheterna till tingshusens kök återfanns, och det hände att de var belägna på samma plats i en salsplan.⁴³¹ Att döma av diskussionen som fö-

⁴²⁸ Bromée, s. 171.

⁴²⁹ Salomonsson, s. 66. Huset som åsyftades var uppfört i slutet av 1820-talet och slutade användas 1896.

⁴³⁰ Uppgiften bygger på ritningsmaterial, syneprotokoll och brandförsäkringshandlingar. Jag har bara funnit ett tingshus som uppfördes med kök utan bakugn vid den här tiden, Halmstad härads tingshus i Kvibille, RA, SVAR, Brandförsäkringsverkets arkiv, brandförsäkringshandlingar daterade 25 november 1856.

⁴³¹ Ulväng resonerar om köksfunktionen på flera ställen, se kapitlet 5 och 6, även Dunér & Hall 1995, Arvastson, s. 50–84.

regick byggandet av ett nytt tingshus för Orusts och Tjörns tingslag i Svanesund, Bohuslän 1753, var köket vid den tidpunkten och på den platsen inget självklart inslag i tingshusen.⁴³² Åsikten framfördes att det nya huset också borde innehålla kök och skafferi eftersom gästgivaren "ej är försedd med tillräckeliga rum till wederbörlig betjäning wid folkrika sammankomster, helst han härstädes icke är någon jordägare utan endast till the resandes betjäning wid öfverfärgningen har sitt tillhåld i en liten på steenklippa uppförd byggning." Citatet antyder att allmogen skulle kunna betjänas i köket, att man skulle kunna få något att äta, och sannolikt var det just för att komplettera gästgivarens kosthåll de en gång introducerades i tingshusen. Vid sekelskiftet 1800 hade köksfunktionen i tingshusen blivit regel.

Vem som arbetade i köket, eller bara uppehöll sig där, och vem köket betjänade framgår inte tydligt av källmaterialet, men det är inte orimligt att tänka sig att också detta rum kunde fungera som uppehållsrum för tingssökande, i varje fall vintertid. Köksfunktionen bör ha inneburit att en eller flera kvinnor anlätades under tingen, även om det saknas kvitton på arvoden eller utposter i räkenskaperna.⁴³³ Syneprotokoll och räkenskaper visar att tingshusen var utrustade med sängar, bord, stolar, kökshyllor, hinkar och stop, men sammanlagt var det inte många möbler och de knöts inte till särskilda rum. Att domaren och notarierna övernattade i tingshusen har jag redan konstaterat, sannolikt också länsman om han hade långt att fara, nämndemännen och ibland allmogen. Troligen sov dessutom köksbetjäning i köket under tingen och i ett fåtal byggnader hade hushållerskan eller kokerskan till och med ett eget rum intill tingsalen. Även om allmogen också kunde få viss förtäring i köket var det förmodligen rätten som i första hand skulle erbjudas mat. I synnerhet torde det ha gällt tingshus som hade en särskild matsal, vilken oftast var djupt belägen i rumsordningen. När en sådan saknades satt måhända rätten i salen, eller på möbler som var så enkla att de inte förtjänade att nämnas.⁴³⁴ En annan möjlighet är att köken i för-

⁴³² GLA, Orust och Tjörns häradsrätts arkiv, Vintertinget 17 mars 1753.

⁴³³ I Lenhovda tingshus, Konga och Uppvidinge härader från 1777, i Mönsterås, Stranda härad, 1800, i Kinnevalds härads tingshus, uppfört 1803, i Ljungby tingshus, Sunnebo härad, uppfört på 1820-talet, och Vårsås tingshus, Kåkindes härad, byggt omkring 1810.

⁴³⁴ LV, Stranda häradsrätts arkiv, A1a:53, utdrag ur domboken 13 augusti 1800. Källången, protokoll från 9 maj 1787, se Hallbäck 1970, appendix 1-4, och LG, Kinnefjärdings härads arkiv, FX:1, Handlingar rörande tingshuset i Källången 1787.

sta hand skulle betjäna juristerna, och att de intog måltiderna i sina kammare.⁴³⁵ Slutligen bör också sägas om vindsrummen, som inreddes i majoriteten byggnader vid tiden, men vars användning sällan finns dokumenterad, att de förefaller ha använts till en mängd olika ändamål, som arkiv, övernattningsrum, uthyrningsrum eller lager. Vindarna framstår inte som särskilt avsatta eller tillgängliga för endera aktören, och användningen förefaller också ha förändrats ofta över tid. De redan nämnda, nedklottrade raderna som antecknades på Stranda häradsbors skissförslag av tingshuset i Mönsterås, angav funktioner som alla var mer eller mindre direkt knutna till tinget.⁴³⁶ Det första vindsrummet var avsett för dräng och foder (eller saker, eller säckar – handstilen är otydlig). Vi kan inte veta vem drängen arbetade för och vi kan bara gissa oss till hans funktion under tingen, men det är anmärkningsvärt att man tänkte sig ett särskilt rum för honom i tingshuset. Det andra rummet avsågs för kronobetjäningen, som också hade tillgång till rummet mellan tingen. Det tredje rummet skulle rymma domböcker och den viktiga häradskistan där bland annat bötesmedel förvarades. Slutligen, var det fjärde rummet för nämnden och/eller allmogen, där de kunde invänta sin tur i förhandlingssalen.

Om nämndens och allmogens anvisade platser, och upprätthållna territorier i tingshusen, kan sammanfattningsvis sägas att det förekom tingshus med separata avdelningar för nämnd och allmoge där nämndemännen inte behövde uppehålla sig i samma rum som övriga häradsbor, även om de var tvungna att passera samma gårdsplan, entré och förstuga som tingsmenigheten, för att nå sin kammare. Allmogen, den tingssökande allmänheten som det senare skulle komma att heta, kunde ibland disponera ett särskilt rum, men oftare fick de röra sig mellan förstugan, köket och salen.

Tingshuset mellan tingen

Om de återkommande tingen representerade ett slags fest, präglades det vardagliga livet kring tingshusen sannolikt mer av lokaliseringens praktiska aspekter. Som jag skrev om i tidigare avsnitt låg tingshusen,

⁴³⁵ Under perioden fanns också tingshus som rymde en matsal, exempelvis Fillinge tingshus eller det gamla tingshuset i Källängen som ersattes 1787. Däremot vet vi inte vem som serverades middag matsalen.

⁴³⁶ RA, ÖA, F I baa: ärenden rörande profana byggnader i landsorten, Stranda härad, Mönsterås tingshus.

med få undantag, i eller i direkt anslutning till en by.⁴³⁷ Jordbruk omgav byggnaden, åkerbruket snuddade vid fasaderna, grisarna bökade ett stenkast från domarsätet och människor och hästar passerade förbi huset vare sig häradsrätten höll ting eller inte.

I regel låg tingshuset granne med ett gästgiveri. Kopplingen mellan gäst- och tingshållning hade dels sin grund i allmogens sedan medeltiden kända skyldighet att erbjuda häradshövdingen kost och logi under tingsperioderna, så kallad tingsgästning. Dels föll det på häradsrättens lott att kontrollera att gäst- och skjutshållning sköttes, även om Kungl. Befallningshavande förordnade gästgivarna och utövade tillsyn via länsman.⁴³⁸ På 1700-talet hade tingsgästningen som naturaförmån visserligen ersatts av en avgift, tingsgästningspenningen, som domaren och nämnden delade på såsom ett slags traktamente. Men traditionen att hålla middagar vid tingen var etablerad, därvidlag förändrades ingenting efter att också tingsgästningspenningen hade avskaffats i mitten av 1800-talet. Häradsborna hade flera intressen av att tingshuset låg i närheten av gästgivaregård och skjutshåll. Förutom rättens behov av kost och logi, som delvis tillgodosågs av funktionerna i tingshuset, kunde också behovet av stallar, vagnskjul, vedbodar och avträden tillgodoses med skjutshållets byggnader. Hur man ordnade gäst- och skjutshållningen, och hur stor genomströmningen av resande var varierade mellan olika delar av landet och situationen förändrades också över tid under den här perioden.⁴³⁹ Oavsett landsdel och tidpunkt tycks det emellertid ha

437 1734 års lag, BB, kap 28, §2: Gårdarna skulle ligga vid allmänna lands- och sjövägar på ett avstånd av högst två mil från varandra och vara försedda med "nödiga hus för vägförande, gäststufvu med sina kamrar, stall och vagnslider med alt innanrede" I vissa härader åtog sig en enskild person skyldigheten under en längre tidsperiod, i andra härader alternerade den mellan olika gårdar. Carl Georg Psilanders och Jonas Mellins resejournaler från Skaraborg sommaren 1795, redigerade och utgivna av Allan Löfgren i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*. 1981/1982, *Vägar och vägförande i Västergötland*, Skaraborgs länsmuseum, Skara, 1981 under rubriken 'Psilander och Melling – två resenärer i Västergötland 1795' och G. Silverstråhles laveringar av samma miljöer som finns även de finns publicerade i Löfgrens text, original i Konstakademin, Gadd, s. 264 och *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*. 1978, Nordiska museet, Stockholm, 1978, Dunér & Hall, Erixson, Sigurd, 'En släktby och dess stamfader', *Svenska kulturbilder*, 1934.

438 Om gästgiveriernas skyldighet att föra bok över sina besökare och resenärernas skyldighet att ansöka om respas i händelse att länsgränsen överskreds. Hartmann, Per, *Svenskt gästgiveri genom tiderna*, H. O. Boquist, Stockholm, 1947 och *Fataburen* 1978.

439 Garnert, Jan, 'Ur skjutsväsendets historia.', *Fataburen*, 1978, s. 91–124, 1978. I 1734

varit vanligt att tingshuset nyttjades av gästgivaren mellan tingen, och det förekom att gästgivaren åtog sig att ansvara för tingslokaler. Relationen byggde med andra ord ofta på ömsesidigt beroende.

I praktiska termer innebar gästgivarens nyttjande av tingshuset att det, i bästa fall, städades och värmdes upp regelbundet – även mellan de mer eller mindre sällsynta tingstillfällena. På vissa orter tycks tingshuset ha utgjort ett bättre alternativ till den vanliga gäststugan och uppläts till bemedlade resenärer. Under sin resa i Skåne 1759 antecknade så Abraham Abrahamsson Hülphers att resesällskapet vilade “i den nyligen av sten uppsatta tingsstugan i Nybble.”⁴⁴⁰ I sina självbiografiska minnesanteckningar från en resa 1846 skriver Louis de Geer hur han stannade för natten i skånska Fjälkinge, där han året dessförinnan hade suttit ting i Villands härads tingshus invid gästgiveriet.⁴⁴¹ Eftersom han kände upppasserskan, frågade han henne om han fick övernatta i tingshuset istället för i det otrevliga gästgiveriet, men hon svarade att huset var upptaget av ett herrskap som skulle klä om efter en bal i ett närbeläget slott. Förutom att anteckningen låter förstå att gästgivaren hade tillträde till tingshuset, antyder den också att tingshuset inte bara nyttjades av bönderna utan också, och måhända i högre utsträckning, av herrskap.

Från senare delen av 1800-talet vet vi via Nya Lagberedningens uppgifter att tingshusen också fyllde funktionen som allmänna möteslokaler i olika sammanhang, för exempelvis hållande av uppboresstämor, mönstringar och mantalsskrivning, och det finns inget skäl att tro att det tidiga 1800-talets byggnader fungerade annorlunda.⁴⁴² Vem som hade rätt att använda tingshuset tycks sällan ha varit föremål för debatt eller konflikt, i relationen mellan tingshusbyggnadsskyldiga häradsbor och gästgivaren var det främst underhållet som kunde vara källa till tröta. I den mån vanligt folk reste längre sträckor valde de sannolikt inte att be gästgivaren om nyckeln till tingshuset när de stannade till vid skjuthållet, men om de gjorde det fanns förmodligen inget som hindrade dem från att uppehålla sig i huset. Som jag ser det finns ingen byggnad idag som vi förhåller oss till på likartat sätt, tingshuset var vare sig öppet

års lag omtalades endast gästgiveriet i samband med skjutsfrågorna men 1878 års skjutsstadga gjorde skillnad mellan gästgiveri och skjutsstation. Sannolikt fanns även under 1700-talet gästgiverier som inte utgjorde skjutsstationer.

440 Sannolikt menade Hülphers Nöbbelöv där ett nytt tingshus just hade byggts (Schiller, s.18).

441 De Geer 1892b.

442 NLBb.

eller ointagligt, det tillhörde många men bara ett fåtal ansågs sig ha företräde till och i det, det signalerade särskildhet men användes samtidigt inemellan, och utan större affär, för ändamål som inte hade något med rättsskipning att göra.

Sammanfattning

Människors rörelser i och kring tingshusen tycks inte i egentlig mening ha stridit mot de idéer om domstolsbyggnadens utformning som framträdde i planeringsskedet, och inte heller mot den användning som arkitekturen i sin byggda form uppmanade till. Däremot belyser den praktiserade användningen, i motsats till den föreställda användningen, hur intimt och på samma gång socialt differentierat rättens rum var vid den här tidpunkten. I tingsmiljön vistades människor mycket nära varandra, rumsligt, kroppsligt, samtidigt som vissa av dem vidmakthöll sin funktion som auktoritet, ämbetsman, överordnad och makthavare. Tingshuset var platsen där dödsdomar utdömdes och människors liv begränsades, bemästrades, kontrollerades *samtidigt* som det inrymde stora kök med bakugn och skafferier, och fungerade som sovrum, mat- och festsal och lagerlokal. I salen fanns podiet och skranket som upphöjde och avskilde rätten från menigheten, men situationen under förhandlingarna präglades i första hand av rörelse: människor kom och gick, parter och åhörare delade samma utrymme, i många fall troligen också vittnen. Det intressanta är att dessa konstateranden inte motsäger varandra, däremot återges de sällan vid samma tillfälle. Det är som om bakugnen och skranket tillhörde två olika historieskrivningar.

Den oreda som vid första anblick präglade rummet där rätten skipades, för att människor trängdes och tog plats, innebar inte att den sociala ordningen, eller domstolens auktoritet ruckades. Ritningen förmedlade en prydligt klassicerande arkitektur som fördelade aktörerna över skilda utrymmen i strukturen, och så skedde också, tingshuset uppfördes som en i sin kontext apart byggnad vars disposition separerade somliga av tingets deltagare från varandra, medan andra fördes samman. Och trots att avstånden i byggnaden var små och aktörerna tvingades råka varandra i byggnadens entréer och passager, att kökets dofter spred sig i hela huset och att alla delade samma skämda luft och avträde, underhöll de rumsliga förhållandena likväl tidens sociala hierarkier.

Tingshus *tar form*

KRING
SEKELSKIFTET
1900

TINGSHUSET I LEKSAND, *en djupstudie**Bakgrund och planeringskede*

IBÖRJAN AV SEKLET 1900 bestod Nedansiljans domsaga i Dalarna av Leksands, Gagnefs och Rättviks tre tingslag som hade skilda tingsplatser, nämnder och ekonomier.⁴⁴³ Leksands tingslag, med socknarna Leksand (med Djura kapell), Siljansnäs, Ål och Bjursås, höll ting i ett tingshus uppfört på 1820-talet vid Leksands kyrka. Gagnefs tingslag, som utgjordes av socknen med samma namn och av Mockfjärds kapell, sammanträdde i skolhuset i Gagnefs kyrkby. Rättviks tingslag bestod av Rättvik, Boda och Ore socknar och höll ting i ett tingshus också det uppfört på 1820-talet. På grund av de rumsligt enkla förhållandena vid tingen i Gagnef och att man där bara höll två lagtima ting per år, föreslog Justitieombudsmannen (JO) för Kungl. Maj:t 1914 att tingslaget borde slås samman med Leksand. Förslaget väckte som i de flesta liknande sammanhang väldiga protester från gagnefbornas sida.

I skrivelser till länsstyrelsen och Kungl. Maj:t framförde de sina argument. Resekostnaderna antogs bli så stora att sämre bemedlade inte kunde dra sina ärenden inför domstol och dessutom var levnadsomkostnaderna för de som ändå tvingades åka till tinget mycket höga i Leksand på grund av turisterna.⁴⁴⁴ Som ytterligare skäl angavs att in-teckningsärendena i Gagnef var få och därmed krävdes inte fler tings-tillfällen såsom JO menade. Vidare skulle antalet nämndemän från Gagnef efter en sammanslagning bara bli två eller tre med följd att rättssökande gagnefbor inte skulle få den hjälp och förståelse för lokala förhållanden som de fick under rådande omständigheter. Med det sist-nämnda argumentet hänvisade man till den allmänna föreställningen att som boende "inom tingslaget och tillhörande samma samhällsklass, som flertalet tvistande parter, hafva nämndemännen i regeln noggrann

⁴⁴³ Tidigare Leksands tingsrätts arkiv, nu Landsarkivet i Uppsala (LU), Tingshusbyggnadsskyldige i Nedansiljans domsagas arkiv, Leksands och Gagnefs distrikt (TND A)

⁴⁴⁴ Leche, Ernst, *Tingsstället i Leksand*, i serien Leksands sockenbeskrivning del II, Falun 1968, s. 57-58.

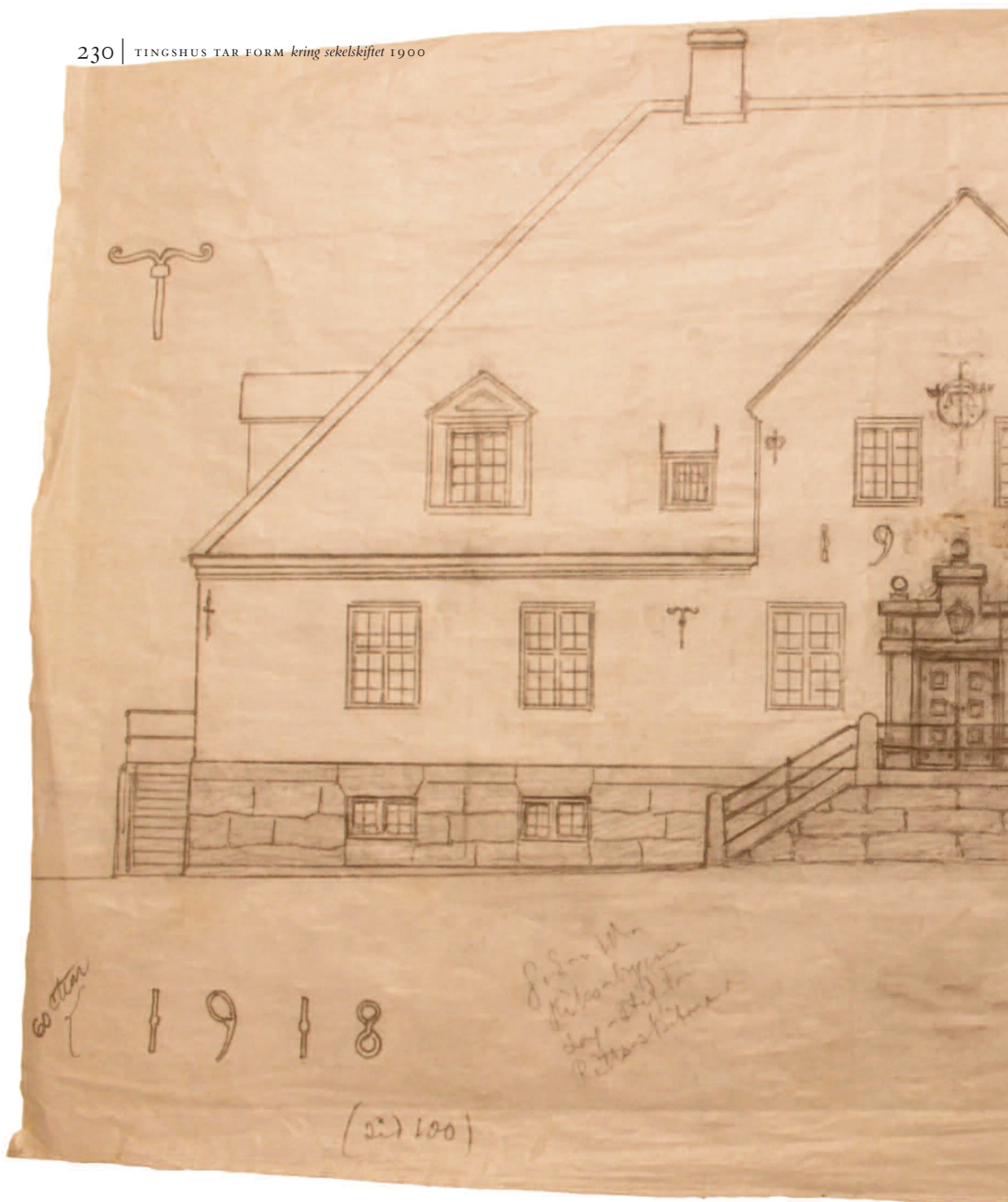
känedom om de lefnadsförhållanden, seder och tänkesätt, som hos parterna äro rådande, samt kunna följaktligen väl bedöma tvister hvilka, hänföra sig till dylika förhållanden”, som en av dåtidens jurister formulerade det.⁴⁴⁵ Slutligen förklarade sig gagnefborna också redo att uppföra ett särskilt tingshus. Förhållandena i skolhuset var förvisso enkla och innebar dessutom att skolbarnen var tvungna att ges lov under tingsdagarna. Trots invändningarna bildades Leksands och Gagnefs tingslag 1915 och Leksands Noret utsågs till tingsplats.

Frågan om uppförande av ett nytt tingshus för Leksands tingslag dryftades redan kring 1900, men tingshusbyggnadsskyldige hade istället valt att bygga till det gamla huset. Tingshuset låg i kyrkallén inte långt från gästgiveriet och var timrat i en våning med två gavelrum inredda på vinden och förutom tingsalen, som låg mitt i byggnaden, fanns på nedre botten ett rum för notarierna och därinnanför ett för häradshövdingen. Till höger om salen låg ett rum för länsman. Vid tingen satt rätten på ett podium med två väldiga korspostfönster i ryggen; domhavanden var något högre placerad än nämnden tack vare ytterligare ett mindre podium. Framför rättens plats sträckte sig ett svarvat skrank med två öppningsbara grindar. Mellan tingen hyrdes flera av rummen i byggnaden ut till andra verksamheter, bland annat till gästgivaren på andra sidan vägen. Det fungerade som ett slags allaktivitetshus och var utan tvivel ganska slitet.

1915 var Leksands Noret ett expanderande municipalsamhälle med nyligen fastslagen stadsplan och därutöver järnvägsstation och ångbåtsförbindelse.⁴⁴⁶ På orten, som sedan länge fungerade som centralort i

⁴⁴⁵ Ebbe Gustaf Flensburg var rådmän i Stockholm när han gav ut *Sveriges rikes lag*, Fröléen & Comp, Stockholm 1908, i en version som innehöll förklaringar och be-lysande prejudikat till varje lagrum.

⁴⁴⁶ Björklöf, Sune, *Skoglunds bygg 1891-1991: ett stycke kulturhistoria: Hallmans Per Karlsson 1891-1944, Nils Skoglund 1944-1973, Mats Skoglund 1973-*, *Skoglunds bygg*, Leks-

40. När Ankarcrona undertecknade den här fasadritningen, i oktober 1917, hade byggnadsarbetet redan påbörjats. Det tycks också ha varit betecknande för hela processen att

arkitekten/konstnären tog fram nya lösningar efter hand som han följde byggmästarens och hantverkarnas arbete. *Ritning Leksands kommunarkiv.*

bygden, fanns gästgivaregård, flera hotell, post, banker och provinsialläkare, dessutom ett ångsågverk, en åkdonsfabrik, glasmästeri, garveri och flera snickerier.⁴⁴⁷ Förutom ett lokalt centrum var Leksand sedan ett par decennier tillbaka också en etablerad turistort och flera vid tiden kända kulturpersonligheter höll sig med sommarboende i trakten, bland andra Hugo Alvéen och Axel Munthe.

När sammanslagningen var ett faktum kom frågan om byggande av ett nytt tingshus upp igen. Enligt landsfiskalens tal vid invigningen av det nya tingshuset bildades en tingshuskommitté bestående av länsman (senare landsfiskalen), tre nämndemän (sannolikt jordbrukare), två folkskollärare och en fanjunkare.⁴⁴⁸ Härads hövdingen utsågs till sammankallande och ordförande, men han framstår inte som drivande i byggprocessen. Enligt landsfiskalen hade kommittén först att utreda om det var möjligt att bygga om och till det gamla huset och för en sådan lösning talade framför allt "helgden öfver den gamla tingshusplatsen, som för sitt ändamål helt säkert varit använd så långt tillbaka i tiden som lag och rätt skipats i dessa bygder, och vördnaden inför det gamla tingshuset af okänd ålder, hvilket säkerligen för sin tid varit ett betydande byggnadsverk, men äfven ekonomiska hänsyn i det man trodde att en ombyggnad skulle blifva betydligt billigare än en nybyggnad."⁴⁴⁹ Kommittén hade därför först uppdragit åt konstnären Gustaf Ankarcrona att ta fram skisser på en om- och tillbyggnad. Tyvärr framgår inte av materialet vilka direktiv han hade fått, till exempel går det inte att utläsa huruvida kommittén övervägde men avfärdade tanken att inreda en härads hövdingevåning i huset såsom var brukligt i andra tingshus vid tiden.

Varför just Ankarcrona utsågs framgår inte heller av källmaterialet, men valet var inte förvånande. Han var visserligen inte formellt arkitektutbildad, men ägnade sig vid den här tiden nästan helt åt att rita hus. Nya församlingshuset i Leksand som hade byggts 1913 och inte minst ortens sockenstuga, eller kommunhus som det egentligen var, som hade uppförts året därefter, ritades båda av Ankarcrona. Hans este-

and, 1991, Andersson, Roland, *Bebyggelse i Leksands Noret 1826-1979: kulturhistorisk miljöanalys*, Dalarnas mus., Falun, 1979, Blom, Tarras, *Gästis i Leksand: om den antika gästgivargården vid kyrkvallen*, Leksand, 1974.

447 Björklöf, s. 18.

448 Landsfiskalen A. Thorells (Thorell) tal är inlagt som en bilaga i häradsrättens domboksprotokoll från 20 december 1918 men en kopia förvaras också Dokumentationsprojektets arkiv, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.

449 Thorell.

tiska preferenser var tydliga och han var en tongivande man i det lokala offentliga livet, ordförande i byggnadsföreningen Svea och en av grundarna till Leksands hemslöjdsförening. I *Dalarna som svenskt ideal* karaktäriserade journalisten och kulturhistorikern Gustaf Näsström Ankarcrona som en färgstark men inte särskilt kunnig festmarskalk, Leksands eget skönhetsråd, "munter bland de stilfullt muntra men stursk och befällande gent emot dem som inte höllo takten."⁴⁵⁰ Kanske var han helt enkelt ett givet val, en person som inte kunde förbigås.

På våren 1916 presenterade Ankarcrona flera förslag, varav det som omnämndes som "nr 2" utgick från tio punkter.⁴⁵¹ Det innebar bland annat en utbyggnad av tingsalen, vilken också skulle förses med nya fönster, en omdisponering av rummen för att utvinna toaletter och rum för advokater och parter, sammanbyggande av arkivet med tingshuset samt att hela byggnaden skulle reveteras och slamputsas. Inget av förslagen ansågs emellertid tillfredsställande och det var i synnerhet arkivfrågan som förblev olöst.⁴⁵² Idén att uppföra ett helt nytt hus diskuterades parallellt, och att det framför allt var den ekonomiska aspekten som hindrade kommittén från att fatta beslut antydde landsfiskalen också i sitt invigningstal. Nybyggnadstanken framstod nämligen i nytt ljus när tillfälle yppades att sälja det gamla tingshuset och tingsplatsen för 25.000 kronor. Med tanke på att entreprenadkontraktet som senare tecknades och som omfattade hela den nya byggnaden inklusive material uppgick till 71.000 kronor kan försäljningssumman verka högt satt. Särskilt hög framstår den när det visar sig att samme man, byggmästaren Hallmans Per Karlsson, som köpte det gamla huset också skulle uppföra det nya.

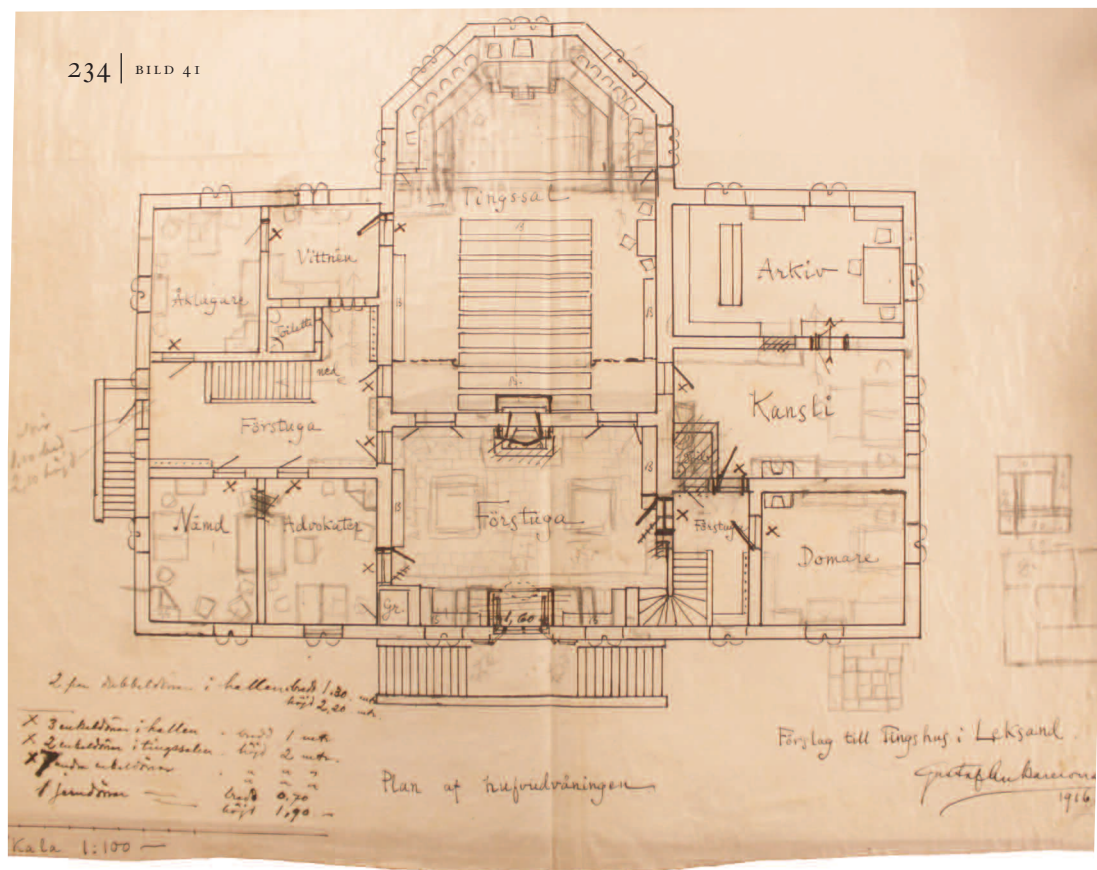
Hallmans Per Karlsson från Tibble var en av traktens mest respekterade byggmästare och under 1900-talets första decennium hade han uppfört några av ortens främsta byggnader, bland annat den tidigare häradshövdingens väldiga villa "Claësons minne" efter ritningar av Ernst Stenhammar, nykterhetsrörelsens samlingslokal Sveasalen efter ritningar av Gustaf Theodor Wallén och Axel Munthes Hildasholm efter ritningar av Torben Grut. Karlsson hade börjat sina yrkesverksam-

⁴⁵⁰ Näsström, Gustaf, *Dalarna som svenskt ideal*, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1937.

⁴⁵¹ LU, TNDA, Ankarcrona Gustaf, Förslag nr 2 1916, till omändring af tingshuset i Leksand. Arbetsbeskrivning till åtföljande fasadritning och plan. 3.3.1916.

⁴⁵² Leche 1968, s. 35.

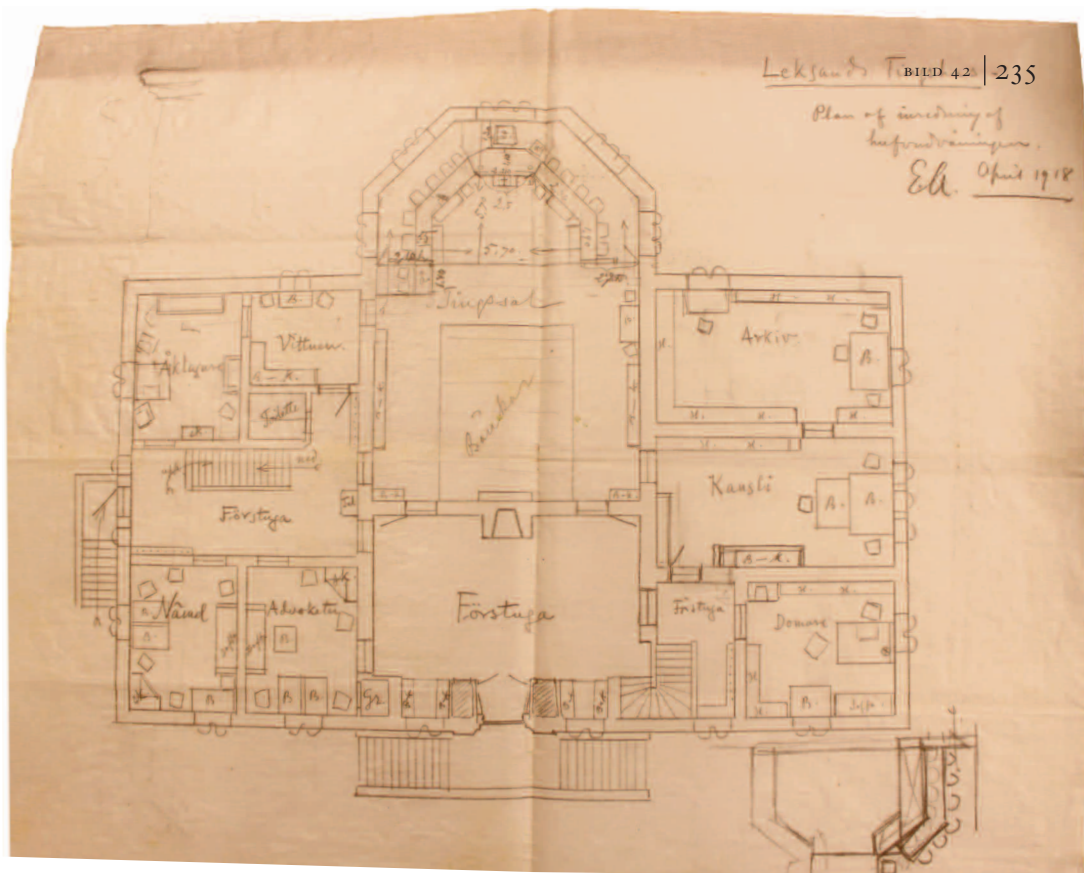
⁴⁵³ Björklöf, s. 13.

41 och 42. Den skisserade möbleringen och detaljutformningen som finns i Ankarcronas ritningar gör dem extra intressanta. Här ser vi hur hans tankar har förändrats mellan 1916 då det första förslaget gjorde, och 1918 då hantverkarna var i färd med att färdigställa tingshuset. Grundstrukturen är ungefär den samma i båda ritningarna men det finns några skillnader. Till exempel syns att Ankarcrona övervägde att placera salsdörarna rätt framför entrédörren, men att han slutligen valde att placera dem vid sidorna.

ma år som möbelsnickare och fått diplom för möbler som visades på en utställning på Djurgården i Stockholm 1897.⁴⁵³ Vid tiden för tingshusets uppförande var han en etablerad byggmästare och affärsman med många fastigheter och delägarskap i sågverket och handelsbolaget i Leksands Noret. 1916 och 1917 hade han mellan 30 och 40 årsanställda.⁴⁵⁴

454 Sune Björklöf som har skrivit om Per Karlssons och gått igenom hans bokföring har för att förstå byggmästarens aktivitet och antalet anställda satt samman ett statistisk värde av fler personers verkliga arbetstid. Björklöf, s. 59-60.

I det första förslaget syns dessutom ett slags gräns, alldeles innanför salsdörrarna, vilken kanske markerar en tänkt nivåskillnad. Lägg också märke till att arkitekten ritade in fler arbetsplatser än domarens och två notariers. Kanske fanns redan vid denna tid en föreställning att skrivbiträdena härnå efter skulle arbeta i tingshuset. Ritningar Leksands kommunarkiv

Ankarcrona tog fram ett stort antal ritningar under åren 1916–1918, de sista föreställande möbler som gjordes när byggnaden var färdig.⁴⁵⁵ Det syns inga stora skillnader mellan de olika ritningsversionerna beträffande fasadens gestaltning eller rumsordningen, istället tycks de förändringar som gjordes utefter vägen ha handlat om detaljusteringar. Till sin karaktär var alla ritningarna skissartade och tycks aldrig riktigt ha renritats, eller rättare sagt även de renritade versionerna fortsatte att

⁴⁵⁵ Ett femtiotal ritningar och skisser arkiveras i Leksands kommuns arkiv.

revideras – linjer lämnades utan slut, inredningsdetaljer överkryssades, blyertsskisser suddades ut och fylldes delvis i igen. Arkitekturritningens gängse symboler för fönster och dörrar var ersatta av andra figurer och där symmetri uppenbart var syftet, exempelvis vid placeringen av huvudentrén eller i fönstersättningen, skilde det på planritningen flera decimeter från en sida till den andra. Det var tydligt att Ankarcrona inte var arkitekt, och att han inte såg det som sin uppgift att vare sig lösa konstruktiva problem eller ange exakta mått.

Planritningarna visade en massiv rektangulär byggnad. I tingshusets mitt, utgörande en tredjedel av huskroppen, låg den stora vestibulen och salen. Byggnadens mittaxel skar genom huvudentrén och vestibulens eldstad, och vidare genom salens mittgång och domarens plats i dess femkantiga avslutning mot norr. På den sista ritningen av salens inredning som Ankarcrona gjorde framgår att åhörarbänkar skulle uppta rummets mittendel med gångar på båda sidorna. Ett podium skulle täcka nästan hela den främre delen och rättens bord också utformas femkantigt. Grindar på sidorna indikerade att Ankarcrona tänkte sig ett stängt utrymme bakom rätten, men något skrank som inhägnade podiet fanns inte. Sex stolar var inritade på domarens högra sida, och sju på hans vänstra. På podiet framför rätten var det därutöver inritat ytterligare fyra bord och två stolar, samt ett mindre bord direkt framför domaren där ett kors markerade bibelns placering. Nedanför podiet på domarens högra sida fanns två stolar och ett bord benämnt “å”, sannolikt för åklagare. Motsvarande anvisad plats för advokat saknades. Vid salens sidor löpte dessutom vad som antas vara väggfasta bänkar, “b-k.”⁴⁵⁶

På den västra sidan av vestibulen låg fyra rum, grupperade kring en rymlig förstuga som kunde nås från en mindre entré på gaveln, och varifrån utgick en trappa till vindsvåningen och en till källarvåningen. De två rummen mot framsidan, i söder, var avsedda för nämnden respektive advokater, och rummen mot norr för åklagare respektive vittnen. Från förstugan fanns en dörr till tingssalen och en dörr till den stora förstugan, dessutom angav ritningen en dörr som ledde direkt från vittnenas rum in i salen. På den östra sidan om vestibulen låg en mindre förstuga och tre rum: kansliet, domarens rum och arkivet. Från förstugan gick en trappa vars riktning inte angavs och därifrån nåddes domarens rum, det minsta, som låg i byggnadens sydöstra hörn, samt det så

⁴⁵⁶ Möbleringen av övriga rum i byggnaden framgick lika detaljrikt, men jag har valt att inte beskriva den här eftersom det bestod av enkel kontorsmöblering med bord, stolar och hyllor.

43. Ankarcrona skissade och funderade och ändrade åsikt många gånger innan byggmästaren fick sina slutliga direktiv. Även därefter ändrade han sig. Här är det portalens utformning som växer fram. *Ritning Leksands kommun.*

kallade kansliet. Arkivet låg längst in i rumsordningen, i byggnadens nordöstra hörn, tillgängligt endast via kansliet, som också stod i förbindelse med salen. Beträffande den föreslagna rumsdispositionen avvek den inte från dispositionen i andra tingshus vid tiden. Generellt kan sägas att det inte fanns något precist och vedertaget schema som efterföljdes av en majoritet arkitekter, förutom vad gäller placeringen av den stora förstugan och salen. Ett centralt problem som alla som skulle rita tingshus tycks ha ställts inför var emellertid hur förhandlingens aktörer skulle komma till och från salen. Som jag har skrivit om i tidigare kapitel hade idén med olika entréer för olika aktörer redan introduce-

rats på 1700-talet, men vid den här tiden fanns arkitekter som excellerade i separerande lösningar. Somliga gjorde som Ankarcrona, som förvisso bara löste det delvis och med hjälp av förstugor, andra ritade in korridorer och i ett fall förekom två spiraltrappor som ledde från övervåningen direkt till rättens plats i salen på första våning.⁴⁵⁷ När det gällde hur rummen kring salen skulle disponeras, fanns inte heller en given ordning. Vittnena gavs vanligtvis ett rum i direkt anslutning till salen, och åklagaren ett rum i direkt anslutning till vittnenas, men därutöver varierade rumsordningen. Det som kan sägas om Ankarcronas rumsdisposition är att de tre förstugorna tillsammans upptog en förhållandevis stor del av bottenplanets yta.

De handlingar som byggmästaren Hallmans Per Karlsson tog fram var förhållandevis detaljerade. Jämfört med tidigare studerade tingshusbyggen, där bygghandlingarna vanligtvis hade bestått av fyra rader med angivelser om stomme, taktäckning och antalet rum, innehöll Hallmans Per Karlssons sju sidor långa arbetsbeskrivning detaljerade direktiv. Ändå, och det bör betonas, var det fortfarande en schematisk instruktion som lämnade de konstruktiva frågorna till byggmästaren att lösa på plats. Enligt beskrivningen projekterades tingshuset som ett fullmurat tegelhus på grundmurar av betong och sparsten, och med sockel av granit. Taket skulle läggas med Hebytegel på underlag av bräder och papp, takkupor, skorstenar och rännदार klädas med svartplåt och hängrännor, stuprör och fönsterfall vara av galvaniserad plåt, "på brukligt sätt." Fasaderna skulle slamputas utvändigt och putsas invändigt och innertaken dubbelröras på spräckpanel och putsas. Innerväggarna, förutom i källarvåningen, skulle bestå av cloison med spräckpanel som skulle enkelröras före putsningen. Cementgolv på betong skulle läggas i källarvåningen, förutom i vaktmästarbostaden där golven skulle vara av plank. I huset i övrigt lades stenplattor i hallen och arkivet samt plank i övriga delar – ingen åtskillnad gjordes här mellan de olika rummen. Kärnvirke skulle användas i fönsterbågar, i övrigt prima furu i alla snickerier.

Tingssalens väggar skulle förses med väggpanel, två meter hög med lister. I övrigt står bara om salens fasta inredning att den ingick och skulle verkställas enligt ritning av arkitekten. Referenser till arkitektens direktiv återfinns på många ställen i beskrivningen. I några fall ges in-

⁴⁵⁷ Indals tingslags tingshus i Liden, Medelpad. Jag har inte kunnat belägga att trapporna installerades redan när huset byggdes 1905, men de fanns och användes på 1930-talet. Trapporna ledde från två små förrådsrum vid sidan av den stora veranda som anslöt till övervåningens matsal.

trycket att vissa ritningar saknades vid tidpunkten och att det var skälet till varför Per Karlsson inte kunde bli ännu mer precis.

Som tomt tänkte sig kommittén använda 1/8 mantal av komministerboställets mark belägen snett emot det gamla tingshuset. Ansökan om jordupplåtelsen gjordes till Kungl. Maj:t och ärendet bifölls enligt skrivelse 9 mars 1917, under förutsättning att tingshusbyggnadsskyldige årligen betalade boställesinnehavaren en avgift som skulle regleras vart tionde år.⁴⁵⁸ När jordupplåtelsen bifölls var såväl ritningar som entreprenörens förslag antagna av tingshusbyggnadsskyldige och bygget hade redan påbörjats.⁴⁵⁹

Byggprocessen och det färdiga tingshuset

Uppförandet av det nya huset förefaller ha varit en svår process, framför allt för byggmästaren. Tidpunkten i sig, med första världskriget i bakgrunden, innebar stegrade arbets- och materialkostnader och enligt Ernst Leches skildring medförde arkitektens okunskap om de praktiska aspekterna av byggandet, att byggmästaren tvingades lösa problemen under arbetets gång.⁴⁶⁰ Det första skedet i byggprocessen pågick fram till november 1917 när arbetet lades ner för att vila under de kallaste vintermånaderna. Byggnaden var då redan under tak men mycket arbete återstod. I mars året därpå inkom byggmästaren med en skrivelse till tingshusstyrelsen, i vilken han förklarade att kostnadsläget var så svårt att han skulle drabbas av förlust såvida inte tingshusbyggnadsskyldige kunde stå för merkostnaderna.⁴⁶¹ Summan uppgick till närmare 50.000 kronor och att döma av den beskrivning av återstående insatser som byggmästaren bifogade i sitt brev, fattades fortfarande fönster och dörrar och stora delar av inredningen inklusive avlopp, vattenledningar, värmeledningar och elektricitet. Efter att ha låtit utföra en granskning av uppgifterna beviljade tingshusstyrelsen och tingslagets kommuner Hallmans Per Karlsson de extra medel som krävdes för att fullborda bygget, och snart var arbetet igång igen.⁴⁶²

458 Avskrift av skrivelse till Kungl. Maj:ts befallningsvande i Kopparbergs län ang. jordupplåtelse från komministerbostället i Leksands församling, från Kungl. Maj:t 9/3 1917, LU, TNDA

459 Entreprenadkontraktet undertecknades 6 sept. 1916.

460 Leche 1968, s. 39.

461 LU, TNDA, Brev från Per Karlsson till Byggnadskommittén för Tingshuset i Leksand, 16 mars 1918.

462 LU, TNDA, Protokoll vid sammanträde med kommitterade för ny tingshusbyggnad i Leksands och Gagnefs tingslag 1 april 1918.

44. Tingshuset stod färdigt 1918 och vid invigningen hölls det första tinget i byggnaden. När det var avslutat förflyttade sig rätten, arkitekten och andra inbjudna till det närliggande gästgiveriet för att äta middag. Foto Silja-Bild Per Daniels för Leksands tingsrätt, Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.

Hur många eller vilka snickare och murare som arbetade för byggmästaren framgår inte av tingshusbyggnadsskyldiges material. Förutom byggmästarens anställda arbetade dock tolv hantverkare med byggnads-snickrier, järnsnide, koppararbete, möbelsnickeri, tapetserararbete, målning och stenhuggeriarbete samt värme och vatten.⁴⁶³ Alla utom rörmokaren, som kom från Borlänge, var verksamma i Leksands Noret. Dessutom anlätades ortens hemslöjdsförening för att ta fram möbelyger och gardiner.⁴⁶⁴ Ritningarna till alla möbler och annan inredning stod Ankarcrona för och ömsom på vanligt linjerat papper, ömsom på tunn ritfilm gjorde han skisser av allt ifrån häradshövdingestolen till

⁴⁶³ Thorell.

⁴⁶⁴ I sitt tal vid femtioårsjubileet av tingshuset påpekade Karl-Gustaf Hjärke att många kvinnor under hans tingsperiod klädde sig i sockendräkt, vilket, menade han, "berodde nog rätt mycket just på Ankarcrona", Karl-Gustaf Hjärkes tal den 20 december 1968, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.

45. Tingssalens möblering förändrades vid flera tillfällen under 1900-talets senare del, framför allt tillkom nya fasta möbler för parter och vittnen. I september 2001 slogs Leksands tingsrätt samman med Mora. Foto Silja-Bild Per Daniels för Leksands tingsrätt, Oliniska stiftelsen, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.

dörrbeslag och arkivskåp. I bygden förefaller det ha ansetts som en ära att få bidra till huset. Så snickrade till exempel fabrikören Norman vid möbelsnickeriet Andersson & Norman själv möblerna. Att den slutgiltiga kostnaden för bygget bara uppgick till 133.000 kronor tyder också på att inblandade hantverkarna utförde arbetet till ett lågt pris.

Den 19 oktober 1918 synades slutligen det färdiga tingshuset av tre synemän, varav en var utsedd av tingshuskommittén, en av entreprenören och en av dem båda i samråd.⁴⁶⁵ Vid synen närvarade också kontrollanten för bygget, och därutöver Gustaf Ankarcrona och Hallmans Per Karlsson. I protokollet står att läsa att flera väsentliga avvikelser från ritning och arbetsbeskrivning hade blivit gjorda, men, "som det av Arkitekten upplystes" hade de gjorts efter Ankarcronas givna föreskrifter. Detta argument accepterades av samtliga. Förändringarna var följande:

⁴⁶⁵ LU, TNDA, Protokoll fört å slutsyningen å Tingshuset i Leksand 19 oktober 1918.

Bröstpanelen i tingsalen och hallen hade ersatts med enkel låg golvsockel. Arkivet hade försetts med golv av stålslipad cement istället för kalksten och i den stora entrédörren hade luftfjädrar uteslutits. Trappan mellan bottenvåningen och källaren hade också fått golv av stålslipad cement istället för mosaik eller kalkstenssteg som hade planerats. I cellerna och i förrummet hade man lagt trägolv istället för cementgolv. Ett vindfång hade tillkommit i nedgången till cellernas förrum och ett vid den stora ingången. I vaktmästarbostaden hade man lagt till ett köksskåp och två garderober. I toaletterummet i bottenvåningen hade man satt in ett fönster mot intilliggande rum. Vad gällde elektriciteten fanns 67 ljuspunkter istället för de 50 beräknade. Slutligen hade plåtbeslagen i skorstenar och kupor delvis uteslutits. ”För öfrigt befanns huset i godt skick och entreprenören tydligen vinnlagt sig om att lemna ett godt utfört arbete”, skriver synemännen avslutningsvis i det för ett syneprotokoll ganska korta dokumentet. Hur byggmästaren hade förhållit sig till Ankarcronas löpande ändringar framgår inte av källmaterialet men det är troligt att de hade gett honom bekymmer med planeringen. Vad beträffar förändringarnas art utgjorde de vare sig generella förenklingar eller mer exklusiva lösningar. Sammantaget bör de därför inte heller ha inneburit ökade kostnader, men däremot svårigheter att projektera arbetet och materialinköpen.

I Leksand liknade inte relationen mellan tingshusstyrelsen och arkitekten den som vanligtvis upprättades mellan beställare och utförare. Snarare visade styrelsen stor tacksamhet och stolthet över Ankarcronas insatser vilket bara delvis kan förklaras av den knappa ersättning som han mottog för nedlagt arbete. I presentationen av byggnaden i *Tidning för Falu Län och Stad* 18 december 1918 formulerade sig artikelförfattaren på ett sätt som visar vilken position Ankarcrona hade vid tiden: “På Sveriges landsbygd finnes säkert få dess [tingshusets] likar i sitt slag. Det är även att hoppas att konstnären Ankarcrona skall i någon mån få röna det tack han i sanning förtjänar för det arbete för vår bygd, som han nu ytterligare härmed har nedlagt” (min kursivering).

Med undantag av de avvikelser som påpekades av synemännen uppfördes tingshuset i enlighet med ritningarna. Stilen karaktäriserades vid tiden som “enkel svensk 1600-talsstil.”⁴⁶⁶ På den höga, grovt huggna granitsockeln vilade de slammade murverken tungt och på dem ett än-

⁴⁶⁶ ‘Tingshuset i Leksand’, *Tidning för Falu Län och Stad*, 1918–12–18.

nu tyngre och mycket högt valmat sadeltak av karolinsk typ.⁴⁶⁷ Fönsteröppningarna föreföll liksom utskurna och de småspröjsade fönsterbågarna saknade karm. I frontespisen mot kyrkallén hade en cirkel av järnsmide inpassats med det välkända motivet rättvisans vågskål hängande på ett svärd. Ankarjärnen framträdde tydligt mot fasaden, men i övrigt var det enda dekorativa elementet den strama granitportalen som omgav huvudentrén mot kyrkallén. På den västra gaveln fanns ytterligare en entré, som saknade motsvarighet på den östra, men för övrigt präglades fasadschemat av symmetri.

Rumsdispositionen överensstämde med ursprungsritningarna, men som jag antydde tidigare hade byggmästaren tvingats justera måtten något. Alla väggar och tak var krederade och limstrukna vita utom i några rum som var tapetserade. Vestibulen hade kalkstensgolv och en monumental vitkalkad eldstad som flankerades av allmänhetens två dörrar till tingsalen. Salen mätte 10 x 14 meter, vilket innebar att den hade blivit något kortare och något smalare än Ankarcronas ritningar hade angett, takhöjden var åtta meter vid högsta punkten och uppvärmningen skedde via radiatorer (varmvattensystem). Inredningen i hela byggnaden var mycket sparsmakad men i salen blev enkelheten extra tydlig. Förutom de specialtillverkade möblerna, bord och stolar för rätten och skrivare och bänkar för åhörarna, fanns två väldiga smideskronor ca två meter i diameter med elektriskt ljus. Tunna gardiner hängde för de karmlösa fönstren. Det fanns inga textilier, konstverk, paneler eller annan dekor, och akustiken i rummet gjorde det sannolikt svårt för äldre nämndemän att höra vad som sades framför domarens bord.

Överväningen var målad i ljusa färger och inredningen beskrevs av dagspressen som "förenklad gammal svensk herrgårdsstil."⁴⁶⁸ Arkivet som låg längst in i byggnadens nordöstra hörn hade försetts med järndörrar och -luckor. Förutom vaktmästarbostaden var häradsövdingens rum det enda i huset som hade en kakelugn, trots centralvärmesystemet, men vare sig i arbetsbeskrivningen eller i synen omnämndes rummets utformning särskilt.

Tingshuset präglades konsekvent av en minimalism som gav ett närmast asketiskt uttryck, nästan som om det saknades delar. I det här fallet hade Ankarcrona inte hämtat sin inspiration i Dalarnas byggnadstradition utan i rådande arkitekturideal. I tingshuset syntes framför allt

⁴⁶⁷ LU, TNDA, Protokoll fört å slutsyningen å Tingshuset i Leksand 19 oktober 1918.

⁴⁶⁸ "Tingshuset i Leksand" i Tidning för Falu Län och Stad.

spår av Carl Westmans arbeten, rådhuset i Stockholm som hade recenserats i *Teknisk Tidskrift* 1916, och inte minst tingshuset i Nyköping som också hade presenterats i tidskriften några år tidigare.⁴⁶⁹ Att Ankarcrona ofta hade vistats på byggplatsen och satt en ära i att råda över alla detaljer och skapa nya lösningar i byggande stund, hade måhända inte bara med hans kontrollbehov och starka skaparkraft att göra. Det skulle också kunna ses som ett uttryck för den radikala syn på arkitektens arbete som hade förts fram i debatten under 1910-talet, framför allt av just Westman som hade agerat biträdande bygglédare på sitt eget rådhusbygge.⁴⁷⁰ Eva Eriksson skriver att det fanns de som strävade efter att låta arkitekterna verka lika mycket på plats som vid ritbordet. Hon refererar bland annat till den samtida diskussionen i England och Tyskland, som hade sitt ursprung i de stora restaureringarna där de medeltida byggnadshyttorna framställdes som idealet.

Ankarcrona hymlade inte med att de svenska stormaktsslotten utgjorde hans förebilder. De djupa fönsternischerna i vestibulen utformades som sittplatser, dörrarna i hela byggnaden brunlaserades och försågs med förzinkade järnbeslag, möblerna i tingsalen gjordes i barockstil och nämndemännens stolar fick sitsar klädda med ljust kalvskinn. I den öppna spisens krön i vestibulen lät han till och med infoga en relief föreställande Gustav Vasa, vars original hänger på Gripsholms slott. Det enda rum vars inredning kan sägas alludera på tingslagets egen byggnadshistoria var nämndemännens, där möblerna målades i "dalstil."⁴⁷¹

Kanske kan tyckas att arkitektens intresse för den lokala traditionen borde ha inspirerat honom att rita en träkonstruktion, lik tingshuset i Älvdalen, Dalarna, som hade uppförts några år tidigare, eller det i Sollefteå, Ångermanland. Samtidigt fanns i Dalarna flera tingshus som till sin konstruktion och struktur var föregångare till huset i Leksand och som hade stått färdiga bara några år tidigare, samtliga ljusputsade stenhus med ett formspråk som kan karaktäriseras som nybarock med drag av jugend. I Mora stod ett nytt sådant färdigt 1902, ritat av Nils Nordén och Ernst Stenhammar, i Ludvika ritades ett av Gustaf Améen och byggdes 1906-07, i Falun togs ett nytt tingshus i bruk 1910, ritat av stadsarkitekt Klas Boman, och slutligen fick Hedemora ett nytt tings-

469 Jönåkers, Rönö och Hölebo häraders nya tingshus i Nyköping stod färdigt 1910 och presenterades i Westman, Carl, 'Tingshus i Nyköping för Rönö och Jönåkers härad', *Teknisk Tidskrift* 1911:10, s. 133-137, 1911.

470 Eriksson, Eva, s. 239-255.

471 'Tingshuset i Leksand', *Tidning för Falu Län och Stad*, 1918-12-18.

hus 1913, också det ritat av Boman. Ankarcronas val av formspråk särskilde sig men följde samtidigt tidens anda. Vad gäller anknytningen till den lokala byggnadstraditionen, som man möjligen hade kunnat förvänta sig att tingslagen skulle kräva i en bygd som Dalarna, fanns inte tillstymmelse till sådan i något av ovan nämnda fall.

Tingshus som rum i användning

Tingshuset invigdes 20 december 1918 med en religiös betraktelse förrättad av prosten, i själva tings salen. Därefter talade landsfiskalen och återgav historien bakom byggnaden, så kom häradshövdingens tal och sedan förklarades tingshuset invigt av landshövdingen som också delade ut den prestigefulla Vasaorden till Gustaf Ankarcrona. Slutligen utdelades också guldmedaljer ut till fem av nämndemännen, av typen "För medborgerlig förtjänst." Direkt efter invigningsceremonin påbörjades det avslutande hösttinget med de prominenta gästerna som åhörare och på eftermiddagen samlades hela sällskapet på gästgiveriet.

Det nya tingshuset blev till en början ett periodvis ganska ödsligt hus och framför allt användes den stora salen sällan. På 1910- och 1920-talen sammanträdde rätten ungefär en gång i månaden och varje ting varade mellan en och tre dagar, och däremellan arbetade häradshövdingen och en eller två notarier med skrivarbete i kansliet. Då och då lämnade häradshövdingen över ansvaret till den mest erfarne av notarierna, som ensam kunde både hålla ting och sköta den löpande ärendehantering. Det omfattande skrivarbetet gjordes för hand och förutom juristerna sköttes mycket renskrivning av två kvinnor som utförde arbetet i sina hem.⁴⁷² Arbetet med rättegångsprotokollen utgjorde bara en liten andel av arbetsbördan. Det fanns en mängd andra dokument som skulle renskrivas och ibland kopieras i flera exemplar: inteckningar, lagfarter och bouppteckningar för att nämna några.

Jämfört med tidigare förhållanden innebar emellertid de nya lokalerna en flytt in i den moderna tiden; spaciösa rum med hög takhöjd, centralvärme, vattenklosetter och ett stort arkiv från vilket domböckerna kunde plockas fram och användas utan att först behöva tinas.⁴⁷³ Kansliet, det vill säga notariernas och häradshövdingens arbetsplats,

⁴⁷² Karl-Gustaf Hjärnes samt Berndt Nycanders tal vid tingshusets femtioårsjubileum Tre Kullor 20 december 1968, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.

⁴⁷³ Leche skrev om de djupfrysta domböckerna och uppgiften har han uppenbarligen fått från Berndt Nycander som i sitt tal 20 dec 1968 formulerade sig i frågan på precis samma sätt som Leche i boken. Troligen hade Leche fått både Hjärnes och Ny-

46 och 47. Den nya salen, fotograferad med sittande rätt 1921, och den gamla salen som den såg ut tio år tidigare. Förutom förbättringar i luftförhållanden och komfort torde det framför allt ha varit det nya husets väldiga dimensioner och därmed stora avstånd

hade innan flytten upptagit ett par rum i det gamla tingshuset, och dessförinnan hade häradshövdingen hyrt bottenvåningen av det gamla missionshuset som för övrigt också ägdes av byggmästaren Hallmans Per Karlsson.⁴⁷⁴

Flytten gjorde måhända störst skillnad just för notarierna som hade både bott och arbetat i det gamla tingshuset. I Leksand, liksom i alla domsagor i början av 1900-talet, arbetade notarierna direkt för häradshövdingen. Han var också den som avlönade skrivbiträden för att skriva rent och kopiera handlingar när hans och notariernas arbetsbörda blev för stor. Systemet innebar att häradshövdingen avlönade notarierna efter eget huvud, vanligtvis inte alls till att börja med. Det patriarkala

canders minnesanteckningar tidigare, att använda som källmaterial, boken var redan färdigskrivna när talen hölls.

474 Karl-Gustaf Hjærnes tal, 20 december 1968, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.

som innebar en förändring för deltagarna vid tingen. Ankarcronas estetiska val hade också resulterat i en mycket sparsmakat inredd sal och frågan är hur akustiken fungerade. Foto Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Leksands tingsrätt, uppgift om fotograf saknas.

mönstret innebar att den unge mannen, trots att han arbetade utan lön och under dåliga arbetsförhållanden, kände tacksamhet över få tjäna rättsväsendet, att få vistas i den erfarne domarens sfär och ta del av hans kunskaper. Det avgörande skälet till varför unga jurister accepterade och reproducerade situationen var sannolikt utsikten att de själva en dag skulle omfattas av häradshövdingestatusen och den höga inkomst som hörde till ämbetet. "Tingsnotariatiden var i hög grad identitetsskapande för domarkulturen. Äldre notarier förde in de yngsta i kretsen. Den interna, feudala strukturen inom domstolen syresattes av kanslipersonal, nämndemän och andra personer i lokalsamhället", skriver Modéer i *Den svenska domarkulturen – europeiska och nationella förebilder* och konstaterar att systemet fortlevde i harmoni med rådande nämndemanna-kultur.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Modéer 1994.

Ett förhållande som också bör nämnas var att häradshövdingarna vid den här tiden stod för större delen av kostnaderna för kansliet, inklusive papper och bläck, vilket kan förklara varför lokalerna ofta hade en tämligen påver utformning och utrustning. Intressant i fallet med Leksand är att när kansliutrymmen inreddes i det gamla tingshuset behandlades häradshövdingen som en hyresgäst av tingshusbyggnadsskyldiges ombud, och ännu mer anmärkningsvärt är att när det nya huset stod färdigt fick han fortsätta att betala hyra för kansli lokaler. Mellan 1919 och 1933 erlade häradshövdingen 400 kronor per år för kontorsrummen i det nya tingshuset, och till och med förste notarien fick betala för sitt rum på vinden. Domsagans tingshusbyggnadsskyldige hade helt enkelt en osedvanligt sparsam tingshusstyrelse.

Notariernas minnesbilder från Leksand på 1910-talet, nedtecknade inför tingshusets 50-årsjubileum 1968, talar om den bästa av världar, en värld i harmoni. Visserligen bör berättelserna också förstås som de åldrande männens ljusa bilder av sin ungdom, men samstämmigheten i alla notariememoarer från denna tid, den okritiska hållningen till de svåra situationer de försattes i som 20–22-åringar och som också ofta involverade andra människor, tyder på att de unga männen delade sina överordnades syn på fostran i yrkesrollen, på rättsväsendet och på den allmänna samhällsordningen. Notarierna var vanligtvis ogifta och i Leksand bodde de i bostadsrummen på tingshusvinden. Den som först flyttade in 1918 bodde som ensam notarie i huset men förde ett livligt umgänge med ortens borgerlighet: häradshövdingen, kronofogden, stinsen, apotekaren och landsfiskalen.⁴⁷⁶ Den sistnämnde bodde också i tingshuset under den första tiden efter invigningen.

I källarvåningen flyttade vaktmästaren och hans familj in i två rum och kök. När Ankarcrona hade presenterat sina ritningar för tingshuskommittén hade en av ledamöterna reagerat starkt mot idén att placera en bostad en meter under marken, men förslaget hade likväl genomförts och olika vaktmästare bodde därefter i källaren i nästan 35 år. Till vardags var hans arbetsuppgifter i första hand kopplade till byggnaden; han eldade i pannan och i husets eldstäder om så krävdes, han skötte snöröjning och trädgårdsarbete beroende på säsong. Hans fru utförde också en ansenlig del av de ålagda uppgifterna och då framför allt städning och tvätt, vilket inte var en liten syssla i det stora huset. Under tingsdagarna var vaktmästaren en viktig aktör i det att han skulle över-

⁴⁷⁶ Karl-Gustaf Hjärnes tal, 20 december 1968, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.

vaka sammanträdena, ha hand om eventuella häktade och vittnen, hantera åhörarnas in- och utträde ur salen, sätta upp ärendelistor, bistå rätten i diverse göromål och tömma spottkopparna. Som i de flesta andra tingslag utgjorde tjänsten ett deltidsarbete som sköttes vid sidan om befattningen som fjärdingsman. Ersättningen var inte hög men till förmånerna hörde fri bostad, ved och rätten att odla grönsaker och potatis på en del av tingshustomten.⁴⁷⁷ En vanlig tingsdag omkring 1920 inleddes sannolikt av vaktmästaren som iordningsställde salen och vestibulen inför förhandlingarna. Förutom de två stora takkronorna med sina bara glödlampor tändes på domarbordet två bordslampor. Kanske behövde också handlingar läggas fram, vatten fyllas i karafferna och bänkar och stolar ställas på plats. Därefter steg nämndemännen genom sidoentrén, några av dem kanske till och med hade kommit till Leksand kvällen innan och övernattat i vindsvåningen. De samlades i rummet på gaveln och landsfiskalen kom strax därefter. Två notarier satt redan i kansliet och förberedde dagens arbete, och till sist anlände häradshövdingen och ett fåtal åhörare bakom honom. Strax innan klockan nio öppnade vaktmästaren dörrarna till salen och efter att åhörarna hade intagit sina platser kom också rätten med häradshövdingen som ordförande och en av notarierna som protokollförare in i salen. Då, som idag, reste sig de av åhörarna som hunnit bänka sig och när rätten hade satt sig vid det strama träbordet kunde menigheten också göra det.

Häradshövdingen öppnade därefter sammanträdet och läste upp det ärende som enligt den gällande uppsproslistan var satt att avhandlas först. Beroende på målets art deltog landsfiskalen som åklagare, och vid brottmål fick eventuella vittnen svära eden på bibeln, eller lagboken, som låg uppslagen framför domaren. En företrädare för Kungl. Befallningshavande skulle enligt lag närvara vid tingen. Advokater förekom också men inte regelmässigt, och i enklare mål förde vanligtvis parterna sin egen talan. Hela förhandlingen ägde rum framför domarens bord, dit parter och vittnen kallades i omgångar. Rent rumsligt innebar det en tämligen intim situation så till vida att alla aktörer kom att vistas mycket nära varandra, trots att rummet i övrigt var stort och rättens ledamöter var många. Som åhörare var det sannolikt mycket svårt, nästintill omöjligt, att följa vad som sades framme vid domarbordet såvida inte domaren höll hårt på förhandlingens offentliga karaktär och krävde högröstade deltagare. Var det ett omfattande mål som skulle avhandlas kunde

⁴⁷⁷ Leche 1968, s. 67.

250 | TINGSHUS TAR FORM *kring sekelskiftet 1900*

48. Vaktmästarbostaden uppfördes på 1950-talet. Då hade tingshusvaktmästaren, i perioder med familj, bott i tingshusets källare i över 30 år. Foto, *Silja-Bild Per Daniels för Leksands tingsrätt, Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Leksands tingsrätt.*

förhandlingarna dra ut på tiden. Fortfarande var det vanligt att de pågick till sent på kvällen, inte minst då parterna hade rest långt och ville slippa många övernattningar. All protokollföring under förhandlingarnas gång sköttes av notarien, som i Leksand tycks ha suttit vid ordförandens sida.⁴⁷⁸ Det nya tingshuset i Leksand kom inte att utgöra ett allaktivitetshus i samma mening som det gamla. Som jag tolkar situationen var en av tingshuskommitténs främsta avsikter med att låta uppföra ett nytt hus att renodla domstolsverksamheten, särskilja den och ge den en rumsligt värdigare inramning. Vaktmästarens närvaro i och omsorger om huset var konstanta, men i övrigt kom användningen att variera beroende på tidpunkt och datum. Även om tingshusstyrelsen just i Leksand intog en synnerligen tillbakadragen roll i byggprocessen, beroende av arkitektens starka ställning, var det inte unikt för tiden. När de ekonomiska ramarna var satta och kontrakten underskrivna, tycks inte tingshusstyrelserna ha lagt sig i byggprocessen innan huset var färdigt. Vanligtvis var det entreprenören och byggmästaren som agerade under processens gång medan arkitekten mer sällan besökte byggplatsen. Graden av arkitektens engagemang berodde också på huruvida han bodde på plats eller hade fått uppdraget långväga ifrån. Även om de allra flesta tingshus uppfördes av lokala förmågor fanns också enstaka tingslag som så att säga beställde ritningar från arkitekter som bodde på stort avstånd från orten och inte hade möjlighet att vistas där under byggprocessens gång.

FÖRESTÄLLNINGAR OM TINGSHUS

Jurister om tingshusen

Ett tingshus skall ha ett arkiv

Himble härads arkiv var inrymdt i ett med hyllor försett rum på vinden å en uthusbyggnad till den gård, som af häradet för Tingshållningen var förhyrd. En trång, bräcklig trappa ledde upp till vinden som i övrigt var upptagen af foder och åkerbruksreskaper.⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Inteckningsärenden, lagfarter, bouppteckningar och äktenskapsförord var exempel på sådana ärenden som vid denna tid dokumenterades under rubriken småprotokoll, och särskildes från dombokens övriga mål.

⁴⁷⁹ RA, Justitieombudsmannens (JO:s) arkiv, Justitieombudsmannens resediarium, A11:3, 15 juli 1863.

Arkivet, betraktat som funktion och som särskilt rum, kom att utgöra del i det juridiska och politiska etablissemangens föreställning om hur ett tingshus skulle utformas, från 1800-talets mitt och framåt. Till grund för denna inte helt nya, men på ett nytt sätt formulerade idén låg flera faktorer. Det fanns en allmän debatt om arkivering som framför allt omfattade kyrkoarkivens skick och framtid, och i vilken dåvarande riksarkivarien tog ett samlat grepp om frågan och argumenterade för etableringen av landsarkiv.⁴⁸⁰ Föreställningen om ordnade arkivförhållanden gällde med andra ord inte bara tingshusen. Dessutom påverkades situationen av justitieombudsmannens JO kritik av rådande arkivförhållanden vid häradsrätternas kanslier. Slutligen framkom brister i arkivhållningen i samband med den översikt över domstolslokaler i landet som genomfördes i samband med den nya lagberedningens arbete på 1880-talet. Även om idén om tingshuset som en arkivinstitution inte framträdde förrän under 1800-talets sista decennier, hade arkiv i bemärkelsen särskilt utrymme – rum, skåp eller kista – för att förvara viktiga handlingar förekommit redan på 1700-talet. I 1734 års lag, rättegångsbalkens sjätte paragraf, stadgades att häradshövdingen skulle föra dombok, och i den sjunde paragrafen att varje tingsstad skulle rymma en häradskista för förvaring av insegel, riksdagsbeslut, allmänna stadgar och inte minst häradets andel av saköret, det vill säga bötespengarna.⁴⁸¹ I domböckerna skulle alla handlingar som hade att göra med de olika ärendena, bindas in och därutöver skulle de också innehålla en förteckning över utdelade böter och hur dessa hade fördelats mellan behöriga. Vi vet inte hur häradsborna såg på frågan, om de i sina diskussioner kring tingshusens utformning inkluderade arkivfunktionen eller om det var ett initiativ som regelmässigt kom från häradshövdingen eller Kungl. Befallningshavande. Att idén om ett utrymme särskilt avsett för förvaring av domstolshandlingar, förekom så tidigt som på 1780-talet ger i varje fall skäl att tro att redan nämnda häradskistorna hade blivit för trånga för att rymma alla de handlingar som hörde till domstolen. Benämningen arkiv markerades både på flera av de förslagsritningar som häraderna i slutet av 1700-talet skickade till överintendentsämbetet, och

⁴⁸⁰ Abukhanfusa, Kerstin (red.), *Rikens arkiv: det gamla som det nya*, Riksarkivet, Stockholm, 1994 och Fredriksson, Berndt, 'Arkivvetenskap - historia och framtid', *Arkiv, samhälle och forskning*, 2002:2, s. 77-95, 2002.

⁴⁸¹ Domböckerna skulle också skickas till hovrätten, som i regel mottog så kallade renovationer, det vill säga kopior av domböckerna. Ett insegel är ett sigilltryck som ska hålla ett dokument obrutet alternativt stadfästa en officiell handling.

på de godkända ritningarna. Dessa (föreslagna) arkivutrymmen var inte stora men de utgjorde likväl separata rum som oftast låg i anslutning till häradshövdingens och skrivarens rum.

Under 1800-talet växte antalet mål och därmed också behovet av arkiveringsmöjligheter, samtidigt som kronans krav på god arkivhållning ökade. I landshövdinginstruktionerna 1855 ålades Kungl. Befallningshavande att övervaka häradsrätternas arkiv. Tingshusen och tingshållningen var redan landshövdingarnas ansvar, men i och med instruktionen betonades kontrollen av den specifika arkivfunktionen. 1869 utfärdades dessutom ett Kungligt Cirkulär avsett för landets landshövdingar, vilken reglerade frågan om de äldre domböckernas och handlingarnas förvaring vid underrätterna.⁴⁸² Cirkuläret inleddes med en hänvisning till justitieombudsmannens ämbetsresa 1867, under vilken denne hade noterat att häradsrätternas arkiv ofta var otillräckliga. För att komma till rätta med problemet och rädda "hwad som ännu wore i behåll", hävdade JO vikten av att flytta i varje fall de äldsta handlingarna till riksarkivet i Stockholm. Hovrätterna och riksarkivarien kom också med utlåtanden i frågan och beslut fattades att samtliga handlingar från tiden före 1736 skulle förtecknas och därefter flyttas från tingshusen till riksarkivet.⁴⁸³ Anledningen till att man valde just detta år var troligen att det var då den nya lagen trädde i kraft. Beträffande de handlingar som skulle fortsätta att förvaras i tingshusen, angav Kungl. Maj:t att så länge frågan om förändringar av underrätternas organisation inte var avgjord, borde inga åtgärder vidtas, trots att det var väl känt att arkiveringsförhållandena på sina ställen var undermåliga och att problemet inte hade någon annan lösning än om- eller nybyggnad. Däremot betonades att Rättegångsbalken 2 kap, 7§, skulle efterföljas och att det var domarnas och befallningshavandes uppgift att se till att "menigheterna" också gjorde det.

Justitieombudsmannens synpunkter på arkivförhållandena vid häradsrätterna var viktiga i sammanhanget. Ämbetet hade inrättats 1809 i och med den nya regeringsformen och JO, som verkade på uppdrag av riksdagen, hade till uppgift att kontrollera att myndigheter och andra offentliga institutioner tillämpade lagar och författningar korrekt.⁴⁸⁴ För

⁴⁸² Kongl. Majts Nådiga Cirkulär, rörande widtagande af vissa åtgärder till domstolsarkivens bewarande, Stockholm 11 december 1869.

⁴⁸³ Det preciserades till och med att lämpliga transportmedel för ändamålet var järnväg eller ångbåt.

⁴⁸⁴ RA, JO:s arkiv 1810-1985, Protokoll och berättelser över JO:s inspektioner och ämbetsresor. Jag har gått igenom volymerna AII:1 (1800-1849) och AII:3 (1860-

att granska verksamheterna reste han runt i landet, ett år norrut, nästa söderut, året därpå sydväst, därefter sydöst etc. Resorna företogs alltid sommartid, och med viss systematik besöktes i första hand de landskap som inte hade inspekterats på länge. I hans sällskap reste alltid en sekreterare, som förde noggranna anteckningar. Referenser till tidigare inspektioner gjordes ofta.

Under de första fyrtio åren rörde JO:s noteringar i första hand städernas institutioner; rådhusrätter, landskanslier, hospital och lasarett, spinnhus, kronohäkten och arbetsfångelser. På 1830- och 1840-talen finns noterat visitationer av häradsrätter men de resulterade i mycket kortfattade anteckningar. Från och med 1850-talet blev beskrivningarna fylligare för att under 1860-talet utgöra de mest tidskrävande inslagen under resorna.⁴⁸⁵ I första hand handlade inspektionerna av häradsrätterna just om arkivförhållandena, och även om berättelserna är mer eller mindre detaljerade, beroende på den enskilde justitieombudsmannen, noterades alltid hur gamla de äldsta domböckerna var och hur domstolshandlingarna var ordnade och placerade.

När det gäller domstolarnas vid tiden befintliga arkivförhållanden visar anteckningarna att handlingar från de senaste fem åren vanligtvis förvarades i häradshövdingens egen bostad.⁴⁸⁶ JO inspekterade likväl materialet och gick igenom domböckerna på plats för att se att de var riktigt upprättade. Helst skulle materialet vara inbundet, sorterat i årsvis ordning, och hela arkivet försett med en förteckning. Arkivförhållanden för häradsrätternas äldre handlingar varierade stort, men vanligast var att de förvarades i öppna hyllor eller i särskilda skåp i tingslokaler, oavsett om dessa utgjordes av ett funktionsspecifikt tingshus eller av en annan byggnad. Ibland var handlingarna arkiverade i själva tingsalen, men oftare i ett intilliggande rum. I exempelvis Östergötland var det vanligt att ett arkivrum var inrett på tingshusens vind och i ett fåtal tingslag nyttjades ännu den gamla häradskistan som då rymde osorterat material. Ganska vanligt var det med tingslag som arkiverade sina äldre

1865). Från första hälften av 1800-talet saknas många årsberättelser, antingen gjordes inga inspektionsresor eller har materialet förkommit. Saknas gör 1815-1821, 1828-1829, 1834-1835, 1837-1842, 1844-1847. Se också Wieslander, Bengt, *JO-ämbetet i Sverige*, 1995 och Alexius Borgstöm, Katarina, *JO och tjänstemännen. En laghistorisk studie*, Iustus Uppsala 2003.

485 JO:s första inspektion av en häradsrätt genomfördes enligt min genomgång 1830.

486 Under perioden 1849-1859 gjordes fåordiga anteckningar om häradsrätterna, medan diarierna från perioden 1860-1865 är fylligare och mer systematiska.

handlingar i ortens kyrka, i regel i sakristian, ibland i särskilda skåp, ibland i den gamla häradskistan. Intressant med detta förhållande är att JO inte på något sätt uttryckte ogillande över placeringen. Om skåpen var olästa eller domböckerna oordnade eller saknade inbindning orsakade det kritiska kommentarer, men det faktum att domstolen hade sitt arkiv i kyrkan var däremot inte skäl till kritik.

Fuktproblem föranledde i några fall JO att erinra om "nödvändigheten att bereda bättre luftvexling."⁴⁸⁷ Instängda utrymmen var ett problem som påtalades, tingshus i allmänt dåligt skick ett annat. I fallet med tingshuset i Klörup, Färs härad, Skåne, hade tingshustakets brister orsakat sådana fuktskador att domstolshandlingarna "då de vidrördes, nästan sönderfölo."⁴⁸⁸ Skadedjur omnämndes i ett enda fall där såväl golv, väggar som arkivhyllorna i arkivrummet vimlade av myror.⁴⁸⁹ Det tycks märkligt att handlingarna var i relativt gott skick trots påfrestningarna som transporterna mellan häradshövdingens bostad och tingshusen bör ha inneburit, och trots de enkla förvaringsförhållandena. JO räknar faktiskt upp ett stort antal tingslag där välhållna domböcker från mitten av 1600-talet och i några fall till och med 1500-talet förvarades osorterade i skåp eller hyllor. En förklaring kan vara lumpappret som användes fram till 1850-talet; det hade en påtagligt bättre hållbarhet än det träfiberbaserade pappret.⁴⁹⁰

I början av 1880-talet gjordes en riksomfattande inventering av tingshusen i samband med den nya lagberedningens arbete.⁴⁹¹ Syftet var bland annat att granska tingshusbyggnadsskyldigheten och utreda frågan om

⁴⁸⁷ RA, JO:s arkiv, A11:3 (1860-1865), Kommentar gällande Ölme härads arkiv i tre skåp i stadens (Kristinehamns) nybyggda kyrka, resediarie 29-30 juni 1862.

⁴⁸⁸ RA, JO:s arkiv, A11:3, Resediarier, 30 juli 1863.

⁴⁸⁹ RA, JO:s arkiv, A11:3, Resediarie, 25 juli 1864, gällande tingshuset i Brösarp, Skåne

⁴⁹⁰ Konserveringsforskningen framhåller lumpapprets goda egenskaper, de långsamma temperaturförändringarna och de långa perioderna av kyla (då skadedjuren dog) som skäl till varför många gamla arkiv trots allt har bevarats. Samtal med konserverator Margareta Ekroth Edebo våren 2006. Även Rudin, Bo, *Papperets historia: studier i ett gammalt hantverk*, Rudin, Vällingby, 1987.

⁴⁹¹ NLBb. Arbetet omfattar uppgifter om tingslag, tingsställe (plats), tingshusets indelning och skick, funktioner utöver tingsverksamhet och anmärkningar om lokalernas lämplighet för ändamålet. Ett typiskt exempel är Trögds härads tingshus i Litslena, vilket beskrevs på följande sätt: "Tinghuset, som befinner sig i försvarligt skick, är indeladt i förstuga, sal, tre rum jemte tre vindsrum. Tingslokalerna begagnas vid uppbornsstämmor och bevaringsmönstringar. Tingssalens otillräckliga höjd och saknaden av förmak för parter och vittnen göra lokalen mindre lämplig för ändamålet."

förstatligande av befintliga tingshus, och därför ansågs det nödvändigt att ta reda på i vilket skick domstolsbyggnaderna befann sig och i vilken mån de svarade mot domstolens behov. Arbetet omfattade ungefär två tredjedelar av landets omkring 300 tingsställen, men utredarna kommenterade inte det faktum att en tredjedel saknades. Sammanställningen skulle enligt betänkandet redogöra för de tingslag "hvilka äro försedda med egna tingshus", och mycket riktigt inkluderades bara ett fåtal tillfälliga tingslokaler.⁴⁹² Samtidigt saknas flera funktionsspecifika tingshus som var i bruk vid tiden. Det framgår inte heller av betänkandet vem som ansvarade för insamlingen av uppgifterna, det sägs endast att de infordrades. Troligen var det landshövdingarnas uppdrag, men om de i sin tur lät härads- eller länsmännen göra arbetet är oklart. Att vi inte med säkerhet vet vem som stod bakom beskrivningarna är problematiskt i den meningen att föreställningarna om domstolsbyggnadens funktioner och utformning troligen varierade mellan olika aktörer. Det är också möjligt att Kungl. Maj:ts, landshövdingarnas och domarnas föreställningar om och förväntningar på domstolsbyggnader skilde sig åt beroende på vilken del av landet som avsågs, det vill säga att representanterna för centralmakten hade en idé om hur ett tingshus i söder skulle utformas och en annan om ett i norr. I fallet med uppgifterna i nya lagberedningens betänkande är det tydligt att samma typ av byggnader, uppförda vid samma tid, av likvärdiga material och med likartad planlösning, beskrevs och värderades på olika sätt beroende på i vilken del av landet de låg.

Arkiveringsförhållandena kommenterades förvisso i denna inventering, men i enlighet med ovan nämnda resonemang om skillnader mellan olika landsdelar, är kommentarerna inte konsekventa.⁴⁹³ Vissa tingshus som saknade arkiv bedömdes ändå som ändamålsenliga, medan andra ansågs olämpliga av just detta skäl. I de flesta fall kommenterades inte arkivförhållandena överhuvudtaget, och det gäller såväl dugliga som otjänliga lokaler. Att arkiven värderades olika är i sig en intressant företeelse som tycks visa att det ännu inte rådde konsensus i frågan. Det var inte givet i alla delar av landet, eller för alla inblandade aktörer, att ett tingshus för att anses lämpligt skulle rymma särskilda arkivutrymmen.

Att frågorna kring arkivförhållandena och –förfarandet i tingshusen inte kom att lösas över en natt antyder också en kunglig kungörelse från

⁴⁹² Exempelvis samtliga tingslag i Ångermanland.

⁴⁹³ Kommentarer om arkiv förekommer i 46 av 189 beskrivna tingslags lokaler.

1885.⁴⁹⁴ Enligt denna beordrades domstolarna att tillfråga riksarkivet innan arkivalier förstördes, och utgallringen skulle slutgiltigt godkännas av Kungl. Maj:t. Ytterligare arkivstadgor antogs därefter 1900 (Kungl. Maj:ts nådiga stadga angående vissa offentliga arkiv, SFS 1900:106), 1903 (SFS 1903:56), och 1906 (Kungl. Maj:ts nådiga förordning angående inspektion af vissa offentliga arkiv, SFS 1906:89). I 1907 års nationalupp-laga av Sveriges rikets lag finns i rättegångsbalkens 7§, en not vid härads-kista som förklarar att ordet syftar på "arkivlokal."⁴⁹⁵ Det anges också i noten att denna mycket väl kan vara gemensam för hela domsagan.

Ändamålsenliga tingshus Nya lagberedningens betänkande 1884

Idén om ändamålsenliga lokaler kom tydligt till uttryck i den nya lagberedningens slutbetänkande.⁴⁹⁶ Ett av målen med det förslag om statligt övertagande av lokalansvaret som beredningen resulterade i handlade just om detta: "Äfven hvad sjelfva byggnadernas beskaffenhet vidkommer beredes utsigt att erhålla ändamålsenligare och planmessigare inrättning än som med skäl kan förväntas, när byggnaderna uppföras af tingslagen", skrev utredarna och preciserade hur de ansåg att tingshus borde utformas med avseende på funktioner och antal rum.⁴⁹⁷ Viktigt att påpeka är att utredarna föreställde sig en framtida situation där domsagorna bestod av ett enda tingslag. Det skulle innebära att samtliga tingshus också innehöll ett kansli, ett begrepp som för övrigt tycks helt och hållet etablerat. Med kansli avsågs dock fortfarande domarens rum och därmed utgjorde det (ännu) inte det halvoftentliga utrymme som några år senare inreddes i domstolsbyggnaderna. Enligt betänkandet borde det tingshuset innehålla dels "sjelfva embetslokalerna" som bestod av ett större sessionsrum, två rum för domaren och ett brandsäkert arkiv, dels ytterligare minst fyra rum varav ett för åklagaren, ett för nämnden, ett för parter och vittnen och ett för vaktmästaren.⁴⁹⁸ Till det sistnämnda rummet skulle också höra ett kök eftersom vaktmästaren enligt betänkandet borde bo i huset. Vi får tänka oss att notarien eller notarierna avsågs ha sin arbetsplats i domarens rum. Utredarna föreslog inga drastiska åtgärder. Istället skulle förnyelsen ske gradvis och i händelse av

494 Kunglig kungörelse ang. utgallring af handlingar ur offentliga arkiv, 5 juni 1885.

495 Utgiven av Ebbe Gustaf Flensburg, Frölén & Comp., Stockholm 1907.

496 NLBa

497 NLBa, s. 252.

498 NLBa, s. 254.

nybyggnad. Kanske var de medvetna om vilka kostnader det skulle innebära att åstadkomma fullgoda lokaler i landets samtliga tingslag. I tabellen över insamlade uppgifter gällande befintliga byggnader kommenterade informanterna hälften av tingslokalerna som bristfälliga. Av dem beskrevs en knapp tredjedel som olämpliga, och lika många ansågs ha för liten eller "låg" tingssal, i ett fall påpekades till och med att takhöjden gjorde tingssalen osund, i ett annat att salen på grund av höjden saknade erforderlig ventilation. En handfull byggnader benämndes otjänliga och övriga underkända hus kallades otillräckliga. Som komplementinformation angavs exempelvis vilka särskilda rum eller funktioner som fattades, eller om lokalerna besvärades av fukt, men det förekom också att odugligheten inte preciserades alls. Intressant är att samma byggnad kunde beskrivas vara i gott skick, men likväl bedömas som otillräcklig i relation till domstolens behov. Oftast var det emellertid dåligt skick i kombination med en alltför liten tingssal eller otillräckligt med utrymme som gjorde huset olämpligt.

Flera aspekter är värda att kommentera i sammanhanget; angående de tingshus som var uppförda i en våning valde uppgiftslämnarna alltid att räkna vindskamrarna till häradsrättens lokaler, vilket kan tolkas både som ett sätt att kunna redovisa ett stort antal rum, och som att vindsrummen faktiskt nyttjades lika frekvent som övriga utrymmen i tingshuset. Ett annat intressant faktum är att många av de lämpliga tingshusen, som rymde tillräckligt många rum i förhållande till lagberedningens förslag, var av den tvåvåningar höga, tämligen ålderdomliga byggnadstypen i vilken överintendentsämbetet inte hade varit inblandade i utformningen.⁴⁹⁹ Inte helt förvånande förtjänade visserligen de nyligen uppförda tingshusen de mest översvallande omdömena, men ålder och formspråk tycks samtidigt ha påverkat uppgiftslämnarna i väldigt liten grad.⁵⁰⁰ Om lokalerna fungerade spelade det ingen roll om byggnaden var uppförd på 1700-talet och hade en timrad stomme under spåntak.

499 Av de 29 byggnader som tillkommit efter granskning av överintendentsämbetet bedömdes 17 som lämpliga, tio som olämpliga och två lämnades okommenterade. De fungerade med andra ord fortfarande ganska väl.

500 I Hällestad utanför Norrköping byggdes till exempel ett nytt hus 1879, vilket rymde sal, kansli och brandsäkert arkiv, rum för kronobetjäningen, nämnden, parter och allmänheten samt fyra bostadsrum och kök för övernattnings. Framför tingshuset uppfördes dessutom två flyglar, den av sten innehöll arrest, och träbyggnaden inreddes till vaktmästarebostad. Tingshuset fick goda vitsord av uppgiftslämnaren i Östergötland: "Tingslokalerna prydliga och för ändamålet synnerligen lämpliga." NLBb.

Förutom som ändamålsenliga karaktäriserades de lämpliga tingshusen ofta som prydliga. Förutsatt att det var länsman eller häradshövdingen som gjorde inventeringen skulle ordvalet kunna läsas som ett uttryck för lokal stolthet, men formuleringen skulle också kunna tolkas som ett uttryck för en idé om det passande tingshuset som inte bara hade att göra med utrymme och planlösning. Det var också ett välvärdat och värdigt hus. Slutligen, bland de tingshus som hade bedömts som lämpliga trots alltför få rum återfinns ett flertal norrbottniska hus.⁵⁰¹ Som antydde i tidigare avsnitt visar två kommentarer gällande Neder-Torneås och Carl-Gustafs tingslag respektive Över-Torneås tingslag att lokalerna för häradsrätterna i Norrbotten inte förväntades erbjuda samma utrymme och komfort som lokalerna i de södra delarna av landet: "Med afseende på i orten rådande anspråk kunna tingslokalerna icke föranleda till anmärkning" och "Mot lokalernas lämplighet är, *med hänsyn till i orten rådande anspråk på bekvämlighet, icke något att anmärka*" (min kursivering).⁵⁰²

Med lagberedningens definition av ett ändamålsenligt tingshus, innehållande sal och minst sju rum, visade inventeringen att knappt hälften av de tingshus som brukades vid tiden var otillräckliga. Utredarnas förslag omfattade fler rum än tidigare varit norm, samtidigt tänkte man sig även fortsättningsvis att båda parter vid förhandlingen och därutöver vittnen skulle uppehålla sig i samma rum före rättegången och vid uppehållen. Den främsta anledningen till varför befintliga lokaler inte överensstämde med betänkandets vision, var att de flesta domsagokansliet vid denna tid *inte* låg i själva tingshusen, utan i domarnas hem eller i hyrda lokaler på annan ort. Som den viktigaste kvalitén framstår fortfarande det faktum att byggnaden var uppförd just för ändamålet. Det ställdes i kontrast till olämpligheten i det tillfälligt använda, i häradsrätten som inneboende, som hyresgäst.

Tingshus och nya idéer om fångvård

Under 1800-talets andra hälft uttrycktes också idéer om hur häradshäkter skulle utformas. I 1734 års lag hade stadgats att de tingshusbyggnadsskyldige häradborna skulle uppföra och underhålla ett häkte, men lagtexten preciserade inte hur det skulle se ut och inte heller i ritningar eller korrespondenser från denna tid förekommer kommentarer om

⁵⁰¹ Många norrbottniska tingshus bedömdes emellertid som olämpliga.

⁵⁰² NLBb.

häktesbyggnadens utformning. Det tycks inte ha varit ämne för diskussion och att döma av häktenas slutgiltiga utformning, hade det rått konsensus i frågan. Källmaterialet från andra hälften av 1800-talet visar dock att justitieombudsmannen och Kungl. Maj:t, ansåg befintliga arrestlokaler vara ålderdomliga till sin utformning och dessutom i dåligt skick. Direktiv formulerades som antyder helt nya föreställningar om den häktades rumsliga villkor i samband med häradsting.

Häradsfängelserna hade hamnat i nytt ljus i och med den debatt kring humaniseringen av fängvården som pågick under första hälften och mitten av 1800-talet.⁵⁰³ I JO:s inspektionsberättelser noterades alltid sist i redogörelsen av varje tingsställe häktets skick och utformning, och dessutom om och hur det användes. I diarierna från 1820-, 1830- och framför allt 1840-talen finns också statistik över antalet häktade och olika typer av brott, fångarnas kost, byggandet av cellfängelser och inspektioner av de gamla krono- och stadshäktena.⁵⁰⁴ Däremot gjorde JO få noteringar om häktena vid tingsställena. I resediarier från 30 juni 1832 står antecknat att det vid alla tingsställen i Norrbotten fanns fångelser, men samtidigt att fångarna vanligtvis hölls i sockenhäktet eller hos länsman mellan rannsakingarna. Från 1840-talet gjordes fler och fler noteringar om häktenas utformning och tillstånd och JO uttalade sig då ofta kritiskt; lokalerna var otjänliga, olämpliga och i dåligt skick.

Vid 1840 års riksdag antogs förslaget att bevilja statliga medel för ombyggnad av landets gamla fängvårdsanstalter och uppförandet av ett antal nya.⁵⁰⁵ En liten summa av de statliga medlen föreslogs också gå till förbättring av häradshäktena, vilket kan tyckas märkligt eftersom dessa enligt lag skulle bekostas av lokalsamhället. Samma år hade boken *Om straff och straffanstalter* utkommit på Norstedts förlag, vilken ofta räknas som ett viktigt skäl till riksdagens beslut. Boken var skriven av kronprin-

⁵⁰³ 1811 tillsattes en lagkommitté med uppgift att se över straffsystemet och 1815 kom betänkandet som förespråkade en övergång från kroppsbestraffning till frihetsberövande. 1825 tillskapades *Styrelsen för rikets fångelser och arbetsinrättningar*, som blev Fängvårds- och senare Kriminalvårdsstyrelsen. Syftet var att samla alla anstalter under en och samma huvudman, vilket inte tidigare hade varit fallet. Eriksson, Torsten, *Kriminalvård. Idéer och experiment*, Kriminologisk handbok, Norstedts & Söners förlag, Stockholm 1995 (1967), Rudstedt, Staffan, *I fångelset Den svenska fängvårdens historia*, Tidens förlag, 1994.

⁵⁰⁴ Innan cellfångelsereformen trädde i kraft fanns förutom olika former av tukthus också fångelsefästningar, läns- och kronohäkten och mindre häkten.

⁵⁰⁵ Åman 1976, s. 108.

sen som ett anonymt debattinlägg och innehöll en noggrann redovisning av olika former av straff och så kallade förbättringssystem.⁵⁰⁷ Förutom att författaren pläderade för en generell förbättring av fångarnas villkor och därutöver för avskaffande av dödsstraffet, gick han också igenom hur framtidens anstalter borde utformas med avseende inte minst på antalet kubikmeter luft per cell. Rannsakningshäktena kommenterades också i sammanhanget. Dessa borde vara i gott skick och de häktade ägnas större omsorg än dittills varit fallet. Ansvar för de lokala häktena borde vidare ligga på lokala styrelser som skulle ledas av häradshövdingen.⁵⁰⁸ Idéer om hur häradshäktena skulle utformas formulerades emellertid inte.

Första steget mot en viss precisering av hur häktet borde utformas togs i och med en kunglig förordning om strafflagens införande 16 februari 1864, § 19 punkt 22:

Häkte skall vara så bekaffadt, att det ej för den häktades helsa menligt är. Ej skola flere personer i et rum sättas, der det undvikas kan. Finnas ej särskilda rum för alla, skola dock ej de, som för ringare brott häktade äro, hållas tillsammans med dem, som för gröfre brott i häkte sitta; ej heller personer af olika kön i ett rum förvaras. Ej må häktad person hållas tillsammans med den som straffarbete eller fängelsestraff undergår.

Det var också under 1860-talet som JO:s missnöje med befintliga häkten kom till uttryck. Under 1862 års ämbetsresa noterade han elva häkten som var i otillfredsställande skick, flera var otjänliga. Antingen var de inte rymningssäkra, eller, vilket var det vanligaste, kunde de inte bereda "åt fångarna skydd emot köld och den bekvämlighet därutöver som dem skäligen bör förunnas" (stavningen omgjord till nusvenska).⁵⁰⁹ Den sistnämnda noteringen lät JO göra efter besöket vid Tunge, Stångens mfl häraders tingsställe i Kvistrum (nuvarande Munkedal), Bohuslän. Detta häkte var, som de flesta vid tiden, beläget i en särskild träbyggnad och bestod av ett litet, mörkt och trångt rum som vid visiteringen höll en häktad. Förutom att fungera som häradshäkte användes det också för förvaring av transportfångar, en situation som inte var ovanlig. Transportfångar var personer som dömts till frihetsberövande och skulle transporteras antingen till ett cellfängelse eller till en fästning.

⁵⁰⁶ Eriksson, Torsten, s. 235. Det framgår inte av Erikssons text huruvida förslaget antogs.

⁵⁰⁷ *Om straff och straffanstalter*, Norstedt & Söners förlag, 1840.

⁵⁰⁸ Eriksson, Torsten, s. 231.

⁵⁰⁹ RA, JO:s arkiv, JO:s resediarium 1862, AI:3.

49. Tunaläns häradstingshus i Ishult, Småland, användes till 1935 men frågan är om häktet var i bruk lika länge? Byggnaden uppfördes 1849 och rymmer två celler med järnplåtskodda dörrar och fönster med galler placerade högt under taket. Ett mindre rum för vakthavande är placerat mellan cellerna. Foto *Olinska stiftelsen*.

Genom JO:s noteringar framstår länsfängelsernas cellstandard som ideal. Länsfängelsernas celler, och vi kan utgå från att JO vid den här tiden tänkte på läns^{cell}fängelserna och inte de äldre men fortfarande vanliga gemensamhetsfängelserna, var omkring 6 kvadratmeter stora och vanligtvis försedda med ett mindre fönster placerat på sådan höjd att fången inte kunde se annat än himmel.⁵¹⁰ Om häktet i Källängen, Västergötland, låter en entusiastisk JO anteckna att det var beläget i en solid

⁵¹⁰ Aman 1976.

stenbyggnad inredd med fyra celler och ett vaktrum “vilka till sin beskaffenhet voro lika med cellerna å länsfängelserna.”⁵¹¹

Exemplet häradshäktet i Hammenhög, Skåne, visar dels att JO under sina resor vid den här tiden tillfrågade de häktade om villkoren i häktet, dels att tiden som rannsakningsfänge i häradshäktet kunde bli lång: “Häktet, ett särskilt av sten uppfört hus, innehöll utom rum för fångvaktaren, 4 arrestrum i försvarligt skick. Härstädes förvarades för närvarande en om barnamord övertygad och därjämte för stöld och mordbrand anklagad kvinna. Hon hade blivit häktad den 7 innevarande juli [det vill säga för 19 dagar sedan] och sista rannsakingen hade med henne hållits den 20 i nämnde månad. På fråga av herr Justitieombudsmannen förklarade hon sig inte ha någon anledning till klagan över den behandling hon rönt i fängelset.”⁵¹² Det kan tyckas självklart men bör kanske påpekas att även om JO:s hållning i frågan framstår som human, ansåg han häkten vara mycket lämpliga som ingen skulle acceptera idag. Den grundläggande förändringen vad gäller synen på häktet och den häktade som kom till uttryck i och med 1864 års förordning, handlade om att tiden fram till häradsrättens dom inte skulle betraktas som en bestraffning i sig. Det visade sig emellertid komma att dröja innan alla tingslag uppfyllde de nya men fortfarande vaga kraven på häkteslokalerna.

Arkitekterna om tingshusens arkitektur

Tvenne stora grupper av uppgifter uppstodo ur den sociala omvälvningen mot demokratin, som ägde rum vid seklets början. [...] stora bildningsanstalter och stora vårdanstalter. [...] Givetvis rådde det svårigheter att få form för dessa betydande nyheter; när det enkla gamla skolhuset skulle ersättas av en monumentalbyggnad, låg det nära till hands att blott utbilda det efter palatsförebilder.⁵¹³

Så skriver Ragnar Josephsson om svensk 1800-talsarkitektur i *Teknisk tidskrift* 1922 och resonemanget tycks också kunna tillämpas på tingshusen. Arkitekterna förefaller till en början ha varit lika rådvilla och fantasilösa inför uppgiften att rita nya tingshus, som de var inför den att rita skolhus och vårdinstitutioner. Vilka formprinciper som skulle till-

⁵¹¹ RA, JO:s arkiv, JO:s resediarium 1863, AII:3.

⁵¹² RA, JO:s arkiv, JO:s resediarium 1864, AII:3, 26 juli 1864.

⁵¹³ Josephsson Ragnar, ‘Svensk 1800-talsarkitektur En konturteckning’, *Teknisk Tidskrift Arkitektur* 1922:52, red. Hakon Ahlberg, s. 42.

lämpas och hur den nya arkitekturen skulle förhålla sig till tidigare domstolsbyggnader var frågor som saknade givna svar. Att tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommitté inte bestod av vana byggherrar och sällan formulerade ett byggnadsprogram i termer av behov gjorde inte uppgiften lättare.

I *Den svenska domarkulturen – europeiska och nationella förebilder* skriver rättshistorikern Kjell Å Modéer om det sena 1800-talets nya tingshus att de var resultatet av ett samspel mellan arkitekter och jurister och att arkitekterna byggde de kulisser som bäst svarade mot den svenske ämbetsmannadomarens önskemål och agerande.⁵¹⁴ I vilken utsträckning juristerna hade kompetensen att uttrycka precisa ståndpunkter rörande den arkitektoniska utformningen har jag inte kunnat utläsa av materialet, men som kommer att tas upp i senare avsnitt förekom att häradshövdingarna verkade som ordförande i tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommitté och att de därigenom förmedlade sina åsikter. I följande avsnitt avser jag undersöka föreställningarna om tingshus med avstamp i arkitekturritningar, arbetsbeskrivningar och korrespondenser. Jag har valt att betrakta dokumenten som ett uttryck för arkitekternas *föreställningar*, även om jag är medveten om att de hade en (tyvärr odokumenterad) beställning att ta hänsyn till. Under 1800-talets senare del förändrades synen på hur tingshus borde utformas och som jag skall återkomma till uppfördes inte längre byggnaderna som timrade envåningshus med inredda vindskammare, såsom ännu skedde på 1860-talet med tingshus som de i östgötska Sya eller bohusländska Östad. Men vilka var de gestaltningsidéer som kom till uttryck i arkitekturritningarna, och är det rimligt att påstå att arkitekterna så att säga försåg häradshövdingarna med det rum de behövde?

I stället för att redogöra ingående för samtliga 140 tingshus, kommer jag att sammanfatta några av de viktigaste föreställningar som framkommer genom materialet. Arkitekterna bakom tingshusen beskrivs som en grupp och de grundläggande frågor som diskuteras handlar om hur ofta en arkitekt anlätades vid uppförandet av ett tingshus, och vad vi kan veta om arkitekternas relation till byggherren och till den plats där huset skulle uppföras.

⁵¹⁴ Modéer 1994, s. 32–35.

Arkitekterna

Mellan 1830 och 1870 byggdes omkring 40 tingshus varav de flesta, i varje fall i de södra landskapen, fortfarande finns bevarade.⁵¹⁵ Bland upphovsmännen märks ett fåtal arkitekter, vilka dock bara vagt framträder i källmaterialet.⁵¹⁶ I de allra flesta fall förefaller tingshusbyggnadsskyldige ha anlitat en lokal byggmästare som lade fram förslag och lät utforma tingshuset utan att ett detaljerat byggnadsprogram eller ritningar arkiverades. Ännu på 1880- och 1890-talen anlidade knappt hälften av tingslagen en arkitekt och bland dem som valde att *inte* göra det, lät så gott som samtliga uppföra ett tingshus av trä. 1875, när Inlands Nordre härad, Bohuslän, stod inför uppgiften att uppföra ett nytt tingshus beslutade tingshusbyggnadsskyldiges rationella sockenombud, vid ett och samma möte, att riva det befintliga huset, att köpa upp erforderliga material, att anlita en person som mot ersättning kunde verkställa uppköpen och frakta materialen till byggplatsen.⁵¹⁷ Dessutom bestämdes att man skulle anlita en sakkunnig person som kunde göra upp kostnadsförslag och bistå ovan nämnda person. Varje tingshusbyggnadsskyldigt helt hemman skulle förskottera tjugo kronor till länsman som sålunda, mot ersättning, fick agera kassör. Mötet ägde rum i oktober och i december året därpå stod huset färdigt. Delar av den gamla byggnaden hade då återanvänts och det nya tingshuset låg på samma plats och var till sin utformning mycket likt det gamla.⁵¹⁸ I denna process hade frågan om arkitekt överhuvudtaget aldrig varit en fråga.

⁵¹⁵ Sammanställning grundad på uppgifter framtagna inom ramen för Dokumentationsprojektet.

⁵¹⁶ Murarmästare M Pettersons ritningar till tingshuset i Broby, Skåne, granskades och kompletterades till exempel av professor Carl Georg Brunius 1855, arkitekt Henrik Elfving som stod bakom ritningarna till tingshuset i Vassmolösa, Småland, 1862 var vid tiden främst verksam i Linköping, John Hawerman som tog fram ritningarna till tingshuset i Hässleholm, Skåne, 1864 verkade då i rollen som förste arkitekt vid överintendentsämbetet. Mina kunskaper om dessa decennier grundar sig huvudsakligen på studier av befintliga tingshus och på tingshusbyggnadsskyldiges mötesprotokoll, syneprotokoll och brandförsäkringshandlingar.

⁵¹⁷ Grundström, Ulf, *Tingshuset i Smedseröd. Inlands Nordre häraads sista tingshus*, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1997, s. 46.

⁵¹⁸ Arkitekten Ulf Grundström utförde under sin tid som student på bebyggelseantikvariskt program 1997 en mycket grundlig undersökning av såväl byggnaden på plats, som arkivmaterialet och då i första hand brandförsäkringshandlingar. Grundström 1997, s. 51.

Arkitekturritade hus i slutet av 1800-talet var i regel murade konstruktioner, men det fanns undantag; arkitekterna Hans Hedlund (Kungsbacka 1888), Emil Billing (Ulricehamn 1896) och Lars Kellman (Vara 1897) ritade alla detaljrika och omsorgsfullt utarbetade tingshus av trä. Vad beträffar ritningarna presenterades alltid en fasad och en plan, ibland inkluderades samtliga våningsplan, ibland bara bottenvåningen. Sannolikt kan antalet ritningar och deras karaktär delvis förklaras av beställningssituationen. Om det var en lokal byggmästare som inte var akademiutbildad, men som var väl känd på orten och kunde presentera sina förslag direkt inför beställaren, fanns vare sig anledning eller kompetens att framställa färglagda perspektiv eller andra former av presentationsritningar. Ju senare i tiden vi rör oss, desto större omsorg hade arkitekterna dessutom om presentationsritningarna. Folke Zettervalls förslag till det nya tingshuset i Sollefteå 1903 bestod av plan-, sektion- och fasadritningar. Dessutom bifogade han vackra akvarellerade perspektivbilder där byggnaden har placerats på plats, med vegetation, rykande skorstenar och flaggande vimplar. Precis som redan nämnda Gustaf Ankarcrona i Leksand, ritade Zettervall också inredningen till tingshuset och gjorde därför ett stort antal möbelritningar. Detsamma gjorde Carl Westman till tingshuset i Nyköping, och Erik Gunnar Asplund till tingshuset i Sölvesborg. Vad ritningarna inkluderade respektive utelämnade i form av konstruktiva lösningar och fasaddetaljer skall jag återkomma till i kapitlet "Det byggda".

Antalet domsagor och tingslag som anlidade en privatpraktiserande arkitekt ökade med åren. Arkitektens relation till de tingshusbyggnadsskyldige blev också, på ett helt annat sätt än tidigare, en relation mellan beställare och utförare. Arkitekterna trädde fram som tongivande aktörer i planeringsskedet, och jag avser då personer som kallade sig eller kallades arkitekter. Som tidigare forskare har visat är det svårt att tala om *arkitekterna* som en given yrkeskår i slutet av 1800-talet; ännu tvistades om vem som hade rätt att kalla sig arkitekt och vilken utbildning och verksamhet som krävdes.⁵¹⁹ Redan nämnde Lars Kellman, som var född 1857, tillhörde en av dem som saknade utbildning från teknisk högskola. I början av sin karriär kallade han sig ingenjör men någonstans i trettioårsåldern bytte han titel till arkitekt och som sådan pro-

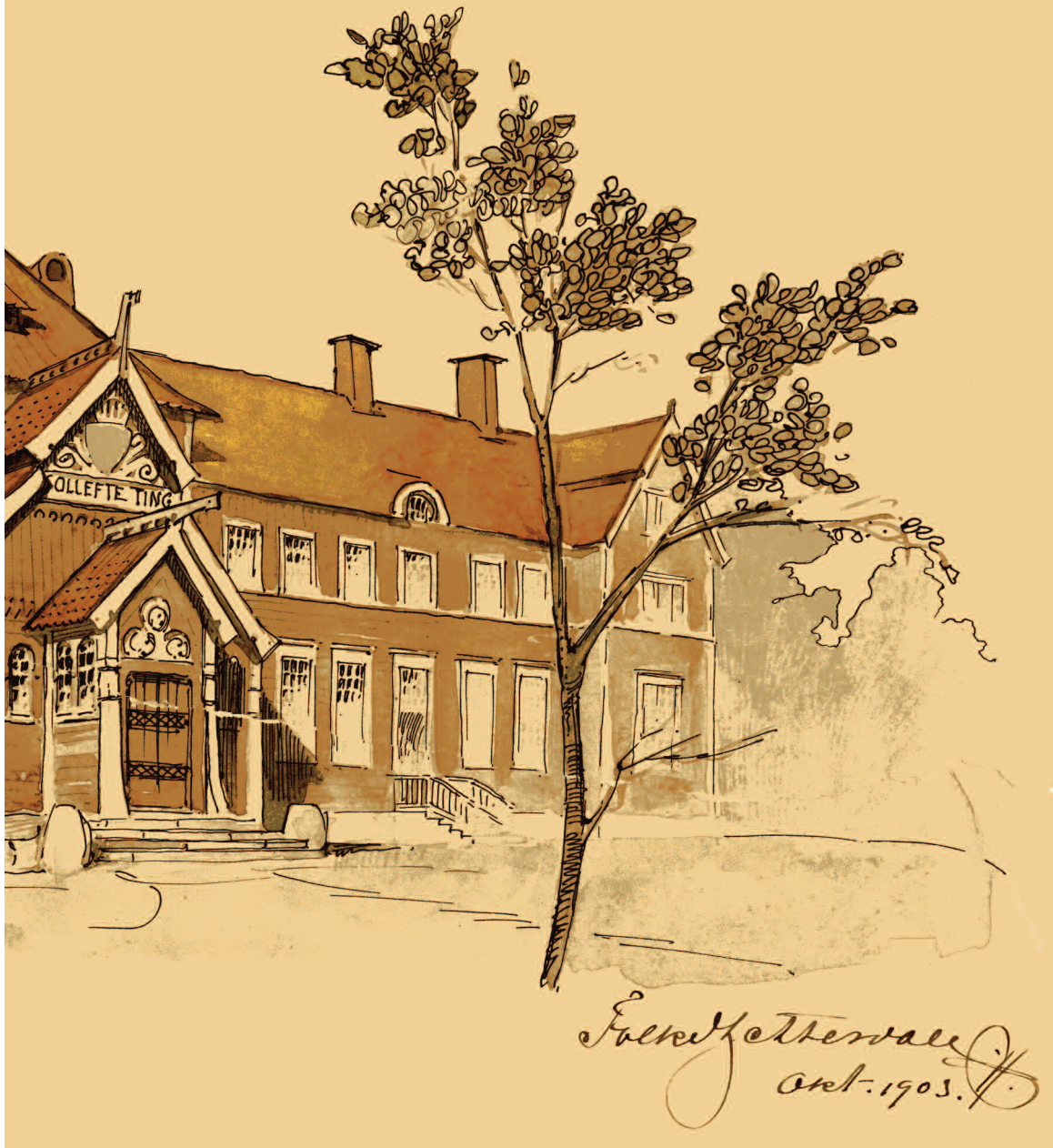
⁵¹⁹ Östnäs, Anna, *Arkitekterna och deras yrkesutveckling i Sverige*, Göteborg, Chalmers, 1984, Linn, Björn *Arkitektyrkets historia i Sverige: fyra uppsatser*, Chalmers tekniska högsk., Göteborg, 1992.

268 | TINGSHUS TAR FORM kring sekelskiftet 1900

Skiss till Tingshus i Sollefteå.

50. Tingshuset i Sollefteå i Folke Zettervalls version. Riting Arkitekturmuseet.

ducerade han och kontoret som han startade ett stort antal byggnader i framför allt Västergötland.⁵²⁰

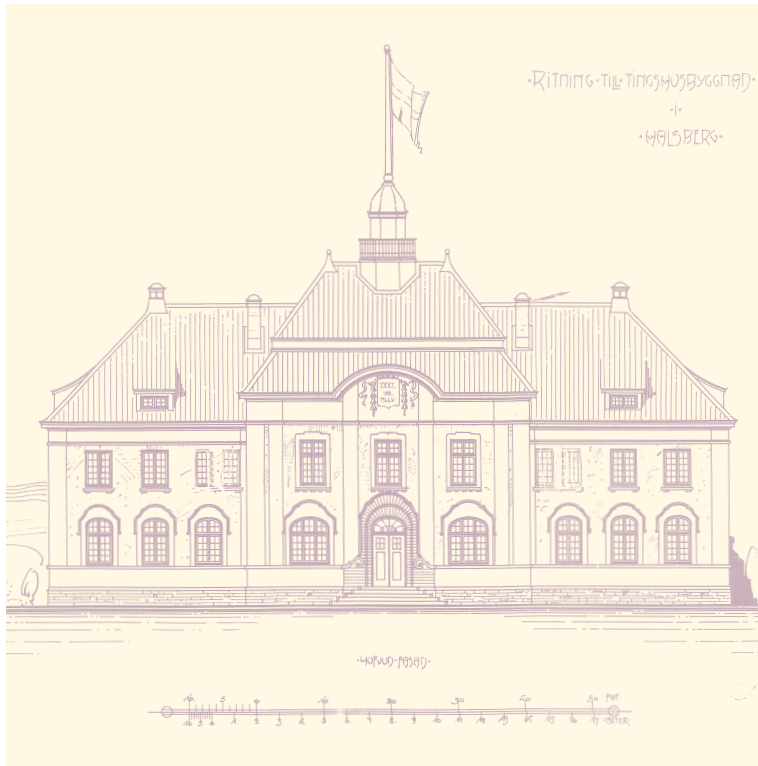
Att handlingarna som togs fram i samband med tingshusbyggandet började bli mer detaljerade vid denna tid jämfört med tidigare hängde samman dels med lagstiftningen, bland annat förordningen om statens upphandlings- och entreprenadväsande från 1893, dels med arkitektyrkets utveckling och relationen mellan arkitekt, byggherre och byggmästare/entreprenör. Som jag har skrivit om i tidigare kapitel hade kontrakt mellan byggherre och entreprenör upprättats även tidigare men vid den här tiden blev de mer precisa.

I tävlingsprogrammet för Stockholms rådhus preciserade beställaren, stadens styrelse, i ett byggnadsprogram hur salarna i rättegångsavdelningarna skulle utformas och inredas.⁵²¹ De skulle mäta mellan 100 och 110 kvadratmeter i golvyta och vara utformade så att de kunde rymma både civil- och brottmålsförhandlingar. Golvet skulle delas in i tre avskrankade områden med platser för rätten respektive parter och vittnen och slutligen åhörare. Från rättens avskrankning skulle leda en dörr direkt till ett överläggningsrum och från parternas plats en dörr direkt till vaktrummet eller eventuellt saksförarens rum om ett sådant fanns. Från åhörarnas skulle en dörr leda till ett yttre korridorsystem eller hall, en *salle des pas perdus*, och dessutom borde "från de anklagades bänk en dörr leda ut och hvarigenom man så direkt som möjligt bör kommunicera med cellerna, så att fångarna vid transporten från cellerna till de anklagades bänk icke kunna komma i beröring med obehöriga".

Här fick arkitekterna en tämligen exakt beställning att förhålla sig till, men så var också bygget ett gigantiskt projekt både vad avser ekonomi och prestige. Alla delar av beskrivningen känns dock igen från samtida ritningar föreställande tingshus, utom benämningen av hallen, *salle des pas perdus*, vilken utgjorde en tydlig referens till europeiskt domstolsbyggande. Eftersom det sällan upprättades byggnadsprogram i fallet med tingshusen, de arkiverades i varje fall inte, är det svårt att säga vilka direktiv arkitekten fick och vem som tog initiativ till specifika delar i utformningen. Som beställare var tingshusbyggnadsskyldige inga vana byggherrar, vanligtvis förlitade sig kollektivet på en liten tingshuskommitté vars ledamöter fick stort handlingsutrymme.

⁵²⁰ Ekelöf, Lars Johan, 'Lars Kellman – arkitekt', *Billingsbygden*, Skövde kommuns hembygdsföreningar, Skövde, 2008.

⁵²¹ 'Tävlingsprogram 1903 för Stockholms rådhus', *Arkitektur*, 1904:1, 1904.

51. Lars Kellman ritade många tingshus, bland annat det här för Hallsbergs tingslag. *Ritning Olinska stiftelsen, kopia, NMA, DPA, Hallsbergs tingsrätt.*

Anna Östnäs skriver om situationen i slutet av 1800-talet att det var “tolkningen av byggherrens behov, och uppgiften som byggherrens ställföreträdare och förtroendemän i förhållande till byggaren, som motiverade yrkesgruppens [arkitekternas] etablering och tillväxt.”⁵²² Huruvida det stämmer i fallet med tingshusen är svårt att säga. Arkitekten besökte sannolikt inte alltid platsen och det är svårt att säga huruvida han vistades där vid något tillfälle under byggprocessens gång. Den lokala byggmästaren, var ofta en väl känd och närvarande person som tingshusstyrelsens ledamöter hade större erfarenhet av än arkitekten i fråga. I de handlingar som jag har studerat refererar tingshuskommitté-

⁵²² Östnäs, s. 176.

erna till ritningarna när det gällde gestaltningsfrågor, men arkitekterna tycks inte ha varit delaktiga i de ekonomiska sammanhangen.⁵²³ Situationen i Leksand, där upphovsmannen till ritningarna under hela projekteringen och byggprocessens gång stod i nära samarbete med byggmästaren, betraktar jag som ett undantagsfall.⁵²⁴ Dylika samarbeten har jag inte stött på i något annat fall och just i Leksand kan det dessutom ha berott på att arkitekten egentligen var konstnär och i behov av byggmästarens konstruktionskompetens.

Under perioden 1880-1930 fanns inga tingshusarkitekter i bemärkelsen arkitekter som var specialiserade eller utnämnda till särskilt lämpade att rita tingshus. Däremot fanns ett litet antal personer som kom att rita många tingshus, ibland i samma landskap, ibland på vitt skilda platser i landet.⁵²⁵ Lars Kellman, Borås, var till exempel upphovsman till nio tingshus och Theodor Dahl, Köping, ritade fyra. Tingshusen var inga förstlingsverk. De flesta arkitekter som ritade tingshus var väl etablerade och stod bakom andra offentliga byggnader såsom kyrkor, sjukhus, bankbyggnader, skolor, posthus och brandstationer. Många av dem var utbildade vid konstakademien i Stockholm, några av dem var också verksamma utom stat vid överintendentsämbetet och så småningom byggnadsstyrelsen, och somliga var därutöver utnämnda till stadsarkitekter.⁵²⁶ Det fanns också byggmästare, som kallade sig så och som saknade konstnärlig utbildning, bland uphovsmännen.⁵²⁷

I de flesta fall ritades tingshusen av en arkitekt som redan var verksam i regionen. Stadsarkitekten i Köping, Theodor Dahl, ritade tingshus

⁵²³ Jag har i första hand studerat bygghandlingarna som låg till grund för Leksands och Gagnefs tingslags nya tingshus i Leksand, 1916-1917, Indals tingslags nya tingshus i Liden 1901-04, Sunnerbo härads nya tingshus i Ljungby 1900-1901 och Bergs tingslags nya tingshus i Svenstavik 1928-29.

⁵²⁴ LU, TNDA, utdrag ur protokoll fört i ordinarie kommunalstämma med Gagnefs och Mockfjärds församlingar, 15 oktober 1916.

⁵²⁵ Lars Kellman i Borås var upphovsman till sju, Theodor Dahl ritade fyra, Peter Boisen, Georg Hagström och Frithiof Ekman, Rudolf Lange, Emil Langlet, och ovan nämnda Zetterwall ritade vardera två tingshus.

⁵²⁶ Arkitekter knutna till överintendentsämbetet var bland andra IG Clason, Gustaf Améen, Folke Zetterwall, Erik Josephson och Theodor Wählin. Stadsarkitekter var Carl-Axel Ekholm (Uppsala), Sven Gratz (Halmstad), Fredrik Olson (Kalmar), Theodor Dahl (Köping) och Klas Boman (Falun).

⁵²⁷ Exempelvis John Johnson i Småland, AW Bärnin i Södermanland, Janne F Lundin i Östergötland. Flera av dem som kallade sig arkitekter, bland andra Rudolf Lange och Lars Kellman, saknade den konstnärliga och teoretiska utbildning som flera vid tiden hävdade borde krävas för att kalla sig arkitekt.

som alla ligger i Västmanland, stadsarkitekten i Ystad, Peter Boisen, ritade tingshus som ligger i Skåne etc. Men det finns också exempel på tingslag och domsagor där byggnadskommittén utsåg en arkitekt som hade sin bas på helt annat håll. Tingshuset i Häljebol, Värmland, ritades omkring 1907 av Sigurd Westholm och John Bagger vilka vid tiden arbetade i Stockholm. Tingshuset i Lycksele ritades av Svante Svensson som var stadsarkitekt i Karlhamn. Det framgångsrika arkitektparet från Stockholm, Fritz Ulrich och Eduard Hallquist, stod bakom de tre geografiskt vitt skilda tingshusen i Härnösand (1902–1905), Haga (i Stockholm, 1905–1907) och Ronneby (1910).

Samtidigt som tingshusarkitekterna är kända namn, och bland de mest välrenommerade finns till exempel IG Clason och Carl Westman, bör också sägas att flera av de arkitekter som idag anses ha varit de mest tongivande inte finns representerade. Med tongivande tänker jag dels på dem som deltog i debatten om arkitekturens utveckling via *Teknisk Tidskrift* och dels på dem som vann eller tilldelades många uppdrag.⁵²⁸

Det finns tingshus som betraktas som viktiga arkitektoniska verk såsom Erik Gunnar Asplunds i Sölvesborg (1921), och Carl Westmans i Nyköping (1911).⁵²⁹ De tillhör dock undantagen för även om arkitekterna bakom tingshusen var både välutbildade och produktiva räknas få av dem till de mest betydande. Förutom just Westmans hus, som har framhållits som ett tydligt exempel på arkitektens inspiration från Arts and Crafts, används inte heller tingshus som exempel på nya formströmningar, problemlösningar eller konstruktioner. Majoriteten av tingshusarkitekterna var i första hand verksamma på landsorten och arbetade inom ett geografiskt begränsat område. Måhända är avsaknaden på tingshus i historieskrivningen ett uttryck för okunskap, eller för en oflekterad syn på landsortens och landsbygdens arkitektur såsom eftersläpande och bristfällig i jämförelse med huvudstadens.

I uppsatsen 'Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium' publicerad i *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria* framhåller Bengt OH Johansson hur reducerad bilden blir av svensk arkitektur och arki-

⁵²⁸ *Teknisk Tidskrift* utgjorde Svenska teknologföreningens organ. 1893–1900 fanns en *Avdelning för Byggnadskonst* inom tidskriften. 1901–1908 bytte den namn till *Arkitektur och dekorativ konst* och utgjorde då en egen tidskrift (?). 1909–1922 hette den bara *Arkitektur* och 1922–1984 *Byggmästaren*. Från och med 1959 gavs *Arkitektur* ut som en självständig tidskrift. En föregångare till *Teknisk Tidskrift* var *Tidskrift för Byggnadskonst* och Ingenjörsvetenskap som gavs ut 1859–1866.

⁵²⁹ Eriksson, Eva, s. 192.

tekturdebatt kring sekelskiftet 1900, om forskningen endast utgår från det källmaterial som *Teknisk Tidskrift, Arkitektur och dekorativ konst* erbjuder.⁵³⁰ Svenska Teknologföreningen, som stod bakom tidskriften, utgjorde nämligen en liten och nästan helt och hållet stockholmsbaserad förening som länge hade som inträdeskrav att man hade fått sin utbildning vid Tekniska högskolan i huvudstaden. Redaktionen för tidskriften, som stod för huvudparten av inläggen, bestod av en ännu mindre skara vilka såg sig själva som landets enda kompetenta arkitekter. Att betrakta de värderingar som förmedlades eller de byggnadsverk som presenterades i tidskriften såsom representativa för tidens arkitekter vore därför orimligt.

Det kan konstateras att tingshusen inte ägnades mycket uppmärksamhet i tidskriften och av de fem tingshus som faktiskt presenterades under åren 1902–1922 var fyra av dem belägna i en stad.⁵³¹ I sin framställning av tingshuset i Norrköping påtalade IG Clason att det vore “synnerligen önskvärdt, om till redaktionens disposition kunde ställas ritningar till några på senare tider uppförda tingshus på landet af god typ, och icke alltför blottade på arkitektoniskt intresse.” Kommentaren antydde en medvetenhet om det ensidiga fokus på staden som rådde i tidskriften. Samtidigt kan man fråga sig på vilka grunder inskickade projekt bedömdes. Skulle en arkitekt som Lars Kellman, som saknade utbildning från en teknisk högskola, ha fått utrymme för en presentation av något av sina tingshus? Eller byggmästaren John Johnsson som stod bakom tingshusen i Värnamo och Reftele?

Tingshusuppdraget, rådhusuppdraget

Under rubriken “Täflingen om pris för ritningar till nytt tingshus för Södra Roslags domsaga. Prisnämndens utlåtande” i *Teknisk tidskrift, Arkitektur och dekorativ konst* 1905:3, beklagade sig prisnämndens ledamö-

⁵³⁰ Johansson, Bengt OH., ‘Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium’, *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Acta Universitatis Upsaliensis, Ars Sue-tica 2, Studier utgivna av Konsthistoriska institutionen vid Uppsala universitet, s. 36–62, Uppsala 1970.

⁵³¹ Wählin, Theodor, ‘Ny tingshusbyggnad i Malmö’ *Teknisk tidskrift* 1902:5, s. 58–59, 1902, Clason, Isak Gustaf, ‘Nyare byggnadsverk. Tingshus i Norrköping’, *Teknisk tidskrift* 1903:3, s. 30–32, 1903, Zettervall, Folke, ‘Folkare härads tingshus’, *Teknisk tidskrift* 1904:3, s. 47, 1904, Westman, Carl, ‘Tingshus i Nyköping för Rönö och Jön-åkers härader’, *Arkitektur* 1911:10, s. 133–137, 1911. Därefter dröjde det till 1922 innan ytterligare ett tingshus föreställdes i tidskriften då Erik Gunnar Asplund presenterade ‘Listers härads tingshus’, *Byggmästaren* 1922:2, s. 17–22, 1922.

ter Gustaf Améen, August Kjellgren och Erik Lallerstedt över de inlämnade förslagen, och konstaterade att tävlingen tycks ha varit en "Junior-täflan" delvis beroende på, att Rådhus-tävlingen tog en del krafter i anspråk.⁵³³ Det rådhus man avsåg var naturligtvis Stockholms rådhus, och de vinnande juniorerna i tävlingen om tingshuset var Carl Melin och August Ewe (förstapristagare) samt Fredrik Falkenberg (andrapristagare). Inget av deras förslag kom dock att uppföras, istället gick uppdraget till de mer etablerade stockholmsarkitekterna Fritz Ullrich och Eduard Hallquist. Södra Roslags nya tingshus stod så färdigt i januari 1907. Att man satte uppdraget att rita huvudstadens rådhus framför vilket tingshusuppdrag som helst förefaller inte särskilt förvånande. Men frågan är om rådhus- och stadshusbyggnader utgjorde mer prestigefulla uppdrag generellt sett? Rådhuset var av tradition en mer påkostad byggnad och representerade måhända en grupp människor som sedan länge hade lagt stor vikt vid byggnaden som symbol. När villkoren för svenska städer förändrades i slutet av 1800-talet ställdes nya krav på rådhusen som förvaltnings- och representationslokaler och många städer valde då att bygga nytt.⁵³⁴ Förutom de gradvisa förändringar av själva rådhusbyggandets ekonomiska och byggnadstekniska förutsättningar som hade skett under seklets gång, och som fick de gamla byggnaderna att framstå som ålderdomliga, var det framför allt effekterna av kommunreformen 1862 som hade gett upphov till nybyggnationen. För det första brukar sägas om reformen att den innebar en avgörande ökning av det lokala självstyret, vilket stadens styrande ville manifestera genom att uppföra ett nytt rådhus/stadshus.⁵³⁵ För det andra behövdes större lokaler till de nyskapade kommunala inrättningarna; drätselkam-

⁵³² Clason.

⁵³³ *Teknisk tidskrift* 1905:3, s. 55.

⁵³⁴ Tidens parallella användning av begreppen rådhus och stadshus är förvirrande. Det är oklart varför begreppet stadshus etablerades eller vilken skillnad det skulle markera (Bloxham Zettersten, s. 54). I *Svensk stad* (s. 244) framhåller Paulsson att det hade att göra med den nya tidens borgerlighet och deras strävan efter en ny representativ stadssymbol. Bloxham Zettersten är inne på samma linje då hon föreslår att rådhusbegreppets prägel av förfluten tid gjorde att vissa städer valde att behålla det, även när man byggde nytt, medan andra ersatte det med det nya stadshusbegreppet. Vad man kallade sitt nybygge, skriver hon, handlade om vilken "signalverkan man lokalt önskat ge sin byggnad" (s. 54).

⁵³⁵ Magistraten och rådhusrätten var statliga organ som förhandlade med borgerskapet om frågor rörande stadens förvaltning i den allmänna rådstugan (senare stadens äldste). Efter kommunreformen blev magistratens uppgift i första hand att övervaka den kommunala verksamheten, och även om den hade rätt att upplösa stads-

maren, nämnderna etc.⁵³⁶ Ytterligare en orsak till varför många nya rådhus/stadshus uppfördes vid denna tid var nybildningen av städer. Flera av dem kom att sakna egen jurisdiktion, vilket innebar att invånarnas rättsärenden fortsatte att hanteras av häradsrätten och den nybildade stadens förvaltningsbyggnad kunde byggas utan domstolslokaler.⁵³⁷

Rådhusen bekostades av stadens invånare, men det fanns ingen lagstadgad byggnadsskyldighet lik tingshusbyggnadsskyldigheten. Husbyggnad i städerna behandlades i generella ordalag i 1734 års lag som angav att särskilda stadgor bestämde hur husen skulle byggas och upprätthållas, samt vidare att "Konungens Befalningshafvande med Borgmästare och Råd äga ther å vård hafva."⁵³⁸ Lokala byggnadsstadgar var också de som styrde stadsbebyggelsens utformning vid den här tiden. De äldre rådhusbyggnaderna hade i regel rymt en eller två salar för rådhusrätten, magistraten och stadens allmänna rådstuga (även kallade de äldste). Därutöver hade ofta funnits häkte, krog och lokaler för brandredskap och våg, och slutligen kunde också finnas en eller flera små bostadsrum på vinden och bodar i bottenvåningen. Den nya tidens rådhus/stadshus byggdes avsevärt större och med en rumsdisposition som ansågs svara mot de nya krav som den expanderande stadsförvaltningen ställde på byggnaderna. Många rådhusrätter huserade i mycket gamla byggnader och salen var ofta liten och smal. I somliga städer satt man fortfarande vid ett avlångt bord där den juridiskt utbildade borgmästaren och domhavanden, samt rådmännen satt vid den ena kortsidan, medan parterna stod vid den andra. Åhörarbänkar eller –stolar var ordnade utefter väggarna. I allt större utsträckning började emellertid rådhusrätternas salar att utformas ungefär som häradsrätternas med domarbord, podium, skrank och lösa bord. Det förefaller ofta ha blivit trångt i rummet och eftersom salen vanligtvis låg i ett av byggnadens hörn, med fönster i flera väderstreck, fanns inte många väggar att möblera. Utan att ha studerat byggnadsprogrammen för rådhusbyggena vid tiden vill jag ändå påstå att de nya byggnader som uppfördes kring sekelskif-

fullmäktige och avskeda tjänstemän innebar reformen en viktig förstärkning av det lokala självbestämmandet.

536 Både Arvastson Karin & Hammarlund-Larsson Cecilia, *Offentlighetens materia Kulturanalytiska perspektiv på kommunhus*, Carlssons Bokförlag i samarbete med Nordiska museet, Stockholm 2003, och Bloxham-Zettersten behandlar frågan om mångfunktionalitet.

537 Under första hälften av 1900-talet avvecklades dessutom flera befintliga rådhusrätter när gamla städer lades under landsrätt.

538 1734 års lag, BB, kapitel 29, §1.

tet 1900 i första hand skulle fungera som stadshus, det vill säga för stadens förvaltning. Rådhusrättens sal upptog en liten del av den totala ytan. I stora rådhus, som de i Helsingborg och Norrköping, ritades de emellertid som mycket stora och påkostade rum om än mindre än stadsfullmäktiges.

Vad beträffar arkitekternas förhållande till tingshus- och rådhusuppdragen, kan först konstateras att det mellan 1860 och 1920 uppfördes 140 nya tingshus men bara 28 nya rådhus, och då tänker jag på sådana byggnader som (också) innehöll lokaler för rådhusrätten.⁵³⁹ Stadshus utan domstolslokaler byggdes i exempelvis Nässjö och Trollhättan, men det var först på 1930- och 1950-talen som det stora antalet hus av denna typ kom att uppföras.⁵⁴⁰ Rådhusbyggena var i regel långt mer volyminlösa och påkostade än tingshusen. Norrköping är ett extremt exempel på förhållandet mellan de två byggnadskategorierna: Färdigställda 1903 respektive 1910, ritades tingshus och rådhus av samme arkitekt IG Claesson men skillnaderna i storlek, och därmed i kostnad var enorma. Liknande relation som i Norrköping, där tings- och rådhus byggdes vid samma tid men med helt olika budget, finns i bland annat Helsingborg, Borås och Strömstad.

Av allt att döma betraktade inte arkitekterna rådhusuppdragen som mer prestigebringande än tingshusen, men föreställningarna om rådhus' arkitektur, traditionerna som förknippades med de byggnaderna och deras europeiska motsvarigheter förefaller i någon mån ha varit mer etablerade. I *Teknisk Tidskrift*, förekom fler texter som handlade om rådhus/stadshus, trots att tingshusen var många fler till antalet. Ett antal inlägg handlade förvisso om ett och samma projekt: Stockholms rådhus, men därutöver gjorde också arkitekten Agi Lindgren korta presentationer av 19 äldre rådhusbyggnader.⁵⁴¹ Att eleverna vid konstakademien

⁵³⁹ Söderhamn 1860, Eksjö 1862, Örebro 1863, Skellefteå 1863, Varberg 1865, Simrishamn 1867, Sundsvall 1868, Vänersborg 1869, Karlstad 1869, Filipstad 1870, Nora 1878, Hudiksvall 1879, Landskrona 1884, Vaxholm 1885, Ronneby 1890, Kristianstad 1891, Eskilstuna 1897, Helsingborg 1897, Karlshamn 1900, *Haparanda* 1900, Luleå 1903, Lysekil 1910, Norrköping 1910, Borås 1910, Örnskiöldsvik 1909, Östersund 1912, Stockholm 1916, Strömstad 1919: Dokumentationsprojektet, Tings- och rådhusinventeringen 1997-2007. Den byggnad i Haparanda som här avses byggdes i första hand som stadshotell och jag saknar säkra uppgifter om att rådhusrätten också hade sina lokaler i byggnaden.

⁵⁴⁰ Arvastson & Hammarlund-Larsson, s. 75.

⁵⁴¹ Under perioden 1900-1920 skrevs fem texter om tingshus i tidskriften *Teknisk Tidskrift*, en av dem angående en tävling, fyra var arkitektens egen presentation av sitt

i Stockholm fick "rådhus" som prisuppgift vid fem tillfällen mellan 1863 och 1907, medan "tingshus" aldrig förekom, bör sannolikt tolkas i relation till utbildningssituationen och tävlingsförfarandets syfte att som Göran Lindahl skrev "släppa de tävlande fria", låta dem arbeta egensinnigt och utsvävande.⁵⁴² Rådhusbyggnaden som typ gjorde den mer intressant i sammanhanget, liksom dess kända symboliska laddning.⁵⁴³ I jämförelse representerade tingshuset ingen (tydlig) byggnadstyp.

I arkitekturmuseets samlingar finns dock ett förslag till ett tingshus, upprättat av akademieleven Aron Johansson, vid vårprogrammet 1882. Det var en grandios byggnad han ritade, mer lik Charles Garniers opera i Paris än ett tingshus i den svenska landsorten. I relation till de ritningar av tingshus som framställdes under 1880- och 1890-talen, och som kom att ligga till grund för realiserade projekt, visade Johanssons förslag vissa stilmässiga likheter med de samtida bröderna Kumliens tingshus i Kristinehamn (1882–1883), och Theodor Dahls tingshus i Köping som ritades tio år senare (1891). Men i fråga om såväl rumsdisposition som detaljer, och i synnerhet i jämförelse med befintliga tingshus, var det ett sagobygge, helt i linje med vad som förväntades av akademiens elever.

Hur och vem som tog initiativ till att arkitekten anlätades framgår sällan av källmaterialet, men det finns skäl att tro att häradshövdingar och andra ledamöter av byggnadskommittéerna utbytte erfarenheter från sina tingshusbyggen, och att ryktet om vissa arkitekters lämplighet spreds den vägen.⁵⁴⁵ Till skillnad från de rådhus och stadshus som byggdes vid samma tid, var det emellertid ovanligt att en arkitektävling an-

verk. Under samma period skrevs 27 inlägg gällande rådhus i samma tidskrift, varav dock flera texter behandlade samma byggnad. I synnerhet återkom inlägg och notiser om Stockholms rådhus, därutöver gjorde arkitekten Agi Lindegren korta presentationer av 19 äldre rådhusbyggnader.

542 Lindahl, Göran, 'Glöm Las Vegas och lära av Beaux-Arts!', *Arkitektur* 1982:7, s. 3–11, 1982, s. 6.

543 Den uppgift som bäst kan sägas ha motsvarat ett tingshus var 1881 års "kanslibyggnad med arkiv". Hultmark, Emil, *Kungl akademien för de fria konsterna utställningar 1794–1887 Förteckning över konstnärer och konstverk*, utgiven med bidrag av akademien till dess 200-årsjubileum, Stockholm 1935, samt konstakademiens opublicerade förteckningen över prisuppgifterna 1887–1962, arkiverad i konstakademiens arkiv, Stockholm.

544 Arkitekturmuseets samlingar, Aron Johansson 1882.

545 NMA, DPA, Sollefteå tingsrätt, brev daterat 13 oktober 1905, från Ångerlands Mellersta domsagas häradshövding Walter Bergström till kronofogden G. Lindeberg, Karlskrona, representant för tingshusbyggnadsskyldige i Östra härad Bergström skriver att Östra härad visst kunde få ta del av erfarenheterna från byggprocessen

ordnades inför uppförandet ett nytt tingshus och kanske var det skälet till etablissemangets ringa intresse för denna byggnadskategori.⁵⁴⁶ Rasmus Waern skrev i sin avhandling om arkitektävlingarna vid tiden, att statliga byggnadsuppdrag sällan var föremål för en tävling och att de arkitekter som var knutna till överintendentensämbetet, anställda eller tillfälligt kontrakterade, ansågs kompetenta just genom denna anknytning.⁵⁴⁷ Om arkitektävlingarna generellt menade Waern att Stockholms rådhus (som blev ett stadshus) utgjorde en vändpunkt. Även om det tävlades friskt redan på 1880-talet var tävlingsförfarandet före 1904 illa ansett bland många arkitekter och de som var etablerade i branschen fick viktiga uppdrag utan att behöva tävla. På 1910-talet kunde ingen längre stå utanför tävlandet och pristagarna räknades till de mest välrenommerade.⁵⁴⁸ När det kom till tingshusen utlystes emellertid inte heller efter 1910 några tävlingar, med ett par undantag. Som Waern påpekade tycks tävlingsförfarandet ha hört samman med staden och borgerligheten, och sannolikt utgjorde också den totala budgeten ett kriterium. Väldigt få byggnader på landsbygden blev i vilket fall föremål för tävling.⁵⁴⁹

Som jag ser det bör en jämförelse mellan rådhus/stadshusuppdraget och tingshusuppdraget också göras med utgångspunkt i den sociala och kulturella skillnaden mellan beställarna; stadens borgerlighet å ena sidan och de landsbygdsboende tingshusbyggnadsskyldige å den andra. För det första bodde och verkade väldigt få arkitekter på landsbygden, och för det andra låg arkitekternas tillhörighet snarast i den förstnämnda socialgruppen med allt vad det innebar av kontaktnät och personliga möten.⁵⁵⁰ Att spendera allmänna medel på arkitektarvode, när man lika väl kunde få en välkänd lokal byggmästare att både ta fram ritningar och uppföra huset, krävde också att man ansåg skillnaden värd att be-

i Sollefteå, men att ritningarna ännu användes på byggsplatsen, och att blekingeborna gjorde bäst i att själva ta kontakt med arkitekten Zettervall i frågan.

546 Jag har funnit tre tävlingar; Ångermanlands södra domsagas nya tingshus i Härnösand 1902, Södra Roslags domsagas nya tingshus i Stockholm 1905 och Listers häradss tingshus i Sölvesborg 1917. I den sistnämnda tävlingen, som vanns av EG Asplund deltog också Alfred Hellerström och FB Wallberg.

547 Waern, Rasmus, *Tävlingarnas tid Arkitektävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige* avhandling Chalmers tekniska högskola, Arkitektur Förlag, Arkitekturmuseet 1996, s. 48.

548 Waern, s. 99.

549 Waern, s. 47.

550 Östnäs, s. 110.

tala för; skillnad i resultat förvisso, men också skillnad i anseende. Hur det kom sig att en majoritet av tingslagen sedermera anlidade en arkitekt, framstår i det ljuset som en mer intressant fråga i sammanhanget. Skillnaderna i storlek, budget och beställarnas bakgrund till trots bör också slutligen sägas att många tingshus vid tiden kring sekelskiftet 1900 uppfördes som arkitektoniskt välarbetade och påkostade byggnadsverk, till sin utformning i paritet med andra borgerliga institutionsbyggnader som tillkom vid samma tid, såsom (mindre) banker och läroverk.⁵⁵¹

Dimensioner och formspråk

Om det sena 1800-talets rådhus och stadshus skrev Gerd Bloxham Zettersten att formspråk och framför allt rumsdisposition såg ungefär likadana ut i alla västeuropeiska länder, oavsett platsspecifika behov.⁵⁵² Byggnadstypens särdrag menade hon, hade att göra med dess huvudfunktioner vilka framför allt bestämde byggnadens placering och därutöver gav upphov till byggnadselement som arkaden, samlingssalen och tornet.⁵⁵³ Hon drog paralleller till den grekiska och romerska antikens byggnadsverk som skall ha utgjort förebilder till de moderna rådhusen, och härledde exempelvis utformningen av samlingssalen till den grekiska salen *buleuterion* vars upphöjda talartribun redan från början var "axialt placerad" framför övriga sittplatser.⁵⁵⁴ I rådhuset kom denna att motsvaras av ordförandestolen och sittplatserna blev magistratens *och rådhusrättens* (min notering).

Det viktiga i hennes resonemang är påståendet att den axiala placeringen av ordförandestolen kom att bli styrande för rumsformen och därutöver för hela byggnadens komposition. Samtidigt som Bloxham Zettersten på så vis sluter sig till uppfattningen att rådhusstypen ursprungligen skapades utifrån ett antal funktioner, poängterar hon att

⁵⁵¹ Andersson & Bedoire jämför till exempel Hudiksvalls sparbanks- och stadshus (s. 201), med Norra Hälsinglands domsagas tingshus i samma stad. Det förstnämnda från 1903-1904 ritat av Hagström & Ekman, det senare från 1908-1908 av samma arkitekter.

⁵⁵² Bloxham Zettersten.

⁵⁵³ Egentligen hävdar Bloxham Zettersten att samlingssalen, arkaden och tornet har utgjort styrande funktioner, men i därefter följande resonemang kopplar hon dem till de verksamheter som ryms i byggnaden och urskiljer på så sätt snarare verksamheterna än byggnadselementen som huvudfunktioner, vilket ter sig rimligare (ett torn är inte funktion, det *tjänar* en funktion). Bloxham Zettersten, s. 59.

⁵⁵⁴ Bloxham Zettersten, s. 59.

formen snart stelnade till en schablon och en föreställning om hur rådhushus borde se ut som inte hade med den allt mer diversifierade verksamheten att göra.⁵⁵⁵ Vad som en gång tjänade en funktion hade fått ett symboliskt innehåll utan uppenbar praktisk nytta.

Den tidigare rådande föreställningen om tingshus' arkitektur, såsom den kom till uttryck genom överintendentsämbetets granskningar, sammanfattade jag i det förra kapitlet som visionen om det kompakta stenhuset, prydligt och överblickbart till sina dimensioner och proportioner, anspråkslöst men värdigt till sin fasadkomposition och lika regelbundet och symmetriskt till sitt inre som till sitt yttre. Rumsdispositionen skulle utgöra en harmonisk syntes där alla delar relaterade till varandra och framför allt till den centralt belägna salen. Även om avvikande idéer hade förekommit, och de flesta tingshus i sin materialiserade form dessutom hade uppförts som timrade konstruktioner, hade denna föreställning likväl dominerat. Sett till skillnaderna mellan den gustavianska tidens arkitektoniska ideal och byggnadsuppgifter och de som gällde under första hälften av 1800-talet, kom inte heller de senare att påverka den grundläggande synen på just tingshusens utformning. I fallet med ämbetsbyggnader hade stramhet i uttrycket varit regel sedan länge.⁵⁵⁶

När nya tingshus planlades i slutet av seklet utgjorde dimensionerna och stildräkten i flera av dem ett brott mot tidigare föreställningar, men de överensstämde i alla avseenden med samtidens rådande arkitekturideal. Beträffande dimensionerna formades det sena 1800-talets tingshus på arkitekternas ritbord till enorma byggnader, i många fall dubbelt så stora som sina föregångare. Även i de relativt sett små byggnader som också uppfördes, till exempel tingshus utan kansliutrymmen eller bostadsytor, var dimensionerna större än tidigare. Men samtidigt som dimensionerna i sin helhet hade ökat bestod proportionerna. Salen ritades som ett enormt rum, men måtten på de omkringliggande utrymmena gjordes likaledes större, häradshövdingen fick förvisso större rum, men så fick också länsman och notarien etc.

En skillnad från tidigare var att arkitekturritningarna vid sekelskiftet 1900 inte förmedlade en entydig uppfattning om vilket formspråk som

⁵⁵⁵ Den kommunala förvaltningens behov av kontorsutrymmen kom till exempel inte till uttryck i arkitekturens struktur eller exteriör förrän på 1950-talet: Bloxham Zettersten, s. 70.

⁵⁵⁶ Om det tidiga 1800-talets nya arkitekturideal: Josephson, Ragnar, *Svensk 1800-tals-arkitektur: en konturteckning*, Stockholm, 1922.

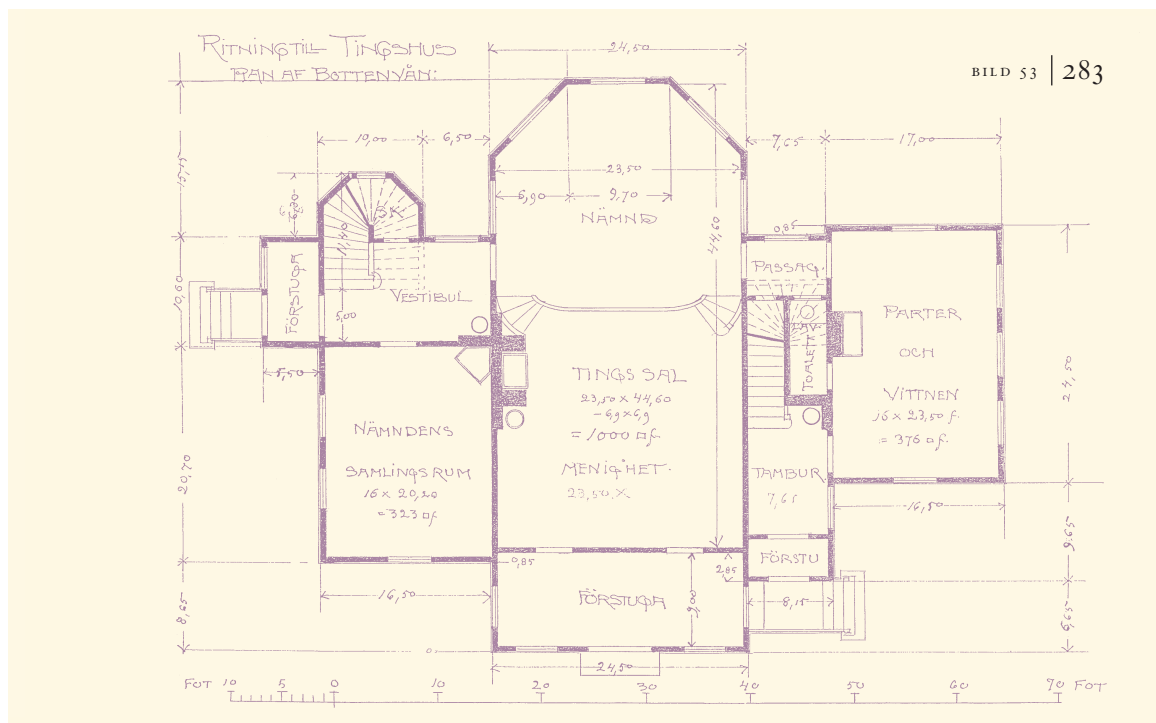
282 | BILD 52

52 och 53. Indals tingslags nya tingshus i Liden, Medelpad, ritades 1900 av stadsarkitekten Natanael Källander i Sundsvall. Inom tingshusbyggnadsskyldige rådde delade meningar om huset och ombuden från Indals och Holms socknar, som var missnöjda med

lämpade sig bäst för tingshus – men det gällde å andra sidan allt byggande. Arkitekten tycktes ha en omfattande katalog att välja från och det fanns ingen överenskommen tingshusstil. Däremot var uttrycken i ritningarna sällan kraftfulla och även om arkitekten lät sig inspireras av romanik eller renässans lät han det framträda i försiktiga drag. Det fanns också stilar som inte tillämpades, den moriska till exempel, och stilar som förekom oftare än andra såsom jugendbarocken. I övrigt syntes få begränsningar. På 1880- och 1890-talen ritades rena tegelfasader parallellt med putsade fasader med gjuten ornamentik. Formspråket lånade från olika traditioner med övervikt av nyrenässans och nyromanska element, och i enstaka byggnader var uttrycket lika storslaget och samtidigt detaljrikt som stadshotellen och hyreshusen byggda vid samma tid.⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ Bra exempel på sådana tingshus är Teodor Dahls fyra tingshus från 1890-talet; Köping, Lindsberg, Kolbäck och Västerås.

kostnadsförslaget, lät en annan arkitekt ta fram ett billigare alternativ. Källanders förslag var emellertid det som så småningom förverkligades. *Ritningar kopior, Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Sundsvalls tingsrätt.*

Jämfört med franska och nordamerikanska förhållanden (se senare avsnittet "Europeiska motsvarigheter till svenska tingshus" och avsnittet om så kallade *box with portico*), ritades emellertid få tingshus i utpräg- lad nyklassicistisk stildräkt; tingshusen i Kristinehamn (Axel och Hjalmar Kumlien 1883), Köping (Theodor Dahl 1893), och Motala (Werner Northun 1910) utgör de enda som försågs med portik och tempelga- vel. Formspråket i majoriteten av de putsade fasaderna var snarare åter- hållsamt klassicerande och den plasticitet arkitekterna tillät sig sträckte sig ofta till tunna listverk, svagt framträdande rusticering och stiliserade pilastrar eller lisener. Det var ingen arkitektur som förhävde sig.

Jugend kom aldrig att tillämpas konsekvent men arkitekterna lät sig inspireras och precis som i andra sammanhang samsades i tingshusens fa- sadkomposition vanligtvis jugend- med barockformer.⁵⁵⁸ Även de Arts

⁵⁵⁸ Folke Zettervalls tingshus i Krylbo (färdigställt 1903), Fritz Ullrichs och Erik Hall-

284 | BILD 54

54. Medelpads Västra domsagas hus ritades av Frans Bertil Wallberg 1912, året efter att Carl Westmans tingshus i Nyköping hade presenterats i Teknisk Tidskrift. *Ritning Olinska stiftelsen, kopia, NMA, DPA, Sundsvalls tingsrätt.*

55. Hallsbergs tingshus som ritades av Kellman 1907 är ett bra exempel på hur arkitekten lät sig influeras av flera stilar och formideal. Här syns drag av jugend och nybarock och i tidigare tingshus tycks han ha inspirerats av Richardsons säregna materialbehandling. *Ritning Olinska stiftelsen, kopia, NMA, DPA, Hallsbergs tingsrätt.*

and Craftsinspirerade formprinciper som debatterades och slog igenom kring sekelskiftet 1900 kom att prägla tingshusritningarna. Carl Westmans tingshus i Nyköping, färdigställt 1911, är det mest utpräglade exemplet men det finns också mindre kända fall.⁵⁵⁹ Det lilla antal tingshus slutligen, som ritades under 1920- och 1930-talen, gavs också en tidsenlig klassicerande stildräkt vilken i slutet av perioden fick allt en allt stramare och mer avskalad prägel.⁵⁶⁰

Om formspråket varierade är det samtidigt viktigt att betona att fasadschemat och de huvudsakliga gestaltungsprinciperna var de samma i de allra flesta ritningar under hela perioden. Merparten arkitekter följde den klassicistiska arkitekturens mittaxel- och symmetritänkande, och hur elaborerad och labyrintisk distributionen av rum än tedde sig, valde nästan samtliga att förse tingshusen med en regelbundet utformad fasad vars kraftigt betonade centralpunkt utgjordes av huvudentrén. Denna trohet till gamla ideal karaktäriserade inte bara tingshusprojekten och det finns inget som tyder på att arkitekterna i medvetet valde kända, eller ålderdomliga grepp. Med tanke på den konservatism som alltid har präglat, och som de flesta anser bör prägla rättsväsendet och som innebär att det skall vara förutsägbart, att förändringar bör implementeras i långsam takt, att människor skall veta vad de möter etc, vore det rimligt att arkitekterna strävade efter att använda gamla former. Det som går att påstå är att tingshusen, med undantag av Carl Westmans hus, inte framstår som uppenbara exempel på enskilda arkitekturströmningar, de är så att säga inga stilmässigt konsekventa byggnadsverk. Däremot vore det orimligt att hävda att tingshusen generellt sett var retarderade till sin utformning.

Bloxham urskilde arkaden, samlingssalen och tornet som ett slags ursprungliga rådhuslement eller -markörer som återanvändes och accentuerades i den nya tidens byggnader. Vad gäller de äldre tingshusen konstaterade jag i föregående kapitel att även om det går att se en förkärlek för symmetri och markerade mittpartier, särskilde inte dessa karak-

quisths tingshus i Hagaparken, Stockholm (färdigbyggt 1907) och Werner Northuns tingshus i Motala (1910) är tre exempel. Ferdinand Boberg, som kanske är den som blivit känd som den svenske jugendarkitekten framför alla, kom aldrig att rita något tingshus.

559 Uno Fourthmeijers tingshus i Laholm från 1915, Fredrik Olsons i Högsby från 1917 och Gustaf Ankarcronas i Leksand från 1918.

560 EG Asplunds tingshus i Sölvesborg 1921, Årland Noreens i Östhammar 1924 och Elon Bernhards i Åmål 1926 är tre exempel.

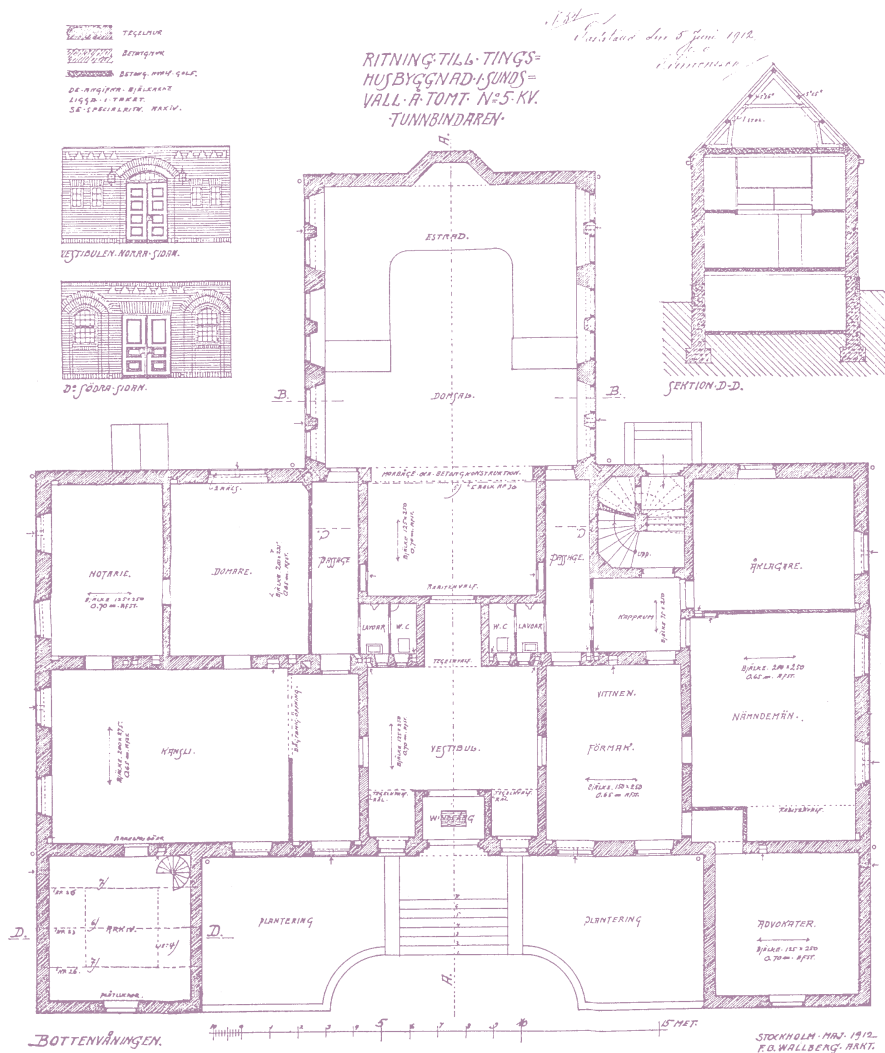
tärsdrag 1700-talstingshusen från samtida större boställen, tullhus eller postgårdar. Det utgjorde snarare ett slags offentlighetens arkitekturpråk. Förhållandena i slutet av 1800-talet var i många avseenden de samma. Det fanns inga tydligt urskiljbara arkitektoniska komponenter i ritningarna som i väsentliga delar skilde dem från andra institutionsbyggnader uppförda vid samma tid. Salen var visserligen ett givet element och som jag skall redogöra för i nästa avsnitt lät arkitekterna detta rum framträda på ett tydligare sätt i det sena 1800-talets tingshus, än man tidigare hade gjort. Samtidigt uppfördes också skolbyggnader, bankhus, folkets hus, konsert-, missions- och badhus vid samma tid med en stor sal eller hall belägen i byggnadens mitt.

Rumsindelning och funktioner

Även små tingshus vid den här tiden, sådana som uppfördes utan domsagokansli eller bostadsvåning för häradshövdingen, uppfördes som stora byggnader jämfört med tidigare förhållanden. Frosta härads tingshus i Hörby (1885) för att ta ett exempel, som saknade både kansliutrymmen och bostadsvåning för domaren, mätte knappt 400 kvadratmeter i ett plan. Jordvåningen var nästintill lika stor. De största byggnaderna, Ångermanlands Mellersta domsaga hus i Sollefteå (1906) eller Aska, Dals och Bobergs häraders hus i Motala (1910) till exempel, mätte omkring 500 kvadratmeter i ett plan och dessa hus var uppförda i två och tre fulla våningar.

Arkitekterna gav tingshusen dimensioner och en stildräkt som bröt mot tidigare föreställningar, men som samtidigt följde rådande moden. Vad beträffar rumsdispositionen tillämpade de allra flesta en förstorad form av salsplan där sal och vestibul placerades i mittaxeln och omgavs av mer eller mindre symmetriskt ordnade rum, vilka nu var påtagligt fler till antalet jämfört med tidigare salsbyggnader.

Under hela perioden fram till andra världskriget fortfor arkitekterna att ge tingshusfasaden en symmetrisk komposition med en tydlig mittaxel. Samtidigt ritades byggnader på 1910-talet i vilka vestibul-sal-komplexet försköts i förhållande till mittaxeln, utan att det märktes i entréfasaden, och byggnadsdelar adderades till den (sedvanliga) långsträckta tingshuskroppens baksida. Flera entréer blev nu också regel och det uppstod olika lösningar av rummens disposition kring salen. Att salsplanen inte längre var sexdelad utan bestod av tio rum utöver sal och foajé medförde en större utmaning att binda samman byggnadens olika delar och därigenom styra över vilka aktörer som skulle mötas

56. Wallbergs hus i Sundsvall var osedvanligt rymligt, samtidigt som till exempel arkivet, domarens och notariens rum upptog en mycket liten del av byggnadens totala yta. Med tanke på att ting endast hölls några dagar i månaden, kan själva kansliutrymmena trots sin storlek tyckas snålt tilltagna. Ritning Olinska stiftelsen, kopia, NMA, DPA, Sundsvalls tingsrätt.

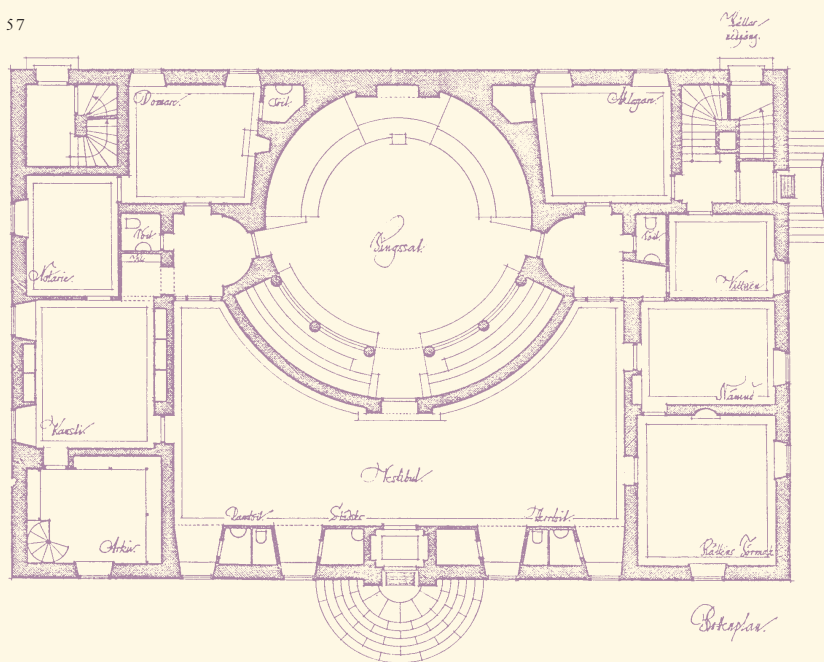
och inte mötas. För de arkitekter som hade genomgått konstakademiens arkitektutbildning var frågan om kommunikationer central, Göran Lindahl skrev om den ständiga betoningen av byggnadens läs- och orienterbarhet, det som i Frankrike kallades *marche* och som handlade om besökarens möte med arkitekturens inre organisation.⁵⁶¹ Till skillnad från de franska justitiepalatsen, och från svenska samtida museer, rådhus och läroverk för att nämna några exempel, försågs emellertid inte de svenska tingshusen med tillnärmelsevis lika påkostade och rymliga vänthallar. Som jag skall återkomma till lades fokus istället på salen.

De flesta arkitekter valde att utforma rumsdispositionen utifrån en eller flera korridorer som stod i förbindelse med förstugan. Lösningen innebar i sin tur att delar av tingshuset inte längre stod i direkt relation till vare sig tingsalen eller förstugan, i termer av rumssyntax karaktäriserades den av större djup. Med Listers härads tingshus i Sölvesborg som ritades 1919 ville EG Asplund bryta mot detta i tingshussammanhang vedertagna korridorssystem och skapa en i hans mening enklare, grundare och ljusare lösning. Listers härads tingshus var ett av få som var föremål för en arkitekttävling, och enligt programmet skulle huvudväningen innehålla en sal med plats för 60 åhörare och därutöver rum för domare, expedition, skrivare, arkiv, nämnd, åklagare och advokater samt en rymlig förstuga, varifrån alla rum utom arkivet skulle kunna nås.⁵⁶² Domarens och nämndens rum skulle ligga i direkt anslutning till salen. "Detta eller liknande planprogram är vanligen löst med en förstuga mellan entrén och tingsalen och tvenne mellan tingsalen och tjänstelokalerna dragna smärre korridorer, som lämna entré till de rum, vilka icke ha direkt ingång från förstugan. Det har emellertid synts eftersträvasvärt att undgå dessa vanligen mörka korridorstumpar och att i stället förena deras yta med förstugans till ett enda rymligt och klart översiktligt entréutrymme."⁵⁶³ Till lösningen hörde också den på 1920-talet idealiserade runda salen, som bara kom att tillämpas i ett par andra tingshus: Erik Högströms hus i Sundsvall (1925) och Conny Nyquists hus i Sunne (1929). Det hade emellertid också gått bra att tillämpa den vanliga rektangulära salen. Att den runda salen aldrig blev gängse handlade om såväl funktion som konstruktion, men varför korridorssystemet inte övergavs är inte lika uppenbart. Troligtvis hade det att göra med att det inte ansågs önskvärt och lämpligt att alla rum skulle vara så lättillgäng-

⁵⁶¹ Lindahl, 1982, s. 9.

⁵⁶² Asplund, 1922.

⁵⁶³ Asplund, 1922.

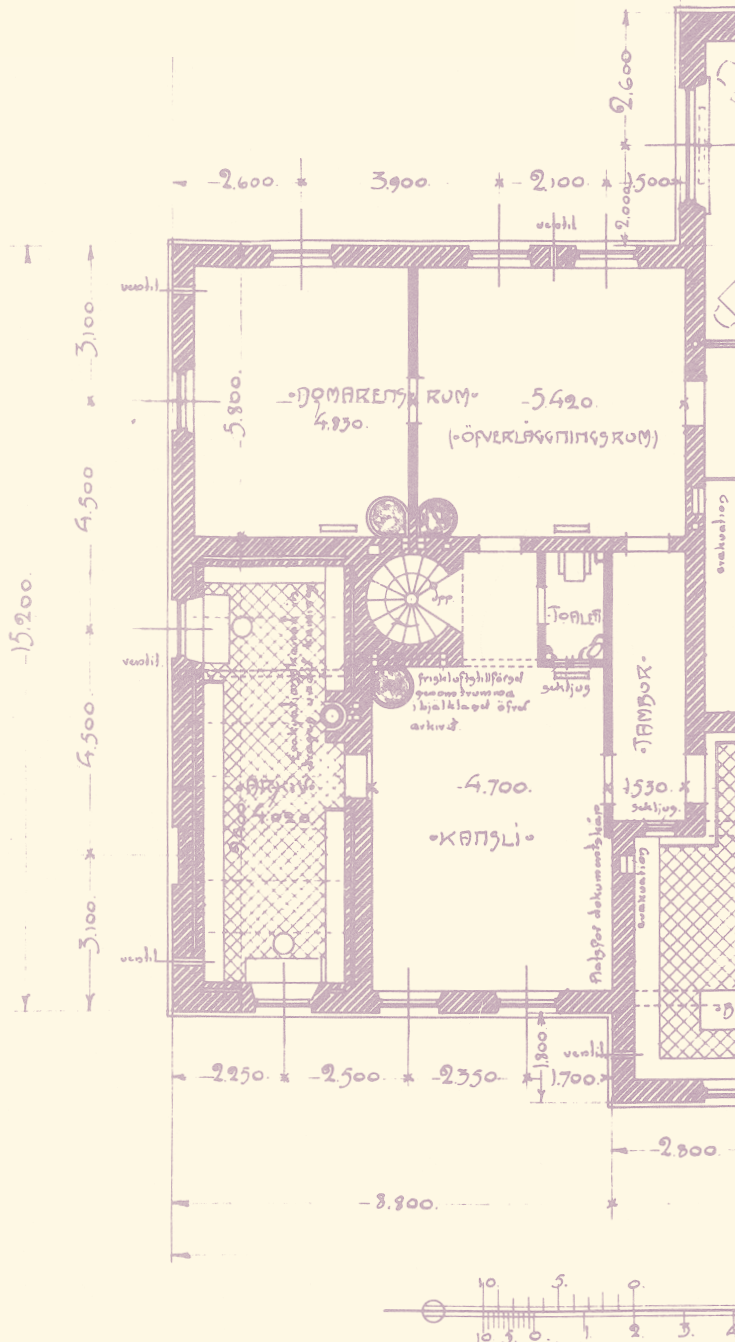

57 och 58. Erik Högströms nyklassicistiska förslag till tingshus för Medelpads östra domsaga i Sundsvall visar tydlig inspiration från Erik Gunnar Asplunds hus i Sölvesborg, vilket presenterades av arkitekten själv 1922. Högström valde emellertid att avgränsa vestibulen så att rummen för vittnen, domare, åklagare och kanslipersonal kunde ta sig från

liga. Långt senare, i byggnadsstyrelsens tekniska föreskrifter för utformning av tingsrättslokaler 1979, fastställdes att man från allmänhetens väntrum skulle nå tingsal, samtalsrum och förberedelserum, det vill säga rum avsedda för parter och vittnen. Kanslifunktionerna däremot, liksom nämndens rum, skulle placeras längre in i strukturen och anslutas till entrén via korridorsystem. Drygt hälften av salarna under 1700- och första hälften av 1800-talet ritades in mitt i byggnaden, med kortsidorna vettande åt husets gavlar och, i de fall det går att utläsa av ritningarna, domarbordet placerat mot ytterväggen mitt på salens långsida. Andra sätt att ordna rummen förekom, salen kunde förläggas till tingshusets ena gavelparti, och i somliga hus kunde möblemanget vändas på så vis att rätten satt vid salens ena kortsida. Tingshuset i Lenhovda

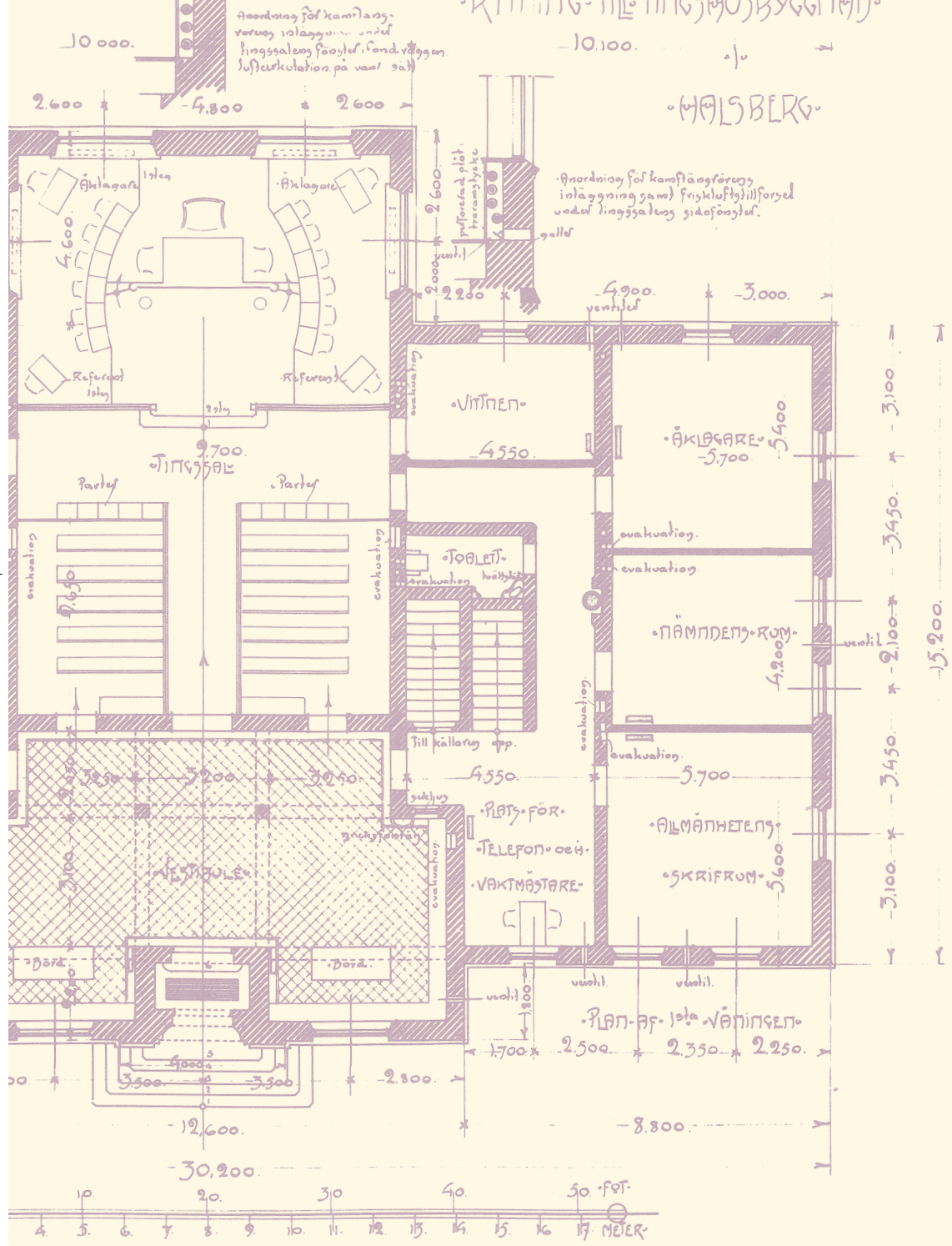
292 | TINGSHUS TAR FORM *kring sekelskiftet 1900*

59. I Hallsbergs tingshus utgick Kellman från salsplansprincipen och lade kansliet på den ena sidan av mittdelen och de förhandlingsrelaterade funktionerna på den andra. I det avseendet anknöt han till ett sätt att disponera rummen i tingshuset, som hade funnits sedan 1700-talet. Notera att allmänhetens rum i denna byggnad var tänkt att bli större än nämndens rum och att det dessutom har ritats in moderniteter som toaletter och telefonrum. *Ritningar Olinska stiftelsen, kopior, NMA, DPA, Hallsbergs tingsrätt.*

RITNING-TIL TINGSRÅDSBYGGNING

HALSBERG

·FÖRSLAG·TILL
FÖR
·OXIE·&·SKYTTS
·I·KVARTER·I
·MALMÖ·
·BAKFRÅN

INKOM TILL
BYGGNADSNÄMNDEN
DEN 31 MAJ 1902

60. Teodor Wählin's tingshus som han ritade för Oxie och Skytts härad i Malmö 1902, framträder som ett märkvärdigt förslag. Med sina rundade hörn, den

TILL TINGSHUS.
FÖR
RÄTTSHÄRADER.
R. N:o 16. RUTH.
ALMÖ.

Sw. 1902, bill. B.
BILD 60 | 295

R. 2.

FRASAD.

tvärt avskurna taklinjen och den kraftfulla markerin-
gen av mittpartiet framträder byggnaden som oerhört
imposant. *Ritningar Malmö stads arkiv.*

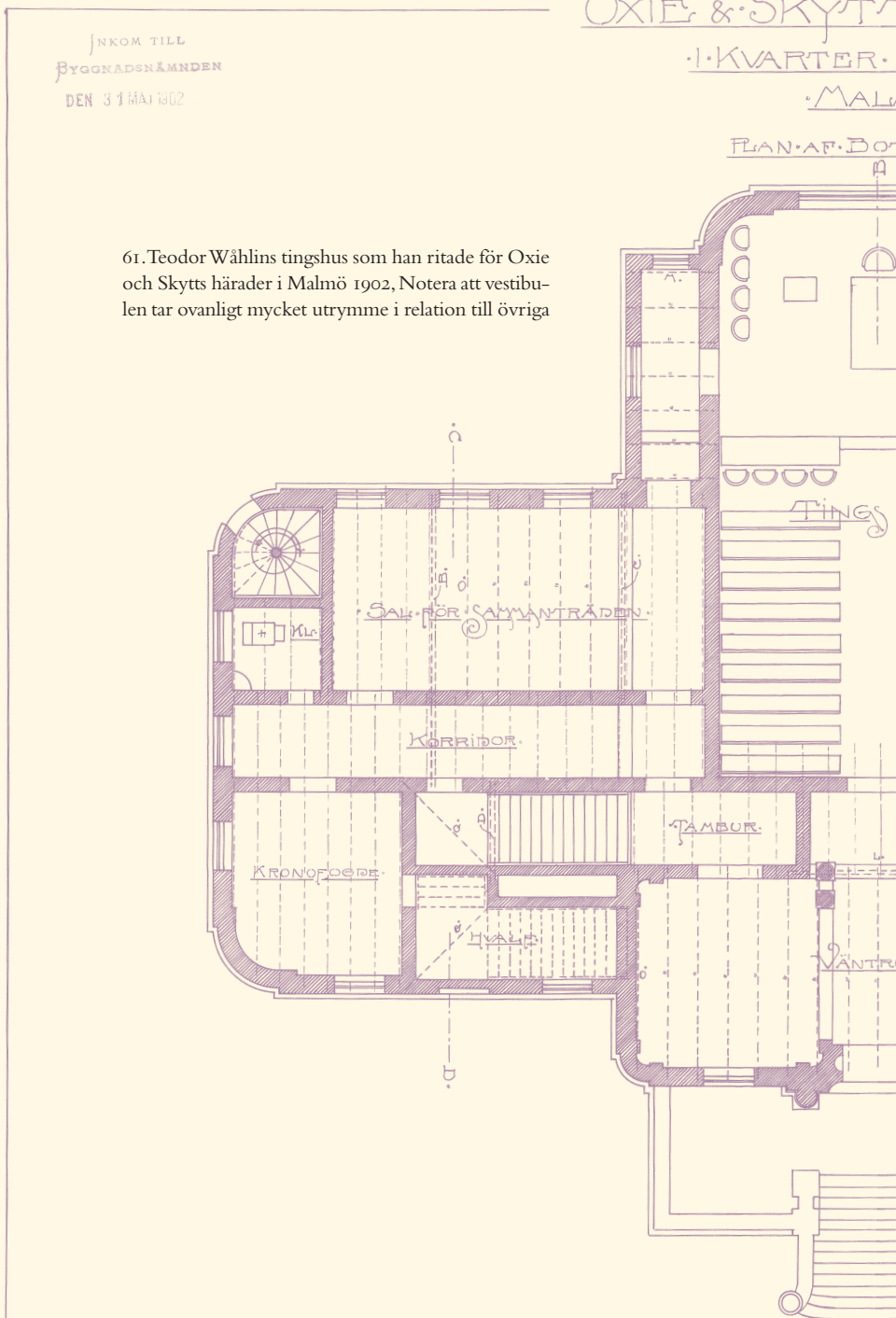
Grönlind
29/12 02

9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 METER.

FÖRSLAG TILL
FÖR
OXIE & SKYTTS
KVARTER
MALMÖ
PLAN AF DOT

INKOM TILL
BYGGNADSNÄMNDEN
DEN 31 MAJ 1902

61. Teodor Wählins tingshus som han ritade för Oxie och Skytts härader i Malmö 1902, Notera att vestibulen tar ovanligt mycket utrymme i relation till övriga

TILLF. TINGSHUS.
FÖR.

MTS. HÄRADER.

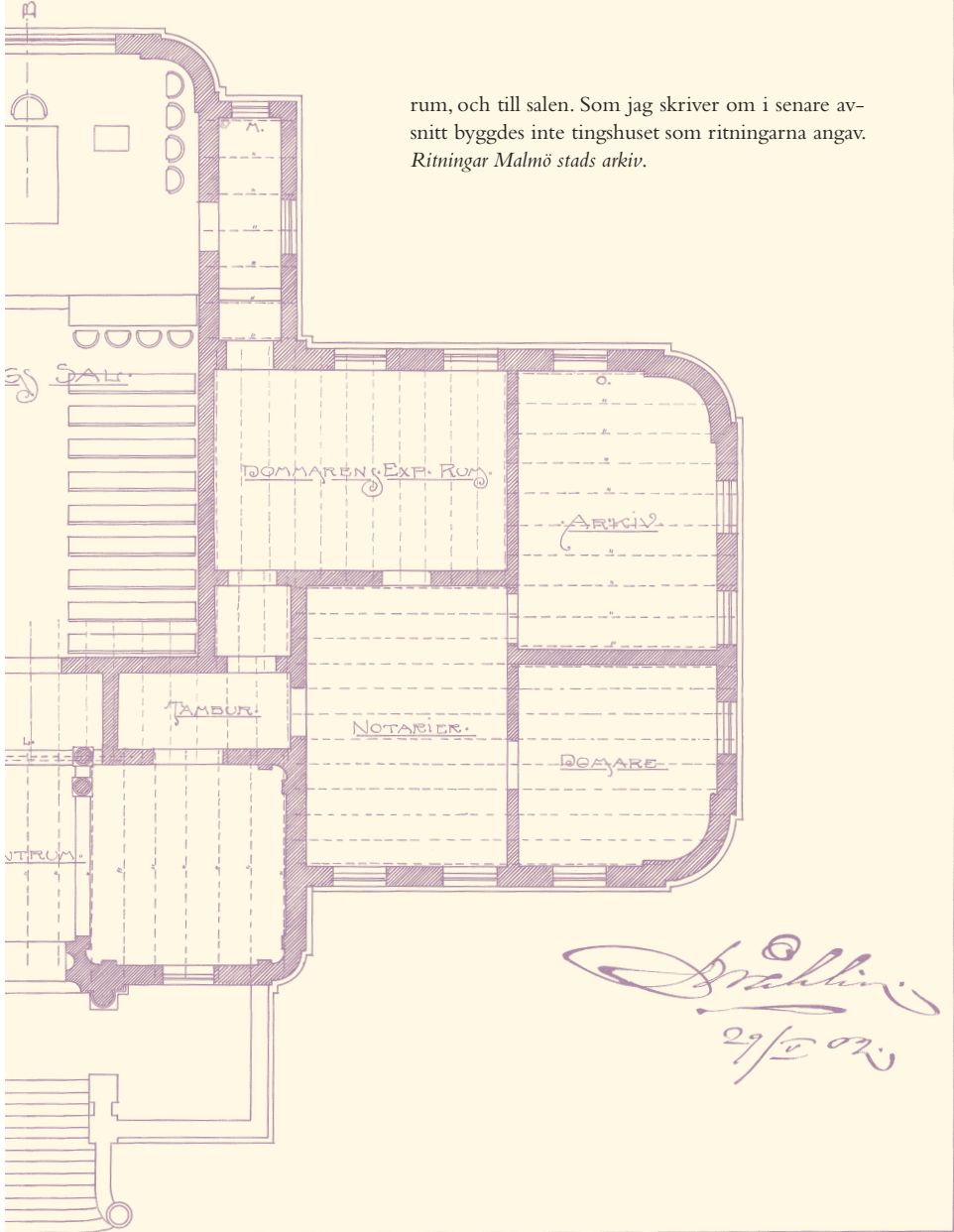
R. N: 16. RUTH.

ALMÖ.

DOTTENVÅN.

205
Sud. 1903, bild. I BILD 61 | 297

FL. 6.

rum, och till salen. Som jag skriver om i senare avsnitt byggdes inte tingshuset som ritningarna angav.
Ritningar Malmö stads arkiv.

Ströling
29/10 072

9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 METER.

denna rumsordning salen en ny prägel som utan tvekan kan jämföras med ett kyrkorums. Jag skall beskriva denna parallell mer utförligt i kapitlet som behandlar tingshusen i sin materialiserade form.

Mellan 1902 och 1911 presenterades fem tingshus i *Teknisk tidskrift*: Oxie och Skytts häraders tingshus i Malmö ritat av Teodor Wählin (1902), Bråbygdens domsagas tingshus i Norrköping ritat av IG Clason (1903), Folkare härads tingshus i Krylbo ritat av Folke Zettervall (1904), redan nämnda Södra Roslags domsagas tingshus som var föremål för en arkitektävling (1905) och slutligen Rönö och Jönåkers häraders tingshus i Nyköping ritat av Carl Westman (1911).⁵⁶⁴ Med undantag av presentationen rörande arkitektävlingen, var samtliga skrivna av arkitekterna själva och texterna utgjorde inga recenserande eller på annat sätt debatterande inlägg. När presentationen publicerades hade Theodor Wählin, som dittills verkat och stod bakom ett stort antal byggnader i Malmö, just blivit utnämnd till domkyrkoarkitekt i Lund.⁵⁶⁵ IG Clason var i huvudsak verksam i Stockholm där han också var professor i arkitektur vid Kungliga Tekniska högskolan, och han arbetade bland annat med Nordiska museet som invigdes 1907. När Folke Zettervall presenterade sitt tingshus i tidskriften var han chefsarkitekt vid statens järnvägar och hade ritat stationshuset på samma ort.⁵⁶⁶ Slutligen följde Carl Westman 1911 arbetet med det prestigefulla Stockholms rådhus som han ett par år tidigare hade vunnit tävlingen om, och han var också aktiv som skribent.⁵⁶⁷ Sannolikt var det just deras ryktbarhet och kontakter med tidskriftsredaktionen som låg till grund för publikationerna, snarare än de presenterade verkens karaktär.⁵⁶⁸

Rumsdisposition enligt Clason, Dahlberg och Zettervall

Det planerades och byggdes omkring 55 nya tingshus under perioden 1900-1915, och presentationerna i *Teknisk tidskrift* utgör inga milstolpar i svenskt tingshusbyggande i den meningen att tingshusen därefter kom

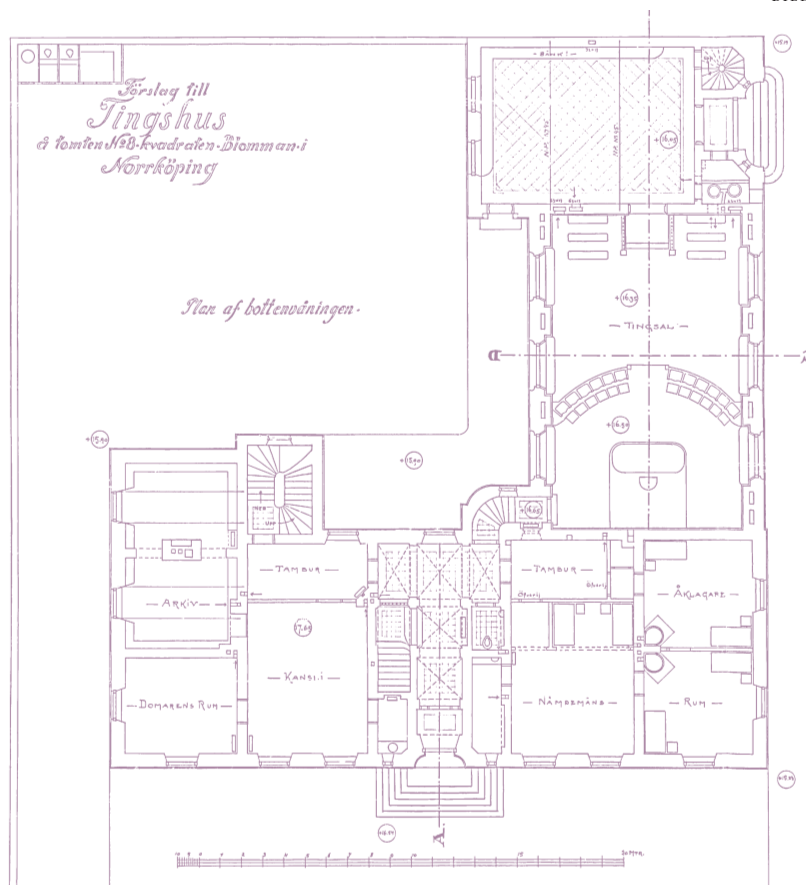
⁵⁶⁴ Wählin, Clason 1903, Zettervall, Westman, Asplund 1922, 'Arkitektävlingar. Tävligen om pris för ritningar till nytt tingshus för Södra Roslags domsaga', *Teknisk tidskrift* 1905:3, s. 54-55, 1905.

⁵⁶⁵ Tykesson, Tyke & Magnusson Staaf, Björn, *Arkitekterna som formade Malmö*, Stockholm, 1996.

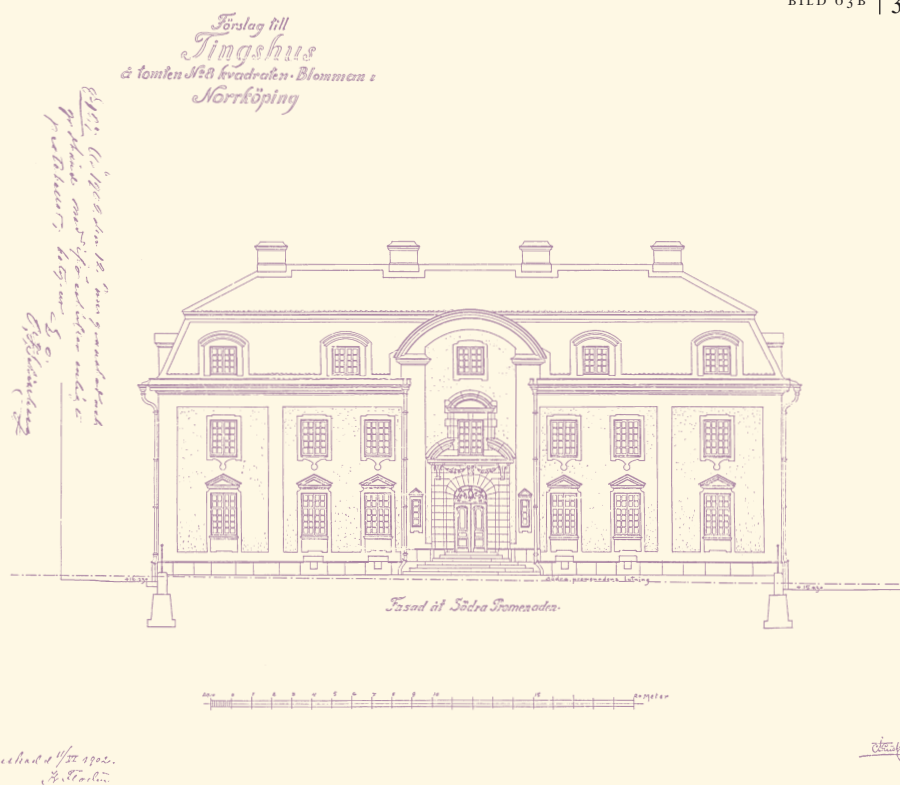
⁵⁶⁶ www.arkitekturmuseum.se/arkiv/databas.

⁵⁶⁷ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1926*, Gleerup, Lund, 1954.

⁵⁶⁸ Johansson, Bengt O.H., 'Arkitektur 100 år. 1901-22: Det konstnärliga projektets början och slut', *Arkitektur* 2001:4, s. 6-8, 2001.

62. IG Clasons förslag på tingshus för Bråbygdens domsaga i Norrköping granskades och antogs av stadens styrelse 1902. Huset var bland de första i vilket tingsfunktionerna skildes radikalt från kansli- och bostadsfunktionerna på så vis att de förlades till olika, men sammankopplade, huskroppar med separata entréer. Det finns flera märkvärdigheter med förslaget. Till exempel det faktum att invånarna i den stora bostadsvåningen en trappa upp förväntades använda samma ingång och trapphus som nämnden, åklagarna och personalen vid kansliet. Rum för skrivaren saknas liksom rum för vittnen i anslutning till salen. Vidare upptar rättens utrymme så mycket som hälften av salen och nämndens stolar vänds mot det lilla antal åhörarbänkar som är utsatta på första parkett. Desto fler åhörarbänkar är inritade på andra våningens balkong. När Clason presenterade sitt projekt i *Teknisk Tidskrift* 1903 hade han delvis modifierat inredningen i salen så att nämnden satt med näsan mot åhörarna, men rumsdispositionen var den samma. *Ritningar Norrköpings kommunarkiv.*

som signalerar den tvådelade strukturen. Allmänhetens entré gavs onekligen en praktfull inramning, men dess placering mot gatan och i liv med intilliggande huskropp förtog den monumentala prägel som arkitekten eventuellt eftersträvade. *Ritningar Norrköpings kommunarkiv.*

Det anmärkningsvärda och nydanande med de ritningar av ett tingshus i Norrköping som Clason lade fram i tidskriften, låg i den funktionella uppdelningen av byggnaden.⁵⁷⁰ Tingssalen, som skulle vara tillgänglig för allmänheten och utgöra domstolens centrum, hade här skilts från kansliet genom att de två funktionerna förlades till *olika byggnads-kroppar*. Därutöver hade arkitekten, på sedvanligt vis, delat kansliet i en avdelning för domare och arkiv, och en annan för nämnd och åklagare, och som brukligt hade han ritat in häradshövdingebostaden på andra

⁵⁷⁰ Clason.

våningen.⁵⁷¹ Två separata huvudingångar markerade ytterligare uppdelningen mellan kansli- och tingsalsdel.

Fasadritningen mot Södra promenaden, som trots de två entréerna likväl behandlades av arkitekten som huvudfasaden, avslöjade inget av den funktionella uppdelningen utan var en symmetrisk komposition med drag av barock. Den förevisade en regelbunden rytm med hjälp av vertikala band i slätputs som kontrasterar mot den i övrigt spritputsade ytan. Bottenvåningens fönster försågs med förkroppade trekantsgavlar till överstycken, och mittpartiet, svagt utskjutande, markerades av en kraftfull portal som sträckte sig genom två våningar. Den andra huskroppen sköt ut på baksidan, från fasadens östra sida och löpte utmed gatans sträckning. Mot gatan i denna huskropp öppnade sig tre höga rundbågiga fönster avsedda att släppa in ljus till den stora tingsalen, och längst åt norr låg så tingsbesökarnas entré, indragen i fasadlivet. Enligt ritningen fick också den en monumental portal i vars överdel arkitekten markerade "TINGSHUS byggt 1903-1906".

Presentationen av ett tingshus med en uppdelad huskropp gav ingen omedelbar genklang i efterföljande arkitekters arbeten.⁵⁷² Clason påstod själv i texten att lösningen med de två huvudingångarna föranleddes av "byggnadsplatsens egenskap af hörntomt" och antydde att det inte var funktionalitet eller strävan efter separation av domstolens olika aktörer som låg bakom beslutet. I avhandlingen *Att göra arkitekturen historisk* hävdade Johan Mårtelius att utformningen av tingshuset var ett uttryck för Clasons respekt för häradsrättens historia, och han argumenterade vidare för att uppdelningen i två olika huskroppar, med "ett särskilt hus för huvudrummet", handlade om arkitektens vilja att belysa odalmännens självständighet och frihet.⁵⁷³ Han konstaterade samtidigt att effekten av detta värnande om beständighet och minne var en "kritik mot det ogenomskinliga funktionskomplexet."⁵⁷⁴ Om den uttalade intention-

⁵⁷¹ Sedan 1880-talet förekom bostadsvåning avsedd för härads hövdingen och hans familj, i omkring en femtedel av de nya tingshusen.

⁵⁷² Tingshuset i Söderköping uppfördes 1904 med en L-form, därefter tillämpades samma lösning i tingshusen i Sollefteå 1906, Nora 1906, Falkenberg 1907 och Älvdalen 1913. Den stora majoriteten av byggnader gavs emellertid den sedvanliga formen av en rektangel med den centralt placerade salen utskjutande på baksidan (se kapitlet om Tingshusen materialiserade). Den adderade lösningen med olika byggnadskroppar för olika verksamheter slog igenom efter först andra världskriget.

⁵⁷³ Mårtelius, s. 188.

⁵⁷⁴ Ibid.

nen grundade sig i ett slags hänsyn till rättsskipningens kulturhistoria, innebar den arkitektoniska lösningen, som jag ser det, ett steg i en annan riktning, mot en arkitektursyn som uttrycktes av såväl Arts and Crafts företrädare som senare av funktionalisterna.

Med utgångspunkt i Mårtelius resonemang vill jag påstå att den uppdelade huskroppen också kan tolkas som resultatet av arkitektens rationella funktionsanalys och att byggnaden i sin helhet visar prov på en helt annan konservatism eller traditionsmedvetenhet än den Mårtelius utnämnde som Clasons rättesnöre. Jag vill påstå att Clasons lösning i första hand uttryckte en strävan att låta tingshuset motsvara gängse föreställningar om hur en dylik institution borde utformas. Tingshuset skulle bara periodvis användas för tingsförhandlingar, men i första hand och dagligdags skulle det tjäna dels som bostad åt en av borgerlighetens mest aktade personer, dels som arbetsplats. Enligt min mening är det anledningen till varför den byggnadsdel, som kan tyckas *borde* ha behandlats som byggnadens huvudrum, nämligen tingsallsdelen, fick en nedtonad placering vid en sidogata och att arkitekten snarare dolde än framhävde den i relation till den andra byggnadskroppen.

Tingsbesökarnas entréportal må ha getts en påkostad utformning och texten ovanför porten visade att besökaren steg in i ett tingshus, men på grund av byggnadens placering nådde besökaren entrén direkt från trottoaren och slogs därför aldrig av monumentaliteten. Att det inte fanns ett förrum, en plats från vilket byggnaden kunde betraktas och tas i anspråk gjorde att besökaren passerade utan att märka den. Placeringen av bostads- och kanslidelen däremot, vid det representativa stråket Södra Promenaden som sträckte sig som en ringled kring staden, tolkar jag som ett sätt att markera att *detta* skulle vara den viktigaste byggnadsvolymen. Mittaxeln med portalen och tingsklockan på taket som drog till sig den förbipasserandes uppmärksamhet – dessa element framhävde också bostadsvolymen, varvid salsbyggnaden hamnade i skymundan. Som jag skall återkomma till förstärktes detta ytterligare genom anläggningen av en förträdgård, vilken också ritades in av Clason. Den rent praktiska aspekten av lösningen, att man genom att särskilja byggnaderna från varandra kunde spara uppvärmningskostnader (“Tings-salen, väntrummet och skrifrummet, som endast periodvis äro i användning, uppvärmas genom en kalorifår vid ingången från Södra Kyrkogatan”), var sannolikt inte heller oväsentligt för byggherren.⁵⁷⁵ En

⁵⁷⁵ Clason, s. 30–32.

alternativ och vid denna tid standardbetonad lösning hade varit att placera salen bakom huset i kansli- och bostadsdelens mittaxel, och istället använda en och samma entré för alla besökare. Clasons lösning förde emellertid det goda med sig att vänthallen, som i regel gjordes rymlig och representativ, också kunde värmas upp periodvis medan kansli och bostadsdelens entré kunde utformas som ett intimare, och mer värmeeffektivt trapphus.

Snarare än att hedra minnet av odalmännen tror jag att Clasons tolkning av byggnadsuppgiften 'tingshus' bör förstås med utgångspunkt i arkitektens avslutande resonemang om lagbundenhet och ordning. I min mening är tingshuset i Norrköping, trots sin banbrytande uppdelning, exempel på att föreställningen om tingshus' utformning som en symmetrisk monolit fortfarande dominerade, och att arkitekten med sitt val mötte både den moderna häradsrättens funktionskrav och en etablerad gestaltningstradition. Oavsett intention introducerade Clasons tingshus en ny byggnadsform och rumsdisposition vilka med tiden kom att tillämpas i allt tingshusbyggnad i hela landet.⁵⁷⁶ Förändringen från en idé om tingshusbyggnaden som en monolit till föreställningen om ett slags konsekvent additionslösning, satte visserligen igång kring sekelskiftet 1900 men avslutades inte förrän efter andra världskriget.

Ett steg längre tog stockholmarkitekten Fredrik Dahlberg när han omkring 1902 ritade ett hus för Årstad och Faurås härader i Falkenberg. Istället för en enkel L-formig byggnad skapade Dahlberg en oregelbunden U-form med otaliga vinklar, utskjutande trapphus och burspråk som speglade den mångfald av aktiviteter som försiggick i byggnaden. Och istället för två entréer och två huskroppar, gav han alla verksamheter och aktörer olika och separata utrymmen med särskilda ingångar. Från början rymdes i tingshuset, förutom sal och domsagokansli, en stor bostadsvåning för häradshövdingen, flera notarierum och jungfrukammare. Ritningarna visar att huvudentrén, som öppnade sig i byggnadens så tydligt anvisade framsida, i första hand ledde till kansliet och var avsedd att användas dels av kanslipersonalen, dels av allmänheten i den mån de hade behov av att söka rättshjälp under tingsfria dagar. Under tingsdagarna hänvisades besökarna istället till en sidoingång, visserligen omsorgsfullt utformad men likväl en sidoingång vid byggnaden.

⁵⁷⁶ Det sena 1930-talet var en brytningstid då både hela huskroppar och uppbrutna lösningar tillämpades i tingshusbyggnad. På 1950-talet dominerade de uppbrutna lösningarna helt.

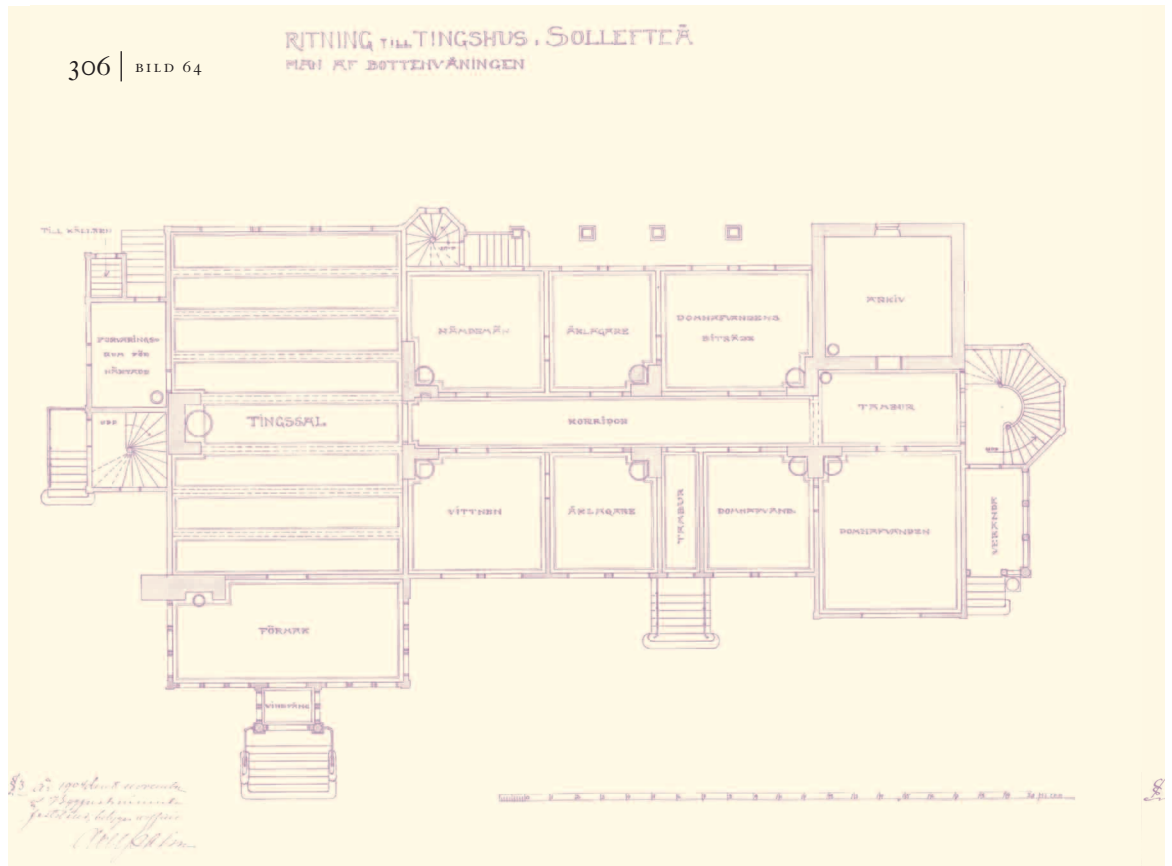
dens gavel. På gårdssidan fanns ytterligare två entréer som ledde till bostadsvåningarna.

Bostadsfunktionerna var avgränsade från domstolens utrymmen, och från varandra. Häradshövdingen med familj disponerade hela andra våning, en bostad om åtta rum och kök. Husjungfrurnas och notariernas rum låg på vindsvåningen, och vaktmästarens bostad i en särskild byggnad på baksidan av tingshuset, vilken också innehöll en ekonomidel. Domsagokansliet var beläget på hela första våning, medan salen låg i U-formens ena arm och kunde precis som i Clasons tingshus förslutas under tingsfria perioder.

Samtidigt som byggnadsvolymen gavs en oregelbunden form och rumsdistributionen var uppsplittrad och funktionell, lade sig arkitekten Dahlberg vinn om att den ena fasaden, den som vette mot gatan, fick en symmetrisk komposition som utgick från ett markerat mittparti, precis som IG Clason hade gjort i Norrköping. En helt annan byggnadskropp tycktes höljäs bakom denna fasad, en kompakt och rätvinklig volym som saknade utskott och avvikelser. Den anmärkningsvärda kontrasten mellan fasad och plan reser frågan om arkitekten i arbetet med tingshuset utgick från sina föreställningar om hur domstolen skulle utformas, eller om det var idéerna om häradshövdingens bostad som formade planerna? Förmodligen hängde de samman.

Ytterligare ett steg i den förändringsprocess som skedde under 1900-talets första hälft beträffande tingshusens strukturella utformning, tog Folke Zettervall i och med ritningarna till tingshuset i Sollefteå. De upprättades vid ungefär samma tid och visade en konsekvent separering av verksamheter och aktörer som snarast *framhävdes* och tydliggjordes genom exteriörens utformning. Här märktes ingen strävan att hålla fast vid en illusorisk och traditionsenlig regelbundenhet eller symmetri.

Trots en ganska enkel grundform ritades tingshuset i Sollefteå med ett myller av takvinklar, smyggar och vindfång som stämde väl överens med den fornnordiskt inspirerade stildräkt som Zettervall klädde huset i, och som väl känns igen från hans stationshus från samma tid. Den långsträckta huskroppen delade han i två delar. Salsdelen rymde den omkring 120 kvadratmeter stora salen och ovan den tre sovrum och en jungfrukammare. I kansli- och bostadsdelen låg domstolskansliet på bottenvåningen och en trappa upp häradshövdingens våning à sex rum, kök, skafferier och serveringsrum. Förutom källaringången ritade Zettervall in sex olika entréer som att döma av vart de leder var avsedda att nyttjas av personer med olika relation till tingshuset. Allmänhetens in-

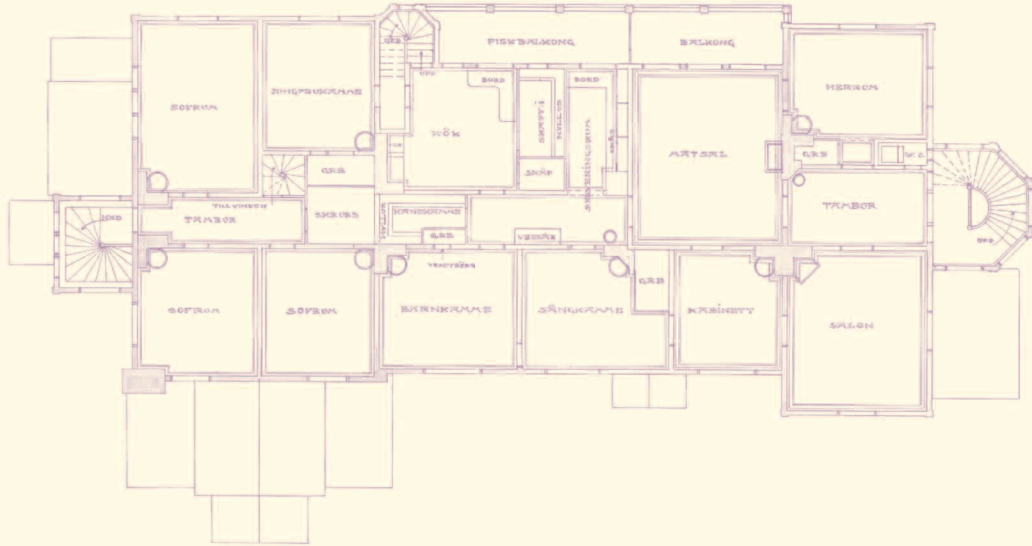

64 och 65. Med Folke Zettervalls förslag för Ångermanlands Mellersta domsaga i Sollefteå, tycks framträda ett helt nytt sätt att så att säga tänka tingshus. Till skillnad från Claasons förslag i Norrköping följer inte Zettervall funktionsuppdelningen och asymme-

gång till tingsalen var den arkitektoniskt sett mest framträdande och gavs också den största trappan. Ingången till kansliet, avsedd dels för domstolens personal, dels för rättsgångens aktörer, markerades något mindre. Under tingsfria dagar var den sannolikt också tänkt att användas av den rättssökande allmänheten. På vardera gaveln ritades in ytterligare entréer. Den som ledde till häradshövdingens våning på den ena gaveln och den som ledde till sovrummen ovanför salen på den andra. På husets baksida fanns de två sista entréerna; en trappa mitt på långsidan ledde till jungfrukammaren på vindsvåningen och bredvid källaringången ritades en dörr in vilken ledde till ett enda rum benämnt "Förvaringsrum för häktade". Detta rum stod i förbindelse med tings-

RITNING TILL TINGSHUS I SOLLEFTEÅ
PLAN AF ÖFRE VÅNINGEN

BILD 65 | 307

§ 3
i 1906 den 8 september
af Byggnadsnämndens
fastslagna karta
1906/10/8

trierna snarare framhävs än tonas ner. Notera de sex olika entréerna. Jungfrukammaren och notariernas/nämndens rum ligger förvisso på samma våningsplan men hade ingen förbindelse sinsemellan. *Ritningar Landsarkivet i Hämösand (LH).*

salens främre parti, det vill säga utrymmet i höjd med den första åhörarbänkkraden. Förutom att separera entréerna förslöt arkitekten mer eller mindre de olika utrymmena som var ämnade för olika aktörer. Tydligast framstår detta i fallet med sovrummen på vinden och jungfrukammaren, som trots att de förlades till samma våningsplan och i samma del av byggnaden, inte förbands till samma kommunikationsutrymme. Enligt ritningen skildes också jungfrukammaren från den stora bostadvåningen på så vis att den lades på ett eget våningsplan. Uppfinningsrikedomen och omsorgen som arkitekten ägnade åt att särskilja verksamheterna från varandra, tyder på en bestämd föreställning om hur den praktiska vardagen i en domstolsbyggnad förlöpte. Det tycks

också peka på en bestämd idé om vilka möten och rörelser arkitekturen skulle underlätta och förhindra. I diskussionen om tingshusens planform är det viktigt att poängtera att den kompakta, och som jag har kallat den monolitiska byggnadsvolymen med en disposition av rummen kring en centralt placerad sal, fortsatte att byggas under hela 1910- 1920- och 1930-talen, parallellt med de nya lösningarna. Att den gamla formen så sent som i slutet av 1930-talet återigen kom att dominera ger skäl att tro dels att det var en seglivad föreställning att tingshus skulle ges en sådan utformning, dels att planen överensstämde med då rådande estetiska ideal. Fram till andra världskrigets slut handlade tingshusarkitekturen om en ständig rörelse mellan samling och splittring, symmetri och asymmetri och funktionsanpassning och estetiska hänsyn.

Salen

Arkitekternas förslag visade stora likheter sinsemellan när det gällde tingssalens grundform, och som jag nämnde ovan, placeringen i byggnaden. Den rektangulära, långkyrkolika salen präglade nästintill alla arkitektförslag från perioden 1880–1930.⁵⁷⁷ Stora fönster, i hus som i Älvdalen och Krylbo rentav enorma, öppnade sig i väggpartiet bakom det inritade podiet, och i den mån det förekom sektionssritningar syntes ofta bröstningspanel och listverk. Podiet upptog mellan en tredjedel och hälften av golvytan, det vill säga en avsevärt större del av salen än i tidigare ritningar, och vanligtvis fanns inritat ett trappsteg eller två mellan åhörarplanet och podiets nivå.

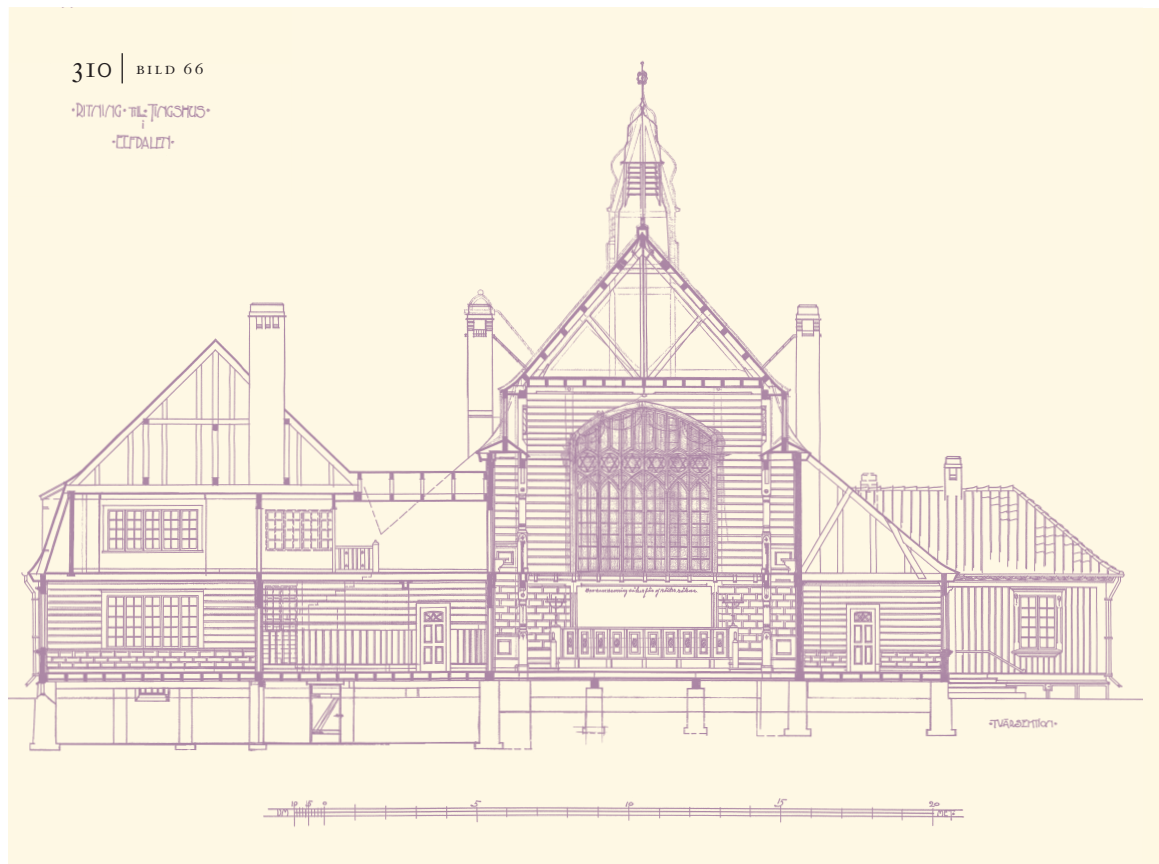
Få avvikelser förekom från denna uppbyggnad och de små skillnaderna handlade snarast om variationer. I ett avseende skilde sig emellertid förslagen åt på ett sätt som fick rumsliga konsekvenser och det var hur rättsens ledamöter förväntades ta sig till sina platser i salen. I alla förslag fanns sidodörrar som ledde in i salen från kansliet och från nämndens rum, precis som i de äldre tingshusen med sina sex- eller åttadelade planer. Ibland fanns också dörrar direkt från kronolänsmannens eller som han ofta kallades på ritningarna, åklagarens rum. Men i flertalet förslag gavs också rätten möjligheten att träda direkt upp på podiet, det vill säga dörrarna var placerade så att de öppnade sig bakom skranket. Detta krävde särskilda rumsordningar som arkitekterna löste på olika vis. För Frosta härad ritade till exempel Salomon Sörensen en tingssal vars po-

⁵⁷⁷ Jag har studerat ett trettiotal ritningar från perioden 1880–1930, de äldsta från 1884 (Hörby) och de yngsta från Mariestad (1923).

dium var så stort att det upptog halva salen. Det innebar att en smal dörr på var sida fick plats mellan skranket och ytterväggen, den ena ledde från länsmannens rum och den andra från häradshövdingens. För Oxie och Skytts häraders hus valde Theodor Wählin att förlägga smala korridorer på var sida om salen, med dörrar som öppnade sig mot podiet. Carl Westman ritade ungefär samma lösning för Jönåkers, Rönö och Hölebo häraders tingshus i Nyköping (1909-11) men avslutade dessutom korridorerna med tornkrönta trapphus som ledde till husets andra våning.

När det kom till ritningarnas detaljeringsgrad och framställningen av parternas placering och utrymme, skilde sig förslagen också från varandra, inte över tid och inte i princip, men sinsemellan och i enskilda delar. I många fall angav arkitekten en uppenbart schematisk inredning som i fallet med Folke Zettervalls tingshus för Folkare härad 1903 där podiets utformning och kaminernas placering ritades in, men all annan fast inredning och möblering utlämnades. I August Lindvalls ritning för Färs härad 1903, tycktes den föreslagna inredningen inte ha varit avsedd att förverkligas. Ritningen visade en märklig möblering av rättens utrymme med två kvadratiska bord vid domarbordets sidor och åtta nämndemannastolar utefter salens väggar. I andra förslag presenterades emellertid detaljrika inredningar som i Lars Kellmans för Hallsbergs tingslag 1907, där förhandlingens alla aktörer gavs särskilda bord och podiets olika nivåindelningar märktes ut på ritningen.

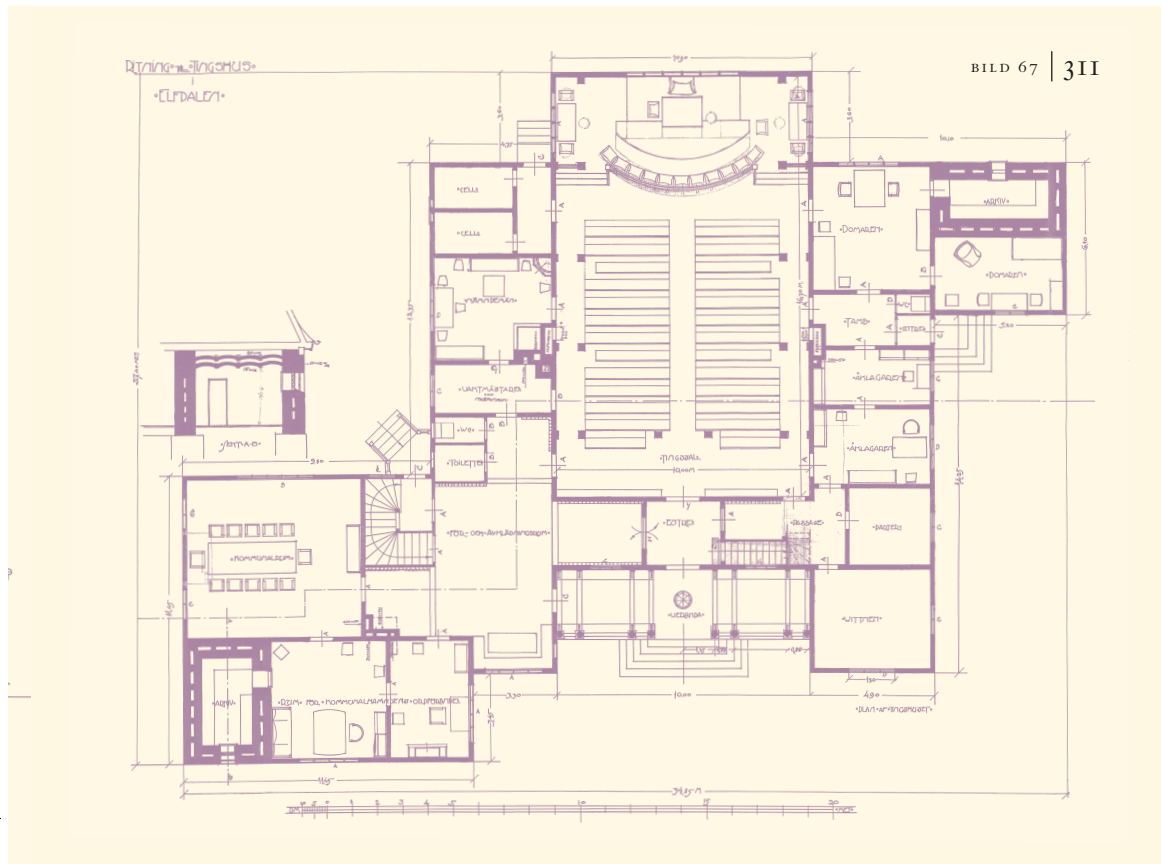
I merparten förslag var domarens och nämndens platser utmärkta, om än i skissartad form och sällan benämnda. Deras placering var tämligen likartad i alla ritningar; domaren i rummets mittaxel och nämndemännen vid hans sidor, antingen på stolar eller på väggfasta bänkar. Jämför man de förslag där också parternas plats fanns utritade, skilde de sig dock från varandra i det avseendet att borden stod på olika ställen i salen, ibland invid skranket, ibland invid åhörarbänkarna, ibland mitt emellan vid salens långsidor. Därvidlag tycks inte ha funnits en självklar lösning. Att detaljeringsgraden skilde sig från en ritning till en annan kan ha haft att göra med beställarens specifikationer, men eftersom dokumenterade sådana ofta saknas är det svårt att säga säkert. Avsaknaden av en given ordning var troligen en orsak. Domarens och nämndens förhållande till varandra och till övriga aktörer vid förhandlingen var etablerat och i det fallet fanns en möbleringstradition att följa, om än oartikulerad. Att placeringen av parternas bord varierade berodde på att det saknades ett inarbetat förfarande att luta sig mot eftersom vare sig

66. 1911 fick arkitekten Edward Dahlbäck från Falun uppdraget att rita ett kombinerat tings- och kommunalhus i Älvdalen, Dalarna. Förslaget visar ett anmärkningsvärt rymligt och påkostat byggnadsverk. Fönsterpartiet som här visas var tänkt att ge ljus åt den stora, närmast kyrkliga salen som försågs med åhörarplatser på såväl parkett som balkong. *Ritningar Älvdalens kommunarkiv.*

67. Det är oklart om arkitekten hade den kommunala verksamheten eller häradsrätten i tankarna när han ritade inredningen till salen i Älvdalen. Att döma av möbleringen var tanken att nämnden skulle sitta med ryggen mot åhörarna, en lösning som förvisso inte

lagstiftning eller praxis omfattade ett entydigt tvåpartsförfarande. Som jag redogjorde för i tidigare avsnitt, kom förebilden till den dittills förhärskande tingshusvisionens rumsordning inte från antiken, utan hade sina närmaste förlagor i de större bostälernas mangårdsbyggnader. Vi vet ganska lite om hur planlösningen i dessa tingshus fungerade i förhållande till häradsrättens praktiska vardag, men att döma av de gestaltungsidéer som avvek från de gängse, fanns det andra sätt att tänka tingshus som

var unik men som förefaller ålderdomlig vid denna tid. Rumsdispositionen i övrigt är ovanlig i den meningen att många rum ligger i direkt anslutning till salen, som i tingshusen från sekelskiftet 1800. Vanligare var att arkitekten istället ritade in korridorsystem. Notera också för- och avklädningsrummet, en praktisk funktion i kallt klimat. Lägg också märke till att de båda chefernas utrymmen, häradshövdingens respektive kommunalnämndens ordförandens rum ligger så långt från varandra som det är möjligt i den stora rumsordningen. *Ritning Älvdalens kommunarkiv.*

passade lika eller väl så bra i förhållande till verksamhetens behov. Det förefaller som om den etablerade föreställningen inte i första hand hade med behov eller praktik att göra, och att den till skillnad från Bloxhams rådhus aldrig hade haft det. Precis som i fallet med fasadgestaltningen torde denna, det ideala tingshusets struktur snarare ha haft den viktiga funktionen att signalera egenart, eller särskildhet, i förhållande till omgivande bebyggelse.

Europeiska motsvarigheter till svenska tingshus

Svenska arkitekter som for utomlands i slutet av 1800-talet åkte fortfarande i första hand till Italien, Frankrike och Tyskland, några av dem till USA.⁵⁷⁸ De som senare kom att rita tingshus gjorde också sina resor: Emil Langlet hade studerat i Paris och Folke Zettervall i Köpenhamn, August Lindvall hade både studerat och praktiserat på arkitektkontor i Berlin liksom Frans Wallberg som dessutom hade gjort resor i Österrike, IG Clason hade gjort en lång turné och varit så långt söderut som Spanien, Hans Hedlund och Teodor Dahl hade vistats i både USA och Europa och Carl Westman hade också arbetat flera år i USA – för att ge några exempel.⁵⁷⁹ Vid den här tiden började det också framstå som angeläget att orientera sig i den samtida västeuropeiska, och sedan en tid tillbaka även den nordamerikanska arkitekturens utveckling, samtidigt förespråkades fortfarande studier av de klassiska mästerverken.⁵⁸⁰ Som Britt-Inger Johansson förväntades den unge arkitekten “teckna sig ett arbetsunderlag som kunde komma honom till nytta i framtiden.”⁵⁸¹ Tyska och franska hand- och mönsterböcker kom också till Sverige, liksom tidskrifter som följde nybyggnationerna och arkitekturdebatten i andra delar av Europa.

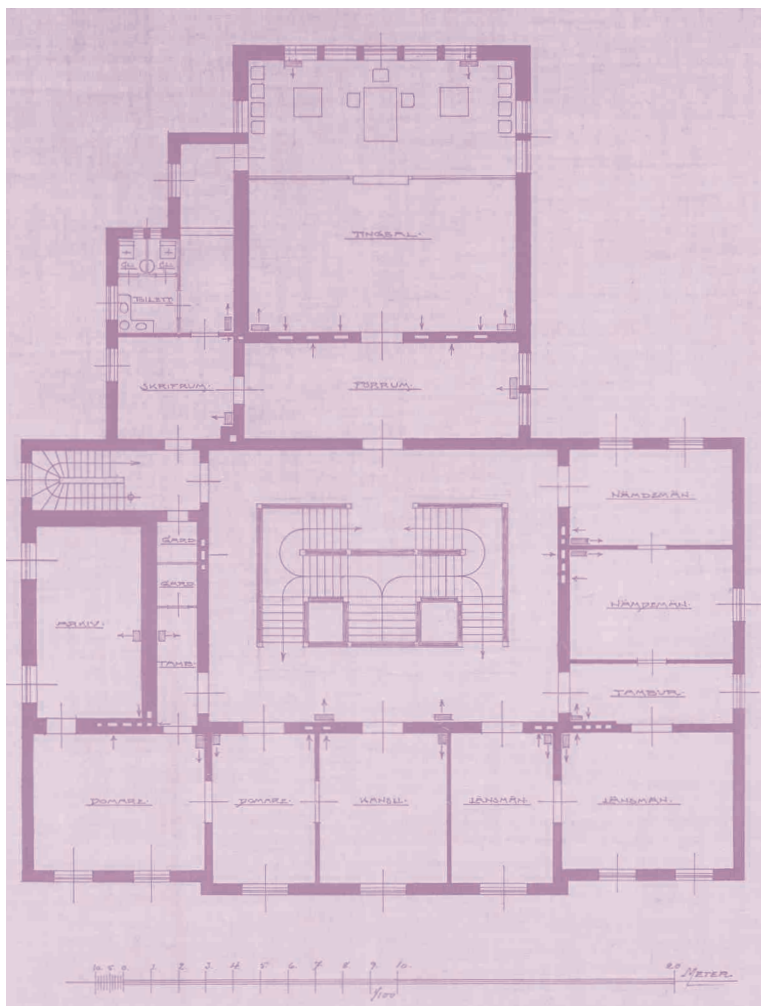
Frågan är om de europeiska domstolsbyggnaderna fungerade som förlagor till våra tingshus? Eftersom det inte ligger inom ramen för mitt arbete att göra en grundlig studie av europeiskt domstolsbyggande kan jag inte med säkerhet avfärda den idén, men jag vill likväl göra ett försök att med hjälp av litteraturen ställa tidens svenska tingshus bredvid den tyska, danska, franska, amerikanska och engelska traditionen, och undersöka några framträdande likheter och skillnader. Kanske kan själva frågan om förlagor uppfattas som uttryck för ett snävt synsätt, som om arkitekterna bara tittade på tingshus när de skulle rita tingshus. Det stämmer förvisso inte, men den särskilda funktionen ställde särskilda

⁵⁷⁸ Johansson, Britt-Inger, „Arkitekter och studieresor på 1880-talet”, *Välör*, 1993:3, s. 28–40, 1993.

⁵⁷⁹ Mårtelius, Johan, *Göra arkitekturen historisk: om 1800-talets arkitekturtänkande och I G Clasons Nordiska museum*, Arkitekturmuseet, Diss. Stockholm: Tekn. högsk., Stockholm, 1987, Arkitekturmuseets arkitektregister www.arkitekturmuseet.se, *Nordisk Familjebok*, Uggleutgåvan (se respektive arkitekt)

⁵⁸⁰ Britt-Inger Johansson skriver i sin uppsats att det rådde delade meningar vid Kungl. Konstakademien gällande unga arkitekters behov att studera den samtida arkitekturen.

⁵⁸¹ Johansson, Britt-Inger, s. 31.

68. Färs härads tingshus i Sjöbo ritades av malmöarkitekten August Lindvall 1903. Förutom den schablonmässigt skisserade inredningen av salen är hans förslag intressant eftersom vestibulen och trapphuset här får uppta en del av byggnaden som är större än själva salen. Lindvalls förslag är det enda som sluter sig till den europeiska och i synnerhet den tyska tingshusbyggnadstraditionen. *Ritning Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Ystad tingsrätt.*

krav som gör jämförelserna relevanta. Eftersom rättsväsendet var ordnat på olika sätt är det emellertid svårt att hitta precisa motsvarigheter till det svenska tingshuset, såsom det byggdes och användes av häradsrätten. Som jag redogjorde för i inledningen är dessutom litteraturen av olika karaktär, vilket också försvårar jämförelser, till exempel saknar jag litteratur om de franska, lägsta instansens domstolslokaler, och jag har bara funnit ett fåtal planritningar över danska tingshus.

Beträffande domstolsorganisationen gällde för Tyskland, Frankrike och England, då som idag, att målets svårighetsgrad avgjorde vilken domstol som först skulle behandla det. Grova brottmål passerade till exempel aldrig de lägsta instanserna utan hamnade direkt hos tyska Landgericht, franska Cour d'assise och engelska Crown Court. Jämfört med tyska förhållanden hade den svenska häradsrätten sin ungefärliga motsvarighet i Amtsgericht, som utgjorde och fortfarande utgör, det tyska rättssystemets första instans. Kejsardömet Tyskland var vid den här tiden en förbundsstat men de suveräna staterna delade samma domstolsorganisation och i stort sett samma lagar. Andra instansen i organisationen var Landgericht, därefter kom Oberlandgericht och slutligen Reichgericht som var högsta instans.

Generellt kan sägas om de olika domstolsbyggnadernas formspråk och principer för rumsorganisation att skillnaderna i första hand tycks ha handlat om skala; de högre instansernas byggnader hyste fler funktioner vilket skapade mer komplexa strukturer med större djup. Därutöver framstod dessa byggnader till sin yttre gestaltning som mer imposanta och iögonfallande, och till sin inre mer påkostade. En annan skillnad, som jag strax skall återkomma till var att trapphallen betonades mer i de större domstolsbyggnaderna.

Liksom i Sverige följde byggnadernas konstruktion och formspråk rådande arkitekturideal. De var uppförda av sten med en stildräkt som varierade mellan, och blandade olika nystilar. Under 1800-talets sista hälft tillämpades mestadels nygotik, -romanik och -renässans, efter hand uppträdde nybarocken och så småningom och i mer begränsad utsträckning jugend.⁵⁸² Bland de mest framträdande byggnadsverken från tiden kan nämnas justitiepalsen i Frankfurt am Mein, ritat av arkitekten Karl Friedrich Endell och uppfört 1884-1889 i utpräglad nyrenässansdräkt, och det i München, ritat av arkitekten Friedrich von Thiersch, och uppfört 1891-1897 i nybarock med en väldig glaskupol över den stora cen-

⁵⁸² Klemmer, Wassermann & Wessel, .s. 34, Klasen, s. 1649.

trala hallen. Ytterligare exempel är domstolsbyggnaden i Berlin-Mitte, ritat av Paul Thoemer, Rudolf Mönnich och Otto Schmalz och uppfört 1896–1905, också den med en väldig trapphall i nybarock med tydlig jugendprägel.⁵⁸³ Ett mer anspråkslöst tingshus är det som uppfördes för Amtsgericht i den lilla staden Balve, och som hänvisas till i två handböcker från tiden, *Gebäude für Justizzwecke: Handbuch für Baubehörden etc* (1890) och *Handbuch der Architektur. Gebäude für Verwaltung etc* (1887).⁵⁸⁴ Tingshuset i Balve var en kompakt och högst liten byggnad i enkel tegelgotik, uppförd i två våningar med inredd vind och källare. Skillnaden mellan denna domstolsbyggnad och justitiepalatsen i de stora städerna är anmärkningsvärt större än den mellan de svenska häradsrätternas tingshus, och de byggnader som de tre hovrätterna i Stockholm, Jönköping och Kristianstad (från och med 1917, Malmö) huserade i vid samma tid.

Amtsgericht varierade dock i storlek beroende på antalet verksamma domare, med andra ord fanns också mycket stora domstolar.⁵⁸⁵ De minsta tingshusen var något mindre än de svenska, medan de största var påtagligt större än de svenska byggnaderna. Beträffande funktionerna i en medelstor Amtsgericht kan de beskrivas utifrån fyra olika verksamheter: förhandlingssalen, kansliet, häktet och bostaden.⁵⁸⁶ Häktet och en liten ämbetsmannabostad låg i källarvåningen, på första våning låg kansliutrymmen och på andra våning förhandlingssalen samt överläggningsrum, flera rum för domaren eller domarna, ett eller flera rum för skrivare, parter och ibland vittnen. Det tycks emellertid inte ha funnits större bostadvåningar avsedda för domare eller högre tjänstemän. Till häktet, som inrymde både gemensamhetshäkte och separata celler, hörde alltid en rastgård som också fanns markerad på arkitekturritningarna. Särskilda kanslier för fastighetsärenden förefaller ha varit vanliga i de större domstolsbyggnaderna och då fanns även en särskild fastighetsdomare.

En viktig skillnad jämfört med svenska tingshus var att salen, oavsett instans, inte bildade den tyska domstolsbyggnadens centrum. Rummen

⁵⁸³ Klemmer, Wassermann & Wessel s. 97.

⁵⁸⁴ Klasen, s. 1649, Bluntschli.

⁵⁸⁵ Det fanns Amtsgericht 1 Stufe (första nivå), Amtsgericht 2 Stufe (andra nivå) etc. Första nivån var minst och hade bara en domare, andra nivån hade två domare, tredje nivån hade tre till fyra domare och fjärde nivån fem eller fler. Sitzungssaal des Schöffengerichts – sammanträdessal för rådmansrätten

⁵⁸⁶ Klasen, s. 1649, Bluntschli, s. 170, samt Wasmuth.

grupperades istället kring trapphuset eller –husen och kring de långa korridorsystem som präglade även de minsta tingshusen. Dessa allmänna utrymmen var i praktiken vänthallar, men i byggnaderna som rymde Amtsgericht tyder dimensionerna och utrymmenas plats i rumsordningen på att de snarare var utformade som kommunikationsytor. Jämfört med svenska förhållanden upptog också salen eller salarna en påtagligt mindre del av byggnadens totala yta, medan kansliet bredde ut sina lokaler – en företeelse som jag skall återkomma till i kapitlet som handlar om det svenska 1950-talet.

Att de allmänna ytorna framstår som trånga i Amtsgerichts-byggnaderna är intressant med tanke på den nya domstolsförfattning som antogs i Tyskland 1877 och förnyades 1924.⁵⁸⁷ Enligt Wasmuth kom det sena 1800-talets tingshus att präglas av den betoning av offentlighet och muntlighet vid domstolarna, som nyordningen medförde. Det skall ha kommit till uttryck vid valet av tomt, det vill säga domstolens läge, och vid gestaltningen och distributionen av rummen. Som exempel nämner han att huvudingången skulle göras lättillgänglig, sidoingångar till salen anordnas av säkerhetsskäl men också att entréhall, trappor, förrum och korridorer skulle göras tillräckligt breda. Att döma av planerna hade idéerna inte slagit igenom i dessa byggnader på 1880-talet, men däremot i 1920-talets tingshus. Som jag nämnde inledningsvis var däremot de större domstolarna, Land- och Oberlandgerichts byggnader, utformade med mycket stora, publika trapphus. De förefaller emellertid helt ha saknat sittplatser och kan knappast jämföras med de vestibuler som samtidigt byggdes i de svenska tingshusen vid tiden, med sittbänkar utefter väggar och i fönsternischer.

Salarna var visserligen i princip ordnade såsom de svenska, rektangulära till formen och med rätten vid den ena kortsidan och åhörarna vid den andra, men vanligtvis var de mindre, även i absolut mening, och åhörarnas andel var också påtagligt mindre jämfört med våra förhållanden. Istället var parternas anvisade plats, den mellan domarbordet och åhörarskranken, avsevärt större och kunde i vissa fall uppta hälften av rummets yta.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ En ny domstolsförfattning antogs 1877 och trädde i kraft 1879, se Klasen.

⁵⁸⁸ Jag hänvisar till de exempel som återfinns i tidigare nämnda *Handbuch der Architektur*, Klasen samt Wasmuth.

I Danmark i slutet av 1800-talet utgjorde bytinget i städerna och herredstinget på landsbygden första instansens domstolar.⁵⁸⁹ Landstingen utgjorde andra instans och som högsta domstol fungerade Højesteret. Domarna vid by- och herredstingen dömde i regel ensamma och verkade också som poliser och administratörer med en rad uppgifter på sitt bord utöver rättsskipningen. I jämförelse med svenska förhållanden fanns långt fler stadsdomstolar i Danmark; på Lolland fanns till exempel inga landsjurisdiktioner och på Fyn endast ett fåtal.

Som i Sverige samsades vanligtvis bytinget med stadens förvaltning om samma byggnad, rådhuset, men det förekom också att herreds- och byting delade på byggnad som då var förlagt till staden.⁵⁹⁰ Det förekom att tingshus uppfördes på landsbygden. I *Danmarks tinghuse* beskrivs bland annat det i Vestervig som när det byggdes 1833 var den första kända icke-jordbruksbyggnad som uppfördes i denna by. De flesta herredsting vid slutet av 1800-talet tycks emellertid ha hållits i staden.⁵⁹¹ Framför allt byggdes huvuddelen av de nya husen i stadsmiljö. Vid den här tiden förekom också så kallade dommerkantor vilket syftar på byggnader som enbart fungerade som kansli medan förhandlingarna var förlagda till andra lokaler, ofta till rådhusen. I allmänhet inrymde dommerkantoret också en bostad för domaren.

Danska råd- och tingshus tycks ha skilt sig mindre åt sinsemellan, än de svenska motsvarigheterna gjorde, och då tänker jag också på förhållandena under 1700- och första delen av 1800-talet. I synnerhet liknade byggnadskategorierna varandra vad gällde placering i stadsstrukturen, huskroppens volym och exteriör gestaltning. Husen låg ofta vid torget, och inte heller i Danmark tycks ha funnits en särskild domstolsstil i den bemärkelsen att byggnaderna skilde sig från annan offentlig arkitektur, eller från rådande arkitekturideal i stort. Tings- och rådhus var uppförda av sten, i två våningar med antingen ljusputsade eller tegelrena murytor och formmässig inspiration från tysk och nederländsk nyrenässans eller -gotik. Exempel på en utpräglad tegelarki-

⁵⁸⁹ Garde, s. 30.

⁵⁹⁰ I *Danmarks tinghuse* används *domhus* och *tinghus* som det svenska ordet tingshus, om en mindre domstolsbyggnad. Rådhus syftar på stadens förvaltningsbyggnad och ordet *retsbygning* om ett modernare domstolskomplex. Annemarie Højer Pedersen skriver om de "sidste tinghus" att de byggdes före andra världskriget. Därefter kallas domstolsbyggnaderna snarare retsbygningar. Se Pedersen Annemarie Højer, "Da tinget fik tag och retten sin bolig", Garde, s. 27.

⁵⁹¹ Garde, s. 149.

tektur är bland andra tingshusen i Århus (1906) och Ferritslev (1909), ritade av arkitekterna Knud A. Ludvigsen och Jul. Hansen respektive V. Nyebølle.⁵⁹² I det förstnämnda av husen skulle förutom byretten inrymmas flera av de häraders domstolar som var belägna kring staden, och därtill krävdes ett stort häkte med sammanlagt 52 enkelceller och åtta gemensamhetsceller samt fyra rättssalar, och lokaler för polisen mm. Detta var med andra ord ett osedvanligt stort tingshus, byggt i tre fulla våningar med inredd källare och vind. Det andra exemplet, tingshuset i Ferritslev var mycket mindre, uppfört i en våning och inredd vind och med en påtagligt kyrkolik utformning.⁵⁹³ Huskroppen hade formen av ett långhus och huvudentrén markerades av ett torn med medeltida prägel. Förhandlingssalen placerades som en korsarm mitt över 'långhuset', med stora fönster som vette ut mot gatan.

Eftersom inga planritningar behandlas i litteraturen kan jag inte dra säkra slutsatser rörande rumsordningen i 1800-talets danska domstolsbyggnader. Beskrivningarna och fotografierna tyder emellertid på att salarna inte var placerade som de svenska mitt i byggnaden, med en del av rummet utskjutande från huskroppen.⁵⁹⁴ Istället förefaller de, i rumsstrukturen, ha varit placerade såsom de tyska salarna på andra våning med fönster i den ena långsidan, eller i både kortsidan och långsidan. Jämfört med de svenska salarna var de också påtagligt mindre till ytan, och hade lägre takhöjd.

I Frankrike och England behandlades brott- och civilmål i regel i olika domstolar som emellertid kunde vara inrymda i samma byggnad.⁵⁹⁵ I Frankrike utgjorde Cour d'arrondissement, för tvister, och Tribunal de simple police, för smärre brott, första instansen i rättsväsendet (mot-svarande nutida Cour d'instance och Cour de grande instance). Ett arrondissement bestod liksom häradet av flera kommuner, men som jag uppfattar det var jurisdiktionens geografiska utsträckning och befolkningsunderlag likväl mindre än den generellt var för en häradsrätt. Rätten sammanträdde inte i en byggnad som var uppförd för domstols-

⁵⁹² Garde, s. 125.

⁵⁹³ Garde, s. 151.

⁵⁹⁴ Fotografier och beskrivningar av salarna i Haslevs, Sønderborgs, Hernings, Korsørs tingshus' salar (Garde).

⁵⁹⁵ Jacob, Robert & Nadine Marchal-Jacob, « Jalons pour une histoire de l'architecture judiciaire », *La justice en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France* Association française pour l'histoire de la justice, préface de Robert Badinter, Editions Errance Paris, Editions Brissaud Poitiers, 1992.

funktionen, utan höll sina förhandlingar i andra lokaler som bedömdes som lämpliga och vars karaktär och huvudsakliga funktion varierade från en ort till en annan. Innan tvister drogs inför domstol passerade de en så kallad juge de paix, fredsdomare, som hade till uppgift att förlika parterna. Första instansens mål kunde överklagas till så kallade Cours d'appel, som företrädesvis var placerade i städer. Cours d'Assise handlade grova brott som aldrig passerade via Tribunal de simple police, och högsta instans utgjorde Cour de Cassation.

I slutet av 1800-talet uppfördes få nya domstolsbyggnader i Frankrike och efter 1910 hade byggandet i stort sett upphört, för att återupptas först efter genomförandet av en omfattande judiciell reform 1958.⁵⁹⁶ Det stora antalet domstolar höll sina förhandlingar i byggnader som härrörde från 1700-talets slut och 1800-talets första hälft, och var uppförda i två till tre våningar med en utpräglad nyantik fasadgestaltning och rumsdisposition. I *La justice en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France* beskriver rätts- och konsthistorikerna Robert Jacob och Nadine Marchal - Jacob perioden 1760-1960 som den judiciella arkitekturens klassiska epok.⁵⁹⁷ Det berodde inte bara på att arkitekturen präglades av antikens ideal utan också på att det fortfarande är byggnaderna från denna tid som ligger till grund för människors uppfattning om hur en domstol ser ut – de utgör sinnebilderna för domstolen.

Att nyantiken fortsatte att dominera de franska domstolsbyggnaderna under hela 1800-talet och ända in på 1900-talet, trots genomslaget av exempelvis nygotiken i kyrkor och stadshus på 1830- och 1840-talen, hade att göra med utbildningsinstitutionen École des Beaux Arts ståndpunkt i frågan. Ansvaret för domstolslokalerna, liksom för alla publika byggnader, hade le Conseil des bâtiments civils som verkade på uppdrag av Inrikesdepartementet men var starkt knutet till École des Beaux Arts. Detta råd uttryckte den tydliga ståndpunkten att domstolsbyggnader skulle ges en klassicerande stildräkt. Det var den lämpliga utformningen. Den yttersta anledningen var länken till tempelarkitekturen som skulle göra det profana rättsgångsrummet heligt.⁵⁹⁸

Ännu tydligare än i de tyska byggnaderna utgjorde den stora vänthallen, la salle des pas perdus, centrum i de franska palais de justice.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Jacob & Marchal-Jacob, s. 61.

⁵⁹⁷ Jacob & Marchal-Jacob, s. 59.

⁵⁹⁸ Szambien, Werner, 'Le langage des Palais de Justice', *La justice en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France*, s. 76.

⁵⁹⁹ La salle des pas perdus: de förlorade stegens sal, ett rum att vanka av och an i.

Den var belägen omedelbart innanför huvudentrén och bildade noden varifrån förhandlingssalen eller –salarna kunde nås, och varifrån de långa korridorer som knöt samman byggnadens olika delar utgick. Vänthal- len utgjorde vanligtvis ett lika stort eller större rum än salarna, och lys- tes ofta upp av överljus. Till sin utformning utgjorde det också byggnad- ens huvudnummer, inte alltid för sin rika dekor men för sin rymd och sitt ljus. Traditionen fördes vidare och förstärktes under 1900-talet, bland annat i arkitekten Albert Tournaires omdebatterade tillbyggnad av Paris justitiepalats där de allmänna ytorna fick ta ännu större plats än de gjort i tidigare domstolsbyggnader.⁶⁰⁰

Att döma av de planritningar av domstolsbyggnaderna i Amiens, Ni- mes, Bourdeaux och Paris som jag har tagit del av var även de franska salarna i princip utformade som de svenska. Det var rektangulära rum uppdelade i tre från varandra avskilda partier avsedda för rätten respek- tive parter och åhörare. Rumsstrukturens djup och salarnas läge i bygg- naderna gav emellertid andra villkor för fönstersättningen på så vis att fönstren i de franska salarna aldrig var placerade bakom rätten, istället kom ljuset antingen från sidan eller från ovan. Ett annat element som skilde utformningen av de franska domstolsbyggnaderna och i synner- het salarna, från de svenska, var den symbolrika konsten i form av må- leri och skulpturer. Arkitekter och konstnärer tycks ha fått välja ur en omfattning men ändå begränsad katalog av rättssymboler; här förekom inte bara vågskålen, som ursprungligen hämtades från "Jobs bok" i Bi- beln, och den romerska gudinnan Justitia. Här fanns även statyer av his- toriska personer som talekonstens representanter Cicero och Demos- thenes och kända politiska filosofer och statsmän som Montesquieu och Malesherbes.⁶⁰¹

Sedan Napoleons tid hade de italienska och belgiska domstolsorga- nisationerna, och till stor del även lagstiftningen, varit präglande av det franska systemet och domstolsarkitekturen i dessa länder förefaller kunna föras till samma klassicistiska tradition som den franska. I sam-

600 Fisher-Taylor, Katherine, 'Le code et l'équité. La transformation du Palais de Justice de Paris au XIXe siècle', *La justice en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France*, s. 125.

601 Tilltron till symbolens kraft är stor i Frankrike och på det franska justitiedeparte- mentets hemsida står följande att läsa: "Eftersom symbolen VISAR (en princip, en styrka), eftersom den SAMLAR (de som känner igen den), och eftersom den FÖRE- SKRIVER (genom att betona respekten för och auktoriteten hos det den visar), har Rättsväsendet som institution alltid haft hjälp av en uppsättning representationer." <http://www.justice.gouv.fr/> under rubriken "Mémoire et Histoire"

manhanget verkar det ofrånkomligt att också säga något om justitiepalatset i Bryssel, som uppfördes under perioden 1866–1883 med en byggnadsyta på 26000 kvadratmeter yta omfattande nio olika domstolar, 27 sessionssalar, ett stort bibliotek, postkontor, restaurang och en salle des pas perdus som mätte 3600 kvadratmeter och kröntes av en 104 meter hög förfylld kupol.⁶⁰² Arkitekt var Joseph Poelaert som förde ett nära samarbete med ingenjören Francois Wellens, och stildräkten brukar beskrivas som syntes av antikens stilar. Byggnadsverket har framför allt gått till historien för dess väldiga dimensioner men på sin samtid tycks justitiepalatset i Bryssel ha gjort ringa intryck. Kanske hade det att göra med att byggnationen tog närmare 20 år att genomföra och att de idéer som kanske låg i tiden när den första byggstenen lades, var något förlegade vid invigningen.

I England var det sena 1800-talets första instans också delad i en brottmålsdomstol, police court (nuvarande magistrates' court), och en tvistemålsdomstol, county court. I dessa domstolar skipades så kallad Summary Justice, det vill säga sådana mål där rättegången gick förhållandevis fort och förfarandet var mindre formellt än i de högre instansernas domstolar.⁶⁰³ Police respektive county courts' lokaler skilde sig åt i väsentliga aspekter beroende på skillnaderna i rättsförfarandet.⁶⁰⁴ Som namnet antyder var police courts oftast samlokaliserade med polisen i byggnader organiserade utifrån strikta principer om separation av förhandlingens aktörer.⁶⁰⁵ I dessa hus fanns förutom sal och vänthall för allmänheten, också ett antal celler, väntrum för häktade, ett för kvinnor och ett för män, rum för polismän och fängvaktare, och ett förhållandevis stort kansliutrymme bestående av flera rum för olika funktioner. County courts tycks i regel ha inhysts i mindre byggnader, med färre kommunikationsutrymmen och färre antal olika rumstyper, till stor del beroende på att polisen inte hade sina lokaler i huset, och att det därmed inte rymde något häkte. Vad beträffar det allmänna utrymmet i samtliga mindre domstolsbyggnaderna, the hall, waiting hall eller vestibule som det kunde kallas, upptog det en förhållandevis liten del av

⁶⁰² UNESCO, World Heritage Centre, Le Palais de Justice de Bruxelles, <http://whc.unesco.org>

⁶⁰³ Graham, s. 241. Utöver police courts och county courts fanns också coroners court som utredde onaturliga dödsfall, och som i regel var samlokaliserad med ett bårhus.

⁶⁰⁴ Så hade det inte alltid varit, se Graham s. 208 angående de lägre domstolarnas lokaler innan 1870.

byggnadens yta. Det var emellertid större i police courts än i county courts där det ofta bara bestod av ett trapphus eller en korridor.

Att döma av de exempel som Clare Graham framhåller i sin studie, förefaller både brott- och tvistemålen byggnader ha gestaltats med utgångspunkt i en pragmatisk syn på domstolens verksamheter, som om fokus från början till slut låg på funktion snarare än på form. Att många byggnader placerades i en stadsstruktur gjorde sitt till. De kunde till exempel inte ritas som solitärer utan skulle passas in på en trång tomt, ofta oregelbunden till formen, ofta djupare än bred. Ett skäl till varför tidens domstolsbyggnader saknade funktionsspecifik arkitektonisk karaktär var enligt Graham att det statliga organet Office of Works ansvarade för domstolsbyggnaderna sedan 1870, och deras arkitekter lade ingen vikt vid att särskilja byggnadskategorierna från varandra. Förfarandet kan jämföras med det tidiga överintendentensämbetets. Det offentliga bygandets stil karaktäriserar hon som fritt klassicerande, men samtidigt anonym. "From the outside, West London might equally well serve as a telephone exchange, Westminster as a post office; their free classical elevations declared 'Office of Works', rather than 'County Courts'."⁶⁰⁶ Som jag ser det låg emellertid det klassicistiska enbart i enskilda formelement, jämfört med svenska förhållanden framstår första instansens domstolsbyggnader i England som mer präglade av asymmetri och variation än av klassicismens regelbundna fasadscheman och rumsdistribution. Förenande för de engelska salarna, oavsett vilken domstol vi talar om, var att salen eller salarna vanligtvis var inskjutna i rumsstrukturen, omgivna på alla sidor av rum och korridorssystem. Det innebar i sin tur att överljus var en vanlig lösning och ibland hade salen också dubbel takhöjd och var försedd med fönster under taklisten, som ett slags klerestoriefönster, samtidigt som korridorer kunde löpa utmed hela rummet. I jämförelse med svenska förhållanden var de engelska salarna överbelamrade med skrank, bås, bänkar och annan fast inredning. Det kan ofta vara svårt att förstå vem som satt var och inte minst hur de olika aktörerna nådde sina respektive platser. Balkonger för åhörare var vanliga och om inte höjden avskilde menigheten från rättens aktörer, var de likväl helt skilda från varandra eftersom skranket saknade grindar. En möbel som de engelska salarna hade men som de svenska saknade var förhörsbåset. I Sverige stod såväl den åtalade som eventu-

⁶⁰⁵ Graham, s. 177.

⁶⁰⁶ Graham, s. 231.

ella vittnena inför domarbordet när de skulle tala till rätten. I Clare Gramhams analys av förändringarna över tid av de engelska domstolsbyggnaderna, är en av huvudpöängerna att såväl rumsordningen i stort som inredningen av salarna förändrades mot en allt tydligare separation av förhandlingens aktörer. På 1800-talet gjordes det i lämplighetens namn, "propriety", medan man idag hänvisar till säkerhet.⁶⁰⁷

Det amerikanska rättsväsendet var till stora delar präglad av det engelska, men domstolsväsendets uppdelning i å ena sidan domstolar som dömde efter federal lagstiftning, å andra sidan domstolar som dömde efter delstaternas egna lagar hörde till federationens system. Varje delstat var i sin tur delad i mindre enheter, counties, som hade sin domstol, the County court. Här handlades såväl civil- som brottmål och domstolen var ibland samlokaliserad med andra funktioner, allt som oftast ett postkontor. Som byggnad betraktad framträdde det sena 1800-talets county courthouse som traktens stolthet. Till sin yttre gestaltning påminde det snarast om ett stadshus med sin solitära placering och sitt ofta markerade mittparti krönt av ett oproportionerligt stort klocktorn. Vad gäller formspråket hade många domstolsbyggnader under 1800-talets gång uppförts i Greek Revival eller American Grecian som den amerikanske historikern William Seale benämnde stilen i sin text "American Vernacular; The Courthouse as a Building Type."⁶⁰⁸

Ur denna strömning bildades också en byggnadstyp, "box with portico", som togs upp av många byggmästare och arkitekter med uppdrag att rita en domstolsbyggnad.⁶⁰⁹ Till en eller ibland flera adderade, regelbundet utformade kvadratiske eller rektangulära byggnadsvolymer fögades en storslagen portik som signalerade om inte domstol, så i varje fall offentlig funktion. I slutet av seklet uppfördes visserligen också många county courthouses i annan stildräkt, bland annat av arkitekten H.H Richardson som med sin särskilda uttolkning av romaniken formade Allegheny County Courthouse i Pittsburgh till ett storslaget, grovhuggat stenslott. Men det antikiserande formspråket var slitstarkt och återkom ständigt i nya variationer, inte minst under 1920- och 1930-talet, då arkitekten Cass Gilbert ritade högsta domstolens, Supreme Courts, byggnad i Washington (färdigt 1935).

⁶⁰⁷ Graham, s. 326.

⁶⁰⁸ Seale, William, 'American Vernacular; The Courthouse as a Building Type', *Celebrating the Courthouse A guide for Architects, their clients, and the public*, ed. Steven Flanners, W.W Norton & Company New York 2006, s. 43.

⁶⁰⁹ Seale, s. 43.

I förhållande till sina europeiska och amerikanska motsvarigheter framstår de svenska tingshusen som säregna. Visserligen var de vid den här tiden lika brokiga till stildräkt och materialval, men vad beträffar rumsordningen och salens plats och utformning bildar de en grupp för sig. Svenska arkitekter tillämpade huvudsakligen salsplanen som grundform ända fram till andra världskriget. I Europa och USA förekom den inte alls, vare sig i slutet av 1800-talet eller förr, eller senare. Dessutom upptog svenska tings-salar ofta så mycket som en tredjedel av byggnadens totala yta och en lika stor andel av dess rymd. I övriga länder var salarna påtagligt mindre och istället framträdde trapphuset som byggnadens centrum, i synnerhet i de större domstolarna. Två svenska arkitekter tog fram ritningar som tydligt anknöt till den europeiska traditionen med en central trapp- eller vänthall; August Lindvalls förslag till tingshus för Färs och Frosta härader, och FA Wahlströms förslag till tingshus för Dimbo tingslag 1908.

Det kan konstateras att svenska tingshus rymde ett mindre antal rum än exempelvis de tyska Amtsgerichthause gjorde vid tiden, men det innebär inte automatiskt att de tyska planerna visade större djup än de svenska, tvärtom. De svenska förstugorna, eller väntsalar som de oftare kallades vid den här tiden, utgjorde inga noder lika de tyska trapphusen. Från väntsalen innanför huvudentrén nådde besökaren salen och ytterligare en eller två hallar, vilka i sin tur ledde vidare till fler rum varav några av dessa ledde vidare till de innersta rummen, oftast arkiv och domarens rum. De tyska strukturerna hade i princip bara trapphuset, och rummen som kunde nås från detta. Även de engelska county courts och de franska, påtagligt större courts d'appellation hade en liknande organisation, även om de uppvisade något större djup.

Överintendentsämbetet om tingshusen

Från perioden 1840 och fram till överintendentsämbetets ombildning till byggnadsstyrelsen 1917, förekommer få tingshusärenden i överintendentsämbetets diaries.⁶¹⁰ Som jag redan har resonerat kring var skälet troligen att det totala antalet granskningsärenden växte under seklets gång, i synnerhet kyrkoärendena. Dessutom underställdes flera nya byggnadstyper granskning såsom lasarett, läroverk och kuranstalter.⁶¹¹

⁶¹⁰ Baserat på ritningsarkiven och diarierna. Enstaka tingshus- och häktesgranskningar förekommer i överintendentsämbetets liggare över ritnings- och granskningsmål, RA, ÖA, DIII:1 (1874-1895, delat i tre böcker) och DIII:4, Huvudarkivet, 1905-1911.

⁶¹¹ Swedlund & Ehrens-värd, s. 40.

Enligt ämbetets instruktion från 1864, som var en kodifiering av de kungliga brev som ditills hade reglerat arbetet, var ämbetet dock formellt skyldigt att granska tingshusritningar och kostnadsförslag och desutom att upprätta förslagsritningar i de fall kompetens saknades i lokalsamhället. I teorin var villkoren med andra ord de samma som vid slutet av 1700-talet. En aspekt som borde ha utgjort ett incitament för tidens tingshusbyggnadsskyldige att aktivt vända sig till ämbetet var kostnadsfrågan. Varför valde man att använda allmänna medel på en arkitekt om ritningar gick att begära från överintendentsämbetet? Kanske ville man undvika att blanda in kronans organ, kanske handlade det om tid, att arkitekterna i Stockholm med alla sina ärenden helt enkelt inte kunde leverera snabbt nog. En annan förklaring skulle kunna vara att man ville ha en specifik arkitekt och ingen annan.

Att döma av det lilla antalet ärenden som trots allt förekom hade arkitekternas syn på uppdraget förändrats i ett viktigt hänseende sedan seklets början. Då hade man tagit fram ritningar som i princip kunde tillämpas var som helst i landet. I enstaka fall hade förvisso väderstrecken markerats, vilket antyder att överintendentsämbetets arkitekt hade insyn i den specifika topografins förutsättningar, men generellt gällde ämbetets ritningar tingshus på allsköns ort.⁶¹²

I slutet av 1800-talet hade emellertid platsen blivit en fråga och såväl granskningar som nyframtagna ritningar vid överintendentsämbetet förefaller på ett helt nytt sätt ha tagit avstamp i de lokala förhållandena. Hur det gick till i praktiken är svårt att säga, frågan är om de inblandade arkitekterna reste till orten eller fick informationen via kartor. Överintendentsämbetet såg det hur som helst som sin uppgift att inte bara granska ritningar utan också komma med åsikter gällande byggnadens kontext. Ett exempel är Västra Göinge härads kombinerade tings- och sparbankshus i Hässleholm som förste arkitekt vid överintendentsämbetet, John Hawerman, ritade i början av 1860-talet. Hässleholm låg i Stoby socken och var vid tiden inte mycket mer än en järnvägsstation vid Södra Stambanan. 1863 köpte tingshusbyggnadsskyldige en del av kronoskattehemmanet som gränsade till landsvägen strax intill den nybyggda stationen.⁶¹³ Tomten där tingshuset skulle placeras var mycket kuperad och ritningen som färdigställdes 1864, signerad Hawerman och

⁶¹² Väderstreck finns utsatta på ritningarna till Tanums härads nya tingshus i Hede, Bohuslän, som uppfördes 1788 på grunderna av en äldre magasinsbyggnad.

⁶¹³ LL, Tingshusbyggnadsskyldige i Västra Göinge härads domsagas arkiv, ÖI:1, Verifikationer 1863-1892.

kontrasignerat F von D (Fritz von Dardel då Överintendent), visade att byggnaden var tänkt att uppföras i suterräng, med huvudfasaden mot "fältet" som arkitekten kallade slänten framför huset.⁶¹⁴ Huruvida Hawerman hade besökt platsen eller fått den beskriven för sig framgår inte, men det är tydligt att de lokala förhållandena var kända. "Högre mark på gårdssidan hvarför här föreslås en isoleringskulvert för fukts afhåll", kommenterade han, och ritade in en stenkista på utsidan av grundmurén för att avleda vattnet.⁶¹⁵

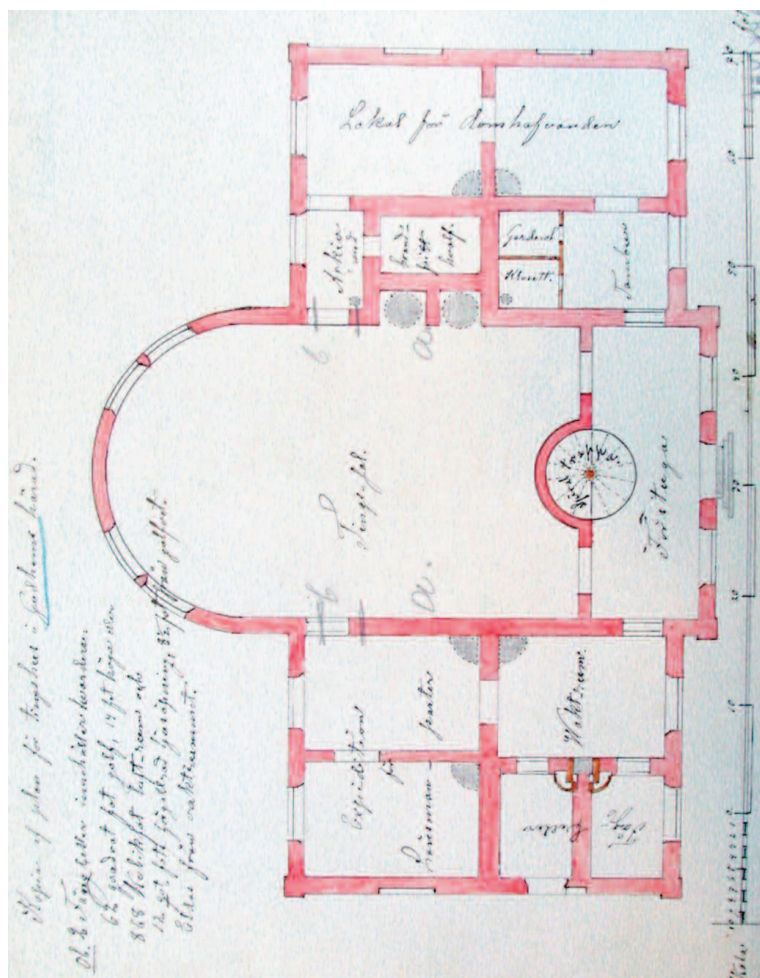
Ett liknande exempel som visar att platsen hade blivit en angelägenhet för överintendentsämbetet, är Frosta härads nya tingshus i Hörby som arkitekten Salomon Sörenson fick i uppdrag att rita i början av 1880-talet. Även detta hus var tänkt att uppföras i suterräng med huvudentré mot den öppna platsen och järnvägen i norr, och en sekundär entré till häktet och vaktmästarbostaden från trädgårdssidan i söder. Ritningen var uppenbarligen utformad med platsen som utgångspunkt, på den slutgiltiga versionen som är kontrasignerad av överintendentsämbetets arkitekt Aron Johansson 1884, markerade arkitekten såväl väderstreck som skillnaderna i marknivå.

Ett sista exempel på ett ritnings- och granskningsmål som visade att hänsyn nu togs till platsen, gällde Gudhems härads tingshus, Skaraborgs län. På uppdrag av tingshusbyggnadsskyldige hade arkitekten Emil Langlet, som tidigare varit knuten till överintendentsämbetet, ritat ett nytt hus som skulle uppföras snett emot stationen i det nybildade järnvägssamhället Stenstorp, mitt emellan Skövde och Falköping. Under 1881 och 1882 korresponderade Langlet med tingshusbyggnadsskyldige och med överintendentsämbetet angående gestaltungsfrågorna och i december 1882 skickade han de färdiga ritningarna till häradet; plan-, fasad-, grund- och fyra sektionsritningar.

Intressant med brevväxlingen är att överintendentsämbetets arkitekt, A.T. Gellerstedt, förste intendent och chef för tekniska avdelningen, sedermera överintendent, lade sig i tingshusets placering på tomten. Antingen, skrev Gellerstedt, borde byggnaden dras tillbaka "så mycket som å generalplanen blifvit medelst blyertslinier föreslaget", det vill säga så att en platsbildning skapades framför huset, eller, om hotellets ut-

⁶¹⁴ RA, ÖA, Ritningar över profana byggnader i Sverige, Hässleholm, tingshus, Utkast till gemensamt Tingshus och Sparbankslokal vid Hesselholm, Christianstads län, 23 aug 1864, undertecknad F von D, och J Hawerman.

⁶¹⁵ RA, ÖA, Ritningar över profana byggnader i Sverige, Utkast till gemensamt Tingshus etc.

69. Emil Langlets förslag på plan för tingshus i Gudhems härad, Stenstorp, Västergötland, är daterat 1882. Det visar en ganska nätt byggnad av sten, med ett mycket litet arkivutrymme men desto rymligare plats för länsman, parter och häkte. RA, ÖA, Profana byggnader i landsorten, allmänna ärenden, Flbac:48, Skaraborgs län, Tingshus för Gudhems härad 1882.

hus inte var av en så "provinsial beskaffenhet" kunde tingshuset trots allt förläggas mitt på tomten såsom var föreslaget.⁶¹⁶ Några månader senare, som ett svar på de ritningar Langlet hade överlämnat, återkom Gellerstedt i frågan: "Till förekommande af eldfara och för att *bereda byggnaden ett sin betydenhet och sitt ändamål motsvarande* öppet och lätt tillgängligt läge [min kursivering], bör tingshuset aflägnas från hotellets uthusbyggnad så mycket lokala förhållanden medgifva", skrev han och formulerade därmed en tydlig ståndpunkt vad gällde en lämplig placering av tingshuset i förhållande till omgivande bebyggelse.⁶¹⁷ Han refererade till en generalplan, men det framgår inte huruvida den stockholmsbaserade arkitekten Langlet, som samtidigt arbetade med kyrkobyggnader i Malmö och Halland, hade besökt platsen i fråga.

Om överintendentsämbetet bör också sägas att ämbetet under seklets sista decennier också hanterade ett fåtal ärenden gällande häradshäkten, och så småningom kom också granskning av sådana ritningar att tillhöra byggnadsstyrelsens uppgifter.⁶¹⁸

Tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer om tingshusen

I takt med förändringarna av de (ekonomiska) verksamheter på landsbygden som inte var direkt knutna till jord- och skogsbruk, hade också häradsrättens aktörer och typ av rättsärenden förändrats. Även om bönderna fortfarande präglade det sena 1800-talets domstol var den inte längre enbart deras. De bland invånarna som med 1734 års lagstiftning var skyldiga att bekosta tingshusens uppförande och underhåll, utgjorde en minskande andel av den totala befolkningen och situationen blev så småningom föremål för riksdagsdebatt.⁶¹⁹ Skyldigheten hade helt enkelt blivit orsak till ett växande missnöje bland dem som var tvungna att betala. Den gamla lagen gynnade innehavare av privilegierad jord, och inte minst de fabrikanter, hantverkare och handlare som slapp skyl-

616 RA, ÖA, Profana byggnader i landsorten, allmänna ärenden, Skaraborgs län, Tingshus för Gudhems härad 1882, PM angående tingshus för Gudhems härad, 12/10 1882, AT Gellerstedt.

617 RA, ÖA, Profana byggnader i landsorten, allmänna ärenden, Skaraborgs län, Tingshus för Gudhems härad 1882, PM angående tingshus för Gudhems härad, 12/10 1882, AT Gellerstedt.

618 I RA, ÖA, DIII:1 (1874-1895) Liggare över ritnings- och granskningsmål, och DIII:4, Huvudarkivet, (1905-1911), förekommer åtta ärenden gällande häradshäkten.

619 Modeer 1992, s. 24-28.

digheten eftersom de inte förfogade över i mantal satta hemman. 1884 fastställdes att alla de inom tingslaget som betalade kommunalskatt också skulle bidra till tingshuset.⁶²⁰ Skatten beräknades med utgångspunkt i det så kallade fyrktalet som under tidsperioden 1862–1909 tilldelades alla skattskyldiga på landet och baserades på inkomst och fast egendom.⁶²¹ Intressant är att även juridiska personer därmed kom att bidra till uppförandet av tingshuset. När systemet med fyrktal avskaffades kom tingshusbyggnadsskyldigheten att räknas ut på samma sätt som kommunalskatten, och under första hälften av 1900-talet tillkom en mängd direktiv som reglerade hur denna skatt skulle utdebiteras och redovisas. Förutom att lagen som reglerade tingshusbyggnadsskyldigheten ändrades, inträffade andra händelser som påverkade de tingshusbyggnadsskyldiges antal och sammansättning. Under 1900-talets två första decennier slogs fler härader och tingslag samman än någonsin hade gjorts tidigare och flera svenska städer som tidigare hade haft rådhusrätt kom istället att lyda under häradsrätter. Tingslagen blev på så vis både större och färre och de flesta domsagor kom med tiden att bestå av ett enda tingslag. Ett exempel som visar hur de tingshusbyggnadsskyldiges villkor förändrades, är de skaraborgska häraderna Kinne, Kålland och Kinnefjärding som i början av 1800-talet utgjorde en domsaga, men tre separata tingslag vars respektive invånare bekostade var sitt tingshus. Befolkningen i de olika häraderna uppgick till omkring 7000 respektive 9.500 och 5.000 personer, varav uppskattningsvis 8–10% utgjorde tingshusbyggnadsskyldiga.⁶²³ När häraderna hade slagits ihop 1904 var antalet invånare drygt 31.000 varav också en långt större andel ingick bland de tingshusbyggnadsskyldiga.⁶²⁴ Sammantaget kom förändringarna att betyda att en betydligt större grupp av människor, både

620 Lag ang. skyldighet att delta i kostnaden för byggnad och underhåll af tingshus och häradsfångelse d. 26.9.1884. Skatten beräknades "för fastighet efter hela samt för andra beskattningsföremål efter en fjärdedel av derå belöpande fyrktal". 1909 jämställdes skyldigheten slutligen med övrig kommunalskatt (SFS 1909:55).

621 Fyrktalet användes för att beräkna den kommunala skatten och den kommunala rösträtten som proportionerades efter skatten.

622 Lag ang. skyldigheten att delta i kostnaden för byggnad och underhåll av tingshus och häradsfångelse 26.6.1884, samt lag 26.4.1909, SFS 1909:55. Se även SFS 1947:153, Lag om tingshusbyggnadsskyldighet i vissa fall, 18 april 1947, Kungliga förordningarna 31 december 1945, 5 juni 1953 och 9 april 1954 om utdebitering av tingshusmedel.

623 Forsell, s. 67–69.

624 *Sveriges officiella statistik, Rättsväsen, Domstolarnas och de exekutiva myndigheternas verksamhet åren 1913 och 1914*, Kungliga Statistiska centralbyrån, Stockholm 1919.

i absoluta tal och relativt sett, omfattades av tingshusbyggnadsskyldigheten, vilket i sin tur innebar nya villkor för byggandet av tingshus.

Behovet av att skapa en formaliserad organisation, med stadgar, mötesordning och regelrätt redovisning av räkenskaperna uppstod ur denna situation, och därigenom etablerades också "tingshusbyggnadsskyldighet" och "tingshusbyggnadsskyldige" som begrepp och frågor i den allmänna diskurs som omgav tingshusbyggnandet och häradsrätternas verksamhet. 'Tingshusbyggnadsskyldighet' betecknade den avgift som fogades till övriga kommunala skatter, och som i allt mindre utsträckning innebar engagemang i projekterings- eller byggprocessen. 'Tingshusbyggnadsskyldige' fick närmast betydelsen av ett slags kommun vilken omfattade de skatteskyldiga invånarna i flera landskommuner.

Från 1880-talet och framåt blev det allt vanligare att tingshusbyggnadsskyldiges handlingar skildes från häradsrättens och bildade separata arkiv. Där inordnades i första hand räkenskaperna, men också mötesprotokoll och alla ärenden som hade med tingshusets byggande och förvaltning att göra. Även sådant som rörde vaktmästartjänsten, och – bostaden om det fanns en sådan, inordnades i detta arkiv. 1890 lades ytterligare en skyldighet på de skattebetalande invånarna, när det lagstod att de förutom tingshus och arrest också skulle tillhandahålla övernattningsmöjligheter och sängkläder för nämnden, länsmannen, domaren och biträdena. Dessutom skulle tjänstemännens rum utrustas med lämpliga möbler.⁶²⁵ Förmodligen hade de flesta tingshus redan tidigare erbjudit den komforten, men lagtillägget tyder på att det inte hade gällt alla. Skyldigheten innebar ytterligare en punkt att avhandla på de tingshusbyggnadsskyldiges dagordning, och den utgjorde sannolikt det viktigaste skälet till varför tingshusvaktmästarens fru träder fram som en tydlig och namngiven aktör i källorna från denna tid, och varför mangelrum och brygghus blir vanliga inslag i tingshusmiljön.

Mycket tyder på att den vidgade tingshusbyggnadsskyldigheten också kom att medföra en till viss del ny social sammansättning av människor som deltog i projekteringen av nya tingshus. Under 1700-talet hantvades byggprojektet av en grupp bestående av representanter från häradssocknar, ofta med länsman som ordförande. Denna ofta ganska

⁶²⁵ Lag 20 juli 1890, Genom K. Maj:ts i särskildt mål meddelade beslut har det ålagts härads tingshusbyggnadsskyldige invånare dels att åt nämnden hålla bostad å tingsplatsen jemte sängkläder, dels att med möbler och sängkläder förse länsmannens rum uti tingshuset och dels att för domhafvandens och hans biträdes tjänsterum i tingshuset anskaffa erforderliga möbler, sängkläder och inventarier.

stora grupp bestod uteslutande av bönder vilka diskuterade och fattade beslut om såväl entreprenadfrågor och kontrakt, som detaljer gällande kostnader och material. Så fungerade det ännu i många tingslag i slutet av 1800-talet, men samtidigt började den beslutsfattande gruppen benämnas "byggnadskommitté", "tingshusbyggnadsdirektion" eller "tingshusstyrelse" i källorna, och till skillnad från tidigare var inte längre alla ledamöter bönder. Vid byggandet av Tuhundra, Siende och Ytter-Tjurbo häraders tingshus i Västerås 1895 tillsattes en kommitté bestående av fem personer vilka leddes av greven Cronstedt på Fullerö. 1905-1907 uppfördes Göstrings härads tingshus i Mjölby, och där bestod kommittén av en juris doktor, en brukspatron och en bankdirektör.⁶²⁷ Ett tredje exempel är Gillbergs härads nya tingshus i Häljebol (Värmland), färdigställt 1909, vilket planlades av en grupp bestående av en länsman, två godsägare, en jordbrukare, en verkmästare och en ingenjör.⁶²⁸ Om häradsrätten inte längre enbart var böndernas domstol, var inte heller byggandet av tingshuset bara böndernas ensak.

Tingshusbyggnadsskyldige kom i regel att utgöra en heterogen grupp i både ekonomiskt och kulturellt avseende, och sammansättningen varierade också mellan olika tingslag. Att döma av hur tingshusen kom att byggas, tycks också synen på vad som vid tiden ansågs utgöra ett lämpligt tingshus ha varierat mellan olika delar av landet. Ännu på 1880- och 1890-talen fanns tingslag, som när det blev aktuellt att uppföra ett nytt tingshus aldrig diskuterade något annat alternativ än en byggnad som i princip såg ut som sin föregångare. Det vanligaste var emellertid att tingslagen beslutade att låta uppföra ett tingshus som avvek från tidigare byggnads form och konstruktion.⁶²⁹

⁶²⁶ *Västmanlands läns tidning* 1897-10-05.

⁶²⁷ Tingsnotarie Hans Bergqvists utredning om tingsställen och tingshus i Folkungabygdens domsaga 1948. NMA, DPA, Mjölby tingsrätt. Bergqvist hänvisar till Tingshusbyggnadsskyldiges arkiv, protokoll över kommitténs åtgärder 30 januari 1905-13 juni 1912.

⁶²⁸ *Tingshuset i Häljebol – igår, idag, imorgon. Rapport med förslag till åtgärder från interimistyrelsen för tingshuset i Häljebol*, Andersson, Signe, Dahl, Ingvar, Kyrk, Arne, Larsson, Per Olov & Olausson, Peter, 1991, s. 2.

⁶²⁹ Så var fallet i Inlands Nordre härad i Bohuslän där en tingshusdirektion om sju hemmansägare fattade beslutet att på den gamla tingsplatsen låta bygga ett hus som hade precis samma form och storlek som det förfallna tingshus som skulle ersättas. Materialet skulle också återanvändas. Ydre härad i Östergötland är ett annat exempel på tingshusbyggnadsskyldige som när de skulle bygga nytt inte övervägde någon annan lösning än att uppföra en något större version av sitt nedgångna 1700-talstingshus.

På många håll i landet var motivet till nybyggnaden en sammanslagning av flera tingslag, och den stora frågan som debatterades i planeringskedet var tingsplatsen. Fortfarande gällde att alla invånare skulle ha ungefär lika långt till tingshuset, eller i annat fall ha ytterligare ärenden till platsen vilka motiverade den nya placeringen. Platsen skulle på alla sätt vara lämplig, och i den frågan kom andra aspekter än de rent geografiska att spela roll. I exempelvis Ljungby, tingsplats för Sunnerbo härad, Småland, var det formellt sett de otillräckliga arkivutrymmena som låg bakom uppförandet av ett nytt tingshus.⁶³⁰ Av protokollet framgår dock att det fanns fler motiv till varför man valde att bygga nytt, och på en ny plats. Dels ägde inte tingshusbyggnadsskyldige den gamla tingshusTomten, som tillhörde det intilliggande gästgiveriet, dels saknades övernattningsmöjligheter för nämndemännen, väntrum för vittnen och dessutom tillräckliga stall och vedupplag. Men dessutom tvingades besökaren till tingshuset passera en belamrad gårdsplan och en stinkande svinstia för att nå entrén. Att detta faktiskt kommenterades antyder att det nu fanns föreställningar om hur tingsplatsen skulle se ut, som inte överensstämde med den jordbruksvardag som präglade tidigare tingsplatser. Häradsborna i Sunnerbo valde också till slut att flytta tingsplatsen från den gamla landsvägen och gästgiveriet till en tomt vid Storgatan i köpingen. Flytten gick knappt en kilometer men det nya läget och den nya adressen gav associationer till en stadsmässighet som Gamla torg, där det tidigare tingshuset låg, inte kunde erbjuda.

I Skåne tvistade sockenombuden i Oxie och Skytts härad om tingsplatsen under flera års tid och när beslutet att stanna på den gamla platsen i Klörup väl var fattat, fastställde Kungl. Majt att den nya tingsplatsen skulle vara Malmö.⁶³¹ Därefter tvistade man om tingshusets beskaffenhet och tomt. Valet stod mellan ett litet hus på en (i förhållande till stadens centrum) perifer tomt, eller ett stort hus på en mer centralt belägen tomt. Den förstnämnda tomten låg i ett område som "ännu icke

⁶³⁰ Juristen PO Marke sammanställde och förtecknade tingshusbyggnadsskyldiges arkiv under sin tid som lagman i Ljungby tingsrätt under 1980- och 1990-talen. Materialet användes senare av bebyggelseantikvarien Anette Peterson i ett studentarbete på Bebyggelseantikvariskt program och resulterade i uppsatsen Peterson, Anette, *Rätten tingsstad i Sunnerbo härad*, Göteborgs universitet Avdelningen för kulturvård, 2002.

⁶³¹ LL, Tingshusbyggnadsskyldige för Oxie och Skytts häraders domsaga (TOSD), Handlingar rörande fastigheten Fl:1, *Komitébetänkande i frågan om uppförande i Malmö af tingshusbyggnad för Oxie och Skytts härad. Till Oxie och Skytts härad tingshusbyggnadsskyldige invånare*.

blifvit genom fastställd plan regleradt”, medan den sistnämnda tomten var belägen i en stadsdel som var bebyggd med “allenast större byggnader.”⁶³² Tomten begränsades av breda och med planteringar försedda gator och erbjöd, som man uttryckte det, en förnäm och värdefull byggsplats. Det var uppenbart varför den av tingshusbyggnadsskyldige utsedda kommittén, som var satt att utreda alla praktiska aspekter och upprätta alla nödvändiga kontakter, starkt förespråkade den sistnämnda placeringen, vilken också var den som kom till stånd. Att ingå i de bland stadens nyetablerade kvarter som var reglerade och därmed städade och prydliga, framstod som lika viktigt som byggnadens utformning.

När det kommer till detaljer är tingshusbyggnadsskyldiges idéer om byggnadernas utformning ofta svårare att ringa in. Diskussioner kring gestaltning dokumenterades sällan vid den här tiden och i de fall det tänkta tingshuset faktiskt karaktäriserades i protokoll eller korrespondens var det i regel i vaga ordalag. Det kan till exempel stå att huset skulle vara monumentalt eller värdigt. Protokollen som fördes vid tingshusbyggnadsskyldiges möten var vanligtvis av beslutskaraktär och avslutade handlade om vilken arkitekt och/eller byggmästare som skulle utföra nybyggnaden, i överenskommelse med godkända ritningar och kostnadsberäkningar. Hur byggmästare och hantverkare anlätades framstod som en rent ekonomisk fråga, medan valet av arkitekt, i de fall en sådan anlätades, sällan diskuterades. I Indals tingslag, Medelpad, blev tingshusfrågan infekterad då olika socknar förespråkade olika förslag.⁶³³ Sommaren 1900 hade tingshusbyggnadsskyldiges ombud beslutat att låta uppföra ett tingshus i byn Liden i enlighet med ritningar och kostnadsförslag som var upprättade av Sundsvallsarkitekten Nathanael Källander. Året därpå drog sig emellertid två av de tre socknarna i tingslaget ur uppgörelsen och lanserade istället en annan arkitekt, Hjelm från Gävle, som de hade tagit kontakt med på sitt håll och vars förslag påstods bli billigare. I sammanhanget påpekade sockenombuden att Källanders tingshus var onödigt stort och “för mycket utsiradt.”⁶³⁴ När ärendet till slut hamnade på Kungl. Befallningshavandes bord fastställdes likväl att Källanders ritningar var de som skulle sättas i verket. Ritningarna hade

⁶³² LL, TOSD, Handlingar rörande fastigheten FI:1 *Komitébetänkande i frågan om uppförande i Malmö af tingshusbyggnad för Oxie och Skytts härad. Till Oxie och Skytts härads tingshusbyggnadsskyldige invånare*, s. 4.

⁶³³ Se redogörelse av hela ärendet i Landsarkivet i Härnösand (LH), Härnösands Landskanslis handlingar, Kunglig Majt. Befallningshavandes utslag 24 maj 1902.

⁶³⁴ LH, Kunglig Majt. Befallningshavandes utslag 24 maj 1902.

en gång antagits av samtliga ombud, och dessutom var det tveksamt om Hjelmns förslag verkligen skulle bli billigare.

Huruvida tingshusbyggnadsskyldige beslutade att anlita den lokala hantverkaren, eller en akademiutbildad arkitekt och en stadsbaserad byggmästare, indikerar delvis hur man tänkte sig tingshusets slutgiltiga utformning men det tycks också ha varit resultatet av tillfälligheter och enstaka starka personers agerande. Tyvärr är det oftast omöjligt att veta utifrån vilka kriterier valet träffades, om det skedde slumpmässigt eller med kunskap om upphovsmannens tidigare arbeten. En fråga som uppstår i sammanhanget är på vilket sätt det färdiga tingshuset faktiskt kan sägas representera sin byggherre (de tingshusbyggnadsskyldige), och hur denne byggherre skall karaktäriseras. I den vedertagna historie-skrivningen brukar det sena 1800-talet beskrivas som borgerskapets era och tidens institutionsarkitektur betraktas som både ett resultat och en manifestation av gruppens nyvunna samhällsdominans. Rasmus Waern skriver om de offentliga institutionerna att de “var flaggskeppen i det borgerliga systemet och deras tillkomst var fundamentet för den moderna arkitektutövningen.”⁶³⁵ Eva Eriksson menar att stilarkitekturen var “den rationella, pragmatiska och ekonomiskt expansiva borgerliga elitens språk, och det var denna elit som försåg arkitekterna med prestigefyllda uppdrag”, varibland de nya institutionsuppdragen framträder som de viktigaste.⁶³⁶

Intressant är att fråga sig vilka som innefattades i borgerligheten, om vi tänker oss en vid definition av begreppet som innefattar både ekonomiska förhållanden, livsform och livssyn. Tingshusbyggnadsskyldige hade alltid tillhört bondeståndet men situationen förändrades dels genom tvåkammarriksdagen 1866, dels genom de nya beskattningsreglerna som innebar att fler kom att bidra till tingshusbyggandet. I judiciell mening fortsatte tingshusbyggnadsskyldige även fortsättningsvis att höra till landsbygden, men flera av tingslagens invånare kunde vid den här tiden knappast föras till någon annan grupp än borgerligheten.

Många tingshus uppfördes dessutom i en stad och trots att de bekostades av landsbygdens invånare blev de en viktig angelägenhet för det borgerliga samhällsskiktet i städerna. Så fort beslut hade fattats att det nya tingshuset skulle uppföras i staden, involverades drätselkammaren i tomtfrågan och det förekom att staden donerade tomtmark till bygget,

⁶³⁵ Waern, s. 47.

⁶³⁶ Eriksson, Eva, s. 62.

samtidigt som vissa krav på utformning ställdes. I fallet med Oxie och Skytts häraders nya hus i Malmö fick tingslaget emellertid köpa en tomt, likadant skedde i Trollhättan där Flundre, Väne och Bjärke härader byggde ett nytt tingshus 1896.⁶³⁷ Att tingshusen var betydelsefulla inslag i stadsbildningen framkommer bland annat av lokalpressens referat från tingshusens invigningsceremonier till vilka stadens dignitärer var bjudna. I *Westgöta-Posten*, 19 januari 1904, redogör journalisten ingående för vilka som deltog i invigningen av Kinne, Kinnefjärdings och Kållands häraders domsagas nya tingshus i Lidköping.⁶³⁸ Förutom de förväntade deltagarna, bland andra tf häradshövdingen, landshövdingen och ledamöterna i tingshusbyggnadskommittén (en godsägare och två grevar), närvarade också stadens borgmästare och ordförande i stadsfullmäktige. Scenariot känns igen från andra tingslag, och tingshuset blev vid denna tid en i raden av institutionsbyggnader som låg uteder stadens eller köpingens nya paradgata. Skillnaderna i anseende, arkitektoniskt uttryck och besöksklientel, mellan tingshuset och stadshuset, eller tingshuset och frimurarhotellet, konserthuset, teatern, kom också att bli allt mindre. Att tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer hade bestämde föreställningar om hur ett tingshus lämpligen skulle utformas framgår framför allt av planeringsprocessens dokument, men det framgår också av vilka lokaler de tingslag valde som övertog befintliga byggnader istället för att bygga nytt. En episod som pekar på detta beskriver Matilda Dahlqvist i *Från ordenshus till tingshus Byggnadshistorisk dokumentation av Korsnäbben 1 i Borås*.⁶³⁹ Sedan 1888 hade Borås' godtemplare samlats i sitt egenhändigt uppförda ordenshus i utkanten av staden. Det var en monumental tegelbyggnad i två våningar med mönstermurade fönsteromfattningar och friser, mörkt skiffertak och naturstenssockel, invändigt dominerad av den stora samlingsalen som låg mitt i huset. På den ena sidan av salen fanns en vaktmästarbostad à två rum och kök, och på den andra sidan serveringssal, kök och förstuga samt arkivrum. På andra våning och vindsvåningen fanns ytterligare fyra lä-

⁶³⁷ LL, TOSD, Handlingar rörande fastigheten FI:1, *Komitébetänkande i frågan om uppförande i Malmö etc*, samt Sköld, Anna-Karin & Falk, Cecilia *Trollhättans tingshus*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1998.

⁶³⁸ 'Tingshusets invigning', *Westgöta-Posten* 1904-01-19.

⁶³⁹ Dahlqvist, Matilda, *Från ordenshus till tingshus Byggnadshistorisk dokumentation av Korsnäbben 1 i Borås*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, Göteborgs universitet 1999.

genheter som var till uthyrning. Salen var enligt inventarieförteckningen från 1890 inredd med kateder, piano, orgel, 54 soffor i olika storlekar, fem lampkronor och därutöver en mängd smärre inventarier som klädhängare och speglar.⁶⁴⁰

1894 uppförde Vedens härad ett tingshus mitt emot ordenshuset. Det var en något mindre byggnad i en våning med inredd källare och vind och fasader av natursten och rött tegel. Huvudentrén förlades till gårds- sidan men en tornlik frontespis med ett inpassat urverk betonade byggnadens offentliga karaktär mot gatan. När häradet slogs samman med Ås och Bollebygds härad 1920 beslutades att tings- och kanslistället skulle förläggas till Borås, men det lilla häradets gamla tingshus ansågs för litet. Till en början anhöll tingshusbyggnadsskyldige om att få hyra lokaler av godtemplarorden, som var i stort behov av intäkter. Ordens föreningsliv var visserligen fortfarande livaktigt och man hyrde ut salen till ett stort antal andra föreningar, men ekonomin var ändå dålig och därför tog ordensmedlemmarna istället initiativ till ett byte; orden skulle överta och flytta sin verksamhet till häradets gamla lokaler och den nya domsagan skulle, mot en viss insats, överta och flytta in i ordenshuset.

Enligt Dahlqvist behövdes inga stora arkitektoniska förändringarna för att förvandla godtemplarbyggnaden till ett tingshus.⁶⁴¹ Med häradshövdingen som tingshusbyggnadsskyldiges ansvarige och med arkitekten Lars Kellmans ritningar till grund, gjordes en mindre tillbyggnad som rymde vestibul med toalett och rum för allmänheten, och mot gården öppnade man en ny huvudingång, utformad med en portik och "TINGSHUS" skrivet i överstycket. I övrigt vidtogs inga åtgärder för att betona byggnadens nya funktion och mot gatan syntes ingen skillnad från tidigare. Invändigt gjordes dock en rad smärre förändringar: salen försågs med ett nytt podium med skrank, kansli inreddes i den forna serveringssalen och de tidigare kapprummen gjordes till brandsäkra arkiv. Den gamla vaktmästarbostaden fick fortsätta att tjäna som sådan och lägenheterna på vinden fortsatte att hyras ut, i perioder till notarier.

Flytten från tingshuset till ordenshuset medförde inga omvälvande arkitektoniska förändringar. Att tingshusbyggnadsskyldige från början övervägde att hyra lokalerna hade sannolikt i första hand att göra med den stora salen, och dess utformning och placering i byggnaden. Den utgjorde en förutsättning. Därutöver ansågs troligen den prägel av of-

⁶⁴⁰ Dahlqvist, s. 15.

⁶⁴¹ Dahlqvist, s. 22.

fentlig institution som ordenshuset hade motsvara föreställningarna om hur ett tingshus lämpligen borde vara utformat. Byggnaden låg inte som en solitär, och från gatan var det inte tydligt vilken slags institution som huserade där. Men så var också det tidigare tingshuset utformat, placerat som en hörnfastighet i stadsstrukturen och med entrén förlagd till gårdssidan; sannolikt var det till och med ritat i relation och liksom en pendang till ordenshuset.

Det finns ytterligare ett fåtal exempel på tingslag som flyttade in i befintliga byggnader vars placering och karaktär kan relateras till föreställningar om tingshuset. 1880 valde tingshusbyggnadsskyldige i Gästriklands östra tingslag att överta målaråldermannen Conrad Sjöströms bostad, som hade uppförts fem år tidigare på en granntomt till Heliga Trefaldighetskyrkan på Gävleåns norra strand.⁶⁴² I det här fallet handlade valet troligen mer om byggnadens läge i staden än om det befintliga husets karaktär. I samband med att Sjöström hade låtit bygga sitt hus hade gatusträckningen i stadsdelen ändrats och det som tidigare haade varit Gammalbro Gränden inkorporerades i hans tomt som därmed kom att avgränsas i öster av Kaplansgatan. Förutom kyrkan var pastorsbostället närmaste granne och därutöver fanns fler borgerliga bostadsmiljöer utefter ån. Domsagokansliet hamnade på så vis mitt i staden istället för att, som de flesta andra vid tiden, inrymmas i ett nytt tingshus i periferin. Det befintliga huset, en villa av sten i två våningar med delvis inredd vind, var alldeles för litet för att rymma domsagan och under ledning av stadsarkitekten Erik Alfred Hedin gjordes en omfattande tillbyggnad i nyklassicistisk stil 1880. Huset blev därigenom mer än dubbelt så stort, en stor sal som löpte genom två våningsplan tillkom och entrén flyttades från den norra till den östra fasaden mot Kaplansgatan. Ett sista exempel kommer från Skåne, där Frosta härads och Eslövs domsaga 1916 flyttade in i Eslövs forna elementarskola som låg intill järnvägen och hade uppförts 1896. Huset hade nyligen genomgått en genomgripande restaurering och ombyggnad för att rymma den nybildade stadens kommunfullmäktige och att domsagan flyttade sitt kansli just till denna byggnad framstår som tämligen givet. Huset låg vid en av stadens största gator, granne med kyrkan och bara tre kvarter från

642 Lindh, Lars & Lundblad, Birgitta, *EA Hedin 1852-1925: stadsarkitekten som byggde halva stan: en monografi*, Gästriklands kulturhistoriska förening, Gävle, 2007. Kopior av ritningar och situationsplaner över Conrad Sjöströms bostadshus respektive Gästriklands östra tingslags tingshus från 1870- och 1880-talen, bistod Martin Åhrén, Länsstyrelsen Gävleborgs län med.

järnvägsstationen. Det var en ljusputsad tvåvåningsbyggnad med detaljer i nyrenässans, som genom både sin utformning och sin funktion redan hade en prägel av offentlighet, och dessutom en sal.

Frågan om lämplighet tycks ha handlat om tingshusets både placering och utformning. Att det skulle kommunicera offentlig funktion var ett viktigt kriterium. Då handlade det inte så mycket om att manifesteras just rättvisa eller domstol utan snarare allmän tillgänglighet och allmän respekt. Vem som i praktiken hade tagit initiativet till ovan nämnda omflyttningar är svårt att fastslå. Tingshusbyggnadsskyldiges styrelser tog det formella beslutet, men i många situationer var det häradshövdingen som stod för kontakterna och utgjorde den drivande parten. Samtidigt bör sägas att vid den här tiden och i de fall jag har studerat, tycks ha rätt konsensus kring frågorna.

Sammanfattning

I slutet av 1800-talet medverkade fler aktörer i planeringen och projekteringen av nya tingshus än det någonsin hade gjort tidigare. Kronans inblandning i formfrågorna tycks visserligen ha minskat under senare delen av seklet när överintendentsämbetet överhopades av kyrko- och stadsplaneärenden. Men som tongivande representanter för kronan visade sig istället justitiedepartementet och JO som i både indirekta och direkta ordalag kom att uttrycka sina idéer om häradsrättens lokaler. Genom den nya lagberedningens betänkande och JO:s reseberättelser framträder en strävan att ta avstånd från den tidvis och på vissa orter försumliga hanteringen av häradsrätternas rumsliga behov, och ersätta de nödortiga och tillfälliga med ändamålsenliga och för syftet utformade lokaler. Lagberedningens pläderande för ett förstatligande av lokalansvaret tolkar jag också som ett uttryck för denna strävan, och i det avseendet var det en ny tid som hade börjat. Juristerna uttryckte emellertid inga rumsligt precisa föreställningar. Det var viktigare att det fanns ett brandsäkert arkiv än hur det var utformat.

Gestalttningsfrågorna kom i allt högre utsträckning att hanteras av privatpraktiserande arkitekter som arbetade på uppdrag av den kollektiva byggherren, de tingshusbyggnadsskyldige. Det är svårt att säga hur deras direktiv formulerades. Med utgångspunkt i ritningarna förefaller det som om arkitekterna tog avstamp i befintliga tingshus för att visserligen förstora strukturen men likväl behålla de huvudsakliga principerna för rummets organisation. Deras inträde som aktörer innebar i det avseendet ingen omvälvande kursändring, även om den stildräkt och de

dimensioner som föreslogs var nya. Fortfarande tycktes dock bostadsarkitekturen framstå som förebilden, nu privatvillan snarare än prästbostället, och fortfarande var byggnadens representativa entréfasad symmetrisk. Salsplanen kom att utgöra den dominerande rumsdispositionen, om än i mer elaborerad form än tidigare. Bildningsresorna till trots tycks därmed inte den västeuropeiska domstolsarkitekturen ha haft omedelbar eller uppenbar betydelse för det sena 1800-talets svenska arkitekters föreställningar om hur tingshus skulle vara organiserade och funktionerna stå i relation till varandra. I synnerhet i den tyska och franska domstolsarkitekturen betonades snarare trapphallen än salen, vilket snarast kom att präglade svenska förhållanden efter kriget.

Majoriteten arkitekter valde, eller gavs direktivet att följa en sedan länge etablerad form av rumsdisposition och byggnadsform, men under 1900-talets första decennium ritades också ett antal byggnader som introducerade lösningar vilka flera decennier senare kom att bilda en ny formkonvention. Zettervalls öppet separerande rumsindelning i fornnordisk dräkt utgjorde ett exempel på hur embryot till de separata cirkulationernas tingshus, som framstod i överintendentsämbetets förslag för Bankekinds härad i Fillinge, nu hade utarbetats till fulländning. Som vi kommer att se i nästa kapitel fanns inga egentliga skillnader i rumsyntax mellan Zettervalls byggnad och den som Hans Brunnberg ritade för Södra Möre i Kalmar nästan sextio år senare.

För tingshusbyggnadsskyldiges del, eller rättare sagt deras tingshusstyrelse eller byggnadskommitté, skulle tingshuset uppfylla ett antal kriterier som inte sällan stod i motsats till varandra. För byggnadskommittén, som bestod av ett fåtal betrodda och engagerade män, var den ekonomiska aspekten grundläggande. De kunde inte föreställa sig och låta arkitekten rita på ett förslag som framstod som ekonomiskt oansvarigt. Samtidigt var frågan om lämplighet mycket viktig och i den ingick inte bara ändamålsenlighet i termer av praktiska funktioner, utan också av dekorum.

DET BYGGDA

Tingshusbyggandets förutsättningar

Vid sekelskiftet 1900 hade Sveriges befolkning vuxit till strax över fem miljoner och fortfarande bodde huvudparten på landsbygden och lyd-
de under häradsrätternas jurisdiktion.⁶⁴³ Indelningen i tingslag och dom-
sagor hade förändrats kontinuerligt sedan 1700-talet, men vid denna
tid påbörjades en mer genomgripande omorganisation.⁶⁴⁴ Samman-
slagningarna var som flest under perioden från 1910 och fram till andra
världskrigets utbrott då antalet tingslag halverades, och när förändring-
arna var avslutade bestod majoriteten av domsagorna av ett enda tings-
lag. Konsekvensen för rättsskipningen blev att allt fler häradshövdingar
dömde i allt färre häradsrätter, den tingssökande allmänheten fick ge-
nerellt sett längre resväg till sitt domstolskansli samtidigt som domaren
och hans personal blev mer stationära.

Omorganisationen upprörde många av tingslagens invånare – fram-
för allt när den innebar att den gamla tingsplatsen övergavs. Samman-
slagningarna innebar också att tingshus såldes och fick en ny funktion.
Från centralmaktens sida tillät man ibland att de gamla husen fortsatte
att fungera som tingsställe, vilket med facit i hand alltid utgjorde en över-
gångslösning som slutade med att man lämnade dem för gott. Ett annat
förlopp var att två tingslag enades om att nyttja ett och samma tings-
hus, vilket alltid slutade med en judiciell sammanslagning.

Förändringarna gjordes i hela landet men de genomfördes ofta läns-
eller landskapsvis. I Stockholms län övergavs de gamla tingsplatserna i
Barkaby, Värmdö, Svartsjö, Vira och Stallmästargården i Solna samtidigt
1905, och tingsplatserna Västerhaninge, Fittja, Södertälje, Ortalalund
och järnvägshotellet i Knutby 1916. I gamla Älvsborgs län, Västergöt-

⁶⁴³ SCB Befolkningsutveckling; födda, döda, in- och utvandring, gifta, skilda 1749 –
2003 samt Gadd, s. 187.

⁶⁴⁴ Uppgifter sammanställda inom ramen för Dokumentationsprojektet överens-
stämmer med *Sveriges officiella statistik*. Statistiken över rättsväsendets organisation
sammanställdes av Kungliga Statistiska Centralbyrån med start 1913, men i den för-
sta delen, "Domstolarnas och de exekutiva myndigheternas verksamhet åren 1913-
1914", finns en historisk tillbakablick som också rör den senare delen av 1800-talet
och de första åren av 1900-talet. Serien *Sveriges officiella statistik* innebar en påtag-
lig ökning av antalet uppgifter till rättsstatistiken jämfört med den tidigare serien
Bidrag till Sveriges officiella statistik.

land och Dalsland, lades tingsplatser ner något senare och nedläggningarna genomfördes inte samtidigt utan under hela första hälften av 1900-talet: Ås härads tingsplats i Hällestad 1919, Bollebygds härads tingsplats i Bollebygd 1920, Vättles i Lerum 1928, Vedbos i Ödskölt 1941, Ales i Älvängen liksom Gäsenes i Ljung 1947 och så vidare.

Som konstateras i den statistiska sammanställningen över åren 1913 och 1914 var det fortfarande stora skillnader mellan de olika landsdelarna beträffande tingslagens areal och folkmängd.⁶⁴⁵ Lycksele lappmarks tingslag var lika stort som landskapen Södermanland, Närke och Västmanland tillsammans och hade en folkmängd på 18.000 invånare. Östra Göinge i Skåne var en tjugondel så stort geografiskt sett, men rymde nästan 28.000 personer. Som väntat skilde sig också antalet tingsfall åt på så vis att de befolkningstäta tingslagen vanligtvis höll fler ting per år: Lycksele lappmarks tingslag höll två lagtima och elva särskilda ting eller sammanträden under 1913, medan Östra Göinge höll fem lagtima och sexton särskilda ting eller sammanträden.

I slutet av 1800-talet höll förhållandevis få tingslag sina ting i städer, om vi med städer tänker oss i bemärkelsen orter med stadsrättigheter, och av dem hade hälften länge varit tingsplatser.⁶⁴⁶ Här märktes en skillnad mellan de södra och norra delarna av landet, städerna som fick *ny* status som tingsplatser var huvudsakligen belägna i södra Sverige, medan de som låg i Norr- och Västerbotten länge hade fungerat som sådana, exempelvis Piteå (Öjebyn), Haparanda och Luleå (Gammelstaden).

Under hela perioden 1860–1930 uppfördes omkring 150 nya tingshus, varav huvudparten finns kvar idag. Störst var antalet nybyggnationer under 1800-talets två sista decennier och 1900-talets första, medan man på 1920-talet bara uppförde åtta nya tingshus.⁶⁴⁷ Knappt hälften av tingshusen som var i bruk vid sekelskiftet 1900 härrörde från 1800-talets fyra sista decennier.⁶⁴⁸ Omkring en fjärdedel av dem var byggda under

⁶⁴⁵ *Sveriges offentliga statistik, Rättsväsen*. Domstolarnas och de exekutiva myndigheternas verksamhet åren 1913–1914. Av Kungliga statistiska centralbyrån, Stockholm 1919.

⁶⁴⁶ 1903 höll 42 av 261 tingslag sina ting i städer, och omkring hälften av dem var nyetablerade tingsplatser. Uppgifterna om tingsplatser grundar sig på uppgifter hämtade dels från *Sveriges officiella statistik* dels på Dokumentationsprojektets resultat.

⁶⁴⁷ Sölvesborg 1920–21, Växjö 1921–22, Mariestad och Häverödalen 1923–24, Sundsvall 1923, Östhammar 1924, Åmål 1926, Bollnäs 1929–30.

⁶⁴⁸ Av de byggnader som var uppförda under 1800-talet härrörde majoriteten från 1880- och i synnerhet 1890-talen. 38 nya tingshus uppfördes under tioårsperioden 1895–1905. Ett fåtal tingslag samsades om ett och samma hus utan att vara ett ge-

1800-talets första hälft och resten var äldre.⁶⁴⁹ Under perioden 1860-1903 etablerades 21 nya tingsplatser i städer, och därutöver byggdes 17 nya tingshus på orter som nyligen hade fått järnvägsanslutning och hade eller snart kom att få status som municipalsamhällen. Exempel på tingslag som byggde nytt i en stad är Askims, Hisings och Sävedals härader i Bohuslän. De hade tidigare hållit sina ting i Kärra, respektive i Bärby och i Landvetter, samtliga tre tingsplatser centralt belägna i respektive härad, invid en större vägsträckning med tillgång till kost och logi tack var en närliggande gästgivaregård. När sammanslagningen genomfördes framstod emellertid staden Göteborg som den både geografiskt sett lämpligaste platsen, i skarven mellan de tre häraderna, och den givna huvudorten i trakten. Ett annat exempel på ett nybildat tingslag som valde staden är Åkerbo, Bankekind och Hanekinds härader i Östergötland som flyttade från sina gamla tingshus i Gistad respektive Fillinge och Slaka för att flytta in i ett helt nytt hus i Linköping. Här hamnade den nya tingsplatsen i periferin av samtliga tre härader och avståndet för de mest avlägset boende ökade med ungefär två mil.

Allt som allt var det bara en tredjedel av de tingslag som uppförde ett nytt hus under senare delen av 1800-talet, som bestämde sig för att lokalisera det till en ny plats där man tidigare inte hade hållit ting.⁶⁵⁰ Majoriteten av sekelskiftets tingslag höll fortfarande ting i byggnader som härrörde från tiden före sammanslagningarna och reformerna av tingshusbyggnadsskyldigheten. Den stora flytten, både från gamla tingsplatser och från gamla tingshus, skedde under 1900-talets första decennium, då domsagoindelningen förändrades radikalt.

Under den senare delen av 1800-talet blev tingshusen inte nämnvärt fler, men när antalet tingslag sjönk övergavs i första hand de tillfälliga domstolslokalerna. Man valde helt enkelt att stanna kvar i tingshusen och lämnade istället gästgiverierna, sockenstugorna och skolhusen.⁶⁵¹ Det lilla antal som inte höll till i tingshus hyrde in sig i råd- och kom-

mensamt tingslag. Det innebär att det fanns något färre tingshus än det fanns tingslag som höll ting i tingshus.

649 Tingshuset i östgötska Mogata, byggt 1700, fungerade som domstolslokal fram till 1904 då häradsrätten flyttade till det nya huset i Söderköping. Vid sekelskiftet hade flertalet skånska 1700-talshus precis övergivits och samma sak gällde för Västergötland. I Västmanland flyttade samtliga sex tingslag till nya lokaler efter en tioårsperiod av intensivt tingshusbyggande under 1880- och början av 1890-talet.

650 30 av 87 tingshus som uppfördes under perioden 1860-1903 lokaliserades till en helt nyetablerad tingsplats.

651 Några gästgivaregårdar tjänade vidare som tingsställen under ett drygt decennium

munalhus, men några tingslag hade också valt mer originella lösningar såsom hotell och järnvägsstationer.⁶⁵² Liksom tidigare var de regionala variationerna stora; i söder dominerade tingshusen, medan de i Dalarna och de västernorrländska landskapen utgjorde färre än hälften av domstolslokalerna. I Norrbotten och Västerbotten var situationen i stort sett oförändrad sedan 1800-talets mitt och skulle så förbli till efter andra världskriget. Där sammanträffade häradsrätterna i stora, förhållandevis gamla byggnader varav flertalet rymde en eller flera ytterligare funktioner utöver tingshållningen.

Motiv och aktörer bakom de nya husens lokalisering

Järnvägen och gästgivarna

Goda kommunikationer och tillgång till kost och logi var fortfarande viktiga frågor när det gällde tingsplatsernas lokalisering – i det avseendet hade situationen för tingshusbyggnadsskyldige inte förändrats sedan sekelskiftet 1800. Däremot hade ångbåt- och järnvägstrafiken etablerats, med allt vad det kom att innebära för människors möjligheter att förflytta sig, och i förlängningen för de gamla gästgiveriernas underlag. Gästgivaregårdarna hade förvisso också förändrats och professionaliserats i den meningen att de små gårdarna, där bonden upplät sin egen stuga till de resande, hade vuxit till stora inrättningar. Dessutom kompletterade de olika kommunikationssätten ofta varandra, längre sträckor reste man med tåg eller båt, kortare med skjuts. Under senare delen av 1800-talet hade också skjutsningen alltmer kommit att skötas effektivt via entreprenad, vilket bland annat innebar att besväret skildes från jordbruket och skjutsarna istället finansierades med skattemedel.⁶⁵³ Som flera forskare har påvisat var antalet resenärer aldrig så stort som under andra hälften av 1800-talet och skjutsväsendet avvecklades också långsamt, trots järnväg och ångbåtstrafik.⁶⁵⁴ Utefter just de vägar som fick järnvägssträckning minskade dock gästgivaregårdarnas verksamhet dramatiskt, vilket var av stor betydelse för tingshållningen.

in på 1900-talet men försvann under tioårsperioden 1903–1913 då hela 40 tingslag upphörde genom sammanslagningar.

652 Närdinghundra i norra Roslagen höll sina ting i järnvägshotellet i Knutby och Nätra häradsrätt i Ångermanland sammanträffade i järnvägsstationen i Anundsjö

653 I Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående skjutsväsendet 1878, fastställdes entreprenadssystemet som emellertid förefaller ha införts på många platser redan då.

654 Garnert 1978, och Andolf, Göran, 'Resandets revolutioner' *Fataburen*: Nordiska museets och Skansens årsbok, 1978, Nordiska museet, Stockholm, 1978.

En järnvägsdragning genom tingslaget utgjorde ett av flera kriterier som låg i vågskålen när diskussionen om ny tingsplats uppstod, men vilket argument som avgjorde i frågan varierade från ett fall till ett annat. När sammanslagning var den huvudsakliga orsaken till att man uppförde ett nytt hus, byggdes det vanligtvis i det nya tingslagets största eller mest expansiva tätort. I vissa fall var det traktens enda stad eller köping, men om en sådan inte fanns placerades tingsstället på den ort som låg mest centralt i den nya geografiska konstellationen och som hade järnvägsförbindelse. Viktigt är att poängtera att etableringen av en järnvägssträckning inte medförde en direkt flytt; om det fanns ett funktions-specifikt tingshus flyttades tingsplatsen sällan lättvindigt och ofta krävdes flera samtidiga faktorer. Så genomfördes flytten ofta i samband med en sammanslagning eller när det gamla tingshuset likväl stod inför omfattande reparationer.

I nordöstra Skåne slogs till exempel häraderna Gärd och Albo samman 1892, och flyttade sina tingsplatser från Tings-Nöbbelöv respektive Brösarp till ett nytt hus i Degeberga, beläget mitt i det nyskapade tingslaget. Den nya tingsorten hade ett stort gästgiveri och därutöver järnvägsförbindelse med tingslagets norra och västra delar, och i *Kristianstadsbladet* 9 mars 1892 publicerades en annons för ett så kallat "Tings-tåg" som avgick på bestämda datum och tidpunkter som överensstämde med tinget. Med annonsen hoppades sannolikt järnvägsbolaget locka fler passagerare än de som var tvungna att ta sig till tinget, och även om tåget ännu inte hade blivit det givna kommunikationsmedlet var måhända tinget en begivenhet värd att betala för. Den södra delen av tingslaget, Albo härad, hade ingen tågförbindelse till tingsplatsen och det är troligen ingen slump att koncession för sträckan Brösarp (Albos gamla tingsplats) – Degeberga, beviljades samma år som tinget flyttade. Det dröjde dock till år 1900 innan invånarna i den södra delen också kunde åka tåg till tinget.

Ett annat exempel på hur det kunde gå till finner vi i Västergötland och Ale, Vättle och Kullings häraders domsaga. 1876 skrev häradshövdingen till landshövdingen i Vänersborg för att framföra sina klagomål på Ale härads tingshus i Kattleberg, där han höll ting omkring tio dagar om året.⁶⁵⁵ Tingssalen var dragig och osund för hälsan både höst- och vintertid och rumsdistributionen var opraktisk. Salen var skild från öv-

⁶⁵⁵ Forsæus, Sven (red.), *Skepplanda socken: från forntid till nutid i ord och bild*, Skepplanda kommunfullmäktige, Skepplanda sockenbibliotek (distr.) Älvängen 1972 kapitel VII 'Tingshus och ting i Skepplanda', s. 252–253.

riga rum genom två förstugor och en smal obekväm trappa som anslöt till gästgiveriets hållstuga, dessutom saknades särskilda rum för nämnden och menigheten. 1881 gjordes en besiktning av byggnaden men då framkom inga brister så allvarliga att huset kunde bedömas som otjänligt. Fönstren i salen var stora och täta, trappan till andra våning var visserligen i behov av renovering men i huset saknades vare sig särskilda rum eller arkiv. Den slutgiltiga anledningen till varför tinget ändå flyttade från sitt gamla hus var just järnvägsdragningen i Götaälvdalen, som påverkade rörelsemönstren i dalen och därmed också gästgiveriverksamheten vid tingsplatsen. 1877 var sträckan Göteborg–Trollhättan färdigbyggd och det dröjde inte länge förrän tågtrafiken hade konkurrerat ut skjutsarna. Gästgivaren vid tingsplatsen i Kattleberg, som också hade ansvar för tingsgästningen, inhyste till slut bara en eller två resande i månaden vilket var för lite för att driva verksamheten. Utan tillgång till kost och logi var tingsplatsen olämplig och det sista tinget i Kattleberg hölls i oktober 1885 då förhandlingarna flyttades till bygdens nya centralort, Älvängen.

När nya tingsplatser etablerades var det i nästan samtliga fall på orter som var anslutna till järnvägsnätet. Ovan nämnda Ale härad flyttade sin tingsplats till Älvängen där Bergslagsbanan drogs fram 1877 och tingshuset byggdes 1885, Stenstorp i Västergötland fick järnväg 1859 och tingshuset uppfördes 1885 och till Säffle i Värmland kom järnvägen 1879 och tingshuset 1902.⁶⁵⁶ Storvik i Gästrikland och Krylbo i Dalarna blev järnvägsknutar på 1870-talet och där stod tingshusen klara 1881 respektive 1903, i järnvägsknuten Mjölby byggdes ett nytt tingshus för Göstrings härad, trots att municipalsamhället inte ens låg inom häradets gränser. I Norrbotten var förhållandena ofta de omvända, det vill säga järnvägen drogs förbi orter där det sedan länge hade funnits en fast tingsplats och ett tingshus. Ibland hände det, när tinget flyttades till en närliggande järnvägsort som inte tidigare hade fungerat som tingsplats, att det bara flyttades några kilometer. Ett exempel är redan nämnda Västra Göinge härad i Skåne som övergav sin tingsplats i Röinge 1867, för att flytta två kilometer västerut till järnvägsknuten Hässleholm invid den nyanlagda södra stambanan. Ett annat exempel är Fägre i Västergötland, tingsplats för Valla härad som lämnades 1890 då det nya huset byggdes vid järnvägsstationen i Moholm, omkring tre kilometer längre

⁶⁵⁶ Samtliga uppgifter om järnvägsdragningar är hämtade från www.jarnvag.net/ban-guide, informationssida om svensk järnvägs framväxt och utveckling.

70. Norrvinge härad tingshus i Tjureda, Småland, användes bara i tio år innan tinget flyttades till Växjö. Huset uppfördes 1909 och ersatte då ett äldre tingshus som hade stått på platsen sedan 1838. Sannolikt fanns flera skäl till varför man lämnade den gamla tingsplatsen, även om avsaknaden av ett brandsäkert arkiv anfördes i första hand. Tjureda hade inget gästgiveri och därför fick tingshusvaktmästarens hustru sköta matlagningen under tingen. Det är också troligt att häradshövdingens bostad låg i Växjö och därmed också domsagokansliet. *Foto Olinska stiftelsen.*

söderut. Lika lite som Hässleholm var Moholm ett samhälle innan järnvägen kom, och tingshusen blev vid sidan av stationshusen orternas mest imponanta byggnader.

Fler aktörer

När diskussioner om uppförande av nytt tingshus uppkom fanns, förutom häradshövding och tingshusbyggnadsskyldige, andra aktörer som också hade synpunkter på lokaliseringen. Ett exempel från Norrbotten

är Överluleå tingslag, som höll sina ting i ett hus byggt 1834.⁶⁵⁷ Där var det kronofogden, kronolänsmannen och polisuppsyningsmannen – alla åklagare i häradsrätten – som agerade för att få till stånd ett nytt tingshus på en ny plats. 1903 inkom de med en skrivelse till häradsrätten där de beklagade sig över de usla förhållandena i de gamla lokalerna som beskrevs som osunda, dragiga och kalla; de hävdade till och med att de blev förkylda efter tingen. Husets läge ansågs också olämpligt, det låg i kyrkbyn som hade vuxit kring Överluleå kyrka vid Bodträskets södra strand, drygt en kilometer väster om den nybyggda järnvägsstationen. Åklagarna begärde att tingshusbyggnadsskyldige uppförde ett nytt hus vid stationen, men skrivelsen fick istället effekten att det gamla huset renoverades. Trettio år senare valde man dock att flytta till ett nytt hus något närmre stationen.

För åklagare och advokater handlade lokaliseringen och utformningen av tingshuset om praktiska aspekter, arbetsförhållanden och res-tider. Men precis som idag var också lokaliseringen av tingshusen vid sekelskiftet en politiskt viktig fråga som engagerade dem som av olika anledningar hade intressen i utvecklingen av de nya orterna.⁶⁵⁸ Ett exempel är Dimbo tingslag i Västergötland, som flyttade från sitt 1700-talshus vid kungsvägen i Dimbo, till ett nytt hus i Tidaholm 1908. I den äldre utgåvan av *Nordisk Familjebok* (1892) beskrevs Tidaholm som en järnvägsstation i Ångarps socken och ett uppblomstrande stationssamhälle med 1500 invånare. Bland fabriker fanns Vulcans tändsticksfabrik med 600 anställda, och Tidaholms bruk som huvudsakligen sysslade med såg- och snickeriprodukter. När samhället blev köping 1893 fanns bankkontor, skjutsinrättning, hotell och läkare, och som man uttryckte det i uppslagsverket: "Många handlande och handtverkare äro der bosatta." Den gamla tingsplatsen Dimbo saknade järnvägsanslutning och vid början av seklet beslutade sig ägaren av Tidaholms bruk att skänka en tomt i den nya tätorten till tingshusbyggnadsskyldige för byggandet av ett nytt tingshus. Det stod klart 1908 och var då en av allt som allt sex stenbyggnader i samhället. Två år senare fick den lilla köpingen stadsrättigheter och när Tidaholm beskrevs i nästföljande utgåva av *Nordisk Familjebok* 1919, var det en stad med drygt 4700 invånare, världens största tändstickstillverkning och en mekanisk verkstad som tillverkade automobiler. I texten framhölls Tidaholms bruks forne ägare som den

⁶⁵⁷ Östberg, s. 633–640.

⁶⁵⁸ Kjellgren, Ernst, *Tidaholm. Från sätesgård till industriort*, Falköping, 1977, s. 116.

person “hvars energiska arbete för ortens förkofran hugfästs af ett genom allmän insamling åstadkommet monument”.

Ytterligare ett exempel som visar tingshusets politiska innebörd, härrör från 1920-talets Bollnäs där arbetarrörelsen begärde att få uppföra ett Folkets hus vid torget i den expanderande köpingen.⁶⁵⁹ Handelsmän och politiker ansåg det dock olämpligt att förlägga en sådan byggnad på en så central och för orten representativ plats. Ärendet debatterades under flera år innan de styrande beslutade att skänka tomten, som vid det laget kallades ‘den politiska tomten’, till tingshusbyggnadsskyldige medan arbetarrörelsen fick köpa det gamla tingshuset som låg på en inte fullt så central plats, kloss an mot järnvägen ett stycke utanför tårtorten. Tingshuset betraktades här som ett okontroversiellt och välkommet tillskott i den centrala gatubilden, sannolikt sågs också själva institutionen häradsrätten borga för ortens anseende och framtid.

Som tingsställe var tingshuset visserligen attraktivt för de expansionsvilliga samhällena, men framför allt var det tingshuset i den mån det inrymde domsagokansli som var intressant. Domstolens hantering av lagfarter och bouppteckningar gav anledning att förlägga bank och kansli i anslutning till varandra. Om det fanns ett domstolskansli på orten hade den i regel också en bank och så småningom en advokatbyrå, och desutom bodde vanligtvis häradshövdingen i närheten. Denna praktiska aspekt var ett skäl till att det fanns krafter som verkade för en samlokalisering, den symboliska och strategiska ett annat. En köping eller municipalsamhälle som vid sidan av industri och järnvägsstation också rymde tingshus och bank hade helt enkelt goda förutsättningar att växa. Tidigare hade kansliets lokalisering dock inte varit en fråga, eftersom häradshövdingen utförde och också förväntades utföra kanslisysslor i sitt eget hem, med en notarie både boende och arbetande vid sin sida. Nu, när domarna inte längre åtnjöt boställesprivilegium, fanns ingen given ordning och frågan behandlades på olika sätt från en domsaga till en annan. I gällande lag fanns heller inga direktiv som angav vem som skulle avgöra var kansliet skulle placeras geografiskt. Det tillkom häradshövdingen att lösa frågan på bästa sätt. Tingshusbyggnadsskyldige hade emellertid ingen skyldighet att uppföra eller underhålla kansliokaler. En uppdelning av tingsställe och kansli på olika orter kom att utgöra en vanlig lösning, ibland på grund av det befintliga tingshusets

⁶⁵⁹ Dawid, Sandberg, *Bollnäs från by till stad åren 1850-1960*, Söderhamn, 1959, ‘Gamla Bollnäs försvinner’, *Bollnäs-tidning* 1968-07-26.

höga ålder och ringa storlek och då var förhållandena tänkta som tillfälliga i väntan på beslut om nybygge. Men det byggdes faktiskt också ett litet antal nya tingshus där det redan från början var känt att kansliet skulle ligga någon annanstans, domsagan omfattade då ofta flera tingslag som byggde nytt samtidigt, eller ville domaren helt enkelt inte bosätta sig på tingsorten. I *Klockorna i Östervåla* kommenterade juristen, före detta justitieministern mm Eliel Löfgren uppdelningen som den tog sig uttryck i Västmanlands östra domsaga där han gjorde notarietjänstgöring på 1890-talet.⁶⁶⁰ Löfgrens uppfattning var att domarämbetets uppgifter visserligen kunde utföras även om häradshövding och notarier bodde och arbetade i staden, utanför domsagans gränser. Men hade de istället bott mitt ibland landsbygdens människor, som han kallade domsagans invånare, hade de fått en närmare kontakt med dem och lärt känna deras levnadsvillkor, önskningsar och fördomar. Han skrev det inte men antydde att de då hade gjort ett bättre arbete.

Lokaliseringen av både domsagokansliet och själva förhandlingslokalerna var kontroversiella frågor som engagerade många. Paralleller till dagens situation är inte svåra att dra och argumentationen, från alla håll, visar påfallande likheter. När beslut om ny tingsplats väl var fattad återstod själva byggprocessen som också inkluderade införskaffande av en lämplig tomt. På somliga håll var det en lätt sak, i synnerhet om de styrande på orten var angelägna och hade deltagit i lokaliseringsdiskussionerna, och i synnerhet om det knappt fanns något byggt alls på orten. På andra mer exploaterade platser fick tingshusbyggnadsskyldige leta länge efter en lämplig tomt, och betala ett marknadsmässigt pris för marken.

Tomt och trädgård

Ändå visar det sig att tomtarna där tingshusen kom att uppföras liknade varandra, oavsett om man byggde på landsbygden, i ett municipalsamhälle eller i utkanten av en stad. De allra flesta hus placerades på tidigare obebyggd jordbruksmark i närheten av en järnvägsstation. Det fanns undantag, som tingshusen i Smedseröd, Bohuslän, och Tjureda, Småland byggda 1876 respektive 1909 på sina gamla tingsplatser långt från både municipalsamhällen och järnvägsdragningar, eller tingshuset i Värnamo, Småland från 1905 som uppfördes vid torget mitt i köpingen, eller de i Borås (1894) och Jönköping (1908) som faktiskt var bygg-

⁶⁶⁰ Löfgren, Eliel, *Klockorna i Östervåla*, Albert Bonniers, Stockholm, 1934.

da som en del av kvarterstaden och saknade trädgårdsanläggning. Som fotografier och brevkort från sekelskiftet visar var det ändå vanligast att de nyuppförda tingshusen stod som spöklika palats mitt på den tomma slätten, sida vid sida med det något mindre stationshuset, en ny skola eller ett nytt sjukhus. Flera forskare har också påpekat att järnvägsdragningarna sällan innebar några drastiska åtgärder i form av rivningar eller omdaningar av ett befintligt bebyggelsemönster, eftersom marken i regel var just obebyggd.⁶⁶¹ Liksom stationsbyggnaderna var tingshusen ett slags uppstickare som så småningom kom att omges av en stadsmässig bebyggelsestruktur.

Majoriteten av de nya husen uppfördes som solitärer på rymliga tomter och ofta omgavs de av ambitiöst anlagda trädgårdar. Tingshusträdgårdarna skilde sig inte från gängse trädgårdsideal vid tiden, det intressanta är snarare att de anlades och hur de användes. Det saknades riktlinjer för hur dessa trädgårdar lämpligen skulle utformas, men mönsterböcker förekom i stort antal och inte minst järnvägsträdgårdarnas anläggande och blomstring under 1800-talets sista decennier bidrog till mer allmänt spridda föreställningar om hur institutionsbyggnadens trädgård borde se ut.⁶⁶² "Omkring stora, offentliga byggnader rättar sig [trädgårds]anläggningens form i byggnadens omedelbara närhet efter byggnadsstilen och kan, om platsen är tillräckligt stor, längre bort småningom antaga en mera oregelbunden eller naturlig karaktär. Finnes till planteringsens ordnande endast en smal jordremsa åt gatan, så passar i synnerhet den franska stilen bäst." skrev trädgårdsmästaren, läraren och författaren Daniel Müller i mitten av 1800-talet i det omfattande verket *Trädgårdsskötsel*.⁶⁶³ Där gav han tämligen precisa direktiv om hur anläggningsarbetet skulle läggas upp och vilka växtmaterial som lämpade sig vid olika typer av offentliga institutioner, dock inte tingshus. 1874 års byggnadsstadga kan också nämnas i sammanhanget, visserligen tillämpades den i första hand i städer men mindre samhällen kom också

661 Book, Tommy, 'Järnvägen i den nordiska stadsplanen: anpassning eller konflikt?', *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1986:12, s. 57-73, 1986, Schönbeck, Boris, *Stad i förvandling: uppbyggnadsepoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till idag*, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm, 1994, s. 25.

662 Lagerberg Fogelberg, Charlotte & Fogelberg, Fredrik, 'Parker och planteringar: om Statens järnvägars trädgårdsväsende under hundra år', *Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven*, 2007, s. 128-146, 2007.

663 Müller, Daniel, *Trädgårdsskötsel: fullständig anvisning i frukt- och köksväxtodling, blomsterskötsel i växthus och boningsrum, trädgårdsanläggningskonst m.m.*, 3. uppl. viss omarbeting av A Sundius, Stockholm, 1888 (1848), s. 92.

att präglas av den offentliga debatt om hygien och prydlighet som hade föregått stadgan och som följde i dess spår.

Förutom järnvägsstationerna försågs andra institutionsbyggnader vid den här tiden med trädgårdar som skulle vara både estetiskt tilltalande och dessutom verka uppbyggliga; läroverk, museer och sjukhus för att ta några exempel. Tingshusträdgårdens utformning kan på sätt och vis sägas höra till den traditionen, och samtidigt formades den i stor utsträckning i enlighet med stilideal som styrde gestaltningen av den borgerliga bostadens trädgård. Den var förvisso en institutionsträdgård men som jag skall återkomma till i avsnittet "Rum i användning" varierade användningen beroende på tidpunkt. Sålunda kunde trädgården, under tingen, nyttjas av rätten för att överlägga, umgås och spankulera i före och efter förhandlingarna. Mellan tingen användes den i första hand av tingsmiljöns invånare; vaktmästaren och hans familj, eller häradshövdingen och hans familj – om det fanns en sådan våning inredd för dem i tingshuset. Uppgifter om att man lät avlöna någon för att planera respektive anlägga trädgården kring tingshuset förekom först från slutet av 1800-talet. Frosta härads tingshusträdgård i Hörby, Skåne anlades i slutet av 1880-talet efter ritningar framtagna av länsträdgårdsmästaren B. Kjellsson, medan trädgårdsmästaren som stod för själva hantverket hette N. Nilsson och var verksam på orten.⁶⁶⁴ Ett annat exempel är Åse, Viste, Barne och Laske häraders nya tingshus i Vara, Västergötland där tingshusbyggnadsskyldige också anlätade en länsträdgårdsmästare vid namn Edman som upprättade en planteringsplan 1896.⁶⁶⁵

Beroende på infrastrukturen och de topografiska förutsättningarna placerades tingshuset antingen mitt på tomten, och då anlades på framsidan en plantering och en rymlig vändplan, eller invid gatan eller landsvägen, och då sträckte sig i regel en smal remsa av planteringar mellan gatan och fasaden.⁶⁶⁶ Runt hela anläggningen sattes upp staket, ibland trädkantat, och entrén markerades av naturstenspelare samt inte sällan

⁶⁶⁴ Björkelund, Gottfrid, *Frosta härads historia. Kulturhistorisk framställning*, Lund 1944, Forslid, Erik, *Om tingsställen, tingshus och häradshövdingar i Rönnebergs, Onsjö och Harjagers härader*, 1951.

⁶⁶⁵ Gustavsson Inger, *Vara tingshus 1897-1997*, Vara kommun 1997. Angående länsträdgårdsmästarna arbetade de för hushållningssällskapen och kom så småningom att benämnas trädgårdskonsulenter.

⁶⁶⁶ Det fanns också orter, till exempel i Kristinehamn och Värnamo, där hela planteringen var placerad bakom byggnaden och stenläggningen gick ända fram till trappan.

71. Tingshuset i Reftele, Småland, byggdes för Västbo härad 1903–1904. Kring huset breder den stora trädgården ut sig och uppfarten kantas av en vacker allé som ger den förhållandevis lilla byggnaden en monumental prägel. Foto *Olinska stiftelsen*.

en omsorgsfullt utformad järngrind. Som besökare nådde man huvudingången via en sten- eller grustäckt gång som ledde från grinden till tingshustrappan, och om det var en mycket stor tomt kunde istället finnas en gräsronde med flaggstång. Ibland flankerades tingshusets entréparti av ett trädpar eller planterades en allé från grindstolparna fram till byggnaden.⁶⁶⁷

⁶⁶⁷ Exempel Reftele (1903) i Småland, Råda (1889) och Häljebol (1909) i Värmland, Skene (1901), Vara (1897) och Floby (1901) i Västergötland.

72. I enlighet med IG Clasons ritningar försågs Bråbygdens nya tingshus i Norrköping med en förträdgård. Trädgården gränsar mot Södra promenaden vilken utgör en av tre lindplanterade boulevarder som byggdes kring stadskärnan i slutet av 1800-talet. Foto Olinska stiftelsen.

I stora drag bestod trädgårdarna av tre delar, en del som var ordnad framför tingshusets huvudingång och som hade en tydligt dekorativ prägel, en del, ofta mer undanskymd, som var gestaltad som en privat trädgård för nytta och nöje, och slutligen en gårdsdel som var avsedd för uthus, eventuellt häkte och vaktmästarbostad. Denna indelning präglade i stort sett alla tingshusmiljöer från 1880-talet fram till andra världskrigets slut och tydligast tycks den ha kommit till uttryck i de tingshusmiljöer där det fanns fler än en bostad.

Den förstnämnda delen av trädgården, som upptog utrymmet mellan gatan eller landsvägen och trappan som ledde till tingshusentrén, var i regel utformad som en prydlig men anonym förträdgård med låga rabatter utefter husgrunden och kortklippta gräsmattor mellan rabatt och staket. Att döma av äldre fotomaterial och brevkort från decennierna efter att sekelskiftets tingshus stod färdiga, kunde också grusgången kantas av formklippta träd eller buskar, och ibland fanns en springbrunn. Som Müller föreslog var det snarast den franska, tuktade trädgården som utgjorde förebilden. Förträdgården var inte ett rum att strosa i, den var snarare avsedd att beskådas från gatan och från gången fram till tingshustrappan. I fallet med Bråbygdens domsagas nya tingshus i Norrköping, som jag refererade till i tidigare avsnitt, framstod detta tydligt. Som jag nämnde i föregående kapitel fanns två huvudentréer till huset, en för tingsbesökare som ledde direkt från gatan in i byggnaden, och en för häradshövdingen och hans familj, som vette mot stadens paradgata, Södra Promenaden. Det var framför den sistnämnda av entréerna förträdgården förlades, och som ofta var fallet framför flerbostadshus i större städer, inramades den av ett smidesstaket på granitfundament vilket ytterligare förstärkte arkitekturens exklusiva prägel.

Den del av tingshusträdgården som hade en privat karaktär, inbjöd till umgänge och förströelse. Där kunde finnas vindlande gångar, rondeller, bersåer, fågelbad, frukträd och bärbuskar som antydde att tingshuset också fungerade som bostad. Att det fanns en häradshövdingevåning i tingshuset innebar inte med nödvändighet att trädgårdsanläggningen ägnades större omsorger och resurser, som kanske vore rimligt att förutsätta. Att döma av de tingshusträdgårdar jag har studerat syns inga skillnader mellan hus med och hus utan bostadsvåning för häradshövdingen, lika lite som stadsträdgårdarna skilde sig från landsbygdens. Trädgårdarnas utformning kan med andra ord inte bara kopplas till den borgerliga bostaden. Som jag ser det utgjorde den snarare resultatet av allmänt delade föreställningar om i vilken slags omgivning tingshusen skulle uppföras.

Den del av tomten slutligen, som upptogs av stallplan, stall, uthus och ibland fler byggnader, tillhörde egentligen inte trädgårdsanläggningen utan fungerade som en för tingshållningen nödvändig ekonomiyta. Rymliga stallbyggnader, ved- och isbodar och i de äldre miljöerna avträden, grupperades vid sidan eller på tingshusets baksida.⁶⁶⁸ Hanterin-

⁶⁶⁸ De första ritningarna med inritade vattenklosetter var Ankarcronas i Leksand som

gen av hästarna krävde stora utrymmen, ofta byggdes stallar för 12–16 hästar, och även vagnarna skulle förvaras, inte inomhus men helst på tomten.⁶⁶⁹ Till många tingshus hörde också en separat vaktmästarbostad som låg på denna del av tomten, ibland i samma byggnad som häktet eller stallet.⁶⁷⁰ Det löpande underhållet av hela trädgårdsanläggningen, dess dokumenterade prydlighet, tycks i de flesta fall ha ombesörjts av just vaktmästaren och hans familj, som stod för den varaktiga förvaltningen av både byggnad och trädgård.⁶⁷¹

Tingshusen

Byggprocess

Om vi nu ska närma oss husen i sin materiella form, kan först konstateras att byggprocessen inte förefaller ha skilt sig från andra större projekt vid tiden, möjligen var beställningssituationen säregen.⁶⁷² Uppdraget vanns för det första sällan genom en tävling, snarare tycks det vanligaste ha varit att beställaren tog kontakt med en arkitekt och höll sig till honom till dess att ritningarna blev godkända. Byggherren bestod av ett kollektiv, lik en kommun men utan kommunens befogenheter eller ansvar; institutionen som skulle förses med lokaler var visserligen statlig och projektet hade kronans ögon på sig, men utan att regleras av stat-

stod färdigt 1918. På ritningarna till Färs härads nya tingshus i Sjöbo 1904 finns avträden inritade i tingshuset, men regeln var annars att de låg i separata uthus.

- 669 Uppgifter om antal hästar finns i bygghandlingarna gällande stallbyggnaderna. Några stallbyggnader från sekelskiftet är också bevarade efter att ha byggts om till garage och förråd på 1930-talet, se exempelvis tingsmiljöerna i Vara, Motala, Högsby och Skene.
- 670 Det fanns många varianter: i till exempel Degeberga, Ragunda och Sollefteå var häktet en del av den fristående vaktmästarbostaden, i Örsundsbro låg stallet i samma byggnad som vaktmästarens bostad och i Motala låg stallet och häktet i en separat byggnad medan vaktmästaren bodde i själva tingshuset.
- 671 Tingshusträdgårdarna i Sollefteå, Degeberga och Mariestad beskrivna i intervjuer med informanterna Hans Thurén, Eve Sassarsson respektive domstolssekreterarna vid Vadsbo domsaga. Brevkort föreställande tingshusträdgårdarna i Tranås, Hässleholm, Orsa, Ludvika, Malmö, Örbyhus och Filipstad, äldre fotomaterial i Västergötlands museums arkiv, Östergötlands läns museums arkiv, Kalmar läns museums fotosamling.
- 672 Baseras i första hand på handlingar ur tingshusbyggnadsskyldiges arkiv för Nedansiljans tingslag (LU), Indals tingslag (LH), Flundre härads (LG) och Vadsbo Norra tingslag (LG).

liga direktiv rörande exempelvis upphandling och entreprenad. Arkitektoniska förlagor fanns, både i form av en svensk tradition, och av europeiskt domstolsbyggande, men överintendentsämbetet blandade sig sällan i ärendena utom i indirekt bemärkelse i den meningen att arkitekter som på ett eller annat sätt var eller hade varit knutna till ämbetet också ritade tingshus.

Som tidigare utgjorde länsman en vanlig ledamot i tingshusdirektionen eller – kommittén såsom representant för Kunglig Befallningshavande vars granskningsskyldighet i fråga om häradsrättens lokaler inte hade förändrats. I vissa fall var också häradshövdingen ordinarie ledamot, men av allt att döma värderades hans åsikter oavsett om han satt i byggnadskommittén eller inte. Tingshusbyggnadsskyldige hade rätt att ta upp skatt från tingslagets invånare och storleken på uppbörderna förefaller ha reglerats efterhand som nya utgifter tillkom. Att tingshusskatten sedan 1884 baserades på fyra torde förvisso ha inneburit att mer pengar flöt in till kassan.⁶⁷³ Somliga tingslag tycks också ha sparat kapital, men troligen var de allra flesta tvungna att under en begränsad tidsperiod höja skattesatsen för att täcka utgifterna för en nybyggnad, och jag har också funnit flera exempel på tingslag som tog lån.⁶⁷⁴

Trots tingshusets funktion som offentlig byggnad med en jämförelsevis stor budget, fanns ingen given ordning som reglerade hur själva byggprojektet skulle förlöpa. När arkitekten Theodor Wählin, med något uppgiven ton, presenterade sitt förslag på nytt tingshus för Oxie och Skytts härader i Malmö 1902, konstaterade han att alla delar av processen hade dragit ut på tiden.⁶⁷⁵ Den främsta orsaken var att tingslagets olika socknar inte hade kunnat komma överens om vare sig lokalisering eller budget och att Kunglig Befallningshavande dessutom hade gått emot det gemensamma beslutet när det väl hade fattats. Därefter hade man fått föra långa förhandlingar med staden innan ritningarna kunde godkännas av byggnadsnämnden och tomtuppgörelsen var i hamn. 1902 var tingslaget i färd med att bjuda ut arbetet på entreprenad, men eftersom byggbranschen vid denna tidpunkt var lamslagen av konflikter mellan byggmästare och byggnadsarbetare blev bygget ytterligare

⁶⁷³ Lag ang. skyldighet att deltaga i kostnaden för byggnad och underhåll af tingshus och häradsfångelse d. 26.9.1884.

⁶⁷⁴ En obetydlig andel av bötessumman tillkom ännu häradet, och till skillnad från tidigare delades den inte mellan häradshövding, nämnd och härad utan tillkom häradet ensamt.

⁶⁷⁵ Wählin.

försenat och först 1904 stod tingshuset färdigt. Episoden ger en sammanfattande bild av händelser och relationer som förefaller typiska för tingshusbyggandet vid tiden: de nybildade tingslagens många viljor, kronans vetorätt i lokaliseringsfrågan, arkitektens förhållandevis begränsade roll och byggnadsarbetets förändrade villkor.

När ritningar och kostnadsförslag väl var antagna av tingshusbyggnadsskyldiges sockenombud var det vanliga att man utannonserade en entreprenadauktion, men ibland togs direktkontakt med en enda byggmästare. Som regel ansvarade huvudentreprenören för grund-, snickeri- och murerarbeten, medan möbler och ibland även fast inredning utfördes av andra hantverkare, likaså smidesarbeten, vatten och avlopp, elektricitet och centralvärme om det fanns. Jag har inte funnit något exempel på att en särskild konstruktör också anlätades men så kan ha skett. Som nämdes tidigare såg relationen mellan arkitekt och byggmästare ut på olika vis, men i regel var arkitektens uppdrag slutfört från den stund då hans ritningar hade godkänts av byggnadskommittén.

Även att döma av de mest detaljrika tingshusritningarna som finns bevarade från tiden kring sekelskiftet 1900, såsom IG Clasons av tingshuset i Norrköping, eller Hagströms & Ekmans av tingshuset i Norrtälje, lämnades många frågor fortfarande till byggmästaren att lösa, vilket också resulterade i olika konstruktiva lösningar. Under 1800-talets två sista decennier förändrades de nybyggda tingshusen vad beträffar såväl konstruktion och formspråk som rumsindelning.⁶⁷⁶ Sett till alla rättegångslokaler i bruk, var träbyggnaderna fortfarande i majoritet vid sekelskiftet 1900, men av de tingshus som nyuppfördes var de i klar minoritet. Det murade huset hade slagit igenom i nästan hela landet förutom i Norrbotten där tingslagen fortsatte att uppföra trähus. Träkonstruktioner var billiga och lätthanterliga, och ungefär en tredjedel av husen som byggdes mellan 1895 och 1905 hade en trästomme i antingen stolpverk, liggtimmer eller plank, ibland blandat.⁶⁷⁷ Det sista tingshuset av trä uppfördes i Vittangi så sent som 1932, därefter murades även de norrbottniska tingshusen.⁶⁷⁸

⁶⁷⁶ Under perioden 1850–1880 uppfördes 19 nya tingshus; Broby 1855, Ängelholm 1861, Hässleholm 1867, Ystad 1878, Eksjö 1875, Rockneby 1870, Vassmolösa 1862, Östad 1864, Mellerud 1855, Svenljunga 1857, Hova 1870, Hällestad 1879, Sya 1864, Höckerstad 1879, Filipstad 1864, Hov 1864, Norsjö 1879, Umeå 1879, Matarengi 1864.

⁶⁷⁷ 10 av 35 tingshus.

⁶⁷⁸ Huset uppfördes för Jukkasjärvi tingslag 1931–32 efter ritningar av Bertil Höök, Luleå.

Stenhusen var i enlighet med rådande byggnadsskick fullmurade tegelkonstruktioner med tidsenliga konstruktiva lösningar vad gäller bjälklag och takstolar.⁶⁷⁹ Redan i de större 1700-talshusen hade byggmästarna löst salarnas spännvidd med hjälp av spännbockar och hängverk, men i slutet av 1800-talet användes tekniken mer konsekvent. "Tvänne hängverk ha den dubbla bestämmelsen att uppbära dels en takåsbjälke, dels en längsefter gående bärbjälke hvaruti salens takbjälkar förmedels skruvbultar upphängas", preciserade arkitekten Emil Langlet 1882 i ett brev till tingshusbyggnadsskyldige i Gudhems härad med anledning av deras nya tingshus i Stenstorp. Langlet var en erfaren arkitekt med intresse för teknik, van vid arbete med stora salar och strukturer och det förhållandevis lilla tingshuset erbjöd sannolikt ingen utmaning. Att han som arkitekt överhuvudtaget gav sig i kast med att diskutera konstruktionsfrågor med tingshusbyggnadsskyldige måste emellertid betraktas som ovanligt.

Putsade och tegelrena fasader byggdes parallellt under hela perioden, med viss övervikt av putsarkitektur. Alla former av putsbehandlingar tycks ha förekommit och ofta i kombination, inte heller i det avseendet avvek tingshusen från rådande ideal. De materialiserade tingshusens fasadbehandling hade oftast sin förlaga i en ritning, även om redovisning av materialval och arbetsbeskrivning saknades.

Som nämndes tidigare hade de äldre tingshusen haft formen av en långsträckt rektangel, men vid den här tiden frångicks traditionen och den första förändringen bestod i att tingssalen tilläts skjuta ut från byggnaden och vända kortsidan istället för långsidan mot tingshusträdgården. Många av de äldre salarna hade haft generös takhöjd och jämfört med böndernas mangårdshus hade vanligtvis alla rum i tingshusen påtagligt mycket högre till tak. Dubbel takhöjd i en enda del av huset förekom dock nu för första gången, och när det sammanhållande bjälklaget uteslöts från husets största rum ställdes högre krav på stommens stabilitet.⁶⁸⁰ Ibland lät man bara tingssalens främre del skjuta ut från den rektangulära byggnadskroppen och förse den med dubbel takhöjd. Salens bakre parti, som därmed utgjorde en sektion av den rektangulära

⁶⁷⁹ När det gäller takkonstruktion har jag framför allt studerat tingshusen i Strömsund (Jämtland), Sollefteå (Ångermanland) och Ragunda (Jämtland).

⁶⁸⁰ Bland de första tingshus att förses med dubbel takhöjd var tingshuset i Kristinehamn, Värmland, uppfört av sten i början av 1880-talet för Ölme, Visnums och Väse härader. Huset ritades av bröderna Axel och Hjalmar Kumlien och invigdes den 29 oktober 1883.

73. 1904 invigdes Kinnefjärdings, Kinne och Kållands häraders nya tingshus i Lidköping, Västergötland, som hade ritats av boråsarkitekten Lars Kellman. Exteriören präglas av kontrasten mellan den råa tegelytan och den rustika behandlingen av naturstenen i bottenvåningen och entrépartiet. Den asymmetriska uppbyggnaden var inte unik i tingshussammanhang men det var vanligare att entrén lades i mittaxeln. I denna byggnad tycks dock arkitekten ha velat bryta med klassicismen och hämta inspiration från annat håll. Foto Olinska stiftelsen.

byggnaden, delades i två våningar av ett bjälklag och andra våningen utformades som en öppen åhörarläktare. På så sätt fick salen dubbel takhöjd samtidigt som bjälklaget i läktardelen höll ihop och stabiliserade stommen. Att inreda tingsalen med en åhörarläktare förekom i bland annat Norrköping, Östergötland (1903), Häljebol, Värmland (1909) och Älvdalen, Dalarna (1913) men vanligast var att salarna uppfördes med dubbel eller synbart högre takhöjd som sträckte sig genom hela salen: Vadsbo södra tingslags tingshus i Moholm, Västergötland (1891), Lug-

360 | TINGSHUS TAR FORM *kring sekelskiftet 1900*

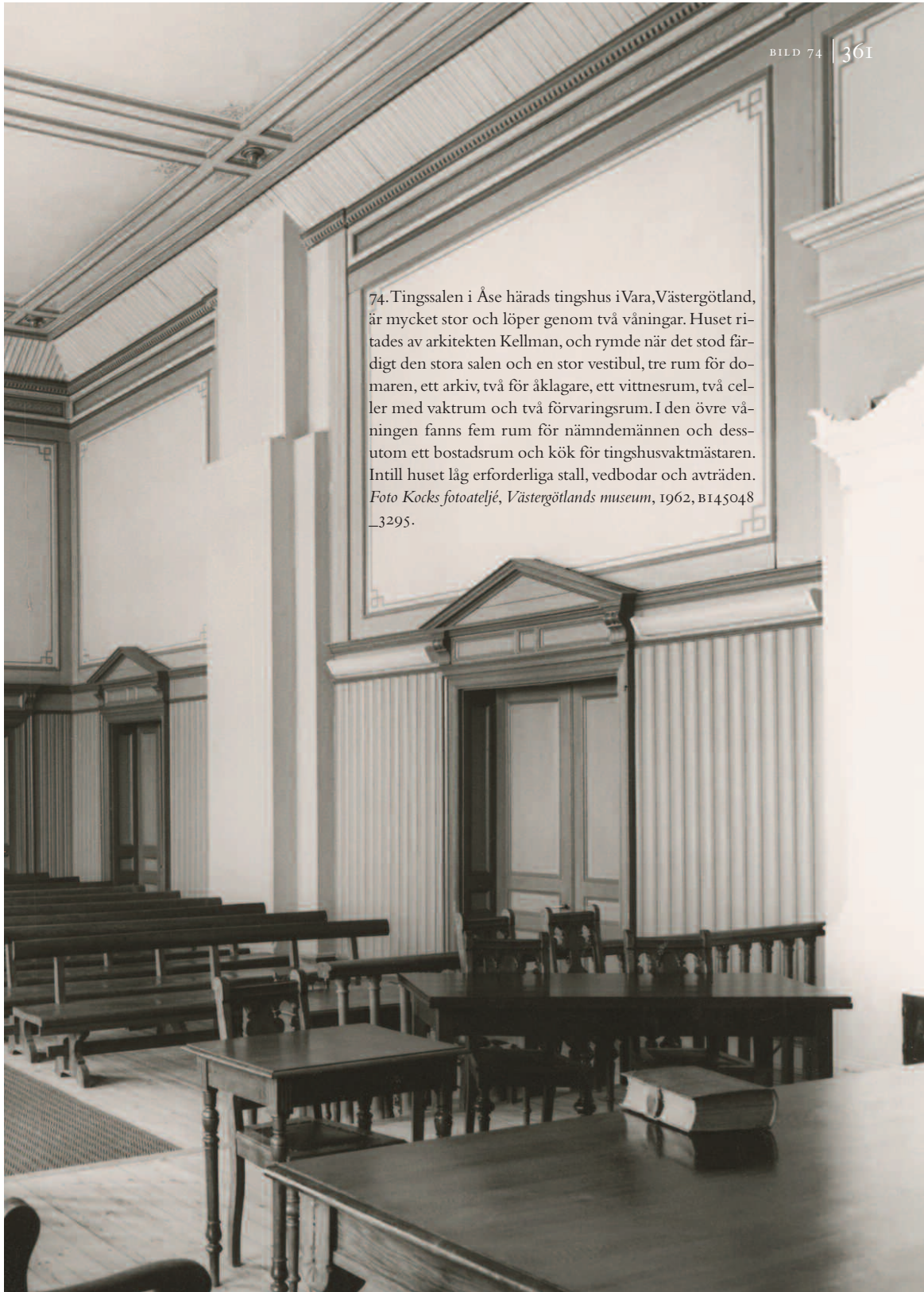

BILD 74 | 361

74. Tingsalen i Åse härads tingshus i Vara, Västergötland, är mycket stor och löper genom två våningar. Huset ritades av arkitekten Kellman, och rymde när det stod färdigt den stora salen och en stor vestibul, tre rum för domaren, ett arkiv, två för åklagare, ett vittnesrum, två celler med vaktrum och två förvaringsrum. I den övre våningen fanns fem rum för nämndemännen och dessutom ett bostadsrum och kök för tingshusvaktmästaren. Intill huset låg erforderliga stall, vedbodar och avträden. Foto Kocks fotoateljé, Västergötlands museum, 1962, B145048_3295.

gude härads hus i Helsingborg, Skåne (1896) eller Hammerdals tingslags tingshus i Strömsund, Jämtland (1911) – för att nämna några. I källmaterialet finns ingenting som tyder på att byggnadskommittéerna uttryckligen beställde salar med dubbel takhöjd, men det låg så att säga i tiden. Motsvarigheter till den höga tingsalen återfanns i samtida skolbyggnader, konsert- och teaterlokaler och badhus. Kyrkorna och missionshusen hade förvisso hög takhöjd, men vanligtvis löpte den genom hela byggnaden och var på så vis “enkel” trots sin höjd. Skolor kunde emellertid rymma en aula som låg mitt i huset och skar genom våningarna. Dock var de oftast uppförda av sten, medan flera tingshus med salar upp till sex meter i takhöjd faktiskt hade en stomme av trä.

För att sammanfatta de viktigaste nyheterna bestod de i att murade hus kom att uppföras även i Mellansverige, för att snart dominera allt tingshusbyggnandet, att timmerkonstruktionerna ersattes av plank- eller restimmerstommar i de träkonstruktioner som likväl uppfördes, att den samlade byggnadskroppen började brytas upp och omfatta flera adderade delar och slutligen att tingshallarna byggdes påtagligt större och högre.⁶⁸¹ Som framgick av föregående avsnitt introducerades dessa nyheter på ritningsstadiet, de var inte resultatet av arkitektens sista infall eller av hantverkarens arbete.⁶⁸²

Konstruktion och exteriör gestaltning

De flesta tingshus som uppfördes med en arkitekturritning som förlaga förefaller också ha byggts i enlighet med ritningarna, men det förekom tingshus som i sin materialiserade form avvek från den tänkta versionen.⁶⁸³ Oftast handlade skillnaden mellan tänkt och materialiserat om

681 Stenhus i Mellansverige började byggas omkring sekelskiftet 1900. I Dalarna uppfördes stenhus i bland annat Orsa (1900), Mora (1902), Ludvika (1907), Borlänge (1910) och Hedemora (1914). Längre norrut återfinns stenhus i Härnösand (1905), Strömsund (1911) och Sundsvall (1914). Norrbottniska tingshus av sten däremot, byggdes först på 1940-talet.

682 Jämförelser mellan ritning och materialisering har framför allt gjorts i Leksand, Sollefteå, Ludvika, Hallsberg och Malmö.

683 Valet av exempel baseras i första hand på källäget, att jag har haft tillgång till originalritningar, godkända och dokumenterat antagna av tingshusbyggnadsskyldige, och att jag dessutom har kunnat ta reda på hur byggnaden såg när den stod färdig. Observera att jag inte har gjort uppmätningar av samtliga befintliga byggnader, vilket innebär att det mycket väl kan finnas ytterligare måttskillnader än jag har kunnat identifiera. Av tingshusen från tiden har det visat sig att de som uppfördes i eller strax utanför en stad efter sekelskiftet 1900, är de mest väldokumenterade eftersom det krävdes bygglov.

smärre detaljer, men ibland var förändringen av mer genomgripande karaktär. Vem eller vad som gav upphov till förändringarna är ofta svårt att fastställa eftersom de i regel inträffade efter att byggnadskommittén hade godkänt ritningarna och som jag nämnde tidigare dokumenterades sällan uppgörelsen med arkitekten; han avlönades, men för vad framgår inte med exakthet. Det är i sig anmärkningsvärt, men säger sannolikt mer om den samtida byggsituationen i stort, än om just tingshusbyggnadsprojektets villkor.

Västra Göinge härads tingshus i Hässleholm, Skåne, som jag skrev om tidigare, är exempel på hur man valde att följa ritningarna för att bara några år efter att huset stod färdigt, inse att konstruktionen hade stora brister som till stor del berodde på placeringen. Ritningarna från 1864 visade en suterrängbyggnad, utförd i en våning på hög stensockel mot "gården" och två våningar på lägre sockel mot "fältet", som arkitekten Hawerman uttryckte det.⁶⁸⁴ Arkitektens behandling av fasaden antydde någon form av kvadersten i första våningen och tegel eller puts i andra våningen, fönsteromfattningar och listverk föreföll vara av puts och det gråfärgade taket av plåt eller möjligen skiffer. Runt huset löpte en takfris och mot fältet var en entré placerad, inte i fasadens mittaxel såsom var brukligt, utan vid sidan om mittrisaliten. Ytterligare två entréer hade ritats in på gårdsfasaden, en på var sida om risaliten, och i den ena gaveln en fjärde ingång. På båda långsidor syntes fyra rundbågiga fönster i mittpartiet vars krön hade getts utformningen av en hög frontespis med fritt hängande klocka mot gården, och ett rakt avslut med urverk eller cirkelrunt fönster och spira mot fältet. Enligt planritningen skulle första våningen användas av sparbanken och var därför indelad i åtta rum, kassavalv och vedbodas samt ett stort outgrävt utrymme. Andra våningen, där häradsrätten skulle ha sina lokaler, var ordnad i sal, två förstugor, tre rum för domhavande, två för kronofogden och två för kronolänsman. Hur huset kom att se ut när det stod färdigt går inte fastställa eftersom någon slutsyn aldrig företogs, och källmaterialet från de första åren är splittrat.⁶⁸⁵ Idag består byggnaden av två fulla våningar och bottenvåningen har inga spår av att ha legat delvis dold under jord. Det förefaller dock som om byggmästaren som slutligen kom att vinna entreprenaden, E. Malmqvist, följde ritningarna vad gäller allt utom materialval. Tingshuset byggdes i suterräng med röda, tegelrena fasader och

⁶⁸⁴ RA, ÖA, Ritning tingshus Hässleholm 1864.

⁶⁸⁵ LL, Tingshusbyggnadsskyldige i Västra Göinge härads domsagas arkiv, ÖI:1, Verifikationer 1863-1892.

rött tegeltak.⁶⁸⁶ Såsom var tänkt utnyttjades bara delar av suterrängvåningen där utrymme fanns för sparbanken, kassavalv och vaktmästarebostaden. Fönstersättningen, utformningen av mittpartiernas krön med klocka på den ena sidan och urverk på den andra, entréernas placering och rummets ordning – alla delar sattes på plats. Jämfört med den fasadbehandling som ritningarna hade antytt fick den färdiga byggnaden en mer rustik prägel, snarast påminnande den om den (självlärde) och tongivande arkitekten Carl Georg Brunius medeltidsideal.

Fyra år efter att huset stod färdigt beslutade tingshusbyggnadsskyldige att inreda ett "cellfångelse" i bottenvåningen, som därför skulle grävas ut i sin helhet, och dessutom inreddes ett skafferi till häradstjänarens bostad på samma våning. Året därpå besiktigades byggnaden av tingshusbyggnadsskyldiges ombud som kunde konstatera stora problem med fukt i bottenvåningen där häradstjänaren bodde, cellerna låg och sparbanken hade sina lokaler. Sprickor i möbler hade dessutom uppstått, fönstren var otäta och taket behövde läggas om. Ingen skuld lades dock på byggmästaren, som hade följt kontraktet, men man beslutade sig för att låta utföra nödvändiga reparationer. Två år senare 1871, var det dags igen. Då anförde man i protokollet att huset, när det väl hade börjat användas, hade visat sig ha många brister som en syn sannolikt hade uppenbarat. Fortfarande lades ingen skuld på byggmästaren Malmqvist, snarare antydde det att konstruktionen, med den norra fasaden vilande mot sluttningen, var den stora orsaken till problemen.

Ett exempel som visade stora avvikelser från ritningarna är redan nämnda Oxie och Skytts häraders nya tingshus i Malmö, ritat av Theodor Wählin. I mars 1900 hade Kungl. Maj:t beslutat att tingslaget tingsplats skulle flyttas från Klörup till Malmö och häradshövdingen hade uppmanats att kalla tingshusbyggnadsskyldige för att lösa tingshusfrågan.⁶⁸⁷ I juli 1901 året därpå hade ritningarna legat klara och godkänts av tingshuskommitténs sju ledamöter. Wählin hade då tagit fram två olika förslag på byggnader, den ena innehållande en rymlig bostadsvåning för häradshövdingen, den andra endast förhandlings- och kansli-

⁶⁸⁶ Tingshuset har byggts om vid ett flertal tillfällen sedan det stod färdigt, 1907 och 1908, 1930 och 1939 för att nämna de första tillfällena. Beskrivningen bygger dels på Nya Lagberedningens uppgifter, dels på fotografier (vykort) från 1900-talets början, samt dessutom på information om ombyggnaderna, Hässeholms kommunarkiv.

⁶⁸⁷ LL, TOSD, FI:1, Handlingar rörande fastigheten *Komitébetänkande i frågan om uppförande etc.*

75. Hässleholms tingsrätt inryms än i dag i denna byggnad som uppfördes i mitten av 1860-talet efter ritningar av Hawerman. Foto Olinska stiftelsen.

utrymmen samt givetvis en mindre lägenhet för tingshusvaktmästarbostad. Av i första hand ekonomiska skäl valde man att anamma den mindre versionen, utan häradshövdingebostad. Dessa ritningar visade en putsad stenbyggnad på hög sockel och med ett säreget platt tak som accentuerades av en slät fris som löpte runt hela tingshuset. Byggnadens hörn var rundade och fönstren med sina raka överstycken var försedda med dekorativa, putsade omfattningar. I den svagt framspringande mitt-risaliten låg huvudentrén som hade getts en kraftfull utformning med rundbågig portal, halvkolonner, lejonskulpturer och puttis. Stildräkten hade inga entydiga influenser men kunde närmast beskrivas som nybarock. Rumsdispositionen var den gängse, i entréns mittaxel låg vestibul och sal med dubbel takhöjd och läktare med plats för åhörare. På

båda sidor om salen fanns ytterligare tamburer som ledde vidare till kansliet på den ena sidan och kronofogdens rum, sammanträdesrum etc på den andra sidan. För att rätten skulle kunna nå sina platser utan att passera genom salen hade arkitekten ritat in korridorer på var sida om podiet. Tomten där tingshuset skulle uppföras var belägen i det ny-anlagda Rör sjö staden i sydöstra Malmö, mitt emellan det slottslika och helt nybyggda Dahlgrenska stiftelsens bostadshus för obemedlade, och den tjugo år gamla St Pauli kyrka. Inte förrän på våren 1903 hölls entreprenadauktionen, som gällde hela projektet utom grundgjutningen och staketet, och först 1904 stod byggnaden färdig.⁶⁸⁸ Istället för puts hade tingshuset fått röda tegelfasader som i kombination med den tvära tak-siluetten och de runda hörnen gav det en märkvärdig tyngd. Fönstrens utformning understroök ytterligare dess imposanta drag, omfattningarna hade helt tagits bort och de raka fönsteröverstyckena hade omvandlats till segmentbågar, öppningarna framstod såsom utskurna ur murverket. Till sitt uttryck var detta en helt annan byggnad, barockdragen fanns visserligen kvar, portalen hade fått nästan exakt den utformning som den detaljerade ritningen hade angett, men i stort förmedlade de massiva murverken intrycket av ett fort snarare än ett privatpalats, av ointaglighet snarare än elegans. Att arkitekturidealen var i färd med att växla hade sannolikt med ändringarna att göra, men märkligt nog finns inget i källorna som annonserade dem och flera frågor förblir obesvarade, som hur det gick till i mötet mellan arkitekt och byggmästare, eller vem som fattade de avgörande besluten och när.

Rumsdispositionen följde inte heller planen. På ritningarna hade arkitekten markerat korta korridorer på var sida om salen, längs med podiet, men källmaterialet tyder på att när huset stod färdigt hade man valt bort korridorerna och införlivat utrymmena i salen.⁶⁸⁹ Fortfarande fanns dörrarna kvar som ledde in i salen från domarens rum respektive salen för sammanträden, men med korridorerna borttagna fick podiet ljus från fönster i tre sidor. En annan stor förändring bestod i att salen fick enkel istället för dubbel takhöjd. Visserligen var takhöjden fortfarande imponerande, men rummet fick en helt annan intimitet än om

⁶⁸⁸ LL, TOSD, FI:1, Handlingar rörande fastigheten.

⁶⁸⁹ I tingshusbyggnadsskyldiges material finns inget som tyder på att en förändring av salens form skall ha ägt rum under byggnadens första år, och i samband med en omfattande ombyggnad 1947 gjorde en uppmätning som visar att salen vid denna tidpunkt hade sin nuvarande form.

76. På Teodor Wählins sektionsritning från 1902 syns hur salen ursprungligen var tänkt att löpa genom två våningar. Ritning Malmö kommunarkiv.

77. Oxie och Skytt häraders tingshus i Malmö uppfördes som ett blocklikt tegelpalats med ett fåtal kraftfulla dekorativa element. För att nå ingången måste besökaren gå upp för den breda trappan till en terrass som avgränsas av en stenbalustrad. I den barockinspirerade entréportalen har två lejon inkomponerats och ovanför fönstret, som också ingår i motivet, hänger två puttis som håller en vapensköld.

det hade haft dubbel höjd. Att man valde att lägga in ett bjälklag extra innebar dessutom en ny rumsdistributionen på andra våningen. Ett stort rum ovanför salen fick balkonger i två väderstreck och ett stort fönsterparti som från början var tänkt att bilda krönet på salens fönster mot norr. Sammanfattningsvis hade projektet förändrats mellan 1901, när Wåhlins ritningar låg klara, och 1904 när huset stod färdigt, men i slutändan innebar förändringarna inget principiellt avsteg från föreställningen om det monumentala huset, präglad av symmetri och en rumsorganisation som utgick från en stor, centralt placerad tingsal. Huruvida det var funktionskrav eller estetiska preferenser som gav upphov

78. Entréhallens tak har givits en kraftfull utformning och förefaller bäras upp av kolonnerna, som flankerar ingången till tingsalen. Foto *Olinska stiftelsen*.

till ändringarna har varit omöjligt att utläsa i materialet, sannolikt hade det delvis att göra med tvisterna inom tingslaget vilka präglade arkitektens situation, delvis med den långa tid som förlöpte mellan ritbordet och byggstarten. Bytet av fasadmaterial från puts till fasadtegel kommenterade tingshuskommittén med orden att det skulle ske, men inte varför. Fler och större utrymmen utöver salen skulle kunna vara ett skäl till den halverade takhöjden som gjorde andra våningen mycket rymlig. Måhända var det slutligen byggherren, tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommitté, som trots Wählins en gång godkända ritningar kom på andra tankar och önskade större utrymmen för överläggning och

umgänge? För bygglovets del innebar förändringen ingenting, vilket förklarar varför det inte dokumenterades.

Ett tingshus som med ett litet undantag inte alls förändrades mellan ritbord och färdig byggnad var Mellersta Roslags domsagas nya tingshus som stod färdigt 1912 efter nästan 15 år av planering och finansieringsförsök. Arkitekterna Georg Hagström och Frithiof Ekman hade sitt kontor i Stockholm där de i första hand ägnade sig åt att rita bostadshus. Tingshuset uppfördes under ledning av byggmästaren Johan Telander på en sluttande tomt mitt emot järnvägsstationen i utkanten av Norrtälje. Det byggdes på en bastant sockel av kvaderhuggen natursten i en hög våning med inredd vind. Entrépartiet mitt på den södra fasaden markerades av en smal risalit med segmentformad fronton, paradbalkong i andra våning och ovan den ett ovalt oxöga. Fasaderna slätputsades och försågs med hörnkedjor. Småspröjsade fönster utan omfattning delade in fasaden i avskalade regelbundna fält. En kraftigt profilerad takgesims under takfoten var det enda plastiska elementet och skilde vägglivet från det brutna, valmade sadeltaket. På baksidan syntes en kantig utskjutande byggnadskropp där salen tog plats och såsom i den stora majoriteten av tingshus vid samma tid var den placerad i rät axel med huvudentrén. Från den monumentala dubbeltrappan av granit och genom den tunga pardörren med överljus möttes besökaren av ytterligare en tung pardörr och därefter ytterligare en trappa som ledde till den lilla vänthallen med sitt mörka kalkstensgolv. I *Nordisk Familjebok* från 1914 omnämndes huset som ett av stadens förnämsta, vid sidan om societetshuset och kyrkan, men samtidigt var detta ingen överdådig arkitektur. Det strama formspråket med drag av jugend och barock gav ett proppert intryck, gängse för tidens institutionsbyggnader. Tingshuset hade lika gärna kunnat vara en skola eller en vårdinrättning.

I ett avseende avvek den materialiserade byggnaden från de antagna ritningarna och det var i utformningen av paradbalkongen. Den från murlivet indragna balkongen hade på ritningen getts ett överstycke i form av en korgbåge, vilket överensstämde med formen i entréportalen. Men när huset väl uppfördes valde man att göra ett rakt överstycke som istället harmonierade med första våningens fönsteröverstycken. Avvikelsen förbryllar eftersom den är så liten, snarast betydelselös. Den gjorde ingen praktisk skillnad för användningen och förändrade inte i princip fasadschemat eller intrycket. Övriga delar av ritningarna efterföljdes med stor nit, och av konstruktionen framkommer inga motiv som kan utgöra en förklaring. Inte heller i detta fall får vi svar på frå-

79. Den utskjutande byggnadskroppen på baksidan av Norra Hälsinglands domsagas tingshus i Hudiksvall, annonserar tydligt var salen har sitt läge i byggnaden. De allra flesta tingshus kring sekelskiftet 1900 fick en likadan utformning. Tingshuset uppfördes 1909 i stadens västra del vilken hade fått sin kvartersindelning 1877. Det ritades av stockholmsarkitekterna Georg Hagström och Fritiof Ekman som tidigare hade ritat sparbanks-huset i samma stad och så småningom kom att stå bakom Läroverksbyggnaden. Foto *Olinska stiftelsen*.

gorna vem, varför eller när beslutet om det raka överstycket fattades, men avvikelsen pekar på att den gestaltande processen inte upphörde vid ritbordet även om förändringarna hade blivit färre, och mindre.

Tingshusmarkörer

Om något avvek från ritningarna var det i första hand detaljer som listverk, portalens utformning, fönsteromfattningar och olika former av dekor. Ett element som förekom som schablon på vissa ritningar, men

som också kunde tillkomma under byggprocessens gång var klockan. Antingen var det en fritt hängande tingsklocka placerad i en öppen takryttare på tingshustaket eller under taknocken på ena gavelröset, eller ett urverk infogat i mittpartiet, rakt ovanför huvudingången.⁶⁹⁰ Tingsklockor var närmast regel i 1700-talets tingsmiljöer och eftersom de då placerades på uthusen markerades de aldrig på överintendentsäm- betets ritningar eller häradsbornas förslag. Intressant är att de nu börja- de användas som ett arkitektoniskt element och fogades in i tingshuset för att artikulera mittpartiet. I städerna var klockan sedan länge en mar- kör för rådhuset, som kunde ha både fritt hängande klocka och urverk. En rimlig tolkning av tingshusklockornas framlyfta position är att aktö- rerna bakom utformningen, om det så var arkitekten, byggmästaren eller tingshusstyrelsen, just önskade en liknande arkitektonisk tydlighet och klockan betonade verksamhetens offentliga karaktär.

Även om klockan kan tyckas som ett ålderdomligt element i en tid då samhället alltmer började organiseras i enlighet med klocktid och allt- fler människor ägde ett eget ur, hade den ännu en högst praktisk funk- tion.⁶⁹¹ Ännu idag använder domstolarna en ringsignal för att kalla par- terna till förhandling eller för att återsamlas, det kan inte alltid tidsbe- stämmas i förväg, och när man läser äldre tingskildringar blir det tyd- ligt att dåtidens förhållanden i ännu högre grad krävde en klocka. Då startade förhandlingarna beroende på när domaren hade anlänt, eller när gårdagens förhandlingar hade avslutats, eller när tingssalen hade bli- vit varm, eller hade vädrats färdigt etc.

Tingshus som de i Leksand, Sollefteå och Sölvesborg formgavs på rit- ningsstadiet i minsta detalj av sina upphovsmän, men det var inte ovan- ligt att dekorens utformning saknade precision. Det som markerades på ritningarna var schablonmässigt utförda sköldar eller kartuscher som i sin materialiserade version formades till häradsvapen, ibland samman- satta av element från de olika härader som hade bildat ett nytt tingslag. Häradsvapen var en relativt ny företeelse vid sekelskiftet 1900, men deras utformning baserades vanligtvis på de gamla häradsigillen som sedan medeltiden hade använts för att besegla skrivelser som utgick från hä- radet.⁶⁹² Motiven syftade antingen på häradets näringar, exempelvis ax,

⁶⁹⁰ Se bland annat tingshusen i Hörby (ur), Strängnäs (ur), Skene (klocka) och Ma- riestad (klocka).

⁶⁹¹ Klocktid blev officiell tid i Sverige 1841 och år 1900 fastställdes också en gemen- sam nationell tid.

⁶⁹² Wildte, Fridolf, *De svenska häradsigillen*, Stockholm, 1942.

80. Gamla Norbergs tingslags tingshus i Norberg, Västmanland, är ett av de där husen vars arkitektoniska lekfullhet och formglädje lyser upp hela gatan. Entrépartiets utformning med gaveln och pilastrarna lämnar inget tvivel om att det här är en offentlig byggnad. TINGSHUS är också skrivet i guld ovanför dörren. Samtidigt finns inget myndigt eller krävande i den oregelbundet utformade byggnadens uttryck. Den uppfördes i slutet av 1880-talet och det är mycket möjligt att ovan nämnda offentlighetsmarkörer var avsedda att inge respekt snarare än glädje. *Foto Olinska stiftelsen.*

fiskar, oxar, jord-, bergs- och skogsbruksredskap, eller hade en religiös anknytning, som kors och nycklar. Utan att här kunna utveckla analysen ytterligare, kan konstateras att uppkomsten och användningen av dessa vapen är en intressant företeelse som antyder att det fanns en föreställning om tingshuset som ett slags landsbygdens ambassad i staden. Värt att notera är också att det förekom häradsvapen i Bondetåget 1914, främst i form av standar men jag har också funnit en plåtsköld som sat-

tes på en av tågagnarna på väg till Stockholm.⁶⁹³ I tingshusarkitekturen hade häradsvapnen två glansperioder, dels 1910-talet, dels 1950-talet och jag skall återkomma till frågan.

Från och med sekelskiftet hade de allra flesta nybyggda tingshus häradsvapen. De var utförda i puts eller natursten och i nästan samtliga fall infogade som ett element i mittpartiet, antingen i huvudentréns portal (se exempelvis Ludvika, Högsby och Söderköping) eller som del av fasaden (se exempelvis Motala, Alvesta Hallsberg). Som fenomen antyder de att tingshusen också var del i den samtida diskurs som omfattade föreställningar om hembygd, regional och nationell identitet. Häradsvapnen på tingshusen vid denna tid var ett första uttryck för det jag vill kalla häradsromantiken, som framför allt handlade om att beskriva och lyfta fram de gamla häradsgränserna. Den var helt ny vid sekelskiftet 1900, men som jag tänkte återkomma till i senare kapitel visade den sig i synnerhet präglade de tingshus som uppfördes efter andra världskriget.

Det fanns relativt få rättsliga symboler i svenska tingshus jämfört med europeiska. I den mån de förekom hade symbolerna sällan markerats på ritningarna, och de hade ett nedtonat uttryck och placerades så att de tog liten plats; till exempel som del i en takflöjel eller som liten halvrelief på fasad eller i huvudentréns portal. Av motiven var vågskålen vanligast förekommande, inte sällan med ett svärd som vågbärare. Vågskålen symboliserade rättvisa redan i fornegyptisk tid, inom kristendomen förekom den som ett av ärkeängeln Mikael's attribut och i olika sammanhang där så kallad själavägning avbildades.⁶⁹⁴ Hur välkänd den var hos gemene man i Sverige vid sekelskiftet 1900 är emellertid osäkert, äldre tingshus saknade den formen av symboler. Rättvisans gudinna Justitia som härrör från romersk mytologi, var sannolikt ingen känd figur, men just vid den här tiden började hon också användas i liten skala, oftast i form av en byst eller bara ett ansikte med ögonbindel. Ögonbindeln var beviset för hennes rättrådighet och svärdet bar hon för sin förmåga att straffa, ibland kunde hon också förses med en vågskål i ena handen. Om skillnaderna mellan det tänkta och det gjorda, mellan program och praktik, kan sammanfattningsvis sägas att de blev både färre och mindre under perioden 1880–1930, jämfört med förhållandena i början av 1800-talet då överintendentsämbetet försåg de lokala byggmästarna med förlagor. Det kan tolkas på olika sätt: För det första blev

693 Bondetåget 1914 drog flest anhängare från Skåne och mälardelarna. Det är också i Skåne jag har stött på flest häradsvapen som användes i tåget.

694 *Nordisk Familjebok* 1886, "Mikael"

81. Västbergslags domsagas nya tingshus i Ludvika, Dalarna, stod färdigt 1907. Huset ritades av arkitekten Gustaf Améen och av de detaljerade ritningarna framgår att portalens utformning var tänkt att se ut just så här, försedd med vapen som representerar domsagans tre tingslag, Norrbärke, Söderbärke och Grangärde. Foto *Olinska stiftelsen*.

det allt vanligare att överhuvudtaget anlita en arkitekt, och vi får tro att man ogärna spenderade medel på en meningslös kompetens – byggherren hade med andra ord intresse av att arkitekten gjorde skäl för sitt arvode och att det slutgiltiga resultatet präglades av hans penna. För det andra hade ritningarna, i synnerhet i jämförelse med tidigare, blivit mer detaljrika och många arkitekter ägnade omsorg om den formmässiga helheten, allt ifrån taksiluett till handledare. Även om stildräkten visade sig förutsägbar i den meningen att arkitekterna följde gängse ideal rörande institutionsbyggnaders och tingshus' utformning, förekom inom den ramen fler variationer och egensinniga lösningar som lämnade liten

tolkningsmån. De avvikelser som ändå förekom visar sig ofta svåra att härleda till en särskild person eller ett dokumenterat beslut. Det enda vi kan konstatera är att själva byggprocessen, den plats- tids- och situationsbundna, fortfarande formade tingshusen.

Invändig gestaltning och möblering

Interiörens utformning angavs vanligtvis i någon form av arbetsbeskrivning, men för en nutida läsare saknade den vanligtvis mycket information. Som nämndes tidigare fanns heller ingen möbleringsordning, men oavsett upphovsman gällde generellt för de nya byggnaderna att de försågs med en mer stationär och funktionsbestämd inredning än tidigare varit fallet. Viktigt att poängtera är emellertid att skillnaden från tidigare förhållanden inte var så stor som man skulle kunna föreställa sig med tanke på hur mycket rymligare och mer komfortabla de nya tingshusen byggdes. Ju längre fram i tid vi rör oss, desto mer anpassad till den specifika användningen tycks emellertid inredningen bli.

Ytskikt och färgsättning följde i princip rådande moden, men färg eller kulör tyck sällan ha fastställts i arbetsbeskrivningarna. Att stor möda och omsorg ägnades dessa frågor framgår dock av tidningsartiklar och slutsyneprotokoll. I samband med invigningen av Mellersta Roslags tingshus i Norrtälje, beskrevs byggnadens inredning utförligt, i synnerhet ägnade journalisten sin uppmärksamhet åt färgsättningen:⁶⁹⁵ Vestibulen var målad ljusgul med anslagstavlor av ek för uppsättning av upppropslistorna. Salen var vitmålad med ekpaneler och –möbler, och förutom de stora rundbågiga fönstren i fonden, lystes rummet upp av en elektrisk takkrona med hela 18 lampor. Till höger från förstugan nåddes kansliet och expeditionen som, rapporterade journalisten vidare, var målade i brandgult och även de försedda med ekmöbler. Häradshövdingens “privata rum”, det vill säga hans arbetsrum, gick i blågrönt med skinnklädda ekmöbler och gula gardiner, medan notariens rum var målat i gråblått. Arkivet som låg innanför expeditionen var målat i sjögrönt och försett med brandsäkra valv och järnhyllor, vilket innebar en stor förbättring jämfört med tidigare förhållandena. Till vänster om vestibulen låg parternas rum som hade ett tolvmannabord med stolar av björk, “allt med amerikansk polityr”, det vill säga hårt polerad lackfernissa, medan åklagarens och nämndens rum därinnanför hade “furnurmöbler i järneksimitation”. På andra våningen fanns den så kallade

⁶⁹⁵ *Roslagens nyheter* nr 109, 1912-09-25.

häradssalen som skulle användas till gemensamma, kommunala ärenden såsom hushållningssgillen och markegångssättningar, den var hållen i ren orange i amerikansk polityr. Häradshövdingens sovrums var inrett med ljus ek som klätts med blå boj, ett slags grovt ylletyg. Golven i hela byggnaden var oljade och fernissade och alla avdelningar i byggnaden försedda med klosetter och tvättställ.⁶⁹⁶ Vaktmästarens ett rum och kök beskrevs inte av journalisten, som däremot avslutade sitt reportage med orden att den högtidliga invigningen av tingshuset hade gett anledning till allmän flaggning i hela Norrtälje.

Journalistens precision i skildringen av färg och ytbehandling var visserligen exceptionell, men det var inte ovanligt att tidningsartiklarna gav stort utrymme åt att beskriva tingshusens inredning, som förmodligen ansågs anmärkningsvärd. I fallet med Norrtälje var tingshuset inte bara ett arkitekturritat stenhus bland mestadels träbyggnader, det visade också en djärvt färgsatt och fashionabel interiör, som hade utformats av en av tidens mest stilbildande institutioner, Nordiska Kompaniet. Det var sannolikt också anledningen till varför tidningen ägnade det sådan uppmärksamhet. NK stod bakom inredningen till flera tingshus vid tiden, bland annat tillverkade de möblerna som Carl Westman ritade för tingshuset i Nyköping 1907 (huset stod färdigt 1911).

Tingssalen i Norrtälje försågs också med en målning som inpassades i fonden, bakom domhavanden. Den var målad av den lokale konstnären Nils Tirén och föreställde en domarring. Konstverk med rättslig anknytning var tämligen ovanliga, men förekom också i Carl Westmans tingshus för Jönåkers, Rönö och Hölebo häraders tingslag i Nyköping, där konstnären Josef Svanlund utförde två figurativa målningar i salens tak, den ena föreställande ett faderskapsmål, den andra Magnus Eriksson sittande på en tron med en lagbok uppslagen framför sig, båda motiven med en tidstypisk medeltidsromantisk prägel och inslag med lokalhistorisk anknytning. Dekormålaren Filip Månsson försåg tak och valv med kalkmålningar med de för honom typiska motiven arabesker, och dessutom med ett antal rättsdeviser som löpte under salens bård. Strax efter sekelskiftet 1900 uppfördes ett flertal tingshus vars salar och/eller vestibuler fick rättsdeviser målade direkt på väggfälten eller i dörrarnas karmöverstycken. "Land skall med lag byggas", "Orätt saköre gör ingen herre rik; men lag och rätt är herrans pris", "Ärligt vittne ljuger ej", "Döm rättvist" och "Rätt skall rätt förbliva" är några exem-

⁶⁹⁶ "boj" eller "boy" enligt *Nordisk Familjebok* 1878.

82 och 83. Josef Svanlunds och Filip Månssons fantastiska takmålningar i Jönåkers, Rönö och

Hölebo häraders tingshus Nyköping. Foto G. Ekblom för Nyköpings tingsrätt, Olinska stiftelsen.

pel, flera av dem hämtade ur domarreglerna eller landskapslagarna. Andra tingshus med dekorativa deviser i sal eller vestibul var till exempel Nya Kopparbergs tingshus som fick sin dekor vid restaureringen på 1890-talet, Tiunda tingslags hus i Uppsala från 1903, Folkare härads tingshus från 1906, Ångermanlands Mellersta domsagas hus i Sollefteå 1906 och Jämtlands norra domsagas tingshus i Strömsund 1909–1911.

Konsten i salarna begränsades annars till häradshövdingeporträtt som tillkom i stort antal under senare hälften av 1800-talet. I regel målades häradshövdingarna av strax innan eller efter att de skulle lämna sin post, och inte sällan var det på nämndemännens initiativ och bekostnad som målningen kom till.

Salarna utan tydlig plan

Som jag nämnde tidigare förmedlade arkitektritningarna en otydlighet vad beträffar salarnas utformning, vilket också kom till uttryck i stora variationer i den slutgiltiga gestaltningen. Podiet var ett element som kunde formges på flera sätt; höjden, antalet nivåer, trappsteg eller utan, rundad eller rak front etc. Även skranken kunde te sig mycket olika. Det genombrutna staketet med svarvade spjälor var det vanligaste men därutöver varierade skranken också i höjd och vissa öppnade sig på mitten, andra på sidorna, vissa försågs med grindar, andra saknade grind. Oftast bildade skranket podiets avslutning mot åhörarna, och samlade därmed såväl rätten som parterna i samma hägn, men det förekom också andra lösningar. Ibland satt endast rätten på podiet medan parterna hänvisades till platsen mellan podiet och skranket som skilde dem från åhörarnas plats.

Den fasta inredningens utformning hade stor betydelse för användningen av salen, och det märkvärdiga är att jag inte har funnit uppgifter som visar vem som fattade de slutgiltiga besluten rörande gestaltningen. Arkitekternas förslag var som redan nämnts ofta schablonartade även om detaljrika ritningar också förekom. På ritningarna till tingshuset i Hallsberg hade till exempel arkitekten Lars Kellman angett att podiet skulle bestå av en lägre nivå för nämnden och en högre för domare och protokollförare.⁶⁹⁷ Så blev det också och i enlighet med ritningarna delades salen in i olika zoner, likt de engelska salarna med det undantaget att det inte fanns något förhörbås. Som avskiljande element

⁶⁹⁷ Att det verkligen blev så visar ett fotografi taget strax efter uppförandet, se Riksantikvarieämbetets inventering 1971, ATA.

fungerade genomsiktliga spjälkskrank: ett som stod mitt framför domarbordet, ett annat som en balustrad längst ut på nämndens podium, ytterligare ett på varje sida om mittgången, och slutligen ett framför första radens åhörarbänkar. De som framför allt hägnades in var därmed åhörarna medan parterna satt, oinhägnade, på stolar framför åhörarskranket varifrån de fick resa sig och träda fram till domarens bord.

Typen av möbler som förekom i de nya tingssalarna skilde sig inte från dem som hade stått i de äldre husen, men som väntat fanns stilmässiga skillnader och dimensionerna var också påtagligt större. I stor utsträckning liknade de den borgerliga bostadens stilmöbler. De mörka domarborden var ibland så stora att man tvingades platsbygga dem och precis som tidigare kunde domaren få en ribba att sätta fötterna på. Åklagaren och de eventuella advokaterna eller sakförarna disponerade nu regelmässigt särskilda bord men de var enkla till sin karaktär, små och flyttbara. Leksands tingsal var bland det fåtal som möblerades med ett långt, delat bord med täckt front, av den typ som blev regel några decennier senare. Det långa bordet innebar att nämndemännen placerades vid domarens sidor och därmed föreföll de mer delaktiga i förhandlingen även om avståndet till den som talade inför rätten många gånger hade blivit större. I de allra flesta salar, där rätten satt vid vanliga bord, syntes ledamöternas alla benrörelser, och det extra väl eftersom de satt på ett podium. Nämnden satt vanligtvis något bakom, eller framför, domaren men sällan i linje med honom. Möblerna tillverkades vanligtvis på en lokal snickerifabrik och liknade i de flesta avseenden de som fyllde tidens borgerliga bostadsvåningar, möjligen var stolsryggarna försedda med ett utsnidat häradsvapen eller rättssymbol.⁶⁹⁸ Det tillhörde undantagen att arkitekterna ritade möblerna, men som jag nämnde i föregående avsnitt kunde de markera på ritningarna hur domarbordet och den fasta inredningen i salen skulle ordnas.

Om tingshusens invändiga gestaltning vid den här tiden kan sammanfattningsvis sägas att den gick mot en allt mer funktionsspecifik inredning, men att förändringen skedde långsamt. Ännu långt in på 1900-

⁶⁹⁸ Beskrivningen av tingssalarnas inredning grundar jag dels på befintliga byggnader, dels på det omfattande äldre fotomaterial som består av bilder från Riksantikvarieämbetets inventering 1971, från tingsrätterna, från Nordiska museets arkiv och läns museernas bildarkiv och därutöver på tidningsartiklar. Jag har studerat den ursprungliga inredningen för tingshusen i Leksand, Hallsberg, Ishult (1700-talshuset, salen tillbyggd och nyinredd 1915), Kvistrum, Katrineholm, Örsundsbro, Gällivare, Malmö, Skellefteå och Vara.

84 och 85. Folkare härads tingshus i Krylbo, Dalarna, stod färdigt 1903 och rymde då förutom sal och förstuga de sedvanliga rummen för domare, notarie, åklagare, vittnen och nämndemän samt på andra våning en liten bostad för tingshusvaktmästaren. Något domsagokansli fanns emellertid aldrig i byggnaden.

talet präglades många salar av flyttbara möbler som lika gärna kunde ha stått i häradshövdingens bostadvåning eller på domsagans kansli. Efter sekelskiftet började somliga nyinredda salar förse med fasta, platsbyggda möbler och detaljer som gjorde dem till rättssalar, istället för samlings-salar i största allmänhet. I några kanslier byggdes också en expeditjons-disk och de brandsäkra arkiven fick specialtillverkade arkivhyllor. Fortfarande var det emellertid inte färg, materialval, möbler och konst som gjorde tingshusen till tingshus.

Fram till 1996 användes dock huset som tingsställe av Hedemora tingsrätt. Möblerna har bytts ut sedan byggåret, men de väggfasta bänkarna, panelerna och eldstäderna är de ursprungliga. Foto *Olinska stiftelsen*.

Sammanfattning

De nya tingshusen både uppfördes för och bekostades av fler människor än sina äldre motsvarigheter. Budgeten var större och byggprocessen en omfattande logistisk apparat som fortfarande i många fall styrdes av länsman, sedermera landsfiskalen. Var de nya husen lokaliserades hade att göra med bakgrunden, huruvida nybyggnaden var en effekt av en sammanslagning, eller av förändrade resvanor, de befintliga lokalernas bristfälliga skick eller enskilda individers initiativ – ofta handlade det

om många samverkande faktorer. På vissa orter dröjde det också länge innan själva tomfrågan hade löst sig och det kunde i sin tur ha med den nya tingsortens styrelse att göra. Om det var en drätselkammare byggnadskommittéerna skulle förhandla med blev tomtvalet ofta en fråga om kostnad och det ställdes särskilda krav på gestaltningen, medan handlingsutrymmet i regel var större på mindre orter. Där förekom att tingshuset utgjorde bland de första murade husen, och i sin monumentala utformning avvek det lika mycket från gängse bebyggelse som den tidigare generationens hus. Oavsett vilka funktioner tingshuset skulle rymma anlades vanligtvis en stor trädgård som delades i en mer representativ och påkostad del framför huset, och en mer privat och ombonad bakom byggnaden.

Motsvarade sekelskiftets byggda tingshus de föreställningar som hade kommit till uttryck under planeringsarbetet? Ja, till största delen. Skillnaderna mellan tingshusen i sin föreställda form, och tingshusen som de framträdde när de var färdigbyggda, var generellt sett små men ännu gjordes avvikelser och kompletteringar, som var av sådan karaktär att de bör ha tillkommit på plats, i byggande stund. Inte heller i dessa skillnader går det emellertid att urskilja regelbundenheter som skulle kunna tyda på generella tendenser. Somliga avvikelser var så små att själva ändringen framstår som meningslös, andra var radikala och innebar skapandet av ett delvis annat hus än ritningen tecknade. Bland de element som ofta tillkom i byggprocessens slutskede och som inte hade ansetts i bygghandlingarna fanns olika former av dekor, interiörernas färgsättning och möbleringsplan. Inte minst salarnas inredning förefaller ha tillkommit sent i processen och vem som fattade det definitiva beslutet om utformningen, framgår sällan av källmaterialet.

RUM I ANVÄNDNING

Likheter och förändringar i rättegångens förutsättningar

Från sekelskiftet 1900 finns otaliga fotografier av häradsrätter, alla med samma motiv och disposition. Mitt i bilden sitter häradshövdingen, som tittar rätt in i kameran, och vid hans sidor de högtidsklädda, rakryggade nämndemännen. Framför rättens bord och fotograferade från sidan, syns protokollförare och ibland länsman och tingshusvaktmästaren. I de senare bilderna, från 1930-talet, har högtidsklädseln ersatts av kostymer och efter andra världskriget förändrar också rummet och dess möblering karaktär. Bildens disposition förblir likväl densamma: domaren i centrum, nämndemännen vid sidorna, och det tomma utrymmet framför rättens bord, mellan fotografen och de fotograferade.

Bortsett från det faktum att människors förhållande till fotograferings-situationen och fotografiet var en annan för hundra år sedan, förefaller denna samling likartade, nästan identiska bilder visa en samhällsinstitution som inte förändrades. Det intressanta är också att männen på bilderna tycks sträva efter att se ut som sina föregångare som sannolikt också sökte se ut som sina föregångare. Att med så tydliga åtbörder manifesteras samhörigheten med en förfluten praxis kan tolkas som ledamöternas självmedvetna försök att se ut som en häradsrätt. Kanske uttrycker det också vördnad för det förflutna, eller i varje fall för idén om det. I många avseenden liknade det sena 1800-talets tingshållning de sammankomster som hölls på 1700-talet, och jag tänker då på vad gällande lagstiftning föreskrev om rättegångsförfarandet, och hur de praktiska omständigheterna såg ut.⁶⁹⁹ Även om vissa tillägg och ändringar hade genomförts var det 1734 års rättegångsbalk som gällde. Tinget annonserades via tingslagets kyrkor, förvisso också i tidningarna, och varje sammankomst varade i regel längre än en dag vilket innebar att frågan om kost och logi ännu var viktig att lösa.⁷⁰⁰

1734 års lag hade stadgat att i häradsrätten dömde häradshövdingen med hjälp av tolv nämndemän, men rättegångsbalken hade samtidigt fastslagit att rätten var domför med bara sju av dem närvarande. Så var fortfarande fallet, men redan 1823 hade valet av nämndemän överflyt-

⁶⁹⁹ Undersökningen omfattar inte tillämpningen av lagen eller det rättsliga utfallet av häradsrättens arbete.

⁷⁰⁰ *Sveriges Officiella Statistik: Rättsväsen, Domstolarnas och de exekutiva myndigheternas verksamhet åren 1913 och 1914*, Stockholm 1919.

tats från häradshövdingen till sockenstämmorna och så kallade nämndemansdistrikt hade inrättats.⁷⁰¹ Till en början uppgick de alltid till tolv per tingslag, oavsett antalet socknar, men allt eftersom häraderna och tingslag slogs ihop uppstod frågan om man skulle tillskapa större distrikt eller tillåta ett större antal nämndemän per tingslag.⁷⁰² I de flesta fall valde man den senare lösningen vilket visade sig lämpligt både med tanke på det ökande antalet mål, och på det faktum att behovet av ortskänedom i nämnden krävde ledamöter från alla delar av tingslaget. 1872 ändrades också formuleringen i rättegångsbalken från "tolv bönder" till "tolv män", vilket hade att göra med ståndsindelningens upphörande och kravet att nämnden skulle representera landsbygdens befolkning i sin helhet – inte bara bönderna.⁷⁰³

Själva rättegångsförfarandet var i grunden det samma. Processgången var inkvisitorisk med ackusatoriska inslag vilket innebar att domaren aktivt ledde förhandlingen med bistånd från nämndemännen. Den tilltalade betraktades inte som en jämbördig part utan snarare som ett förhörsobjekt. Länsman agerade åklagare och sakförare eller advokater förekom också i allt större utsträckning. Att många människor var inblandade i häradsrättens verksamhet under andra hälften av 1800-talet visade redan nämnda Marja Taussi Sjöberg i sin undersökning av Sollefteå tingslags ting, som under 1860- och 1870-talen hölls i gästgivarregården i Hallsta.⁷⁰⁴ Taussi Sjöberg kom fram till att antalet personer som under året 1864 på olika sätt var inblandade i ärendena vid tinget, uppgick till 1600 eller hela 27 % av tingslagets vuxna befolkning! Detta var ändå *utöver* åhörarna. Siffrorna säger något viktigt om tingets och själva tingslokalernas betydelse i lokalsamhället häradet. På 1860-talet var tinget ännu en tilldragelse, och eftersom många ärenden inte kunde slutföras vid ett och samma tingstillfälle tvingades människor återkomma till nästkommande ting eller det därefter.

Den viktigaste förändringen jämfört med 1700-talets tingshållning var att antalet ärenden och därmed behovet av sammankomster hade

⁷⁰¹ Kungl. brev 12 februari 1824 angående härads och tingslags fördelning i vissa nämndemansdistrikt

⁷⁰² Lindstedt, Gustaf, 'Häradsnämnden, dess tillsättning och funktion', *Domsagorna i Sverige*, Igo-förl., Stockholm, s. 23–48, 1944, Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur: lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd, Local self-government in rural areas during the 19th century*, Stadshistoriska institutet, Stockholm, 1989.

⁷⁰³ 1734 års lag, RB, I kap.

⁷⁰⁴ Taussi Sjöberg, 1986, s. 52.

ökat under 1800-talet och 1872 fastställdes den ökade tingsfrekvensen genom en kunglig förordning.⁷⁰⁵ Av förordningen framgick att för de tingslag som ensamma eller tillsammans med ett annat tingslag utgjorde en egen domsaga, skulle varje vår- och höstting delas i flera möten. I praktiken innebar det att häradsrätten samlades ungefär en gång i månaden, sommartid undantaget. Vårting kallades då samtliga sammankomster som inträffade under våren, och höstting de som inföll under hösten. Istället för att pågå i en eller till och med två veckor innebar den nya situationen att varje sammankomst bara varade en, två eller högst tre dagar. Det är svårt att säga hur denna omställning påverkade människors sätt att förhålla sig till tinget och tingssituationen, men det är rimligt att anta att häradsrättens ökade antal möten med tiden kom att innebära att betydelsen av begivenhet minskade.

En annan förändring var att vissa tingslag under en period i slutet av 1800-talet höll sina urtima ting i ett närliggande cellfängelse.⁷⁰⁶ Även om det kan tyckas som ett märkligt förfarande har jag valt att inte studera det här eftersom mitt intresse rör tingshusen i första hand. Det kan dock konstateras att vissa av cellfängelserna som hade uppförts i residensstäderna under andra halvan av 1800-talet inrymde lokaler som lämpade sig väl för förhandlingar i brottmål. Enligt en typritning till "nya Cell-Fängelser Sverige" från 1850 skulle de större, T-formiga fängelserna (66-102 fångar), förses med en tingssal à 10 x 13 alnar, det vill säga ungefär 46 kvadratmeter.⁷⁰⁷ Salen låg i den del av fängelset som utgjorde stapeln i T:formen och benämndes "ekonomibyggnad". Den gränsade till ett större förmak och ett rum för fängknektar samt ett litet utrymme kallat förmak för domaren. Ingen möblering eller annan inredning syns i ritningen. Även om tingslaget i formell mening fortfarande var skyldigt att hålla ett häkte i stånd, var den stora fördelen med att hålla ting i fängelset att kraven på häkeshäkteslokaler sänk-

705 Kunglig Förordning ang. ändring i vissa fall af bestämmelse om häradsting, 17 maj 1872.

706 JO noterade detta förhållande under sina inspektionsresor på 1860-talet. Anledningen till att frågan togs upp är att många av tingslagens häkten var i mycket dåligt skick vid denna tid, vilket man motiverade med att häktade sällan eller under mycket kort tid vistas i häktena. RA, JO:s arkiv 1810-1985, AII:1 1800-1849 och AII:3 1860-1865. Anledningen till att frågan togs upp är att många av tingslagens häkten var i mycket dåligt skick vid denna tid, vilket man motiverade med att häktade sällan eller under mycket kort tid vistas i häktena.

707 RA, Typritning 1850, "Ritning till nya Cell-Fängelser Sverige"

tes, både vad gäller standard och skick.⁷⁰⁸ En förutsättning för att förhandlingarna istället skulle hållas i fängelset var dock att det låg inom eller inom rimligt avstånd från tingslaget så att invånarna hade praktisk möjlighet att bevista rättegången.

Angående den formella rättegångsordningen vid den här tiden hade den diskuterats sedan länge och flera reformförslag presenterades under seklets gång.⁷⁰⁹ Det var inte bara domstolarnas olika aktörer, deras roller och befogenheter som debatterades, utan också synen på bevisföring och muntlighet. Hur dessa idéer kom att påverka den praktiska tingshållningen under 1800-talet har inte blivit genomlyst, men biografiska texter, domböckerna och tidningsreferat från rättegångar tyder på att tilltalet i rättsalen och människors beteende inför häradsrätten följde gamla rutiner. Samtidigt kan vi med hjälp av redan nämnda fotografisamling se att parterna i vissa tingshus redan i slutet av 1800-talet anvädes tydliga och ibland avgränsade platser i tingsalen, och försågs med särskilda men flyttbara bord.

Många domstolslokaler vid sekelskiftet 1900 präglades fortfarande av mångfunktionalitet, i vissa avseenden i än högre grad än tidigare varit fallet. Det som fungerade som ett tingshus kunde också användas av gästgivaren, vara bostad för barnmorskan, rymma folkskola och vara lokal för beväringmönstringar. Jönåkers härads tingshus i Södermanland, som på 1880-talet användes ömsom som domstolslokal, ömsom för att härbärgera resande vid Gefle gästgivaregård, var typiskt i den meningen att det fyllde flera olika funktioner som varierade beroende på tidpunkt på året och på dagen.⁷¹⁰ Häradsparbankerna som hade bildats under 1800-talet, och vars verksamhet begränsades just till häradet eller häraderna om det var flera, hade på flera orter lokaler i tingshusen.⁷¹¹ I skånska Hässleholm ritades och uppfördes tingshuset 1866 med specifika utrymmen för Västra Göinge häradsparbank, i sörmländska Eskilstuna hyrde Vester och Öster Rekarnes häraders sparbank ett rum i det gamla tingshuset och samma sak gällde i norrbottniska Kalix med Neder-Kalix sparbank, i östgötska Sya med Vifolka härads sparbank, i småländska Hullaryd med Norra Vedbo etc. Flera av dessa byggnader var gamla tingshus, i sistnämnda fallet en sen 1700-talsbyggnad, i vilka

⁷⁰⁸ Att så var fallet framkommer tydligt i JO:s diarier där dåliga häkten ofta ursäktas av att brottmålsförhandlingarna hålls i cellfängelset.

⁷⁰⁹ Modéer 1999.

⁷¹⁰ NLBb om Jönåkers härads tingshus i Gefle, Södermanland.

⁷¹¹ Andersson & Bedoire, s. 18, samt NLBb.

uppläts ett rum för banken. Ofta handlade det bara om ett enda rum som användes som banklokal en eller ett par dagar i månaden. Förutom att samma personer ofta tycks ha suttit i häradsrätten och i häradsparbankens styrelse, fanns en praktisk sida av lösningen som kom sig av att fastighetsärendena ofta innebar samröre med bankväsendet.

Som jag skrev var också skolan en vanlig hyresgäst. Ett exempel är Indals tingslag i Medelpad som höll sina ting i skolans lokaler.⁷¹² Det föranledde folkskolläraren att på 1890-talet beklaga sig över att häradsrätten inkräktade på skolans tid och utrymmen, och kräva att domstolen skaffade sig egna lokaler. Samma sak gällde redan nämnda Gagnefs tingslag i Dalarna, där barnen gavs ledigt från skolan under tingsdagarna. Generellt kan sägas att mångfunktionella tingshus förekom i hela landet men de var flest i de norra landskapen, där lokalerna aldrig kom att nyttjas så ensidigt som de i söder. När nya tingshus uppfördes i Norrbottnen efter andra världskriget fortföljdes traditionen då många av dem byggdes som både domstol och kommunhus.

Samtidigt som många byggnader var ålderdomliga och präglades av gamla vanor, uppfördes nya tingshus som delvis ledde till nya beteenden och användningar. De som rymde ett kansli befolkades dagligen på ett helt annat sätt än tidigare och de dagliga aktiviteterna skedde på andra platser i huset än i tingsalen. Med de stora husen hade tingshusbyggnadsskyldiges ekonomiska bestyr blivit många fler än tidigare, och desutom utgjorde de regelrätta arbetsgivare och hyresvärdar. För dem som var inblandade i tinget innebar det en omställning att häradshövdingen och notarien nu skulle hålla förhandlingar i en byggnad som de dagligen vistades och ibland till och med bodde i.

Tingen och mellan tingen

Fältstation eller stationär arbetsplats. Kanslivanor i gamla och nya hus

Rumsligt sett hade häradsrättens domsagokansli på flera vis utgjort en flyttbar enhet. Det fanns ingen lagbestämmelse som stadgade att det skulle finnas ett kansli, än mindre var det skulle ordnas. I den nya lagberedningens betänkande 1884 hade konstaterats att varje domsaga borde

⁷¹² Sundsvalls kommun, bygglovarkivet, kopia av skrivelsen till Kungl. Befallningshavande i Vesternorrlands län från Kungl. Justitiedepartementet, 18 november 1898 undertecknat L. Annerstedt och E. Quensel.

inrätta "något ställe, der å domsagans kansli domaren eller den, som i hans ställe har att besörja löpande göromål, må kunna med visshet träffas."⁷¹³ I praktiken avgjorde häradshövdingen hur och var kansliet skulle inrättas, vilket nästan helt och hållet tycks ha berott av var han ville bo. Det var trots allt han som stod för kostnaderna och ofta upplät han rum i sin egen bostad till kansli. Det var också vanligt att han istället hyrde en lägenhet för ändamålet, men som flera notarieskildringar har visat disponerades sällan stora eller väl utrustade lokaler. Eftersom domhavande byttes ut, var kansliet på många orter ingen rumsligt permanent inrättning, tvärtom kunde det flyttas ganska ofta, och ganska lättvindigt; handlingarna, notarierna och den rättssökande allmänheten fick helt enkelt följa häradshövdingen. Förhållandena brukade dock förändras när ett nytt tingshus uppfördes där praxis var att rymliga kansliutrymmen uppläts och möblerades. I regel befriades häradshövdingen därmed från en utgift, även om han formellt sett borde betala hyra till tingshusbyggnadsskyldige. Det är bara i Leksand jag har funnit exempel på att häradshövdingen faktiskt också gjorde det, men det är möjligt att så skedde även i andra delar av landet.

Även efter det att särskilda lokaler hade inretts i de nya tingshusen, fortsatte domsagokansliet att vara rumsligt flyttbart eftersom det periodvis packades ihop och upprättades, som en fältstation, på tingsställen under tingen. Många av häradsrättens ärenden krävde inga förhandlingar men skulle ändå behandlas och registreras vid domstolen. Om det skedde vid tingen och ordföranden hade en notarie till hjälp kunde han (för det var fortfarande bara män) få till uppgift att förbereda dessa så kallade småprotokollspapper, såsom lagfarter, inteckningar och förmyndarskapsärenden, innan förhandlingarna inleddes eller till och med under tiden. Det hela försiggick då i ett rum intill tingsalen.

Ansvaret för stämpelförsäljning var i sammanhanget en viktig syssla.⁷¹⁴ Som idag var man tvungen att erlägga en avgift, ett slags inregistreringsavgift, för att exempelvis ett köpebrev skulle få sin officiella status, och det skedde genom att man köpte stämpelpapper. I sin självbiografi beskrev juristen och politikern Johannes Hellner hur han som ny notarie på 1890-talet fick sälja stämplor till tingsmenigheten, medan domhavande satt i sitt rum och skrev utslag. "Efter en stund var stämpelförsäljningen avslutad och då kom [domaren] in och lämnade mig pro-

⁷¹³ NLBb, s. 197.

⁷¹⁴ Förordning angående expeditionslösen 7 december 1883.

tokollen i ett mål med orden: här har du ett mål, som du kan få öva dig på med att skriva utslag. Jag satte mig att läsa målet, då och då avbruten av en stämpelköpare, och då jag läst det, totade jag till ett utslag, som jag sedan överbragte [...].”⁷¹⁵ Stämplarna var en viktig anledning till varför människor hade ärende till tinget och som fler än Hellner har vittnat om upptog försäljningen en stor del av notariernas tid. Att stämplarna hanterades korrekt var inte minst viktigt eftersom förtjänsten från försäljningen tillföll domaren, som en del av hans inkomst. Axel Lekander som gjorde sin tingsmeritering på Öland i början av 1900-talet gick så långt som att beskriva det som en “liten butik [...] där advokater, nämndemän och andra pappersdrakar lösa domboksutdrag, inteckningar mm.”⁷¹⁶ Han påpekade också att om ordföranden reste till tinget på egen hand fick allt skötas från domarbordet.⁷¹⁷ Då upprättades en kö i själva tingssalen och var och en fick stiga fram med sitt ärende till domaren som för en stund förvandlades till en handlare bakom disk.

På domsagokansliet, som vid den här tiden tycks ha syftat både på en plats och en funktion, arbetade vanligtvis häradshövdingen och en eller ett par notarier. Skrivhjälp förekom sedan tidigare och anlätades vid behov av häradshövdingen själv. Under tidigt 1800-tal hände det att yngre jurister fungerade som skrivare under en kort period innan de var tingsmyndiga. Arbetet sköttes emellertid vanligtvis av icke-juridiskt utbildade så kallade tingskrivare som under seklets första del ofta hade sin arbetsplats på häradshövdingebostället, sida vid sida med häradshövdingen och notarierna.⁷¹⁸ Under slutet av 1800-talet hade de manliga skrivarna emellertid börjat ersättas av kvinnliga, och under en period förefaller renskrivningsarbetet på många orter inte längre ha utförts i kansliet utan som hemarbete. I till exempel Nedansiljans domsaga, liksom i Ölands häraders domsaga, satt så kallade skrivfröknar hemma och skrev rent handlingarna och stora mängder material fraktades fram och tillbaka mellan tingshuset och deras bostad.⁷¹⁹ Var de kvinnliga skrivarna förväntades utföra sitt arbete tycks med andra ord ha varierat från en domsaga till en annan beroende på häradshövdingens inställning, arbetsinsatsens storlek och inte minst de rumsliga förutsättningarna. Av tidigare kapitel framgår att vare sig ritningarna till de nya tingshusen

715 Hellner, Johannes, *Minnen och dagböcker* 1960, s. 64-65.

716 Lekander, s. 64.

717 Lekander, s. 51-69, Améen, s. 65-76 och Bengtsson.

718 Sturkell 2009, s. 156-159.

719 Karl-Gustaf Hjärnes tal, 20 december 1968, NMA, DPA, Leksands tingsrätt

eller husen i sin byggda form hade precisa utrymmen som var tänkta och byggda för att användas av skrivbiträden. Normalt sett kom de emellertid att arbeta i rummet som var markerat "expedition" när de sedermera flyttade in i domsagokanslierna under 1900-talets första decennier.⁷²⁰ Så länge domstolsarbetet sköttes korrekt, och som jag redan har beskrivit kontrollerades häradsrätterna av flera instanser, så länge kunde häradshövdingarna själva sätta ramarna för sitt, och sina notariers arbetssituation.⁷²¹ Arbetet vid kansliet följde en rytm som dikterades av honom, och av tingen.⁷²² Det bestod mestadels av skriv- och granskningsarbete med de återkommande tingen som delade arbetet i ett efter och ett före: Efter avslutat ting skulle framför allt domboken redigeras och skrivas rent, eller som man sade, sättas upp, och registrering av bouppteckningar och inskrivningar i de särskilda lagfarts- och inteckningsböckerna göras. Före tingen skulle alla de nya handlingar som hade lämnats in och som nu skulle lösas, förberedas och skrivas ut. Dessutom hade det inkommit beställningar på gravationsbevis och kopior av handlingar. Allt arbete kollationerades, det vill säga kontrollästes innan arbetet avslutades, inte minst måste fastighetsaffärerna, som upptog en stor del av domarnas och notariernas tid, bli korrekt hanterade eftersom de rörde stora summor pengar.

Louis Améen skriver om att åka från domsagokansliet i Östersund till tingen i Ragunda i mitten av 1880-talet: "På expeditionen står den väldiga svarta skinnattsäcken färdig. Den är tom och ynkelig nu. Där finns bara lagböcker, rent papper och blyertspennor. Men vänta tills vi komma hem. Då kan det ligga värdehandlingar till millioners kronors värde i den."⁷²³ I andra skildringar framstod snarare tiden innan tingen som den mest mödosamma då alla handlingar skulle göras färdiga för att kunna lämnas ut. Axel Lekander skriver om "tingspapperen" att de utarbetades av honom själv och häradshövdingen och renskrevs därefter

⁷²⁰ Det finns ingen statistik som visar hur många kvinnor som arbetade vid domsagokanslierna vid den här tiden, och i den mån uppgifter om kvinnor förekommer i domstolssammanhang handlar de om kvinnliga notarier, domare och nämndemän. Att det var under 1900-talets första decennier kvinnliga skrivbiträden anställdes baserar jag på Sturkell 2009, Hellner, Löfgren, Eliel, *Norrtälje tingsrätt: perspektiv och minnen : utgiven till återinvigningen av Norrtälje tingshus maj 1995*, Norrtälje tingsrätt, Norrtälje, 1995 samt Modéer 1994.

⁷²¹ Modéer 1994.

⁷²² Löfgren, Eliel och Lekander.

⁷²³ Améen, s. 66.

av skrivfröknarna.⁷²⁴ Dagen före tinget packades de i tingskappsäcken och transporterades med häradshövding och notarier i droska till domsagans tingsställe. Ekipaget kom tillbaka några dagar senare med nya papper.

I mellantiden utförde rätten också syneförrättningar, och juristerna skulle också ta emot tingsökande allmänhet som uppsökte kansliet. Tyvärr finns det inget källmaterial som anger hur många människor som besökte själva domsagokansliet under de tingsfria perioderna och därför vet vi inte hur befolkade tingshusen var i praktiken. Det är rimligt att tänka sig, och det stöds också till viss del av den biografiska litteraturen, att geografin och resandemönstren hade betydelse för huruvida man sparade sina ärenden till tinget, eller tog sig till kansliet på andra tider. Det är också rimligt att förutsätta att uppkomsten av en särskild entré till kansliet, som förekom i exempelvis Sollefteå, antyder att besökare förväntades också mellan tingen.

Fotografier från de nya tingshusen visar att kansliet ännu saknade kontorsmöbler av det slag som senare blev standard och rummen hade en snarast bostadslig utformning. Om notariernas rum kan också konstateras att de som först hade förefallit så stora också snabbt blev trånga och belamrade, skrivbord stod tätt ihop och dokument låg travade på stolar, bord och golv.⁷²⁵ Ska vi tro den biografiska litteraturen utförde notarierna ett både ansvars- och tidskrävande arbete och den situationen förändrades inte av flytten till ett nytt hus. De nya tingshusen hade heller inte ritats med avsikten att underlätta kansliarbetet, eller att förändra rådande arbetsfördelning eller -förhållanden.

Rumslig närhet och social distans

Att döma av de beskrivningar som jag har tagit del av hände det ofta att notarierna efter en tids arbete fick axla ansvaret för domstolen på egen hand, när häradshövdingen gjorde resor eller tog semester. Som jag skall återkomma till i nästa avsnitt präglades vardagspraktiken i domsagokansliet av den patriarkala ordning som var inbyggd i rättsväsendets själva organisation. Den innebar bland annat att notarien själv fick ansöka hos häradshövdingar runt om i landet för att, oavlönad, få göra sin

⁷²⁴ Lekander, s. 63.

⁷²⁵ Juristbiografierna beskriver ofta kanslilokalerna ingående. Se också fotografi av domstolskansliet i Sturkell 2009, s. 52, föreställande domstolskansliet i Nyköping 1903.

394 | TINGSHUS TAR FORM *kring sekelskiftet 1900*

86. Här syns juristerna vid Västmanlands mellersta domsagas kansli i Västerås idka studier i tingshusträdgården vid Kristinagatan. Året är 1937 och härads- hövdingen Sven Turén, som tillträdde 1936, finns med på bild, andre från väns-

BILD 86 | 395

ter. Lagg märke till ynglingen, som tittar upp från sin bok bakom mannen i äppelknyckarbyxor; som notarie kom man ung till kansliet men förväntades snart hålla i egna förhandlingar. Foto Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Västerås tingsrätt.

tingsmeritering. Som Kjell Å Modéer har beskrivit var det vid häradsrätterna de unga juristerna insocialiserades i rollen som domare.⁷²⁶ Förhållandena förändrades visserligen under 1800-talets sista och 1900-talets första decennium, men de biografiska texterna från tiden pekar likväl på godtyckligheten i notariernas situation och i vilken beroendeställning de befann sig i relation till häradshövdingen såväl ekonomiskt som socialt och professionellt.⁷²⁷ Rutinerna vid domstolen, per definition rumsligt och kroppsligt bestämda, var i det avseendet lika viktiga att lära sig som hur man formulerade ett domslut.

Det kan argumenteras för att denna ordning understöddes av rumsdispositionen i de nya husen, som beträffande förhållandet mellan häradshövdingens och notariens rum inte skilde sig från tidigare. Eftersom häradshövdingens och notariernas rum alltid låg vägg i vägg eller på var sin sida om en förstuga, erbjöds den förstnämnde möjligheten att övervaka sina lärlingar, och de sistnämnda att lättvindigt söka råd. Det fanns också byggnader där domaren tvingades passera notariernas utrymme för att nå sitt, medan det omvända förhållandet aldrig förekom. Som redan har nämnts var häradshövdingens kontor, vid sidan om arkivet, vanligtvis byggnadens minst integrerade. Det låg alltid längst in i rumsordningen. I tingshuset i Norrtälje, där det fanns flera entréer, fungerade ingången på den östra gaveln som häradshövdingens egen.⁷²⁸ Det uttrycktes inte i bygghandlingarna att den enbart skulle användas av honom, men eftersom hans rum var beläget i det sydöstra hörnet av byggnaden utvecklade sig snart ett sådant förfarande. Genom att konsekvent välja denna dörr istället för stora entrén blev ingången hans egen, och han kunde därmed komma och gå till tingshuset utan att behöva passera kansliet.

Källmaterialet tyder också på en vardagsrutin präglad av både rums- och social närhet – som samtidigt baserades på ett självklart hierarkiskt förhållande mellan parterna; den unge notarien var trots allt bara en blivande broder. Ett exempel på hur det kunde te sig är tingshuset i Lundegård, Öland, där redan nämnde Axel Lekander, i likhet med

⁷²⁶ Modéer 1994, s. 35-40.

⁷²⁷ Bengtsson, Lekander, Hellner, Améen och Guldborg, Harry, *En domare ser tillbaka*, Norstedts, Stockholm 1966, s. 63.

⁷²⁸ Entrén är idag igenbyggd och den lilla vestibulen ombyggd till toalett. Uppgiften om häradshövdingens ingång är hämtad ur tidigare notarien i huset Anders Nermans text i *Norrtälje tingsrätt: perspektiv och minnen: utgiven till återinvigningen av Norrtälje tingshus maj 1995*, Norrtälje tingsrätt, Norrtälje, 1995, s. 46.

87. Här syns spåren av häradshövdingens numera igensatta entré på tingshusets gavel. Huset ligger i Norrtälje, ritades av stockholmsarkitekterna Georg Hagström & Frithiof Ekman och stod färdigt 1912. Foto *Olinska stiftelsen*.

många andra notarier vid tiden både arbetade och bodde. Förutom notarierna levde också häradshövdingen och hans hushållerskor i tingshuset. Byggnaden var uppförd 1810 i en våning med inredd vind och rymde på bottenvåningen en domarbostad à sal och nio rum samt på vindsvåningen tings- och kansli lokaler à sal och fyra rum. Som häradshövdingeboställe hade Lundegård visserligen dragits in till kronan 1882, men tingshuset kunde fortsätta nyttjas, också som bostad.⁷²⁹ I en flygel låg den äldre tingsbyggnaden som under Lekanders tid användes för

⁷²⁹ Wullt, s. 11.

övernattnings av nämndemännen och som arkiv, dessutom låg en stuga på andra sidan tingshusträdgården där häradstjänaren som också försörjde sig som stenmursläggare, levde tillsammans med sin familj. Till gården hörde slutligen två statbyggnader, där flera familjer levde, bland andra häradshövdingens kusk. Som de flesta bebyggelsemiljöer vid tiden bodde människor nära varandra men under vitt skilda ekonomiska betingelser. Lekander beskrev platsen som en gemytlig värld, och den gängse socioekonomiska organisationen som den bästa av ordningar. Som en lustig anekdot, och för att illustrera sin överordnades flit och excentriska läggning, berättade han angående sin tillvaro i tingshuset att domhavanden, mitt i natten, kunde komma upp för spiraltrappan som ledde mellan dennes arbetsrum och notarien Lekanders arbets- och bostadsrum, för att hämta handlingar som han behövde i sitt skrivarbete.⁷³⁰ Episoden pekar på både närhet och underordning; i Lundegård levde man tätt samman och delade domsagens vedermodor, samtidigt vore det omöjligt att tänka sig att det omvända kunde äga rum. En notarie skulle aldrig stiga in i häradshövdingens sovrum för att hämta handlingar. Det visar också hur broderskapet var en förutsättning för systemets fortlevnad, en häradshövding kunde aldrig stiga in notariens sovrum om denne var en kvinna.

Kanslikulturen var vid den här tiden bara i sin linda och som Modéer påpekade präglades ordningen vid sekelskiftet 1900 fortfarande av ett gammalt mönster som innebar att häradshövdingen inte bara var chef utan ingrep i alla delar av sina underordnades liv. Ställer vi de samtida tingshusens rumsdisposition i relation till det patriarkala systemet kan konstateras att korridorssystemen, som Asplund kritiserade, kan tolkas som ett försök att skapa miljöer som tillät större distans och större professionalitet i relationerna. Samtidigt är det tydligt att det inte var domhavandens och notariernas vardag som satte ramarna för tingshusets utformning utan det lilla antal dagar i månaden då förhandlingar pågick i salen. Och de arkitektoniska lösningarna, som tycktes grundade på föreställningar om (kroppslig) separation och avstånd mellan aktörerna i tingshuset, verkade heller inte omvälvande på förhållandet mellan häradshövdingens och notariernas rum. Det fortsatte att vara väsentligen sig likt men så var heller inte själva rumsordningen radikalt förändrad.

⁷³⁰ Lekander, s. 58.

Salens praktik och aktörer

Både den första och den andra bänken voro nu tätt besatta av en rörlig och nervös publik, och som en tillförlitlig mätare på det oroliga tillståndet tjänstgjorde en ljusblå emaljspottlåda, den enda livande färgklicken i denna vävnad av grått i grått. Vaktmästaren [...] hade helt nyss väsende uppmanat de närvarande sjömännen, att icke spotta på golvet, varav följde, att sjömännen som hade sina platser på den andra bänken, vredgat krävde av publiken på första bänken, att spottlådan under sina vandringar måtte få gå laget runt och icke bara hållas i rörelse framför första parkett.⁷³¹

Scenen från häradsrättens sessionssal är hämtad ur Birger Sjöbergs *Kvartetten som sprängdes* som publicerades första gången 1924 och utspelade sig någon gång i början av 1920-talet. Visserligen är det en burlesk skildring men som illustration belyser den några viktiga aspekter av dåtidens rättegångsförhållanden. Tingsdagarna var få och välbesökta, och även om tingshusen hade flyttat till staden, salarna getts en kyrklik utformning och åhörarna fått sittplatser i form av bänkrader som lätt kunde övervakas av en vaktmästare, spottades det fortfarande inomhus.⁷³² Menigheten anvisades en plats och disciplinerades av och i rummet, men den tog det samtidigt i anspråk.

Som ritual betraktat förändrades ordningen vid tinget i viss mån under seklets sista decennier. 1872 fastställdes att tingspredikan bara skulle ske en gång om året, på det första lagtima tingets första dag, men den kunde fortfarande förrättas i tingsalen om kyrkan låg för långt bort.⁷³³ Sannolikt resonerade man att häradsrätten sammanträdde så ofta att predikan vid varje tillfälle skulle vara en överdrivet from handling. Förändringen kan tyckas trivial, men den tyder på en mer pragmatisk inställning till häradsrättens sammankomster som därmed också torde ha fått en mindre högtidlig karaktär.

Tio år senare angavs i en förordning att häradsrättens ordförande i början av varje sammanträde skulle anslå en lista där "de till tinget eller sammanträdet instämnda eller uppskjutna mål äro för hvarje rättegångsdag uppförda i den ordning, i hvilken han har för afsigt att uppropa dem för handläggning."⁷³⁴ Han skulle med andra ord se till att människor

731 Sjöberg, Birger, *Kvartetten som sprängdes* En bok för alla, Stockholm 2002 (1924), s. 414.

732 Samtal och korrespondens med Eve Sassarsson, september 2005. Eve Sassarsson är son till Nils Sassarsson som var tingshusvaktmästare i Degeberga 1926-1954.

733 Kunglig Förordning 19 juli 1872.

734 Kunglig kungörelse ang. uppsproplistor vid de allmänna domstolarna, 6 oktober 1882.

400 | TINGSHUS TAR FORM *kring sekelskiftet 1900*

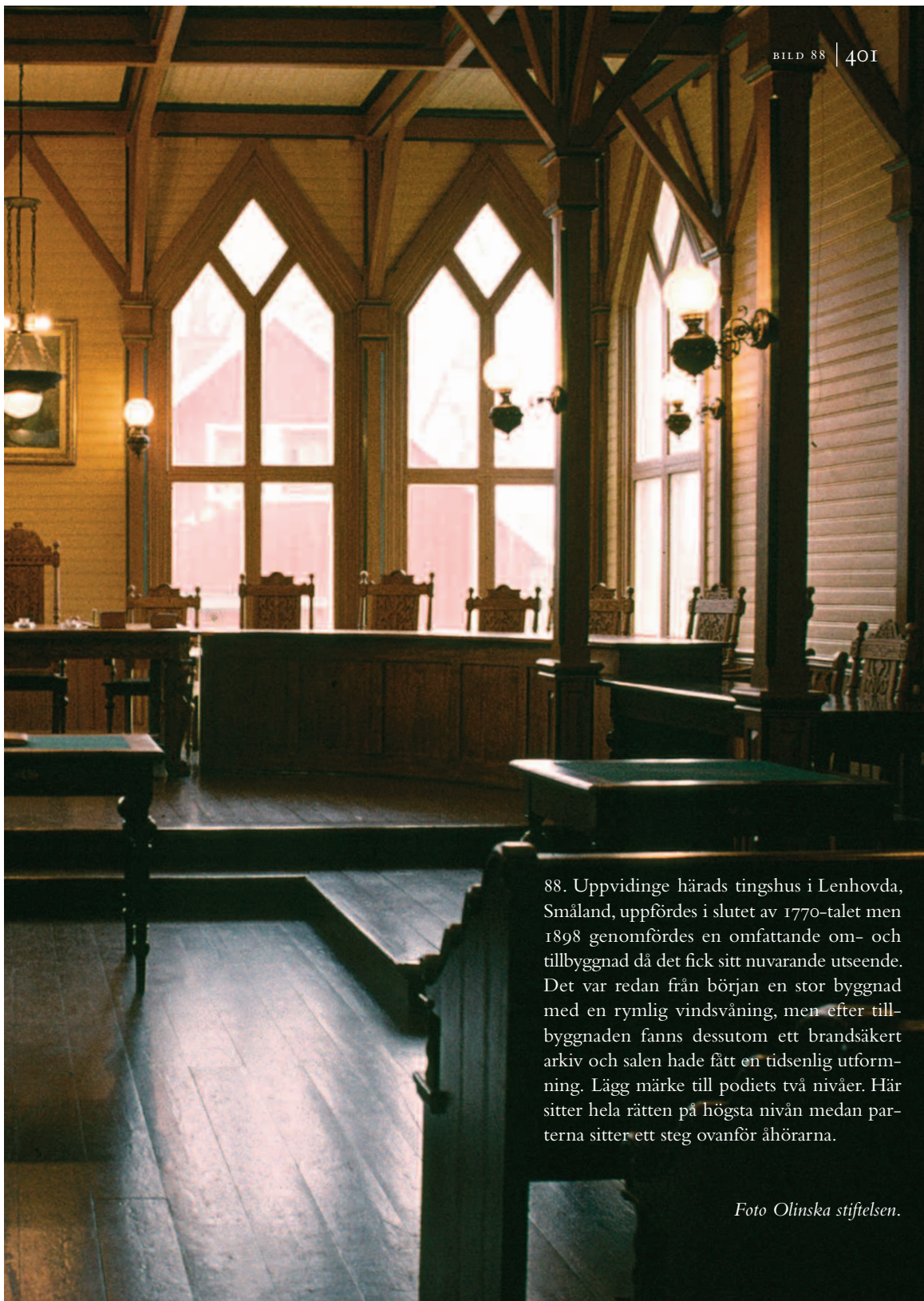

BILD 88 | 401

88. Uppvidinge härads tingshus i Lenhovda, Småland, uppfördes i slutet av 1770-talet men 1898 genomfördes en omfattande om- och tillbyggnad då det fick sitt nuvarande utseende. Det var redan från början en stor byggnad med en rymlig vindsvåning, men efter tillbyggnaden fanns dessutom ett brandsäkert arkiv och salen hade fått en tidsenlig utformning. Lägga märke till podiets två nivåer. Här sitter hela rätten på högsta nivån medan parterna sitter ett steg ovanför åhörarna.

Foto Olinska stiftelsen.

slapp stanna vid tingsplatsen i flera dagar för att invänta att deras ärende skulle tas upp. Nog fick människor fortfarande vänta, men nu fanns trots allt en ungefärlig ordning, och dessutom kunde ett kort besök i förstugan eller allmänhetens rum ge snabb överblick över det som hade inträffat eller skulle äga rum i häradet.

De rumsliga förutsättningarna för tingshållningen varierade stort från ett tingslag till ett annat. Där ett nytt hus nyligen var uppfört hade komforten förbättrats påtagligt för tingets alla aktörer. I kontrast stod de gamla tingshusen, de som härrörde från förra delen av 1800-talet eller var ännu äldre.⁷³⁵ Situationen i dessa salar liknade 1700-talets: det var dragigt och kallt, eller kvavt och dåligt ventilerat och saknades både belysning och sittplatser. Det var fortfarande vanligt att åhörarna saknade sittplatser. I tidigare nämnda referat i *Södermanlands Läns Tidning* 1880 påpekade skribenten just att menigheten, när Oppunda häradsrätt avslutade sina förhandlingar klockan 11 på kvällen, var uttröttad efter att ha åhört hela rättegången ståendes.⁷³⁶ Situationen torde ha inneburit att många av åhörarna kom och gick under förhandlingarnas gång. I en självbiografisk skildring av tiden som ung tillförordnad domhavande i Torneå domsaga i slutet av 1800-talet, beskriver Carl EM Bengtsson hur salen i tingshuset i Karesuando inte ens hade sittplatser nog för alla nämndemännen, vilket innebar att några av dem satt på golvet.⁷³⁷ Situationen kommenterade han med orden att kroppsställningen var vanlig "för lappar."⁷³⁸ Måhända var det en extrem situation, och beskrivningen tillkommen i exotismens namn, men jag nämner den ändå för att ge ytterligare en bild av hur tingsalen kunde te sig vid tidpunkten.

De stundom fältmässiga förhållandena i de gamla tingshusens salar återkom i flera skildringar från tiden och vanligast förekommande var beskrivningen av den dåliga luften. I Bygdeå tingslags kombinerade

⁷³⁵ De fysiska påfrestningar som var förknippade med tingen ägnas mycket plats i juristernas biografiska skildringar från tiden, och sammantaget ger de en bild av domarna som en (också) kroppsligen prövad yrkeskår. Även om det var berättelsernas främsta syfte, att framhäva det stora i att rättvisan skipades trots vedermödorna, ser jag ingen anledning att ifrågasätta detaljerna i de utförliga miljöbeskrivningarna.

⁷³⁶ Sturkell 1997, s. 23–32.

⁷³⁷ Karesuando var tingsställe för Enontekis tingslag som 1907 bytte namn till Karesuando tingslag.

⁷³⁸ Bengtsson, s. 129 Bengtsson hade ett kort förordnande i Torneå domsaga i mitten av 1890-talet. Att de flesta av tingslagets invånare var samisk- eller finsktalande innebar för övrigt, liksom i alla lappländska tingslag, att förhandlingarna skedde med hjälp av tolk.

tings- och skolhus i Bygdeå, Västerbotten, blev salen under vintertinget så “fylld av besökande och luften följaktligen så småningom till ytterlighet skämd” att domaren var tvungen att beordra att dörrarna öppnades trots en utetemperatur på -16 grader.⁷³⁹ I Mörarp, Skåne, blev luften i den lilla salen “fram emot sammanträdets slut fullständigt förgiftad och gick man ut ur tingsalen ett ögonblick, kunde man knappt uthärda att gå in igen”, som notarien Johannes Hellner, påpekar i sina memoarer.⁷⁴⁰ Han var, som han själv uttrycker det, “down” en lång tid efter varje ting på grund av den skämda luften. I en annan skildring, från Jämtlands östra domsaga, ägnar unge Louis Améen mycket utrymme åt att beskriva de anspråkslöst utformade salarna och deras ojämna klimat:⁷⁴¹

Jag ser mig omkring i tingsalen [Pålgård, tingsställe för Ragunda tingslag]. Det enkla träbordet med sina bänkar och sin något prydligare domarestol gör just icke något vidare monumentalt intryck. Bakom domarens plats hänger ett godtemplardokument, inramat i en med bronserade degblommor prydd ram. När det blir varmt i salen, lossna dessa blommor och dimpa i golvet. Första gången det inträffade, vändes sig härads hövdingens förvånad om och sade: Jag tror här är så varmt att själva bronzen smälter.⁷⁴²

I passusen antyder författaren att en viss monumentalitet hade varit att förvänta sig, en föreställning som jag tidigare skrev om delades av såväl städernas drätselkammare som tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer. Kommentaren över godtemplardokumentet är också intressant. Nykterhetsrörelsen var stor i Jämtland vid denna tid och det är troligt att salen användes som samlingsloge. Förutom godtemplardokumentet pryddes den dessutom av en samling napoleanska bataljbilder. Det anmärkningsvärda i sammanhanget är emellertid inte motivvalet, utan det faktum att det tycks ha saknats en tydlig föreställning om rättsalens dekorum – eller rättare sagt stred vare sig Napoleon eller godtemplarpropaganda mot den.

I de nya husen var situationen en annan. De höga salarna gav bättre luftförhållanden, de många fönstren, fotogenlamporna och senare elektriska takkronorna, gav bättre belysning, och på 1910-talet började centralvärmesystem installeras vilket gjorde inomhusklimatet jämnare än

⁷³⁹ Bengtsson, s. 150.

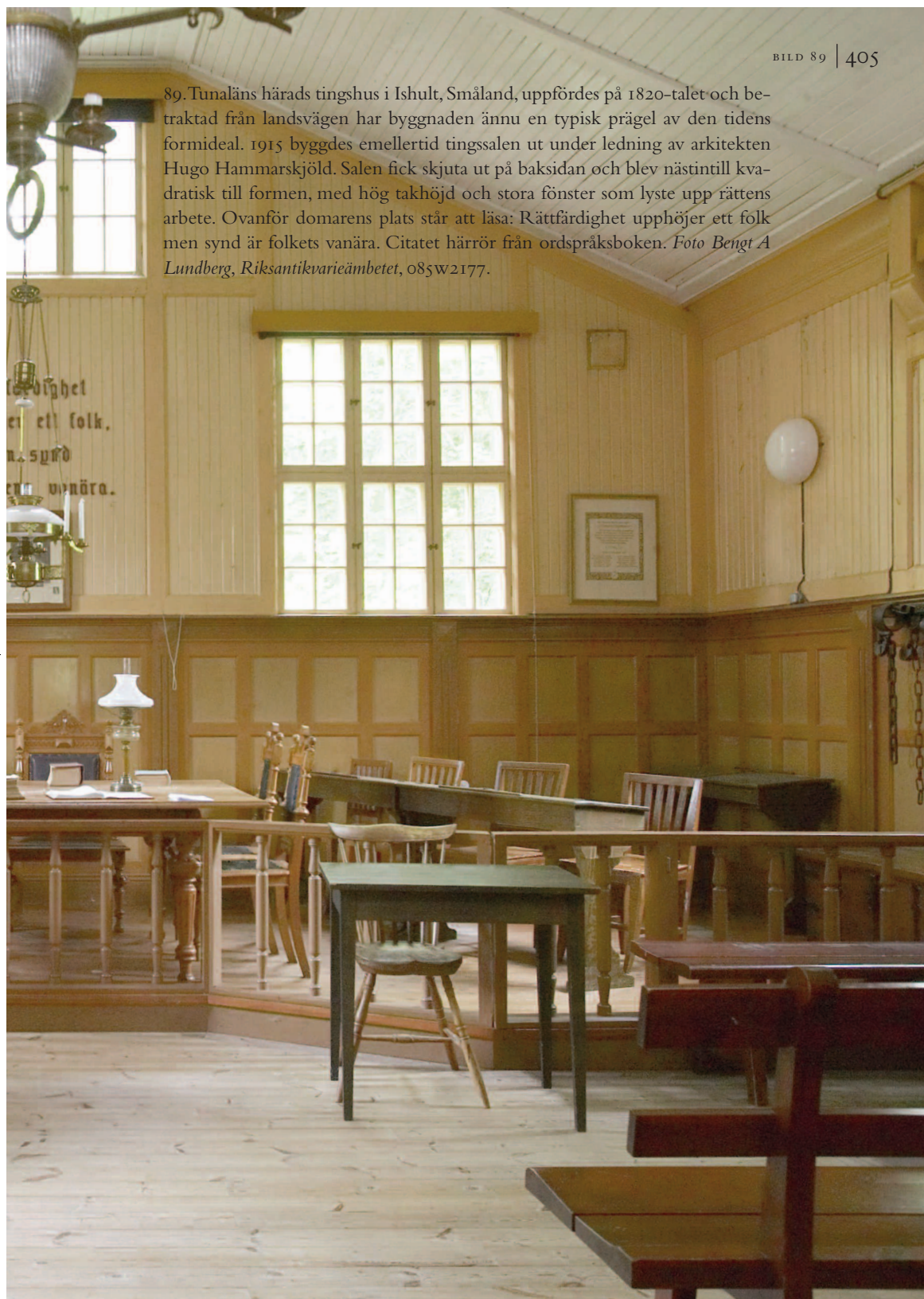
⁷⁴⁰ Hellner, s. 70.

⁷⁴¹ Ragunda tingslag lät uppföra ett tingshus vid Ragunda station 1897. Övriga tre tingslag fortsatte att hålla ting i hyrda lokaler, även efter att de sammanslagits 1906. Inte förrän 1937–38 lät man uppföra ett nytt tingshus i Östersund.

⁷⁴² Améen, s. 65–76.

89. Tunaläns härads tingshus i Ishult, Småland, uppfördes på 1820-talet och betraktad från landsvägen har byggnaden ännu en typisk prägel av den tidens formideal. 1915 byggdes emellertid tingsalen ut under ledning av arkitekten Hugo Hammarskjöld. Salen fick skjuta ut på baksidan och blev nästintill kvadratisk till formen, med hög takhöjd och stora fönster som lyste upp rättens arbete. Ovanför domarens plats står att läsa: Rättfärdighet upphöjer ett folk men synd är folkets vanära. Citatet härrör från ordspråksboken. Foto Bengt A Lundberg, Riksantikvarieämbetet, 085W2177.

i de tidigare enbart kaminuppvärmda salarna. De nya husens rumsdisposition innebar att man som tingsbesökare rörde sig utmed byggnadens mittaxel från det att man steg genom entrédörren, ibland till och med genom grinden, tills dess man satte sig på sin plats i åhörarbänken. Rumsdispositionen i kombination med den nya långsträckta formen; ingång i ena kortsidan och en tydligt påbjuden framåtrörelse, den imponerande takhöjden och ett stort korlikt podium med skrank, hade gett salarna en otvetydig prägel av kyrkorum. I många fall hade också ett stort fönsterparti inpassats i fondväggen bakom rätten, vilket innebar att man som åhörare stundom blev bländad av ljuset.

Jämfört med tidigare förhållanden innebar de nya salarnas utformning en i flera avseenden ny förhandlingsituation. Som har påpekats tidigare innebar utformningen att avståndet mellan ingången och domarens plats ökade påtagligt. I de gamla husen hade det sällan varit större än sex, sju meter, medan det i de nya rättssalarna var omkring 12–13 meter. Den fysiska distansen hade till följd att parter och åhörare hade ännu svårare än tidigare att höra vad som sades under förhandlingens gång.⁷⁴³ Vilka konsekvenser det i sin tur fick, för relationen mellan förhandlingens parter, och mellan parterna och åhörarna, är svårare att fastslå. Om domaren krävde att rättsförhandlingen skulle kunna höras av samtliga i salen bör utsagor och vittnesmål i många fall ha varit besvärande för de inblandade, som tvingades ropa ut sina ibland plågsamma upplevelser. Om domaren inte var lika krävande kom förhandlingen å andra sidan att försiggå mellan aktörerna längst fram i salen, varvid nämnd och menighet riskerade att bara höra ett mummel. Om ett syfte med de nya salarna var distansering och anonymisering kan effekten på sätt och vis ha blivit den motsatta – förhandlingens aktörer slöt sig samman i en liten del av den mycket stora salen, medan åhörarna blev de som fick erfara effekterna av de nya måtten.

I de nya husen hade åhörarna sittplatser, vanligtvis långbänkar med utformning som överensstämde med rättens möbler. Från det höga och väl tilltagna podiet kunde domaren och nämnden överblicka menigheten, och även om nämndemännen fortfarande satt på hårda pinnstolar, hade hela rätten fått större utrymme innanför skranket. Någon plats vid samma bord som domaren fick inte nämndemännen förrän efter nästa ny- och ombyggnadsperiod på 1950-talet, då tingshusbyggnadsskyldige ofta passade på att byta ut hela möblemanget i salen.

⁷⁴³ Om svårigheterna att höra, se Sturkell 1997.

Som jag skrev i tidigare kapitel varierade möbleringen från ett tingshus till ett annat och det som avgjorde hur människor rörde sig i rättssalen tycks i slutändan ha varit domhavanden. Huvudprincipen, som likväl var den samma oavsett möbleringsplan, innebar att salen var delad i tre områden avsedda för tre grupper av aktörer: rätten, parterna respektive åhörarna. Beroende på salens utformning stod parter och vittnen på eller nedanför podiet, innanför eller framför skranket. Möbleringen som den i Leksands tingssal innebar att man som ledamot av rätten stannade bakom det skrank som det täckta bordet bildade, men att man likväl befann sig på samma podium som parter och vittnen. I denna sal fanns ingen avskränkning vid podiets front mot åhörarna.

I det gamla tingshuset, som hade byggts till så sent som 1900, hade skranket inhägnat platsen där rättegången utspelade sig, det vill säga både rättens och parternas utrymme. Där hade emellertid nämnden suttit på ett podium medan den som talade inför rätten stod nedanför, framför ett långt tvärställt bord som fungerade som skärm mellan den talande och domarbordet. I salar som de i Vara eller Tidaholm, fanns förutom de bord som ledamöterna satt vid, inget som inhägnade eller avskärmade dem från parterna när dessa steg upp på podiet för att tala. I Tidaholm, där skranket öppnade sig just framför domarsätet, framstod podiet som en upplyst skådeplats, som om rättens alla deltagare uppträdde på samma scen. Jämfört med de typiserade förhållanden som kom att råda i de nya tingshusen på 1950- och 1960-talen, innebar situationen kring sekelskiftet 1900 att det fanns en stor variation i sättet att ordna salarna. Det var som om vare sig arkitekter eller tingshusstyrelser visste hur man skulle röra sig i rättens nya rum.

Parterna disponerade flyttbara bord som i regel var placerade vid salens långsidor och inte sällan på själva podiet som då var mycket stort. När man skulle tala inför rätten trädde man precis som tidigare fram och närmade sig domaren, man stod som häradshövdingen Harald Wullt uttryckte det “på estraden, framför domarbordet.”⁷⁴⁴ Och självfallet stod man upp inför rätten, även vittnet. Den som skulle svära eden gjorde det med “hand å bok”, med handen eller några fingrar på bibeln som låg uppslagen framför domaren. Med tanke på den diskussion om muntlighet som senare kom att föras, och som handlade om behovet att

⁷⁴⁴ RA, Byggnadsstyrelsens arkiv (BA), U-byrån, Korrespondens ang, landsortsärenden före 1936, Skrivelse från häradshövdingen Harald Wullt till byggnadsstyrelsen 17 mars 1929.

90. Tingsalen i Västerås med rätten i sina stolar, året var 1900. Framför domarsätet låg bibeln uppslagen, men den som skulle svära eden hade hela golvet framför sig innan hon eller han nådde fram. Lägg också märke till högtidsklädseln: frackarna, stjärkragarna och de nyborstade slagen. Foto *Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Västerås tingsrätt, uppgift om fotograf saknas*.

upprätta ett visst avstånd mellan domaren och den som talade för att få dem att tala högre, hände det troligtvis att hon eller han kom att stå kvar på samma plats – tätt intill domarbordet.⁷⁴⁵

Dagspressen rapporterade vid den här tiden regelbundet från tingen och vad beträffar tingshusen följde de vanligtvis planering, byggprocess och invigning med stort intresse. I *Norrköpings Tidningar* 1904 skildrades ingående hur Bråbygdens nya tingshus i Norrköping var utformat och i synnerhet salen. Intressant i sammanhanget är att den kritiske jour-

⁷⁴⁵ 1734 års lag RB, Kap 17, 16§

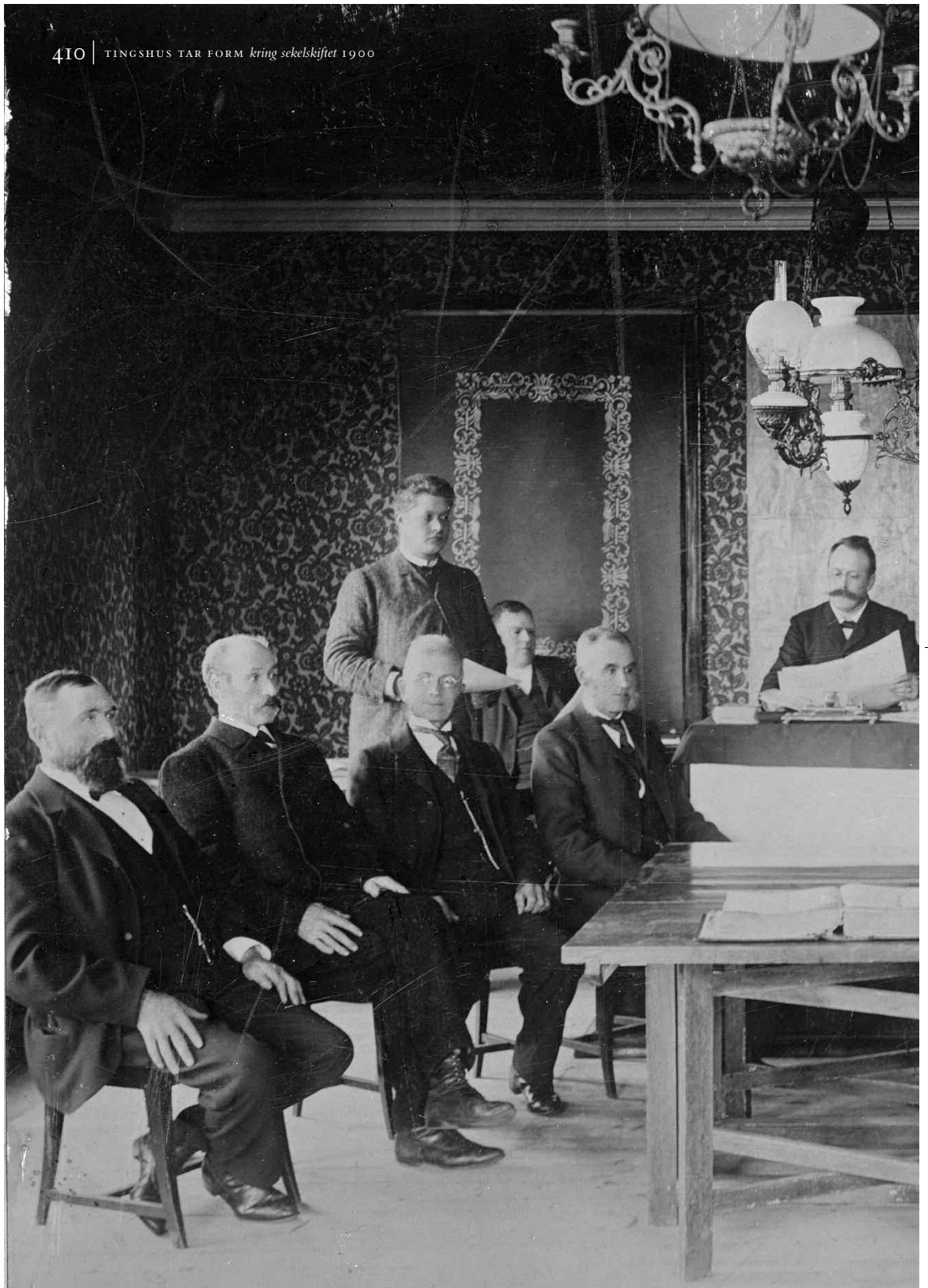

91. Tingsalen i Skellefteå gamla tingshus från 1896 användes fram till 1958 när det nya huset stod färdigt. Bland personerna på bilden, som togs omkring 1930, finns vice härads- hövdingen och sannolikt kansliets övriga personal. De verkar uttröttade, kanske hade tinget just avslutats? Männen längst bak i bilden hänger över skranket och på bordet står flaskor och andra föremål huller om buller. Foto Skellefteå museum, 1930, C 07407.

nalisten uppehöll sig vid, och tycktes förbryllas över, var salens aktörer skulle befinna sig under förhandlingarnas gång:

Tingsalen, som har särskild ingång från Södra Kyrkogatan, innanför hvilken ingång ligger ett stort väntrum för parter, verkar i all sin storhet tämligen liten. Ungefär en tredjedel af salen är nämligen disponerad af rätten. Denna del, som är något upphöjd, skiljes af ett med en hylla försedt räck från den öfriga delen af salen. Nedanför rättens estrad är en annan plats in-skrankad. Den är afsedd för åklagare, advokater och referenter, ty dessa sist-nämnda lära icke komma att finna sig i att sitta uppe på läktaren under ta- ket, där de svårigen kunna höra och där luften blir förskämd: Sälunda åter-

410 | TINGSHUS TAR FORM *kring sekelskiftet 1900*

92. Då och då kring sekelskiftet 1900 var byn Edsåker, Medelpad, tingsställe för Ljustorps tingslag, vilket bestod av socknarna Tynderö, Hässjö och Ljustorp. Här ser vi häradsrätten sammanträffa 1905. Bibeln, eller om det är lagboken, är ordentligen uppslagen men de rumsliga förhållandena verkar enkla och nämndemännen tycks knappt få plats på de små pinnstolarna. Foto Ljustorps hembygdsförening, bildnr 11010.

står blott ungefär en tredjedel af salen åt parterna, hvilka alltså icke få stort bättre plats än i gamla tingslokalen. Åhörarne få väl sitta på läktaren och använda det intilliggande skrifrummet till väntrum.⁷⁴⁶

Att rätten förfogade över så mycket som en tredjedel av salens yta ansåg han som anmärkningsvärt mycket, och något som fick allvarliga konsekvenser för nyttjandet i övrigt eftersom de andra aktörernas utrymme begränsades. Som journalist och rättegångsreporter var han framför allt missnöjd med att pressen, referenterna, riskerade att förpassas till läktaren varifrån de inte kunde höra vad som sades, än mindre referera det i tidningen. Viktigast är emellertid hans beskrivning av parternas plats som en annan del av rummet än den där åklagare och eventuella advokater förväntades uppehålla sig. Parterna förväntades sitta i den del av salen som jag istället skulle ha beskrivit som åhörarnas, och där skulle därför inga åhörare vara – de skulle inte (behöva) beblanda sig. Ordningen var som jag skrev tidigare inkvisitorisk med ackusatoriska inslag, och det innebar en annan roll för parterna än den vi är vana vid. De uppmanades visserligen att stiga fram och tala inför rätten, men åklagaren och den eventuella advokaten var långt mer passiva än dagens ombud. Det var ordföranden som ställde frågorna, och drev förhandlingen framåt. Salen var i den meningen hans; han ägde förhandlingen.

En annan intressant detalj är att utrymmet nedanför rätten, åklagarens, advokatens (och referenternas) plats, framställdes som inhägnat. I min tolkning var *rätten* avskild från övriga aktörer med ett skrank, och åhörarna från parterna med ett annat, medan rummet däremellan framstod som en öppen spelplan. Journalistens skildring av detta utrymme som en sluten skådeplats verkar emellertid peka på en glidning i perspektiv. Om vi tänker oss det inkvisitoriska förfarandet som en uppvisning inför kritisk publik, medan det ackusatoriska är en match mellan jämbördiga parter kan inte rummet beskrivas på samma sätt. Det förstnämnda förfarandets rum, det inkvisitoriska och inhägnade, skall exponeras för sin publik, medan det sistnämnda, ackusatoriska och öppna, skall lämnas åt parterna att disponera. Utan att dra alltför långtgående slutsatser kan konstateras att utformningen av salen i Bråbygdens tingshus i Norrköping uppenbarligen var utformat för och också förväntades fördela aktörerna i rummet, anvisa dem särskilda platser och inrätta dem i särskilda relationer. Det märkliga är att förändringen mot ett ackusatoriskt förfarande, som vid den här tiden redan hade inletts, skedde samtidigt

⁷⁴⁶ *Norrköpings Tidningar* 1904-08-17.

som rummet blev allt mer differentierat. Jag vill gärna återkomma till frågan huruvida det finns ett samband mellan dessa rörelser. Slutligen kan vi notera att tingsförhandlingarna var så till den grad förknippade med dålig luft att också den nya, luftiga salen förväntades präglas av samma unkenhet.

Bostaden tingshuset

Förutom de utrymmen som hörde till tingshållningen: salen, rummen för häradshövding och tingsnotarie, häradshäktet med två celler och bostadsrum och kök för fångvaktaren, fanns i Malungs tingslags tingshus i Grimsåker, Dalarna, lokaler som hyrdes av Västerdalarnes Telefonaktiebolag, dessutom inrymdes en fotoateljé och ytterligare en bostadslägenhet om tre rum som på 1880-talet beboddes av en skräddare och hans familj.⁷⁴⁷ När tingshuset inte användes av häradsrätten fungerade den också som sockenstuga, för mantalsskrivningar och "andra dylika förrättningar" och dessutom som lokal för ortens konfirmandundervisning. Tingshållningen dominerade inte vardagslivet i Malungs tingshus, som hade uppförts i slutet av 1860-talet, och precis som i Leksands gamla tingshus framstod sannolikt hyresintäkterna som viktigare för tingshusbyggnadsskyldige i detta tingslag, än att skapa en byggnad som vördades för sin domstolsfunktion. Vördnad för institutionen kan förvisso ha funnits där, men den satt förmodligen inte i byggnaden. Kanske kom den till uttryck i det att nyttjandet följde överenskomna regler som varierade *över tid*; när ting hölls sprang inte skrädarens barn sprang i trapporna, arbetet i fotoateljén skedde i det tysta etc.

Många tingshus i slutet av 1800-talet inrymde fortfarande en mängd olika aktiviteter och även om domstolsfunktionen renodlades i de nya husen, fortsatte även dessa byggnaderna att befolkas av människor som hade litet med rättsskipningen att göra: barnjungfrur, hushållerskor, hyresgäster och inte minst häradshövdingens och tingshusvaktmästarens familjemedlemmar. Som kombinerade bostads- och tingshus kom de nya tingshusen att utgöra mer eller mindre fulländade mikrokosmos med invånare ur alla samhällsklasser och av alla åldrar representerade.

Häradshövdingens våning

Häradshövdingarna var bland de första statstjänstemännen att bli av

⁷⁴⁷ NLBb, samt Olof Hampus text 'Rättsväsendet' i Veirulf, Olle (red.), *Malung: ur en sockens historia*. D. 4, Malungs kommun, Malung, 1977, s. 172.

med sin boställesförmån vilket skedde genom ett cirkulär 1874.⁷⁴⁸ De anslagna boställena skulle vara indragna till statsverket senast 1876 och häradshövdingarna fick därefter ordna med boendet på egen hand. Anställda vid järnvägen, fängelser och ett litet antal högt uppsatta personer inom statlig förvaltning behöll sina boställen långt in på 1900-talet, men de flesta yrkesgrupper förlorade dem i slutet av 1800-talet. Dels ansågs att innehavarna tvingades satsa alltför stor del av sin tid, kraft och sina medel på att underhålla byggnaderna, dels försatte de täta bytena av innehavare gårdarna i dåligt skick. Därutöver varierade boställena så mycket i standard och form, att ojämlikheterna statstjänstemännen emellan ansågs för stora.⁷⁴⁹

När häradshövdingarna därmed stod utan boställe, men fortfarande med skyldigheten att upplåta plats för kansliarbetet, tycks de flesta ha valt att bosätta sig i domsagans största stad. Omkring en femtedel av de tingslag som byggde ett nytt tingshus vid tiden valde att låta inreda en våning åt häradshövdingen i själva tingshuset, och kom därigenom att agera hyresvärd åt sin egen domare. Ofta var häradshövdingen emellertid ledamot i den styrelse som hade tingshusbyggnadsskyldiges uppdrag att sköta planeringen och förvaltningen av tingshuset, och inte sällan initierade han själva ny- eller tillbygget och följde byggnationen med stort, även privat, intresse. Relationen mellan honom och tingshusbyggnadsskyldige framstår inte som den mellan hyresgäst och hyresvärd, snarare beskrevs bostadsfrågan i de sammanhang där häradshövdingen erbjöds en våning som en lämplig lösning som gagnade båda parter. Från häradshövdingens horisont var det praktiskt att bo nära arbetet, och karriärens krav på flyttbarhet var också ett gott skäl att hellre hyra än köpa.

Varför så få tingshus trots allt försågs med en bostadvåning för häradshövdingen tycks främst ha handlat om att domhavanden inte var redo att bosätta sig på tingsstället, som trots järnvägsdragning och nybliven status som municipalsamhälle eller köping fortfarande hade en lantlig karaktär. I biografien om Karl Schlyter, som var jurist, justitieminister, hovrättspresident mm under första hälften av 1900-talet, skrev

⁷⁴⁸ Kungl. Cirkulär 5.6.1874. I cirkuläret preciseras att tingslaget förbehålles rätten att, mot avgift, använda det gamla boställets mark till tingsplats eller bostadslägenhet för domaren (§1).

⁷⁴⁹ Westerhult samt *Nordisk Familjebok*, 1800-talsutgåvan, rubrik "Boställen" av FA Andersson, kammarråd, Carl v Westman, häradshövding och CAT Björkman, generaldirektör och chef för skogsstyrelsen.

rättshistorikern Jan-Olof Sundell att en häradshövding på 1920-talet "tillhörde den absoluta gräddan av inkomsttagare inom den offentliga sektorn" och när Schlyter slutade verka som häradshövding för att tillträda som hovrättspresident, minskade hans inkomst med drygt 40%.⁷⁵⁰ Häradshövdingen hade tvivelsutan position som en av samhällets mest vävlönade och genom sitt ämbete mest ansedda män, och därför är det inte konstigt att frågan om hans bostadsort ofta kom att handla om social status och de mindre samhällenas begränsade möjligheter att erbjuda den borgerliga livsstil han krävde eller var van att föra. Carl-Edvard Sturkells påpekande att "ingen häradshövding med självaktning kunde bo i Katrineholm. Där saknades allt utom kommunikationer", kan framstå som raljant, men stämmer sannolikt väl med juristernas syn på situationen i början av seklet.⁷⁵¹ Katrineholm, som Moholm, Häljebol, Krylbo eller Hässleholm stod för det provinsiella. Tingshusbyggnadsskyldige i många tingslag var också vana vid att häradshövdingen och kansliet befanns på annan ort än själva tingsstället, och ansåg det sannolikt rimligt att samma förhållanden skulle fortgå även efter att man hade uppfört ett nytt tingshus. Som jag redan har redogjort för ålåg det dessutom, formellt sett, häradshövdingen och inte tingshusbyggnadsskyldige att hålla med kansli; de byggnadsskyldiga häradsborna behövde inte bekymra sig för dessa lokaler, eller för arkivet.

Förutom utrymmet för tingssalens vanligtvis dubbla takhöjd, sträckte sig häradshövdingens bostadsvåning över tingshusets hela andra våning, och som jag redogjorde för i tidigare kapitel fick den i regel formen och funktionerna av en väl tilltagen borgerlig våning, sju eller åtta rum förutom kök, hall och serveringsrum, med huvudentré och separat köksingång. Vanligtvis fanns ytterligare rum på vinden som var avsedda för barnjungfrur och/eller hushållerskan. Vad beträffar relationen mellan häradshövdingens och vaktmästarens bostäder kan sägas att det bara förekommer ett fåtal tingsmiljöer där häradshövding- och vaktmästarfamilj levde under samma tak.⁷⁵² Den generella regeln var att om doma-

⁷⁵⁰ Sundell, Jan-Olof, *Karl Schlyter: en biografi*, Norstedts juridik, Stockholm 1998.

⁷⁵¹ Sturkell 2009.

⁷⁵² Kinnefjärdings, Kinnes och Källands tingslags hus i Lidköping (1903), Hammarkinds härads och Stegeborgs skärgårds tingshus i Söderköping, Hovas och Hasslerörs tingslag tingshus i Mariestad och Aspelands och Handbörds häraders tingshus i Högsby (Småland). Huset i Högsby hade häkten i källaren, kansli, sal och vaktmästarbostad i bottenvåningen, häradshövdingebostad på andra våning och övernattnings- och bostadsrum för nämnd och notarier på tredje! I tingshuset i Lidköping,

ren bodde i tingshuset, hade vaktmästaren sin bostad i en separat byggnad, men om han hade en egen bostad utanför tingsmiljön bodde vaktmästarfamiljen i tingshuset.⁷⁵³ Vad det innebar för övriga aktörer i tingshuset, att häradshövdingen och hans familj bodde där, skall jag återkomma till men frågan kan aldrig till fullo kan besvaras. Tidigare hade alla varit tillfälliga besökare i tingshuset, men nu inrättades häradsrätten inte bara som en institution utan som en plats till vilken flera av aktörerna på mer än ett sätt hade givet företräde, i synnerhet domaren. Om kortspelandet var ett exempel på 1800-talsjuristernas självklara ianspråkstagande av rummet, torde häradshövdingefamiljens krokettspel och kaffedrickande i tingshusträdgården ha gjort sekelskiftets tingsmiljö till deras territorium.

Häradstjänaren tingshusvaktmästare

Det sena 1800-talet var de nya institutionernas era och förutom själva verksamheten skulle de stora byggnaderna underhållas, värmas upp och städas.⁷⁵⁴ Det utförde en kader av vaktmästare som dessutom bodde i husen, inte sällan med sina familjer. Så var också fallet med tingshusen som efter 1880 alltid försågs med en vaktmästarbostad. Så kallade häradstjänare hade förekommit sedan 1700-talet, anlätade av häradsborna för att utföra underhåll på tingshuset och framför allt löpande sysslor vid tingen såsom att hugga och bära in ved, elda och städa. Häradstjänaren hade ofta ansvarat för häktet och i de fall han hade fungerat som fjärdingsman, vilket oftast tycks ha varit fallet, hade han bistått länsman i dennes arbete. Häradstjänaren var en helt och hållet lokal angelägenhet, det vill säga kronan lade sig inte i hur eller vem som skötte sysslorna och troligen löste häraderna frågan på varierande sätt.

Under 1800-talet ersattes titeln häradstjänare successivt av tingshusvaktmästare och vid slutet av seklet var den nya titeln mer eller mindre etablerad. Det var inte bara beteckningen som var ny, arbetsuppgifterna och vardagen förändrades också vid denna tid, vilket hade att göra med villkoren vid häradsrätterna. I *Nordisk Familjebok*, definierades vaktmäs-

fanns på andra våningen domhavandens åtta rum, hall, kök, serveringsrum, badrum och toalett. På tredje våningen fanns två rum och kök för häradstjänare, ett reservrum samt vindar. I källaren tvättstuga, strykrum, tre hushållskällare och två vedkällare.

753 Undantag i Råda 1889, Ljungby 1901 och Degeberga 1892 där vaktmästaren, trots att häradshövdingen inte bor i huset, har sin bostad i en separat byggnad.

754 I Andersson & Bedoire omnämns vaktmästarens insatser i bankbyggnaden, och hans bostad syns också i ritningarna, se bland annat s. 60.

tare som en "tjänare vid domstol, ämbetsverk, annan offentlig inrättning eller enskildt företag mm, hvilkens syssla är att ha vakt och vård om rummet, visa besökande till rätta, förmedla öfverlämnandet af handlingar, uträtta ärenden mm. [...]".⁷⁵⁵ Vaktmästaren hade blivit en del av ämbetsverkets maskineri; han skulle visa till rätta, hålla rätt på, rätta till och inte minst tillrättavisa. Dessa var funktioner som närmade sig ordningsmannens.

I Ernst Leches skildring av Leksands tingslag finns en episod från 1880-talet som visar på de nya förhållandena.⁷⁵⁶ I Leksand hade fjäringsmannen sedan länge skött vaktmästaruppgifterna utan särskild ersättning från tingslaget, men vid denna tid uttryckte han sitt missnöje med situationen. Häradshövdingen tillfrågade då tingshusbyggnadsskyldige om anslag till en särskild tingshusvaktmästartjänst med argumentet att förutom tjänstgöring vid tingen efterfrågades andra tjänster såsom städning och eldning i arkivet. Efter visst motstånd från ombuden anslogs till slut medel, och som i många andra tingslag var det också fortsättningsvis en polisman som kom att inneha befattning som tingshusvaktmästare, med fri bostad och ved som förmåner.

De första tingshusen med tillhörande vaktmästarbostad byggdes på 1870-talet och vid sekelskiftet 1900 försågs i stort sett samtliga hus med särskild bostad för vaktmästaren.⁷⁵⁷ Vaktmästarsysslan reglerades inte i lag och det fanns inga andra direktiv i bakgrunden. Fördelarna med att ha vaktmästaren boende i huset var emellertid uppenbara. Därmed kunde underhållet och uppvärmningen av tingshuset övervakas och ske löpande, vilket framför allt var viktigt i de byggnader som inrymde ett domsagokansli. På tingsställena arvoderades istället en person för att precis som tidigare, sätta tingshuset i skick inför tingen. Louis Améen beskriver i sina memoarer hur det var att vakna upp i Bergvallsgården i Pålgård, Ragunda socken, där tingen hölls under hans notariatid: "Här i Ragunda vaknar man förskräckt och tror att en häst kommit in i rummet. Det befinnes vara tingsvaktmästaren, den gamle soldaten Gylfe, som försiktigt smugit sig in för att göra upp morgonbrasan."⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ *Nordisk Familjebok* 1921 under 'vaktmästare'

⁷⁵⁶ Leche, s. 65-66.

⁷⁵⁷ Det första tingshuset med tillhörande tingsvaktmästarbostad uppfördes 1879 av tingshusbyggnadsskyldige i Finspånge läns härads domsaga (tre tingslag). Tingshuset ligger i Hällestad utanför Finspånge och förutom huvudbyggnaden finns två flyglar, den ena med häkte och den andra med vaktmästarbostad.

⁷⁵⁸ Améen, s. 65-76.

Det förekom heller inga centralt formulerade direktiv för vem som kunde inneha tjänsten, men som i Ragunda tycks den ofta ha tillfallit en person med polis- eller militär bakgrund. Det finns också exempel på kvinnor som innehade posten men utan att ha granskat samtliga vaktmästare vill jag påstå att det inte var vanligt.⁷⁵⁹ Tingshusvaktmästarens fru var dock en viktig person i sammanhanget; hon ansvarade för flera av de uppgifter vaktmästaren hade på sitt bord även om hon inte anställdes eller avlönades.⁷⁶⁰ Ibland fick hon fortsätta som vaktmästare efter det att maken hade avlidit och övertog då hans lön och samtliga sysslor. Vad beträffar arbetsuppgifterna som det sena 1800-talets vaktmästare hade att utföra handlade det om likartade uppgifter som tidigare häradstjänarna hade haft, i huvudsak ved, eldning och städning i både tingshus och häkte (som ibland var beläget i en separat byggnad). Därutöver hade tillkommit tvätt och mangling av sängkläder till rätten och skötsel av den stora tingshusträdgården. Slutligen ansvarade vaktmästaren också för alla nycklar och lås, han släppte in åhörarna i tingsalen, ledsagade vittnen och häktade och bistod rätten med praktisk hjälp exempelvis med handlingar och bevis. Hans viktigaste uppdrag, som också uttrycktes i *Nordisk Familjebok*, var emellertid ordningen i rummet och att människor betedde sig passande i domstolens lokaler.

Uppgifter från sent 1800-tal visar att det ännu vid den tiden förekom att tingsvaktmästaren arvoderades en mindre summa och brukade en liten jordlott vid sidan om sitt uppdrag, medan han på 1920- och 30-talen erhöll en regelrätt lön och tilläts odla grönsaker och potatis i tingshusträdgården. Övergången till en lönebaserad ekonomi gick gradvis och omfattade alla offentliga ämbeten och poster. Det är rimligt att anta att det fanns en viss korrelation mellan tingshusets byggår och lokalisering, och vaktmästarens jordbruksaktivitet. Vid tingshuset i Degeberga, Skåne, som uppfördes 1892 mitt i jordbruksbygden, var det självklart att vaktmästaren höll sig med gris och åker ända in på 1920-talet, men han

⁷⁵⁹ Minnesskriften *Sveriges vaktmästare* som publicerades 1946 hade till syfte att "stärka samhörighetskänslan mellan vaktmästare av olika slag" (ur inledningen). Wastenson A., Lindsoug, Lennart och Olsson, Wilh., (red.), *Sveriges vaktmästare*, Förlaget Rebo, Malmö, 1946. Skriften inkluderar förteckningar över vaktmästare, däribland 29 tingshusvaktmästare. De vaktmästare vars verksamhet jag har valt att återge, finns dock inte med i förteckningarna, däremot tre kvinnliga.

⁷⁶⁰ Det är möjligt att samma villkor även gällde tidigare, att häradstjänarnas fruar utförde arbetsuppgifter som mannen inte hann eller ansågs lämplig att utföra.

uppbar lika självklart en lön, särskilt som han också fungerade som fjärdingsman.⁷⁶¹

Att sambanden mellan tingshusets rumsliga organisation och dess sociala territorier var komplexa blir extra tydligt när tingshusvaktmästaren och hans familj tar plats i källorna. Verksamheterna som rymdes i tingshusen försiggick samtidigt men måste ändå med nödvändighet beskrivas var för sig, och därför uppfattas de som om de ägde rum vid olika tidpunkter.

Tingshusvaktmästaren i Degeberga Appropriation och överträdelser

1892, samma år som Gärds och Albo häraders nya tingshus stod klart i Degeberga, Skåne, flyttade den första tingshusvaktmästaren in i den nybyggda vaktmästarbostaden, som låg i en separat byggnad ett tiotal meter från tingshusets östra gavel. Här var det aldrig tal om att uppföra en bostadsvåning åt häradshövdingen. Ingen gjorde sig föreställningen att han skulle vilja bosätta sig i den lilla byn och diskussionerna som hade föregått tingshusbygget hade istället handlat om vaktmästarbostaden och huruvida den skulle placeras på tingshusets vind, i källaren eller i en intilliggande byggnad. I Hörby, tre mil längre västerut, hade man några år tidigare uppfört ett tingshus där vaktmästarens lägenhet inreddes i källarvåningen. Vanligare var emellertid att han bodde på andra våning eller på vinden.

Av en notis i *Kristianstadsbladet* 30 september 1891 framgår att det hade funnits en tingshusvaktmästare vid det tidigare tingshuset i Tings-Nöbbelöv och att han, som pension, fick äga den stuga han bodde i och den däromkring liggande jordbiten. Den förste vaktmästaren som anställdes i Degeberga hade en lön på 300 kronor/år utöver fri bostad och med all sannolikhet förfogade han, liksom sina efterföljare, över ett stycke mark där han kunde odla och hålla sig med gris.⁷⁶² 1926 anställdes en ny vaktmästare, Nils Sassarsson, som den tredje i raden, och han flyttade till tjänstebostaden med hustru och sex barn.⁷⁶³

Huset familjen flyttade till var liksom tingshuset en gul tegelbyggnad uppförd i en våning på en hög naturstensockel.⁷⁶⁴ Det var litet till vo-

⁷⁶¹ Sassarsson.

⁷⁶² Swenson, Karin & Swenson, Bo, *Minnen från Degeberga*. D. 1, Ultima Thule, Degeberga, 1998, s. 116-130.

⁷⁶³ Sassarsson.

⁷⁶⁴ Tyvärr saknas ritningar och uppmättningsritningar av vaktmästarbostaden. Enligt

lymen men hade proportioner och en utformning som var stämde överens med tingshusets, och trots sin obetydliga storlek gjorde det anspråk på viss monumentalitet. Höga, rundbågiga fönster öppnade sig i alla väderstreck, huvudentrén vette åt väster mot tingshusets gavel och på taknocken, vid gaveln mot den stora platsen, hängde tingsklockan som ringdes i vid ting och eldsvåda. Det var vaktmästarens uppgift att ringa; tre minuter skulle tinget ringas in och lika länge när förhandlingarna var över.⁷⁶⁵ Vaktmästaren var också fjärdingsman och hans kontor i det lilla huset nåddes via huvudingången på framsidan, den som hans barn kallade finingången. Därifrån kom man också till den smala korridoren med dörrar till två häktesceller. Vaktmästarfamiljens entré låg på baksidan där det fanns en veranda som löpte utefter husets långsida. Entrén ledde in i köket med den stora bakugnen och intill det låg de två små rummen. Till bostaden hörde ett uthus med svinstia, tvättstuga och torvströtoalletter och på baksidan fanns en pissoar som nyttjades både av tings- och marknadsbesökare. Häradshövdingen hade emellertid en egen torvströtoallett i anslutning till sitt rum.⁷⁶⁶

För tingsvaktmästarens barn var det självklart att bistå föräldrarna i arbetet med tingshusets, häktets och trädgårdens skötsel.⁷⁶⁷ Häradsrättens återkommande sammanträden styrde familjens vardagsrutiner, dels själva tingen som vanligtvis innebar bråda dagar, dels mellan tingen då sysslorna hade karaktären av antingen förberedelse eller efterarbete. Tingshuset var en stor byggnad uppförd i slänten mellan järnvägsstationen i norr och byn och kyrkan i söder. Framför huset öppnade sig en sandplan där det hölls marknad och hästpremieringar som fjärdingsmannen och tingshusvaktmästaren också övervakade, och där det fanns en vattenpump som förbiresande använde för att vattna sina hästar.⁷⁶⁸ På den södra sidan, mot kyrkogården, låg trädgården och i dess nordöstra hörn

Kristianstad kommuns bygglovarkiv, som vid inkorporeringen av Degeberga landskommun 1971 övertog samtliga handlingar, finns inga spår av byggnaden i arkiven. Enligt Bo Swenson, boende i Degeberga och författare till ovan nämnda bok, har huset genomgått drastiska förändringar vid flera tillfällen sedan Edith Sassarsson flyttade från bostaden. Idag är det Lions som förfogar över det.

⁷⁶⁵ Swenson & Swenson, s. 116.

⁷⁶⁶ Swenson & Swenson 1998, s. 124, enligt författarnas intervju med Anders Sassarsson, bror till Eve.

⁷⁶⁷ Sassarsson.

⁷⁶⁸ Swenson & Swenson 1998, s. 146. Från slutet av 1920-talet organiserade och drev Nils Sassarsson marknaden i samarbete med Gärds och Albo tingshusbyggnadsskyldige.

93. Tingshusvaktmästarbostaden i Degeberga var också ett slags institutionsbyggnad eftersom fjärdingsmannen, tillika tingshusvaktmästaren, hade sin expedition i huset. Lägga märket till häktescellernas delvis igensatta fönster på gaveln. Foto Olinska stiftelsen.

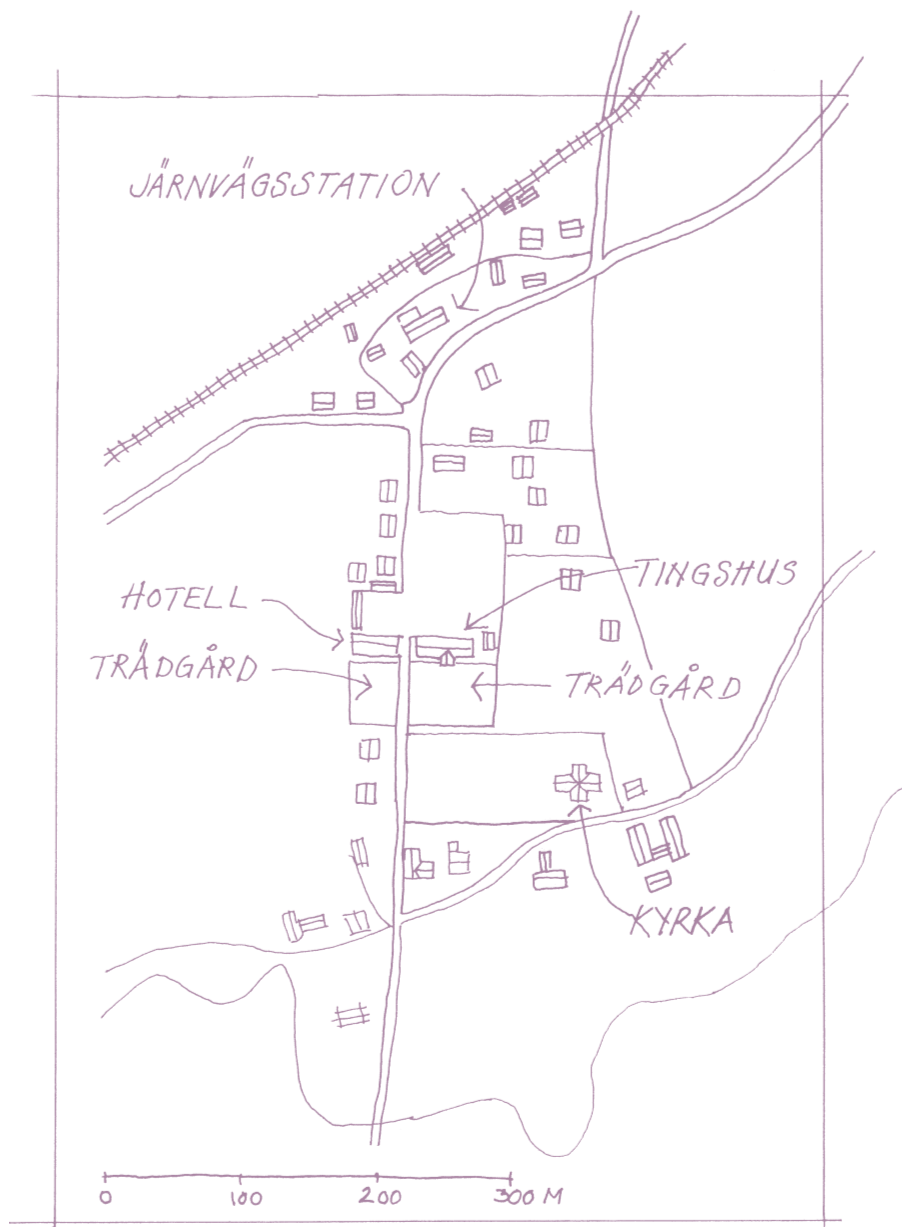
vaktmästarbostaden, pissoaren, och uthuset med tvättstuga och svinstia. Tingshusets huvudingång låg mitt på den norra fasaden, och genom entrén nådde man vestibulen som var byggnadens nod. Vid sidan om dörrarna som ledde vidare in i tingssalen stod två höga trälårar som vaktmästarens söner hade till uppgift att fylla med ved och koks. Veden fraktades till platsen och staplades utanför vaktmästarbostaden, och när den hade torkat körde barnen den på skottkärror till tingshusets kol- och vedintag på baksidan och vräkte ner den i källaren varifrån de sedan bar upp den i rummen. Eldningen utfördes av vaktmästaren själv; inför vintertingen påbörjades den en vecka innan utsatt datum. Hela

huset värmdes upp med vita kakelugnar. En sådan stod i alla rum utom i häradshövdingens som var försedd med en fyrkantig, dekormålad kakelugn, och tingsalen där två järnkaminer för koks var inbyggda i nischer i rummets långsidor.

Salen var stor, med högt till tak och mörka paneler som klädde väggarna till manshöjd. Den avskrankade delen, där rättegången utspelade sig, utgjorde nästan halva rummet, medan podiet där rätten satt upptog en mindre del. Inför tingen iordningställdes salen av vaktmästaren som med hjälp av särskilda klossar såg till att åhörarbänkarna stod i rätta led. Under rättegångarna satt han vänd mot åhörarna på en särskild stol till vänster i salen, mellan bänkarna och skranket med sina svarvade spjälkor, och när han själv var på förrättning som fjärdingsman skötte hans hustru uppgifterna. Ansvaret omfattade ordningen både i och kring tingshuset och därutöver skulle vaktmästaren se till att häktade och vittnen fördes in i salen i enlighet med ordförandens direktiv. De häktade vistades i någon av de två cellerna fram tills dess att de skulle svara inför rätten. Landsfiskalen, som agerade åklagare vid tingen och hade det yttersta ansvaret för de häktade, var överordnad tingshusvaktmästaren men fjärdingsmannen var formellt sett inte anställd av kronan utan av kommunen. Förhållandet mellan de två männen var gott, de umgicks flitigt och landsfiskalen bodde strax intill järnvägsstationen, uppför backen ovanför tingshuset, där han också hade sin expedition.

Till vänster från vestibulen gick dörren till mangelrummet där vaktmästarens hustru Edith Sassarsson manglade nämndens lakan med en vevmangel. Dem hade hon först kokat i uthuset och burit upp på tingshusvinden för tork. På hennes lott föll också att skura i tingshuset, som förutom vestibulens stenplattor, hade brädgolv i samtliga rum. Före varje ting skurades hela huset med asklut, vilket var ett drygt arbete inte minst eftersom inget vatten var indraget. Till höger från vestibulen låg allmänhetens rum, där det fanns bänkar utefter väggarna och långbord för uppropslistorna som vaktmästaren placerade ut. Därifrån skötte han också loden till klockverket som var infogat i entrépartiets fronton.⁷⁶⁹ Både i salen och i allmänhetens rum stod dessutom spottkoppar av gjutjärn vilka fylldes med enris inför tingen och tömdes med jämna mellanrum av någon i familjen. Från allmänhetens rum ledde vidare till en korridor med dörrar till nämndemannarummen, och till glasverandan

⁷⁶⁹ Den ursprungliga klockan har bytts ut, sannolikt i samband med att huset gjordes om till kommunhus 1952.

94. Situationsplanen grundar sig på häradskartan från 1926-1934 och visar Degeberga vid den tid då familjen Sassarssons bodde i vaktmästarbostaden. Bild författaren.

som sträckte sig utefter husets västra gavel. Verandan hade byggts till 1904 och användes främst som sällskapsrum, men den fungerade också som genomgång för rätten när de skulle äta lunch på hotellet och ville slippa möta allmänheten. I järnstaketet som omgav tingshusträdgården fanns här en grind som vanligtvis hölls låst. När det var ting gick den emellertid att öppna, men den var bara avsedd för och användes också bara av nämndemännen.⁷⁷⁰

Utöver att sköta påfyllningen av koks och ved var det barnens ansvar att rensa tingshusträdgårdens rabatter, klippa den långa häcken mot landsvägen och räfsa gångarna.⁷⁷¹ Gräset klipptes i regel av vaktmästaren själv men det hände också att någon annan kom dit och gjorde det, och forslade bort gräset som foder. Under tingen användes trädgården av rätten, och när nämndemännen spankulerade och rökte cigarr i pauserna hände det att barnen blev arga för att de trampade ner de nykratade grusgångarna. Ingen av dem gav uttryck för ilskan men den visar att de hade gjort platsen till sin. Mellan tingen var också trädgården vaktmästarfamiljens. Det kom ofta lekkamrater till barnen och tingshusträdgården fungerade som lekplats; där hängde en trapets i ett av träden och det fanns både fruktträd och bärbuskar. Markbiten som familjen förfogade över och där man odlade potatis och råg, låg strax intill och uthuset med gris och tvättstuga stod i slänten.

Familjen Sassarsons liv i vaktmästarbostaden och tingshuset kretsade i stor utsträckning kring omsorgen om rummet. Just i Degeberga tycks tingshuset endast ha använts av häradsrätten och eftersom den sammanträdde så sällan som en gång i månaden, kom människorna i byn främst att förknippa platsen med vaktmästaren och hans familj. Tinget var anledningen till varför byggnaden uppfördes och det var också till häradsrättens verksamhet vaktmästarens arbetsuppgifter var knutna. Samtidigt innehöll vardagen många moment som inte hade med tinget att göra.

Vaktmästarens söner deltog i skötseln av rummet såsom förväntades av dem. Frustrationen de kände över nämndemännens ovarsamma trampande på grusgångarna, och minnet av modern som skurade spottfläckade golv stod i relation till deras omsorger och ansvarskänsla, men det kan också tolkas i termer av ianspråkstagande. De hade genom arbetet gjort tingshuset till sitt, även om det var ett tidsbetingat territorium.

⁷⁷⁰ Swenson & Swenson, s. 141. Uppgiften härrör från intervjun med Anders Sassarson.

⁷⁷¹ Sassarsson.

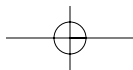
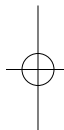
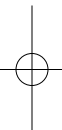
Sammanfattning

I somliga nya tingshus från tiden tycks verksamheten ha bedrivits trots arkitekturens utformning, så märklig framstår rumsordningen i relation till vad som pågick i huset, och så oekonomiskt tycks utrymmen ha varit nyttjade. I tre små rum i byggnadens ena hörn trängdes härads-hövding, notarier och så småningom skrivbiträden samtidigt som större delen av huset stod tomt. Byggnaden var i första hand utformad för att motsvara de krav på utrymmen som de regelbundet återkommande men korta tingsförhandlingarna ställde, och det var också de lokalerna som tingshusbyggnadsskyldige ansvarade för. Kansliet, där arbete bedrevs varje dag, var i själva verket häradshövdingens huvudbry. Många tingslag valde emellertid att uppföra det nya tingshuset med rum för kansli, i händelse dåvarande domare uttryckte sin avsikt att inrätta det på tingsstället. I andra tingshus, där många utrymmen förvisso stod tomma mellan sammanträdena, rådde likväl oupphörlig aktivitet i stora delar av huset då bostadsfunktionerna dominerade vardagen. Här rörde sig vaktmästarens och ibland häradshövdingens hustru och barn, ibland hushållerskor och barnjungfrur, i parallella banor med notarier och skrivbiträden, och när nämndemännen då och då intog platsen skedde det ibland i konflikt med tingshusets ständigt närvarande invånare. Som jag ser det bör funktionsuppdelningen som utmärkte rumsordningen i somliga av byggnaderna uppförda på 1910-talet också betraktas i ljuset av dessa parallella användningar och konflikter.

Den traditionsbundna rumsindelningen och symmetriska fasadgestaltningen som präglade de nya tingshusen gjorde det möjligt för aktörerna att reproducera samma vanor och relationer som hade utmärkt tingshållningen i de gamla husen. Som besökare kände man igen sig: förstuga, salen rakt fram, expeditionen till höger eller vänster. Skillnaden i jämförelse med tidigare var, förutom den konsekventa funktionsuppdelningen som framträdde i vissa hus, de rymliga dimensionernas verkan. I hus som de i Degeberga eller Norrtälje var ytorna påtagligt större än i föregångarna, vilket innebar större kroppsligt, rumsligt avstånd mellan tingsbesökarna. Byggnaderna blev också luftigare och luftigare allt eftersom antalet tingsbesökare minskade då uppropslistor och fler tingsstillfällen gjorde sammanträdena mer riktade. För domare och notarier var skillnaden till en början också märkbar men kanslierna, som redan från början bestod av ett fåtal rum, blev snabbt trångbodda.

I Degeberga utgjorde platsen framför tingshuset en tydlig samlingsplats och skärningspunkt som regelbundet intogs av aktörer med olika ärenden: hotellets besökare, förbipasserande som skulle vattna sina hästar, fotbollsspelande barn, då och då marknadsfolk, och tingssökande allmänhet. Ser vi till tingshusträdgården upprättades även där territorier som var beroende av tidpunkt. Frågan vem som hade företräde till trädgården och när var likväl okomplicerad; när det var ting förvandlades den med outtalad självklarhet till rättens plats. Vardagen för tingshusvaktmästarens familj, i den egna hemmiljön, var i den meningen betingad av det återkommande tingets rytm. Dock sammanträdde häradsrätten vanligtvis bara en gång i månaden, och inte alls under sommaren. I teorin var tingshuset på så sätt alltid någon annans territorium, men den vardagliga praktiken, med det hårda regelbundna arbetet i byggnaden, gav en särskild relation till huset och gjorde det i viss mån ändå till deras.

Om tingshusets rumsordning kan sägas att dess symmetri och mittaxel tvingade tingshusets aktörer att mötas i förstugan vare sig de ville eller inte. Nämndemännens användning av gavelentrén, för att passera obemärkta in och ut från tingshuset, framstår i det ljuset som ett bra exempel på hur människor tolkar det byggda så att det motsvarar de egna behoven. Den öppna grinden, som bara användes av nämnden trots att det aldrig uttrycktes eller skyltades om förbud för andra att passera, lade också fast denna ordning.

Domstolens
nya byggnad

1950-TALET

TINGSHUSET I KRISTIANSTAD, *en djupstudie**Häradsrätten flyttar till staden*

I FEBRUARI 1945 hölls ett möte på hotellet i det lilla samhället Degeberga i östra Skåne. Över hundra personer hade samlats för att diskutera förslaget att flytta häradsrättens lokaler från Degeberga till centralorten Kristianstad två mil därifrån. Kvällens ordförande, Swen Jönsson, anslög i sitt inledningsanförande den ton som kom att prägla hela mötet och tiden därefter: "Trots alla ansträngningar att hålla dem tillbaka förefaller det som om diktaturens infektionsbakterier börjat blandas in i vår svenska samhällskropp och de gamla rättsbegreppen hålla på att suddas ut."⁷⁷² Jönsson ansåg det som sin plikt att värna om de hävdvunna tingsplatserna och motsätta sig myndigheternas förslag på flytt. Förslaget menade han, var bara ett av uttrycken för den diktatoriska centralstyrning som utarmade landsbygden. De flesta höll med honom. Eftersom det var krigstid fanns det till och med de i församlingen som hävdade den militära risken i att förlägga tingshuset till Kristianstad och på så vis samla alla offentliga institutioner på ett ställe.

På protestmötet befann sig representanter från de 26 små kommuner som ingick i Gälds och Albo domsaga. Flytten skulle innebära att domstolen, både kansliet och tingssalen, förlades till Kristianstad och att Gälds och Albo slogs ihop med en annan domsaga för att tillsammans bekosta ett helt nytt tingshus. Några veckor efter protestmötet skickade mötesdeltagarna en deputation till justitieminister Thorvald Bergquist för att plädera för sin sak. Ministern gjorde emellertid inga utfästelser. Enligt ett brev från dåvarande häradshövdingen i domsagan till landsfiskalen berodde det på att Bergquist, i motsats till sin företrädare Westman, inte var "någon anhängare av uppfattningen att tingsställena bör vara förlagda på landet."⁷⁷³

⁷⁷² 'Gälds och Albo protesterar mot tingshuset i Kristianstad', *Kristianstadbladet*, 1945-02-05.

⁷⁷³ Kristianstads tingsrätt (KT), Tingshusbyggnadsskyldige i Gälds och Albo samt Vil-

De som argumenterade för en flytt var landshövdingen, hovrättspresidenten, de båda häradshövdingarna, landsfiskalen samt en handfull representanter från tingshusbyggnadsskyldige vilka bildade den så kallade tingshusstyrelsen. Justitiedepartementets hållning i frågan framgår inte tydligt men det förefaller som om det fanns ett uttalat stöd för en flytt.⁷⁷⁴ Flera motiv till flytten presenterades men det viktigaste var att den nya rättegångsordningen, lagfäst 1942, krävde ett helt annat rum för sin utövning än det gamla huset kunde erbjuda. Från början hade förslaget på flytt uppstått efter en inspektion av länets domstolslokaler, som länsstyrelsen hade anmodats av Kungl. Maj:t att utföra 1941. Inspektionen handlade dels om att se över lokalerna inför den kommande reformen, dels om att granska arkivförhållandena.

Efter avslutad inspektion sammankallade landshövdingen i Kristianstad län tingshusbyggnadsskyldige i de tre domsagorna i nordöstra Skåne, Gärds och Albo, Östra Göinge och Villand, eftersom man samtidigt ville utreda möjligheten till en sammanslagning. Resultatet av mötet blev att de tingshusbyggnadsskyldige konstaterade att situationen var bra som den var. Gärds och Albo domsaga skulle fortsätta ha sitt tingsställe i Degeberga och sitt kansli i Kristianstad. Villands domsaga skulle ha tingsställe i Fjälkinge och kansli i Kristianstad och Östra Göinge domsaga skulle ha både tingsställe och kansli i Broby. Att ha kansli och tingsställe på olika platser var inte ovanligt vid tiden och i många domsagor löstes det som i Gärds och Albos respektive Villands; där fungerade en privat våning som både kansli och bostad åt häradshövdingen. Helt enkelt var det emellertid inte, eftersom tingshusbyggnadsskyldige på så vis agerade hyresgäst hos, eller hyresvärd åt sin egen domhavande. Fram till nyligen hade det emellertid varit häradshövdingen själv som hade stått för kanslikostnaderna men från och med 1942 flyttades kostnader- na över på domsagans invånare.⁷⁷⁵

Med argumentet att de gamla husen inte var ändamålsenligt utformade fortsatte hovrättspresidenten i Skåne och Blekinge, Karl Schlyter, att driva frågan om flytt.⁷⁷⁶ Schlyter hade varit en tidvis kontroversiell

lands domsagors arkiv (TGAV), ÖII:5 1952, Brev från häradshövdingen Åke Braunstein till Martin Larsson 28/2 1945.

774 Sammanslagningen av domsagorna, som departementet var direkt inblandade i, skedde emellertid inte förrän 1967, SFS 1966:407.

775 Lag 18 juli 1942 om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli.

776 Första gången frågan om ett nytt tingshus kommer på tal i tingshusbyggnadsskyldiges arkiv är i ett brev från Karl Schlyter till Villands domsagas häradshövding Åke Braunstein, 8 juli 1942. KT, TGAV, Ö II:I. Angående Schlyter se Sundell.

justitieminister i Per Albin Hanssons regering på 1930-talet och avslutade sin karriär som hovrättspresident i Skåne på 1940-talet. Han var en besjälad socialdemokrat som redan på 1920-talet hade föreställt sig en helt annan häradsrätt än den traditionstyngda och formalistiska samling som regerade i tingshusen. Schlyter visade starkt engagemang för att skapa en ny form av domstolsmiljö och han var dessutom mycket intresserad av organisationsfrågor. I hans biografi skriver Jan-Olof Sundell att Schlyter aktivt arbetade för att göra domsagorna större och öka deras arbetsbelastning. "Därmed skulle man kunna göra en kvalitativ uppdelning av arbetsuppgifterna och en rent allmänt rationellare ordning tillskapas." I ett tidigt stadium hade Schlyter också medverkat i utredningen inför den nya rättegångsordningen och som jag tolkar hans brevväxling med häradshövdingarna, tingshusbyggnadsskyldige och departementet i denna fråga, var det hans övertygelse att nya tingshus, ett nytt slags rum, utgjorde en förutsättning för den domstol han hade visioner om.⁷⁷⁸ I en skrivelse till häradshövdingen i Gärd och Albo påpekade Schlyter angående processreformen att den skulle komma att "ställa ökade krav på kanslierna i fråga om rymlighet och ändamålsenlighet. Särskilt kommer utrymmen att krävas för den förberedande handläggningen av målen i sådana fall då denna ej kan äga rum å tingshuset."⁷⁷⁹ I samma skrivelse bad han också häradshövdingen vädja till tingshusbyggnadsskyldige att frivilligt lösa frågan om arkiv "utan att någon åtgärd härav föranletts." Statsmakten förväntades inte frångå kravet att kansli och tingsställe borde förläggas till samma plats.

Tingshusbyggnadsskyldige var helt överens med hovrättspresidenten om otillräckligheten i rådande arkivförhållanden och en grupp häradsinvånare tog därför på sig uppdraget att utreda hur man skulle komma tillrätta med problemen – utan att flytta eller bygga nytt tingshus. Ett år senare anhöll ändå domsagan om anstånd hos Kungl. Maj:t att fullgöra skyldigheten att anordna brandsäker förvaring av fastighetsböcker, arkivalier och värdehandlingar – man hade med andra ord ännu inte tagit fram något förslag på om- eller tillbyggnad.⁷⁸⁰

⁷⁷⁷ Sundell, s. 62.

⁷⁷⁸ Exempel: Brev från Schlyter till Åke Braunstein 8/7 1942. Protokoll från möte med Schlyter, häradshövdingarna och representanter från tingshusstyrelserna 22 april 1944. Referat från möte med Schlyter och tingshusbyggnadsskyldige i Gärd och Albo 20 juni 1944 i *Kristianstadsbladet* 21 juni 1944. Brev från Schlyter till Kungl. Maj:t 18 juni 1945. KT, TGAV.

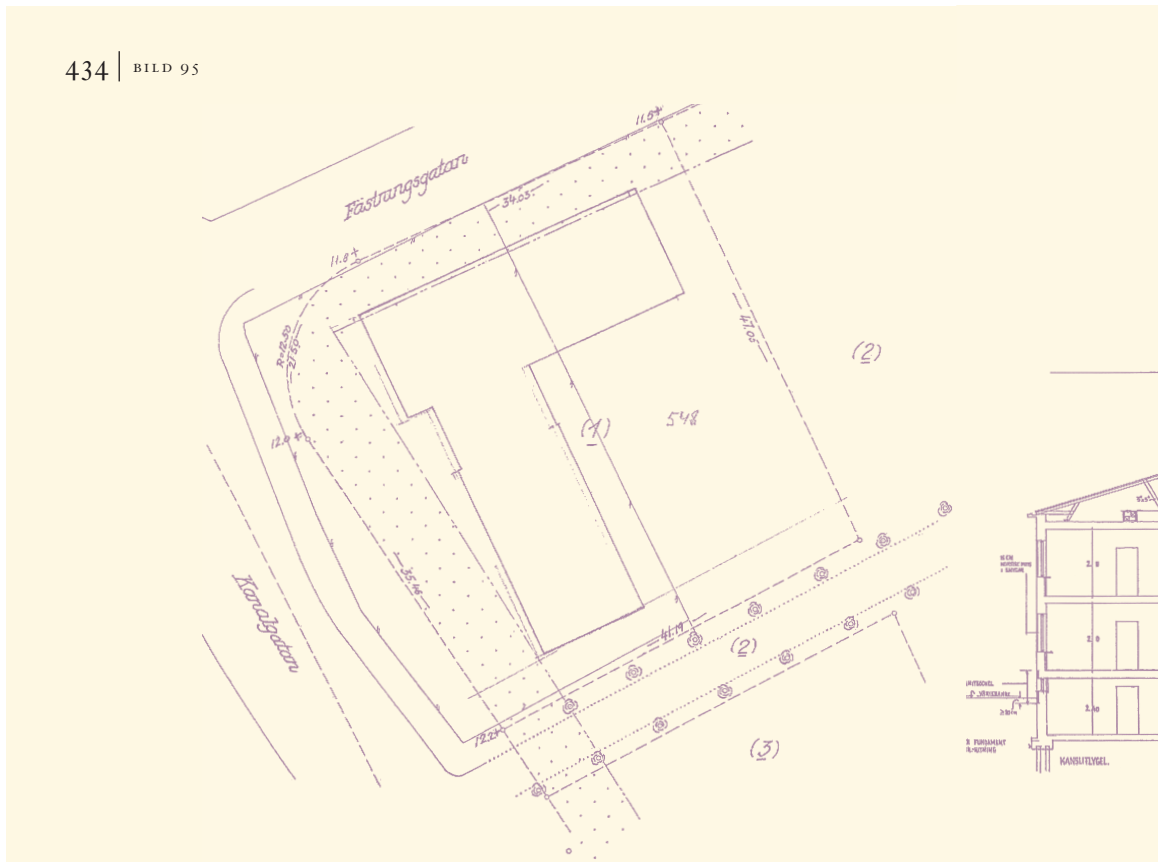
⁷⁷⁹ KT, TGAV, Skrivelse 8 juli 1942 från Karl Schlyter till Åke Braunstein.

⁷⁸⁰ KT, TGAV, Skrivelse 10 juni 1943.

Under 1940-talets första år hölls möte efter möte mellan de olika aktörerna; kommunombuden, tingshusstyrelsen, häradshövdingarna, landshövdingen och hovrättspresidenten, och i den lokala dagspressen debatterades frågan flitigt. Ett av skälen till varför flytten blev en infekterad fråga var att fullmäktige i domsagornas sammanlagt 44 små kommuner fann sig överkörda av tingshusstyrelsen som hade nära kontakter med hovrättspresidenten, landshövdingen och häradshövdingarna.⁷⁸¹ Att döma av källmaterialet förefaller det också anmärkningsvärt hur ofta styrelsen onekligen agerade självsvåldigt i förhållande till de ombud som hade utsett den. Till exempel gjordes ansökan till Kungl. Maj:t om flytt av domsagokanslierna, och kontakter togs med stadens drätselkammare rörande en lämplig tomt, innan beslut om nytt kanslihus hade fattats av tingshusbyggnadsskyldiges ombud. I konflikten ingick också oenigheten mellan häradshövdingarna och de tingshusbyggnadsskyldiges ombud, en oenighet som rörde både lokaliseringen och så småningom utformningen av tingshuset.

Frågan om flytt och nytt hus remitterades fram och tillbaka mellan de olika instanserna och länsstyrelsen fick upprepade gånger i uppdrag av Kungl. Maj:t att, som det hette i lagen, *höra häradborna i frågan*. Med facit i hand tycks det snarare ha handlat om att övertyga dem om fördelarna med en flytt, som när allt kom omkring redan var mer eller mindre beslutad. Två byggnadsalternativ diskuterades länge; det första innebar nybyggnad av kanslihus och tingshus, och det andra en nybyggnad av enbart kanslihus (dock med tingssal) samt reparation och tillbyggnad av de två gamla tingshusen. De tingshusbyggnadsskyldiges kommunombud ändrade successivt mening från att ha varit övertygade om att ingenting borde ruckas på, till att så småningom acceptera idén med ett gemensamt kanslihus i Kristianstad (januari 1945). Slutligen fattade de också beslutet att lämna de gamla tingshusen och flytta både ting och kansli till staden (december 1946). Vid den tidpunkten var planerna på ett nytt tingshus ganska långt framskridna eftersom tingshusstyrelsen hade agerat självsvåldigt i frågan. Framför allt hade den accepterat Robert Larssons ritningar och bett en av häradshövdingarna att göra en personlig hänvändelse hos statsrådet för att snabbare få ett arbetstillstånd. När tingshusbyggnadsskyldiges ombud väl fattade beslutet var det med andra ord nästan tid att sätta spaden i jorden.

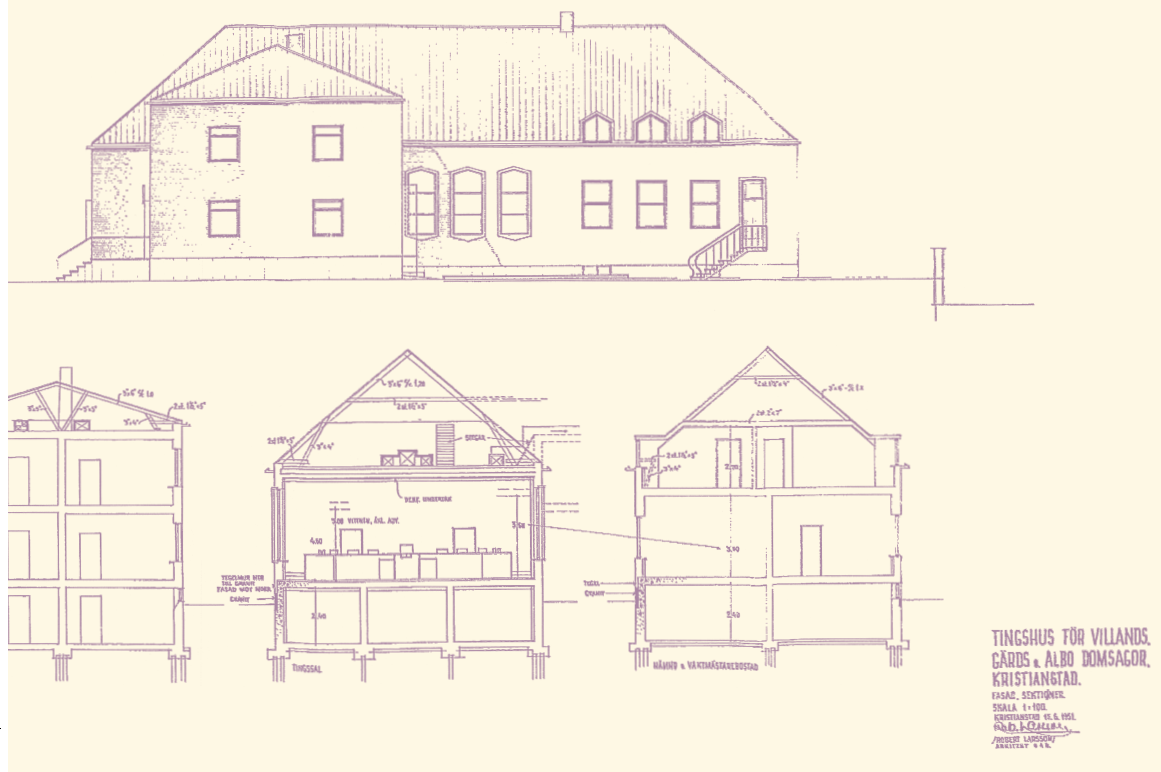
⁷⁸¹ KT, TGAV, Brevväxling och mötesprotokoll från perioden 1944-52.

95. Nybyggnadskartan visar tingshusets placering på tomten. *Kristianstad kommunarkiv.*

Projektering och byggprocess

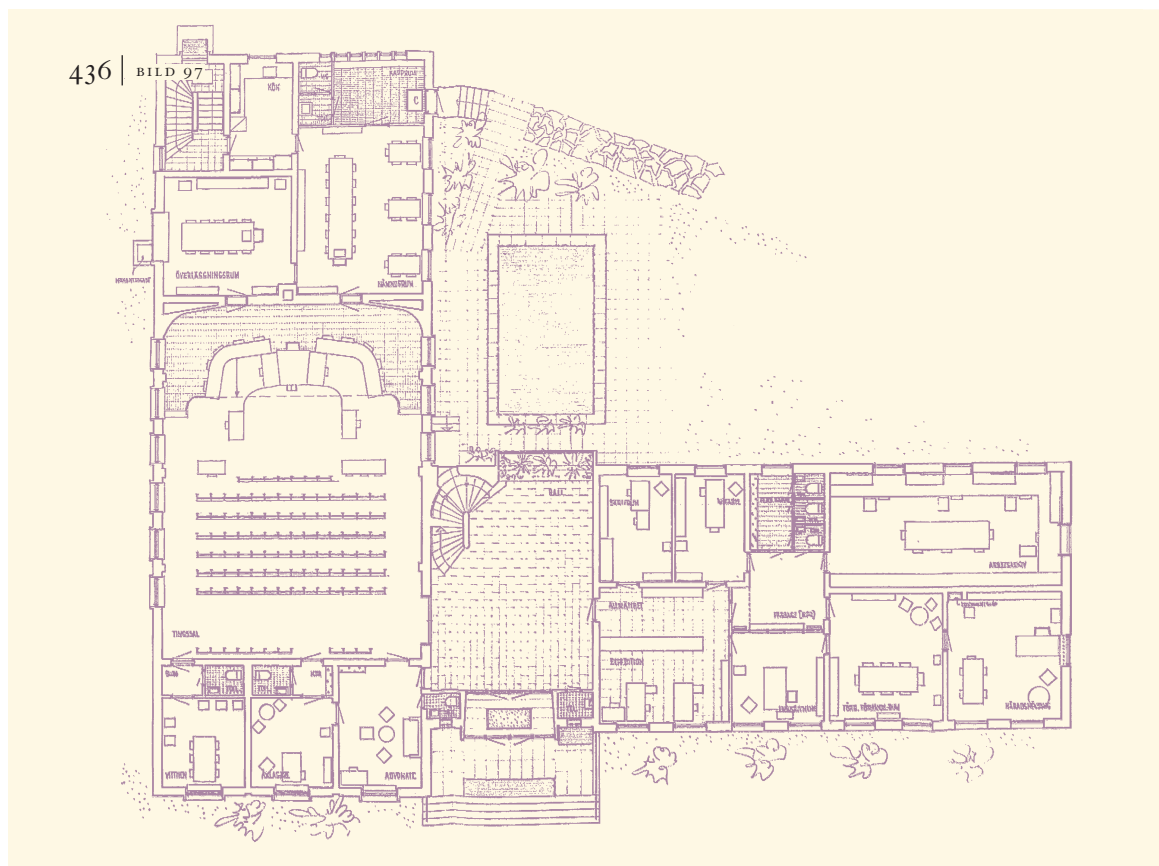
Tingshusstyrelsen hade själv kommit med förslaget till stadens styrelse att uppföra kansli- och eventuellt tingshus på en tomt som utgjorde del av cellfängelsets kvarter, beläget i anslutning till stadskärnan. I förhandlingarna med staden utlovades ett "monumentalt" tingshus som skulle harmoniera med konserthuset och Tekniska skolan, vilka låg strax öster om fängelset. I stadsplanen som ändrades 1947, preciserade stadsarkitekten Robert Larsson att de tre stora tomterna utefter Kanaligatan, varav tingshustomten var en, skulle tjäna allmänt ändamål. Den blivande tingshustomten utgjorde vid tiden del av det gamla cellfängelsets mark, och omgavs av Tekniska skolan, Kristianstads museum, stadsbiblioteket

96. Arkitekten Robert Larssons sektions- och fasadritning visar tingshuset från gårdssidan och salens möblering i genomskärning. *Kristianstad kommunarkiv.*

och konserthuset.⁷⁸² Området var tänkt som ett institutionstråk och några år senare stod också landstingets kanslihus färdigt, granne med tingshuset. Ett monumentalt hus således, som dessutom uppfyllde de krav som den nya rättegångsordningen ställde. Kanske gavs arkitekten inga mer explicita direktiv, kanske diskuterade han frågan direkt med häradshövdingen på frimurarlogen där de båda var medlemmar. Som stadsarkitekt fungerade Robert Larsson som drätselkammarens sakkunnige när det kom till tingshusstyrelsens samröre med staden. Som egen-

⁷⁸² Stadsbyggnadskontoret Kristianstad, planen för kvarteret Fängelset antogs 1947-09-19.

97 och 98. Planritningar av tingshusets bottenvåningen och plan två; de två kanslierna fick varsin våning. Lägg märke till de generöst tilltagna utrymmena för nämnden.

praktiserande arkitekt anlätades han också av styrelsen för att ta fram förslag på ritningar till både nybyggnad och utbyggnad av de gamla tingshusen. Larsson hade utexaminerats från Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm 1933 och var sedan slutet av 1930-talet verksam som arkitekt i Kristianstad där han bland annat hade ritat flerbostadshus inspirerade av den tidiga funktionalismen. Det framgår inte av källmaterialet huruvida tingshusstyrelsen också diskuterade andra arkitekter, men troligtvis beslutade man sig från början för Larsson som redan var känd och lokalt etablerad. Hans dubbla roller sågs uppenbarligen inte som ett bekymmer, men så var också situationen för många arkitekter vid tiden. Ritningarna som Larsson upprättade, och som antogs av drätselkammaren i augusti 1951, föreslog en byggnad som avvek från majo-

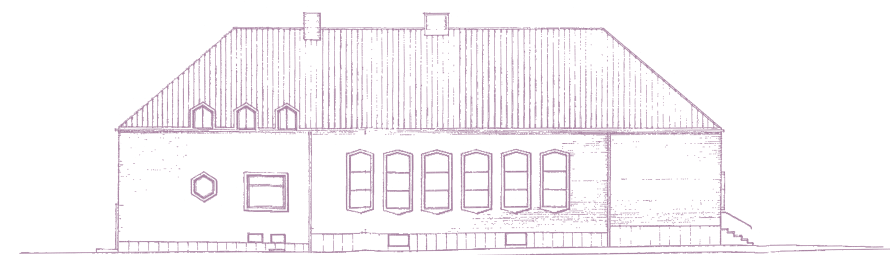
nås via en entré från baksidan, och även vaktmästaren och hans familj skulle få en egen ingång på den norra gaveln. I sin konsekventa funktions- och aktörsuppdelning var det en tämligen sinnrik plan. I flera avseenden påminde den om Folke Zettervalls framsynta lösning i fornordisk dräkt, vilken han ritade för Ångermanlands Mellersta domsaga så tidigt som 1902. Zettervalls byggnad var emellertid unik för sin tid, och jämfört med de hus som Gärd och Albo respektive Villands domsagor flyttade från skilde sig det nya huset i väsentliga hänseenden. Framför allt saknade Larssons förslag rum med stort djup.

De detaljrika fasadritningarna och framför allt arbetsbeskrivningen visade en byggnad som till sitt formspråk överensstämde med samtidens gängse arkitekturideal. Huset skulle muras med en bakmurning av så kallat flamtegel, det vill säga icke frostbeständigt tegel som vid den här tiden började bli allt ovanligare då betongstommarna ersatte de fullmurade. Fasaderna skulle muras av rött tegel i munkförband, sockeln kläs med granit, och de valmade sadeltaken med enkupigt taktegel. Salens höga fönster och de som vette mot staden skulle förses med kraftigt utkragade omfattningar medan kansliet fick enkla, kvadratiska fönster. Huvudentrén mot Kanalgatan betonades av en bred trappa och ovanför den uppglasade ingången skulle de tre häradsvapnen placeras. På östra sidan, mot fängelset, skulle anläggas ett vattenspel med en skulptur vilken var tänkt att kunna betraktas från det stora blyinfattade fönster som skulle uppta större delen av vestibulens fondvägg.

Byggnadskommittén deltog aktivt i utformningen av tingshuset, inte vad gäller den övergripande arkitektoniska idén men däremot engagerade den sig i valet av tegeltyper och färger, framför allt beträffande utformningen av tingsalen, och därutöver i placeringen av dörrar och väggar. Inte minst hade de synpunkter på den konstnärliga utsmyckningen. Landsfiskalen, som var ordförande både i tingshusstyrelsen och byggnadskommittén, reste till Köpenhamn för att titta på teglet i Grundtvigskyrkan, och hela byggnadskommittén åkte runt i Skåne för att jämföra tegel från olika bruk. Man brevväxlade också med andra tingshusbyggnadsskyldige i landet för att utbyta erfarenheter. Bland annat studerade och diskuterade man Karl J. Karlströms och K.W. Ottesens nybyggnadsritningar för tingshuset i Vetlanda från 1937, som hade uppförts 1938. Man diskuterade också valet mellan skinn och textil i salens möbler med ansvariga i Eslöv, Broby och Södra Roslag/Stockholm. Under det sista året hölls två byggmöten i månaden med arkitekten, och protokollen från mötena vittnar om att jordbrukarna som

FASAD ÖFV KANALGATAN

FASAD ÖFV RÄTTINGSGATAN

TINGSHUS FÖR VILLANDS,
GÄRDS & ALBO DOMSAGOR,
KRISTIANSTAD.
FASADÖFV. SKALA 1:100
BYGGNADSKOMMITTÉN I S. S. 1931.
GÖTTFRID KJELLBERG
RITNING 1930/31
ANVÄNDAT 1941.

99. Fasaddrithningen visar bland annat salens stora fönster och entrépartiets tre häradsvapen; Gärds, Albos och Villands. *Kristianstad kommunarkiv.*

satt i byggnadskommittén ofta hade många synpunkter på arbetet.⁷⁸³ Tre månader före invigningen ändrade de sig till exempel angående fönsterglaset i tingssalen och lät sätta in klarglas istället för blåstrat glas (1/9 1952). Två månader före invigningen provmålades takbjälkarna i salen och eftersom kommittén ansåg färgen vara för ljus målades bjälkarna om (3/10 1952). När en av häradshövdingarna hävdade att det räckte med en vacker textil i tingssalen protesterade byggnadskommittén och avsatte 15.000.- till en al frescomålning som fortfarande täcker hela den norra kortsidan i salen (1/3 1946). Det var på det stora hela en mycket engagerad och detaljintresserad byggnadskommitté som verkade i byggprocessen. I en intervju med den första tingshusvaktmä-

⁷⁸³ KT, TGAV, Ö11:5 Brevet till Martin Larsson finns arkiverat i samma arkiv i pärmen "Ankommande brev 1944-54 Tingshusstyrelsen".

taren i huset framkommer att tingshusstyrelsen och byggnadskommittén, under projekteringsgången, alltid framhöll ändamålsenlighet som argument för valet av de ofta påkostade materialen.⁷⁸⁴ Det var inte en fråga om estetik eller omotiverade dyrbarheter utan om vilka ytskikt som var hållbara. Marmor håller i många år liksom parkettgolv av teak, det släta teglet i vänthallen bekoms inte av feta fingrar eller vassa föremål och möblemang av valnöt bör snarare betraktas som standard än extravagans. Man letade efter det hållbara och praktiska, en arkitektur som skulle tåla många års slitage. De utrymmen som skulle vara tillgängliga för allmänheten skulle göras extra oömma och då var till exempel tegel bättre än en målad eller tapetserad yta. I golvet i foajén antog man den nymodiga och dyra lösningen med värmeslingor eftersom element inte passade på tegelväggarna. I tingshusstyrelsens tolkning var hög kvalitet ändamålsenligt. Att de samtidigt kunde framhålla vikten av ett monumentalt hus utgjorde i deras ögon ingen motsättning, det handlade om att inte förhäva sig. Som jag förstår källmaterialet var valet av material både ett uttryck för byggnadskommitténs långsiktiga tänkande, och för deras syn på hur ett tingshus ska se ut. Det lämpade sig inte att bygga en barack även om det hade varit det billigaste.

Som egenpraktiserande arkitekt hade Robert Larsson ritat tingshuset men han arvoderades också av tingshusstyrelsen för att fungera som arbetsledare under byggets gång. Relationen mellan styrelsen och arkitekten förefaller ha varit mestadels god under den långa tidsperioden, men när tingshuset nästan var färdigt och tiden blev knapp, förändrades situationen. I ett brev till länsarkitekten, som också fungerade som en av kontrollanterna, uttryckte tingshusstyrelsens ordförande sin oro över det han beskriver "arkitektens långsamhet."⁷⁸⁵ Häradsöversten och två ledamöter ur tingshusstyrelsen hade sökt upp Larsson som hade lovat att bli klar med det han förbundit sig att göra på utsatt tid, men ändå blev ritningarna till trappräckena och belysningen försenade. Hantverkarna på byggplatsen hävdade dessutom att arkitekten sällan sågs till för att arbetsleda och fatta de svåra besluten. Tingshusstyrelsens missnöje uppstod typiskt nog i slutet av en lång byggprocess då invigningsdatumet var fastslaget och inbjudningarna utskickade. Det visar både på det nära samröret mellan arkitekt och beställare och på det starkt personliga engagemanget hos enskilda ledamöter i tingshusstyrelsen. Arki-

784 Intervju med Torsten Nilsson, tingshusvaktmästare 1952–1986, 2002-08-16.

785 KT, TGAV, Korrespondens mellan tingshusstyrelsens ordförande Martin Larsson och länsarkitekten Allan Nilsson 11/10 1952.

tektens arbetsbörda förefaller orimligt stor och av källmaterialet framgår inte om han trots allt lyckades färdigställa arbetet i tid. Händelserna tycks i varje fall ha satt sina spår i relationerna mellan de olika aktörerna; Robert Larsson framhålls inte i något av de tal eller artiklar som publicerades i dagspressen i samband med invigningsceremonin eller den efterföljande middagen.

Trädgården, som ritades av Larsson, anlades av stadsträdgårdsmästare Henning Lundström som brevväxlade med tingshusstyrelsen under 1952 angående växtmaterial (på latin), och kostnadsberäkningar. Cykelställ för 20 cyklar ingick också i planen över trädgårdsanläggningen liksom en mur som skilde tingshustomten från fängelsetomten.

Ett förnämnt byggnadsverk

Invigningen av det nya huset ägde rum i december 1952 i närvaro förutom av häradshövdingar och nämndemän med fruar, landsfiskaler och advokater, dessutom av justitieministern, landshövdingen och biskopen och därutöver av journalister från inte mindre än sex olika dagstidningar.⁷⁸⁶ Dagen efter invigningen prisades byggnaden i pressen som ett av "landets vackraste och mest ändamålsenliga tingshus", "ett föredöme", "vår stads utan gensägelse ståtligaste samlingslokal" – det var ingen hejd på vitsorden.⁷⁸⁷ Till sin utformning var det ett modernt byggnadsverk med ventilation, god belysning, värmeslingor i foyéns golv och särskilda utrymmen för pressen. Samtidigt var formspråket och materialen kända; tingshuset tycktes förmedla gott hantverk och gedigenhet, och dessutom ett slags förankring i den skånska tegelbyggnadstraditionen.

Hyllningarna kan jämföras med det avoga mottagande som Erik Gunnar Asplunds tillbyggnad av Göteborgs rådhus fick 16 år tidigare då byggnadsställningarna togs ner. Hans tolkning av hur tillbyggnaden skulle förhålla sig till det gamla rådhuset var förvisso radikal, men även om kritiken i första hand rörde fasaden mot Gustav Adolfs torg fördömde många också interiören.⁷⁸⁸ Överlag är det svårt att förstå vad som låg till grund för de ömsom hätska, ömsom raljanta tongångar som präglade kritiken av rådhusstillbyggnaden i den samtida pressen. Bygg-

⁷⁸⁶ *Kristianstadsbladet, Sydsvenska Dagbladet Snällposten, Kristianstads Läns-Demokraten, Kristianstads Läns Tidning, Skånska Dagbladet och Kvällsposten.*

⁷⁸⁷ 'Ett av landets vackraste och mest ändamålsenliga tingshus', *Kristianstads Läns Tidning* 1952-12-06, förstasidesrubrik.

⁷⁸⁸ Landzeliuss, Michael, *Dis(re)membering spaces: Swedish Modernism in Law Courts Controversy*, Diss. Göteborgs Univ., Göteborg, 1999.

nadens skala var lågmäld, formspråket redan känt, och hallbyggnader var ingen nyhet i institutionssammanhang. Den sakrala stämning som rummen gav rummet borde ha varit efterfrågad, men karaktäriserades som ett sydländskt badhus snarare än en domstol. Den kritiken bemötte arkitekten på följande, väl citerade vis:

[...] just därför, att människor gå fyllda av oro och ängslan, har ett vänligt, soligt ljus släppts in. Det har varit arkitektens uppfattning, att öppenheten, solen, blommorna, överhuvud taget det mänskliga, lättare än det stängda, stela och officiella i karaktären kan föra en över från tvedräkt och ängslan till försoning eller åtminstone resignation. Fullt avsiktligt har arkitekten därför sökt nå en karaktär, där det offentliga i mått och ordning förenar sig med en viss vardaglig ton, med ljus och intimitet.⁷⁸⁹

Som en del i den komplexa tolkning av kontroversen kring Asplunds tillägg, som Michael Landzelius gör i sin avhandling *Dis[re]membering Spaces Swedish Modernism in Law Courts Controversy*, framstod de rotade föreställningar om domstolsarkitekturens utformning som människor gav uttryck för genom sin häftiga kritik av tillbyggnaden.⁷⁹⁰ Det gamla rådhuset motsvarade i alla avseenden bilden av en domstol, medan tillbyggnaden väckte andra associationer hos betraktaren. Arkitekten Robert Larsson, som bör ha varit Asplunds student under sin utbildningstid, ritade ett tingshus som, att döma av pressens reaktioner, motsvarade samtidens idéer om hur ett tingshus borde utformas. Larsson tänjde inga gränser med sitt verk. Huset var i alla avseenden okontroversiellt till sin utformning. Jämfört med tidigare epokers tingshusbyggnader var det emellertid en byggnad som manade till nya sätt att använda och röra sig i en domstolsbyggnad. Ljusinsläppen innebar en förändring; ljus släpptes in, inte bara mer utan också på nya sätt. Fönsterpartierna i vänthallen räckte från golv till tak och medgav både insyn och utsikt. Ännu viktigare var den nya ljussättningen i salen, där fönster i det rektangulära rummets långsidor lyste upp rätten och menigheten från sidan. Tidigare hade rätten kunnat granska både åhörarna och parterna i klart ljus medan de å sin sida såg rätten i motljus. I och med den nya fönstersättningen kunde vittnet och övriga medverkande i salen plötsligt se domarens ansikte istället för en mörk siluett med solbelyst hjässa.

Kanslilokalerna var rymliga och funktionella. Expeditionen var utformad i enlighet med sitt syfte. Det fanns kapprum för både allmän-

789 Asplund, Erik Gunnar, *Göteborgs rådhus. Om- och tillbyggnad 1935 - 1937*, Göteborg: Rådhusbyggnadskommittén 1938, s. 53-55.

790 Landzelius, s. 485.

100. Tingshuset i Kristianstad som det ser ut idag. Tillbyggnader och rumsliga omorganisationer på 1990-talet resulterade i att den gamla huvudentrén flyttades och ersattes av ett fönsterparti. Att tingshuset består av en fullmurad tegelkonstruktionen syns kanske inte på utsidan, men i sin helhet uttrycker det likväl en trohet till kända formideal och gediget hantverk, *Foto författaren*.

heten och domsagopersonalen, och längst in, som ett slags grand final i pressens recension, ett arbetsarkiv “försett med brandsäkra ståldörrar samt skjutbara brandluckor för alla fönster.”⁷⁹¹ I det färdiga huset visade det sig också finnas rum som inte var utmärkta på ritningarna, bland annat ett rum för tingshusdirektionen, det vill säga tingshusstyrelsen, som ledamöterna sannolikt själva hade uttryckt önskemål om, och ett särskilt rum för pressen. Salen var utformad med väggar av gult råtegel

⁷⁹¹ ‘Ett av landets vackraste och mest ändamålsenliga tingshus’, *Kristianstads Läns Tidning*, 1952-12-06.

444 | BILD 101

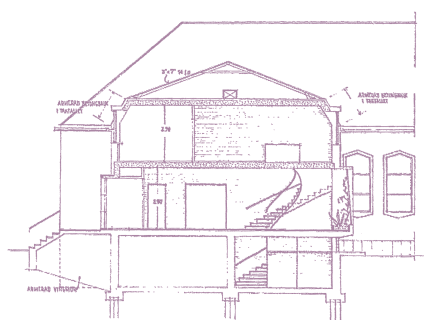

101. Bilden visar det mödosamma och väl utförda mureriarbete som ligger bakom byggnadens säregna utformning, Foto författaren.

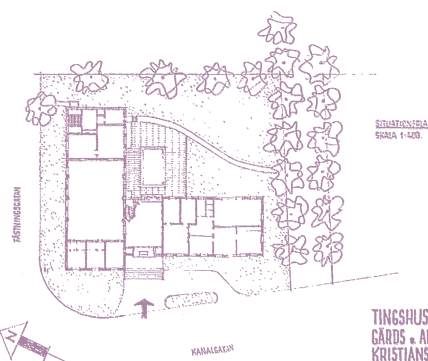
och en al frescomålning som täckte nästintill hela väggpartiet bakom rätten. Golvets parkett framhölls särskilt av pressen då det var av teak. För åhörarna skulle det inte längre vara en plåga att åhöra en rättegång eftersom åhörarbänkarna försågs med stoppning. Byggnadskommittén hade noggrant reflekterat över praktiska för- och nackdelar med skinn- respektive galonklädsel på sittmöblerna och till och med konsulterat andra tingshusbyggnadsskyldige i frågan. Till sist hade de fattat beslutet att låta åhörarbänkarna av valnöt kläs med grå galon och rättens stolar med blått skinn. Man arbetade också mycket med akustiken i salen och

FASAD MOT ÖSTRE FROSTÄDEGATAN

SEKTION GENOM ENTRÉHALL

SITUATIONSPLAN
SKALA 1:400

TINGSHUS FÖR VILLANDS,
CARDS & ALBO DOMSAGOR,
KRISTIANSTAD.
FASAD, SEKTION, SITUATIONSPLAN.
SKALA 1:100.
SVEVINGSSON & SÖN,
P.O. BOX 10411A,
700 02 GÖTEBORG

102. Situationsplanen visar allén som ledde från Kanalgatan till cellfängelset som låg granne med det nya tingshuset i Kristianstad. I arbetet med tingshusträdgården hände det att tingshusvaktmästaren hade hjälp av frigångare, det vill säga interner med relativ rörelsefrihet. Av såväl sektions- som fasadritningen framgår tydligt att arkitekten tänkte sig ett samspel mellan inne och ute, mellan entréhallens grönskande fönsterparti och trädgårdens vattenspel och planteringar. *Ritning Kristianstad kommunarkiv.*

pressen gavs egna skrivpulpeter. Gemensamt för dessa nyheter, som kan kopplas både till genomförandet av den nya rättegångsbalken 1948 och till funktionalismens idétradition, var att man ansåg sig kunna stå fri från sedvana och istället hade ändamålsenligheten som ledord.

Som landsfiskalen och ordföranden i tingshusstyrelsen hävdade i ett av sina debattinlägg i lokalpressen skulle det kloka och praktiska råda i alla delar av projekterings- och byggprocessen – som om det bara funnes en klok och praktisk lösning. När det gäller konflikten kring flykten framstod två läger, de som hävdade tradition och häradsrättens

förankring i lokalsamhället å ena sidan, och de som framhöll det praktiska i en centraliserad och samlad domstol å andra sidan. När den ena sidan beskrev flytten som en kränkning av befolkningen, menade den andra att det var en dyrbar lyx att bevara de gamla tingsställena enbart för traditionens och den gamla hävdens skull.

Det är anmärkningsvärt hur de två lägren och deras resonemang känns igen i de senaste årens debatt kring nedläggningen av landets små tingsrätter. Och precis som idag handlade konflikterna i Skåne uteslutande om lokaliseringen. När byggprocessen väl hade satt igång och tingshusstyrelsen var satt i arbete, framkom inga egentliga tvister. Lekmännen hade visserligen synpunkter på utformningen av tingshuset, som de också dristade sig till att uttrycka, men dessa handlade om detaljer och ytskikt, inte om grundläggande struktur eller fasadgestaltning. I dessa frågor rådde konsensus.

Beträffande etableringen av de tingshusbyggnadsskyldige som självständiga kommuner i kommunerna med rätt att ta upp och besluta om skatt, är det intressant att dra paralleller till de vanliga landskommunernas situation under 1940- och 1950-talen. Som Karin Arvastson och Cecilia Hammarlund-Larsson skriver i sin studie av kommunalhusens historia gick utvecklingen efter andra världskriget, och i synnerhet efter den så kallade storkommunreformen 1952, mot en allt större grad av expertisering.⁷⁹² Mer och mer av det kommunala verkställande arbetet utfördes av särskilt utbildade, avlönade tjänstemän istället för förtroendevalda. Samtidigt präglades den offentliga debatten av idén om lokal självbestämmanderätt vilken ansågs utgöra plattformen för vårt demokratiska samhällsskick. Fullmäktigemötena ansågs vara det viktigaste inslaget i den kommunala verksamheten, eftersom det var där medborgarna hade möjlighet att yttra sig och påverka. Enligt Arvastson och Hammarlund-Larsson är det också skälet till varför kommunalhusens fullmäktigesalar tillkomna vid denna tid gavs en särdeles påkostad utformning. Den omhuldade föreställningen om lokalt självbestämmande, menar författarna, präglade arkitekturen på ett sätt som gick utöver byggnadsprogram och intention.

Som kontrast till den utveckling Arvastson och Hammarlund-Larsson tecknar, bestod tingshusbyggnadsskyldiges organisation bara av lekmän och skulle komma att göra det fram till avvecklingen i och med tingsrättsreformen. Här skedde ingen expertisering i den meningen att

⁷⁹² Arvastson & Hammarlund-Larsson, s. 82.

103. Tingsalen i Kristianstad med sin fantastiska al frescomålning i fonden. Rättens bord har inte bytts ut sedan 1952 men i övrigt har stora delar av möblerna ersatts av nya. Placeringen av parternas bord och vittnesbåset har också justerats något. Foto Olinska stiftelsen.

förtroendevalda ersattes av tjänstemän. Förutom tingsvaktmästaren hade tingshusbyggnadsskyldige inga anställda och organisationen kretsade i första hand kring en enda fråga nämligen tingshuset: dess uppförande, förvaltning och underhåll. De representanter som valdes för att agera exekutivt organ (vanligtvis också beslutande, åtminstone i mindre frågor), fick i regel ett litet symboliskt arvode för sina insatser. Äran ansågs av de flesta vara nog.

Bristen på expertkunskande i tingshusbyggnadsskyldiges styrelser utsattes emellertid vid den här tiden för kritik. I *Landskommunernas Tidskrift* nr 6-7 1956 skriver sekreterare Per Langenfelt att det måste anses anmärkningsvärt "att en beslutande församling eller menighet, som tillagts beskattningsrätt, icke har några i lag givna föreskrifter om hur beslut härom skall fattas och utan att bestämmelser finnes om den offentlighet som enligt allmän uppfattning bör givas åt sammanträden där beskattningsärenden avgöras."⁷⁹³ Han beskrev en situation där allmänheten i regel inte kände till vad som förekom på tingshusbyggnadsskyldiges sammanträden, där ledamöterna i tingshusstyrelserna innehade sina ämbeten mycket längre tid än i andra kommunala sammanhang, ofta på livstid, och där många tingslag på grund av slentrianmässig utdebitering av tingshusmedel hade tillgångar som många gånger överskred vad en nybyggnad krävde.

FÖRESTÄLLNINGAR OM TINGSHUS

Jurister om tingshusen

När häradshövdingen Ernst Leche i början av 1940-talet beskrev sin syn på häradsrätternas verksamhet hävdade han att det dagliga kontorsarbetet, med det växande antal nya ärenden och arbetsuppgifter som domstolarna hade ansvar för, höll på att förvandla domsagokanslierna till "små ämbetsverk."⁷⁹⁴ Utvecklingen var i hans ögon bara av godo, och lokalfrågan var viktig i sammanhanget eftersom arkitekturen kunde understödja och säkra den nya ordningen. Förutom funktionsaspekten framhöll han också estetiska skäl till varför nya domstolsbyggnader borde uppföras; äldre tingshus saknade "såväl yttre skönhetsvärden som praktisk planläggning."⁷⁹⁵ De flesta jurister tycktes hålla med honom i fråga om de gamla husens beskaffenhet – för juristerna handlade det om arbetsförhållanden och på många håll ansågs de vara undermåliga. Diskussionen om tingshusens utformning hade varit under debatt sedan den nya lagberedningens betänkande från 1884, via JO:s kritik i början av 1920-talet av det han ansåg vara en generell brist på ändamålsenliga

⁷⁹³ Langenfelt, Per, 'Tingsbyggnad skall var härad bygga', *Landskommunernas Tidskrift*, nr 6-7:1956, s. 1-6, 1956.

⁷⁹⁴ Leche, Ernst, 'Om tingsställen och tingshus', *Domsagorna i Sverige*, Stockholm 1944, s. 65.

⁷⁹⁵ Leche 1944, s. 64.

tingshus som också utgjorde exempel på god arkitektur. Såväl gamla som nya tingshus omfattades av bedömningen, vilken också så småningom resulterade i ett förslag om ändring av byggningabalken.⁷⁹⁶

Den stora frågan, som hängde samman med utformningen, handlade om ansvaret för domstolslokalerna – vem som skulle bygga, förvalta, äga. Inom juristkåren rådde delade meningar mellan dem som ansåg att ansvaret för byggnaderna borde ligga kvar på lokalsamhället, och dem som menade att det borde tillkomma staten. Båda läger framhöll såväl pragmatiska som ideologiska motiv, och ett exempel på hur argumentationen kunde te sig gav hovrättspresidenten Holger Elliot vid invigningen av det nya tingshuset i Haparanda 1946:

Röster ha ej saknats, som i den heliga – eller kanske mindre heliga – centraliseringens namn velat överföra skyldigheten att hålla tingshus från tingslaget till staten. Man har dock från många håll – och även från hovrätten för Övre Norrlands sida – motsatt sig en sådan förändring. Härvid har framhållits att man har större garanti för att få goda tingshus med allt vad därtill hörer, om bygdens egna invånare genom ombud få bestämma om saken och anslå medel, än om staten skall bestyra även detta. Men minst lika starkt har framhållits att tingshusbyggnadsskyldiges omsorger om lokalerna för rättsskipningen i deras bygd innebära ett värde för rättsskipningen själv, ett värde i viss mån beslätat med det som ligger i häradsnämndens befattning med rättsskipningen. Omsorgerna om tingshusen – har man menat – äro ägnade att hos de byggnadsskyldiga alstra en känsla av samhörighet med och ansvar för rättsskipningen, som endast kan ha goda verkningar.⁷⁹⁷

Som jag tolkar retoriken fanns inslag i debatten som antydde att ansvaret för tingshusen och deras utformning hade konsekvenser som överskred själva lokalfrågan.⁷⁹⁸ Genom byggandet av tingshuset samlades och enades människor också kring rättsskipningens innehåll, och för jurister som Elliot blev på så vis det historiskt och lokalt förankrade tingshuset en symbol för ett välfungerande, demokratiskt rättsväsende.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Proposition 1922 års riksdag avsågs i båda kamrarna.

⁷⁹⁷ Elliot, Holger, 'Invigningstal', 'Haparanda tingshus', under rubriken 'Notiser', *SVJT* 1946, s. 153–154.

⁷⁹⁸ Kjell Å Modéer har beskrivit festtalsretoriken vid denna tid som ett uttryck för domarkulturens konservativa drag (Modéer 1994, s. 49).

⁷⁹⁹ Flera invigningstal från tiden bygger på samma teman, men också i ett sentida tal som Gerdt Wikstrands invigningsanförande efter tillbyggnaden av tingshuset i Kristianstad, 24 mars 1995, dras paralleller mellan tingshusens skick och utformning, och rättsskipningens innehåll, KT.

Själva häradsrätten, dess självständighet och fäste i lokalsamhället, hade sedan länge definierats som en anrik och därmed fundamental institution, men i invigningstalen efter kriget uttrycktes det med ny emfas och tydlighet.⁸⁰⁰ Vid samma tid etablerades också föreställningen om tingshuset som ett kulturhistoriskt intressant objekt. När Nordiska museet påbörjade insamlingen av material från häradsrätterna 1947 var det med stöd och sannolikt på initiativ av Föreningen för svensk kulturhistoria vars ordförande var socialdemokraten och justitieministern Herman Zetterberg. I ett upprop till landets häradshövdingar i *Svensk Juristtidning* 1947 konstaterade Zetterberg och museets styresman Gösta Berg att det var "naturligt att relativt få äldre tingshus ännu äro i bruk", sådan var tidens gång.⁸⁰¹ Däremot ansåg de att uppgifter om husen och inventarier från tingsställena borde bevaras till eftervärlden varför häradshövdingarna uppmanades att utföra en kulturhistorisk inventering i sin egen domsaga. "Inför de förändringar, som förestå, synes tiden vara lämplig att nu igångsätta en dylik undersökning, som kan väntas ge mycket värdefulla och intressanta resultat såväl av rätts- och kulturhistorisk art som av mera lokal och hembygdsbetonad beskaffenhet.", skriver Zetterberg och Berg i sin gemensamma skrivelse. Resultatet blev ett relativt omfattande fotomaterial men endast knapphändiga uppgifter om byggnaderna och inventarierna.⁸⁰²

Synen på de gamla tingshusen som kulturhistoriska objekt var därmed definitivt etablerad, och därmed tycktes man också ha funnit ett förhållningssätt som kombinerade behovet av förankring i det förflutna, med lusten till förändring. Några år efter uppropet invigde Herman Zetterberg ett av de första tingshusen som omvandlades till kulturminne. Tingshuset i Binneberg, Västergötland, var beläget på Billingens norra sluttning och hade uppförts på 1750-talet, för att sedan byggas på med en våning i början av 1800-talet. Vid tiden användes det som potatislager och skola. Restaureringen genomfördes på initiativ av lokalhistorikern och folklivsskildraren Sixten "Västgöta" Bengtsson, efter anvisningar av professorn vid konstakademien Erik Lundberg, och under uppsikt av riksantikvarieämbetet: "Såsom ett värdefullt kulturminne [...]"

⁸⁰⁰ Romberg, Carl, 'Invigningstal', 'Piteå tingshus', under rubriken 'Notiser', *SvJT* 1951, s. 238, 1951, Mossberg, Eije, 'Invigningstal', 'Rättviks tingshus', under rubriken 'Notiser', *SvJT* 1952, s. 394-395, 1952, Wijnbladh, Mauritz, 'Invigningstal', 'Umeå tingshus', under rubriken 'Notiser', *SvJT*, 1958, s. 623-624, 1958.

⁸⁰¹ 'Inventering av tingshus och tingsställen', *SvJT*, 1947, s. 635-636, 1947.

står nu det gamla tingshuset pietetsfullt ordnat och bekräftar på ett slående sätt sambandet mellan gångna tiders och vår tids rättsskipning.”⁸⁰³

Tingshus i enlighet med den nya rättegångsbalken

1942 antog riksdagen en ny rättegångsbalk efter mer än hundra år av utredningar, förslag, påtryckningar och kritik.⁸⁰⁴ Även om tidigare gjorda tillägg och praxis hade inneburit att flera av de förändringar som balken fastslog redan hade genomförts, var det en helt ny rättegångsbalk som kom till stånd. Nyordningen medförde visserligen inga nyheter i den lagstiftning som reglerade tingshusbyggnadsskyldigheten, men i själva rättegångsbalken och i de dokument som föregick och kringgärdade den, formulerades idéer som handlade om tingshusets gestaltning.

I korta ordalag innebar den nya balken att handläggningen av målen förändrades, liksom rättegångsdeltagarnas praktik. Jag kommer här att ta upp några aspekter av balken som ledde till att rummets utformning hamnade i debattens centrum och att nya idéer formulerades: muntlighetsprincipen, den ackusatoriska processen, det lagstadgade domsagokansliet och införandet av förberedelsen som del av civilprocessen. Jag vill gärna betona att det vare sig är en fullständig eller djuplodande analys av reformens innehåll som jag här vill eller kan göra.

Muntlighetsprincipen var ett viktigt inslag i 1942 års rättegångsbalk och den räknas idag till en av den svenska rättegångsordningens grundsatser. Principen innebär kort och gott att de viktigaste delarna av både civil- och brottmålsrättegången, och då i synnerhet bevisningen, skall genomföras muntligen på plats i salen.⁸⁰⁵ Tidigare hade skriftliga inlagor tillåtits och rätten hade kunnat fatta beslut i ärenden som inte hade föredragits muntligen. Med muntlighetskravet sattes nytt fokus på frågor som handlade om akustik och möblering, och utgångspunkten för dessa diskussioner var inte längre dekorum eller vana.

Den ackusatoriska processprincipen, som infördes i brottmålsrättegången i och med den nya balken, innebar nya roller för häradshövdingen och parterna, medan nämndens uppgifter och plats i salen förändrades i mindre utsträckning. Även med en ackusatorisk princip fort-

802 'Inventering av tingshus och tingsställen', *SvJT*, 1947, s. 636.

803 'Restaurering av Binnebergs tingshus', *SvJT*, 1950, s. 1017–1018, 1950.

804 Modéer 1999. Här konstaterar Modéer att balkens historia började redan på 1810-talet och när den väl trädde i kraft 1948 bekräftade den "ett rättsläge som fick sin plats i rättslivet redan kring 1870" (s. 402).

805 RB, 43 kap. 5§ resp. 46 kap. 5§ (tvister resp. brottmål).

satte häradshövdingen att vara ordföranden som fördelade ordet och såg till att ordningen i salen upprätthölls – han hade till exempel rätt att både tillrättavisa och visa ut åhörare som störde processen.⁸⁰⁶ När det kom till beslut och dom krävdes alltså en enig nämnd om minst sju personer för att domarens ord inte skulle gälla.⁸⁰⁷ Samtidigt kom domaren att få en reducerad funktion i rättegången. Från att ha varit den som behöll initiativet och rannsokade, skulle han nu istället verka för att de två parterna interagerade och drev processen framåt; åklagare eller målsägande å ena sidan och den åtalade med ombud å andra sidan. Parterna hamnade därigenom, och på ett helt annat sätt än tidigare, i rättegångens och rättssalens fokus, medan häradshövdingen förväntades observera skeendet och ingripa så lite som möjligt.⁸⁰⁸

I och med balkens ikraftträdande avgjordes också frågan om kansliets placering och öppettider. Etablerade domsagokanslier hade funnits sedan länge, men att ärendet reglerades i lag innebar en möjlighet att ställa hårdare krav på tingshusbyggnadsskyldige när det gällde ansvaret för lokalernas och i synnerhet arkivens storlek och skick. I själva balken fastslogs att det i domsaga skulle finnas ett kansli som hålls öppet för allmänheten på bestämda tider.⁸⁰⁹ I domsagostadgan som antogs året därpå, angavs därutöver att Kungl. Maj:t skulle bestämma platsen för kansliet.⁸¹⁰ I stadgan redogjordes också med stor precision för vilka öppettider och arbetstider som skulle gälla, var tiderna skulle anslås, vem som skulle tjänstgöra var och när etc. 1942, som en pendang till den nya balken, antogs dessutom "lagen om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli", enligt vilken det fastslogs att det var de tingshusbyggnadsskyldige som skulle stå för kostnaderna för kanslilokalerna, inklusive ett brandsäkert arkiv.⁸¹¹

Möbler, uppvärmning, belysning och städning av lokalerna tillkom också tingshusbyggnadsskyldige, medan kostnader för skrivmaskiner, skrivmateriel, telefon och inbindning av domböcker och protokoll be-

⁸⁰⁶ RB, 5 kap. "Om offentlighet och ordning vid domstol."

⁸⁰⁷ Gällde både tvister och brottmål; "Yppas i mål, vari nämnd deltagar, annan mening än ordförandens och äro alla i nämnden ense om skälen och slutet eller förena sig, då i nämnden äro flera än sju, minst sju därom, gäller nämndens mening; i annat fall gälle ordförandens", RB 16 kap. och 29 kap. "Om omröstning", 3§.

⁸⁰⁸ Advokaterna gavs till och med ett eget kapitel i den nya balken. RB 8 kap.

⁸⁰⁹ RB, 1 kap. 3§.

⁸¹⁰ RB, 1 kap. 17§, 1943 års domsagostadga 46§, antagen 11 juni 1943.

⁸¹¹ Lag 18 juli 1942, nr 658, om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli.

kostades av staten.⁸¹² Även om lagen som reglerade tingshusets utformning fortsatte att vara vag och ge utrymme för en stor variation av tolkningar, innebar detaljregleringen av kansliets karaktär och tingshusbyggnadsskyldige skyldigheter i övrigt, en ny syn på domstolslokalerna som satte snävare ramar för gestaltningen. I en viktig paragraf i rättegångsbalkens domsagostadga, 46§, fastslogs också att häradshövdingen skulle *övervaka* att kansli lokalerna var i tillfredsställande skick och att inventarierna vårdades. Det var han som skulle göra framställning hos tingshusbyggnadsskyldige eller staten om nyanskaffning och reparationer om sådana krävdes. Därmed involverades också häradshövdingen i lokalfrågan, och det framstod som än mer självklart att han var ordförande i tingshusbyggnadsskyldiges tingshusstyrelse och/eller byggnadskommitté. I sammanhanget kan också nämnas den kungörelse från 10 juli 1947 om "tillkännagivande av de allmänna domstolarnas sammanträden samt om uppsproslistor m.m" som infogades i nya rättegångsbalken första kapitel. Kungörelsen reglerade hur uppsproslistorna skulle utformas och anslås, och hur kallelse till förhandling i domstol skulle ske. Den stadgade till exempel att listorna skulle förteckna mål och ärenden vilka dessutom skulle delas in i grupper "med angivande av visst klockslag före vilket de till varje grupp hörande målen och ärendena ej komma att uppspropas."⁸¹³ Uppsproslistor hade funnits tidigare, men de hade inte varit reglerade i lag, och praxis hade sannolikt varierat från en domsaga till en annan. Som jag tolkar kungörelsen var den ett uttryck för den strävan efter effektivitet som präglade rättegångsbalken i sin helhet. Den tycks också peka på att rättsväsendets representanter inte längre föreställde sig att allmänheten bevisade tinget, i äldre tiders bemärkelse. Den bild av rättssalen som framträder är snarare ett glest befolkat rum vars besökare finns på plats för att just detta särskilda ärende angår dem. Ytterligare en skillnad från tidigare förhållanden var att den nya balken fastställde olika tillvägagångssätt för brottmål respektive civilmål. Tidigare hade visserligen funnits en lagstadgad ärendeföljd vid tingen som bland annat innebar att brottmål togs upp före civilmål. Svåra brott hade dessutom gett upphov till urtima ting där inga andra ärenden behandlades. Förändringen i och med nya rättegångsbalken bestod i att tvister nu först skulle tas upp vid en skriftlig och muntlig

⁸¹² Lag 18 juli 1942, nr 658, om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli, 1§.

⁸¹³ Kungl. Kungörelse 10 juli 1947 om tillkännagivande av de allmänna domstolarnas sammanträden samt om uppsproslistor m.m.

så kallad *förberedelse*, då förutom parterna bara domaren fanns på plats. Delar av det som tidigare hade avhandlats under sittande ting, flyttades alltså ut från tingsalen för att klaras av *innan* rättsförhandlingen inleddes. Som Modéer skriver, sönderföll handläggningen av målen i förberedelse och huvudförhandling.⁸¹⁴ Syftet var att nå en överenskommelse, en förlikning, som innebar att en huvudförhandling aldrig behövde äga rum. Brottmål däremot resulterade även fortsättningsvis alltid i en huvudförhandling, då hela rätten församlades.⁸¹⁵

Utredningar om lokalbehovet och kostnaderna för domsagokansliet

Inför genomförandet av den nya rättegångsbalken tillsattes en grupp sakkunniga vid justitiedepartementet för att utreda tingshusbyggnadsskyldighetens former och som det hette “undanröja den olikhet mellan lag och praxis, som utvecklat sig.”⁸¹⁶ 1936 kom deras betänkande och lagförslag som, när det kom till domstolslokalernas utformning, var precist i den meningen att det fastslog *vilka aktörer* som skulle erbjudas särskilda rum i tingshuset, men oprecist då det vare sig angav form eller storlek utan istället konstaterade att varje särskilt fall skulle granskas och prövas.⁸¹⁷ Jämfört med utformningen av befintliga tingshus framhölls påtagligt fler separata utrymmen, även om många funktioner kändes igen såsom rum för åklagare och advokater, vittnen, nämnd, häradshövding, skrivare och brandsäkert arkiv. Nytt var dock förslaget på ett särskilt överläggningsrum dit rätten kunde dra sig tillbaka istället för att såsom var gängse utrymma tingsalen. Dessutom föreslogs rum för biträdande domare och sekreterare i kansliet. Att tingsvaktmästarens bostad skulle skrivas in i lagen ansågs också som önskvärt.

Lagförslaget lades aldrig fram för riksdagen, men några år senare tog den så kallade processnämnden vid justitiedepartementet återigen initiativ till en utredning om lokalbehovet i tingshus, nu efter den nya balkens ikraftträdande.⁸¹⁸ Kraven som hade formulerats i balken och i den

⁸¹⁴ Modéer 1999, s. 409.

⁸¹⁵ Vad gäller brottmål gjordes, och görs fortfarande förberedelserna av polis och åklagare i en så kallad förundersökning.

⁸¹⁶ RA, Stadsdomstolsutredningen, vol.7 1954-1961 (SDU), Promemoria från Justitiedepartementet 1 juli 1944.

⁸¹⁷ SOU 1936:37, Utredning angående revision av bestämmelserna om tingshusbyggnadsskyldigheten/verkställd av inom Justitiedepartementet tillkallade sakkunniga.

⁸¹⁸ RA, SDU, Promemoria daterad 1 juli 1944. Processnämnden var en utlöpare till

kringgärdande lagstiftningen ansågs göra det nödvändigt att ta fram mer konkreta direktiv som kunde vägleda tingshusbyggnadsskyldige och de anlitate arkitekterna i projekteringsfasen. Utredningen resulterade i en promemoria som gick på remiss till hovrättspresidenterna, som i sin tur hämtade in yttranden från sammanlagt 28 häradshövdingar.⁸¹⁹ Yttrandena sammanställdes och därefter togs fram ett utkast till ett kungligt cirkulär, "till rikets allmänna underrätter angående inredning av deras sessionssalar m.m." till vilken också hörde två inredningsskisser.⁸²⁰ Författaren hovrättspresidenten Joel Laurin uttryckte själv i utkastet att han tvivlade på "om kungen vill utfärda ett cirkulär av detta slag. I varje fall kan det väl inte – åtminstone inte skisserna – tryckas i Sv.ffs [Svensk författningssamling] utan får tryckas i processnämndens meddelande". Så skedde också, cirkuläret antogs inte men publicerades inklusive skisser i *Meddelanden från processnämnden*.⁸²² Som dokument är det värdefullt eftersom det sammanfattar de föreställningar om hur tingshusen borde utformas för att fungera i enlighet med den nya balkens innehåll, som landets ledande jurister gav uttryck för.

Först och främst bör sägas om samtliga dokument som producerades i samband med utredningarna, att inget av dem hade till syfte att fastställa en i detalj reglerad rumsdisposition eller utformning av tingshallarna. Det betonades istället att dokumenten borde betraktas som rådgivande och att befintliga tingshus kunde fortsätta tjäna som domstolsbyggnader trots sina brister. Flera remissvar på promemorian avrörde explicit från lagstiftning i frågan, bland annat hovrättspresidenten i Skåne Blekinge som istället argumenterade för vad han kallade en min-

den processkommission som sedan 1920-talet, och med olika ledamöter, hade utarbetat förslaget till en ny rättegångsbalk.

819 RA, SDU, "Sammanställning av yttranden över den inom justitiedepartementet den 1 juli 1944 utarbetade promemorian angående lokalbehovet i tingshus efter nya rättegångsbalkens ikrafträdande". Bland remisserna återfinns häradshövdingarna i Gälds och Albo respektive Villands domsagor, det vill säga de som sedan kom att delta i planeringen av det nya tingshuset i Kristianstad.

820 RA, SDU, "Utkast av Laurin 31/8 1946, enligt uppdrag. Cirkulär till rikets allmänna underrätter angående inredning av deras sessionssalar m.m.", översänt "med vänliga hälsningar" till okänd mottagare. Joel Laurin var hovrättspresident i Göta hovrätt.

821 RA, SDU, "Utkast av Laurin 31/8 1946, enligt uppdrag. Cirkulär till rikets allmänna underrätter etc.

822 Processnämnden, Stockholm, Nr 3: 1946, "Inredning av domstolarnas sessionssalar m.m."

neslista som kan finnas till hands för tingshusbyggnadsskyldige när de ska ta fram förslag på om- eller nybyggnad, och för byggnadsstyrelsen då de ska granska dem.⁸²³ Därutöver kan sägas att dokumenten uppehåller sig vid två huvudsakliga frågor, den ena handlar om antalet rum för olika funktioner och den andra om den stora salens möblering. När det kommer till dessa ärenden förmedlas tämligen tydliga idéer, medan däremot föreställningar om form eller estetik inte framkommer alls. Det var aldrig justitiedepartementets syfte att uttala sig om detta. Det saknas också hänvisningar till begrepp som värdighet, monumentalitet eller representativitet, vilka användes frekvent i tidigare sammanhang där tingshusens karaktär diskuterades.

Vad beträffar antalet rum i tingshusen och deras funktioner, följde promemorian till stora delar 1936 års förslag. Jämfört med befintliga tingshus föreslog den fler separata rum för rättegångens olika aktörer: häradshövding, skrivare, nämnd, åklagare, advokat, vittnen och allmänhet. Därutöver introducerades några nyheter: ett överläggningsrum dit rätten kunde dra sig tillbaka, istället för att såsom var gängse låta utrymma tingssalen, ett förberedelserum där sammanträden som inte skedde på allmänna rättegångsdagar kunde äga rum, telefonhytt, toaletter för damer och herrar.⁸²⁴ Förberedelserummet skulle ges en neutral prägel; det skulle inte vara häradshövdingens tjänsterum, det skulle kunna rymma en mindre skara människor och det skulle vara möblerat utan podium, skrank och pulpeter.

Intressant är att flera jurister som yttrade sig om promemorian 1944 hade uttryckt åsikten att rum kunde användas för olika ändamål. Det var bara under en högst begränsad tid som det krävdes skilda utrymmen för olika aktörer och därför var det inte motiverat att uppföra hus med så många rum som föreslogs. I fyra yttranden föreslogs att nämndens rum också kunde användas som överläggningsrum och att notarierna kunde dela på ett arbetsrum, i två yttranden att åklagare och rättegångsombud kunde dela rum, i tre yttranden att särskilt vittnesrum inte var nödvändigt etc. Å andra sidan föreslogs i flera av remissvaren andra se-

823 RA, SDU, "Utkast av Laurin 31/8 1946, enligt uppdrag. Cirkulär till rikets allmänna underrätter, Remissvar undertecknat K. Schlyter, avsänt 31 augusti 1944 till justitiedepartementet.

824 Förutom remissvar och cirkulär, se också hovrättspresidenten Karl Schlyters korrespondens med häradshövdingarna i Gärd och Albo och Villands härad (KT, TGAV) i vilken han vid flera tillfällen poängterade att föreberedelsen skulle präglas av informella samtal och till sådana lämpade sig inte de gamla salarna.

parata utrymmen såsom ytterligare förvaringsrum för häktade (tre ytteranden), ytterligare bostadsrum (två ytteranden) etc. I avsnittet som avslutar processnämndens förslag på cirkulär kommenteras att angivna utrymmen utöver sessionssalen inte är "oundgängligen erforderliga", det vill säga helt nödvändiga, vilket tyder på att idén om tingshusens funktionsseparering och olika rum för förhandlingens olika aktörer, inte underhölls eller omhuldades på samma sätt som föreställningarna om salens nya möblering.

Vad var det då för slags sessionssal landets ledande jurister såg framför sig? Två principer framhölls som viktiga när det kom till möbleringen och båda kan hänföras till den nyordning som rättegångsbalken införde: Salen skulle för det första vara ordnad så att allt som sades kunde höras av samtliga i salen, och för det andra skulle rätten och parterna vara placerade så att ingen satt med ryggen åt den som talar; med andra ord de skulle vara ordnade i en cirkel. För att uppnå en denna ordning borde avståndet mellan rätten och parterna vara så stort att alla tvingades tala högt för att höras då ett visst avstånd "framtingar ett tydligare och klarare tal."⁸²⁵ Dessutom skulle rätten sitta upphöjd på ett podium, 15 à 20 cm, och deras bord ha en något svängd form. De olika platserna som anvisats rättegångens aktörer skulle vara permanenta: "Utan en fast placering enligt dessa principer kan en huvudförhandling svårligen genomföras på det sätt som nya RB avser", står att läsa i cirkuläret. Detta bör förstås mot bakgrund av att tidigare möblering av tingssalarna bestod av lösa bord och stolar avsedda för parterna. Borden hade i regel varit små och av enkel karaktär, många av dem hade dessutom tillkommit under senare tid och det fanns därför inget särskilt utrymme avsett för dem. En aktör som tidigare inte hade anvisats en särskild plats i salen var vittnet. Under sin redogörelse hade hon eller han stått eller suttit på en lös stol framför domaren, inte sällan direkt vid domarbordet där också bibeln låg. I det föreslagna cirkuläret däremot, framhölls och beskrevs en särskild plats, den mellan parternas bord, mitt framför men två till tre meter från domarbordet. En särskild möbel beskrevs också, nämligen ett "vittnesbås [...] som ett skrank i bordshöjd, som den hörde kan stödja sig mot då han står. Det bör framtill ha en skiva med plats för bibeln. En stol bör stå tillgänglig för den som vid förhöret behöver sitta."⁸²⁶

⁸²⁵ Processnämnden, Stockholm, Nr 3: 1946, "Inredning av domstolarnas sessionssalar m.m.", s. 1.

⁸²⁶ RA, SDU, "Utkast av Laurin 31/8 1946, enligt uppdrag. Cirkulär till rikets allmänna underrätter etc.

Det betonas att avståndet är viktigt, vilket återigen hänvisar till muntlighetskravet och nödvändigheten att tala högt och tydligt.

Om åhörarna uttrycktes i cirkuläret att de borde "beredas så goda möjligheter att höra som omständigheterna medgiva", men att huvudsaken ändå var att salen gjordes ändamålsenlig för dem som agerade vid förhandlingen. Med andra ord betonades att tingsmenigheten inte utgjorde en aktiv part i rättsalen, de var åhörare men inga aktörer. Denna föreställning framstår som motsats till tidigare epokers praktiker, vilka innebar stora folksamlingar och också stora hänsyn till stora folksamlingar. Om förhandlingens fokus hade flyttats från domaren och hans uttalanden, till en plats mellan rätten, parterna och vittnet där samtalet fördes, hade det också inneburit att åhörarna i stor utsträckning hölls utanför kretsen. Förhandlingen var visserligen offentlig, men det som försiggår i rättsalen kanske inte längre ansågs angå, eller rentav kanske inte längre angick en stor skara.

I essän "Den stora reformen Rättegångsbalkens förebilder och förverkligande" gav rättshistorikern: Kjell Å Modéer exempel på den debatt om salarnas utformning som fördes i *Svensk Juristtidning* under senare hälften av 1940-talet.⁸²⁷ Frågorna som diskuterades var till största delen de samma som processnämnden hade utrett; hur salarna borde möbleras, hur aktörerna borde stå och föra sig för att uppnå maximala ljudförhållanden, hur dagsljus och belysning skulle dirigeras så att de nya huvudrollsinnehavarna, parterna, fick allt ljus på sig etc. Huruvida häradsrätterna lystrade till de idéer som framhölls är inte klarlagt. Debatten visar lika tydligt att balkens tillkomst hade gjort rättsväsendets aktörer medvetna om rummets verkan, som att förespråkarna av den nya processordningen ännu inte hade fått fullt gehör för sina idéer om arkitekturen och hur den kunde underlätta genomförandet.⁸²⁸ Tingshus enligt den nya rättegångsbalken handlade om ideal och förhoppningar, snarare än om föreställningar om en närbelägen framtid.

Ett exempel handlar om föreställningen om tingshuset som en dagligen och effektivt använd arbetsplats. Oavsett rättslig instans var de flesta medvetna om att sådana arbetsplatser bara kunde etableras i tingshus som rymde domsagokansli. Flera domsagor vid denna tid hade kontor i hyrda lokaler utan tingsall, och därtill tingsställe i byggnader som sak-

⁸²⁷ Modéer 1999, s. 424.

⁸²⁸ Schlyters agerande i samband med uppförandet av det nya tingshuset i Kristianstad är ett exempel.

nade mindre förhandlingssalar. Många jurister uttryckte tveksamhet inför radikala förändringar och möjligen handlade det om lojalitet med invånarna i domsagorna, som skulle stå för kostnaderna i samband med ny- eller ombyggnad. Som jag skrev om i inledningen pekar konflikterna kring uppförandet av tingshuset i Kristianstad på frågans laddning och komplexitet. I det offentliga samtal som utredningar, förslag och remissyttranden representerar, framträder en dragkamp mellan å ena sidan viljan till arkitektonisk eller i varje fall planmässig konkretion i lagstiftningen, och å andra sidan oviljan att "göra bestämmelserna stela och absoluta", som en häradshövding uttryckte det i sitt remissyttrande.⁸²⁹ Som jag tolkar skeendena stod det första för missnöje med befintliga lokaler och ett slags frustration över att lokalsamhällena inte tog sin uppgift på allvar, medan det andra stod för en önskan att verka i samråd just med lokalsamhället, de tingshusbyggnadsskyldige, och behålla ett spelrum för särskilda behov och förhållanden.

Som byggnader betraktade hade dessa tänkta tingshus, som framkommer genom dokumenten, det gemensamt att de saknade arkitektonisk form men hade en specifik uppsättning funktionsspecifika rum, eller avsiktligt upprättade territorier för att beskriva det i termer av ianspråktagande. Rummens inbördes ordning definierades emellertid inte, det viktiga var *att* de fanns, inte *hur*. När det kom till salen var den också arkitektoniskt konturlös, men utformningen styrdes av en överordnad princip om transparens; allt som skedde skulle synas och höras men aktörerna skulle samtidigt hållas väl åtskilda.

En viktig förändring som kom till stånd genom 1942 års lag om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli, var att det lagenliga ansvaret för kanslilokalerna flyttades från häradshövdingen till de tingshusbyggnadsskyldige.⁸³⁰ Nu överfördes utgifterna för lokalerna, som också omfattade belysning, uppvärmning och städning, till tingshusbyggnadsskyldige medan staten skulle stå för skrivmaskiner, skrivmaterial och inbindning av domböcker. Som jag skall återkomma till gjorde den nya stadgan ingen stor skillnad på de orter där tingshus hade uppförts kring sekelskiftet 1900, eftersom dessa byggnader i regel rymde kansli-lokaler. Men i de domsagor och tingslag där tingen hölls i ålderdomliga tingshus på landet, medan häradshövdingen bodde i närmaste stad och

829 RA, SDU, Häradshövdingen i Helsingborg, J. Hansson i ett remissyttrande till hovrättspresidenten i Skåne och Blekinge, Karl Schlyter.

830 SFS 1942:658, Lag om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli, 18 juli 1942.

kansliet fanns i eller intill hans bostad, satte nyordningen igång rumsliga förändringsprocesser.

Arbetsmarknadsstyrelsens regleringar

1943 års byggnadsregleringslag tvingade mångatingshusbyggnadsskyldige att vänta länge på byggnadstillstånd från statens arbetsmarknadskommission, 1948 ombildat till arbetsmarknadsstyrelsen.⁸³¹ Regleringslagen innebar att byggnadsarbete bara kunde bedrivas efter Kungl. Maj:ts tillstånd, i praktiken arbetsmarknadsstyrelsens. Från statens sida handlade byggregleringen om att sysselsättningsplanera i syfte att förebygga arbetslösheten, men på grund av den kraftiga inflationen i början av 1950-talet stegrades lönerna trots regleringsförsöken och efter krisen luckrades systemet upp på flera näringsområden. Kravet att arbetsmarknadsstyrelsen, via länsarbetsnämnderna, skulle lämna igångsättningstillstånd till byggprojekt kvarstod likväl. Staten behöll på det viset möjligheten att med hänsyn till den lokala tillgången på byggnadsarbetare jämna ut eventuella säsongsvängningar.⁸³²

Efter andra världskriget var många tingslag, i synnerhet i de norra delarna av landet, angelägna att uppföra nytt tingshus, och det finns flera exempel på tingshusstyrelser i slutet av 1940-talet som försökte påverka arbetsmarknadsstyrelsen att ge arbets- och/eller igångsättningstillstånd. Arbetsmarknadsstyrelsens intressen prioriterades dock framför justitiedepartementets och ofta dröjde det flera år innan byggnadsarbetet kunde sättas igång. Det finns uppgifter om att justitiedepartementet upprättade en för landets alla domsagor gemensam tingshusbyggnadskvot, en prioriteringsordning, som avgjorde vilka projekt man förordade arbetsmarknadsstyrelsen att bevilja arbetstillstånd, men jag har emellertid inte lyckats spåra den i källmaterialet.⁸³³

Ett exempel på hur situationen kunde te sig är Umeå domsagas nya tingshus i Umeå som stod klart 1958. I sitt invigningstal den 29 mars berättade den dåvarande häradshövdingen att vinden ven i det gamla husets tingsal och råtorna sprang över golven mitt på dagen.⁸³⁴ Pro-

⁸³¹ SFS 1943:444, Lag om tillståndsvång för byggnadsarbete, 30 juni 1943.

⁸³² Askund, Stig, Arbetsmarknadspolitiken, Tidens förlag, Stockholm, 1969.

⁸³³ NMA, DPA, Skellefteå tingsrätt, Skellefteå tingslags domhavande, häradshövdingen Georg von Eulers invigningstal vid tingshusinvigningen i Skellefteå, 23 november 1957.

⁸³⁴ NMA, DPA, Umeå tingsrätt, Häradshövdingen Sten Ohlssons invigningstal lördagen 29/3 1958.

blemet var att justitiedepartementet och arbetsmarknadsstyrelsen krävde att Västerbottens södra domsaga också skulle flytta in i det nya hus som Umeå domsaga ville uppföra – det var villkoret för att byggnadstillstånd skulle beviljas. Efter att ritningarna och finansieringsfrågan var klara 1947 togs därför kontakt med Västerbottens södra och erbjöd sig att finansiera hela tingshuset mot att de hyrde delar av lokalerna. Men den andra domsagan hade inget intresse av att flytta sitt ting till Umeå eftersom deras tingshus i Vindeln och Nyåker fortfarande fungerade bra. Därmed beviljades heller inget byggnadstillstånd trots att arbetsförhållandena i det gamla tingshuset i Umeå försämrades. I början av 1950-talet var situationen så allvarlig att tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommitté krävde att justitiedepartementet skulle ta ansvar för följderna av en eventuell brand i det ålderstigna tingshuset. Hösten 1955 beviljade till slut arbetsmarknadsstyrelsen arbetstillstånd och den första etappen av huset stod klart 1957.

Ett annat tingslag som fick vänta var Norra Åsbo härads tingshus i Klippan, Skåne. 1943 beslutade sig tingshusbyggnadsskyldige för att bygga ett nytt hus och året därpå låg arkitekten Hans Brunnbergs ritningar klara. På grund av restriktionerna blev ärendet emellertid liggande hos arbetsmarknadsstyrelsen i nära fem år utan att någonting hände. När byggnadstillstånd slutligen beviljades 1951 hade ändringar visserligen gjorts i häradshövdingens bostad så att denna överensstämde med gällande normer för bostadsyta, men i övrigt gällde 1943 års planer. Exemplet visar att även om arbetsmarknadsstyrelsen och länsarbetsnämnderna inte hade några synpunkter på byggnadernas utformning, utövade de genom sina restriktioner en direkt styrning av tingshusbyggnad när det kom till datum och år. Om 1950-talstingshusens arkitektur förefaller ålderdomlig kan en förklaring vara att den kom till knappt tio år innan den förverkligades. Så var å andra sidan fallet med stora delar av byggandet under denna period, i varje fall institutionsbyggnad.

Byggnadsstyrelsen om tingshusen

En annan form av styrning utövades av byggnadsstyrelsen som skapades 1917 som en ombildning av överintendentsämbetet. Sett till verksamheten blev byggnadsstyrelsen mer ett lokalanskaffningsverk men utförde också omfattande granskningsarbete och utredningar, bland annat rörande byggnader för statlig myndighets eller institutions räk-

ning.⁸³⁵ Av allt att döma definierades inte tingshusen som styrelsens ansvar, men som jag strax skall redogöra för granskades likväl byggnaderna av verkets utredningsbyrå, om än i begränsad utsträckning. I följande avsnitt behandlas de idéer som kom till uttryck genom ärendehantering under perioden 1920-1960. Anledningen till att avsnittet tar avstamp så tidigt som på 1920-talet är att jag ser en fördel i att ta del av byggnadsstyrelsens tankar om tingshus som en helhet, eftersom det inte finns några tydliga brott i materialet. De föreställningar som formulerades under 1950-talet förberedades av ärendehantering på 1920-talet, och i källorna förekommer också referenser bakåt i tiden. Till skillnad från varje enskild byggherre, hade byggnadsstyrelsens arkitekter överblick och kunde konsultera ett arkiv med tidigare handlagda ärenden. Generellt kan sägas om ärendenas karaktär över tid att 1920-talets kommentarer av tingshusritningarna var mer utförliga, och mer kritiska, än de som förekom på 1950-talet.

Trots att tingshusen rymde en statlig verksamhet omfattades de således inte av byggnadsstyrelsens granskningskyldighet.⁸³⁶ Att tingshusärendena ändå hamnade på utredningsbyråns bord berodde i första hand på verkets uppdrag att bistå fängvårdsstyrelsen med granskningshjälp gällande tingshusens häkteslokaler.⁸³⁷ Enligt en kungörelse 1921 (13 oktober, nr 610) fick vare sig härads- eller stadsfängelse uppföras "innan ritning därtill fastställts av fängvårdsstyrelsen och byggnadsstyrelsen gemensamt. Uppstå vid ärendets avgörande olika meningar mellan ämbetsverken, skall ärendet underställas Kungl. Maj:ts prövning. Framställning angående fastställande av ritning, som här åsyftas, skall ingivas till fängvårdsstyrelsen."⁸³⁸ När utredningsbyråns arkitekter väl hade tingshusärendena framför sig passade de på, eller kunde inte låta bli, att också kommentera övriga delar av byggnaderna och det dessutom ingående. Det var långt ifrån alla nya hus som passerade verkets granskning. I många fall upprättades ingen kontakt med byggnadsstyrelsen

835 SOU 1952:35, Byggnadsstyrelsens arbetsuppgifter och organisation Betänkande av 1947 års byggnadsstyrelseutredning, Stockholm 1952, sid. 8.

836 SOU 1952:35 Byggnadsstyrelsens arbetsuppgifter och organisation Betänkande av 1947 års byggnadsstyrelseutredning, Stockholm 1952, s. 8 och s. 15.

837 RA, BA, U-byrån, Skrivelse till byråchefen E.G Wijkmark vid Kungl. Fängvårdsstyrelsen angående tingshuset i Svenstavik, 5 juni 1928, oläslig namnteckning t.f. intendent Kungl. Byggnadsstyrelsen.

838 Kungl. Maj:ts kungörelse angående fastställande av ritning till härads- eller stadsfängelse 1921, nr 610. Ritningarna behövde således inte passera Kungl. Maj:ts såvida de statliga verken var överens.

medan den enda kontakt andra tingslag hade bestod i en förfrågan om att få sitt förslag på arkitekt sanktionerat. Förutom de formaliserade kontakterna fanns också arkitekter som fungerade som en direkt länk mellan byggherren och byggnadsstyrelsen. Det var dels länsarkitekterna, dels de arkitekter som också verkade eller hade verkat utom stat vid byggnadsstyrelsen. Det är rimligt att anta att den arkitekt som hade erfarenhet av verkets arbete och dessutom hade personliga kontakter i Stockholm också utnyttjade det vid utformningen av tingshuset. Ärenden som rörde tingshus förekom i litet antal under perioden 1920–1960. Ritningarna till knappt en tredjedel av alla nybyggda hus granskades och ännu färre om- och tillbyggnadsritningar.⁸³⁹ Under andra världskriget tycks granskningsverksamheten ha upphört helt, men från 1946 och under hela 1950-talet förekom återigen tingshushandlingar i utredningsbyråns material, men fortfarande var de få.

Förutom fängvårdsstyrelsen förekom också samråd med justitiedepartementet och i en korrespondens från slutet av 1940-talet gällande tingshuset i Åsele, framgår hur byggnadsstyrelsen tog fram förslag som sedan modifierades av departementet.⁸⁴⁰ Att det fanns en diskussion om tingshusen inom justitiedepartementet nämndes i tidigare avsnitt, och jag tänker då på de utredningar, promemorior och cirkulär som togs fram under 1930- och -40-talen. Det är rimligt att anta att fler kontakter underhölls mellan byggnadsstyrelsens och justitiedepartementets handläggare, än det skriftliga källmaterialet visar. I tävlingsanvisningarna till den enda arkitekttävling som förekom i tingshussammanhang under den här perioden, Örnsköldsvik 1961, stod att de slutgiltiga ritningarna till och med skulle godkännas av justitiedepartementet.⁸⁴¹ Domsagan, som anordnade tävlingen i samarbete med byggnadsstyrelsen och SAR, bedömde sannolikt att det gagnade alla parter att departementet direkt tog del av planerna, men det fanns ingen formell grund för formuleringen.

⁸³⁹ RA, BA, U-byrån, E2C:26, Korrespondens ang. landsortsärenden före 1936, E2B:33, Korrespondens ang. landsortsärenden före 1936, Skaraborg, E3A:79, Handlagda ärenden departementsvis efter 1936 och E3B:122, Handlagda ärenden departementsvis efter 1946.

⁸⁴⁰ RA, BA, U-byrån, Korrespondens ang. landsortsärenden efter 1936, ärende gällande Åsele tingslags nya tingshus 1948.

⁸⁴¹ Örnsköldsviks tingsrätts arkiv, Handlingar tillkomna i samband med uppförandet av det nya tingshuset 1961–1967, Allmän tävling om tingshus i Örnsköldsvik, program, 25 januari 1961.

Att arkitekterna regelmässigt yttrade sig om andra delar av tingshusen än häktena, trots att det inte ingick i deras uppdrag, kommenterade de själva, halvt skamsat, halvt upproriskt, i skrivelserna. Om tingshuset i Åmål, uppfört i mitten av 1920-talet, står till exempel att läsa beträffande tingshuset "såsom sådant, har Styrelsen intet bemyndigande avgiva yttrande. Jag anser mig emellertid icke kunna underlåta fästa Eder uppmärksamhet på vissa olämpliga planordningar i förslaget."⁸⁴² Och om tingshuset i Svenstavik skriver man att "Ehuru dessa förhållanden [rumsordning och kommunikationer] inte faller inom området för ämbetsverkets granskningsplikt, har styrelsen velat påpeka dem och förorda att förslaget även i dessa delar reviderades."⁸⁴³ Det formella ramverket till trots kunde arkitekterna inte avstå från att komma med ytterligare påpekanden när de stötte på brister som enligt dem skulle leda till flagrant misstag. Ton och ordval i somliga skrivelser tyder på att man ansåg vissa förslag vara förvånansvärt inkompleta, eller ibland till och med odugliga.

Granskning av konstruktion och kommunikationer

Byggnadsstyrelsens arkitekter yttrade sig ofta med precision och deras kommentarer rörde såväl konstruktion och fasadutformning som rumsdisposition och kommunikationer. Skillnaden är markant jämfört med överintendentensämbetets tidigare inblandning, då nya ritningar visserligen upprättades men få explicita kommentarer fölls över det ursprungliga förslagens brister. I ett ovanligt omfattande ärende, som av oklar anledning underställdes Kungl. Maj:ts prövning, yttrade sig byggnadsstyrelsens ansvarige på följande sätt angående arkitekten Gotthard Ålanders ritningar till Vadsbo Norra domsagas nya tingshus i Mariestad 1922:

Anordningen med tingssalens förläggande delvis inom byggnadens rektangulära huvudkropp och delvis i en från denna framspringande utbyggnad, avsedd att övertäckas med ett plant betongbjälklag, vilket i sin ordning är tänkt att utnyttjas såsom terrass för häradshövdingens en trappa upp belägna bostadsvåning, är ägnad att ingiva allvarliga betänkligheter. Dels framtvings härigenom en mycket omfattande balkkonstruktion för uppbarande av den tvära över tingssalen löpande yttermuren i våningen i trappa upp, dels är ett plant betongtak ovan en tingssal icke lämpligt. Man kan nämli-

⁸⁴² RA, BA, U-byrån, Skrivelse till häradshövdingen i Tössbo och Vedbo häraders domsaga, 2 juni 1924, Korrespondens ang. landsortsärenden före 1936, Värmlands län.

⁸⁴³ RA, BA, U-byrån, 30 juni 1928, Korrespondens ang. landsortsärenden före 1936, Jämtlands län.

gen befara att, förutom den omständigheten att viss risk för uppkommande otäthet förefinnes, i tingssalens tak komma att uppträda sprickor i putsen, beroende på temperaturskillnad med därav följande olika rörelser i betongmassan, och att dessa sprickor högst sannolikt komma att göra sig märkbara mellan den delen av taket, som ovan sig har uppvärmda utrymmen och den, som endast genom bjälklagets isolering skyddas mot yttertemperaturns påverkningar.⁸⁴⁴

De viktiga synpunkterna gällde här konstruktionen, vars brister sannolikt hade kommit att orsaka byggherren stora kostnader. Men invändningarna tog inte slut där. Synpunkter uttrycktes också på tingssalens låga höjd, som ansågs olämplig i förhållande till salens storlek och inte minst ändamål, och häktets placering utformning i suterrängvåningen. Enligt de ursprungliga ritningarna skulle häktet ligga i suterrängvåningen (i själva verket en källarvåning med något högre sockel mot baksidan) men vare sig byggnads- eller fångvårdsstyrelsen preciserade om det var detta förhållande som låg till grund för ogillandet. Deras förslag var att man använde stadens cellfångelse för förvaring av de häktade som skulle sitta i arrest en längre tid, medan tingshusets lokaler kunde fungera korta stunder, såsom när häradsrätten tog paus i rannsakingen. Nya modifierade ritningar begärdes in från den göteborgsbaserade arkitekten som utförde de förändringar av tingsalen som krävdes. Häktet lämnade han därhän. I remissvaret yrkade därför byggnads- och fångvårdsstyrelsen på ett godkännande av förslaget under förutsättning att häktet endast skulle användas såsom de hade föreslagit, det vill säga tillfälligtvis och utan övernattning. Trots sommartid hade ärendet avhandlats i snabb takt. Den 31 juli samma år hade remissen anlänt till utredningsbyrån och redan tre veckor senare gick svaret tillbaka till Kungl. Maj:t. Året därpå stod tingshuset färdigt.

Beträffande byggnadsstyrelsens kommentarer om rumsordningen handlade de i första hand om kommunikationerna, det vill säga de utrymmen som aktörerna skulle använda för att förflytta sig till sina specifikt anvisade platser eller rum; korridorer, trapphus och vestibuler. Målet var att tingshusets samtliga verksamheter, kansliarbetet, rättsförhandlingarna och de olika bostadsfunktionerna, skulle kunna pågå samtidigt och var för sig utan att människors vägar korsades. Så explicit formulerade sig visserligen inte byggnadsstyrelsens arkitekter, men deras

⁸⁴⁴ RA, BA, U-byrån, E2B:33 Korrespondens ang. landsortsärenden före 1936, Skaraborgs län. Det enda tingshusärende som förekommer i Skaraborg är Mariestad.

förmedlade anmärkningar var ändå otvetydiga i sin linje. Häradshövdingen och hans familj skulle inte tvingas passera tingshusets huvudentré för att nå sin bostad, de häktade skulle inte föras genom samma vestibul som åhörarna, nämndemännen skulle inte nå salen genom samma entré som åhörarna. Funktioner som hade med kansliet att göra: expedition, domhavandens rum, arkiv och notarierum skulle inte spridas utan samlas i byggnaden etc. Kommunikationsutrymmena diskuterades som centrala delar av byggnaden, och inte bara i nybyggnaderna utan också i ärenden gällande om- och tillbyggnader.

Invändningarna tycks ha grundat sig på lämplighet, ett slags tingshusens arkitektur i tolkning av byggnadsstyrelsens arkitekter. Skälen bakom kritiken snarare underförstods än uttrycktes men i våra ögon förefaller det statliga verkets resonemang ofta rimliga. Beträffande de föreslagna ritningarna till tingshuset i Åmål påpekade till exempel byggnadsstyrelsens handläggande arkitekt, utan näsvishet, det mindre lämpliga i att nämndemännen, för att nå sina övernattningsrum på vinden, var tvungna att passera genom hallen i häradshövdingens privata våning. "Under sådana förhållanden ber jag att i Edert eget intresse få tillråda en revidering av förslaget." skrev signaturen OH (Otar Hökerberg) t.f byggnadsråd 2 juni 1924 ödmjukt till häradshövdingen i Tössbo härad. Samme arkitekt undertecknade också en skrivelse till byggmästaren som stod bakom förslaget på en ny arrestbyggnad i Kristinehamn 1928. I skrivelsen anmärkte han att med den föreslagna dispositionen av byggnaden skulle tingshusvaktmästarfamiljens bostad och arresten ha samma ingång och vaktmästarfamiljen tvingas använda "samma wc som arrestanterna."⁸⁴⁵

Tjugo år senare, när Luggude härad skulle bygga om sitt tingshus från sent 1800-tal, framförde byggnadsstyrelsen kritik gentemot rumsordningen och föreslog nya kommunikationsytor. "Kanslilokalerna torde kunna vinna i tillgänglighet och överskådlighet, därest en korridor framdrages från den nuvarande trappan och fram till respektive vestibulen i bottenvåningen och häradshövdingens rum i våningen i trappa. Lunchrummet, som nu erhållit en mindre lyckad placering torde därmed kunna förläggas i något av utrymmena på andra sidan sessionssa en. Möjligen skulle då även den nya passagen i källaren till vaktmästarens

⁸⁴⁵ RA, BA, U-byrån, Skrivelse till byggmästaren JA Johansson, Kristinehamn, 16 maj 1928, Korrespondens ang, landsortsärenden före 1936.

trappa kunna bortgå”, skriver handläggande byggnadsråd och chef för byggnadsstyrelsens utredningsbyrå, Gunnar Wejke.⁸⁴⁶

I alla tre fallen kan invändningarna tyckas förnuftiga, men avnämarna bemötte inte alltid byggnadsstyrelsens idéer om lämplighet med förståelse. I fallet med Svenstavik, Härjedalen, där Bergs tingslag lät uppföra ett tingshus 1928 efter ritningar av arkitekten Anders Ekman från Östersund, författade häradshövdingen en utförlig skrivelse till byggnadsstyrelsen för att bemöta den kritik mot byggnadens utformning som verket hade förmedlat:

Förhållandena här upp äro givetvis icke att jämföra med dem längre söderut i folkrika och stora domsagor. Bergs tingslag, som utgöres av en fredlig bondebygd, hyser endast omkring 7200 personer. Rannsakingar äro en jämförelsevis sällsynt företeelse [...]. De fångar, som komma att förvaras i tingshusets häkte, torde för övrigt vara att anse såsom i allmänhet synnerligen lätthanterliga och på intet vis jämförbara med större städers grövre förbrytare. Skulle bland dem förekomma någon med mera utvecklad kriminalitet kan detta för visst betraktas såsom ett undantag, till vilket icke bör tagas hänsyn vid häktets anordning. [...] Det torde icke göra något till eller från om en fånge föres genom den lilla vestibulen, som väl i de flesta fall är folktom eller åtminstone icke hyser andra personer än dem, som tänka övervara rannsakingen. Om de få titta på fången i vestibulen eller i salen kan väl ingen spela någon roll. [...] Enligt mitt förmenande torde det för fången vara pinsammast att stå uppe på estraden framför domarbordet, där han ju bäst kan iaktas av tingsmenigheten.⁸⁴⁷

Skrivelsen är intressant av många skäl, inte minst för häradshövdingens explicita beskrivning av skillnaderna mellan norr och söder, och mellan land och stad. Framför allt förmedlade den en syn på rummets organisation som stred mot idén att aktörerna skulle hållas åtskilda; häradshövdingen får nästan föreslaget att framstå som löjligt. Han pekar också på något som alla säkert var medvetna om, men som inte talades om i dokument, nämligen det faktum att den mest utsatta positionen någon kunde ha var den framför domarens bord.

Vad häradshövdingen därutöver i klartext låter framföra, å tingshusbyggnadsskyldiges vägnar, är att de centrala myndigheterna må komma med sina direktiv, men de vet lite om de lokala förhållandena. I brevet

⁸⁴⁶ RA, BA, U-byrån, Korrespondens ang, landsortsärenden efter 1936, Skrivelse till häradshövding Sven Rönnquist 11 december 1947, dnr U 421.

⁸⁴⁷ RA, BA, U-byrån, Korrespondens ang, landsortsärenden före 1936, Skrivelse från häradshövdingen Harald Wullt till byggnadsstyrelsen 17 mars 1929.

fortsätter han att med ännu fler argument förklara varför utformningen av tingshuset i Svenstavik är att betrakta som fullt tillfredsställande. Som ett tungt vägande skäl för att inte vidta några förändringar, måste betraktas det som nämns i brevets avslutning, nämligen att huset till stora delar redan var färdigbyggt när byggnadsstyrelsens skrivelse anlände. Därigenom visar också skrivelsen att verkets anvisningar efterföljdes i varierande grad. Vissa tingslag inväntade inte klartecken från det centrala verket innan man satte igång byggnadsarbetet.

Var det någon fråga som präglade byggnadsstyrelsens granskningar var det den som handlade om kommunikationerna – vikten av att särskilja rättens ledamöter från tingets övriga deltagare, eller i varje fall göra det möjligt att röra sig i byggnaden utan att mötas. Salen var den springande punkten; kravet på separata passager till och från förhandlingsalen dikterade villkoren för tingshusens rumsliga organisation i sin helhet, och, som jag skall återkomma till, hade det också avgörande betydelse för hur byggnadsvolymen utformades.

Salens utformning och normalplanen 1935

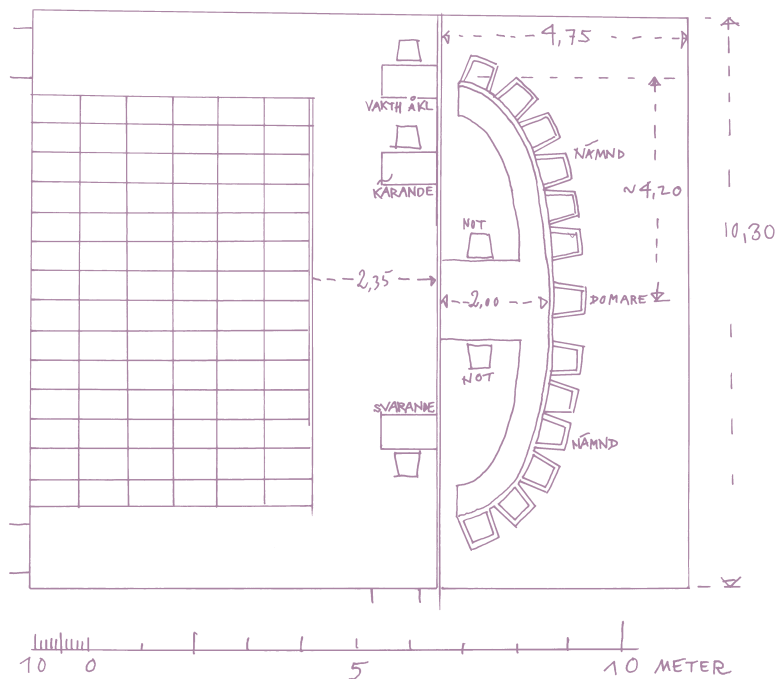
Invändningar mot salens utformning återkom i flera av byggnadsstyrelsens granskningsärenden. I ett brev 1935 skriver arkitekten Björner Hedlund, Göteborg, att han via pressen har fått reda på att byggnadsstyrelsen gett ut ett cirkulär "rörande normalförslag till tingshusbyggnader", vilket han önskar ta del av.⁸⁴⁸ Hedlund var vid denna tid i färd med uppdraget att bygga om Fjäre härads tingshus i Kungsbacka, en byggnad som hans far Hans Hedlund hade ritat 40 år tidigare. Hans skrivelse antyder att arkitekterna i någon mån upplevde sig stå utan direktiv i arbetet med tingshusen. Det var som om rådande tradition inte erbjöd en fullgod förlaga till tidens tingshusbyggande. Av byggnadsstyrelsens svar framgick att någon normalplan inte fanns, men att man i samråd med justitiedepartementet hade tagit fram ett skissförslag på en plan för tingssalar (och det var på denna skiss som justitiedepartementets promemoria och påföljande cirkulär från 1944 syftade).⁸⁴⁹

Arkitekterna hade således upprättat en kontakt med juristexpertisen för att dryfta frågan men den skiss som gjordes hade i själva verket tillkommit i samband med behandlingen av ärendet Nordmarks domsa-

⁸⁴⁸ RA, BA, U-byrån, Brev från Björner Hedlund, Göteborg, Bohuslän 28 oktober 1928, Korrespondens ang, landsortsärenden före 1936.

⁸⁴⁹ RA, SDU, Promemoria från Justitiedepartementet 1 juli 1944.

NORMALPLAN FÖR TINGSSAL

KUNGL BYGGNADSTYRELSEN
UTREDNINGSBYRÅN

13 dec 1934

104. I början av 1930-talet upprättade byggnadsstyrelsen i samarbete med justitiedepartementet en normalplan för tingsalar. Viktigt inför den nya rättegångsbalkens genomförande var att bordet mellan domarsätet och den som talade blev så långt att alla deltagare i rättegången tvingades tala högt och tydligt för att bli hörda. Dessutom skulle skrivarna få plats i det lilla utrymmet mellan domaren och skranket, vilket snart fick benämningen "diket". *Ritning RA, BA, U-byrån, Korrespondens ang, landsortsärenden före 1936, Nordmarks tingshus, Årjäng, renritad efter original.*

gas tingshus 1934. Den visade en rektangulär men påtagligt bred sal med måtten 10,80 x 12,50 meter; det var tydligt att arkitekterna nu hade lärt sig att hantera stora spännvidder. Rättens utrymme mätte 4,75 x 10,80 och avdelades från parter och åhörare med ett skrank utan öppningar framåt. Tanken var sannolikt att ledamöterna skulle dra sig tillbaka i bokstavig mening, det vill säga anlända och gå från salen via dörrar bakom skranket. Dörrarna var inte utmärkta på normalplanen, men på den nästintill identiska planen av tingsalen i Nordmarks tingshus, År-

jäng, fanns dörrar som till och med öppnade sig i kortsidan bakom rätten. Lösningen måste betraktas som ovanlig. Regeln vid den här tiden var att väggpartiet bildade yttervägg med stora fönsterpartier. I Årjäng tänkte man sig dock belysning genom överljus. På ritningen över salen fanns också markerat, förutom åhörarnas två entrédörrar vid den ena kortsidan, en dörr strax framför skranket vilken enligt rumsordningen ledde vidare till parternas och vittnenas rum.

Rättens bord var utformat som en halv ellips med en framskjuten bordsdel mellan skranket och domaren, där det fanns plats för två notarier. Måttet mellan skranket och bordskanten vid domarens plats var särskilt utmärkt till två meter. Placerade framför skranket, vid salens sidor, stod bord för svarande och kändande och bakom kändandens plats ytterligare ett bord för "vakth åkl", det vill säga landsfiskalen. Slutligen markerades 84 åhörarplatser fördelade på sex rader. Vittnesbås saknades liksom särskilt anvisad pressbänk. I vilken mån rättens plats verkligen var upphöjd, det vill säga om det verkligen fanns ett podium går inte att avgöra. Det fanns emellertid inget tingshus vid den här tiden, och knappt heller i senare tid, där (den stora) salen saknade podium.

Byggnadsstyrelsens normalplan uppfyllde kraven som den nya rättegångsbalken ställde, men det är viktigt att poängtera att andra arkitektoniska lösningar också hade kunnat göra det – planen var med andra ord långt ifrån given. Jämfört med de lösningar som arkitekterna vid sekelskiftet 1900 hade föreslagit, och som till stor del hade förverkligats, tycktes normalplanen vid första anblick inte introducera några radikala nyheter. Borden för parterna till exempel, var visserligen markerade men tycktes inte utgöra en del av möblemanget såsom blev norm ett par decennier senare.

Det fanns emellertid några viktiga skillnader från de äldre salarna som tyder på ett annat slags funktionsanalys än tidigare hade gjorts. Redan nämnda dörrar, som tillät rätten att nå sina platser utan att passera salen, utgjorde en sådan. Det innebar inte bara att man slapp fysiskt möte med parter eller åhörare i salen, utan möjliggjorde dessutom separata vägar i byggnaden i stort. Därutöver hade rättens utrymme utvidgats påtagligt på bekostnad av åhörarnas utrymme. Tidigare hade det visserligen funnits podier som sträckte sig över halva salen, men där rörde sig också parter och vittnen upp på podiet och innanför skranket om det fanns ett sådant. I byggnadsstyrelsens förslag förväntades ingen utom rätten och skrivaren befinna sig innanför skranket. Utrymmet var likväl tänkt att vara så stort att rättens ledamöter skulle kunna ha plats att

både resa sig och röra sig bakom sina kollegor besvär. Ytterligare en viktig skillnad var det tydligt preciserade och väl tilltagna avståndet mellan domaren och den tilltalades förväntade plats på andra sidan skranket. Det innebar att samtalet dem emellan inte kunde försiggå viskande eller mumlande. Om förhandlingarna skulle äga rum mellan parterna, såsom den redan på 1930-talet kända rättegångsbalken skulle komma att fastslå 1942, behövde samtalet kunna höras av alla inblandade. Därför stod den första åhörarbänken lika nära rummets och samtalets centrum som domarens plats.

Intressant att notera är att normalplanens placering av parterna och rätten lämnade ett stort utrymme framför skranket tomt. Vittnesbås saknades fortfarande och exakt var vittnet stod eller satt när hon eller han uppgav sitt vittnesmål var inte markerat. På arkitekternas ritningar från sekelskiftet syntes ingen plats för vittnet, men redan vid den tiden förekom tingssalar som försågs med ett särskilt bord placerat mitt för och ibland kloss an mot domarens bord. Att normalplanen från 1935 saknade vittnesbås antyder att inte heller justitiedepartementet vid den tiden tänkte sig en fast möbel avsett för vittnet. Så sent som 1948, när Åsele tingslag bad byggnadsstyrelsen om anvisningar vid byggandet av ett gemensamt tings- och kommunalhus, tog verket fram ett program som innehöll beskrivningar av såväl tingssalens utformning och möblering, som övriga lokaler i tingshusdelen.⁸⁵⁰ Inte heller i detta dokument fanns ett vittnesbås angivet. Sannolikt var fortfarande tanken att vittnesmål skulle avläggas inför domaren (se diskussionen i kapitlet *Rum i användning*). Normalplanens spridning och byggnadsstyrelsens övriga granskningsskott gällande salen och dess kommunikationer, förefaller ha haft stor betydelse för arkitekternas arbete vid den här tiden. För deras del var de sannolikt väl så viktiga som kännedomen om den förestående rättegångsreformen. På ritningarna från och med 1930-talets slut markerades hur som helst alltid parternas platser i salen. Många av de äldre tingshusens salar, vars ritningar saknade utmärkta platser för parterna, hade ändå i sin byggda form försetts med möbler för dem. Dessa bord och stolar var i regel av enklare typ än rättens möblemang, vilket kan tolkas som ett uttryck för parternas underordnade betydelse i förhandlingen. Som jag skall återkomma till i senare avsnitt, var det också fallet med de första partsmöblerna som tillkom efter andra världskriget.

⁸⁵⁰ RA, BA, U-byrån, Korrespondens ang. landsortsärenden efter 1936, korrespondens mellan verket och Åsele tingslag.

Hovrätterna för Nedre Norrland och Västra Sverige

En kategori domstolsbyggnader som byggnadsstyrelsen både byggde och förvaltade var hovrättsbyggnaderna. I Jönköping, som var säte för Göta hovrätt, huserade domstolen i en byggnad ritad av Erik Dahlberg vilken uppfördes vid stadens torg på 1690-talet. I Stockholm inrymdes Svea hovrätt i Wrangelska palatset, också det byggt på 1600-talet. Hovrätten för Skåne och Blekinge hade inrättats 1820 i Kristianstad och flyttats till Malmö 1917 där arkitekten Ivar Callmander hade ritat en monumental hovrättsbyggnad inspirerad av stormaktstidens stora slott. När hovrätten för Övre Norrland inrättades i Umeå 1936 valde byggnadsstyrelsen att överta ett av stadens äldsta hus, lärarinneseminiariets byggnad som hade stått färdigt 1887.⁸⁵¹ Den gamla seminariebyggnaden hade ritats av arkitekten Johan Nordquist i en ganska återhållsam nyrenässansdräkt, och var beläget i stadens centrum mitt emellan Stor- och Kungsgatorna, bara några kvarter från Rådhusorget. Det kan tyckas anmärkningsvärt att det statliga verket, bara några år efter den modernistiska stockholmsutställningen och de tongivande arkitekternas upprop till funktionalismens försvar, lät den nya överrätten flytta in i en byggnad vars utformning tillhörde en tidigare epoks institutionsarkitektur. Jag har inte studerat rumsdistributionen i denna byggnad, och ändå tror jag mig kunna påstå att i detta sammanhang var frågan om rumsdistributionens kommunikationer underordnad lokaliseringsaspekten och kanske också dekorum. Det var tre tämligen storslagna byggnader man hade för ögonen när valet av lokaler för den norrländska hovrätten skulle göras.

I slutet av 1940-talet inrättades två helt nya hovrätter, i Göteborg och Sundsvall, vilka också gavs en radikalt annorlunda rumslig kontext jämfört med tidigare överrätter. De nya projekten presenterades av sina respektive arkitekter i tidskriften *Byggmästaren*.⁸⁵² Frågan är om det i dessa projekt är möjligt att urskilja element eller rumslösningar som därefter återkom i tingshusen? Ordningen vid en hovrätt skilde sig visserligen från den i en häradsrätt, men det vore rimligt om hovrättsuppdragen genom sin dignitet satte avtryck i andra domstolsbyggnader under 1950- och -60-talen. Jag har inte för avsikt att göra en heltäckande studie av

⁸⁵¹ Lundin, Anna-Karin, 'Hovrättens tillkomst: en berättelse om lobbyism och lokalpatriotism', *Thule*, 2003(16), s. [129]-159, 2003.

⁸⁵² *Byggmästaren* 1949:26.

hovrättsbyggnaderna här, men jag vill resa frågan för att undersöka om det finns uppenbara samband mellan byggprojekten.

I fallet med hovrätten för Nedre Norrland i Sundsvall utlystes en arkitekttävling på hösten 1946.⁸⁵³ Det var ett ovanligt tillvägagångssätt för byggnadsstyrelsen som i regel utsåg en av sina egna, redan prövade arkitekter, och fyra kontor inbjöds att delta: Nils Einar Eriksson, Sven Backström och Leif Reinius, länsarkitektkontoret i Härnösand med Åke Seberg som länsarkitekt samt Hans Brunnberg och Hans F Neumüller. Prisnämnden bestod av generaldirektören Henning Leo och byggnadsråden David Dahl, Hans Quiding och Gunnar Wejke, samt intendenten Ärland Noreen. Dessutom hade man tillkallat två juridiska experter, expeditionschefen vid justitiedepartementet Carl Romberg och en hovrättsassessor Lassen. Vinnare av första priset blev Backström och Reinius, vars förslag också kom att förverkligas.⁸⁵⁴ Som motivering angavs följande:

Den valda planformen i förening med den föreslagna förläggningen av byggnaden har medfört, att avståndet mellan hovrättsbyggnaden och närmast liggande bostadshuset kommer att bli förhållandevis stort. Författaren synes tydligen eftersträvat att inom möjligheternas gränser frigöra byggnaden från angränsande bostadsbebyggelse i avsikt att understryka sambandet mellan byggnaden och den intilliggande dammen. Planlösningen är mycket noggrant studerad och synnerligen välöst med de olika rumsgруппerna klart åtskilda... Bland de föreliggande förslagen är detta det enda i vilket den dagligen besökande allmänheten från en vid entrén belägen vestibul direkt kan nå kansliavdelningen med sekreterare utan att behöva komma in i de delar av byggnaden där hovrättens övriga lokaler äro belägna. Planlösningen utvisar en klart genomförd gruppering av sessionssalar, allmänhetens utrymmen och tjänsterum m.m utan att det med hänsyn till hovrättens arbetssätt lämpliga sambandet mellan de olika avdelningarna behöves eftersättas. Planlösningen ger stor frihet vid utformningen av fasaderna, vilka dock synas väl schematiskt framställda.⁸⁵⁵

Betoningen lade prisnämnden på frågan om planens tydlighet i fråga om åtskillnad, dels av kansliets besökare från övriga delar av hovrätten, dels av de olika rumsgруппerna. Den intrikata uppgiften, såsom den framställdes, var just att möjliggöra kommunikation men samtidigt hålla funktionerna rumsligt åtskilda. Vad beträffar placeringen berömdes inte

⁸⁵³ Hovrätten för Övre Norrland inrättades 1936 och flyttade då in det forna lärarinneseminarier i Umeå.

⁸⁵⁴ *Byggmästaren* 1946:15 och 1949:26.

⁸⁵⁵ *Byggmästaren* 1946:15. s. 263.

arkitekterna explicit för sin strävan att ge byggnaden uttrycket av en solitär, men det verkar underförstått. Att döma av prisenämndens utlåtanden angående de andra förslagen var det framför allt viktigt att skilja ut byggnaden från omgivande bostadsbebyggelse och skapa en tydlig plats i stadsbilden.

Det som särskilde det vinnande bidraget var i synnerhet byggnadens asymmetriska uppbyggnad. Utan att göra en ingående analys bildade Backström och Reinius huskropp en nätt och orgelbunden volym, inte lika imponerande som övriga förslag. Intressant är också att förslaget vann trots att prisenämnden var kritisk till fasadbehandlingen, eller rättare sagt till det faktum att fasadens utformning inte angavs i förslaget; större vikt hade lagts vid den inre dispositionen.⁸⁵⁶

I fallet med hovrätten för Västra Sverige i Göteborg gavs uppgiften direkt till Hakon Ahlberg som tidigare hade ritat sjukhus för byggnadsstyrelsen som arkitekt utom stat.⁸⁵⁷ I *Byggmästaren* 1949 redogjorde han för den färdiga byggnadens utformning och idéerna bakom arkitekturen. Den svåra tomtformen till trots hade planen, enligt Ahlberg, betingats av byggnadens inre funktioner och "arten av den verksamhet som där sker."⁸⁵⁸ Utmaningen, som arkitekten sade sig ha velat lösa, handlade om ett jämbördigt förhållande mellan det öppna och det slutna, det tillgängliga och det skyddade. Byggnaden skulle vara lätt att stiga in i och röra sig i, men förhandlingarna skulle samtidigt kunna hållas osört. De anställda vid domstolen hade behov av utsikt, medan somliga av besökarna behövde känna sig skyddade från insyn. Det önskvärda i att hålla rätten skild från åhörarna, innan man möttes i salen, poängterades också. Ahlbergs resonemang påminde till stora delar om EG Asplunds beskrivning av rådhusbyggnaden i Göteborg, som hade publicerats tio år tidigare i *Göteborgs rådhus. Om- och tillbyggnad 1935 - 1937*.⁸⁵⁹ Hovrättsbyggnaden visade också många likheter med Asplunds verk även om materialvalen var andra. Precis som i rådhuset skulle besökaren mötas av en luftig hall med stora fönsterpartier som öppnade

⁸⁵⁶ Ahlberg, Hakon, 'Hovrätten för Västra Sverige i Göteborg', *Byggmästaren* 1949:26, s. 567.

⁸⁵⁷ Se förteckning i Nilsson, Staffan, *Byggnadsstyrelsen 1918-1993*, [Statens fastighetsverk], [Stockholm], 1994, s. 180-200.

⁸⁵⁸ Ahlberg, Hakon, 'Hovrätten för Västra Sverige i Göteborg' *Byggmästaren* 1949:26, s. 553.

⁸⁵⁹ Asplund, Erik Gunnar, *Göteborgs rådhus. Om- och tillbyggnad 1935 -1937*, Göteborg: Rådhusbyggnadskommittén 1938, s. 53-55.

sig mot en sluten gård med en vattenlek, och den breda, flacka trappan som skulle leda från bottenplan till andra våning måste ses som en tydlig eloge till den äldre kollegans version – också den löpte utefter fönsterväggen. En jämförelse mellan de två hovrättsbyggnaderna visar att även om hovrätten för Västra Sverige var en större institution och Ahlbergs lösning med fyra huskroppar kring en gård skulle ge den en mer sluten prägel, fanns stora likheter mellan de två projekten. Det som förenade dem var den nedtonade monumentaliteten som skapades genom asymmetrierna, den sammanhållna skalan och den mångfald detaljarbeten vilka ofta utgjorde motsvarigheter till äldre tiders arkitektoniska element, men här givna ett nytt innehåll. I Göteborg var det till exempel ett karnaplikt burspråk bredvid huvudentrén och en liten klocka på den stora släta murytan. I Sundsvall var partierna mellan fönstren klädda med faluröda träspån, en miniatyrmässig paradbalkongen var placerad ovanför entrén och i trapphallen fanns ett stort fönster vars placering och rutnätsram fick det att se ut som en landskapsmålning föreställande Bünzowska tjärnen – som låg utanför.

Sammanfattningsvis tycks emellertid inte finnas tydliga samband mellan hovrättsbyggnaderna och de samtida tingshusprojekten, förutom i den meningen att arkitekterna bakom samtliga byggnader slöt sig till tidens dominerande ideal (se kapitlet *Det byggda*, avsnittet *Konstruktion och exteriör gestaltning*). Beträffande den viktiga principen att hålla förhandlingens aktörer åtskilda innan de möttes i salen, hade den frågan diskuterats och olika lösningar tillämpats långt innan hovrätterna planerades, i bland annat ovan nämnda Conny Nyqvists tingshus för Nordmarks härad i Årjäng (1935-36), Allan Berglunds tingshus i Trollhättan (1938-39) och Gotthard Åhlanders i Skövde (1937). Förläggandet av tingsalen en eller en halvtrappa upp, vilket i hovrättsbyggnadernas fall kom sig av behovet av flera salar, var inte heller en nyhet. Därutöver, vad gäller byggnadsformen och –dispositionen, gav vare sig den uppbrutna rektangeln, som utgjorde Backströms och Reinius grundform, eller Ahlbergs slutna struktur någon efterklang i tingshusen. Dessa arkitekter framstår med andra ord inte som stilbildare och hovrättsbyggnaderna inte som förlagor. Däremot befäste de redan etablerade idéer om hur en domstol bör utformas och som sådana var projekten sannolikt viktiga. Inte minst betydelsefullt var det faktum att Ahlberg i sin presentation i *Byggmästaren* 1949 satte ord på tankegångar som arkitekterna, i mindre artikulerad form, hade mött och skulle komma att möta i arbetet med tingshusuppdragen.

Länsstyrelsernas inblandning

Fem år efter att kungörelsen angående fastställande av ritning till härads- eller stadsfängelse hade utfärdats, 1926, kom ytterligare en författning som rörde den statliga kontrollen av tingshusbyggandet, men som inte involverade byggnadsstyrelsen utan länsstyrelserna:

Till förekommande av att tingshusbyggnadsskyldige bliva belastade med kostnad för byggnadsarbeten, vilkas nytta med hänsyn till blivande, mera genomgripande förändringar på rättegångsväsendets område kan vara tveklaktig, finner Kungl. Maj:t gott anbefalla länsstyrelserna att, då fråga uppkommer om nybyggnad eller ombyggnad av tingshus eller annan med ombyggnad jämförlig förändring av tingshus anstå, därom göra anmälan hos Kungl. Maj:t varefter ärendet skall hos länsstyrelsen vila i avbidan på Kungl. Maj:ts prövning, huruvida tingslagsreglering bör äga rum.⁸⁶⁰

Snarare än kontroll av lokalerna, var tanken med anmälningsplikten att tingshusbyggnadsskyldige därmed skulle undvika att bygga ett nytt tingshus som man sedan strax därefter fick överge på grund av sammanslagningar. Länsstyrelserna, och vem handläggaren var i praktiken framgår inte men troligen fick länsarkitekten ärendet på sitt bord, skulle så att säga höra sig för hos de centrala myndigheterna att ingen omorganisation av domsagoindelningen var nära förestående, men de skulle inte befatta sig med ritningarnas utformning. Det faktum att somliga av länsarkitekterna ändå tycks ha gjort det hade snarare med särskilda lokala förhållanden att göra.

Hur ärendegången gick till förefaller ha varierat. I ovan nämnda fall korresponderade representanterna för tingshusstyrelserna direkt med fängvårds- och byggnadsstyrelserna, men under 1930-, -40- och 50-talen var det också vanligt att länsstyrelsen fungerade som mellanhand. Jag har inte funnit något uppenbart fall där länsstyrelsen har ingripit för att förhindra byggandet av ett nytt tingshus, troligen skedde det i sådana fall långt innan ärendet blev dokumenterat. Däremot finns fall där en nybyggnad inte har blivit av, trots att länsstyrelsen gav sitt uttryckliga bifallande. Överlag kan också sägas om de statliga representanternas idéer om tingshusbyggande under perioden, att de i många fall kretsade kring och utgick från frågor om domsagoindelningen. Justitiedepartementet, som byggnadsstyrelsen samrådde med i tingshusbyggnadsfrågorna, sam-

⁸⁶⁰ Kungl. Maj:ts cirkulär till länsstyrelserna angående ny- eller ombyggnad av tingshus 1926, nr 32.

arbetade också med arbetsmarknadsstyrelsen i frågan om tillstånd och i fallet med Umeå antydes under hela ärendehanteringens gång en framtida sammanslagning av domsagorna. Redan 1965 slogs mycket riktigt Umeå domsaga ihop med Västerbottens södra domsaga.⁸⁶¹ Kansliet förlades till Umeå medan Nordmaling och Vindelns fortsatte som tingsställen. Även i tävlingsanvisningarna bakom Örnsköldsviks tingshus går att urskilja direktiv angående möjliga utbyggnader, vilka också relaterade till eventuella sammanslagningar. När Hans Brunnberg, med sin anknytning till byggnadsstyrelsen, ritade tingshus på 1960-talet var *flexibilitet* ledordet. Föränderlighet låg visserligen i tidens arkitekturdebatt men för de flesta inom rättsväsendet tycks begreppet enbart ha syftat på expansion – vilket i sig förutsatte sammanslagningar och större men färre enheter.

Arkitekterna om tingshus

Sysselsatt med ombyggnadsförslaget till tingshuset kommer jag under arbetets gång alltmer underfund med att den gamla byggnadens arkitektur erbjuder stora svårigheter. Dess kvasigotik [...] är ju till sin natur så bunden i en tvångströja av axlar och system med sina kontreforter, spetsbågar och gavlar, att det blir en hart när förtvivlad uppgift att tillgodose moderna utrymmeskrav inom dess ram. Det är nog med att den gamla planen blivit dålig tack vare dessa hänsyn. Därtill kommer att ett tillbyggande av denna byggnad, om stilschemat måste uppehållas, nödtvunget skall ske genom användande av rött och gult tegel med samma musiviska schema som förut, vilket är estetiskt sett motbjudande och för övrigt sannolikt omöjligt ur den synpunkten att man ej kan få dessa tegelsorter den dag som idag är.⁸⁶²

Så hård dom fick Trollhättans gamla tingshus av länsarkitekten Allan Berglund i ett brev till häradshövdingen i Flundre, Väne och Bjärke domsaga, 1934. Berglunds uppdrag var att ta fram förslag på tillbyggnad av det gamla tingshuset som hade ritats av Adrian Crispin Peterson och uppförts 1896. För den arkitekt som hade följt debatten om den nya tidens funktionalistiska arkitektur, sett Stockholmsutställningen 1930 och anammat bara en bråkdel av det modernistiska manifestet *acceptera* 1931, var onekligen Petersons verk en arkitektonisk mardröm, som i alla delar representerade det man föraktade och ville överge. Som tingshus be-

⁸⁶¹ Med undantag av Umeå landskommun som faktiskt kom att lyda under rådhusrätt fram till 1971.

⁸⁶² LG, Tingshusbyggnadsskyldige i Flundre, Väne och Bjärke domsagas arkiv, Skrivelse 31 maj 1934 från Allan Berglund till häradshövdingen T Colleen.

traktat var det tämligen konventionellt, utformat med mittaxeln som utgångspunkt vilken skar genom den monumentala huvudentrén, salens dubbeldörrar och domarens plats i den korlika fonden av rummet. Det var inte stilen byggherren hade synpunkter på, utan det faktum att den hade blivit för liten för att rymma domsagens växande kansli. Arkitekten föreslog emellertid att antingen avlägsna "det gotiska påhänget," eller putsa eller slamma hela byggnaden för att slippa en tillbyggnad i samma förhatliga stil.⁸⁶³ Projektet tog en ny inriktning några år senare då tingshusstyrelsen istället valde att uppföra ett helt nytt hus och sälja det gamla till staden. Det nya huset ritades av Allan Berglund och fick en helt annan karaktär.

Under perioden 1930-1965 ritades och uppfördes drygt 50 tingshus. Få av dem byggdes under andra världskriget men desto fler planlades och många av de byggnader som stod färdiga på 1950-talet hade i själva verket fått sin form mer än tio år tidigare. Även om det gjordes ändringar i slutskedet, tycks man i regel ha valt att fullfölja arkitektens ursprungliga gestaltningsidé.⁸⁶⁴

Ibland kan det vara svårt att tala om *arkitekternas* föreställningar som självständiga och avskilda från beställarens, eftersom de två verkade i nära samarbete. I Kristianstad möttes arkitekten och tingshusstyrelsen flera gånger i månaden under det sista året innan huset stod färdigt. Så var troligen inte fallet vid alla tingshusbyggen, men tingshusen i Eksjö (1960) och Visby (1962) är två andra exempel på projekt där arkitekt och byggherre verkade mycket nära varandra under hela processens gång. Att samarbetet mellan arkitekter och byggherrar aldrig hade varit så nära som nu är intressant eftersom det tycks gå stick i stäv med utvecklingen i övrigt, som gick mot en större distansering av byggprocessens olika aktörer. Som jag ser det fanns flera anledningar. Nu framträdde tingshusstyrelsen som en kompetent och självtillitsfull byggherre som med liv och lust tog sig an förtroendet att handha projektet från början till slut. Tidigare hade många beslut fattats sent i processen, av byggmästaren på byggplatsen, vilket till stor del berodde på ritningarnas schematiska karaktär. Byggnadsprogrammen hade utvecklats sedan tingshus byggdes senast och var mycket detaljerade. Det

⁸⁶³ LG, Tingshusbyggnadsskyldige i Flundre, Väne och Bjärke domsagas arkiv, Härads-hövdingen Tycho Colleens anförande vid grundläggningen av det nya huset, 26 augusti 1937.

⁸⁶⁴ Det finns undantag, exempelvis tingshusbyggnadsskyldige i Södra Möre som 1963 valde att låta Hans Brunnberg ta fram helt nya ritningar.

innebar att det fanns ett underlag för tingshusstyrelsen att ge synpunkter på, och det gjorde man också. Det innebar dessutom att större fokus i fråga om gestaltningen hamnade på arkitekten, medan byggmästaren och hantverkarna reducerades till utförare (KFs arkitekt Olof Thunström lär ha sagt till sina unga arkitektkollegor: "Ni ritat för mycket, snickare tycker om att tänka," – och syftat just på det faktum att allt inte bör anges i en arkitekturritning eftersom hantverkarens kunskaper ändå är en förutsättning för att huset skall komma på plats).⁸⁶⁵ Gränserna mellan de två yrkeskategorierna arkitekt och byggmästare hade tydliggjorts under 1900-talets första decennier, både utbildningsmässigt och vad gällde arbetsuppgifter under projektering och byggprocess, och vid den här tiden förefaller det ha varit självklart för alla tingslag att anlita både arkitekt och byggmästare.⁸⁶⁶ Det tycks dock ha varit med arkitekten byggherren kommunicerade om den slutgiltiga utformningen, även under byggprocessens gång.

Arkitekterna

Efterkrigstidens tingshus ritades av arkitekter med sinsemellan likartad utbildningsbakgrund. Majoriteten hade gått på Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm under 1910-, 1920- eller 1930-talen, många av dem med påbyggnad vid Kungl. Konsthögskolan, och de flesta hade tillbragt sina första praktiserande år hos någon av samtidens storheter; exempelvis Wahlman, Ahlberg, Asplund, Lewerentz eller Grut. Det var den gängse bildningsresan för en arkitekt vid tiden. Männen bakom tingshusen särskilde sig inte i det avseendet.

När arkitekterna fick uppdraget att rita ett tingshus var de sedan länge väl etablerade, de flesta var i 50-årsåldern och stod också bakom andra institutionsbyggnader.⁸⁶⁷ Med några undantag var det emellertid inte arkitekterna till tidens stora bostadsområden som ritade tingshus. För några av tingshusens arkitekter, såsom Kaj Sucksdorff, var det emellertid snarare tingshusen som utgjorde undantag i en karriär präglad av bostadsprojekt.⁸⁶⁸ Precis som under föregående tidsperiod förekom

⁸⁶⁵ Jan Gezelius kommentar av Visby tingshus, Gezelius, Jan, 'Tingshus i Visby', *Arkitektur*, 1962:10, s. 264-269, 1962.

⁸⁶⁶ Östnäs, s. 128.

⁸⁶⁷ Ett snabbt överslag visar att medelåldern bland tingshusens arkitekter under perioden 1935-1966 var 51 år. Uppgiften baseras data från Arkitekturmuseets arkitektregister.

⁸⁶⁸ Leche stod bakom kända bostadsområden som Salabacke och Tuna backar i Upp-

emellertid arkitekter som under sin livstid ritade flera tingshus: Hans Brunnberg stod bakom fyra tingshus under perioden 1944–1966 (Klippan, Västerвик, Oskarshamn och Kalmar), John Åkerlund fyra (Haparanda, Arvidsjaur, Piteå och det sista, Eksjö med sin son Lars), Karl J Karlström fyra (Stockholm/Högbergsgatan, Stockholm/Lidingövägen, Huddinge och Umeå) och Arthur von Schmalensee tre (Söderhamn, Rättvik, Kiruna).

En viss lokal anknytning vad beträffar upphovsmännens hemmahöghet märks fortfarande under perioden. I många fall höll sig tingshusbyggnadsskyldige till arkitekter som var verksamma i den egna regionen; Bertil Höök med kontor i Luleå ritade tingshus i Vittangi 1931, Hans Westman med kontor i Lund och Malmö ritade tingshus i Lund 1953, John Åkerlund, som visserligen hade kontor i Stockholm men var verksam i Norrland, ritade tingshus i Haparanda 1945, Arvidsjaur 1947 och Piteå 1951.⁸⁶⁹ Många stadsarkitekter anlätades också, bland annat i Kristianstad, Eslöv, Arvika, Sala och Kristinehamn. Att vara stadsarkitekt på 1940- och 50-talen innebar fortfarande att man också bedrev egen verksamhet och i fallet med tingshuset i Kristianstad var det samma person, stadsarkitekten Robert Larsson, som ritade som också var sakkunnig i drätselkammaren och därutöver verkade som arbetsledare i byggprocessen. Av de tidigare husen ritades också flera av länsarkitekter, till exempel tingshusen i Trollhättan (Allan Berglund 1938) och Överkalix (Eberhard Lovén 1947). Sannolikt hängde det också samman med länsarkitekternas koppling till byggnadsstyrelsen, som på olika sätt och vid olika tidpunkter var inblandade i planeringsprocessen. Av tingshusens arkitekter var det inte bara länsarkitekterna som kan förknippas med det statliga verket. Redan nämnde Hans Brunnberg var verksam vid byggnadsstyrelsen från 1945 och byggnadsråd 1951–58, och Hans Westman, Gunnar Leche, Georg Scherman och Bengt Romare kontrakterades av byggnadsstyrelsen som arkitekter utom stat.⁸⁷⁰

sala men ritade också tingshuset i Ramsle 1940. Kaj Sucksdorff ritade stora delar av det moderna Botkyrka och Alby och var anställd av Riksbyggen under större delen av sitt liv, men ritade också tingshuset i Solna 1965.

869 Om Hans Westmans tingshus i Lund: Olin, Martin, 'Domstolsbyggnader i Lund – Förslag och genomförda byggnader', *Tingshus i tid och rum* seminarieskrift från rätts- och kulturhistoriskt seminarium i Jönköping 1992, John Åkerlund: Eriksson Hultén, Karin, *Resande i arkitektur: John Åkerlunds liv och verk*, Institutionen för konstvetenskap, Diss. Umeå universitet, Umeå, 2004.

870 Arkitekturmuseets arkitektregister. <http://www.arkitekturmuseet.se/arkiv/databas/> 2009-10-10.

Utöver dem med lokal anknytning, om vi nu väljer att kalla länsarkitekterna lokala, fanns ett antal av tingshusens arkitekter som bedrev sin huvudsakliga verksamhet på annat håll i landet. I vissa fall förefaller valet av arkitekt förbryllande, till exempel att Artur von Schmalensee, som precis hade ritat Kanslihusannexet och Solliden på Skansen i Stockholm, kom att stå bakom det nya tingshuset i Rättvik, Dalarna 1951, eller att Gunnar Leche, som var framgångsrik stadsarkitekt i Uppsala, ritade ett tingshus Ramsäle, Jämtland 1939. I de allra flesta fall framkommer emellertid motiven. Liksom tidigare genomfördes i stort sett inga tävlingar, jag har bara funnit en enda i Örnsköldsvik, utan istället förefaller tingshusbyggnadsskyldige ha valt arkitekt utifrån personliga referenser och praktiska omständigheter. Hans Brunnberg, som ritade det nya tingshuset för Norra Åsbo domsaga i början av 1940-talet, var till exempel son till den tidigare häradshövdingen.⁸⁷¹ Ett annat exempel ger arkitekten Lennart Lundström i en intervju 1998, där han berättar varför han kom att stå bakom ritningarna till Gotlands domsagas tingshus i Visby: "Min far, som var överlantmätare på Gotland, kom med idén att lägga samman domsaga och lantmäteri i en byggnad. De båda myndigheterna hade en hel del samarbete. [...] Jag gjorde en utredningsskiss och fick uppdraget."⁸⁷² Att uppdragen ofta förmedlades via kontakter bör dock inte betraktas som uttryck för nepotism. Som jag ser det var beställaren, de tingshusbyggnadsskyldige, ingen van byggherre och även om, eller kanske just på grund av att man hade tillgång till byggnadsstyrelsens och den aktuella stadsförvaltningens kompetenser, var man angelägen att hitta arkitekter som var både erkända, och väl kända.

Tingshusens arkitekter under 1940-, 50 och 60-talen, deras renommé och ställning i sin samtid, liknar i många avseenden den tidigare epoken. De var välutbildade, erfarna och produktiva utan att för den skull tillhöra de mest kontroversiella. Samtidigt bör sägas om denna tidsperiod, att det i synnerhet var bostäderna och stadsomvandlingarna som stod i arkitekternas fokus. Och framför allt utgjorde frågan om fysisk gestaltning, på ett helt nytt sätt, en politisk kärnfråga i den allmänna samhällsdebatten. Häradsrätterna framstår i sammanhanget som väl etablerade institutioner som, trots den nya rättegångsbalkens krav på oprövade

⁸⁷¹ Axel Oskar Brunnberg var häradshövding i domsagan i närmare 30 år, mellan 1915 och 1941. Sonen Hans fick uppdraget att rita nytt tingshus 1943.

⁸⁷² Caldenby, Claes (red.), *Arkitektur i förändring: A4, ELLT, Koordinator 1954-91*, Svensk byggtjänst, Stockholm, 2000, s. 71-77.

482 | BILD 105

105 och 106. Arkitektduon Brunnerbergs & Neumüllers slutgiltiga förslag på tingshus för Norra Åsbo härad i Klippan antogs av ortens byggnadsnämnd 1952. Beträffande materialval och fasadgestaltning anknyter arkitekterna tydligt till den boställesarkitektur som präglade många av de skånska tingshusen i slutet av 1700-talet. Här avdelas emellertid

arkitektoniska lösningar, inte räknades till det moderna samhällsbygget. Allt ljus riktades mot staden, landsbygden avfolkades och i domstolarernas nämnder och tingshuskommittéer satt många av bondeförbundets främsta anhängare. Kanske erbjöd inte tingshusen utmaningar i paritet med de nya satellitstäderna eller kvarterssaneringarna, och måhända hade tingshusuppdraget dessutom en politisk slagsida som inte lockade den allra yngsta generationen arkitekter.

Formspråk

Omsatta i tingshussammanhang fick 1900-talets modernistiska arkitekturströmningar genomgripande konsekvenser. Vems ord som hade

bostadsfunktionerna och förläggs till en separat huskropp. På baksidan syns salens stora fönster och de mindre, gallerförsedda, som var avsedda för häktet. *Ritning Klippans kommunarkiv.*

störst tyngd i projekteringsammanhanget varierade förvisso från fall till fall. Som byggherre var tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer tongivande och dessutom hade de statliga instanserna synpunkter på ritningarna, men arkitekternas förslag framträder i allmänhet tydligt. Jämfört med de tingshus som kom att ersättas vid tiden var de nya byggnadernas totala volym ungefär den samma eller något större, men till *struktur och formspråk* hade det skett ett brott med tidigare tradition. Förändringarna märktes redan i ett par projekt som genomfördes strax innan andra världskriget bröt ut, men även om flera av 1930-talets tingshus gavs en tidsenlig funktionalistisk stildräkt påminde de till struktur och fasadschema mer om sekelskiftets föreställningar. Conny

Nyquists arbete i Årjäng och Sunne (1935 respektive 1939), Gustaf Claasons i Katrineholm, eller Gunnar Leches i Ramsele (1940) för att ta några exempel, visar tingshus som monolitiska monument förlagda till fonden av ett torg eller i slutet av en gata. De är symmetriskt utformade utifrån en mittaxel och har salen som givet centrum med övriga rum grupperade kring denna. Motiven känns igen från både 1700- och 1800-talen, och det faktum att Nyquist gav tingshusen i Värmland en stramt avskalad exteriör snarast förstärker den monumentala värdighet och det allvar som överensstämmer med äldre gestaltningstradition.

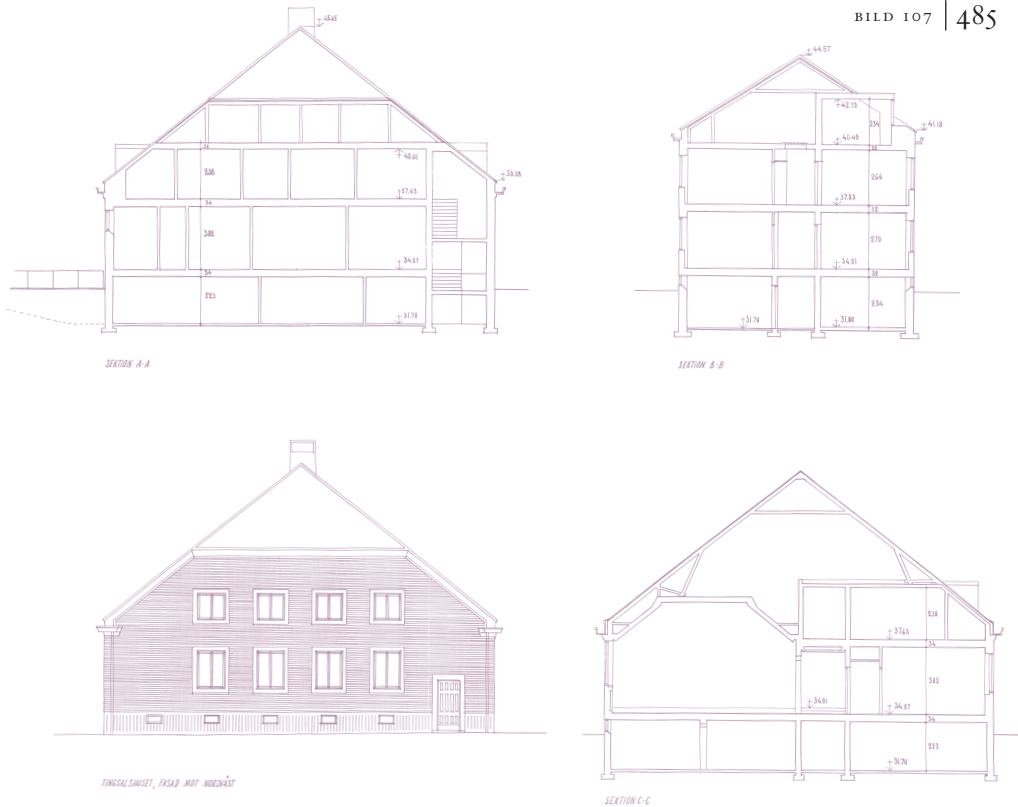
I utformningen av efterkrigstidens nya tingshus lämnade arkitekterna strävan efter denna monumentalitet. Förändringen kom till uttryck i att man för första gången sedan lagen om tingshusbyggnadsskyldighet trädde i kraft, ritade tingshus vars huvudentré inte var förlagd till fasadens mittpunkt. Proportionerna innebar dessutom ofta en nedtoning av entrépartiet och sett till strukturen tillämpades en genomgripande funktionsuppdelning. Funktionalismens grundtes att låta formen följa funktionen, att arbeta inifrån utåt, låg utan tvekan till grund för den sistnämnda förändringen, men det är viktigt att betona att upphävandet av mittaxeln inte var en ofrånkomlig lösning dikterad av funktionsbehoven. Som jag ser det utgjorde den snarare ett ställningstagande och en estetisk princip, även om det ännu inte formulerades i sådana termer.

Ritningar och handlingar rörande efterkrigstidens tingshus pekar också på arkitekternas intresse för vad Lisbeth Söderkvist kallar det "antiheroiska", ett slags omsorg om den vardagliga erfarenheten.⁸⁷³ Hon kopplar arkitekturströmningarna efter kriget till intresset för nationalromantiken och Arts and Crafts-rörelsens estetik som kom till uttryck i tidskriften *Byggmästaren* och som i vissa sammanhang har sammanfattats i begreppet nyrealism eller av engelsmännen, new empiricism. I arbetet med tingshusen avvek inte arkitekterna från dessa ideal.

Det var i avståndstagandet från den storslagenhet som hade präglat all tidigare tingshus- och annan institutionsarkitektur, som den radikala frigörelsen från tidigare föreställningar låg. Sett till den offentliga arkitekturens utformning var nyorienteringen emellertid inte ny. Som Per G. Råberg har visat tecknades huvuddragen redan i slutet av 1920-talet.⁸⁷⁴

⁸⁷³ Söderkvist, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008, s. 212. Söderkvist refererar bland annat till Hakon Ahlbergs artikel 'Carl Westman och nationalromantiken' i *Byggmästaren* 1954:11.

⁸⁷⁴ Råberg, Per G., *Funktionalistiskt genombrott: radikal miljö och miljödebatt i Sverige 1925-1931*, 2., omarb. uppl., Norstedt, Stockholm, 1972, s. 88-90.

107. Sektionsritningen för Norra Åsbo härads tingshus visar att salen var tänkt att få en högre takhöjd än övriga rum i byggnaden. *Klippans kommunarkiv.*

Råberg skriver om en “saklig representationsarkitektur” som saknade axialitet, symmetri och klassicerande ornamentik och som i sin mest radikala form växte fram med verksamhetens specifika behov som utgångspunkt.

Frågan är vilka behov tingshusens arkitekter identifierade och vilka de fick sig presenterade? I vilken utsträckning speglade utformningen av tingshusen arkitekternas tolkning av de förändringar som samtidigt skedde inom rättsväsendet och fängvården? Det fanns ingen explicit debatt som utgick från frågan hur arkitekturen skulle underlätta för verksamheten och vilka rörelser och beteenden den skulle uppmuntra till, i varje fall inte vid den här tidpunkten. Vare sig byggherren eller ju-

486 | BILD 108

UMEÅ TINGSRÄTT
"Gamla" Ångshuset Brogatan

122423

1957-08-15

Karl J. Karlström
 1957-08-15
 UMEÅ TINGSRÄTT
 ÅNGSHUSET
 BROGATAN
 UMEÅ
 1:100
 ENER STADS BYGGNADSBILD
 AVSEENDE PÅ TINGSRÄTTEN

IN FÖRKLÄNING I
TINGSRÄTTEN I UMEÅ, STADSÅGA NR 472
 FÄRDIGT 1958
 KARL J. KARLSTRÖM
 UMEÅ
 1958

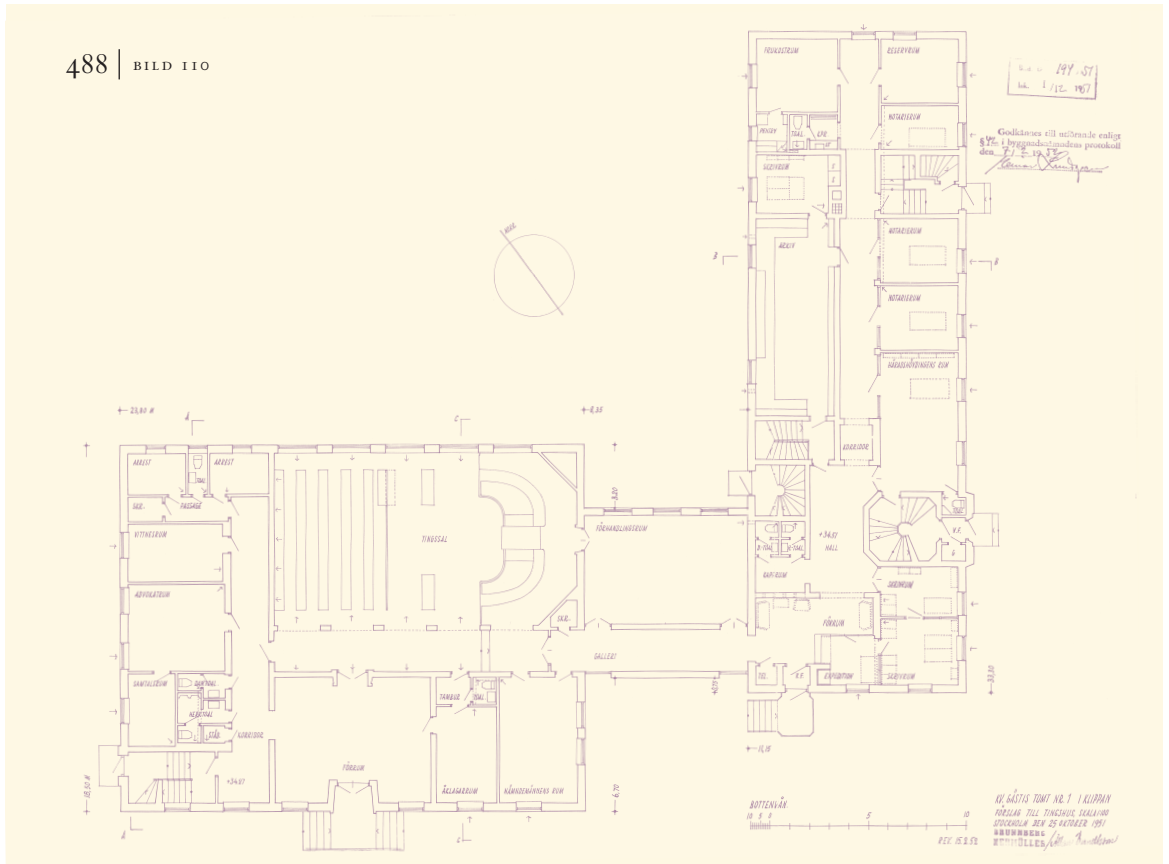
108 och 109. Umeå domsagas nya hus vid Brogatan i Umeå ritades av Karl J Karlström och stod färdigt 1958. Ritningarna antogs av byggnadsnämnden redan 1955 då också arbetstillstånd beviljades. Karlströms förslag visar stora likheter med tingshuset i Kristian-

risterna uppehöll sig vid dessa aspekter. De enda arkitekter som i konkreta ordalag beskrev sina verk i sådana termer var Erik Gunnar Asplund i sitt redan citerade försvar av rådhusstillbyggnaden i Göteborg i slutet av 1930-talet, och som en förlängning av det Hakon Ahlberg i sin, redan nämnda, presentation av hovrätten för Västra Sverige i samma stad. Intressant med Asplunds inlägg, vars budskap handlar om att låta arkitekturen bjuda den allvarstygda och formalistiska verksamheten ett visst motstånd genom att släppa in ljus och skapa intimitet, är att det tycks spegla djuplodande reflektioner över tingsbesökarens villkor. Så övertänt framstår ingen annan, vare sig arkitekt eller byggherre under

stad som stod färdigt tre år tidigare, till exempel vad gäller huskropparnas disposition, tegelbehandlingen och fönstersättningen. Vid denna tid förekom inga regionala skillnader mellan tingshusen. *Ritningar Umeå kommunarkiv.*

perioden; men så kan Asplunds egen sinne heller inte riktigt urskiljas i efterföljande arkitekters tingshusprojekt. Byggnadsstyrelsens, fängvårdsstyrelsens och justitiedepartementets inblandning i byggprojektet innebär förvisso att arkitekternas arbeten granskades innan de sattes i verket. Granskningarna omfattade emellertid inte de arkitektoniska lösningarnas estetiska lämplighet eller den mer övergripande frågan om dekorum. I dessa frågor hade man dock byggherrens och i vissa fall stadens krav, önskingar och förväntningar att ta hänsyn till. Som jag läser källmaterialet förmedlar det ingen medvetenhet i dessa frågor från arkitekternas sida.

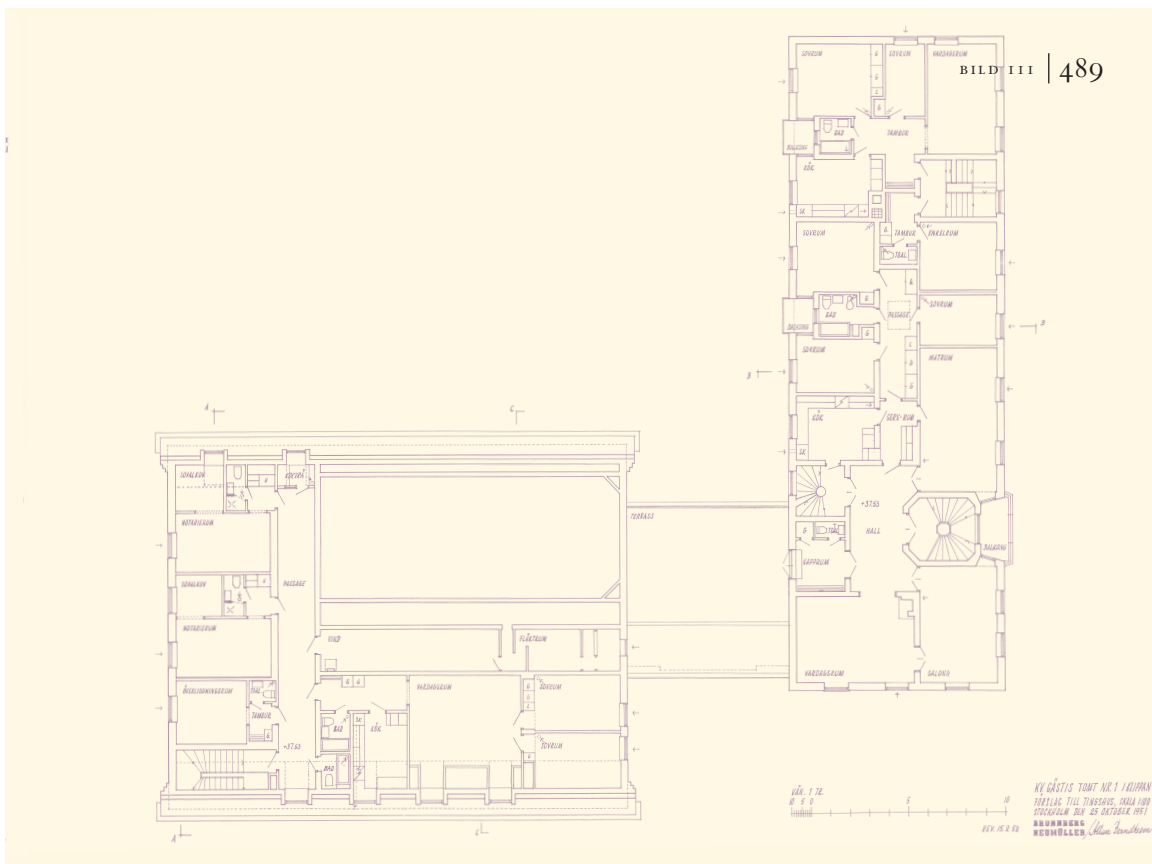

110 och 111. Om Norra Åsbo härads tingshus fick en exteriör gestaltning som anknöt till traditionen utgjorde rumsdispositionen och salens utformning nya lösningar. Här förlades tingssalen i anslutning till ett "galleri", det vill säga en korridor som löpte ut efter rummet. Andra ovanligheter i planen är att häradshövdingens kontorsrum ligger helt nära expeditionen istället för längst in i strukturen som i de flesta andra tingshus-

Struktur

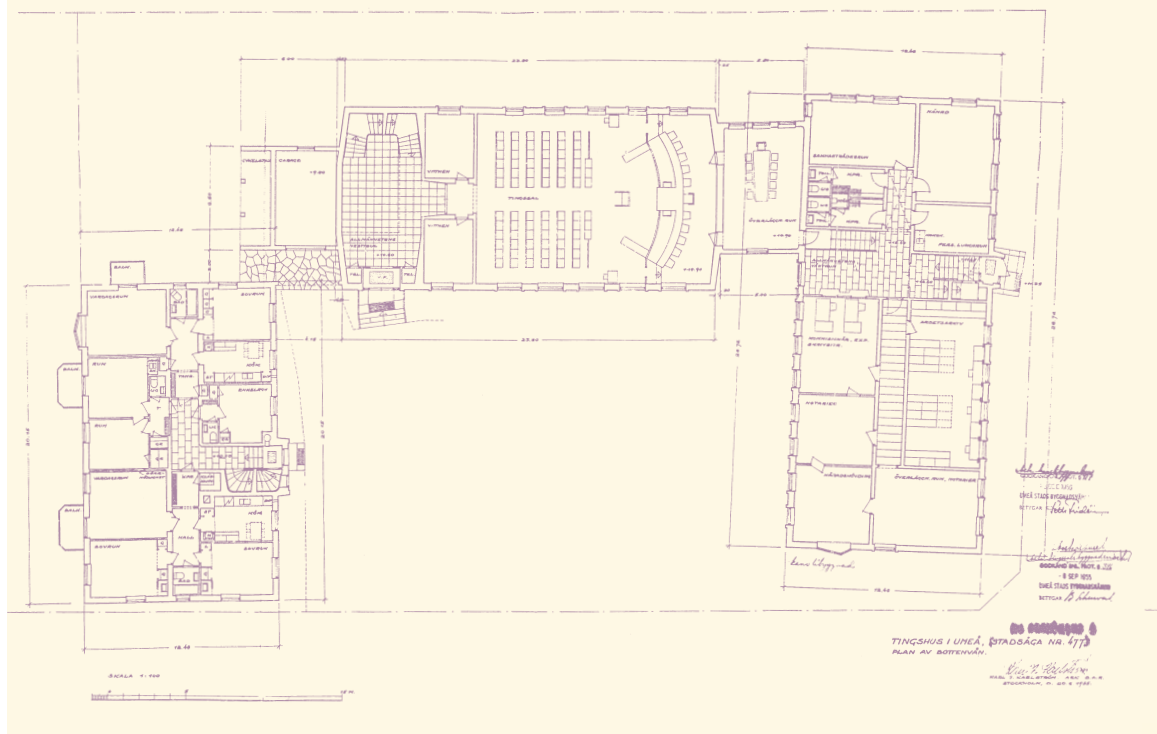
Under 1950-talet ritades huvudparten av tingshusen såsom det i Kristianstad med en uppbruten plan i form av ett L eller i några fall ett U, där de olika husdelarna rymde olika verksamheter. På 1960-talet förekom fler olika dispositioner av byggnadskropparna men fortfarande arbetade arkitekterna med separata men sammanfogade husdelar.⁸⁷⁵ Brot-

⁸⁷⁵ Undantag förekommer, exempelvis redan nämnda tingshuset i Visby ritat och byggt 1959-1961.

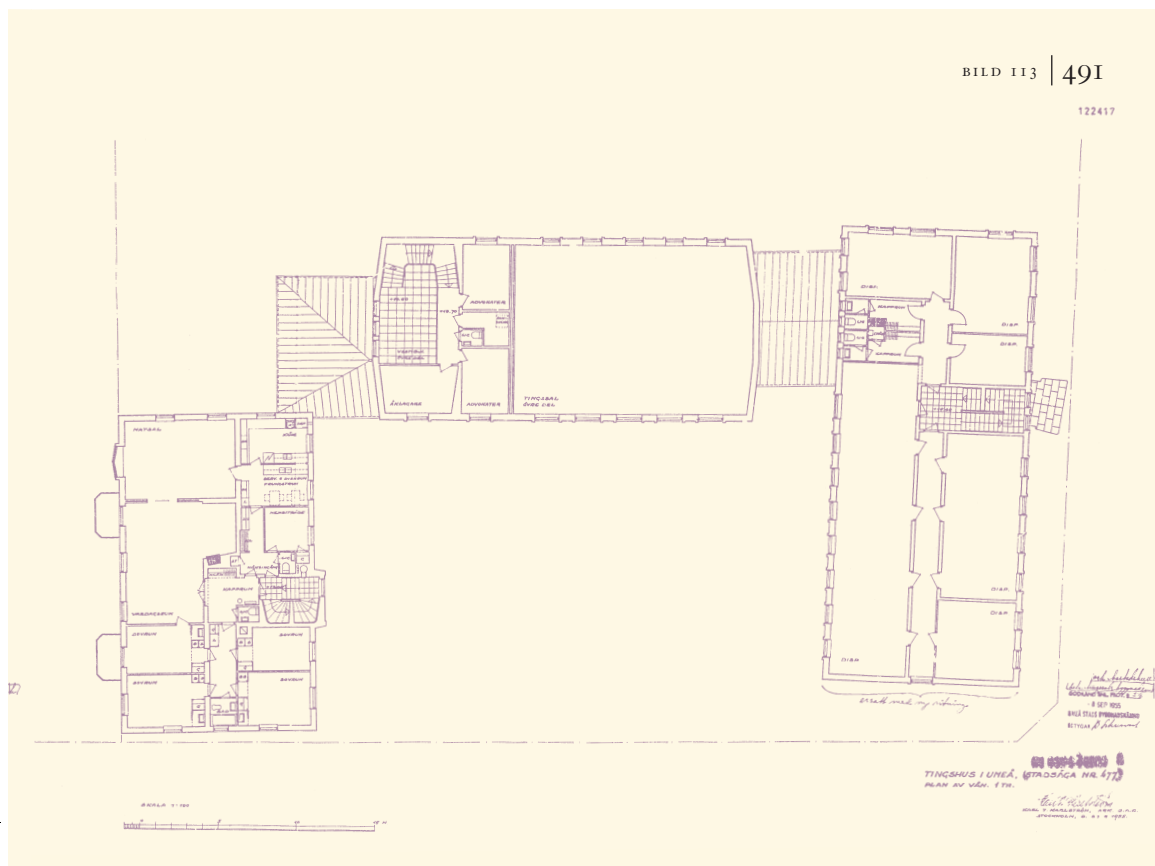
ritningar. Häradshövdingen har också fått en egen ingång som leder till hans kontor, och vidare upp till den bostadsvåning som var avsedd för honom. Det fanns ytterligare två lägenheter i byggnaden och därutöver ett enkelrum, två notariebostäder och ett övernattningsrum för exempelvis nämndemän eller landsfiskaler. *Ritningar Klippan kommunarkiv.*

tet, som det innebar, med tidigare planformer, kan och bör förvisso tolkas med avstamp i diskussionerna om det viktiga särskiljandet av rätten från parter och åhörare vilka försiggick mellan byggnadsstyrelsen, tingshusbyggnadsskyldige, arkitekterna och justitiedepartementet på 1920- och 1930-talen. Samtidigt är det viktigt att betona att denna lösning, med en uppdelad byggnadsvolym, inte var dikterad av funktionsbehov eller rättare sagt; den utgjorde inte den enda lösningen. Såväl äldre tingshusplaner, som senare strukturalistiska projekt visar att det var fullt möjligt att skilja aktörerna och funktionerna från varandra även om de låg i en och samma huskropp.

112 och 113. Umeå domsagas nya tingshus ritades som en stor byggnad bestående av tre sammanlänkade huskroppar. I den ena låg bostadsvåningar, i mittendelen tingshall och andra rum som behövdes under tingen, och i den tredje kansliutrymmen och kontor

1950- och 60-talens arkitekter löste således uppdraget i enlighet med byggnadsstyrelsens förslag på så vis att domstolens funktioner fördelades på separerade husdelar, i vissa fall helt separata, men sammankopplade huskroppar. Att tala om en rumsdistribution som bygger på addition snarare än syntetiserande är rimligt i så måtto att arkitekterna tycks ha lagt samman funktionerna i olika sektorer som sedan länkades till varandra på ett lämpligt sätt. Möjligheten att kunna expandera genom att addera ytterligare huskroppar var också en idé som sedermera kom att tillämpas i tingshussammanhang. I ett annat avseende är begreppet additiv arkitektur, i sin snävaste mening, en alltför radikal benämning på efterkrigstidens tingshus. Här ritades inga hus med prefabricerade

för uthyrning. Notera att personalrum nu fanns med bland funktionerna, och att det fanns ett rymligt överläggningsrum i anslutning till salen. *Ritningar Umeå kommunarkiv.*

element eller moduler och de olika huskropparna var alltid mer eller mindre olikartade till sin karaktär.

Vilka funktioner som förlades till vilken byggnadsdel varierade från ett projekt till ett annat. I vissa fall valde arkitekten att förlägga sal, väntrum och kansli till den ena delen, medan den andra rymde en eller flera bostäder. I andra fall kunde sal, väntrum och alla de mindre rum som hörde till förhandlingen ligga i en huskropp, medan kansli, personalutrymmen och eventuella bostäder låg i den andra. I tingshuset i Trollhättan, som ritades 1936 av Allan Berglund, rymde det största av två byggnadspartier domarkansli och bostad för häradshövdingen medan det mindre rymde tingsal, väntrum, åklagare- och vittnesrum och bostad

för tingshusvaktmästaren. I Pajala, där ett kombinerat tings- och polis- hus ritades av Bertil Mattsson i slutet av 1940-talet, valde arkitekten att ge verksamheterna skilda entréer men i övrigt gjordes ingen radikal åtskillnad.⁸⁷⁶ Salen låg på andra våning i den ena av två mycket likartade huskroppar och på våningen under låg polisens häkte. För Vartofta och Frökinds domsaga samt Falköpings stad ritade Per Rundberg ett nytt tingshus i Falköping 1952. I den markant större av två huskroppar rymdes tingssal, kansli lokaler, vaktmästarbostad och notarierum och i den mindre fanns ytterligare bostäder bland annat för häradshövdingen. Några arkitekter, som fick till uppdrag att förse tingshuset med bostäder för både häradshövdingen, notarierna och vaktmästaren, valde att utforma det med hjälp av tre länkade byggnadsdelar. Huvudentrén låg emellertid normalt i skarven mellan huskropparna, men det fanns alltid ytterligare entréer som nyttjades av kanslipersonalen och/eller eventuella hyresgäster.⁸⁷⁷ Vanligtvis fanns minst tre ingångar, ofta ännu fler.

Den del av tingshuset – eller komplexet, om jag nu skall betona uppdelningen – som rymde bostäder och/eller kansliutrymmen ritades som ett bostadshus i två eller tre våningar. Till tingshuset i Stenungsund, som Bo Boustedt och Hans Erland Heineman gavs i uppdrag att rita för Inlands, Orusts och Tjörns tingslag 1953, föreslog arkitekterna också ett bostadshus avsett för häradshövdingen vilket fick formen av en medelstor villa. Det samma gällde redan nämnda uppdraget att rita ett tingshus för Norra Åsbo härad i Klippan som Hans Brunberg fick redan 1943, eller tingshuset i Västervik som samme arkitekt upprättade ritningar till för Tjust härads och Västerviks stads räkning 1959. Material, formspråk och i vissa fall en förbindelsebyggnad knöt samman tingshusen med villorna som emellertid, i alla avseenden, framställdes som bostadshus. I Kristianstad placerades tingshusvaktmästarens bostad i samma huskropp som tingssalen, vilket får betraktas som en ovanlig lösning. Där skildes funktionerna från varandra med hjälp av särskilda entréer. Förutom föreställningen om en uppbruten plan framkommer av arkitekternas arbeten en tydlig strävan att skilja huskropparna från varandra med hjälp av den yttre gestaltningen, också det med avstamp

⁸⁷⁶ De första ritningarna är daterade 6.7.1946 men bygglovritningarna fastställdes 1950, se Karlsson, Lina, *Tingshus i Pajala*, i serien Dokumentation av modern bebyggelse i Norrbotten, Norrbottens museum, 2006.

⁸⁷⁷ Exempelvis i Kristianstad (Robert Larsson 1952), Falköping (Per Rundberg 1952), Eslöv (Helge Barkenius 1957), Uppsala (Bengt Kochen 1958) och Karlshamn (Einar Hedman 1962)

i idealet att utsidan skulle spegla insidan. Fasadschemat utformades till viss del oregelbundet på så sätt att entréer och trapphus inte förlades till mittpunkten, det förekom också olikformiga fönster och det fanns ingen symmetri i fönster- eller balkongplacering. Samtidigt hade man inte övergett idén om rytm och växelverkan, det fanns så att säga inget överraskande eller uppseendeväckande i uppbyggnaden.

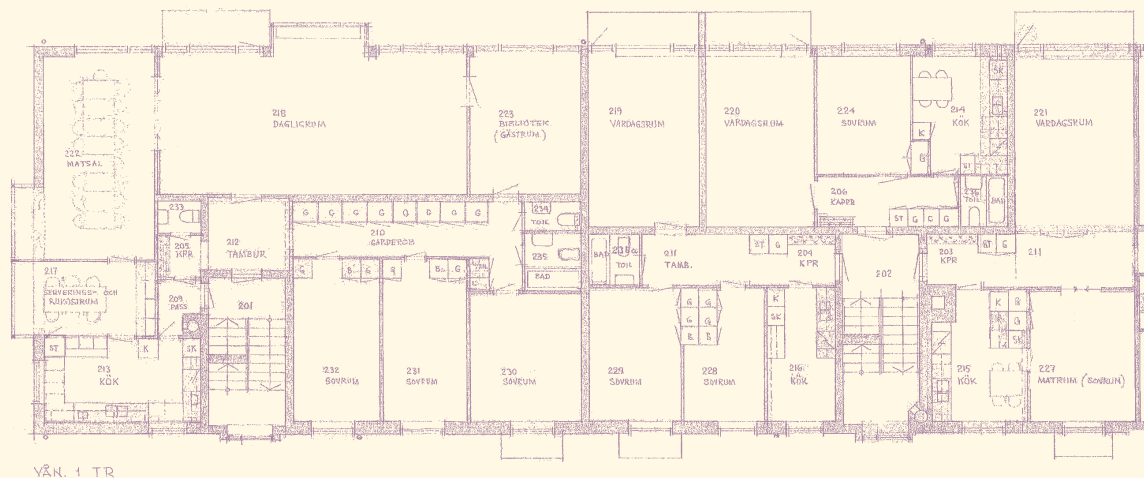
De funktionsrelaterade olikheterna mellan husdelarna syntes i allmänhet i volymen, takstolarnas utformning, fönsterordningen och fönsterkaraktären och som i fallet med kommunalhusen valde arkitekterna att framhäva den del av komplexet där salen låg.⁸⁷⁸ Ibland utgjorde just denna del den mindre av huskropparna, men salen var alltid väl markerad av högresta fönster, och i flera fall fick den sträcka sig genom två våningar. Det arkitektoniska uttryck som förmedlades via bygghandlingarna handlade i första hand om samspelet mellan huskropparnas volymer, och om de beständiga materialens verkan.

Rumsdisposition

Jämfört med tingshusens rumsdisposition såsom den tänktes vid sekelskiftet 1900, innehöll arkitekternas förslag på 1950-talet långt fler rum och funktioner. Samtidigt vill jag betona att det vanligtvis var påtagligt grundare strukturer man tänkte sig, det vill säga genomgångsrummen var färre och från noderna utgick många fler vägar. Genom att upprätta två ingångar, avsedda för olika brukare och placerade i var sin ände av planen, var det enkelt att åstadkomma strukturer med tre, högst fyra nivåer. Som häradsförvaldning skulle du kunna röra dig genom entrén till foyén, vidare in i personalkorridoren och därifrån direkt till ditt rum. Som rättssökande skulle du aldrig behöva, eller för den delen kunna röra dig längre än genom porten till vestibulen, och från vestibulen in i salen, eller, om du hade ett annat ärende, genom kansliingången fram till disken som öppnade sig mot trapphallen. Det fanns en lätthet i 1950-talets strukturer, de framstår som begripliga, överblickbara, tillgängliga.

Sekelskiftets prång och passager saknades helt i dessa förslag. En annan intressant skillnad var att häradsförvaldningens rum, som i tidigare tingshus hade utgjort det minst integrerade vid sidan om arkivet, nu befann sig på samma syntaktiska nivå som flera andra rum i byggnaden, även om det i meter mätt alltid låg längst ifrån den allmänna trapphallen. Frågan vilka dörrar som var tänkta att vara låsta är förvisso intressant då

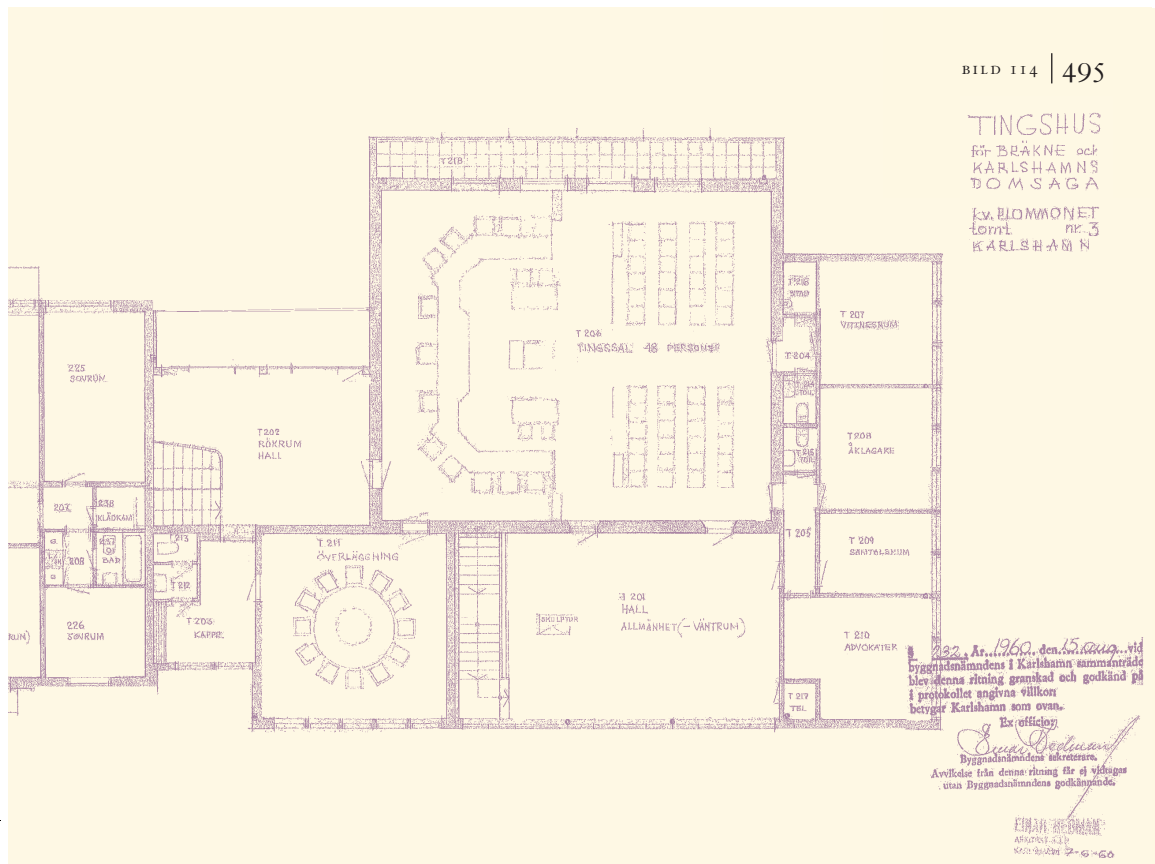
⁸⁷⁸ Arvastson & Hammarlund-Larsson.

VÅN. 1 TR

114. Bräcke och Karlshamns domsagas tingshus ritades av stadsarkitekten i Karlshamn, Einar Hedman 1960 och stod färdigt 1962. Som i flera tingshus från samma tid valde arkitekten att lägga salen på andra våning, och kansliet på bottenvåningen. Salen gjordes

diskussionen om säkerhet tog avstamp under den här perioden, men den är omöjlig att besvara. Det är rimligt att tänka sig att dörren mellan allmänhetens trapphus/vänthall och kanslikorridoren mestadels stod låst. Jag skall återkomma till frågan i kapitlet om tingshuset som rum i användning. Även om arkitekterna i flera avseenden följde en formkonvention, förvisso nyetablerad men likväl konform, framträder genom deras ritningar en mer genomtänkt och mindre traditionsbunden behovsanalys som grund för rumsdistributionen. De nya funktioner som till stor del hade funnits vid häradsrätterna redan vid sekelskiftet, fick nu präglade planläggningen och jag tänker då i synnerhet på domsagokansliets behov av tjänsterum, arkiv och personalutrymmen. Karl J.

förhållandevis liten, med plats för endast 48 åhörare. Lägg också märke till att det finns två vestibuler eller hallar, den ena för rätten och den andra för allmänheten. Parternas rum är placerade i anslutning till allmänhetens vestibul. *Karlshamn kommunarkiv.*

Karlströms ritningar för Umeå domsaga, daterade 1955, visade ett U-formigt tingshus bestående av tre delar, en kanslidel, en salsdel och en bostadsdel varav den sistnämnda inte i egentlig mening var länkad till övriga byggnadskroppar utom genom ett öppet garage.⁸⁷⁹

Kanslidelen tänkte sig arkitekten bestod av ett rum för häradshövdingen, två rum för notarier, ett för kommissionär och skrivbiträden, ett mycket rymligt arkiv, ett väntrum för allmänheten – som också hade ett annat väntrum utanför salen – och därutöver personalrum, rum för

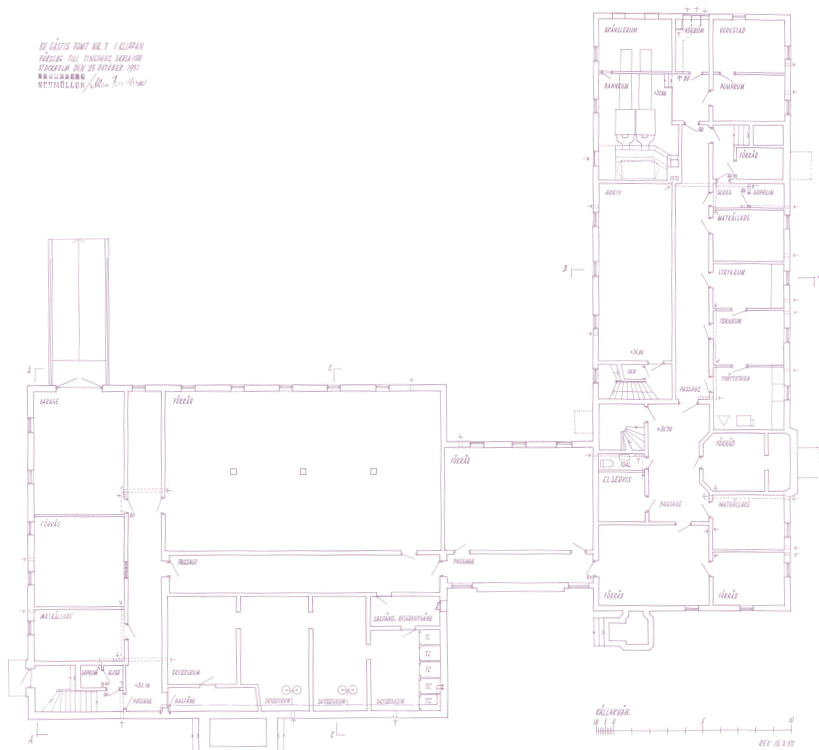
⁸⁷⁹ Umeå kommun, bygglovarkivet, Karl J Karlströms ritningar, Umeå kommunarkiv, antagna av byggnadsnämnden 8 sept 1955.

nämnden, sammanträdesrum samt toalett- och kapprum.⁸⁸⁰ Kansliet var med andra ord avsett som en dagligen använd arbetsplats där utrymmen uppläts för personer som aldrig skulle sätta sin fot i tingsalen, trots att de fyllde en viktig funktion vid häradsrätten – skrivbiträden och kommissionären. Förutom att det i sig var en nyhet, tidigare hade alla aktörer med rum i tingshuset också haft en roll vid förhandlingarna, innebar det att kvinnor för första gången tog plats i byggnaderna, även på ritningsstadiet. Visserligen förkom enstaka kvinnor som notarier redan på 1920-talet, men på 1950-talet var de fortfarande ovanliga.⁸⁸¹ Att det uteslutande var kvinnor som, vid den här tiden, arbetade som skrivbiträden och kommissionärer har jag ingen statistik som visar, men i mina undersökningar, på mina resor och i mina möten med nuvarande och pensionerad domstolspersonal, har jag aldrig träffat ett manligt skrivbiträde. I likhet med Robert Larssons förslag i Kristianstad och de flesta andra arkitekters som ritade tingshus vid samma tid, ordnade Karlström kanslirummen med utgångspunkt i allmänhetens väntrum, och slutade, som väntat, med häradshövdingens kontor längst in i strukturen. Expeditionen med kommissionärens och skrivbiträdenas plats förlades i anslutning till väntrummet och därefter notariernas rum, som också hade en direkt förbindelse till domarens rum. På andra sidan trapphuset låg personalutrymmen och nämndens rum. Det var ingen ovanlig lösning att nämndemännens rum avskildes från kansliet – de ingick inte i arbetsplatsen, men att döma av ritningarna strävade man samtidigt efter att upplåta ett rum som inte låg i anslutning till tingsmenighetens vänthall utanför salen.

Av arkitekturritningarna från sekelskiftet var en femtedel försedd med bostadsvåning avsedd för häradshövdingen, medan andelen hade ökat något under perioden 1940-1970 till omkring en tredjedel. Den stora förändringen från tidigare var dels att bostäderna förlades till en separat byggnad, länkad till tingshuset, dels tillkomsten av *fler* tjänstebostäder. Tidigare hade bara funnits lägenheter för häradshövding och vaktmästare. Exempelvis Einar Hedmans ritningar för Bräkne och Karlshamns domsaga rymde hela sex lägenheter av olika storlekar avsedda för hä-

⁸⁸⁰ Kommissionären sålde stämplor och tog emot expeditionsavgifter.

⁸⁸¹ Modéer skriver (1994, s. 53) om kvinnor i häradsrätterna att genombrottet för kvinnliga domare skedde först på 1960-talet. Samtidigt drar jag mig till minnes från besöken vid tingsrätterna under perioden 1997-1999 att jag mötte en enda kvinna i rollen som lagman, Lena Berke i Stockholm. Däremot mötte jag inga män i rollen som kanslisekreterare.

115. Källarvåningen i Brunnsberg & Neumüllers ritningar för Norra Åsbo härads tingshus i Klippan visar en domstolsbyggnad som skulle tjäna både nya och väl kända funktioner. Skyddsrum hade inte förekommit i tidigare tingshus, garage och arkiv i källarvåningen var också nymodigheter liksom det särskilda soprummet och utrymmet benämnt verkstad. Rymlig tvättstuga, strykrum och torkrum hade däremot funnits i tingshusen tidigare, så också stora matkällare.

radshövdingen, tingsdomaren, de tre notarierna och tingshusvaktmästaren, samt på vinden två enkelrum varav det ena benämndes hembiträdets rum. Skillnader i storlek och antal rum markerade bostadsinnehavarnas olika sociala status; häradsövdingens våning å sju rum och kök var omkring 220 kvadratmeter medan övriga lägenheter om två till fyra rum och kök, var mellan 50 och 100 kvadratmeter. Anmärkningsvärt var att samtliga bostäder, även notariebostäderna försågs med kök och minst två rum. Ett annat exempel är Karl J Karlströms bostadshus för Umeå domsaga vilket han ritade som ett till synes ordinarie hyres-

hus i två och en halv våningar. På bottenvåningen fanns ett enkelrum, en dubblett, en tvårumslägenhet med kök och en trerumslägenhet med kök avsedda för tingssekreterare, tingshusvaktmästare och notarier. Åt häradshövdingen och hans familj ritade arkitekten en bostad om sex rum, kök och kammare för hembiträde, som skulle ligga en trappa upp.

I flera fall fick häradshövdingens bostad formen av en mer eller mindre exklusiv villa, såsom i Stenungsund (1954) och Västervik (1959) ritade av Bo Boustedt & Hans-Erland Heineman, respektive Hans Brunnberg. De skapades alltid som en del av tingshusmiljön, ofta fysiskt men lösligt sammanlänkade med domstolsbyggnaden, och alltid i formmässig samklang med arkitekturen i övrigt. På vissa orter såsom i Ljungby, Småland, eller Mjölby, Östergötland, valde tingshusbyggnadsskyldige också att bygga till en bostad för häradshövdingen vid den här tiden.

Salens utformning

I salsdelen av tingshuset inrymdes salen, ibland foyén och vanligtvis rum för parter och vittnen. Salen utformades av majoriteten arkitekter som ett rektangulärt rum med stora fönsterytor i en, eller till och med båda långväggarna. Huruvida avsikten med den nya fönsterplaceringen var att undvika det besvärande motljus som mötte åhörare, vittnen och parter i de äldre tingshusen, eller om den betingades av andra hänsyn som togs vid planens tillkomst, är svårt att säga. Oavsett syfte var fönstersättningen ett genomgående drag i tidens ritningar, som jämfört med tidigare förhållanden dessutom föreslog att mer ljus skulle släppas in i salarna. I enlighet med tidens arkitektoniska ideal ritade också vissa arkitekter in mindre fönster med sinnrik placering. Werner Gjerming i Arvika placerade till exempel ett åttkantigt fönster, bakom rätten, längst upp mot taket. Samma sak gjorde arkitekterna bakom tingshuset i Örnköldsvik. Liksom tidigare försågs salarna med minst två ingångar; en för allmänheten, och från podiet ytterligare en eller flera för rätten. Viktigt att poängtera är emellertid att det inte generellt sett fanns fler dörrar än det funnits i tingshus från sekelskiftet. Ett unikt förslag, som också kom att realiseras, var Brunnbergs och Neumüllers ritningar av ett tingshus för Norra Åsbo i Klippan.⁸⁸² Där bestod salens ena långsida av en arkad som öppnade rummet mot ett så kallat galleri, vilket enligt ritningarna skulle nås via en dubbeldörr från vestibulen. Jag skall återkomma till Klippan i avsnittet *Rum i användning*.

⁸⁸² Brunnberg & Neumüller, förslag till tingshus kv Gästis 1, Klippand. Antagna av byggnadsnämnden 1952-02-07, Klippans kommunarkiv.

Vad beträffar möbleringen visade också 1950- och 1960-talens ritningar en viss variation vilket kan tyckas förvånande med tanke på juristernas debatter och byggnadsstyrelsens normalplan. Till skillnad från tidigare angav dock tidens arkitekter alltid en precis möbleringsplan som ibland till och med inkluderade sektioner med detaljerade bilder av rättens bord och stolar.⁸⁸³ Generellt kan också sägas att variationerna blev allt mindre ju längre fram i tiden vi rör oss och redan på 1960-talet hade utkristalliserats en plan som påminner om den vi ser i dagens rättssalar.

I stora drag var själva principen för möbleringen densamma som i sekelskiftets salar, det vill säga rätten satt vid den ena kortsidan, framför dem var parternas platser och därefter åhörarna. Somliga arkitekter följde helt och hållet byggnadsstyrelsens normalplan från 1935, andra valde att modifiera den, och det fanns också de som gjorde väsentliga avsteg från planen. Det svagt svängda bordet kändes oftast igen, vid vilket rättens samtliga ledamöter kunde sitta vid samma bordsskiva. Att podiet hade minskats i storlek i jämförelse med de äldre tingshusens salar och nu bara rymde rätten, medan parternas platser regelmässigt var på golvet nedanför, hade också fastslagits i normalplanen och tillämpades överlag. De stora variationerna gällde i synnerhet formen på rättens bord och förhållandet mellan rättens och parternas bord och vittnesbåset, om ett sådant fanns inritat.

Robert Larsson, som ritade tingshuset i Kristianstad, valde till exempel en lösning som liknade normalplanens. Visserligen ritade han skilda bord för nämnden respektive ordföranden, men notarierna placerades som i normalplanen mellan domaren och parterna. Två skrank ritades in, dels i form av rättens täckta bord, dels ett skrank som omslöt rumsligheten mellan parternas platser. I Karl J Karlströms ritningar för tingshuset i Umeå syntes en liknande lösning, men han hade dessutom ritat in ett separat vittnesbås på behörigt avstånd från domarsätet.

En nyhet i salarna, som slog igenom under andra hälften av 1950-talet, var vittnesbåset. Bland de första arkitekturritningarna som visade ett vittnesbås var Karlströms ritningar för Umeå domsaga (1955), och John Åkerlunds ritningar av tingshuset i Eksjö (1959). Tidigare hade en sådan plats sällan markerats på ritningarna, och det äldre fotomaterialet tyder också på att vittnet i regel saknade särskilt anvisad plats. Undantagsvis

⁸⁸³ Se till exempel Gunnar Leches ritningar av tingshuset i Ramsele 1939 eller Robert Larssons ritningar av tingshuset i Kristianstad från 1951.

ställdes fram ett bord och en stol, men när jag har talat med äldre jurister om saken har de helt enkelt svarat att man vid den här tiden ändå förväntades stå upp inför rätten.⁸⁸⁴

Ett praktiskt skäl som kan tänkas ha bidragit till vittnesbåsets inträde, som före detta lagmannen i Katrineholms tingsrätt Carl-Edvard Sturkell gjorde mig uppmärksam på, är den fonetiska upptagningen.⁸⁸⁵ Enligt en protokollskungörelse 26 september 1947, kunde rätten besluta att utsagorna istället för att antecknas i protokollet skulle spelas in med fonetisk utrustning. Någon utrustning fanns vid den tidpunkten sällan vid häradsrätterna, och det är heller inte säkert att man införskaffade det inom den närmaste tiden, men efter hand tycks alla domstolar ha köpt in en bandspelare.⁸⁸⁶ Vittnesbåset blev då bordet där man ställde utrustningen, och därmed fick också vittnet, eller vem det nu var som talade, möjlighet att sätta sig ner när han eller hon skulle avge sin utsaga. Från och med 1960-talet försvann de tydliga referenserna till normalplanen från ritningarna och arkitekterna ritade istället in en triangulär möblering som började se ut som i dagens rättssalar. Rätten placerades vid ett långt rektangulärt bord utan markering av mittpartiet, parterna vid likadana men mindre bord snett framför rätten, och vittnesbåset slutligen, som triangeln's spets.

Mellan 40 och 70 platser för åhörarna ritades in i de nya salarna, vilket kan tyckas väl tilltaget med tanke på rådande tings- och samhällsförhållanden. Det stora antalet hade troligen att göra med ett kvardröjande inflytande från normalplanen som med sina 84 platser tjänade som indikator. Dessutom resonerade sannolikt byggnadskommittéerna att även om de flesta ting bara drog en handfull åhörare skulle salarna likväl ha kapaciteten att rymma en stor skara i händelse av stora och publikdragande mål.⁸⁸⁷ En skillnad från sekelskiftets ritningar var att antalet överhuvudtaget specificerades, tidigare hade bara markerats släta bänkar.

884 Samtal med Mauritz Bäärnhielm, december 2009, och Carl-Edvard Sturkell vid flera tillfällen under hösten och våren 2009 och 2010.

885 Samtal med Carl-Edvard Sturkell under hösten 2009 och våren 2010.

886 Vid mina besök i tingsrätterna i slutet av 1990-talet förevisades jag ofta gamla fonetiska utrustningar, bland annat i Kristianstad. I tingshusbyggnadsskyldiges arkiv för Oxie och Skytts häraders domsaga, har till och med arkiverats broschyrer och kostnadsförslag från mitten av 1950-talet gällande bland annat bandspelare, porttelefon och lågfrekvensförstärkare.

887 Exempel Kristianstad (1952) 74 åhörarplatser, Umeå (1958) 58, Karlshamn (1962) 40, Solna (1966) 48.

Övriga rum i salsdelen avsågs för vittnen och parter. Rum för åklagare och advokater var inga nya funktioner, men utrymmena gjordes större och försågs ofta med toaletter och annan komfort. I Kristianstad hade arkitekten Larsson placerat vittnes-, åklagare- och advokatrumsrum så att de anslöt direkt till tingssalen.⁸⁸⁸ I Umeå hade de sina rum på andra våning, medan det fanns två vittnesrum som var belägna på bottenplan, vägg i vägg med salen. Dessa var satta i förbindelse med en form av vindfång som hade passats in mellan vänthallen och salen. Det är oklart vilket var arkitektens syfte. Sannolikt fanns idéer dels om att inte öppna vittnesrummen mot vänthallen, dels om att lätt kunna föra fram vittnena till domarbordet utan att behöva gå ut ur salen.

Några byggprojekt kring 1960

Den uppbrutna planen och det materialstarka uttrycket dominerade ritningarna under hela perioden 1945-1970 men det fanns undantag. 1958 tog den vid tidpunkten erfarne tingshusarkitekten Karl J. Karlström fram ritningar till ett nytt kombinerat tings- och polishus i Huddinge, utfört för Svartlösa domsagas räkning. Till sina proportioner var det ett projekt som skilde sig från tidigare. Visserligen förlades häradsrätten till en separat del av den stora huskroppen men byggnaden var tänkt som ett höghus i sju våningar med flera myndigheter rationellt sammanförda och en rumsstruktur präglad av långa korridorsystem. Ritningarna visade ett fasadschema som byggde på upprepning och likformighet med sina regelbundna fönsteraxlar, och tingssalen förlades högst upp i byggnaden. Som idé utgjorde projektet närmast en föregångare till 1970-talets rättscentrum, som samlokaliserade domstol, åklagare- och polismyndighet i samma komplex.

1960 invigdes tingshuset i Huddinge, som också rymde lokaler för polis och kronofogde, och vid ungefär samma tid förelåg de färdiga och antagna ritningarna till Gotlands domsagas nya tingshus i Visby. De hade upprättats av den unge arkitekten Lennart Lundström som sedermera bildade A4 arkitektkontor tillsammans med Tage Hertzell, John Sjöström och Ragnar Uppman. Upptakten till projektet är värd att referera eftersom den visar hur relationen mellan tingshusbyggnadsskyldige och arkitekten kunde te sig. I samband med att domsagan påbörjade sina diskussioner om byggandet av ett nytt tingshus, uppstod också frå-

⁸⁸⁸ Kristianstad kommun, bygglovarkivet, Ritningar av Tingshus för Villands samt Gälds och Albo domsagor Kristianstad 15.06.1951 signerade Robert Larsson.

gan om Visby stad skulle läggas under häradsrättens jurisdiktion och rådhusrätten avvecklas. Biträdande domaren i domsagan, Carl-Edvard Sturkell, genomförde den utredning som kom att ligga till grund för nyordningen, vilken innebar att också stadens invånare kom att bidra till det nya tingshuset. Ordförande i byggnadskommittén blev riksdagsmannen och ordföranden i stadsfullmäktige Georg Pettersson och som sekreterare anlätades Sturkell.⁸⁸⁹

Det första förslaget som Lennart Lundström förevisade för den samlade byggnadskommittén var ett modernistiskt projekt utan hänvisningar vare sig till äldre tiders tingshusbyggande, eller till det gångna decenniets nybyggen på andra håll i landet. Enligt sekreteraren såg det ut som en miniatyr av en av Hötorgsskraporna i Stockholm och ledamöterna bemötte det med enhällig skepsis. Förslaget förkastades med hänvisning till att ett sådant hus inte kunde accepteras inom synhåll från ringmuren, och arkitekten lämnade mötet irriterad över byggnadskommitténs inställning. Det var mot den bakgrunden det nya förslaget utarbetades, och kanske kan det ses som en orsak till varför Lundström valde att rita ett tingshus med tydlig förankring i gotländsk byggnadstradition. I en recension av det nya huset drog arkitekten Jan Gezelius paralleller till en prästgårdslagård.⁸⁹⁰ Lundström uttryckte själv att han gillade den liknelsen. Ritningen visade en enda smal och långsträckt kropp placerad i en sluttning så att nivåskillnaderna delade interiören i tre delar, samtidigt som exteriören var enhetlig. Sadeltaket hade en hög ålderdomlig siluett med branta fall, takkupor och pivåfönster, de senare både enskilda och i band vilka skulle släppa in ljus i andra och tredje våningen. Det oregelbundna fasadschemat skulle framför allt komma att präglas av den kraftiga tegelmurens skrovliga struktur som framträdde under en tunn slamning.

Arkitekten hade avstått från att, som Gezelius skriver i sin positiva bedömning av den färdiga byggnaden, “ängsligt redovisa vad som skiljer i det sammansatta programmet och håller samman allt i en gestalt.”⁸⁹¹ Lundström betonade inte lantmäteriets respektive häradsrättens del av byggnaden i exteriörens utformning, vilket innebar en tydlig skillnad jämfört med andra arkitekters tingshusarbeten vid tiden. Samtidigt valde han, i alla väsentliga delar av projektet, att hålla fast vid tidigare tings-

889 Enligt Carl-Edvard Sturkells minnesanteckningar från sin tid som tingssekreterare i Gotlands domsaga 1956–1960, samtal 2010-06-08.

890 Gezelius.

891 Gezelius.

hustradition. Materialrealismen, funktionsuppdelningen inom huskroppen, och den sparsmakade dekoren är alla element som känns igen. Claes Caldenby, som har beskrivit det färdiga arbetet, påpekar att tingshuset i Visby, i relation till A4/Coordinators övriga produktion, framstår som "liksom tillhörigt ett tidigare decennium än de stora programmens[...] mera tillbakablickande än framåtriktat, mera traditionellt än elementärt."⁸⁹² Enligt Carl-Edvard Sturkell var det mötet med byggnadskommittén som avgjorde saken, medan resultatet hade blivit ett helt annat om arkitekten själv hade fått råda.

Om Lundströms tingshusversion prisades för sin sammanhållna karaktär, gick upphovsmännen bakom det nya tingshuset i Örnsköldsvik ytterligare ett steg längre, och är det något projekt under de tingshusbyggnadsskyldiges tid som lokalansvariga, som faktiskt bryter mot tidigare traditioner är det just detta. I januari 1961 utlyste Ångermanlands norra domsaga i samarbete med SAR och byggnadsstyrelsen en arkitekttävling inför byggandet av ett nytt tingshus i Örnsköldsvik.⁸⁹³ Rumsfunktionsprogrammet som gavs i tävlingsanvisningarna var tämligen detaljerat, men hur tingshuset i övrigt borde utformas vad beträffar form precisades, som förväntat, inte i programmet.

Att döma av prisenämndens samlade utlåtande över de 83 (!) inkomna förslagen handlade deras bedömningar om att på en relativt liten tomt, fritt liggande men ändå i anslutning till stadens rutnät, åstadkomma en rationell byggnad vars karaktär samtidigt "svarar mot dess funktion att hysa lokaler för en rättsvårdande institution."⁸⁹⁴ Förutom frågan om arkitekturens estetiska lämplighet i relation till funktionen, innebar det att förslagslämnarna förväntades lösa rumsordningen för domstolens fyra delar: kansli, tingssalar (en tingssal och en reservtingsal), inskrivningsavdelning och bostäder (för vaktmästare, tingsdomare och notarier).

⁸⁹² Caldenby.

⁸⁹³ Örnsköldsviks tingrätts arkiv, Handlingar tillkomna i samband med uppförandet av det nya tingshuset 1961–1967, Program. Allmän tävling om tingshus i Örnsköldsvik. Örnsköldsvik 25 januari 1961. Godkänt av prisenämndens ledamöter förutvarande häradshövdingen i domsagan och dåvarande justitierådet Nils Joachims-son Stockholm, lasarettsläkaren Alf Lundgren Örnsköldsvik, länsarkitekten Stig Elmquist, Härnösand och arkitekterna Rune Falk i Göteborg och Per-Olof Olsson, Stockholm.

⁸⁹⁴ Örnsköldsviks tingrätts arkiv, Handlingar tillkomna i samband med uppförandet av det nya tingshuset 1961–1967, Ur prisenämndens utlåtande över inkomna förslag i arkitekttävlingen om nytt tingshus i Örnsköldsvik, 2 sept. 1961 (sekreterare Jon Jonson), s. 6.

Därmed lades också stor vikt vid kommunikationerna i byggnaden. I utlåtandena återkommer man till begrepp som kommunikationsleder, kommunikationssystem, kommunikationsytor, kommunikationsutrymmen och interna kommunikationer. Domstolen och tingshuset framställs som en institution med ständiga flöden av människor som måste förslas i mer eller mindre separata, men väl upplysta, cirkulationsbanor. Idén var gammal men fördes fram och formulerades här i mer radikala ordalag. I prisenämnden satt ett justitieråd som tidigare varit häradshövding i domsagan, en lasarettsläkare, länsarkitekten Stig Elmquist och ytterligare två arkitekter, Rune Falk och Per-Olof Olsson. Intressant är att synen på en lämplig arkitektonisk lösning på uppgiften skilde sig markant mellan prisenämnden och många av förslagslämnarna. En majoritet av förslagen presenterade en domstol där de huvudsakliga funktionerna hade förlagts till olika huskroppar, det vill säga en struktur som följde den dittills gängse tingshusgestaltningen. Prisenämnden ansåg inte detta vara ett fullgott alternativ: "För en byggnad av denna relativt obetydliga storlek är en kraftig uppdelning i olika byggnadskroppar – där då framför allt tingsalen ges en markant plats och utformning – en diskutabel lösning som förrycker skalan i stadsbilden. Därför har de förslagsställare i allmänhet lyckats bäst, som givit anläggningen en mer samlad karaktär och *givit byggnadens allmänna behandling en värdighet som ger uttryck för funktionen*. [min kursivering]", skriver nämnden i sitt samlade utlåtande över förslagen.⁸⁹⁵

Enligt prisenämnden handlade argumenten för en *sammanhållen* anläggning om skala och byggnadens relation till stadsbilden. Sett till det förslag som vann tävlingen (och sedan kom att förverkligas) visade det en massiv byggnad vars placering på tomtens högsta punkt och tillbakadragna läge torde ha framställt huskroppen i all sin storhet för besökaren som kom österifrån, det vill säga från staden. Det var den samlade byggnadsvolymen, dess koncentration, som prisenämnden framhöll, och även om förslaget till sin skala var tämligen anspråkslöst var det till sitt uttryck imponerande, närmast att likna vid ett fort. Komplexet var uppbyggt av fyra oregelbundet utformade men i sin geometriska rätvinklighet likartade huskroppar som slöt sig kring en liten gård där entréerna placerades. Gården nåddes via en trång och undanskymd port-

⁸⁹⁵ Örnköldsviks tingsrätts arkiv, Handlingar tillkomna i samband med uppförandet av det nya tingshuset 1961-1967, Ur prisenämndens utlåtande över inkomna förslag i arkitekttävlingen om nytt tingshus i Örnköldsvik, 2 sept. 1961 (sekreterare Jon Jonson), s. 6.

gång i den norra fasaden. I den östra fasaden, mot staden, lade arkitekterna fönsterband i bottenvåningen och två stora fönsterpartier i andra våningen. Som planen visade lyste dessa fönster upp väntsalen vars besökare också gavs utsikt över staden. Fasadmaterialet framgick förvånansvärt nog inte avhandlingarna, och det kommenterades också av prisenämnden som emellertid inte såg det som avgörande för utformningen. Att det inte var rent tegel som arkitekterna avsåg framgick dock av ritningarna i vilka murbehandlingen helt saknade struktur.

Att döma av den kritik som prisenämnden gav de förkastade förslagen, fanns tydliga föreställningar om vad man inte ansåg passade en domstolsbyggnad. Förslag nr 10, skriver nämnden, hade "en närmast teaterliknande karaktär, främmande för byggnadens funktion". Med förslag nr 12 hade den anspråksfulla entrén inneburit att "vissa utrymmen fått en monumental placering, som ej motsvarar deras reella funktion" och i utlåtandet över förslag nr 17 beskrivs allmänhetens entré till tingshallen som "alltför monumental och dyrbar" till sin utformning. Om det sistnämnda skriver man också att förslagsställaren i sina försök att markera värdighet har "tillgripit väl kraftiga medel". Om det vinnande förslaget förhållande mellan inne och ute, verksamhet och exteriör gestaltning påpekar man att den yttre uppbyggnaden visade på "arkitektonisk vilja och finess med markant, självständig karaktär." Byggnaden hade en till det yttre "lämplig karaktär och värdighet" och samtidigt i dess inre en trivsam arbetsmiljö.⁸⁹⁶

Som jag ser det speglar Mart K. Uusmas och Dick G:son Sjöbergs vinnande förslag dels en ny arkitektursyn, som förvisso inte bara omfattade tingshus, dels en ny föreställning om vad som lämpade sig för en tingshusbyggnad. Med sitt förslag tycks arkitekterna ha tagit avstamp i den etablerade tingshustraditionen och konsekvent gjort tvärt om. De olika funktionerna gick inte alls att urskilja i fasadens utformning; allmänhetens entréer till domstolen förlades till den trånga gården på andra sidan den näst intill dolda entrépassagen och den entré som utgjorde huvudentré låg på andra våningen och markerades inte mer än genom en flack, fritt placerad trappa. I byggnadens östra fasad, den som vände sig mot staden och förväntades vara den representativa fronten, öppnade sig ett jättelikt fönsterparti som dock *inte* lyste upp tingshallen,

⁸⁹⁶ Örnköldsviks tingrätts arkiv, Handlingar tillkomna i samband med uppförandet av det nya tingshuset 1961–1967, Ur prisenämndens utlåtande över inkomna förslag i arkitektävlingen om nytt tingshus i Örnköldsvik, 2 sept. 1961 (sekreterare Jon Jonson), s. 6

och den generösa balkongen mot väster hörde inte till häradshövdingens våning eller kontor, utan till nämndemännens rum. Det var i alla delar ett nyskapande projekt som prisnämnden rekommenderade, och tingshusstyrelsen så småningom anammade. Märkligt nog presenterades inte något av förslagen i *Arkitektur* och inte heller när byggnaden stod färdig 1966 fick den rubriker i arkitektsammanhang. I jämförelse med de tingshus som Hans Brunnberg, dåvarande byråchef på byggnadsstyrelsen, ritade för domsagorna i Västervik, Oskarshamn och Kalmar, framstår de unga Uusmas och Sjöbergs förslag som fullständigt väsensskilt. Liknande planer, med byggnadskroppar kring en sluten gård, ritade också Artur von Schmalensee i Söderhamn och Åke Levhammar och Stig Lindgren i Borås, men där slutar också likheterna med dessa projekt. Tingshuset i Örnköldsvik fick inte heller någon uppföljning i byggnadsstyrelsens projekt under 1970-talet då helt andra ideal kom att råda. I tingshussammanhang framstår byggnaden som en främmande fågel som accentuerar de andra projektens återkommande teman.

Ändamålsenlighet som begrepp kom att rymma en ny dimension under 1960-talet då frågan om flexibilitet väcktes. Hans Brunnberg var en av de första att tala om *flexibla* tingshus. 1963 presenterade han ett förslag på nytt tingshus för Södra Möre domsaga i Kalmar, och i beskrivningen av det planerade husets förtjänster tar han upp dess flexibilitet.⁸⁹⁷ I sammanhanget betydde det att byggnadens struktur enkelt kunde omdisponeras och verksamheten tillåtas att växa eller krympa, men i själva verket förväntade sig samtliga inblandade enbart en ökning av domstolens lokalbehov. I Södra Möres tingshus liksom i de andra tingshusen på 1960-talet, kom flexibiliteten främst till uttryck i idén med de separata huskropparna vilken innebar att man lätt kunde addera ytterligare byggnader. Den stora tingssalen däremot, med sin takhöjd och sina stora fönsterytor, var inte flyttbar. Tingshuset var dock det första i landet som försågs med fler än en tingssal.

I sin mest radikala form förverkligades flexibilitetskravet på 1970-talet i de tingshus som gavs likadant uttryck som institutionerna för statlig och kommunal förvaltning, och ofta samlokaliseras med någon av dem. Så var fallet i exempelvis Eskilstuna (1977), Sandviken (1977) och Filipstad (1985). Under 1980- och 90-talen fortföljdes idén om samlokalisering, men de stora strukturalistiska komplexen övergavs för mindre och i mångas ögon mer lättavläsliga byggnader med tydligare funk-

⁸⁹⁷ Björkman, Liss-Erik, *Till tings i Södra Möre*, Kalmar, 1970.

116. Ångermanlands norra domsagas tingshus i Örnsköldsvik en solig oktoberdag framstår som väl proportionerad och karaktärsfull med sina råa betongytor mot de brandgula, ursprungligen blymönjemålade fönsterpartierna. Till sin uppbyggnad påminner huset snarast om lekklossar. Entréns placering på gården gör domstolen svårtillgänglig men väl inomhus är arkitekturen nästan behagfull och präglas av underfundiga detaljer och nyskapande lösningar. Foto Olinska stiftelsen.

tionsuppdelning. I de tingshusen fanns ofta en större sal vars utformning och placering inte tillät en ändrad funktion, det vill säga ett slags återgång till den fasta dispositionen. Exempel på sådana hus är tingshuset i Tierp (1985) och Simrishamn (1991) där skattemyndighet och tingsrätt delar på en byggnad och tingshuset i Varberg (1990) som byggts ihop med det gamla polishuset. I Karlskoga 1985 uppfördes ett nytt hus för tingsrätten och i samband med det intervjuades en av byggnadsstyrelsens representanter, Reidar Johansson, som då påpekade det unika i att

byggnadsstyrelsen lät uppföra lokaler som var avsedda endast för en enda myndighet.⁸⁹⁸

Jämförelser och förlagor: kommunalhus och skolbyggnader

Vilka arkitektoniska förlagor eller influenser kan skönjas vid den här tiden? Vad gäller konkreta projekt föreställer jag mig att arkitekterna förväntades studera såväl äldre som nyss uppförda tingshus och andra domstolsbyggnader. Förutom Clasons tingshus i Norrköping från 1904, var Gotthard Ålanders tingshus i Skövde (1937) och Allan Berglunds hus i Trollhättan (1938) de första att utformas med en uppbruten planform. Men även om denna plantyp helt kom att dominera tingshusbyggnandet efter kriget finns inget som tyder på att just dessa byggnader kom att utgöra programmatiska förebilder i förhållande till efterkommande projekt. Ingen av dem tillkom efter tävlingsförfarande, de presenterades inte i skråpressen och de ifrågavarande arkitekterna förekom inte i undervisningssammanhang.⁸⁹⁹ Att arkitekterna ändå kände till varandras arbeten kanske vi kan förutsätta, dessutom vet vi att tingshusbyggnadsskyldiges tingshusstyrelser kommunicerade med varandra och att det inte var ovanligt att man företog studieresor för att skaffa sig en uppfattning om hur andra tingslag hade löst uppgifterna man ställdes inför.

Andra byggnadskategorier som arkitekterna bör ha sneglat åt som förlagor var institutioner med en stor sal, och förvaltningsbyggnader som hyste en blandning av kontor och allmänna utrymmen. Precis som tingshusen hade också kommunalhusen en historisk förankring i det förindustriella samhället och sockenstugorna, samtidigt som många av dem uppfördes i samband med och som en effekt av den omvälvande kommunreformen 1952.⁹⁰⁰ I de norra delarna av landet förekom också på flera orter att kommunen utgjorde ett enda tingslag och då valde man att uppföra ett kombinerat kommun- och tingshus – det vill säga man fortsatte en sedan länge etablerad tradition att förlägga kommunala och judiciella funktioner till samma byggnad. Tingshusens eko-

⁸⁹⁸ *Byggnadsstyrelsen informerar* Informationsfolder från Byggnadsstyrelsen 1985.

⁸⁹⁹ Gotthard Ålander och Allan Berglund, var båda utbildade vid CTI och KTH på 1910-talet och hade omkring 20 års arkitektverksamhet i bagaget, inbegripet erfarenhet av byggnadsstyrelsen. De hade ritat klassicistiska byggnadsverk på 1920-talet, Ålander bland annat tingshuset i Mariestad som var färdigt 1924. Berglund, som sedan ett tiotal år var verksam som länsarkitekt i Älvsborgs och Skaraborgs län, stod bakom flera affärs- och bostadshus i Trollhättans innerstad.

⁹⁰⁰ Arvastson & Hammarlund-Larsson, s. 75.

nomi var generellt sett måhända något större än kommunalhusens som bara hade skatteunderlaget i en kommun att vila på, men skillnaderna var inte väsentliga. Att sammanslagningarna av kommuner och tingslag genomfördes parallellt och kom att kulminera med tingsrättsreformen och kommunsammanslagningen 1971, är ytterligare en anledning till varför tidens kommunalhus och tingshus bör betraktas samtidigt. Just för att det var sammanslagningarnas tid fanns också i båda fallen en viktig politisk dimension i byggandet av såväl tings- som kommunalhus. Det handlade om att manifesteras sin plats och positionera sig gentemot andra kommuner respektive tingsplatser. Precis som vid häradsrätterna ökade också kommunförvaltningarnas ansvarsområden och tjänstemän, samtidigt som en allt mindre andel av befolkning i praktiken var involverad i det kommunala arbetet.⁹⁰¹ Den professionalisering som tidigare nämnades i samband med den judiciella revolutionen märktes med andra ord även i det kommunala arbetet.

De många likheterna till trots tycks de olika byggnadskategorierna likväl ha ritats av olika arkitekter. Av 35 arkitekter som ritade tingshus förefaller det bara vara Artur von Schmalensee, Hans Brunnberg och Hans Westman som hade erfarenheter av båda kategorier.⁹⁰² En viktig anledning kan vara byggnadsstyrelsens engagemang i tingshusbyggnaderna vilket innebar att en särskild grupp arkitekter anlätades. Ett troligare skäl kan ha varit att det tävlades i långt större utsträckning om kommunalhusen, än om tingshusen. Medan tingshusbyggnadsskyldige, som jag nämnde tidigare, ofta vände sig direkt till en arkitekt, anordnade kommunledningarna arkitekttävlingar. I landskommunernas egen organisation, Svenska landskommuners förbund, och deras *Landskommunernas tidskrift* fördes dessutom en löpande diskussion om lämpliga arkitektoniska lösningar, och 1950-1951 utlystes två tävlingar i syfte att få fram principritningar för små och medelstora kommunalhus.⁹⁰³ Som jag skall återkomma till i avsnittet om tingshusstyrelserna blev tingshusen intressant nog också föremål för debatt i tidskriften på 1950-talet, men den handlade inte om arkitektur utan om tingshusbyggnadsskyldiges beskattningsrätt och ekonomi.⁹⁰⁴

⁹⁰¹ Arvastson & Hammarlund-Larsson, s. 81.

⁹⁰² Jag har gjort en översiktlig genomgång av kommunalhusens byggår och upphovsmän med hjälp av Arvastson & Hammarlund-Larsson, tidskriften *Byggmästaren* och Bloxham Zettersten.

⁹⁰³ Arvastson och Hammarlund-Larsson, s. 86.

⁹⁰⁴ Langenfelt.

I landskommunernas centrala organ fanns således en debatt om kommunalhusens utförande i vilken också byggherrarna deltog. Riktigt så tycks inte ha varit fallet med tingshusen där debatten på central nivå fördes i *Svensk Juristtidning* (se tidigare avsnitt om rättsväsendets föreställningar). Häradshövdingarna spelade sannolikt en viktig roll som förmedlare av de ståndpunkter som lades fram, men jag har inte hittat exempel på medlemmar ur tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer, eller ur häradsnämnderna som deltog i debatten om lokalfrågan. Beträffande skillnaderna i synen på arkitektonisk utformning och ekonomi, som Arvastson urskiljer mellan å ena sidan kommunernas centralorganisation och å andra sidan den politiska ledningen i kommunerna, var förhållandena också annorlunda i tingslagen. Tingshusbyggnadsskyldige hade ingen centralorganisation att vila mot, däremot fanns, som jag har visat, flera statliga instanser som hade synpunkter på deras lokaler; byggnadsstyrelsen, länsstyrelsen och hovrätten men också i visst avseende justitiedepartementet. Att många tingslag valde länsarkitekter eller arkitekter som hade verkat eller samtidigt verkade som arkitekter utom stat vid byggnadsstyrelsen, framstår i ljuset av dessa skillnader som tämligen givet.

I *Nordiskt perspektiv på arkitektur: kritisk regionalisering i nordiska stads-hus 1900-1955* skriver Bloxham Zettersten om internationella modeller bakom vad hon kallar "sessionssalsbyggnaden" och dess placering, planform och utformning i relation till andra byggnadselement i ett komplex. Hon framför Le Corbusiers och Pierre Jeannerets projekt i tävlingen om Nationernas Förbunds palats i Genève 1927 som en formell förebild och ett "paradigm för kompositionsanalys."⁹⁰⁵ Som jag uppfattar det syftar hon på den T-formiga byggnadskropp i vilken arkitekterna hade placerat den stora samlingsalen.

I vissa avseenden kan tingshusprojekten liknas vid andra institutionsbyggnader som planlades samtidigt; framför allt gavs vårdinrättningar och skolbyggnader en principiellt likartad plan med flera kopplade huskroppar och en likartad exteriör gestaltning.⁹⁰⁶ Jämfört med dessa två byggnadskategorier, som presenterades och debatterades förhållandevis flitigt i *Byggmästaren/Arkitektur* förekom sällan tingshus i tidskriften. Det uppfördes ett oändligt antal skolor under 1950- och 1960-talen och, som

⁹⁰⁵ Bloxham Zettersten, s. 97.

⁹⁰⁶ Kristenson. Arvastson och Hammarlund-Larsson behandlar inte frågan specifikt men av deras exposé att döma förändrades också kommunalhusen på ett likartat sätt, se s. 75-128.

bland andra Hjördis Kristenson och Lisbeth Söderqvist har visat, föll mycket ljus på skolorna under den här perioden. Det berodde dels på deras plats i de nybyggda bostadsområdena, dels på det faktum att relationen mellan verksamhet och arkitektur så tydligt kom till uttryck just i dessa byggnader. Kring efterkrigstidens skolhus fanns också en livaktig internationell debatt att knyta an till. Byggnadernas organisation i hall- respektive paviljongsystem hade sin bakgrund i det tyska, engelska och danska skolbyggnadssystemet som studerades flitigt av svenska arkitekter.⁹⁰⁷

Tingshusstyrelserna

I tidigare kapitel redogjorde jag för de förändringar av tingshusbyggnadsskyldiges sammansättning som ägde rum i slutet av 1800-talet när reglerna för utdebitering av tingshusmedel ändrades. I byggnadskommittéerna som ledde uppförandet av sekelskiftets tingshus kom att sitta gods- och bruksägare, tidningsredaktörer och ingenjörer, sida vid sida med jordbrukare, länsman och häradshövding. Förutom de nya skatte-reglerna antydde jag att också hur den nya sociala sammansättningen påverkade utformningen av tingshusen.

Vid tiden för andra världskrigets slut hade tingslagen slagits samman och blivit ännu större, och gemene mans engagemang i tingshusbyggnadsskyldiges göromål ännu mindre än de var vid sekelskiftet 1900. Tingshusbyggnadsskyldiges organisation bestod vanligtvis av ett representativt organ med ombud från de kommuner som ingick i tingslaget, en så kallad tingshusstämma eller ibland till och med tingshusfullmäktige, och därutöver en exekutiv tingshusstyrelse vald på stämman. Som Langenfelt påpekade i sin artikel i *Landskommunernas Tidskrift* 1956 intog de norrländska tingslagen en särställning i sammanhanget eftersom många av dem bestod av en enda kommun. I dessa tingslag sköttes tingshusbyggnadsskyldiges ärenden av kommunfullmäktige respektive nämnden, och när nya tingshus byggdes var det i regel som kombinerade tings- och kommunalhus. Så skedde i exempelvis Överkalix (1947), Åsele (1959), Boden (1958), Kiruna (1963), och Jokkmokk (1968-79).

Tingshusskyldigheten utgjorde en post på skattsedeln, men hur medlen förvaltades, vilken arkitekt eller byggfirma som anlätades eller hur tingshuset utformades angick ungefär som idag en mycket liten skara. Stämman samlades för att ta beslut om utdebiteringen, och i de fall stora förändringar skulle äga rum, såsom ny- eller ombyggnad av tingshus. I

⁹⁰⁷ Kristenson, s. 427.

övrigt behandlades de flesta frågor av styrelsen som bestod av ordföranden, i allmänhet häradshövdingen, kassör, sekreterare och ibland därtill ett litet antal ledamöter. I källmaterialet framträder de som en samling i lokalsamhället tongivande män i övre medelåldern, de allra flesta av dem nämndemän.⁹⁰⁸ Att häradshövdingen var ordförande i tingshusstyrelsen förekom redan tidigare. Som redan nämnts bidrog det säkerligen till hans engagemang att hans ansvar för kanslilokalernas utformning och skick preciserades i rättegångsbalkens domsagostadga, RB 1 kap. 17§, 1943 års domsagostadga §46, där det också stadgades att han skulle göra framställning om nyanskaffning och reparationer.

När beslut om nybyggnad väl var fattat agerade tingshusstyrelserna självständigt i förhållande till stämman och hittills har jag inte funnit exempel på frågor om tingshusens utförande som har gått tillbaka till den större församlingen för beslut. I Kristianstad fick styrelsen visserligen kritik för sitt självsvåldiga agerande, men det gjordes ingen misstroendeförklaring och det skedde inget omval. Eftersom de nya tingshusen uppfördes i städer eller städers periferi samarbetade tingshusstyrelserna med stadsfullmäktige i projekteringsfasen, dels för att få till stånd en tomt som gagnade både staden och tingsbesökarna, dels för att redan från början göra tydligt vilka riktlinjer och villkor drätselkammaren ställde upp. Att döma av källmaterialet, mestadels protokoll från tingshusstyrelsernas möten och utdrag ur dagspressen, skedde diskussionerna oftast i största samförstånd och stadens representanter uttryckte glädje och ibland till och med tacksamhet över tingshusbyggnadsskyldiges beslut att förlägga tingshuset till staden.

I exemplet Trollhättan 1938, orsakade emellertid det nya tingshusets arkitektoniska utformning en konflikt mellan tingshusstyrelsen och staden.⁹⁰⁹ Drätselkammaren var missnöjd med byggnadens estetiska egenskaper som inte ansågs uppfylla kraven på en representativ byggnad belägen vid stadens stora torg. Men eftersom synpunkterna uppdagades först när tingshusstyrelsen, byggnadsstyrelsen och länsstyrelsen alla hade godkänt ritningarna och entreprenad dessutom hade utlysts, valde man att gå vidare med projekteringen vilket väckte ont blod hos stadens representanter. Konflikten fick återverkningar som räckte ända fram till byggnadens invigning då dagspressen beskrev den som alltför låg och

⁹⁰⁸ Under hela perioden har jag inte stött på någon kvinna, var sig i styrelser eller på stämman, men vid den här tiden förekom kvinnliga nämndemän.

⁹⁰⁹ Lagerfalk & Skiöld, s. 44.

oansenlig för sin funktion, mer lik en mekanisk verkstad eller en större bensintapp, än ett tingshus. I detta fall engagerade sig också allmänheten i gestaltningsfrågan, som snabbt kom att handla om relationen mellan lekmännens synpunkter och expertisens tolkningsföreträdare i dylika sammanhang.

Frågan om monumentalitet var viktig. Den återkom också i tingshusstyrelsens projekteringshandlingar till tingshuset i Kristianstad. I det fallet kan man misstänka att uttrycket användes strategiskt i de handlingar om en lämplig tomt som tingshusstyrelsen förde med staden. Vad tingshusstyrelsen lade i begreppet är svårt att säga. Situationen i Trollhättan säger måhända mer om allmänhetens uppfattning om tingshusets utformning än om tingshusstyrelsens, som förlitade sig till arkitektens kompetens i gestaltningsfrågan. Samtidigt som styrelsen helst hade valt att bygga ut sitt gamla 1890-talshus, fann man ingen anledning att invända mot det tämligen radikala förslag som arkitekten presenterade 1936. Skillnaderna husen emellan hade knappt kunnat vara större, det äldre högre, polykromt, formrikt och tillbakablickande, det yngre lågt och utbrett, monokromt och stramt.

Om och i sådana fall vilka direktiv tingshusstyrelserna gav arkitekterna framgår inte av det skriftliga källmaterialet, men det finns andra uppgifter som tyder på att ledamöterna hyste och uttryckte tydliga åsikter i fråga om tingshusets utformning. Som ordförande för tingshusstyrelsen uppdrog häradsöverdomaren i Uppsala läns norra domsaga åt biträddande stadsarkitekten Bengt Kocken att rita det nya tingshuset. Han förklarade sedan muntligen för arkitekten hur häradsrätten bedrev sitt arbete och hur viktigt det var att verksamhetens olika delar hölls separata.⁹¹⁰ Ett annat exempel är Lennart Lundströms första förslag på tingshus för Gotlands domsaga i Visby, som avslogs av tingshusstyrelsen med argumentet att det var alltför modernistiskt till sin karaktär för den tilltänkta tomten intill ringmuren.⁹¹¹

Innan byggprocessen startade utbytte många tingshusstyrelser i olika delar av landet erfarenheter som gällde alla delar av projekteringen, från ekonomi och val av arkitekt, till frågor om podiets höjd och lämpliga

⁹¹⁰ Till sin C-uppsats i konstvetenskap 1994 gjorde Solveig Bengtsson en intervju med Bengt Kocken som berättade om uppdragets natur och kontakten med dåvarande häradsöverdomaren Pfeiffer; Bengtsson, Solveig, *Domstolsbyggnader i Uppsala*, studentuppsats Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet 1994, s. 43.

⁹¹¹ Samtal Carl-Edvard Sturkell maj 2010. Carl-Edvard Sturkell var sekreterare i Gotlands domsagas tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommitté.

material i rättens stolsdynor. I Eksjö valde Södra Vedbo härads tingshusstyrelse tidigt i planeringsarbetet att samarbeta med representanter för staden. I en gemensam kommitté åkte man på studieresa för att besöka tingshusen i Trollhättan, Katrineholm, Falköping och Motala. När kontakter därefter togs med arkitektkontoret Åkerlund i Stockholm hade ledamöterna bildat sig en uppfattning om nybyggda tingshus' för- och nackdelar, vilket sannolikt var en viktig anledning till varför man i diskussionerna med arkitekten kunde föra fram konkreta synpunkter som handlade om utformning.

Sammanfattning

Som Kjell Å Modéer har beskrivit i sin utförliga artikel om rättegångsbalkens förebilder och förverkligande, fanns en medvetenhet hos ledande jurister om betydelsen av arkitektonisk utformning.⁹¹² Schlyters agerande i fallet med Kristianstad visar det med all tydlighet och i *Svensk Juristtidning* debatterades också sessionssalarnas inredning och belysning ingående.⁹¹³ I utbildningssyfte genomfördes till och med fingerade rättegångar där själva agerandet i rummet prövades och diskuterades.⁹¹⁴

Som jag ser det utgör rättegångsbalkens genomförande det i tingshusbyggandets historia första exemplet på att en specifikt artikulerad funktion också resulterade i specifika former: mått, linjer, ytor. Samvärdet mellan byggnadsstyrelsen och justitiedepartementet om framtagningen av en normalplan och uppkomsten av mindre sammanträdes- eller överläggningsrum utöver överläggningsrummet intill salen, är två tydliga uttryck för den relationen. Tidigare hade bara funnits (huvud)förhandlingar, och de hade ägt rum i den stora tingsalen vars utformning tydliggjorde och underströk den schism som hade gett upphov till rättegångssituationen. Nu identifierades ett behov av mindre och mer intima salar som skulle uppmuntra till dialog snarare än konflikt.

Ritningarna som upprättades under och efter andra världskriget gestaltade en ny syn på hur domstolsbyggnader borde utformas, både vad gällde rumsdisposition och formspråk. Trots att planerna rymde fler rum, var strukturerna generellt sett grundare än tidigare. I praktiken skulle emellertid inte fler aktörer få tillgång till fler rum. Vi vet till exempel inte vilka dörrar som man tänkte sig skulle hållas låsta och måhända ansågs

⁹¹² Modéer 1999.

⁹¹³ Turén, Sven, 'Sessionssalarnas inredning', *SvJT*, Laurin, Joël, 'Ännu något om sessionssalarnas inredning', *SvJT*, 1948.

⁹¹⁴ Modéer 1999, s. 419.

förslutandet av de olika delarna i byggnaden vara en förutsättning för den grunda strukturen. Avgörande för utformningen var de olika entréerna. De skulle göra det möjligt att dels skilja rättegångens aktörer från varandra så att parterna, vittnena, rätten och åhörarna kunde anlända till salen från olika håll, dels särskilja tingshusets olika funktioner: förhandlingsrummet, kansliet och bostäderna. Till vardags, när det inte var ting, skulle också entréerna göra det möjligt att låta hela salsdelen med vestibul, sal, åklagare- och advokatrums etc, stå tillsluten och oanvänd. Lösningen med flera entréer hade introducerats redan i slutet av 1700-talet, för att vidareutvecklas kring sekelskiftet 1900, men i 1950-talets tingshus genomfördes den med än större medvetenhet och konsekvens. Syftet, vill jag påstå, var som Julienne Hanson skriver angående den engelska domstolsbyggnaden “to engineer separations between these different groups of users, and selectively to reintegrate them under highly controlled conditions”, att kontrollera hur människor möttes i rummet och därmed händelseförloppet i stort.⁹¹⁵ Idag är det självklart att arkitekturen skall underlätta kontrollen av förhållandet mellan (i första hand brottmåls)rättegångens olika deltagare, men det är inte självklart när, var eller på vilka grunder en sådan föreställning uppstod. Då överintendentsämbetet ändrade i byggmästaren Seurlings förslag till tingshus i Fillinge så att huset fick en köksentré och en ny passage mellan denna ingång och salen, hade kanske arkitekten redan då idéer om rättsskipningens behov av separata förbindelser? Dagens jurist skulle hävda att särskiljandet handlar om säkerhet och integritet, men på 1950-talet fanns säkerligen de som, i likhet med häradshövdingen Wullt i Härjedalen, ansåg separeringen av aktörer och funktioner löjväckande med hänvisning till att alla likväl tvingades mötas i salen.⁹¹⁶

I arbetets inledningskede ville jag ta reda om om arkitekterna i projekteringsfasen förhöll sig friare till etablerade föreställningar om hur ett tingshus skall utformas än tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer. Jag utgick från en kanske trångsynt idé att gemene man, och kanske domstolens aktörer i synnerhet, var mer konservativa i sin arkitektursyn än verksamma arkitekter, och att byggnadskommittéerna lade stor vikt vid att beställa ett tingshus som överensstämde med lokalsamfundets förväntningar. Källmaterialet gav som väntat inga enkla svar

⁹¹⁵ Hanson, s. 55.

⁹¹⁶ RA, BA, U-byrån, Korrespondens ang, landsortsärenden före 1936, Skrivelse från häradshövdingen Harald Wullt till byggnadsstyrelsen 17 mars 1929.

och frågan framstod också om inte felställd så i varje fall onödigt snäv. Mitt intryck när det kommer till relationen mellan tingshusbyggnadsskyldige och arkitekterna är att det oftast och i stora drag rådde samförstånd, vilket inte nödvändigtvis baserades på samsyn utan mer handlade om att varje aktör skötte sina uppgifter. Byggnadskommittén hade hand om kontakterna med myndigheterna och staden, arkitekten tog ansvar för huvudparten av utformningen och översåg arbetet på plats. Det finns inget som tyder på att tingshusbyggnadsskyldiges representanter skall ha agerat traditionsbundet, däremot kan jag ana strävan att skapa rubriker kring tingshuset, inte bara att det byggdes utan också hur. När det gäller arkitekturen recenserades inte byggnaderna i stockholmspressen, och det förekom väldigt få tingshus i skråpressen.⁹¹⁷ De rönste ingen uppmärksamhet från arkitektkårens sida men desto större på det lokala planet.

Byggnadsstyrelsens roll under projekteringen och påverkan på byggnadsprogrammets utformning var förmodligen större än antalet dokument och korrespondenser anger. Länsarkitekternas etablerade position, samarbetet med justitiedepartementet och inte minst det faktum att många av arkitekterna bakom tingshusen redan hade erfarenhet av byggnadsstyrelsen bidrog till att sprida verksarkitekternas idéer om vad som lämpade sig som domstolsarkitektur. Dessa handlade emellertid i första hand om rumsindelning och teknisk duglighet, mindre om uttryck.

⁹¹⁷ Med undantag av de två presentationerna av hovrättsbyggnader, presenterades sammanlagt tre tingshus under perioden 1935-1970 i tidskrifterna *Byggmästaren* och *Arkitektur* och ett av dem recenserades.

DET BYGGDA

Tingshusbyggandets förutsättningar

1950 hade Sverige sju miljoner invånare och även om större delen lydde under en häradsrätt bodde de flesta i en stad, köping eller municipalsamhälle.⁹¹⁸ Under perioden 1930–1970 inordnades de svenska städerna under häradsrätternas jurisdiktion och slogs samman med omkringliggande tingslag, som i sin tur nyss hade slagits samman och kommit att bilda stora domsagor.⁹¹⁹ Som nämndes i tidigare kapitel genomgick den rättsgeografiska indelningen omvälvande förändringar under perioden från sekelskiftet och fram till andra världskrigets utbrott.⁹²⁰ Antalet domsagor var i stort sett konstant medan antalet tingslag halverades, och 1950 bestod majoriteten av landets domsagor av ett enda tingslag. En tredjedel av de tingshusbyggnadsskyldige som lät bygga ett nytt tingshus efter andra världskriget valde en helt ny tingsplats, medan övriga byggde på den gamla orten. Till dem som stannade hörde de som efter en sammanslagning hade utsett ett av de gamla tingslagens befintliga tingsplats som kansliort, och övergett de andra platserna eller fortsatt att använda dem som tingsställe.⁹²¹ Först och främst lämnade man 1700- och äldre 1800-talsbyggnader och som skäl hävdades i allmänhet husens placering, att utformningen var ålderdomlig och lokalerna trånga.⁹²² I vissa delar av landet innebar sammanslagningarna att man lämnade fullt funktionsdugliga och ändamålsenliga tingshus, exempelvis i Högsby i Småland, eller Heby i Uppland.⁹²³ Andra tingslag, som Inlands Norra tingslag i Bohuslän, valde att lämna sina gamla tings-

⁹¹⁸ Cyber City: <http://www2.historia.su.se/urbanhistory/cybcity> och SCB.

⁹¹⁹ De mindre städerna lades först under häradsrätternas jurisdiktion, exempelvis Gränna 1936, Skänninge och Skövde 1938, Eksjö 1941, Hjo 1945, Söderköping 1947 och Motala, Vadstena och Askersund 1948.

⁹²⁰ Wångmar, Erik, 'Förändringar av Sveriges underrätter efter år 1900', *HumaNetten*, Nr 13, 2003.

⁹²¹ Tingsplatser som övergavs för gott var Vassmolösa, Högsby, Gamleby, Stockholm, Heby, Örbyhus, Degeberga, Fjälkinge, Malmö, Dalby, Allekvia, Skogs. Tingsplatser som fortfor att fungera som tingsställen en tid, även efter byggandet av ett nytt hus, var tingshusen i Tidaholm, Floby och Hörby.

⁹²² Tingshusen i Fjälkinge, Skåne (1770), Dalby, Skåne (1783), Gamleby, Småland (1830) och Vassmolösa, Småland (1862).

⁹²³ Ändamålsenliga men som man ansåg perifert belägna tingshus övergavs för flytt till stad eller centralort, exempelvis tingshuset i Örbyhus, Uppland (1884) som övergavs för flytt till Uppsala 1958, tingshuset i Högsby, Småland (1917) lämnades för ett

ställen *innan* sammanslagningen hade ägt rum. Tingslaget bildades 1928 av Inlands Nordre härad, Inlands Fräkne härads och Hjärtums socken. Häradernas gamla tingsplatser och -hus i Smedseröd respektive Grohed användes fram till 1938 då man flyttade förhandlingarna till ett hotell i Stenungsund, som började utvecklas till centralorten. Först 1948 slogs tingslaget samman med Inlands Södra tingslag och bildade Inlands domsaga, och 1955 stod domsagens nya tingshus färdigt. De nya tingsplatserna, de som aldrig tidigare hade fungerat som tingsplats för en häradsrätt, var inte helt förvånande städer. En anledning var självfallet städernas inordnande under häradsrättens jurisdiktion (exempelvis Lund (1957) och Sala (1960) men som de främsta skälen framstår den allmänna urbaniseringen och det faktum att människors rörelsemönster innebar fler och längre resor i vardagen.

Konflikterna som försiggick kring tingshuset i Kristianstad är bara ett av många exempel på de motsättningar som omlokaliseringen av tingsplatser innebar. Ett annat är Ale härad i Götaälvdalen, Västergötland där konflikten tog sig starka uttryck. 1933 protesterade Ale härads tingshusbyggnadsskyldige mot sin egen häradshövdingens förslag att vid sammanslagningen med domsagens övriga två tingslag, lämna tingsplatsen i Älvängen och hålla alla ting i Alingsås där domsagokansliet var beläget.⁹²⁴ I april samma år reste en deputation från Ale för att uppvakta justitieministern och överlämna en omfattande skrivelse där man i detalj, med kostnads- och avståndsberäkningar, beskrev hur dyrt och besvärligt det skulle bli för invånarna i tingslaget att tvingas ta sig till Alingsås. Kostnaderna för statsmakten skulle också bli högre eftersom ersättningen till nämnden skulle stiga. Att ärendet hade orsakat en allvarlig schism mellan tingshusbyggnadsskyldige och domaren framgår tydligt: "Det är för oss motbjudande att beklaga de misstag, tingslagets häradshövding gjort beträffande frågans ekonomiska betydelse för vårt härad, men då vi hava bakom oss innevånarnas enhälliga mening samt tala å deras vägnar anse vi oss icke hava rättighet att förtiga beaktansvärda sanningar i en ordsfråga av aktuell och vital betydelse", skriver deputationen och uppmanade samtidigt statsrådet att inte fästa någon vikt vid advokaternas mening i frågan eftersom den enkom angick domhavanden och tingshusbyggnadsskyldige.

nytt hus i Oskarshamn 1965, tingshuset i Heby, Västmanland (1887) ersattes av ett nytt hus i Sala 1959.

924 'Aleborna protesterar', *Elfsborgs Läns Tidning*, 1933-04-04.

I Skåne och Ale stod tingshusbyggnadsskyldige mot häradshövding och advokater i frågan, medan landsfiskalerna – åklagarna – befann sig än på den ena, än på den andra sidan. Tingshusbyggnadsskyldige anförde närheten till domstolen och ekonomin som främsta argument för att hålla fast vid rådande förhållanden. Häradshövding och advokater, som understöddes av justitiedepartementet och hovrätten, anförde en rationell rättegångsordning och den gamla tingsplatsens otidsenliga lokaler som argument för att samla verksamheten till en (annan) plats, och lägga ner de gamla tingsställena. I likhet med dagens förhållanden har jag inte funnit något exempel där de lokala protesterna gav resultat, men precis som vid tidigare sammanslagningar tilläts ofta att det gamla tingsstället användes efter att förändringen hade ägt rum. Det fanns också fler tingshus i bruk 1950 än det fanns tingslag, och det berodde just på att många av de gamla tingslagens tingsställen fortsatte att användas även efter att en sammanslagning hade ägt rum.⁹²⁵ Som i fallet med Kristianstad, där ett sådant förslag diskuterades, framstår lösningen i efterhand som en lokalpolitisk kompromiss och övergångslösning. Den lades inte fram som tillfällig, men precis som idag visade den sig alltid vara det. De gamla tingsställena lades ner inom vanligtvis en tioårsperiod efter sammanslagningen, och det dessutom utan större protester.

Tingshustomtens läge och utformning

Det var inte första gången frågor om tingshustomtens lämplighet och läge i relation till ortens övriga funktioner diskuterades i tingshusbyggnadsskyldiges styrelser. Tidigare byggnadskommittéer hade förhandlat med städernas drätselkammare, arkitekterna hade gjort överväganden som hade med platsen att göra och situationsplaner inkluderades i projekteringshandlingarna från 1910-talet och framåt. Som vi såg i tidigare del hade det också redan på 1800-talet lagts möda på tingshusträdgårdens utformning. Emellertid ägde de diskussioner som fördes efter andra världskriget, kring tomtens egenskaper och byggnadens placering i terrängen och dess förhållande till den direkta omgivningen, en ny skärpa och detaljeringsgrad. Sannolikt hade den att göra med både arkitektutbildningarnas upplägg och den kommunala plan- och bygglagstiftningens utveckling. Som jag antydde tidigare berodde den kanske också på tingshusstyrelsens egenskaper och, låt säga, självförtroende som byggherre.

⁹²⁵ 174 tingshus i bruk, 132 tingslag.

117. Eslöv är ett av få tingshus där delar av den ursprungliga trädgårdsanläggningen fortfarande finns kvar. Lägg också märke till den tidstypiska blandningen av tegel och natursten, och häradsvapnen ovanför entrén. *Foto Olinska stiftelsen.*

Tingshusmiljöerna som hade tillkommit under 1920- och 1930-talen, såsom de i Sölvesborg, Blekinge, Östhammar, Uppland eller Svenstavik, Härjedalen, visade stora likheter med sekelskiftets miljöer: De placerades i utkanten av staden, köpingen eller municipalsamhället, i närheten av järnvägsstationen och hotellet. På baksidan av byggnaderna anlades trädgårdsplanteringar som i likhet med tidigare förhållanden försågs med utrymmen som var förknippade med bostadsfunktionerna, exempelvis piskställen och bärbuskar. Samtidigt förbådades i dessa miljöer en ny tid. Det uppfördes inte längre några uthus, på sin höjd ett garage. Den representativa delen av tingshusens trädgårdar utökades på bekostnad av den privata, bersåerna i slutet av vindlande grusgångar blev allt ovan-

118. Innergården i Västervik är resultatet av ett samarbete mellan arkitekten Hans Brunnberg och trädgårdsarkitekten Walter Bauer. De stora fönsterpartierna ger ljus åt allmänhetens förrum och torde, i teorin, vara möjliga att öppna mot den sittvänliga trappan. Foto Olinska stiftelsen.

ligare, öppenhet och insyn prioriterades framför de intima rummen. I stora drag innebar nydaningen en förskjutning i gestaltningen, från privat trädgård med representativa inslag, till offentlig trädgård med enstaka privata rumsligheter. I utformningen av tomten var det tingshuset som institution som fick företräde, trots att de flesta nya byggnader också försågs med en eller flera bostadsvåningar.⁹²⁶ I slutet av 1960-talet uppfördes också byggnader på sanerade och i allmänhet ganska trånga tomter i innerstaden, och då anlades inga trädgårdar.⁹²⁷ 1950-talets tingshus-

⁹²⁶ Liksom tidigare hyrde häradshövdingarna bostaden av tingshusbyggnadsskyldige medan tingshusvaktmästarens bostad ingick som en del av hans löneförmåner.

⁹²⁷ Falköpings, Oskarshamns, Eksjös, Uppsalas (Norra tingshuset), Lunds och, Borås

tomter var dock väl tilltagna och vid placeringen av byggnaden i terrängen valde arkitekterna i enlighet med tidens anda att anpassa arkitekturen till och använda befintlig topografi för att förstärka uttrycket. Många tingshus från perioden försågs med suterrängvåning vilket innebar att byggnadernas våningsantal varierade från ett väderstreck till ett annat. Den uppbrutna planformen i kombination med den finkänsliga inpassningen i terrängen, som hörde de arkitektoniska idealen till och har hyllats i så många sammanhang, gav miljön ett uttryck som skilde sig markant från tidigare generationers tingsmiljöer.

Tidens tingshusträdgårdar hade en offentlig prägel, men skalan var måttfull och platsen sällan ämnad att röra sig i eller igenom. De nya tingshusträdgårdarna skulle i första hand beskådas. Dessutom hörde de samman med och utgjorde en tydlig del av arkitekturen; former och material som användes i utformningen återkom i byggnaden. Trädgårdarna försågs med raffinerade planteringar som miniatyrträdgårdar med stenpartier, formklippta buskar, vattenspel med mosaikklädda dammar, terrasseringar och skulpturer. De kunde ligga vid sidan av huvudentrén på framsidan av huset, väl synliga för den som passerade förbi eftersom tomten, om den överhuvudtaget inhägnades, omgavs av ett lågt smidesstaket, stenmur eller en tuktad häck.⁹²⁸ Ofta stod arkitekten bakom trädgårdens utformning men i vissa fall anlätades en särskild trädgårdsarkitekt eller trädgårdsmästare. Walter Bauer har exempelvis ritat tingshusträdgårdarna till tingshusen i Umeå och Västervik. I många fall stod arkitekten bakom tomtens struktur, dispositionen av huskropparna i relation till trädgårdens stråk och platsbildningar etc, medan arbetet med att anlägga trädgården och ta fram växtmaterialet överläts åt en trädgårdsmästare.

I vissa fall kunde också trädgården vara förlagd till ett atrium eller till husets baksida, och kom då till sin rätt om den betraktades från vänthallen.⁹²⁹ Som jag nämnde bestod några tingsmiljöer i slutet av 1960-talet enbart av tingshuset, vilket emellertid inte innebar att de saknade utsmyckade publika utrymmen som också utformades för att beskådas. Tingshuset i Solna som ritades av arkitekten Kaj Suckdorff och är en i flera avseenden anmärkningsvärd byggnad, uppfördes 1966 helt utan trädgård. Tomten fylldes upp av huskroppen som utgjorde del i den täta

tingshus är exempel på fastigheter belägna i stadens periferi. Västerås, Helsingborg och Uppsala är exempel på fastigheter på sanerad innerstadsmark.

928 Exempelvis i Eslöv, Falköping, Skara, Västervik och Kalmar.

929 Exempel tingshusen i Kristianstad, Lund, Stenungsund, Borås, och Örnsköldsvik.

stadsstrukturen och därför lades "trädgården" inuti byggnaden. På bottnplanet rymdes en stor öppen hall vars centrum utgjordes av en bronsstaty och en stramt utformad prydnadsdamm.⁹³⁰ Installationen flankerades av strama betongpelare och på var sida om dammen löpte rader med specialritade stolar för den väntande tingsmenigheten.

I regel fanns inga särskilda parkeringsplatser på själva tingshustomten och allmänheten nådde huvudentrén från gatan via enstensatt eller grusad gång som ledde fram till en mer eller mindre monumental trappa och portal. Ju längre fram i tiden desto vanligare blev det att en del av tingshustomten fungerade som parkeringsplats för domstolens personal och för tingssökande allmänhet. I Kristianstad var frågan om parkeringsplatser uppe för diskussion i byggnadskommittén men ledamöterna avvisade arkitektens förslag utan vidare argumentation och det blev inga parkeringsplatser. I Örnsköldsvik däremot, där det nya huset invigdes 1967, utgjorde parkeringsplatser ett av de element som arkitekterna hade att ta hänsyn till när de skulle planlägga den anvisade tomten: "På tomtmark bör anordnas parkeringsplatser för 25-30 bilar, varav 10-15 platser med uttag för elektrisk motorvärmare", som det stod i programmet inför arkitekttävlingen.⁹³¹ På många platser har trädgårdsplanteringarna på tingshusens baksida också ersatts av parkeringsplatser under senare tid. En annan förändring som gäller många tingshusmiljöer är tillkomsten av en uteplats i trädgården, vanligtvis belägen i anslutning till personalrummet på tingshusets baksida.

Som redan påpekats utgjorde sekelskiftesmiljöer majoriteten av de rättegångsrum som var i bruk under perioden 1930-1971. Många av dessa miljöer genomgick viktiga rumsliga förändringar under perioden efter andra världskriget, och i synnerhet de där en äldre bostadsvåning för häradshövdingen omvandlades till kansli. Till exempel byggdes stallbyggnaderna om till garage, ved- och isbodlar omvandlades till redskapsskjul och trädgårdsplanteringarna förändrade karaktär. Gårdspla-

930 Enligt uppgift från Solna tingsrätt lånades statyn av Solna stad i samband med tingshusets invigning, och lämnades åter i samband med att domstolen flyttade till nya lokaler i slutet av 00-talet.

931 Örnsköldsviks tingsrätts arkiv, Handlingar tillkomna i samband med uppförandet av det nya tingshuset 1961-1967, Program. Allmän tävling om tingshus i Örnsköldsvik. Örnsköldsvik 25 januari 1961, Godkänt av prisnämndens ledamöter förutvarande häradshövdingen i domsagan och dåvarande justitierådet Nils Joachimsson Stockholm, lasarettsläkaren Alf Lundgren Örnsköldsvik, länsarkitekten Stig Elmquist, Härnösand och arkitekterna Rune Falk i Göteborg och Per-Olof Olsson Stockholm.

119 och 120. Den säregna vestibulen i Solna tingslags tingshus motsvarar de mindre städernas representativa tingshusträdgårdar.

nen började användas som parkeringsplats och järngrindarna lyftes bort från sina grindstolpar. Samtidigt förefaller det som om sekelskiftets utformning av tingsplatsen länge överensstämde med de vanor eller praktiker kring tingshållningen som fortlevde efter kriget. Som jag skall återkomma till i senare kapitel går det att argumentera för att utformningen också var en bidragande faktor till varför vanorna dröjde sig kvar.

Tingshusen

Under 1950-talet uppfördes 24 nya tingshus i Sverige, flera av dem enligt ritningar vars huvudsakliga innehåll hade tillkommit redan under kriget. När det nya tingshuset i Umeå stod färdigt var pressen på plats och journalisterna hade bara gott att säga om tillskottet som, i likhet med de flesta nya tingshus vid tiden, beskrevs som ett av landets vackraste: "häradshövdingen Ohlsson har fått ett tingshus så modernt, så

Huset ritades av Kaj Sucksdorff och stod färdigt 1966. Tavlorna för uppspalslistorna är stilenligt utformade. Foto *Olinska stiftelsen*.

vackert, så ändamålsenligt att det sjunger om det.”⁹³² I tidningarna passade också de företag på, som hade deltagit i byggprocessen, att göra reklam för verksamheten genom att hänvisa till sin medverkan: “Till nya tingshusets sessionssal har vi levererat inredningen i form av bänkar och bord, och till lokalerna i övrigt utfört diverse inredningsarbeten. Möbelsnickeriet, Grisbacka”, “Backmans Möbelaffär Umeå, är leverantör av textilier och div. möbler till Tingshuset – Umeå”, etc. Tidningsuppslagen förmedlade på samma gång allvar och högtid som munter framtidsoptimism, och i invigningstalen poängterade de prominenta talarna hur de nya husen lyckades förena å ena sidan häradsrättens uråldriga

⁹³² Citatet från ‘Umeå domsagas tingshus invigs på lördag’, *Västerbottens Folkblad*, 1958-03-27, rapportering även ‘Färgglädje i Umeå tingshus’, *Västerbottenskuriren* 1958-03-27, och ‘Umeå nya tingshus invigdes värdigt’, 1958-03-31.

förankring i folklig rättstradition, å andra sidan vikten av att, som invånarna i Umeå domsaga, möta den nya tidens krav.⁹³³

Hur byggdes så tingshusen efter andra världskriget? Går det att sätta likhetstecken mellan det ritade och projekterade, och det färdigställda, eller tillfördes även i dessa domstolsbyggnader element som saknades på planeringsstadiet? I undersökningarna av tidigare tidsperioders byggande har skillnader mellan det föreställda, det byggda och det använda tingshuset varit relevanta att identifiera och diskutera, men på 1950- och 1960-talen var situationen en annan: Byggnadsprogrammen hade blivit utförligare, lagstiftningen mer bindande, arbetsdelningen tydligare, och skillnaderna mellan det föreställda och det byggda onekligen färre och mindre. Att de nya tingshusen förlades till planlagt område innebar bygglovplikt (1947 års byggnadslag och 1959 års byggnadsstadga) och bygglovet förutsatte att det var den angivna ritningen som sattes i verket. Det finns emellertid ett viktigt undantag: beträffande salens möblering skedde väsentliga förändringar mellan ritbordet och den förverkligade byggnaden. Som vi skall se var det i synnerhet rättens bord som fick en annan form, dessutom förändrades avståndet och relationen mellan rättens och parternas bord, och vittnesbåset.

Som offentliga byggnader, i gängse material och former

På många orter var tingshusinvigningen en begivenhet som ibland gick av stapeln i närvaro av justitieministern. I Kristianstad radiosändes till och med tingspredikan från Trefaldighetskyrkan, men det vanliga var att landsortstidningarna rapporterade händelsen och redogjorde för byggnaden utförligt och i överdådiga ordalag.⁹³⁴ Om det nya huset i Falköping skrev också *Skaraborgaren* att "den linjerena exteriören i gult fasadtegel, de nära två våningar höga fönstren till rättssalen och den flotta entrén med sin glasvägg mot Medborgarplatsen, skvallrar om att det är en offentlig byggnad."⁹³⁵ Utformningen kändes igen från andra miljöer såsom skolor, bibliotek och medborgarhus. Tingshusen slöt sig på så vis till en tydlig genre i samtidens bebyggelsekontext.

Falköpings tingshus är en lämplig företrädare för tidens domstolslokaler med sina två tegelklädda huskroppar, sammanlänkade med en

⁹³³ NMA, DPA, Umeå tingsrätt, Hovrättspresidenten Mauritz Wijnbladhs invigningstal i Umeå domsagas tingshus 29 mars 1958, och häradshövdingen Sten Ohlssons invigningstal samma dag.

⁹³⁴ KT, TGAV.

⁹³⁵ *Skaraborgaren* nr 292, 1953-12-21.

uppglasad passage och med detaljer av smide och natursten. Många utformades på just detta sätt, borta var symmetrin och de uppenbara referenserna till palatsarkitekturen, nu etablerades en ny form. I journalistens mening markerade tingssalsfönstren och den påkostade entrén just offentlighet, inte domstol. Under decenniet efter andra världskrigets slut uppfördes flera nya offentliga byggnader i kommunal regi, i första hand skolor och kommunalhus, och precis som vid sekelskiftet 1900 antog de en likartad arkitektonisk grundform, även om den hade förändrats radikalt sedan dess. Om den tidens läroverk lika gärna hade kunnat vara ett tingshus, kunde 1950-talets tingshus liknas med samtidens skolhus, bibliotek, till och med kyrkor. Jag talar då inte bara om stildräkt och materialval utan också om volymer och rumsdisposition. Min poäng är att tingshusen visserligen intog en särställning, finansierat som det var av en stor och förhållandevis rik kommunal enhet och med en verksamhet som var statlig, men det fanns inget funktionsspecifikt i arkitekturens utformning. Så hade heller aldrig varit fallet.

Också vad beträffar ekonomi och yta kan projekten liknas vid andra kommunala byggnadsverk som tillkom vid samma tid. Även om det i första hand var befolkningsstorleken som satte budgetens ramar tycks satsningarna på exklusiva material, konstverk och utemiljö ha varit av samma dignitet. Ett tidigt exempel är kommunalhuset i Hällefors och tingshuset i Katrineholm som presenterades sida vid sida i samma nummer av *Byggmästaren* 1943.⁹³⁶ Båda byggnaderna var tegelklädda betongkonstruktioner som inrymde en stor sal och kansliutrymmen. Det förstnämnda var ritat av Dag Ribbing och uppfördes 1938 för en kostnad av 287 000:-, det senare, som var en till ytan något större byggnad, var ritat av arkitekten Gustaf Clason och uppfördes 1939-1940 för en summa av 375 000:- inklusive all inredning och alla inventarier. Skillnaden var att tingshuset försågs med flera bostadsutrymmen: en lägenhet för vaktmästaren, fyra enkelrum för notarier och tingssekreterare (juristdomare), dessutom övernattningsrum för nämndemännen och en övernattningsdubblätt för häradshövdingen. Hade tingshusbyggnadsskyldige däremot valt att bygga en hel bostadsvåning för domaren hade kostnaden blivit en helt annan.

Att tingshusbyggnadsskyldige och landskommunen på flera norrländska orter, exempelvis i Arvidsjaur (1947), Gällivare (1953) och Boden

⁹³⁶ *Byggmästaren* 1943:2, s. 26-29. Uppgiften om kostnaden för Katrineholms tingshus har jag emellertid hämtat ur Sturkell 2009, s. 55.

(1958) valde att fortsätta att dela lokaler och uppföra ett kombinerat tings- och kommunalhus, pekar också på byggnadskategoriernas likheter och samöre, kanske lika mycket människors föreställningar om dem som arkitekturens konkreta utformning. Situationen i Bollnäs i början av 1960-talet är ett annat exempel. Vid denna tid började Bollnäs domsaga bli trångbodd i sitt 1930-talshus vid järnvägsstationen, och när kommunen skulle bygga ett nytt hus valde domsagan att flytta in i det (ny) gamla kommunalhuset beläget strax sydväst om centrum. Huset, som hade uppförts 1953, byggdes visserligen om för att möta häradsrättens behov och det under ledning av samme arkitekt, Heino Krabu vid Cyril Stackells arkitektkontor, som hade ritat det 14 år tidigare, men själva uttrycket tycktes likväl passa domstolen från början.

Generellt sett byggdes tidens tingshus något större än den föregående generationens och det berodde framför allt på domsagokanslierna. Jag jämför då själva domstolens lokaler och inte bostadsvåningarna som var ungefär lika stora som tidigare, eller något mindre. I Kristianstad blev det färdiga tingshuset omkring 1000 kvadratmeter stort, vind och källare med arkiv respektive vaktmästarbostad oräknade. Där rymdes emellertid två domsagokanslier, och byggnaden var på så vis större än andra samtida nybyggen. Det nya tingshuset i Umeå, som stod färdigt i mars 1958, var ungefär lika stort, bostadsvåningarna oräknade men där hyrdes en del av kanslibyggnadens andra våning till en början ut som kontor till två landsfiskaldistrikt. Visby tingshus, som invigdes fyra år senare, fick en byggnadsyta på knappt 2000 kvadratmeter, exklusive källare och vind, men också där inrymdes andra funktioner då lantmäteriet upptog en tredjedel av byggnadens yta. Det var uppenbart att domstolens lokalbehov hade ökat, och byggnadsekonomierna med dem. Men lokalernas storlek tycks också ofta ha tagits till i överkant; kanske tänkte man sig vara vis av erfarenhet, häradsrättens lokalbehov hade ökat konstant sedan lagbestämmelsen fastslogs, och det låg också i tidens anda att sträva efter arkitektoniska lösningar som var lätta att komplettera.

Att ritningarna ibland var tillkomna tio år före själva uppförandet tycks inte ha gett upphov till stora skillnader mellan ritning och färdig byggnad, som man annars kunde vara benägen att tro. De avvikelser från ritningarna som förekom gällde framför allt interiören och då i synnerhet möbleringen av salen, vilket jag strax skall återkomma till. Önskan om förändringar, såsom i Klippan, Skåne, där det dröjde nio år mellan de första förslagen och det färdigställda huset, medförde ofta att man lät arkitekten modifiera sina ursprungliga förslag innan arbetet sattes i ver-

ket.⁹³⁷ Just Norra Åsbo härads tingshus, som jag också beskrev i föregående avsnitt, finns anledning att dröja kvar vid. Huset, som invigdes 1953 precis som det i Falköping, förlades till samma plats som det föregående tingshuset och byggdes i en våning med röda tegelfasader i munkförband och ett volyminöst halvvalmat sadeltak klätt med enkupigt tegel. Huvudentrén placerades mitt på fasaden som vette mot gatan och markerades av en anspråkslös naturstensportal och en dubbeltrappa med järnsmidesräcke. Tvådelade fönster med tunna, putsade omfattningar öppnade sig i murverket, tre på var sida om entrén. Proportionerna var nätta och fasadschemat mot gatan regelbundet trots rumsdispositionens asymmetrier. Det var som om 1700-talet gick igen, både i den hantverksmässiga prägeln, och i förhållandet mellan murverkets och den valmade taksiluettens höjd.

Genom sin placering, gestaltning och sitt utförande uppenbarade sig denna byggnad som en följsam efterträdare till häradets tidigare tingshus, uppfört på 1820-talet av bränt tegel i en våning under tegeltak.⁹³⁸ Och trots arkitektens radikala omtolkning av salsplanen, som fantastiskt nog också förverkligades, utgjorde rumsdispositionen likväl ett exempel på arkitektonisk kontinuitet, vilket också torde ha varit Brunnsbergs idé med tanke på de utstuderade parallellerna med äldre tiders tingshusarkitektur. Jämfört med exempelvis tingshuset i Falköping eller någon av de andra samtida domstolsbyggnaderna framstår Norra Åsbo härads tingshus i många avseenden som det sista ledet i en lång tradition, en representant för ett vid tiden nyss övergivet tingshusbyggnadsideal, liksom för 1940-talets tillbakablickande estetik. Efter Klippan uppfördes inga fler tingshus med mittaxel och valmat sadeltak, där salen låg vägg i vägg med häradshövdingens arbetsrum och häktet. Kontrasten mellan den häpnadsväckande radikala funktionslösningen med salen som öppnades mot foyén och den i övrigt tillbakablickande arkitekturen, kan ses som betecknande för tiden.

Vid den här tiden märktes inte längre några regionala skillnader i materialvalet, skånska och norrländska tingshus utformades enligt samma principer och på 1950-talet visar det sig, var de dessutom tämligen enhetliga. Nästan samtliga tingshus, utom det i Rättvik (1952) och det i Skara (1959), gavs tegelrena fasader med enstaka mönstermurade par-

⁹³⁷ Andersson Agard, Carl Andersson & Oscar Jönsson, Invigningskrift Norra Åsbo härads tingshus i Klippan, 1953-06-13.

⁹³⁸ NMA, DPA, Klippans tingsrätt, kopior av Brandförsäkringshandlingar för Norra Åsbo härads tingshus, 1920 och 1938.

121. Norra Åsbo häraads tingshus i Klippan. Foto Bo Johansson för Klippans tingsrätt, Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Klippans tingsrätt.

tier såsom i takfrisen, huvudentréns portal och tingssalsfönstrens omfattningar. Från 1960-talet fanns exempel på mörka fasader av hårdbränt tegel och även enstaka slammade tegelbyggnader, medan panelade fasader saknades under hela perioden. Vanliga inslag var listverk och halvreliefer av puts eller natursten, mosaikpartier och glasskivor som användes för att markera salsdelen eller allmänhetens entré. Två särlingar från 1960-talet bör också nämnas: I Borås stod ett nytt tingshus färdigt 1964, uppfört av mörka betongelement med frilagd sjösten, och i Örnköldsvik 1966 göts stommen på plats och lämnades bar, så att fasader-

122. Malungs samhälle består av flera gamla byar som växte samman i mitten av 1900-talet. Grönland, som området kallas där tingshuset ligger, var just en sådan by. Idag tycks tingshuset ha hamnat i utkanten av det lilla men till ytan vidsträckt Malung. Järnvägsstationen är belägen en knapp kilometer från byggnaden som omges av villor från 1930- och 40-talen. Sedan byggåret 1939 har huset genomgått få förändringar. Foto Olinska stiftelsen.

na präglades av plywoodformarnas skarvar och stagens ändar.⁹³⁹ Det sistnämnda exemplet tycks extra intressant eftersom fasadernas utformning var en av de aspekter som arkitekterna hade utlämnat när de vann den utlysta tävlingen om tingshuset. Byggnaden var den enda vars utformning kan beskrivas som radikal, som ett slags antites till Norra Åsbo härads nya tingshus i Klippan. Skillnaden mot det tingshus som tidigare hade funnits i staden och vilket ritades av stockholmsarkitekten Fred-

⁹³⁹ Länsmuseet i Västernorrlands, 2010-03-10, <http://www.murberget.se/fraga>

123. Tingshuset i Karlshamn har flera av de egenskaper som utmärker tingshusen från 1950-talets senare del och 1960-talet: tydlig funktionsuppdelning, blandning av olika material, tingsasal på andra våning och stora fönsterpartier som markerar såväl salens som vestibulens placering. Notera också att tingshuset har fått ett garage.

Foto Olinska stiftelsen.

rik Liljekvist 1901, kunde knappast ha varit större. Vad beträffar salens utformning däremot var det Klippans tingshus som stod för en mer omvälvande lösning. En mångfald av material och detaljer präglade tingshusen överlag, både under 1950- och 1960-talen. Skiffer- och falsade koppartak förekom på flera håll även om tegel var det vanliga, ofta användes flera olika fasad- och takmaterial som accentuerade huskropparnas olika funktioner. Ett av de tydligaste exemplen är Valle härads tingshus i Skara, Västergötland, ritat av arkitekten Drott Gyllenberg och invigt 1958. Liksom de flesta hus vid tiden bestod byggnaden av flera hus-

124. Hans Brunnberg var en av få arkitekter som ritade tingshus på många orter: Klippan, Västervik, Oskarshamn, Kalmar och, efter tingsrättsreformen, Halmstad. Här är Oskarshamns tingshus som stod färdigt 1965. Den största huskroppen i bakgrunden rymmer kansli och bostäder, den mellanstora kuben med fyra fönster tingsalen.

Foto Olinska stiftelsen.

kroppar: en som rymde tingsal, överläggningsrum, rum för nämnd, åklagare och advokater, en andra för kansliet och bostäder och en tredje, i anslutning till salsdelen, som inrymde väntrum eller foyé för allmänheten. Kanslidelen fick naturstenssockel, grå putsade fasader med vita fönsteromfattningar och ett sadeltak belagt med grönt (ja!) glaserat tegel. Salsdelen putsades också men fasaden upptogs till största delen av tingssalens höga fönster och de lackröda glasspeglar som placerats under dem. Det tidstypiskt platta taket med neddragen fals var klätt med skiffer. Slutligen var foyéns murlika, fönsterlösa fasad mot gatan klädd med

grovhuggen natursten. Även om tingshusen generellt sett var sammansatta av många olika material, visade just detta komplex en osedvanligt stor rikedom.

Vad gäller fönsterform och -typ fanns inte ett tingshus från den här perioden som var ett annat likt, och vanligtvis användes ett stort antal olika fönster i en och samma byggnad. Salsfönstren var regelmässigt mycket stora men som jag skrev tidigare kunde också foyén ha ett stort och markerat fönsterparti. Spröjsade, delvis öppningsbara fönster i salens båda långsidor var ingen ovanlighet, franska balkonger och vanliga balkonger förekom i både salar och vestibuler, liksom kombinationer av överljus och vanliga fönster. Kansliets olika kontorsrum gavs sinsemellan likartade fönster, dock förekom att häradshövdingens kontor, som låg längst in i byggnaden och hade ljus från två vädersträck, försågs med fönster med avvikande utformning. Femkantiga och åttkantiga fönster, mönsterblästrade fönster, fönster som räckte från golv till tak – fönsterytorna var många och variationen stor.

Exteriören försågs också med traditionellt dekorativa element varav merparten koncentrerades till den entré som var avsedd för allmänheten. I Falköping och Stockholm/Högbergsgatan pryddes till exempel paradbalkongen ovanför huvudingången av ett konstfullt järnsmidesrärke, i Västervik mönstermurades hela gavelpartiet där huvudentrén låg och framför ingången byggdes en öppen arkad, i Söderhamn markerades entrén av ett stramt regntak som sköt ut från murverket och ovanför hela entrépartiet en närmast symbolisk takhuv där den gamla tingsklockan placerades. Som i sekelskiftets hus förekom ofta häradsvapen i stiliserad form, både i arkitekternas ritningar och i de byggda tingshusen. I till exempel Kristianstad, Eslöv och Eksjö, försågs huvudingången med domsagans häradsvapen. I sistnämnda fallet var det arkitekten John Åkerlund som tog initiativ till att fastställa det häradsvapen som återfinns i ritningarna, och som ännu på fasaden i Eksjö.⁹⁴⁰ Det förekom också, som i ovan nämnda Skara där man lät göra avbildningar av häradsvapnen i keramik, att vapnen sattes de upp i foyén eller bakom rätten i salen.

Tingshusen utgjorde volyminösa och moderna konstruktioner, klädda i traditionella material och med en stor variation av material och detaljer – i inget av dessa avseenden avvek de från annat offentligt byggan-

⁹⁴⁰ Enligt Eksjö tingsrätts egna uppgifter, se http://www.eksjotingsratt.domstol.se/templates/DV_InfoPage___4044.aspx 2010-06-08

de. Därmed fanns inte heller under denna period en tingshusspecifik arkitektur, och precis som tidigare sorterade byggnaderna under den stora men till sin utformning tämligen homogena gruppen "institutionsbyggnader". Skillnaden var att arkitekterna hade lämnat privatpalatsförebilden och etablerat en ny byggnadstyp utifrån andra förebilder.

Foyén i fokus

Vestibulen i de nya husen var utformad som ett påkostat och behagfullt uppehållsrum med genomtänkt ljussättning och konstverk. Det var förvisso en nyhet. I Skåne beskrev pressen rummet i Kristianstad som mycket vackert, med sitt grågröna golv av kolmårdsmarmor mot väggarnas röda råtegel.⁹⁴¹ Också i Falköping berömde man entrén vars likaledes gröna marmorgolv, och därutöver en konstsmidd ledare av mässing, gav intryck av "proper tyngd."⁹⁴² Det fanns onekligen vestibuler i den äldre generationens hus som hade försetts med blankslipade kalkstensgolv eller till och med kryssvalv och takmålningar, men i sekelskiftesbyggnaderna riktades uppmärksamheten i huvudsak på salen. I de nya husen behandlades inte längre vestibulen som en pendang till tingsalen, även om de rumsligt sett alltid hörde samman, utan gavs en självständig gestaltning som satte rummet i fokus. Dessutom hade den relativt sett blivit något större, och som jag nämnde tidigare markerades det också i exteriören var den hade sin plats i byggnaden. Kort sagt kan sägas att vestibulen, eller foyén som den också kallades, hade fått en större dignitet och utformningen gav den en prägel mer av hotelllobby än väntsal. Ännu var dock steget långt till den franska "salle des pas perdue", eller centralhallen som Karin Arvastson och Cecilia Hammarlund-Larsson skriver om.⁹⁴³ Rummet hade enkel takhöjd och gav trots sin yta intryck av viss intimitet, inte minst tack vare materialvalen.

I foyén uppehöll man sig i väntan på att förhandlingarna skulle börja eller överläggningarna ta slut. Det fanns ingen annan anledning att befinna sig där eftersom expedition och kansli ofta hade en separat foyé. Medan man väntade kunde man använda någon av de få sittplatser som fanns anvisade, möbler speciellt framtagna för rummet men sällan utformade som salens stolar. I de flesta hus kunde man också vila blicken på ett konstverk, vilket jag strax skall återkomma till, och i andra kunde man rikta blicken genom fönstret eller rentav vänta utanför, vid fontä-

941 *Kristianstads Läns Tidning*, 1952-12-06.

942 *Skaraborgaren* nr 292, 1953-12-21.

943 Arvastson & Hammarlund-Larsson, s.90.

125 och 126. Vestibulerna utformades ofta med påkostade material, stora fönsterpartier och konstverk.

nen i atriet eller de vackra planteringarna.⁹⁴⁴ I Västervik försågs till och med korridoren, som löpte från huvudentrén till salen, med stora fönsterpartier som kunde öppnas mot innergårdens flacka trappa och den runda springbrunnen. Råa tegelväggar och exklusiva material såsom ek, kalksten och mässing var vanliga i foyéerna som också fick sin särskilda karaktär av stora eller sinnrikt utformade fönsterpartier. När salen låg på andra våning försågs rummet med en trappa som ofta var konstfullt utförd. Dörren till salen var tydligt markerad om än med mer eller mindre subtila medel.⁹⁴⁵ Ofta fanns det ingen annan att välja på, ibland

⁹⁴⁴ Bland annat Västervik, Kristianstad, Stenungsund och Söderhamn.

⁹⁴⁵ Undantaget Pajala kombinerade tings- och kommunalhus där dörrbladen var försedda med en intarsia föreställande fru Justitia.

I både Falköping och Karlshamn låg salarna på andra våning och trappan utgjorde en del av vestibulen. Foto *Olinska stiftelsen*.

stod det också skrivet på eller över dörren och i några hus förekom en vindfångsliknande passage som ledde mellan foyé och sal.

I sin byggda form framstår foyén i efterkrigstidens tingshus som ett av husets arkitektoniskt sett mest betydelsefulla rum, vilket intressant nog är svårt att förstå med utgångspunkt i ritningar och bygghandlingar. Kanske har det att göra med intrycket som fönstersättningen och de påkostade materialen gör i kombination med den konst och dekor, som präglar rummet men sällan fanns inritade.

Salarna, nya och gamla

I jämförelse med sekelskiftets tingshus byggdes 1950-talets och 1960-talets salar generellt sett både mindre och lägre, och de utgjorde också

127. Tingsalen i Karlshamns tingshus upplevs som ett ombonat rum, mycket tack vare kombinationen av stora fönsterpartier och varma väggpaneler. Framför den främsta åhörarbänkraden syns pressens bord vilka också utgör ett slags avskrankning. I fonden av rummet hänger tavlan "Rättvisa och Trefnad" från 1789. Foto *Olinska stiftelsen*.

en mindre *del* av tingshusen som hade fått påtagligt större kansliutrymmen. Proportionerna var nättare, det var inte längre grandiosa rum, och inredningens utformning gav rummen en varm, ombonad prägel. Åhörarnas ingång låg emellertid ofta på samma ställe som tidigare; deras entré placerades vid den ena kortsidan medan rätten hade sin plats vid den andra, och de kunde fortfarande sitta i fasta bänkar. Antalet förbindelser till salen var i regel lika stort som tidigare, däremot hade placeringen av dem förändrats i det att rätten vanligtvis kunde nå och lämna salen genom dörrar i kortväggen bakom podiet. I Kristianstad handlade tingshusstyrelsens diskussioner under byggprocessen om ventilation,

128. 1966 invigdes Sydöstra Hälsingslands domsagas nya tingshus i Söderhamn vilket hade uppförts efter ritningar av Arthur von Schmalensee. Byggnaden bestod av fyra tegellängor sammanfogade kring en sluten gård och tingssalen hade fönster i båda långsidorna. Trots sina mönstermurade tegelväggar och röda klinkergolv är det därför, trots allt, ett mycket ljust rum. *Foto Olinska stiftelsen.*

akustik och ljussättning och viss möda lades ner på att finna material som skulle underlätta rättegångssituationen såsom den tedde sig efter den nya rättegångsbalkens genomförande. Många tingshus från tiden visade sig ändå få undermåliga akustiska förhållanden och valet av yt-skikt tycktes vanligtvis betingat av estetik snarare än funktion. På 1930- och 1940-talet var helt eller delvis boaserade salar vanliga varav de i Ramsle och Malung utgör de mest anmärkningsvärda eftersom de är helt inklädda med ljusa fanérskivor. På 1950- och 1960-talen var det i synnerhet rena tegelväggar som dominerade, ofta i kombination med ett putsat ytskikt. Ännu förekom emellertid boasering såsom i den

129 och 130. Tingsalarna i Västervik och Oskarshamn är båda exempel på den strama men varma, nästintill sakrala stämning som präglar många tingshus från 1960-talet. Ljuset kom konsekvent från sidan, men var det rikligt och ofta riktat. Vid denna tid hade vittnesbås blivit regel och de möbleringsprinciper som gäller än idag hade etablerats.

vackra salen i Karlshamn från 1962 där väggbeklädnad och möblemang var utförda i samma röda ädelträ, i form av en smalspårig karosseripanel. I enlighet med tidens gängse ideal förekom många olika former av ädelträ, bland annat ek, teak, rödbok och valnöt.

Podiet var nu utformat i ett steg och rättsens bord, oavsett form, hade regelmässigt täckt front så att häradsrättens ben och fötter inte syntes. Rättsens och parternas bord var ibland försedda med en sarg som sköt upp ovanför bordsskivan och skymde dokumenten eller föremålen som låg där, från parter och åhörare. I många hus fanns också redan från början ringklockor kopplade från rättsens bord till de intilliggande rum-

Möblerna var emellertid inte standardiserade. De togs fram just för huset och ofta i samverkan mellan olika inrednings- och husarkitekter. Notera Arne Jones skulptur framför fönstret till höger i bild. Foto *Olinska stiftelsen*.

men så att ordföranden kunde signalera när det var tid för vittnen att infinna sig i salen, eller parterna att återsamlas efter överläggningar. Det kunde också finnas utdragsskivor och/eller en pulpet varav de förstnämnda var avsedda för skrivaren eller stenografen, och den senare, om det fanns en sådan, för domarboken eller bibeln.

Som jag skrev i tidigare avsnitt fanns emellertid inte heller under denna period en given möblering, trots normalplanen och juristernas debatt. Kanske är det också anledningen till varför den inredning som angavs i ritningarna ofta ändrades under byggprocessens gång, såsom i fallet med Kristianstad där förslaget inte alls blev det som förverkliga-

des. Ofta bestod förändringen i att rättens bord fick formen av en halv-ellips gjord i ett stycke, istället för en form lik den som föreslogs i byggnadsstyrelsens normalplan där mittdelen markerades. Istället för två skrank, som bildade en opraktisk ficka, ett "dike", mellan det främre skranket och rättens bord, kom den täckta fronten på rättens bord att utgöra den enda avgränsningen mot parterna. Notarierna fick plats vid rättens sida istället för mellan vittnet och domarsätet. Ett bra exempel är Umeå, där man också valde att avvika från arkitekten Karlströms ritningar och anlita en särskild inredningsarkitekt, John Kärnhagen, som ritade såväl möbler som armaturer. En originell detalj med möbleringen var att vittnesbåset försågs med ett mindre skrank, eller skärm, i samma utförande som rättens och parternas möbler.

Vad beträffar parternas och vittnets bord skedde viktiga förändringar under 1950- och 1960-talen. I början av 1950-talet var parternas bord placerade nedanför podiet, men ofta var de ännu lösa, flyttbara och stod helt nära rätten. Till sin utformning harmonierade de med salens fasta inredning och rättens bord, även om flera av dem vid den tiden saknade täckt front. Det förekom också vissa finesser, såsom i Pajala och Umeå, där parternas bord var försedda med uppfällbara talarpulpeter infogade i bordsskivan, och som redan nämnts; fonetisk utrustning. Vittnesbåset, som nu blev allmänt, var oftast utformat med tre täckta sidor och en sarg, men anmärkningsvärt är att det ofta placerades kloss an eller ett kort stycke från domarsätet. På 1960-talet hade både parternas bord och vittnesbåset i regel blivit fasta, eller i varje fall tyngre, och vanligtvis var samtliga utformade som rättens bord, med täckt front. Den stora skillnaden från tidigare var att de hade flyttats påtagligt längre från podiet så att det bildades ett tomt utrymme mellan rättens och parternas platser. I enlighet med ritningarna anordnades platser för mellan 40 och 70 åhörare och bänkarna eller stolarna utgjorde också en del i den sammanhållna inredningen. Mellan parternas och åhörarnas platser löpte ibland ett skrank vars främsta syfte var att bära upp skrivpulpeter eller smala -bord som var tänkta att användas av pressens representanter.⁹⁴⁶ I Söderhamns tingshus löstes problemet istället genom att själva åhörarbänken försågs med skrivstöd som sköt fram ur bänkryggstödet.

I samband med och under åren efter den nya lagberedningens genomförande 1948 gjordes ett stort antal om- och tillbyggnader av sekelskifteshuset, och det var i synnerhet salarnas inredning som förändrades.

⁹⁴⁶ I lokalpressens beskrivningar av de nya tingshusen under perioden 1950-1965 förekommer ofta hänvisningar till "pressplatser" 1958.

Tingshusen i Alingsås, Säffle, Motala, Skene, Sjöbo och Ystad är bara några av många exempel på hus vars salar förändrades radikalt vid tiden och mönstret var i stort sett det samma i alla byggnader: Det var i första hand möblerna och deras ordning som förändrades, i andra hand yt-skikt och övrig inredning. Rättens och parternas bord och stolar ersattes alltid av en modern och enhetlig möbel. I vissa fall byttes också åhörarbänkarna ut, i andra nöjde man sig med att sätta upp ett skrank med infällda skrivpulpeter framför den främre raden. Podiets form kunde vara den samma som tidigare, men det förekom att man förminskade det och placerade rättens täckta bord längst fram mot kanten för att uppnå en likadan ordning som i de nybyggda salarna. Det hände också att bröstningspaneler togs bort eller målades, golvet byttes från enkelt trägolv till parkett och taket sänktes eller kläddes med träfiberplattor. Med andra ord genomfördes den typen av förändringar som modernismens estetiska ideal förespråkade, framför allt en förenkling av formspråket och ljusare färgsättning.

Exempel på en radikal förändring är Kullings härads tingshus i Alingsås där tingsalen från 1896 hade en fornnordiskt inspirerad utformning med frilagda mörkbetsade takstolar med dekorativt utsirade sparrar. I väggen bakom rätten fanns sju smala rundbågiga fönster, liksom utskurna ur det röda murverket, och ovanför dem öppnade sig ett runt fönster med en målning föreställande Kullings härads vapen. Övriga väggen täcktes av en målning med rättsliga motiv som utgjorde salens blickfång. Vid ombyggnaden i slutet av 1950-talet kläddes takstolarna in med släta skivor som bildade ett tredingstak, fönstren i fondväggen täcktes helt över, rummet kläddes med ädelträfanér och fick en tidsenlig möblering i form av fasta täckta bord för rätten, parterna och vittnet.⁹⁴⁷ Rummet ändrade därmed uttryck från att ha haft en högstäm, snarast kyrklik karaktär, till att bli påtagligt mindre, mer ombonat, med möbler som tycktes uppmana rättegångens samtliga deltagare att föra förhandlingarna sittande – att föra samtal snarare än lyssna på predikan.

⁹⁴⁷ 1998 gick studenten Johanna Bensow igenom tingsrättens och tingshusbyggnadsskyldiges arkiv för att hitta uppgifter om ombyggnaden, men utan resultat. Genom uteslutningsmetoden och undersökningar på plats kom hon fram till att ombyggnaden måste ha skett i slutet av 1950-talet eller början av 1960-talet. Hennes undersökning redovisas i *Alingsås Tingshus – en byggnadsdokumentation*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1998.

131. Kullings härads tingsal i Alingsås som den såg ut efter 1950-talets omdaning. Förändringen av den ursprungliga, fornnordiskt inspirerade utformningen var radikal. Foto *Olinska stiftelsen*.

Slutligen vill jag också nämna den märkvärdiga lösningen som arkitektduon Brunnberg och Neumüller stod bakom i Norra Åsbo domsagas tingshus i Klippan. Här öppnade sig den ena långsidan av salen i form av en arkad vilken innebar att rummet inte kunde tillslutas ordentligt. Huruvida de inritade dörrarna mellan vestibulen och det så kallade galleriet som löpte utefter salens ena sida, verkligen förverkligades har jag inte kunnat få klarhet i. Enligt tingsrättens egna uppgifter (1998) valde man i mitten av 1990-talet att sätta igen arkaderna av den anledningen att det var opraktiskt att föra förhandlingar med salen öppen ut mot vestibulen. Rättegången blev i högst påtaglig bemärkelse offentliga, förda inom syn- och hörhåll för den som steg innanför yt-

132. Salen i Norra Åsbo härads tingshus i Klippan skiljer sig inte nämnvärt från andra 1950-tals-salar utom i det avseendet att den ena långsidan i rummet bestod av en arkad. Foto Bo Johansson för Klippans tingsrätt, Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Klippans tingsrätt.

terdörren. Eftersom arkitekterna hade lagt in en korridor mellan vestibulen och salen hamnade dock inte besökaren mitt i förhandlingen så fort hon eller han steg in genom porten. Vare sig förr eller senare hade en liknande lösning tillämpats.

Sammanfattningsvis kan sägas om salarnas utformning vid den här tiden att idén om rättegången som en förhandling mellan två parter hade kunnat accentueras tydligare, till exempel genom att placera rätten ännu högre och vid podiets sidor, och istället upplåta större delen av platsen innanför skranket åt parterna – att verkligen låta dem träda inom skranket för sin sak. Salens möblering, som den kom att utföras, visar att både de som planlade och byggde tingshusen valde att hålla fast

vid den gamla föreställningen om rätten och framför allt domaren som rättegångens centrum. Huruvida det var ett medvetet val, eller en konsekvens av förgivettaganden och oförmåga att tänka utanför de gamla föreställningarna framgår emellertid inte.

Konsten - en markör för offentlighet

I likhet med invånarna i skånska Gälds, Albo och Villands härader, satsade många tingshusstyrelser stor möda och anseende på konstnärlig utsmyckning av både salen och foyén.⁹⁴⁸ Som jag skrev om i tidigare avsnitt förekom konst även i de äldre husen, allt ifrån unika verk som Josef Svanlunds och Filip Månssons målningar i Nyköping, till konventionella häradshövdingeporträtt från senare delen av 1800-talet och ännu äldre oljemålningar med rättsligt religiösa motiv. Men i den form som började framträda från och med slutet av 1930-talet, och i den omfattning som den beställdes, köptes in och donerades till tingshusen efter andra världskriget, var konsten likväl ett nytt inslag i domstolarna. Det stora antalet konstverk bör kopplas till rekommendationen som riksdagen utfärdade 1937, att statliga byggnader skulle förses med konstnärlig utsmyckning motsvarande minst en procent av den totala byggkostnaden.⁹⁴⁹ Tingshusen var förvisso inga statliga byggnader men det visade sig att också kommunerna påverkades av engprocentsregeln, som konsthistorikern Beate Sydhoff påpekar hade systemet en "normativ inverkan på sättet att se på konstens självklara placering ute i samhället."⁹⁵⁰ I tingshusbyggnadsskyldiges byggnadskommittéer, som ofta inkluderade kommunalpolitiker, var frågan om kostnaderna för konstverken sällan kontroversiell – som i Kristianstad förefaller de flesta ha ansett det som självklart att det nya tingshuset skulle smyckas av professionella konstnärers verk. De kunde vara gobelänger, oljemålningar, väggmålningar al secco och al fresco, träsnitt och reliefer, emalj-målningar, smide, mosaik, intarsior, keramiska utsmyckningar, bronser och stensulpturer, till och med och som redan nämnts en installation

⁹⁴⁸ Inom ramen för Dokumentationsprojektet gjordes en ambitiös kartläggning av inventarierna vid samtliga tingsrätter i landet, vilken jag delvis baserar följande avsnitt på. Därutöver rapporterade lokalpressen i regel noggrant om konstverk och annan utsmyckning och slutligen har jag själv kunnat studera konstverken på plats.

⁹⁴⁹ I enlighet med propositionen 1937:157.

⁹⁵⁰ Sydhoff, Beate, 'De slutna rummen', *Konstverkens liv i offentlig miljö*, Sandström, Sven, Stensman, Mailis & Sydhoff, Beate, Sveriges allmänna konstfören., Stockholm, 1982, s. 82.

133. Väggmålningen i tingshuset i Malung utfördes av konstnären och dekorationsmålaren Hugo Borgström och bland motiven återfinns olika typer av brott. Foto Olinska stiftelsen.

med en bronsstaty vid en (invändig) prydnadsdamm.⁹⁵¹ Därutöver överlämnades gåvor i form av mindre konsthantverksföremål: ordförandeklubbor, vaser, och dukar, från domsagornas advokater, nämnder, hemslöjdsföreningar och landskommuner.

Först att smyckas var foyéerna. I Malungs tingslags nya hus, uppfört i slutet av 1930-talet, skapade konstnären Hugo Borgström en väldig målning som täckte foyéns alla väggar. De figurativa bilderna visade framför allt brott och försyndelser, alla förlagda till i ett förflutet Dalarna, och det var ingen behagfull målning som mötte tingsmenigheten.

⁹⁵¹ Dammen med bronzen fanns i Solna tingsrätts foyé, ritad av Kaj Sucksdorff och färdigställda 1966. Statyn lånades av Solna stad i samband med tingshusets invigning, och återlämnades när tingsrätten utrymde byggnaden 2008.

Episoderna som skildrades var delvis våldsamma, formspråket häftigt och målningen snarare dominerade än verkade i samklang med arkitekturen. Andra exempel från tiden, med liknande formspråk och utformning, var Erling Ärlingssons kraftfulla landskapsmålning på den konvexa väggen i foyén till tingshuset i Sunne, eller Arvid Jorms väggmålning "Erikskata" i tingssalen i Skövde, föreställande ett medeltida sällskap på färd genom det skaraborgska landskapet.

Efter andra världskriget intog konsten också salarna, och i flera fall försågs även nämndens rum och/eller överläggningsrummet med konst. I salarna placerades den vanligtvis bakom rätten i åhörarnas blickfång och upptog inte sällan större delen av väggytan. Det förekom också andra placeringar, statyer på piedestaler och i nischer, mattor placerade i tomrummet mellan partsborden, och i två tingshus, Skellefteå och Solna, fanns till och med en bonad monterad som ett antependium på fronten av rättens bord.⁹⁵²

Motiven varierade. Det fanns fler verk med rättsligt tema eller motiv, till exempel Tyra Lundgrens stengods "Salomos dom" i Uppsala eller Folke Heybroeks två bonader med citat ur de medeltida Manhelgdsbalken och Köpmålabalken, som gjordes för tingshuset i Solna. I Umeå placerades en nonfigurativ målning av Erik Byström bakom rätten, "Pojken, solen och vindfället" som enligt konstnären själv hade till syfte att "lysa och göra människor glada, så att de struntar i att stå och ljuga."⁹⁵³ För Söderhamns tingshus skapade Kerstin Ekengren gobelängen "Varv 1962" föreställande ett skrov, och i Huddinge gjorde Einar Forseths en stor målning med fyra figurer som representerade kunskap och kultur, hälsa, liv och välfärd, familj och samfund och arbetsglädje och välfärd. Bildkonsten var inte sällan nonfigurativ. Bland de figurativa märktes många motiv med lokal och ibland lokal rättslig anknytning. Redan nämnda Bertil Landelius fresk "Stad och land" i Kristianstad visade bygdens hantverk och näringar, Bengt Winbergs målning "Stad och land räcker varandra handen" i Skara syftade på den nybildade domstolens invånare, och Folke Truedssons väggmålning i tingssalen i Stenungsund föreställde just, Stenungsund.⁹⁵⁴ Till tingssalen i Falköpings nya tingshus gjorde konstnären Ingmar Callenberg och textilkonstnärinnan Ann Borgström, båda från Stockholm, en väv. Den föreställde två stridande män, vilka skulle symbolisera nävrätten, och i bilden finns

952 Den förstnämnda skapad av Liselott Malmsten, den senare av Folke Heybroek.

953 *Västerbottens-Kuriren* 1958-03-27.

954 Från och med 1944, i enlighet med SFS 1943:391.

134. I tingshuset i Skara, som under senare år har använts av Institutet för husdjurshygien, finns ännu målningen "Stad och land räcker varandra handen" som skapades av Bengt Winberg när huset var nytt 1959. Foto Olinska stiftelsen.

också en domare i en domarring, bärandes ett brutet svärd, vilket skulle symbolisera rättens seger över våldet.⁹⁵⁵ Därutöver syntes Ållebergs ättestupa och vikingaskepp som skulle påminna om Västergötlands medverkan i vikingatåget. 1954 hängdes väven bakom domarens plats i salen, men i mitten av 1970-talet flyttades den av dåvarande häradshövdingen till salens vänstra vägg och på 1990-talet till foyén.

⁹⁵⁵ Olsfelt, Anna, *Falköpings tingshus En bebyggelsehistorisk dokumentation*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1999, s. 26. Författarens uppgifter om väven bygger på intervjuer med dåvarande personalen vid Falköpings tingsrätt.

Konsten i tingshusen bidrog till den prägel av offentlighetsarkitektur som utformningen i övrigt gav dem: byggnadsvolumernas disposition, materialvalet, fönstersättning, proportioner etc. Som Karin Arvastson och Cecilia Hammarlund-Larsson påpekar i sin studie av kommunalhusen ingick offentlig konst i "konceptet" för den nya tidens institutionsbyggande, i första hand tack vare enprocentsregeln.⁹⁵⁶ Hade tingshusstyrelserna konsekvent valt att anlita lokala amatörer, eller köpt in oljemålningar av mindre format istället för konstverk av stora dimensioner, hade intrycket måhända varit ett annat. Som jag tolkar inträdet av de konstverk som man istället valde, innebar det att vissa delar av tingshusen och i synnerhet de utrymmen som var tillgängliga för allmänheten, fick karaktären av finrum. Konsten verkade i någon mån distanserande, som om besökaren till häradsrätten var en inbjuden gäst.

Kansliet och det nya arkivet

Kanslilokalerna upptog en större del av tingshusens yta och var planerade för att fungera i en daglig verksamhet. Som framgick av föregående kapitel fanns i flera hus från mitten av 1950-talet till och med personalutrymmen med kök vilket var en nyhet – liksom reglerade kaffe-pauser. Kanslilokalerna var vanligtvis enkla till sin utformning och saknade inslag av exklusiva material och konstnärlig utsmyckning, "vacker och värdig, sober och utan onödig lyx" som *Västerbottens Kuriren* skriver vid invigningen av tingshuset i Umeå.⁹⁵⁷ Som i Kristianstad, där domarnas kontor försågs med parkett i holländskt mönster istället för långstavsparkett som i övriga rum, förekom att häradshövdingens rum fick en mer påkostad inredning. Skillnaden var dock i regel liten. Övriga utrymmen i huset, såsom åklagarens och advokatens rum, gavs en likartad prägel, med det undantaget att det i dessa rum kunde finnas en bäddsoffa för eventuella övernattningar.

Det rum i kansliet som kallades expedition och som vanligtvis hade flera arbetsplatser avsedda för kommissionären och skrivbiträdena, försågs såsom ritningarna angav med en disk över vilken ärendena kunde expedieras eller till och med en disk med en öppningsbar glaslucka mot väntrummet. Disken förekom redan vid sekelskiftet 1900 men det vanliga i de äldre byggnaderna hade likväl varit att allmänheten fick stiga in i notariens eller häradshövdingens arbetsrum för handläggning vid

⁹⁵⁶ Arvastson & Hammarlund-Larsson.

⁹⁵⁷ 'Tingshusets invigning', *Västerbottens Kuriren* 1958-03-31.

134 A. Det kombinerade tings- och polishuset i Pajala uppfördes 1950-1952 efter ritningar av arkitekten Bertil Mattsson. Salens inredning byggdes i rödbok och teak och åhörrarstolarna fick formen av biografstolar med uppfällbara skrivkivor. Triptyken "Dagen" som syns i fonden skapades av Tage Hedqvist. Foto Bengt A Lundberg, Riksantikvarieämbetet, 085W9951.

skrivbordet. Nu placerades en möbel eller vägg mellan domstolens personal och den rättssökande. Den stora förändringen i kansliet var det stora brandsäkra arkivet som var placerat i direkt anslutning till kontorsutrymmena. I sekelskiftets hus hade visserligen funnits arkiv, men de var ofta små och/eller saknade brandskydd. Vid invigningen av det nya tingshuset beskriver *Kristianstads Läns Tidning* arkivet med orden: "det allra finaste har vi gömt till sist: de rymliga och ytterligt modernt ut-

formade arkivutrymmena för båda domsagorna i källarvåningen.”⁹⁵⁸ Sannolikt framhölls arkivets förtjänster ofta med enfass av den person som visade runt pressen, alla tidningsartiklar från tiden återkommer nämligen till det i sina beskrivningar. Som jag redan har skrivit om och strax skall återkomma till bestod också arbetet vid en domsaga i oändligt pappersarbete, inte minst fastighetsärendena krävde ordning i och tillgång till arkiven. Det är i det ljuset vi bör se framhållandet av det nya brandsäkra arkivet, vars betydelse för verksamheten inte kunde nog betonas.

Sammanfattning

I sin undersökning av det svenska kommunhusets förflutna och dess innebörder, listar Karin Arvastson och Cecilia Hammarlund-Larsson ett antal egenskaper som de påstår ingick i den offentliga arkitekturens koncept: “professionell formgivning, varaktighet, värdebeständighet, exklusivitet med dyrbara material som håller länge och tål att användas av många.”⁹⁵⁹ I sin byggda form skulle tingshusen också kunna karaktäriseras enligt dessa kriterier, med ett tillägg eller modifikation. Husen överensstämde i huvudsak med sina föreställda förlagor, men undersökningarna visar också att lekmännen, ledamöterna i byggnadskommittéerna, ingrep i gestaltungsprocessens sista skede för att ge byggnaderna deras slutgiltiga prägel. Det som ändrades i sista stund, eller som aldrig hade preciserats, var i synnerhet möblering, färgsättning och konstnärlig utsmyckning.

Uppförandet av 1950-talets tingshus innebar flera viktiga rumsliga förändringar jämfört med tidigare förhållanden, men förändringarna inträffade inte plötsligen och de genomfördes inte i ett svep. Vare sig den nya rättegångsbalken eller lagen om bestridande av kostnader för domsagokansli fick omedelbara konsekvenser för byggnadernas utformning. Den grunda rumsstrukturen, som blev regel i 1950-talets hus, var en nyskild plan som Asplund hade framhållit i Listers härads nya tingshus i Blekinge på 1920-talet. Samtidigt som den förverkligades i de nya husen, fortsatte många sekelskiftesbyggnader att användas, trots sina djupa, vindlande strukturer. Och de nya salarna fick förvisso en ny prägel men de inreddes inte efter konsekventa principer, och det fanns ännu tings-

⁹⁵⁸ ‘Ett av landets vackraste och mest ändamålsenliga tingshus’, *Kristianstads Läns Tidning*, 1952-12-06.

⁹⁵⁹ Arvastson & Hammarlund-Larsson, s. 164.

lag som valde att byta ut en möbel i taget. Betoningen av foyén, som utgjorde den tredje viktiga nyheten, hade i själva verket tagit sin början redan på 1910-talet, i Leksands präktiga väntsal med Gustav Vasa på spiskåpan, och Nyköpings vestibul med sina bemålade kryssvalv. De rumsliga förändringarna måste betraktas över en längre tid och som störst framstår de om vi ställer 1950-talets hus bredvid de byggnader som tingslagen ofta flyttade från, och som hade uppförts på 1800-talet eller kanske ännu tidigare.

Vad gällde den nya möbleringen av salen fick den betydelsefulla konsekvenser för hur människor kunde agera och agerade i förhandlingarna. Det kan konstateras att fördelningen av aktörer i rummet, vilket fortfarande skedde med hjälp av podier och skrank, delvis var ny men ännu varierade möbleringsordningen mellan olika tingshus. Generellt gällde emellertid att den lösliga gräns som tidigare hade skiljt åhörarna från rätten och parterna, spektatörerna från spelplatsen, hade omvandlats till en skärm och flyttats tillbaka så att den skilde rätten från alla övriga aktörer. Skärmen hade formen av ett täckt bord, förvisso ogenomsiktig men som öppnade sig vid podiets sidor mot salen. Skranket som löpte framför den första åhörarbänken var sällan utformat som en fast barriär utan mer som ett stativ för de infällda skrivpulpeterna. Det fungerade emellertid som en anvisning om var åhörarnas utrymme i salen upphörde, och parternas plats tog vid.

Hanson beskriver den engelska salen som öppen på ritningen, men i sin byggda form indelad i separata avdelningar som överensstämmer med kulturellt betingade föreställningar om den åtalades position, och med samhällets vilja att separera den misstänkt kriminelle från medborgaren och rätten. Att tolka den svenska 1950-talssalen på liknande sätt vore förvisso möjligt, men i jämförelse med engelska rättssalar framstår den emellertid som en gymnastikhall utan redskap, lika öppen och tillåtande. Samtidigt bör det faktum inte underbetonas, att rätten nu var den enda aktör som skulle upphöjas och avskiljas.

RUM I ANVÄNDNING

Där stod så det nya tingshuset i sin ändamålsenliga skönhet: rättens fasta bord på plats, fastighetsböckerna ordnade i det brandsäkra arkivet, springbrunnen porlande och tingshusvaktmästaren installerad med famlighet i den modernt utrustade lägenheten på vinden. Prominenta män höll det ena mer översvallande talet efter det andra och de högtidsklädda nämndemännen uttryckte sin stolthet över bygdens insats. Som jag skrev tidigare innebar de nya husen onekligen ett steg in i modern tid med värmeslingor, telefonhytt, wc, lunchrum och fonetisk utrustning med stickkontakter i golvet, samtidigt som de flesta nog fortfarande kunde känna igen dispositionen av rummen, förbindelserna mellan byggnadens olika delar, och möbleringen i sessionssalen.

Frågan är huruvida rutinerna fogade sig efter arkitekturen, eller om man bara flyttade över sina gamla vanor från de gamla husen? Fick de arkitektoniska förändringarna konsekvenser för förhållandet mellan rumslig organisation och sociala territorier? Som vanligt förefaller svaret bli både ja, och nej. I följande avsnitt skall jag fortsätta diskutera de olika aktörernas appropriering av rummet och försöka ta reda på om användningen av tingshusen överensstämde med föreställningarna om dem, och med arkitekturen i sig. Som i redogörelsen av tidigare tidsperioder kommer diskussionen att pendla mellan det som var statiskt och det som var i rörelse, och jag kommer också att beröra frågan om de gamla husens användning vid den här tiden.

Gamla vanor i nya hus och nya vanor i gamla

I det nya tingshuset i Kristianstad hade en av häradshövdingarna för vana att inleda sina förhandlingsdagar med en särskild ritual som byggde på en överenskommelse med tingshusvaktmästaren. När domaren var på väg in i salen utropade vaktmästaren: "Stå upp! Domaren kommer!"⁹⁶⁰ Parter och eventuella åhörare som hade bänkat sig och satt och småpratade, tystnade då genast och reste sig upp. Ljudet av ordförandens värdiga steg över foyéns marmorgolv förstärktes av att han också bar skor med klackjärn. Effekten uteblev inte; det var en uppsträckt och allvarlig skara som mötte domaren när han besteg podiet.

⁹⁶⁰ Samtal med Torsten Nilsson, före detta tingshusvaktmästare vid Kristianstad tingsrätt, 2002-08-16.

I Kristianstad kunde förvisso inte ordföranden nå sin plats utan att aningen gå ut och runt huset för att komma in i salen via nämndens rum, eller gå via trapphuset och allmänhetens igång. Kanske var arkitektens tanke att han skulle sammanträffa med sin nämnd innan förhandlingarna inleddes, och träda in i salen tillsammans med dem, som en enad rätt. Det var i sådana fall en tanke som byggde på sedvana. Även från trapphuset hade han emellertid kunnat göra en annan entré. Det krävdes ett visst mått av självtillit och känsla av auktoritet för att vilja, och våga, inta rummet på sådant sätt, och det antyder att domaren valde att fortsätta spela rollen som huvudperson. Möjligen lämnade han helt scenen till förhandlingens parter så fort han satte sig i ordförandestolen, men det är också känt att bland äldre häradshövdingar fanns de som inte accepterade den nya funktion som rättegångsbalken hade gett dem.⁹⁶¹ Även de som välkomnade den nya balken hade förmodligen svårigheter att ändra sina gamla vanor, inte minst eftersom flera av dem var många generationer gamla.

I likhet med de flesta domsagor som huserade i gamla hus vid den här tidpunkten hade kanslierna för Gälds och Albos respektive Villands domsagor varit inhyrda i bostadsvåningar i staden. Där hade arkiveringen varit ett ständigt bekymmer, liksom frågan om hyran av lokalerna. Båda spörsmålen hade dragits till sin spets då tingshusbyggnadsskyldige genom tidigare nämnda lagbestämmelse gjorts ansvariga även för kanslilokalerna.⁹⁶³ I Visby, för att ta ett annat exempel, hade domsagan haft sitt kansli i en mörk och dragig lägenhet inrymd i ett medeltidshus mitt i staden.⁹⁶⁴ Istället för att satsa häradernas medel på ett nytt kansli hade tingshusbyggnadsskyldige vid mitten av 1950-talet lagt ner ansevliga summor på att renovera de gamla tingshusen i Skogs och Allekvia, som båda var byggda på 1700-talet och befanns i dåligt skick. I kansliet hade samtidigt inte funnits tillräckligt med utrymme för fastighetsarkivet, och dessutom hade saknats rum för advokater och allmänhet, vilket innebar att alla förberedelser fick äga rum i notariernas och skrivbiträdenas arbetslokaler. Vid den här tiden fanns vanligtvis ett eller två skrivbiträden som arbetade vid juristerna sidor. Hemarbete hade blivit ovanligt och med skrivmaskinernas införande försvann det snabbt.

⁹⁶¹ Modéer 1999, s. 417, och Modéer 1994, s. 51.

⁹⁶² KT, TGAV.

⁹⁶³ Lagen 18 juli 1942, nr 658, om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli.

⁹⁶⁴ Sturkell, Carl-Edvard, *Utredning angående Visby stads förenande i judiciellt avseende med Gotlands domsaga*. Avgiven år 1959, Visby 1959, s. 7.

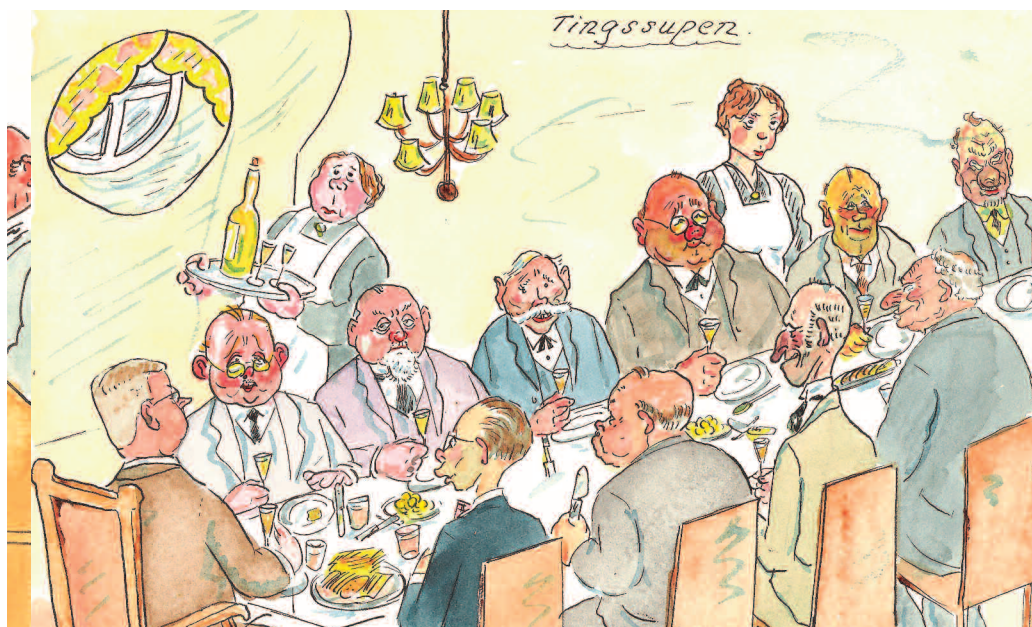
Första rättegångs-
dagen.

135. Frey Björklingson arbetade som biträdande domare vid Norra Vadsbo domsagas häradsrätt på 1940-talet. Under sin tid i Mariestad utförde han ett stort antal teckningar, skisser och målningar som föreställer livet vid en småstadsdomstol. Bilden "Den första rättegångsdagen" visar med all tydlighet hur liten den unge juristen kunde känna sig när han första gången skulle fungera som ordförande vid ett ordinarie ting. Liten men med stora öron betraktar han förskrämt de båda parternas ombud argumentera för sin sak inför den samlade rätten. Bild Ulf Björklingsons privata samling.

När det var ting hade häradshövdingen och notarierna lämnat det mörka kansliet och rest till tingshusen utanför staden, precis som i slutet av 1800-talet. På tingshustrappan togs de emot av tingshusvaktmästaren iförd mörk kostym, flaggan var hissad och trädgårdsgångarna krattade, dubbletten iordningställd för domarens räkning med manglade lakan och skurat golv.⁹⁶⁵ I Gärd och Albo och Villands domsagor hade ting hållits en eller två gånger i månaden och vanligtvis hade de inte dragit några stora åhörarskaror, det berodde på vad som skulle avhandlas. Enligt en skildring från Degeberga på 1940-talet samlades rätten i häradshövdingens rum vid tiotiden på morgonen för att förbereda sig för

⁹⁶⁵ Sassarsson.

136. I Frey Björulingsons bild "Tingssupen" intar häradsrätten i Norra Vadsbo, Mariestad, smörgåsbord med tillhörande tingsup medan kvinnor i stärkta förkläden och hårknut serverar. Året är 1946 och att sällskapet sitter i själva tingshuset kan vi anta med tanke på det runda fönstret, vilket är inpassat i byggnadens vindsvåning. Bild Ulf Björulingsons privata samling.

intåget i salen.⁹⁶⁶ I regel en god stund efter utsatt tid steg rätten in i salen efter att åhörare och parter hade satt sig. Ordföranden anlände sist av alla.⁹⁶⁷ Samma bild återkommer i fler skildringar.⁹⁶⁸ Notarierna fick inleda med enklare mål såsom skjutsningar på cykel, lindrigt fylleri och andra smärre bötesmål, medan häradshövdingen därefter övertog ordförandeskapet i de svårare tvisterna och brotten. Årets första ting inleddes som tidigare med en tingspredikan och i Degeberga innebar det vid den här tiden att rätten gick i samlad skara från tingshuset genom

⁹⁶⁶ Lars Rignell, fd advokat återgav sina minnen från notarietjänstgöringen i Swenson & Swenson, s. 137-138.

⁹⁶⁷ Swenson & Swenson, s. 137-138.

⁹⁶⁸ Veirulf, s. 164.

558 | DOMSTOLENS NYA BYGGNAD 1950-TALET

137. Personal och nämndemän vid Ångermanlands Södra domsaga samlade på tingshustrappan för fotografering, någon gång på 1950-talet. Vid denna tid be-

stod personalgruppen som arbetade i landets domsagokanslier i regel av en handfull manliga jurister och lika många eller fler kvinnliga skrivbiträden.

Foto NMA, DPA, Härnösands tingsrätt.

tingshusträdgården till kyrkan. Inte förrän 1989 upphörde obligatoriet att inleda rättegångsåret med en gudstjänst.⁹⁶⁹ Liksom tidigare hade också notarierna, ofta parallellt med förhandlingarna, haft mottagning i ett särskilt rum i tingshuset, dit allmänheten kunde gå med sina ärenden under tingsdagarna. Nämndemännen var fortfarande de som brukade ansvara för och lämna fram köpebrev, bouppteckningar och dylika handlingar. Ännu levde också traditionen att rätten umgicks under mer eller mindre festliga former, antingen på kvällen, eller under lunchuppehållet. Det var nämndemännen som underhöll denna sedvana även om det förekom att domare och notarier också deltog.

Efter flytten till de nya husen infann sig häradshövding och all annan personal på sina kontor varje morgon, förhandlingsdagar som andra dagar. Det dagliga arbetet på kansliet varvat med återkommande tingsresor hade förbytts i en mer stationär tillvaro. De nya kanslierna framstod som mer tillgängliga för allmänheten än de föregående, till hyresfastigheter förlagda kanslivåningarna, även om regleringar av öppettider och tillgänglighet hade funnits sedan början av seklet. Dörrarna som ledde till kansliet från vestibulen, och de olika personalrummen, låstes heller aldrig.⁹⁷⁰ Det var bara ytterdörren som låstes, och det på kvällen när sista kvinna eller man lämnade lokalerna. Kansliet var med andra ord inte en försluten arbetsplats, såsom dagens domstolskanslier. Det fanns ingen absolut gräns som hindrade allmänheten från att stega in och runt i kanslivåningen, men det inträffade ändå aldrig.

Åke Braunstein som var häradshövding i Villands domsaga höll strikt på de regelbundna arbetstiderna, 08.30–11.30 och 13.00–17.00, och middag, det vill säga lunch, intog han oftast hemma.⁹⁷¹ Lördagar arbetade man emellertid bara fram till lunch. Som notarie förväntades man arbeta längre dagar, enligt de skildringar jag har tagit del av varade arbetsdagen ofta till nio, tiotiden på kvällen.⁹⁷² Den gällande domsagostadgan hade fastslagit att kansliet skulle vara tillgängligt för allmänheten minst

969 SFS 1989:881 Lag om ändring i lagen (1946:804) om införande av nya rättegångsbalken, ändringen gällde §10.

970 Samtliga informanter har påtalat detta förhållande med eftertryck.

971 Mailkorrespondens med Carl Braunstein, son till dåvarande häradshövdingen Åke Braunstein, september 2007.

972 Anders Nerman notarie 1947–1950 i Norrtälje tingsrätt: *perspektiv och minnen: utgiven till återinvigningen av Norrtälje tingshus maj 1995*, Norrtälje tingsrätt, Norrtälje, 1995, Sture Lindgren notarie 1933–1936, Carl-Edvard Sturkell notarie 1951–1954 i Sturkell 2009.

fyra timmar per dag och dessutom stadgades att domarna, häradshövdingen och eventuella biträdande domare, skulle kunna nås under två av dessa timmar.⁹⁷³

I övrigt dikterades rutinerna i tingshuset dels av förhandlingarna, dels av inskrivningsärendena. Alla inskrivningsärenden skulle dateras som om de hade anlänt på en särskild dag i veckan, inskrivningsdagen, vilket ofta innebar att kansliet hade många besökande som ville lämna sina handlingar just den dagen. Fredag var förhandlingsdagen, varannan vecka för Villands härads domsaga, varannan för Gälds och Albo och då kom nämndemännen resande från landskommunerna runt staden. Precis som tidigare agerade de förtroendemän och förde med sig diverse ärenden från bygden, och precis som tidigare gjorde man uppehåll i förhandlingar mitt på dagen för att äta smörgåsbord som tingshusvaktnästarens hustru hade dukat upp i nämndemannarummet.⁹⁷⁴ Seden förekom på många, kanske till och med de flesta håll. I sina självbiografiska anteckningar skriver Frey Björlingsson, tingssekreterare i Norra Vadsbo härads domsaga på 1940-talet, att lunchen kunde dra ut länge på tiden och han förfärades något över faktumet att den glada stämningen som förfriskningarna bidrog till ibland kunde höras i förrummet där allmänheten väntade på att förhandlingarna skulle återupptas.⁹⁷⁵ I Kristianstad prisade nämndemännen det faktum att man nu hade fått ett stort rum som låg i en annan del av byggnaden än väntrummet och hade särskild ingång och till och med ett eget kök.⁹⁷⁶ I Karlshamn var förhållandet det samma, där även kombinerat med övernattningsrum, eller överliggningsrum som de också kallades. Det var anmärkningsvärt, att det nya tingshuset inkluderade och bekräftade den sedan många generationer etablerade traditionen att nämnderna höll kalas i samband med tingen.

Att nämndemännen försågs med ett eget rum var regel sedan 1700-talet och under hela tingshusbyggandets förflutna har nämndens utrymme i tingshusen varit utmärkt. Det kan likväl tyckas anmärkningsvärt att man på 1950-talet byggde in nämndens gamla kalastradition i tingshusen, i form av ett kök. I Kristianstad hade de inte ens övernattnings-

973 Domsagostadgan 11 juni 1943, 42§, Domsagas kansli, daglig arbetstid.

974 I samtalet med Torsten Nilsson minns han framför allt Villandsrättens sittningar som pågick fram till 1966 då häradshövdingen Åke Braustein gick i pension.

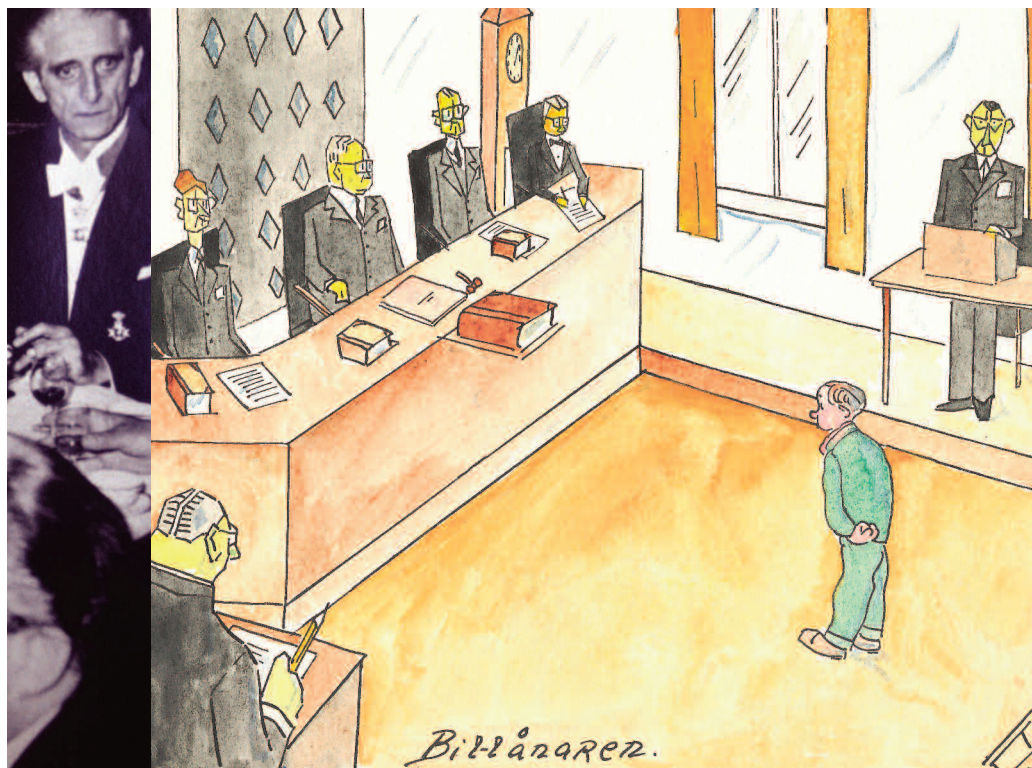
975 Frey Björlingssons minnesanteckningar från 1946, förmedlade av hans son Ulf Björlingsson 2010-06-14.

976 Nilsson.

138. Festligheter i samband med invigningen av det nya tingshuset i Kristianstad. Bland de frackklädda herrarna syns häradshövdingen för Villands domsaga, Åke Braunstein, i bakgrunden längst till höger i bild. Foto Kristianstad tingsrätts arkiv.

rum, bara ett mötesrum och tämligen stort kök. Som aktörer i byggprocessen är det framför allt i källmaterialet från den här tiden som nämndemännen framträder, i synnerhet de som också ingick i tingshusstyrelsen eller byggnadskommittén. Deras platstagande i de färdiga byggnaderna, den självklarhet med vilken de tycks ha intagit rummet, tolkar jag som ett uttryck för en inte nyvunnen men nyligen och i nya ordalag artikulerad historiemedvetenhet och aktning för värvet. Som Anders Nerman uttrycker angående sin tid som notarie på 1940-talet, var nämndemännen "män med en betydande tid bakom sig i den kom-

139. Frey Björulingsons teckning "Billånaren" visar tingssalens disposition och användning kring 1950. Notera placeringen av parternas bord, vinkelrät och långt ifrån rätten bord. Dessutom är i varje fall den ena försedd med talarpulpet. Se också hur den tilltalade står inför rätten, som sitter framför ett modernistiskt konstverk med bibeln uppslagen framför sig. Bild Ulf Björulingsons privata samling.

munala ledningen. Utnämningen till nämndeman var så att säga krönet på banan."⁹⁷⁷ Kanske bekräftades de också av de burleska skildringar av färgstarka och egensinniga nämndemän som litteraturen och hembygdsskrifterna hade producerat och reproducerat sedan 1800-talet, varav Frey Björulingsons fina karikatyrer från sin tid vid Norra Vadsbo härrads domsaga är bland de bästa exemplen.

⁹⁷⁷ Anders Nerman notarie 1947–1950 i Norrtälje tingsrätt: *perspektiv och minnen: utgiven till återinvigningen av Norrtälje tingshus maj 1995*, Norrtälje, 1995, s. 55.

140 och 141. Tingssalarna i Härnösand 1951 och Norberg 1948. Båda tingshusen tillhörde en annan tid, det i Härnösand var byggt 1905 och det i Norberg 1889. Sannolikt var det ibland svårt tillämpa den nya rättegångsbalken i hus med sekelskiftesinredning. Norbergs sal hade renoverats 1937 men i princip skilde sig inte möbleringen från tidigare. Att döma av bilden fick den som skulle tala inför rätten fortfarande stiga innanför skrancket och fram till domarbordet.

Salens praktik

Förhandlingar hölls i den stora salen ungefär en gång i veckan. Salen hade utformats för att motsvara de krav som formulerades i diskussionerna kring den nya rättegångsbalkens genomförande, och skulle därmed underlätta tillämpningen av principerna om muntlighet, koncentration och omedelbarhet. Även tidigare hade muntligheten präglat förhandlingarna i häradsrätterna, men nu skulle det ske konsekvent i den meningen att domen endast fick baseras på uppgifter som hade framkommit muntligen under förhandlingens gång. Vittnesmål som tidigare hade lämnats och endast förekom i nedskrivnen form kunde inte ligga till grund för domen, och stora mål kunde inte längre delas upp

I Härnösands tingsal kan vi lägga märke dels till "diket", dels till bandspelaren som står på bordet framför notarien. Han var säkert den som fick ansvaret att manövrera apparaten när vittnesmål skulle avläggas. Bandspelarens storlek tyder på att det inte var en lättmöblerad pjäs och som sådan dikterade den villkoren för vittnets placering i salen. Foto NMA, DPA, Sala tingsrätt.

i flera rättegångstillfällen. De skulle påbörjas och avslutas vid en och samma tidpunkt, även om det innebar att de därmed varade i många dagar – det var vad koncentrationen och omedelbarheten innebar. Ett och samma tillfälle, en och samma nämnd, koncist, effektivt och rätts-säkert – det var den nya balkens motto.

Målen skulle nu avhandlas snabbare och allmänheten slippa vänta på de ibland livsavgörande besluten. För juristernas del innebar det också att de gamla rättegångsprotokollen, som var tvungna att vara utförliga, ersattes av kortfattade redogörelser samtidigt som ordföranden ofta tvingades föra egna minnesanteckningar för att själv kunna hålla reda på målens förvecklingar. Tvistemålen skulle delas upp i en förberedelse

142. Skara 1959. I de gamla tingshusen ersattes de ursprungliga möblerna av en mer tidsenlig möblering samtidigt som salens organisation var den samma som tidigare.

Notera också att de gamla åhörarbänkarna fanns kvar; man valde helt enkelt att endast byta delar av möblerna. Vid tidpunkten var det nya tingshuset redan påbörjat. Foto Stig Rehn, Västergötlands museum, 1959, A165001_150.

och en huvudförhandling, vilket också hade till syfte att effektivisera domstolens handläggning, och i den mån det var möjligt förkorta huvudförhandlingen. Trots ambitiösa utbildningsinsatser och utgivningen av handböcker och direktiv, har flera jurister vittnat om att det tog tid innan den nya ordningen var implementerad.⁹⁷⁸ “Man försökte dela upp tvistemålshandlingen i en förberedelse och en slutförhandling, men det gick ganska klent. Det var svårt för domare, som länge levt med det inkvisitoriska systemet, “att plötsligt låta åklagaren göra sakframställning och överlämna förhören till parter och vittnen åt åklagare och försvarare”, som Frey Björklingson skriver angående brytningstiden på 1940-talet.⁹⁷⁹ Som diskussionerna i *Svensk Juristtidning* visar fanns det många som ansåg sig ha en klar bild av vilka krav på rummet det nya förfarandet ställde, och som till stor del grundade sig på hur människor borde agera i förhandlingssituationen.⁹⁸⁰ Det visade sig emellertid snart vara svårt att avgöra vilken utformning som bäst understödde förändringarna. Som jag skrev i föregående kapitel anammades inte heller en arkitektonisk form eller möbleringsplan, det fanns många olika tolkningar och lösningar och det inträffade ofta att den slutliga utformningen avvek från de fastlagda planerna.

Utan att här vare sig kunna eller vilja utveckla frågan huruvida juristerna kom att följa den nya balkens direktiv, kan jag konstatera att arkitekturen i många avseenden kom att underlätta ett nytt uppträdande i och utanför tingsalarna. Flera av nyheterna hade i själva verket introducerats redan på 1920- och 1930-talen, samtidigt som förändringarna av de äldre husens salar kunde dröja långt in på 1960-talet. Att rätten nu konsekvent placerades ensam på ett mindre podium accentuerade den nya, passiva och betraktande rollen som ordföranden förväntades spela. Att parternas bord utgjorde tunga, mindre flyttbara möbler, vars utformning överensstämde med rättens, tycktes också betona tvåpartsförandet, liksom det faktum att flera av dem hade försetts med infällda talarpulpeter. De flesta salar hade också vittnesbås vilket gjorde det svårare att låta vittnet avlägga sin berättelse vid domarsätet såsom tidigare hade skett. Därutöver hade den fonetiska upptagningsutrustningen introducerats, vilket innebar att vittnen inte skulle behöva uppge sin berättel-

978 Modéer 1999, samt *Underrättsförfarandet enligt nya rättegångsbalken: med exempel å underrättsakter jämte formulär utgivna av Processnämnden*, Norstedt, Stockholm, 1947.

979 Frey Björklingsons minnesanteckningar från 1946-1948, förmedlade av hans son Ulf Björklingson 2010-06-14.

980 Turén, Laurin samt Modéer 1999, s. 417.

143. Tingssalen i Malung har ännu kvar det “dike” mellan domarsätet och skranket som introducerades på 1930-talet i och med byggnadsstyrelsens normalplan. I diket satt skrivaren. Foto *Olinska stiftelsen*.

se fler än en gång.⁹⁸¹ Slutligen fanns i de nya husen särskilda förberedelserum, där civilrättsliga ärenden kunde behandlas i en mer informell miljö som skulle uppmuntra till konfliktlösning utanför den stora rättsalen.

Det fanns nyanser i moderniteten. Parterna, som formellt sett skulle föra förhandlingen sinsemellan, riktade sig fortfarande till rätten i första hand. Symptomatiskt är att partsbordens vinkel i förhållande till rättsens bord ändrades ofta på 1950- och 1960-talen, och har fortsatt ändras sedan de kom till. Det var som om man inte kunde hitta det optimala

⁹⁸¹ Katrineholm, Norrtälje.

förhållandet. Det fanns också salar där rätten använde möblerna på annat sätt än det föreslagna. Ett fotografi från 1960 föreställande tingssalen i Kristianstad med Villandsrätten sittande på podiet, visar att vittnets stol är placerad i den trånga passagen *mellan* vittnesbåset och domarsätet. Kanske erbjöds denna plats som ett alternativ till båset, kanske var det en självklarhet att vittnet skulle befinna sig helt nära domaren när hon eller han avlade sin skildring. Exemplet visar att vare sig den nya balken eller den nya möbleringen utgjorde garantier för hur förhandlingen skulle gå till. I slutänden kom det ändå an på ordföranden.

Kvinnornas icke-rum och kansliets osynliga ordningar

En viktig nyhet i tingshusen var den markanta ökningen av kanslipersonal som ägde rum under 1950- och 1960-talen. Anmärkningsvärt är att planeringsstadiets dokument och de färdiga tingshusen visar mycket få spår av de nyanställda, eller av den arbetsmässiga och socio-rumsliga ordning som kom att prägla domsagokanslierna som en direkt följd av personalökningen. Den mest precisa markeringen återfinns i Bengt Kockens ritningar av Norra tingshuset i Uppsala, där ett rum på kansliet markerades "sekreterare."⁹⁸² Ett annat exempel på en precis angivelse fanns i Karl J. Karlströms ritningar för Umeå domsaga, i vilka han markerade ett rum för "kommissionär, exp., skrivbitr."⁹⁸³ I de flesta ritningar liksom i de flesta färdigbyggda tingshus fanns onekligen en utritad och arkitektoniskt artikulerad expedition bestående av ett rum med disk belägen i anslutning till allmänhetens trapphus eller väntrum. Vanligtvis gjordes emellertid ingen notering alls om den nya personalens plats i byggnaderna och inte heller att döma av rummens utformning fanns något som antydde att de skulle arbeta i huset. Trots den allmänt delade föreställningen att kansliets personal bestod av olika grupper, med olika uppgifter och behov, identifierades och markerades inte domsagobiträdernas plats i byggnaden.

Ändå var ökningen som skedde påtaglig. Vid Nedansiljans domsagas kansli i Leksand fanns till exempel ett ordinarie, icke rättsutbildat domsagobitråde 1939, men tolv 1968, och i Villåttinge och Oppunda häraders domsagas kansli fanns tre biträden 1933, men tolv 1974.⁹⁸⁴ Nyan-

982 Ritningar av Norra tingshuset, Uppsala, Bengt Kocken, Uppsala 1.8.1956, antagna av BN 14/9 1956, Bengtsson 1994.

983 Umeå kommun, Byggnadsnämndens arkiv, Karlström Karl J, Ritningar av tingshus i Umeå 30.6.1955.

984 Leche 1968, s. 161.

144. I Umeå hölls tingen i denna sal fram till 1958 då det nya huset stod färdigt. Det är tydligt att man redan i den här salen flyttade den talande till en plats utanför, eller inför skranket. Borden för parterna är också placerade i enlighet med samtida direktiv och vi kan anta att flytten till det nya husets sal inte erbjöd några egentliga nyheter för rättens deltagare, utom vad gäller komforten och kanske akustiken. Kvinnan i bilden är notarie. Foto Olinska stiftelsen, NMA, DPA, Umeå tingsrätt.

ställningarna, som också reglerades av hovrätterna precis som tillsättningen av notaries, skedde successivt och det var i stort sett uteslutande unga kvinnor som fick jobb "på domsagan."⁹⁸⁵ Den nya personalgruppen bestod till en början av sekreterare dels på "inskrivningen", som sedan 1932 utgjorde en separat myndighet inom häradsrätten, dels vid

⁹⁸⁵ Samtal med före detta domsagobiträden, kommissionärer och kansliföreståndare vid Norra Vadsbo härads domsaga sedermera Mariestads tingsrätt, Ulla Bäcklund, Jane Larsson, Maj-Lis Ramsén, Siv Karlsson, Sonja Götvall, Elisabeth Andersson, 2010-03-10.

domsagokansliet, ibland kallat "skrivningen."⁹⁸⁶ Därutöver fanns kommissionären, som hade den högsta befattningen inom kansliet och tillhörde ingendera av grupperna. Efter hand, under 1960-talet, utkristalerades ytterligare grupperingar då man dessutom skilde ut sekreterare som inte sysslade med rättsliga ärenden utan enbart hade hand om domstolens övriga åligganden såsom till exempel bouppteckningar.

Som domsagobiträde eller sekreterare, tjänstebeteckningarna förändrades flera gånger under 1950- och 1960-talen och bland juristerna har jag också stött på epitet som skrivfröknarna och kanslidamerna, bestod arbetet huvudsakligen i att skriva: renskriva domar, protokoll och andra skrivelser som juristerna lämnade över, göra avskrifter av trådbandspelarupptagningarna av vittnesberättelser, göra avskrifter av ingivna handlingar, för hand skriva in lagfarter, inteckningar och andra anteckningar och upprätta så kallade gravationsbevis med uppgifter hämtade ur fastighetsböckerna – för att ge exempel på några av uppgifterna.⁹⁸⁷ Sedan 1930-talet hade fastighetsböckerna formen av stora skruvpärmar med lösbladssystem, så kallade skruvliggare, som stod uppställda i arkivet. Det var framför allt för deras skull de nya tingshusen hade försetts med brandsäkra arkiv. Som skrivbiträde vid inskrivningsmyndigheten arbetade man dagligen med böckerna men hade inte befogenhet att bevilja och godkänna inskrivningsärenden.⁹⁸⁸ När alla ärenden som hade kommit in under en veckas tid var inskrivna och bevis om lagfart eller inteckningar hade upprättats skulle allt gås igenom och kontrolleras av en notarie. Som påpekades av en kvinna som fick anställning vid domsagan i Norrtälje 1958, uppträdde och uppfattades notarierna som mer auktoritativa, inte minst eftersom de hade en icke delegerbar beslutanderätt till skillnad från idag då de har full delegationsrätt.⁹⁸⁹

Både ritningarna och de färdiga byggnaderna visade tydligt vilka rum som var avsedda för den juridiskt utbildade personalen, häradshövding,

986 SFS 1932:169, Lag om uppläggande av nya fastighetsböcker, 3 juni 1932, och SFS 1936:224, Lag med särskilda bestämmelser om handläggning av inskrivningsärenden 29 maj 1936.

987 Bonde Adrienne & Jonsson, Susanna, 'Kanslipersonalens stöttepelare', *Norrtälje tingsrätt: perspektiv och minnen: utgiven till återinvigningen av Norrtälje tingshus maj 1995*, Norrtälje, 1995, s. 72-75.

988 Sturkell 2009, s. 168-172. Gunilla Olssons redogörelse i kapitlet 'Två av rättsens stöttepelare berättar'

989 Anne-Marie Küller om sin första tid som 17-årigt skrivbiträde, 'Kanslipersonalen – tingsrättsens stöttepelare', *Norrtälje tingsrätt: perspektiv och minnen: utgiven till återinvigningen av Norrtälje tingshus maj 1995*, Norrtälje, 1995, s. 72.

biträdande domare och notarier, medan övriga rum i kanslilokalerna gavs beteckningarna "expedition", "arbetsrum" och "arkiv". De var inte avsedda för särskilda personer utan snarare för särskilda *funktioner*.⁹⁹⁰ Som rum i användning var dessa sistnämnda utrymmen vålanvända, ofta på gränsen till trånga, och dessutom tydligt uppdelade.⁹⁹¹ De biträden som "var vid inskrivningen" hade sin arbetsplatser i det brandsäkra arkivet. Här fanns fastighetsböckerna, som stod i brandsäkra hyllor, och arbetet utfördes vid små bord eller utdragbara pulpeter. Som nämndes i tidigare kapitel hade arkivet i de nya husen endast små fönster som ofta kunde stängas automatiskt med jalousier i händelse av brand eller annat hot, och en tung brandsäker ståldörr skilde det från korridoren. Här arbetade två eller tre kvinnor, beroende på vilken tidpunkt och domsaga vi talar om, och det hände att nytillsatta skrivbiträden "på skrivningen" eller till och med notarier fick sitta i arkivet om det saknades kontorsplatser. De domsagobiträden som hade att göra med häradsrättens arbete hade sina platser på expeditionen eller, om sådana fanns, i kontorsrummen intill notarierna. Kommissionären, med sina särskilda befogenheter varibland ingick frekventa kontakter med allmänheten, hade sitt säte i expeditionen eller dess direkta närhet.⁹⁹²

Flera kvinnor hade sin arbetsplats i samma rum. Förutom inskrivningspersonalens tillgång till fastighetsböckerna och den nyligen introducerade disken på expeditionen, artikulerades inga särskilda behov som styrde placeringen av de nya biträdena. Enligt informanterna ansågs deras arbetsplatser som flyttbara och allt eftersom det kom fler biträden till domsagan tvingades man sitta tätare eftersom kanslilokalerna var begränsade. I första hand styrde den uttalade hierarkin den rumsliga ordningen. Häradsöverlingen som chef beslutade om både lokalernas möblering och personalens placering, kommissionärens synpunkter på arbetsplatsens organisation vägde tungt, och inskrivningsmyndighetens föreståndare hade i regel mycket att säga till om. Därutöver fanns sedvanliga sociala, uttalade hierarkier som handlade om ålder, antal år

⁹⁹⁰ Uppgiften bygger på observationer av befintliga tingshus i Falköping, Kristianstad, Skara, Lund, Eslöv.

⁹⁹¹ Samtal med före detta domsagobiträden, kommissionärer och kansliföreståndare vid Norra Vadsbo härads domsaga sedermera Mariestads tingsrätt, Ulla Bäcklund, Jane Larsson, Maj-Lis Ramsén, Siv Karlsson, Sonja Götvall, Elisabeth Andersson, 2010-03-03, samt Bonde & Jonsson och Sturkell 2009.

⁹⁹² Domsagostadga 11 juni 1943 och KF 30 juni 1943 ang. kommissionärsavgift i domsagorna.

i anställning, hur väl man kom överens med häradshövdingen etc, men som jag har tolkat mina informanternas skildringar tog de sig sällan rumsliga uttryck. Vad beträffar notariernas relation till domsagobiträderna präglades den både av faktumet att de var jurister med beslutanderätt och i varje fall blivande samhällelig status, och av det förhållande att deras arbetsvardag omfattade ständigt samarbete med biträdena och dessutom, rumslig närhet till dem. Hela kanslivåningen utom häradshövdingens rum, biträdande domarens rum och vanligtvis förstenotariens rum förefaller i viss mån ha utgjort ett delat territorium, trots uppdelningen i inskrivning, skrivning och kommissionär.

Sammanfattningsvis kan konstateras att i många domsagor bildade domsagobiträderna och kommissionären en majoritet av domstolens personal samtidigt som de var osynliga under nybyggnadens hela planeringsstadium och byggprocess. De nämndes inte i arbetsbeskrivningarna, eftersom inga särskilda rum avsattes för dem, och när pressen berömde det brandsäkra arkivet sades inget om den nya arbetsplatsen som det också innebar. Som grupp intog de tingshuset och gjorde kanslilokalerna till sitt territorium men det framstår samtidigt som en villkorad vistelse, kringskuren av män som stod högre i rang. Att denna situation var tydlig i de gamla husen, där kanslilokalerna var mindre till ytan och mindre ändamålsenligt utformade, framstår inte som märkligt eftersom anställda skrivbiträden inte förekom vid domsagokanslierna förrän på 1920-talet. Men att arkitekturen som tillkom så sent som på 1950- och till och med 1960-talen inte bekräftade deras existens är anmärkningsvärt. I intervjun med några av Norra Vadsbo domsagas, sedermera Mariestads tingsrätts, före detta domstolssekreterare, skildrade kvinnorna hur de på eget bevåg introducerade kaffe pauser på 1950-talet. Fikat ägde rum i det lilla vittnesrummet vid tingssalen där sekreterarna hade ställt några stolar och en kokplatta på en pall.⁹⁹³ Vatten hämtades på toaletten intill, och där diskades också kopparna. Häradshövdingen var kanske medveten om vad som försiggick, men pauserna och kaffekandet gjordes ändå i smyg och upplevdes som otillåtna. Vid ett tillfälle kom JO på visit när två av biträdena skulle bära iväg med kaffedisken från vittnesrummet. För att undvika att bli upptäckta stängde de in sig på den mycket lilla toaletten där de fick stanna länge eftersom diskus-

⁹⁹³ Samtal med före detta domsagobiträden, kommissionärer och kansliföreståndare vid Norra Vadsbo härads domsaga sedermera Mariestads tingsrätt, Ulla Bäcklund, Jane Larsson, Maj-Lis Ramsén, Siv Karlsson, Sonja Götvall, Elisabeth Andersson, 2010-03-03.

sionerna männen emellan drog ut på tiden. Tillslut var kvinnorna tvungna att komma ut från toaletten, skamsna och lite ängsliga. Episoden gick till historien som en lustig anekdot men den talar också om maktförhållanden och om upplevelsen av otillåtet rumsligt ianspråkstagande.

Tingshusvaktmästaren, överallt och ingenstans

En av huvudprinciperna som styrde och präglade utformningen av de nya tingshusen var separering av både funktioner och aktörer. Målet var att alla verksamheter, om vi nu kan kalla boende för verksamhet, skulle kunna äga rum samtidigt utan att störa eller bli störda av varandra och därmed skulle också tingshusets brukare slippa mötas annat än vid valda tillfällen, på valda platser i byggnaden. Tingshusvaktmästarens hustru skulle inte (behöva) använda samma entré för att komma till sin lägenhet som nämndemännen för att nå sitt rum, häradshövdingens barn skulle inte (behöva) passera genom allmänhetens väntsal på väg till skolan, nämnden skulle inte (behöva) möta parter och vittnen innan förhandlingarna inleddes etc. De rumsliga gränser som upprättades mellan de olika verksamheternas anvisade utrymmen, var sällan absoluta i den meningen att människor inte kunde röra sig i varandras vägar, men att göra det innebar likväl ett överskridande. För en nämndeman var det inte brukligt att vänta bland allmänheten i den stora trapphallen, för att därefter stiga in i salen och upp på podiet. Och om landsfiskalen, åklagaren, valde att nå sin plats genom att gå via podiet hade det sannolikt blivit illa sett och till och med förtjänat en tillsägelse av ordföranden, även om det inte var omöjligt. Arbetet på kansliet fortgick även under förhandlingarna, men som domsagobiträde märkte du likväl en skillnad i jämförelse med andra dagar på så sätt att häradshövdingen och notarierna var frånvarande samtidigt som fler människor uppsökte expeditionen. Det fanns brukare som ofta kom att överskrida de rumsligt betingade men samtidigt lösliga gränserna. En av dem var tingshusvaktmästaren, en annan var hans barn och/eller barnen till häradshövdingen vilka bodde i tingshuset. I många domsagor var förhållandena för 1950-talets tingshusvaktmästare på många vis de samma som vid sekelskiftet. Bostad ingick oftast som en tjänsteförmån och arbetsuppgifterna var sig lika; det handlade om att utöva allmän tillsyn över tingshuset, iordningsställa salen inför tingen, bistå rätten, övervaka förhandlingarna, hantera eventuella häktade och vittnen etc.

Samtidigt hade situationen förändrats. I personalgruppen tillhörde vaktmästaren vare sig juristerna eller kanslipersonalen och även om

Anna Eriksson

Birath

Röngvist

145. I Frey Björlingsons teckning av domsagokansliet i Mariestad syns en äldre man, Birath, längst till vänster i bild. Han var tingshusvaktmästare och skötte tillsammans med sin hustru både byggnaden och trädgården som omgav den. Häradshövdingen syns i bildens mitt. Bild Ulf Björlingsons privata samling.

han hade stor kännedom om huset, som han dessutom ofta bodde i, var det inte att betrakta som hans territorium. Visserligen hade han tillgång till alla delar av byggnaden och rörde sig över alla ytor och gränser, och i salen hade han vanligtvis en särskild plats under förhandlingarna, vid salens ena långsida, mellan åhörarna och rätten. Den hade inte markerats på ritningarna och det fanns inga direktiv som angav att han skulle stå just där, men likväl tycks de flesta vaktmästare ha gjort det. Av naturliga skäl, han hade inget skrivbordsarbete och behövde inte vara anträffbar, uppläts emellertid sällan ett anvisat utrymme för vaktmästaren i huset, förutom bostaden. Hans situation var på så vis en annan än till exempel Nils Sassarssons i Degeberga, som tog emot rätten på domäner som visserligen inte formellt sett var att betrakta som hans, men som i relation till de ditresta juristerna var mer använda och kända av honom.

Fanns det någon del i byggnaden där 1950-talets vaktmästare vistades oftare, och med större vana än övrig personal var det källaren där det fanns redskapsförråd, värmepanna, och vanligtvis häkte. Med polisutbildning eller –erfarenhet i bagaget kunde han ges befogenhet att hantera de häktade, men det var ingen självklarhet att vaktmästartjänsten omfattade häktet. I slutet av perioden, när vi närmar oss tingsrättsreformen, förändrades tingshusvaktmästarens arbetsuppgifter och därmed också plats i byggnaden. På Einar Hedmans ritningar av tingshuset i Karlshamn 1960 finns ett utrymme bredvid expeditionen som benämns vaktmästarens rum, och som förebådar den nya befattning, expeditionsvakt, som vaktmästaren sedermera fick i vissa domstolar.

På 1950-talet var tjänsten som tingshusvaktmästare eftertraktad, i Kristianstad sökte 130 personer trots de tämligen precisa villkoren.⁹⁹⁴ Tillgången till bostad ansågs vara en stor förmån men framför allt lockade rörelsefriheten i arbetet – som tingshusvaktmästare var du inte övervakad och din arbetsdag reglerades inte i detalj även om arbetsuppgifterna preciserades i utförliga instruktioner. Det var tingshusbyggnadsskyldige och inte staten som fungerade som arbetsgivare, vilket bland annat innebar att arbetsinstruktionerna och övriga direktiv som hörde tjänsten till, definierades lokalt. I en instruktion för tingshusvaktmästaren i Västerbergslags domsaga, Västerås, 1952 preciserades till exempel att han var skyldig att bebo den anvisade lägenheten, mot hyra, men att

⁹⁹⁴ Nilsson samt arkivhandlingar från anställningen av tingshusvaktmästare 1952, KT, TGAV.

han likväl inte hade rätt att inhysa främmande personer i sin bostad.⁹⁹⁵ Instruktionen var i sin helhet mycket detaljerad och angav, utöver göromålen i samband med förhandlingarna, hur ofta gräsmattorna skulle klippas, hur snöröjningen skulle skötas, att nämndemännens sängkläder skulle vädras, piskas, tvättas och manglas, gångjärnen smörjas etc.

Torsten Nilsson som fick tjänsten i Kristianstad och flyttade in med sin familj i vaktmästarlägenheten i det nya tingshuset, fick också noggranna instruktioner och därutöver tillkom uppgifter som inte precisades, såsom att göra ärenden åt nämndemännen, eller att servera vid rättens sittningar.⁹⁹⁶ Av andra beskrivningar från tiden framgår att vissa vaktmästare till och med putsade notariernas skor, eller pressade deras byxor. Vad skildringarna tycks peka på är tingshusstyrelsens omsorger om rummet och betoning av att hålla tingshuset och dess trädgård prydliga i funktionen som ambassad och självbild, men det antyder också att även vaktmästarens rörelser i miljön hade sina rumsliga begränsningar. Vistades han i trädgården var det för att klippa gräset, rörde han sig i övernattningsrummen var det för att vädra sängkläder etc. I Torsten Nilssons fall hade han tillgång till hela tingshuset och förväntades röra sig mellan de båda kansliernas territorier, allmänhetens väntrum, tingsalen, nämndens rum, arkiv och häkten i källaren, och sin egen bostadsvåning. I ansvaret för byggnaden, som rymde både hans eget hem och hans arbetsplats, låg också en förståelse för och ett upprätthållande av sociala gränser i rummet. Vaktmästarens arbete förutsatte diskretion och när han klev genom dörrar och över gränserna för andras territorier var det inga egentliga överträdelser eftersom hans närvaro var förväntad och saknade alla anspråk.

“Här bor jag.” Om att göra tingshuset till sitt

Om vaktmästaren inte gjorde anspråk på rummet, trots att han bodde i huset och hade all kännedom om platsen, fanns det andra som gjorde det. Som jag skrev om i tidigare avsnitt, om familjen i Degeberga, innebar barnens användning av tingshuset ofta ett slags motstånd mot socio-rumsliga gränsdragningar. Exempelvis hade de till den grad gjort tingshusträdgården till sin, att de irriterades över nämndemännens trampande i de välkrattade gångarna, och platsen framför tingshuset använde de

⁹⁹⁵ LU, Tingshusbyggnadsskyldige i Västerberglags domsagas arkiv, Instruktion för tingshusvaktmästaren i Västerberglags domsaga.

⁹⁹⁶ Nilsson samt KT, TGAV, arkivhandlingar från anställningen av tingshusvaktmästare 1952.

obekymrat som fotbollsplan. Samma sak gällde häradshövdingens barn i tingshuset i Sollefteå, vilka dessutom torde ha haft ännu större möjligheter att röra sig fritt i miljön, eftersom de var barn just till domaren.

Fortfarande på 1950-talet flyttade häradshövdingarna med familj till de nybyggda tingsmiljöerna. Det kan tyckas märkligt att tingshusbyggnadsskyldige avsatte medel för att tillhandahålla en bostad åt domarna, och det förekom att också biträdande domare erbjöds bostad, men ett vanligt argument var att utsikterna för en lantdomsaga att få en kvalificerad och erfaren jurist att stanna på orten var dåliga såvida man inte kunde erbjuda ett lämpligt boende.⁹⁹⁸

På 1950-talet var det också vanligt att sekelskiftets häradshövdingevåningar ännu beboddes, även om allt fler gjordes om till kanslilokaler just vid den här tiden. Tingshuset i Sollefteå är ett exempel på hur miljöerna ännu kunde utgöra ett tätt bebott mikrokosmos av det slaget som förekom vid sekelskiftet 1900.⁹⁹⁹ Fram till 1960 rymde det bostad för häradshövdingen och hans familj, vaktmästaren och hans familj, och dessutom notarier, och fram till andra världskrigets början även hushållerska eller jungfru, vilka delade vardag och hus, sida vid sida med den verksamhet som försiggick vid domsagokansliet och tingen. Som i fallet med Degeberga framträder just barnens användning av denna miljö som både medgörlig och motsträvig i relation till platsens och arkitekturens utformning. De rörde sig ibland som arkitekturen uppmanade dem att röra sig, ibland inte, och framför allt lade de till användningar som får huset att framstå i en delvis annan dager än den vi är vana att förknippa med tingshus.

Från barnens perspektiv förekom inga konflikter mellan de olika verksamheter som rymdes inom tingsmiljön.¹⁰⁰⁰ Eftersom huset hade

997 Anders Nerman notarie 1947-1950 i *Norrälje tingsrätt: perspektiv och minnen: utgiven till återinvigningen av Norrälje tingshus maj 1995*, Norrälje tingsrätt, Norrälje, 1995.

998 Kända fall i Årjäng (1930-tal), Leksand (1940-tal), Degeberga/Kristianstad/Broby (1950-tal).¹

999 Delar av följande resonemang utvecklar jag i artikeln 'Vardag i rättsskipningens periferi', *Från Schlyters lustgård.*, 6 (2007), s. 73-95, 2007. Artikeln bygger bland annat på samtal och korrespondens med Hans Turén, 2005. Hans Turén växte upp i tingshuset i Sollefteå som son till häradshövdingen Erik Turén. I Jonasson, Anna Karin, *Solatunums skatter Tingshuset Sollefteå 2008*, redovisas också ett antal intervjuer med personer som på olika sätt har verkat i eller på annat sätt varit knutna till tingshuset, gjorda 2007.

1000 Turén, Hans, samtal och korrespondens hösten 2005.

146. Tingshuset i Karlshamn har en takterrass som redan från början avsågs för kanslipersonalen. Den stora balkongen på gaveln hör till häradshövdingens våning. Foto Olinska stiftelsen.

många ingångar, stora entrén till salen, kanslientrén, notariernas uppgång, köksentrén och stora våningens entré, och tingen dessutom bara ägde rum ett par gånger i månaden, gick brukarna sällan i varandras väg. I det avseendet uppfyllde den arkitektoniska utformningen, väl sina syften. Sollefteå tingslags hus hade byggts 1906 på en tomt i köpingens utkant, intill den järnväg som ledde från stationen till en lasthamn i den östra delen av samhället.¹⁰⁰¹ På 1940-talet hade området fortfarande en lantlig prägel,

¹⁰⁰¹ Sollefteå blev köping 1902 och fick stadsrättigheter 1917, www.historia.su.se/urbanhistory/cybcity

147 och 148. "Här bor jag". Fotografier hämtade från Hans Turéns fotoalbum. På 1940-talet startade häradshövdingens son och hans lekkamrater en scoutgrupp, Älgen, som hade sitt högkvarter på vinden ovanför bostadsvåningen.

med stora villor som låg spridda mot Ångermanälven. Bland grannbarnen kallades tingshuset allmänt för "bruna stugan", kanske för sin sagolika stildräkt, kanske i syfte att bagatellisera betydelsen av att vara häradshövdingens barn och bo i ett tingshus.

Det var inte ovanligt att alla barnen i kvarteret samlades i den stora tingshusträdgården, och i händelse det fanns häktade i cellerna i vaktmästarbostaden bredvid huset, förevisades de av häradshövdingens son – självfallet utan de vuxnas tillåtelse. Längre än så sträckte sig dock inte deras samröre med häradsrättens verksamhet, själva tingen upplevde de som ointressanta händelser då svartklädda män stod på den stora tingstrappan och rökte. Arbetet som utfördes på kansliet, av domsagobiträ-

Här syns instruktioner till Älgens I-klassprov i scoutkunskap, vilken fortfarande sitter fäst på väggen på tingshusets vind.

den, biträdande domare och notarier, bekom inte heller barnen mer än som en ljudmatta av skrivmaskinsknatter, ett slags förgivettagen bakgrundsmusik. Och eftersom bostadsvåningen låg *bredvid* och inte ovanför salen hördes under tingsdagarna bara enstaka skrap från stolar och mumlande röster när förhandlingarna avslutades för dagen. Tingshusets intrikata arkitektur och rumsorganisation, med sina fem ingångar och tre separata trapphus, innebar att den strikta uppdelningen mellan hem och arbete som häradsförordningen och hans hustru också betonade vikten av för sina barn, var lätt att upprätthålla.

Lekarna i och kring tingshuset innebar också att barnen hittade sätt att överskrida de rumsligt betingade gränserna. Till exempel fungerade

vinden som en stor lekplats och det var också via vinden de hittade vägar, över takbjälkarna, mellan jungfrukammarens och notariévåningens trapphus, som arkitekturen sökte hålla åtskilda: "Från den nedre vinden ledde en stege upp till en taklucka. Från den övre delen av stegen kunde man med lite akrobatik och våghalsighet krängla sig över till den övre vinden", berättar Hans Turén, son till dåvarande härads-hövdingen.¹⁰⁰² Som exempel på hur barnen tänjde på gränserna för vad som var tillåtet i tingshusmiljön hände det också att de klättrade på fasadens stegar och spaljéer hela vägen upp till det lilla utkikstornet på salsdelens tak. Att det var förbjudet är inte märkligt, men det visar att barnen inte hyste och inte heller tvingades hysa den form av respekt för miljön som tingssökande sannolikt gjorde. Det förekom också att de valde att ta kökstrappan till köket, den trappan som annars bara var avsedd för "hembiträderna, serveringspersonal, varubud, 'springpojkar-na', Granholm [vaktmästaren] och en och annan tiggare."¹⁰⁰³ Barnen hade den outtalade tillåtelsen att göra det, medan det hade uppfattats som en överträdelse om häradshövdingens hustru hade valt den vägen. Den stora trappan var med lika stor självklarhet endast häradshövdingefamiljens och deras besökares territorium.

Det var med andra ord inte bara arbete och bostad som hölls åtskilda, utan också aktörerna inom respektive verksamhet. Alla som bodde i miljön disponerade och använde en egen, separat entré, förutom notarierna som hade en gemensam uppgång till sina rum. De störde inte heller och kunde inte heller kontrolleras av övriga boende i huset, såsom hade skett i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet då de, liksom jungfrun, ofta hade ingått i häradshövdingens hushåll. På 1950-talet hade den patriarkala relationen mellan häradshövding och notarie som tidigare generationers notarier tvingats uppleva, börjat ersättas av ett mer professionellt förhållande mellan junior och senior jurist, även om det dröjde flera generationer innan förändringen var tydlig. Förfogandet över ett eget rum på vinden bidrog till frigörelsen och som de biografiska skildringarna antyder gjorde också notarierna tingshuset till sitt. Deras vardag var helt och hållet bunden till byggnaden, i första hand eftersom arbetsdagarna var mycket långa. Carl-Edvard Sturkell skriver om normala arbetsveckor på mellan 60 och 70 timmar, Ernst Leche om notariens sängkläder som var nedfläckade av bläck efter att

¹⁰⁰² Utdrag ur de kommentarer och förslag på nya formuleringar som Hans Turén skickade till mig efter vår intervju, 2005-08-30.

¹⁰⁰³ Turén.

ha arbetat med fastighetsböckerna i sängen.¹⁰⁰⁴ Att de nu uppbar lön, om än liten, och inte längre levde tätt inpå häradshövdingen innebar också att de kunde gifta sig innan avslutad tjänstgöring, vilket förekom. Till viss del förklarar det varför det inreddes dubbletter och smålägenheter i de nybyggda husen, som i ibland befolkades inte bara av notariers hustrur utan till och med av deras barn.¹⁰⁰⁵ I Sollefteå tingshus bodde emellertid inga gifta notarier på 1940-talet, däremot hölls ofta fester i notarievåningen och när vaktmästaren hittade tomflaskor på marken nedanför hände det att häradshövdingen sade ifrån. Det förväntades visserligen av notarierna att de skulle arbeta hårt, men det förefaller ha varit lika förväntat att de ordnade fester i sina notarierum, den "studentikosa formen för samvaro som medförts från universiteten fortsatte understundom i tingshuset" som Leche skriver.¹⁰⁰⁶ Tingshuset var deras hem för några år, men det betraktades knappast som ett hem, mer som ett studentboende.

Vad gällde vaktmästarens bostad i Sollefteå låg den ett stenkast från tingshuset och vaktmästarparets vardag utspelade sig också i olika delar av domstolsmiljön, han som fastighetsskötare och ordningsvakt, hon som städade i huset. Samtidigt var deras privata sfär tydligt avskild inte minst tack vare vaktmästarbostadens två ingångar och rumsdisposition. Den ena ingången vette mot tingshuset och ledde direkt till häktet med de två cellerna, den andra vände sig mot gatan, liksom bostadsrummen, och var försedd med en välkomnande veranda.

Beträffande nämndemännens tillgång och rätt till tingshuset hölls, till skillnad från andra tingslag, inga kalas efter avslutade ting. Det berodde framför allt på att det saknades såväl festlokaler som övernattningsrum sedan vindskamrarna, som ursprungligen var avsedda för nämnden, hade omvandlats till notarierum på 1930-talet. Rummet som på ritningarna hade markerats som "Förvaringsrum för häktade", beläget intill tings-salen och försett med en separat ingång, disponerades dock av nämnden i samband med tingen och därmed hade även de en anvisad och avskild plats i byggnaden där de kunde dra sig undan. På 1930- och 1940-talen förekom i stort sett inget privat umgänge mellan häradshövdingen, notarierna och nämndemännen i Sollefteå. Däremot bjöds nämndemännen med hustrur, kanslipersonalen och prosten till härads-

¹⁰⁰⁴ Sturkell 2009, s. 186, Leche 1968, s. 157.

¹⁰⁰⁵ Samtal och mailkorrespondens med Maj Nilsson, hustru till Erik Nilsson som var tingsnotarie i Sveg, hösten 2005.

¹⁰⁰⁶ Leche 1968, s. 157.

hövdingens hem i samband med tingspredikan som hölls en gång om året. Det var samma märkvärdiga ritual varje år och inför begivenheten anlätades en kvinna som kokerska och extra serveringspersonal.

I Sollefteå fanns inga möten eller konflikter som var kopplade till tingsplatsen som territorium. Tingshuset var visserligen en offentlig institution men byggnaden låg isolerad bakom ett villastaket i stadens utkant, och trädgården var familjens privata. Det enda rum som ömsom var privat, ömsom offentligt var gårdsplanen som ena dagen var mötesplats för allmänhet och nämndemän inför förhandlingarna, och andra dagen en plats där barnen lärde sig cykla. Av Hans Turéns skildring framgår att barn och notarier tycks ha överskridit vissa gränser för vad som var tillåtet i detta halvoffentliga rum. Kanske kan handlingarna ses som exempel på hur den tidsvillkorade territorialitet som var kopplad till platsen, ibland faktiskt genererade konflikter.

Det kan argumenteras att bostadsfunktionen, och i synnerhet häradshövdingens bostad, innebar att professionaliseringen och i viss mån demokratiseringen av rättens rum med svårighet kunde uppfyllas. För det första var tingsplatsen därmed inte offentlig, den fungerade inte som en medborgarplats utan som en hierarkiskt uppdelad bostadsmiljö. En del av trädgårdarna öppnades inte för allmänheten och i den mån tingshusbyggnadsskyldige hade råd och möjlighet fortsatte man att upprätthålla prägel av privat sfär. Därutöver kunde inte personalen mötas som jämlikar på den arbetsplats som domstolen utgjorde, då somliga av dem automatiskt hade större förtroget med och kunde göra större anspråk på rummet.

Sammanfattning

Den nya rättegångsbalken uppmanade till nya beteenden i domstolen och tanken var att de nybyggda tingshusen skulle underlätta för förändringarna. I många avseenden gjorde de också det, men dels rådde det osäkerhet beträffande vilka lösningar som bäst motsvarade de nya kraven, dels var arkitekturen ingen garanti för att aktörerna plötsligt skulle axla sina nya roller. Som episoden från Kristianstad antydde förblev häradshövdingen i många salar den givna centralfiguren, med eller mot sin vilja. Det var fler än han som skulle ändra sig.

De nya husen visade sig öppna och rumsligt tillgängliga, samtidigt som funktionssepareringen aldrig gav gemene man, tingsmenigheten, *anledning* att passera förbi notariens dörr eller än mindre häradshövdingens. I det avseendet hade ingenting förändrats, i rumsordningen låg

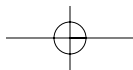
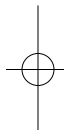
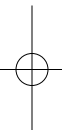
domarens rum fortfarande längst in i strukturen. I de nya husen tog också nya medarbetare plats, men deras existens annonserades vare sig i ritningarna, i andra bygghandlingar eller i dagspressen. Kvinnorna som arbetade i kansliet var ibland till och med i majoritet sett till antalet anställda, och likväl förblev de på pappret osynliga. Aktörer som däremot tog större plats än någonsin i tingshusens historia var nämndemännen vars kalastradition institutionaliserades via arkitekturen, ironiskt nog strax innan den försvann.

Jämför vi arkitekturen i skånska Degeberga, som beskrevs i föregående kapitel, med Sollefteå framkommer att den medgav olika spelregler beträffande möjligheterna att upprätta och vidmakthålla kontrollen över avgränsade områden i byggnaderna. Som struktur eller rumssyntax visar tingshuset i Sollefteå samma egenskaper som 1950-talshusens dispositioner. Till skillnad från situationen i Degeberga var tidpunkt inte en viktig faktor för aktörerna i Sollefteå eftersom arkitekturen tillät de olika världarna att fungera parallellt och aktörerna att bibehålla sina respektive territorier. Däremot blir frågan om företräde svårare att besvara. I teorin styrde självfallet tingshållningens och häradsrättens behov användningen och utformningen av tingshuset. I praktiken däremot framstår häradshövdingefamiljens varande i tingsmiljön som ett slags dominerande vardagsliv som verkade territorialiserande.

En annan aspekt som kan diskuteras i sammanhanget är den territorialitet som hembiträdenas och notariernas rörelser i byggnaden gav upphov till. Tingshuset tycks så att säga ha uppmuntrat människor till att upprätthålla sina områden, men frågan är vilken betydelse social position hade för (det medvetna eller omedvetna) ianspråkstagandet av rummet och vidmakthållandet av kontrollen? Kökstrappan, som också ledde till jungfrukammaren var hembiträdenas, vaktmästarens och varubudens domän och den var lika privat som häradshövdingefamiljens trappa. Samtidigt hände det då och då att häradshövdingens barn använde den, trots att de var medvetna om att de därmed befann sig utanför det medgivna territoriet.

Precis som tidigare rymde tidens nya tingsmiljöer olika men samtidigt verksamerheter, och människorna som verkade i dem rörde sig med självklarhet i skilda omlopp. Som vi såg i föregående avsnitt var arkitekturen i än högre grad än i de äldre tingshusen utformad så att utrymme gavs åt aktörerna att cirkulera utan att mötas. 1950-talets tingshus var samtidigt domstolar och flerbostadsmiljöer som var präglade av både tradition och nya sociala rörelser.

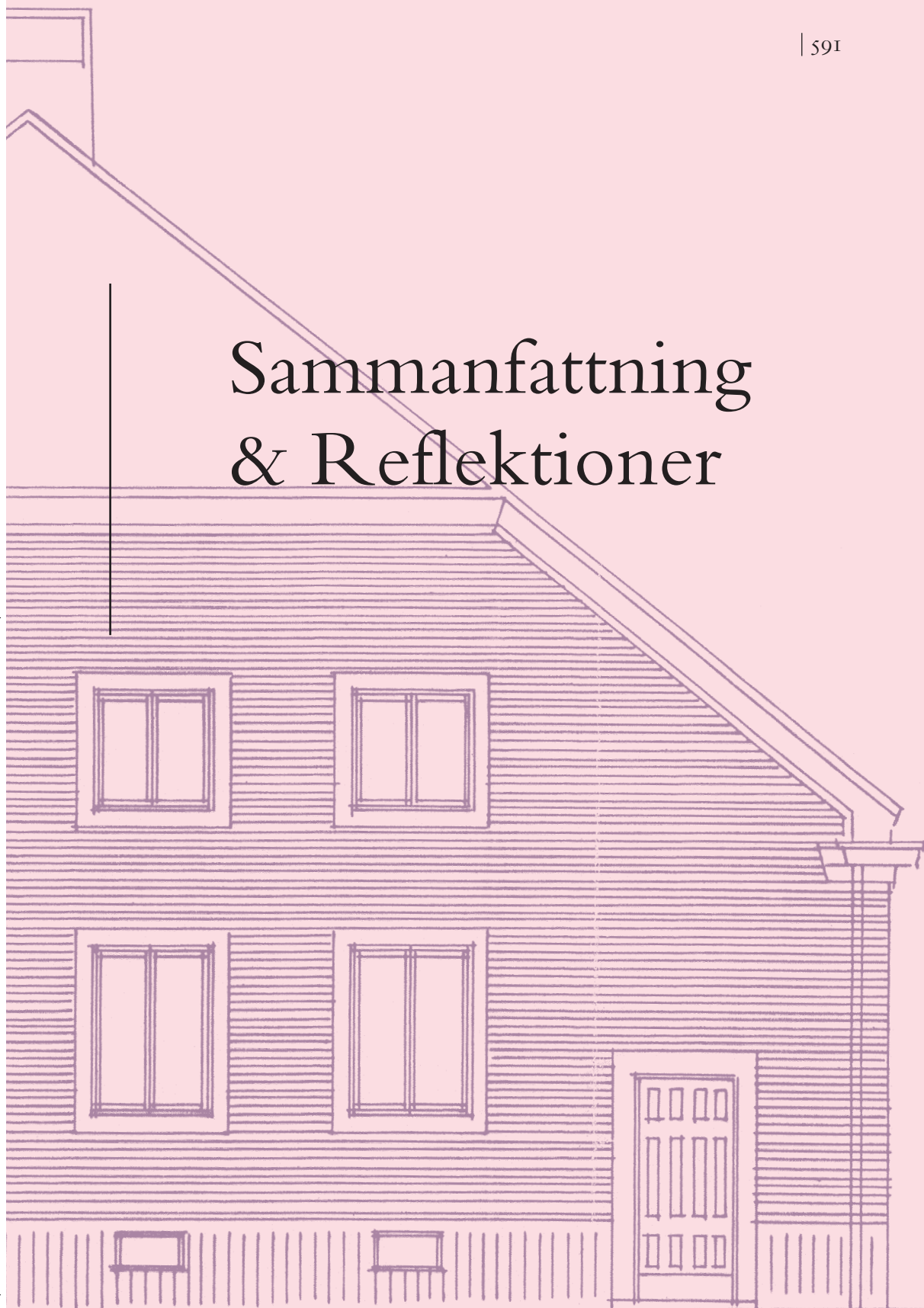
Salsplanen, som tillämpades i hälften av de nybyggda husen kring sekelskiftet 1800 och i en majoritet vid slutet av seklet, var förvisso en enkel rumsdisposition i den meningen att den erbjöd få alternativa rumsliga konfigurationer. Redan i de sexdelade salsplanerna kan dock urskiljas en strävan att särskilja olika aktörer från varandra, och gruppera andra. Anledningen till att planen en gång introducerades som en lämplig rumsdisposition hade sannolikt att göra med utformningen av bostäl-lena och mönsterritningarna som låg till grund för dem. Det märkliga är att rumsdispositionen dominerade tingshusbyggandet under 1800-talets senare del vilket jag tolkar som en sedvana upphöjd till markör. Byggnadstypen signalerade offentlighet. Det fanns dock andra lösningar som var bättre lämpade för ändamålet och att tillämpa salsplanen erbjöd redan på 1700-talet svårigheter att tillgodose tingshållningens behov. I regel sökte man avhjälpa bristerna genom att komplettera och modifiera den symmetriska lösningen. Konventionen var emellertid så här-dig att många arkitekter kring sekelskiftet 1900 valde att gestalta tings-husens huvudfasad som om den dolde en salsplan medan huskroppens utformning och rumsdispositionen avslöjade föreställningar om en konsekvent uppdelning av verksamheter och aktörer.

Rummet & *Rätten*

Sammanfattning & Reflektioner

NÄR JAG FÖRST GAV MIG i kast med att studera tingshusens utformning framträdde byggnaderna på olika sätt beroende på vilket källmaterial jag vände mig till. Ibland var bilderna av tingshusen motsägelsefulla, men oftare handlade det om förskjutningar. Den vackra, stiliserade ritning som låg framför mig på riksarkivets bord liknade tingshusbyggnadsskyldiges beskrivning av det planlagda tingshuset såsom det framstod i deras skrivelser, men det fanns några principiellt viktiga skillnader. Den byggnad jag hade trampat omkring i veckan innan skilde sig från båda förslagen vad gällde såväl arkitektonisk form som spåren av verksamheten. Tingshusen som de visade sig i intervjuer med människor som hade bott eller arbetat i dem, både sammanföll med och avvek från byggnaderna såsom jag själv hade upplevt dem, och såsom de framstod i ritningarna. Det fanns i förskjutningarna något som satte ljuset på den bebyggelsehistoriska forskningens stundom ensidiga intresse för den uttryckta avsikten som källmaterial, och på förhållandet mellan det tänkta och det gjorda, mellan det byggdas begränsningar och människors ianspråkstagande av rummet. Förskjutningarna gjorde mig också osäker på hur jag skulle ta mig an uppgiften. Valet av fokus, vilken bild som skulle ges störst utrymme i historieskrivningen tedde sig avgörande för hur husen skulle förstås, vilket i slutändan hade politiska implikationer, som alla framställningar av det förflutna. Som byggnadskategori har svenska tingshus sällan varit föremål för forskning. I tidigare studier där tingshus förekommer som studieobjekt har domstolsbyggnaderna främst analyserats som speglingar av rättsliga och rättskulturella förändringar, eller som exempel på enskilda arkitekters verk. Avsikten med den här avhandlingen var att undersöka tingshusens utformning under perioden 1734-1970 med avstamp i den ofta förgivettagna relationen mellan funktion och form. Forskningsarbetets problemområde omfattar tingshusen i första hand, men också i viss mån den bebyggelsehistoriska forskningens räckvidd.

Utgångspunkt för arbetet var sociologen Henri Lefèbvres teori om det socialt producerade rummet. Kärnan i hans resonemang är att rum ständigt blir till, av oss och för oss, samtidigt som det styr våra liv utan vår vetskap. Vi rör oss i rummet och förhåller oss till det som om det vore av naturen givet. Lefèbvres idéer visade sig relevanta för studien av två skäl; dels hävdar han ett samband mellan rum och sociala relationer, dels framhåller han vikten av att se rumsproduktionen från olika perspektiv när vi försöker förstå hur den präglar och präglas av oss. Med hans aspekttriad som redskap angrep jag arbetets huvudfråga genom att särskilja och belysa byggprocessens olika skeden och aktörer, och göra reda för såväl skillnader som likheter mellan tingshusen såsom de föreställdes, byggdes respektive användes. Följande avsnitt kommer att sammanfatta de viktigaste slutsatserna av dessa undersökningar, för att därefter diskutera frågan huruvida det är möjligt att förstå tingshusens utformning genom att knyta den till byggnadernas funktioner.

Tingshusens utformning 1734-1970

Studien tar sin början i 1734 års lag som fastställde vad som på vissa håll redan var praxis, nämligen att de skattskyldiga bönderna i varje härad skulle uppföra och underhålla en särskild byggnad för häradsrättens räkning: ett tingshus innehållande en sal så stor som krävdes och två kammar. Lagens ikraftträdande innebar inte som man kunde tro att tingshus snart fanns i alla delar av landet. Där särskilda hus uppfördes efter 1734 hade sådana i regel funnits redan tidigare, medan de härad som höll ting i gästgivaregårdar och länsmansboställen fortsatte att göra det fram till slutet av 1800-talet. I det avseendet gjorde lagen ingen stor skillnad vid tidpunkten.

Under lagbestämmelsens första hundra år blev tingshusens utformning gradvis allt enhetligare och från en viss mångfald visade sig så småningom nästan alla tingshus se ut som boställen. Det förekom ingen

allena rådande tingshusbyggnadstyp, men vid sekelskiftet 1800 hade det likväl utkristalliserats ett antal huvuddrag som karaktäriserade de flesta tingshus. Dessa timrades som medelstora boställen i en våning, prydligt klassicerande och symmetriska till sin fasadgestaltning och med en rumsdisposition i vilken tingssalen låg antingen i byggnadens mittaxel, eller vid gaveln. De nyheter avseende material och konstruktion som introducerades i de nybyggda tingshusen under 1800-talet överensstämde också med dem som präglade boställenas byggnadsskick i allmänhet. Vad beträffar tingssalen förekom olika rumsformer och dispositioner av den fasta inredningen. Att möbleringen av salen inte reglerades eller var på annat sätt given innebar bland annat att olika lösningar gällande podium och skrank tillämpades, även om variationerna var små.

Vid sekelskiftet 1900 hade de murade konstruktionerna ersatt timmerhusen, och med tidsenlig stildräkt och påtagligt större dimensioner visade byggnaderna nu likheter med städernas stenstadsarkitektur. De uppfördes dock fortfarande som solitärer med ett symmetriskt fasadschema. Det fanns också tingshus med en symmetrisk entréfasad, men en rumsdisposition och baksida som präglades av asymmetri. Besökaren kunde känna igen sig, formspråk och proportioner var välbekanta, men till sitt inre visade arkitekturen en större komplexitet än fasaden signalerade. Under 1900-talets första decennium förekom dessutom enstaka tingshus i vilka den oregelbundna rumsdispositionen också tilläts komma till uttryck i byggnadsvolymens och entréfasadens utformning. 1920-talsklassicismen, som även präglade 1930-talets tingshus, innebar dock att arkitekterna återgick till de symmetri- och mittaxelprinciper vilka man tidigare hade visat sig beredd att lämna.

I stort sett tillämpades en typ av rumsdisposition i tingshusen uppförda under decennierna efter år 1900, nämligen den förstoraade salsplanen. Som tidigare bildade vestibul och sal byggnadens centrala del kring vilken ett större antal rum och i synnerhet kommunikationsytor var disponerade. Rumsordningen vid den här tiden kännetecknades av en högre grad av funktionsuppdelning på så vis att de utrymmen som användes under tingen samlades på en sida av salen, medan kansliets rum förlades till den andra. Salen kunde se ut på olika sätt men i jämförelse med tidigare generationers tingshus hade den blivit både större till ytan och fått högre, ibland dubbel takhöjd. Till skillnad från tidigare hade också podium och skrank etablerats som regelmässiga inslag, liksom särskilda åhörarbänkar. På 1950-talet förändrades de nya tingshusens utformning väsentligen och då i första hand byggnadsvolymen och rums-

dispositionen. Beträffande material och konstruktion introducerades inga omvälvande nyheter; det förekom såväl fullmurade hus som betongstommar, medan tegel var det dominerande fasadmaterialet. Redan på 1910-talet hade enstaka arkitekter valt att bryta upp det monolitiska tingshuset i flera kroppar och nu togs lösningen upp på nytt. Den radikala funktionsseparering som genomfördes redovisades också tydligt i fasadgestaltningen och byggnadsvolymerens disposition. Olika huskroppar inrymde olika verksamheter och för första gången fick kanslidelen nästan lika mycket utrymme i byggnaden som salen och de till förhandlingen hörande rummen. Därutöver gavs allmänhetens väntrum en jämförelsevis mer påkostad utformning. Salen förändrades i det avseendet att rättens ledamöter var de enda aktörerna som hade sin plats på podiet, vilket konsekvent avgränsades från parternas utrymme av den täckta fronten på rättens långa bord. Parterna försågs med fasta möbler, ofta i samma utförande som rättens och framför den främsta åhörarbänken placerades ett skrank som tjänade som stativ för pressens skrivpulpetter. Sammanfattningsvis kan konstateras att de funktions-specifika tingshusens utformning kring sekelskiftet 1800 styrdes av ett redan fåtal etablerade formkonventioner, även om det saknades en given byggnadstyp. Strax före nästa sekelskifte, samtidigt som man upphörde att timra tingshus, valde arkitekterna att ta fasta på och utveckla en av dessa konventioner, salsplanen, vilken etablerades i de stadsmässiga stenhusen som den gängse rumsdispositionen. Efter andra världskriget bröt man med symmetriidealet vad gäller såväl rumsdisposition som fasadschema och gav tingshusen en funktionsuppdelad plan som också redovisades i exteriören.

Aktörer i byggprocessen. Om position och skillnader i föreställning och intresse

Undersökningarna av byggprocessen pekar på hur de inblandade aktörernas föreställningar skilde sig åt sinsemellan och vid olika tidpunkter eller, rättare sagt, hur aktörerna lade vikt vid olika aspekter. Under större delen den studerade perioden intresserade sig kunglig befallningshavandes och det centrala rättsväsendets företrädare i första hand för att tingshus uppfördes och i viss mån var, däremot ägnade de lite kraft åt utformningen. Arkitekterna, såväl de statliga företrädarna inom överintendantsämbetet som de privatpraktiserande, betonade kommunikationerna och hur domstolens verksamheter och aktörer förväntades ta plats och förhålla sig till varandra i byggnaderna. Tingshusbyggnads-

skyldige, som ofta yttrade sig gemensamt med häradshövdingen, lade fokus på användningen och på vikten av att huset rymde vissa funktioner. Däremot uttryckte de sig mer sällan om rumsordning och formfrågor, och när det hände var det i pragmatiska ordalag. Aktörernas olika utgångspunkter gav ibland upphov till skillnader i de framställda förslagen, och de hanterades på olika sätt beroende på tidsskede, lokala förutsättningar och enskilda individers inflytande i planeringsprocessen

Vid sekelskiftet 1800 förekom ofta att överintendentensämbetets arkitekter modifierade rumsdispositionen i tingshusbyggnadsskyldiges förslag. De vanligaste ändringarna bestod i att förbindelserna mellan rummen, den rumsliga konfigurationen, möjliggjorde ett särskiljande av den rättsliga verksamheten. De lokala aktörernas idéer om hur tingshus skulle utformas arkitektoniskt och rumsligt framstår i några avseenden som oreflekterade; placeringen och utformningen av enskilda byggnadselement bekom dem inte nämnvärt. Deras uppfattning om fasadgestaltningen överensstämde dock nästan alltid med överintendentensämbetets vilket pekar på att de hade en generell idé om hur de ville att tingshuset skulle te sig. Symmetri skulle råda och huvudentrén placeras i mittaxeln, oavsett vilken rumsdisposition som tillämpades och hur många blindfönster symmetrin krävde. När det gällde det funktionella innehållet i de planerade tingshusen var de lokala aktörerna mer bestämda och gav inte vika för överintendentensämbetets arkitekter när dessa strök funktioner som de hade föreslagit. Till slut lät man de egna behoven styra. Vid sekelskiftet 1900 tycktes alla inblandade i byggprocessen sträva i samma riktning, nämligen till att skapa ett praktfullt tingshus som motsvarade den nya tiden och på samma gång bottnade i det man formulerade som traditionen. Inom tingslagen förekom i och för sig röster som förespråkade mer anspråkslösa byggnadsverk, av ekonomiska skäl eller för att stora stenhus ansågs oändamålsenliga och omotiverat påkostade. De tingshusbyggnadsskyldiges ombud som hade uttryckt sådana åsikter valdes emellertid sällan till ledamöter i tingshusstyrelsen eller byggnadskommittén. Förutom initiala meningsskiljaktigheter om tingshusens utformning, som upphörde så fort beslut hade fattats, rådde därför i regel enighet i planeringsarbetet. Under den här perioden ingrep överintendentensämbetet endast i ett fåtal ärenden och inga skillnader framgår mellan byggherrens och de anlitate arkitekternas respektive gestaltningsidéer. Om sådana överhuvudtaget förekom avhandlades de muntligen. Juristernas intresse för tingshusens utformning, som bland annat kom till uttryck genom JO:s reseberättelser och nya lag-

beredningens inventering på 1880-talet, orsakade inte heller några motsättningar mellan byggprocessens deltagare. Sannolikt berodde det på att häradshövdingen själv agerade och förmedlade de senaste rönen till sin nämnd och tingshusstyrelse. Slutligen uppträdde också vid denna tid städernas styrelser och drätselkammare såsom tongivande aktörer, och även de verkade för att tingshusen skulle utformas som monumentalbyggnader.

Efter andra världskriget visar undersökningen återigen intressanta skillnader mellan aktörernas syn på tingshusens utformning. På 1930- och 1940-talen hade tingshusbyggnadsskyldigheten ännu en gång utretts av justitiedepartementet och för första gången uttryckte det centrala rättsväsendets representanter arkitektoniskt tämligen precisa idéer om hur byggnaderna borde utformas. Dels angavs vilka aktörer som borde erbjudas separata rum i byggnaderna och de var i jämförelse med tidigare långt fler. Dels togs fram skisser på hur salen borde utformas. Vid samma tid och ända fram till tingsrättsreformen 1970 framträdde också byggnadsstyrelsens arkitekter som inflytelserika aktörer i processen. De uttryckte kritiska synpunkter på de projekterande arkitekternas förslag och i allmänhet betonades vikten av att domstolens verksamhet skildes från övriga funktioner i byggnaden, samt att även rättegångsdeltagarna hölls åtskilda och kunde röra sig till och från sina platser i salen utan att mötas. Det var första gången denna sedermera gängse föreställning artikulerades med tydlighet och i det här fallet framgick den genom arkitekters kritik av andra arkitekter. I den mån projektet inte redan var avslutat valde byggherren oftast att följa byggnadsstyrelsens rekommendationer. Tingshusstyrelsernas idéer om hur byggnadernas interiör skulle formges avvek stundtals från arkitekternas. Det anmärkningsvärda med situationen var inte styrelsernas synpunkter, som i regel rörde detaljer och materialval, utan snarare att de gav uttryck för dem och på så vis ingrep konkret i gestaltningsprocessen. Som jag tolkar det handlade de lokala aktörerna vid denna tid som medvetna och självsäkra beställare som tog sin roll på allvar och satte stor ära i att delta i utformningens alla skeden. Det skulle också kunna beskrivas som att de icke-byggnadskunniga ledamöterna blandade sig i processen så långt deras kompetens sträckte sig. Skillnaderna mellan de olika aktörernas uttryckta föreställningar om tingshusen ledde knappast någon gång under hela den studerade perioden till konflikt i form av dokumenterade ordväxlingar. När missnöje och irritation framträder i källmaterialet rör de i regel meningsskiljaktigheter i ekonomiska frågor mellan socken/kommun-

ombuden inom tingshusbyggnadsskyldige. Gestaltningsfrågorna i sig tycks ha varit utan sprängkraft och de allra flesta val överlät man åt byggmästaren och arkitekten.

Tingshus utan given form. Om skillnader mellan ritning och färdig byggnad

Om ritningen som källmaterial skriver Henrik O Andersson att den fungerar som förbindelse mellan "föreställningar om den fullbordade byggnadens funktioner och upplevelsekvaiteter och byggandet, alltså lokaliseringen och den fysiska produktionen av byggnadsverket."¹⁰⁰⁷ Undersökningarna visar också att det förekom skillnader mellan det föreställda, ritade tingshuset och tingshuset i sin byggda form. Förbindelsen mellan föreställning och byggnad var dock sällan bruten. Oftast handlade skillnaderna om förskjutningar och nyanser, men det hände ibland att det förekom tydliga och omvälvande förändringar. Under 1700- och början av 1800-talen kunde de vara uppenbara och betydelsefulla för både framtoningen och bruket av byggnaden, medan de på 1900-talet oftast handlade om detaljer som fick mindre konsekvenser. Att skillnaderna blev allt mindre förklaras dels av karaktären på bygghandlingarna som gick från låg till hög detaljerings- och regleringsgrad, dels av framväxten av det moderna samhällets planeringsinstitut och lagstiftning. I materialet finns inget som tyder på att tingshusen kring sekelskiftet 1800 uppfördes med mindre dimensioner eller mer ålderdomliga konstruktioner än de överintendentsämbetets arkitekter hade föreslagit. Lokalsamhällets översättning av ritningarna, som de i regel själva hade formulerat förutsättningarna för, innebar inte generellt en enklare byggnad. Avvikelser från och kompletteringar av ritningarna gjordes visserligen regelmässigt, framför allt i fråga om takformen och rumsdistributionen, men det saknas ett tydligt mönster. Som jag tolkar förändringarna berodde de i stor utsträckning på ritningarnas schablonmässiga karaktär, som lämnade stort tolkningsutrymme åt byggmästaren och också fordrade av honom att han själv löste de konstruktiva uppgifterna. Därutöver avgjordes utfallet av de lokala förutsättningarna, vilka material som kunde införskaffas och levereras och vilka kompetenser som kunde uppbringas. Slutligen fanns det inte heller några tungt vägande skäl att följa ritningen med exakthet, även om tingshusbygget

¹⁰⁰⁷ Andersson, Henrik O., 'Arkitekturritningar.', *Bebyggelsehistorisk tidskrift.*, 1984 (Nr 7), s. 57-66, 1984, s. 57.

hade en planerad budget löstes ekonomin likväl efter hand. Mot bakgrund av ovanstående omständigheter bör det också framhållas i vilken stor utsträckning dessa äldsta ritningar efterföljdes, trots omaknet, omfattande kostnader och arbete samt det faktum att inga sanktioner drabbade dem som valde att bygga på ett annat sätt än enligt de av Kungl. Maj:t fastställda ritningarna. En slutsats är att de lokala aktörerna var övertygade i sin idé att uppföra tingshuset som en byggnad som skilde sig från allmogens bostadsbebyggelse, vilket också förklarar varför de gjorde sig besväret att korrespondera med överintendentensämbetet i frågan.

Vid sekelskiftet 1900 kunde fortfarande stora förändringar ske mellan den fastslagna bygglovritningen och det färdigbyggda tingshuset. De handlade i allmänhet om fasadmateriell, detaljarbeten och om salens utformning. Därutöver går det inte att urskilja generella mönster och eftersom förändringarna sällan motiverades i handlingarna vet vi inte vad som förorsakade dem. Salen utgjorde ibland en helt tom yta på ritningen men vanligtvis angav arkitekten podiets omfattning och domarsätets placering. Det fanns dock ingen fastställd eller på annat sätt vedertagen möbleringsplan och såväl arkitekter som tingshusbyggnadsskyldige tycks ha varit osäkra på vilka principer som skulle styra utformningen av rummet. När tingshusen stod färdiga hade formvalen likväl gjorts, men situationen innebar att salarnas inredning varierade från ett hus till ett annat, i synnerhet vad gäller podiets storlek och form, skrankens placering och parternas anvisade platser i rummet.

Även på 1950-talet skedde förändringar och kompletteringar i byggprocessens sista skeden och de handlade i första hand om formdetaljer såsom färgsättning, produktval och utsmyckning. Det förekom emellertid också fall där salens inredning gavs en väsentligen annorlunda utformning än den som hade angetts i ritningen. Den ritade salens möblering grundade sig på byggnadsstyrelsens normalplan från 1935, medan salen i sin färdiga form saknade normalplanens skrivardike och dubbla avskrankningar. Dessutom satt rätten vid ett enda långt bord med plats för notarien, istället för det i planen uppdelade bordet med sitt framskjutna domarsäte. Förändringen medförde en enklare möblering som gav större utrymme åt parterna, och den antyder att aktörerna fortfarande sökte efter en form som motsvarade den nya processordningens förfarande. En viktig anledning till varför tingshusens utformning förändrades in i det sista skedet av gestaltungsprocessen var att det saknades en vedertagen idé om vilken form som motsvarade funktionen. Aktörerna prövade sig fram. Hur högt ska podiet vara, 20 centimeter?

Nej, det blev för lågt, du får göra det högre. Ska salen verkligen ha dubbel takhöjd? Nej vi lägger in ett bjälklag så får nämnden ett rum att umgås i. Nu är taket målat, så mörkt det blev, det får målas om! Den enhetlighet som ändå förenar byggnaderna inom respektive tidsskede handlade om formkonventioner knutna till samtidens föreställningar om ämbets- eller institutionsarkitektur i allmänhet. Så långt var formen given. Intressanta i sammanhanget är de lösningar som man valde bort eller som aldrig kom på tal, såsom parstugan, den västeuropeiska salle des pas perdus (förrum, vänthall) eller det utpräglade paviljongsystemet.

Mångfunktionalitet och trotsiga praktiker. Om skillnader mellan det byggda och rummet i användning

Under hela perioden präglades tingshusen av att de rymde ett flertal användningar utöver domstolsverksamheten. Även om mångfunktionalitetens innehåll och karaktär skilde sig åt vid olika tidpunkter, säger den något grundläggande om förutsättningarna för människors vistelse i byggnaderna. Dels utelöt inte tingsfunktionen andra bruk av rummet, dels gjorde de andra användningarna tingshusen till väl kända lokaler vars betydelser varierade över tid. Som jag har förstått 1700- och 1800-talens boställeslika arkitektur handlade valet av arkitektonisk form om att associera tingshusen med de officiella funktioner som förekom på landsbygden vid den här tiden. Arkitekturen skulle vara officiell även om materialen och själva hantverksutförandena i byggprocessen inte skilde sig från dem som präglade allmogens bostadsbyggande. Praktiken i tingshusen var på samma gång mångfacetterad och långsamt skiftande, inkluderande snarare än exkluderande men samtidigt reglerad. Mellan tingen användes husen periodvis som övernattningsrum, hållstuga och samlingslokal – eller till det lokalsamhället beslutade och hade behov av. Under årets få tingsdagar nyttjades byggnaderna intensivt som förhandlingsrum, mat-, sov- och arbetsrum och de rumsligt sociala gränser som arkitekturen upprättade stundom både tänjdes och utmanades. När målen drog många åhörare tvingades man öppna dörrar och fönster för att människor i förstugan och utanför skulle kunna åhöra förhandlingarna; huset var för trångt och illa anpassat efter behoven. Att man under tingsdagarna utförde hushållssysslor, åt och sov i tingshuset kan inte betraktas som oförutsedda praktiker eftersom funktionerna var planerade och inbyggda. Ändå inkräktade verksamheten i köket på

förhandlingarna på ett sätt som vare sig kom till uttryck i ritningarna eller i det byggda, eftersom det låg vägg i vägg med salen spreds såväl ljud som dofter i hela huset.

Den intimitet som tingshusens oansenliga skala innebar, och som präglade all verksamhet i tingshuset, kan inte sägas ha trotsat arkitektens gränser. Den utmärkte all mänsklig samvaro vid denna tid och rumslig närhet utgjorde inget hinder för upprätthållandet av sociala hierarkier. Den differentierade rumsdispositionen, med flera separata rum utöver sal och vestibul, tolkar jag emellertid i ljuset av denna situation som en strävan att (kroppsligen) särskilja aktörerna och i någon mån ytterligare reglera användningen av rummet där rätten skipades.

Vid sekelskiftet 1900 hade situationen i tingshusen förändrats genom att häradsrätten sammanträffade oftare, en eller två gånger i månaden, istället för tre, fyra gånger per år. Varje ting varade bara i ett par dagar men i gengäld hade domsagokanslierna fasta öppettider då juristerna och deras eventuella biträden fanns anträffbara i tingshuset. Kontoriseringsringen omfattade endast delar av tingshusen, i regel några rum vid den ena sidan av den stora vestibulen. I majoriteten byggnader stod de flesta rum mestadels tomma, eller fylldes med annat innehåll. Skicket att låta tingshuset tjäna fler ändamål, utöver rättsskipningen, fortlevde och utöver bostäder för vaktmästare, notarier och ibland häradshövdingen, kunde lokalerna nyttjas av kommunen, föreningar och banker. Även under tidigare tidsperioder hade de supplementära användningarna förutsetts i planeringsprocessen, men det var först på 1900-talet som särskilt utmärkta och utformade rum för dessa användningar också började förekomma i ritningarna och de färdiga byggnaderna. Den arkitektoniska anpassningen skedde samtidigt som den stora mångfalden användningar begränsades till ett fåtal mer permanenta funktioner. På så vis hade mångfunktionaliteten i viss mån ändrat karaktär; från att tidigare ha fyllt lokalbehov som då och då uppstod byggdes nu vissa funktioner, som inte hade med rättsskipningen att göra, in i tingshusen och en rad tillfälligare användningar försvann. Förändringen kan förvisso beskrivas i termer av modernitet, men det bör också betonas att även under denna tidsperiod förde mångfunktionaliteten med sig användningar av rummet som trotsade de villkor arkitekturen betingade. Till exempel präglades tingshusen av tingshusvaktmästarens och häradshövdingens familjeliv och notariernas ungarkestillvaro. Den rumsliga praktiken kunde inte i alla delar regleras. Husens betydelser skiftade på så sätt fortfarande beroende på tidpunkt och användarens position. En

form av användning som var tillåten och förväntad vid en tidpunkt, var ännu oacceptabelt gränsöverskridande vid en annan.

1950-talets tingshus inrymde också personalbostäder och på flera orter samsades domstolen med den kommunala verksamheten i samma byggnad. I det avseendet kvarlevde förfarandet att låta tingshuset fylla många funktioner, men nu var det ännu mer reglerat, inte minst genom den rumsligt genomgripande uppdelningen av verksamheter och övriga användningar. Mångfunktionalitetens rumsliga villkor innebar få överlappningar av verksamheter, den handlade snarare om samlokalisering inom byggnaden, men utan samröre. De periodiska användningarna hade i stort sett upphört och om tingshusen hade andra funktioner var de lika permanenta som domstolen. Personalbostäderna som ofta var fler än tidigare präglade inte längre miljön och även om nämndemännen höll kalas efter kontorstid skedde det planenligt. De disponerade till och med inritade och särskilt utformade utrymmen avsedda just för ändamålet. En annan grupp, som till skillnad från nämnden (och notarierna, biträdande domare, häradshövding, advokat, åklagare, vittnen och parter), inte gavs särskilda och benämnda rum i ritningarna, men som i hög grad kom att prägla bruket av tingshusen, var de kvinnliga biträdena vid domsagokansliet. Deras dagliga närvaro märktes vare sig i bygghandlingarna eller i arkitekturen, trots att de ofta bildade majoritet i personalgruppen och hade verkat vid häradsrätterna sedan flera decennier. Som aktörer i tingshusen var de förbisedda men inte oförutsedda, och i allmänhet fanns ett rum planerat och byggt som expedition där de förväntades utföra sitt arbete. I den meningen kan deras rumsliga praktik inte sägas trotsa det byggdas gränser, utom möjligen i så måtto att de arbetade många på en liten yta.

Vad innebar det för tingshusets betydelser att brukarna vistades i det i olika roller och med olika motiv, såsom skedde under 1700- och större delen av 1800-talet när mantalsskrivningar, uppbördsstämmor, konfirmandundervisning och andra lokala behov trängdes med tingshållningen? Den upprepade, återkommande erfarenheten av rummet är en viktig aspekt. Om det första besöket i byggnaden ägde rum tidigt i livet, och man därefter vistades i den med viss regelbundenhet inträdde till slut vanan. Tingshuset blev ett välbekant rum och gränserna för vad som var tillåtet och otillåtet att göra i det, och när, blev en del av det sociala livets regelverk. I det avseendet måste en av de viktigaste förändringarna i tingshusens förflutna sägas inträffat när de tillfälliga användningarna försvann från byggnaderna. Det skedde i samband med att regel-

rätta kanslier och permanenta personalbostäder byggdes in i husen, som därmed blev en liten skara människors territorium.

Det specifika rummet, de separerade rummen och fördelningen av människor och verksamheter.

Om sambanden mellan form och funktion

När lagkommissionens ledamöter sammanträffade i slutet av 1600-talet för att diskutera formuleringen av Byggningsbalkens 26 kapitel hade de flesta av dem upplevt häradsrättens arbete och några av dem hade sannolikt beviljat ting hållna i ett funktionsspecifikt tingshus. De levde trots allt i en tid när sådana redan förekom, även om husen kallades tingsstugor och ibland utgjorde mycket enkla byggnader. Av allt att döma grundade sig också lagbestämmelsens utformning snarare på erfarenheter från häradsrättens befintliga lokaler, än på visioner om ett framtida rättegångsrum. Tillkomsten av bestämmelsen torde i första hand ha handlat om att knyta rättskipningen till en plats och framför allt till ett rum. Trots att vare sig rumsdispositionen eller salens möblering reglerades erbjöd själva det inrättade rummet en möjlighet att förutse och kontrollera aktörernas relationer till varandra, och deras beteende i rättegångssituationen. I lagbestämmelsen fanns också ett uttryck för det som senare skulle utvecklas till en av vår tids viktigaste föreställningar om domstolsarkitektur: funktionsseparering. Från det att lagen tillkom 1734 och fram till tingsrättsreformen 1970, kom den gradvis att prägla tingshusen i allt större utsträckning och lagbestämmelsen utgjorde i själva verket den formella startpunkten. Med formuleringen antydde lagstiftarna att tingshuset skulle rymma fler funktioner än enbart rättskipningen, och att dessa krävde separata utrymmen.

Byggnadernas placering i jordbruks- och senare stadslandskapet förändrades också från integration till segregation. I slutet av 1700-talet utgjorde tingshusen en del av bystrukturen och marken som avsattes för dem var i regel inte större än grunden de vilade på. Vid sekelskiftet 1900 var tomterna stora och husen placerade ett gott stycke från gatan, bakom järnstaket, gräsronde eller förträdgårdar. På 1950-talet, när staketen revs och bersåerna ersattes av stenpartier och vattenspel till allmänt beskådande, var det domstolen som tog plats, bostadsfunktionen var nedtonad, vaktmästaren gick fortfarande in bakvägen och övriga personalbostäder var skilda från institutionsbyggnaden. När staten hade tagit över lokalansvaret på 1970-talet uppfördes ett antal tingshus vid

centrala gångstråk mitt i staden, i min tolkning som en reaktion mot den ditills rådande situationen.

Idén att rummet där rätten samlades skulle skiljas ut och separeras från andra rum i människors dagliga geografi, tycktes också omfatta en föreställning om domstolens verksamhet som skild från vardagens sedvanliga och distinkta sociala relationer och informella konflikthantering. I 1700-talets och i stor utsträckning även 1800-talets samhälle efterkoms dock föreställningen bara i vissa delar av landet. I många härader valde bönderna att använda de utrymmen som redan stod till buds, det vill säga att upplåta lokaler som hade en annan huvudsaklig funktion. De delade inte idén att rättsskipningen krävde ett rumsligt särskilt och för ändamålet utformat tingshus och i flera avseenden tycks förfarandet rationellt. Det gagnade lokalerna bäst att de användes regelbundet. Oavsett om det på tingsstället fanns ett regelrätt tingshus eller en gästgivarregård var häradshövdingen och skrivaren alltid tillresta. De professionella domarna var resande i rättsskipning och förde en ambulerande tillvaro med handlingarna i en kappsäck. Måhända var det också av den anledningen som det funktionsspecifika tingshuset skrevs in i lagen.

Salsplanen, som tillämpades i hälften av de nybyggda husen kring sekelskiftet 1800 och i en majoritet vid slutet av seklet, var förvisso en enkel rumsdisposition i den meningen att den erbjöd få alternativa rumsliga konfigurationer. Redan i de sexdelade salsplanerna kan dock urskiljas en strävan att särskilja olika aktörer och verksamheter från varandra, och gruppera andra. Anledningen till att planen en gång introducerades som en lämplig rumsdisposition hade sannolikt att göra med utformningen av boställena och mönsterritningarna som låg till grund för dem. Det märkliga är att rumsdispositionen dominerade tingshusbyggandet under 1800-talets senare del vilket jag tolkar som att sedvanan upphöjdes till markör. Byggnadstypen signalerade offentlighet. Det fanns dock andra lösningar som var bättre lämpade för ändamålet och att tillämpa salsplanen erbjöd redan på 1700-talet svårigheter att tillgodose tingshållningens behov. I regel sökte man avhjälpa bristerna genom att komplettera och modifiera den symmetriska lösningen. Konventionen var emellertid så hårdig att många arkitekter kring sekelskiftet 1900 valde att gestalta tingshusens huvudfasad som om den dolde en salsplan medan huskroppens utformning och rumsdispositionen avslöjade föreställningar om en konsekvent uppdelning av verksamheter och aktörer. I tingshusen som de utformades kring sekelskiftet 1900 innebar funktionssepareringen inte bara att människor separerades utan också att de

rangordnade efter klass, kön och professionell position. Uppdelningen kunde ibland ta sig extrema uttryck, såsom i de tingshus som försågs med sex eller sju entréer eller med en sal med fyra dörrar förutom den stora ingången, alla avsedda för olika brukare. I viss bemärkelse tycktes rumsdispositionen i dessa byggnader baseras på en noggrant avvägd behovsanalys, men oftast satte salsplanen villkoren för dispositionen vilken arkitekten gjorde vad han kunde för att yxa till och anpassa med intrikata arkitektoniska lösningar som följde.

I tingshusen som uppfördes efter andra världskriget går att urskilja ett tydligt samband mellan form och funktion. Den tidigare nästintill tvångsmässiga tillämpningen av en förstorad salsplan ersattes nu av en rumsdisposition som till fullo förverkligade den radikala funktionsuppdelning och förlade verksamheterna till skilda huskroppar. De användningar som formulerades i planeringsskedet satte sin tydliga prägel på ritningarna, och kom också i slutänden att prägla byggnaderna i sin färdiga form, om än med vissa kompletteringar. Samtidigt, och det vill jag poängtera, tycktes inte utformningen ta avstamp i precisa idéer om hur en domstol bör se ut. Nu, liksom tidigare, uttrycktes föreställningar om stil och lämplighet i allmänhet och det formulerades fortfarande inga idéer om en specifik tingshusarkitektur.

Rummet, rätten och den svåra praktiken

I den självbiografiska skildringen *Mitt förnamm är Ronny* rör sig idé-historikern Ronny Ambjörnsson genom sin uppväxts rum och landskap.¹⁰⁰⁸ Det är till platserna och rummen Ambjörnssons minnen är knutna och det är också med hjälp av deras växlande betydelser som han gestaltar sina relationer och förändringarna de genomgår. Så beskriver han hur barndomshemmet på ett rum och kök var uppdelat i territorier som varierade över dygnet och speglade familjemedlemmarnas roller, och hur den självklara rumsliga närheten var utgångspunkten för tankar och förnimmelser. Närheten inte bara speglade en social situation, den var den sociala situationen. Han skildrar resan från den välbekanta arbetarstadsdelen till läroverket i centrala staden där gatorna var annorlunda eftersom människor rörde sig annorlunda på dem. Och i avsnittet om flytten till tvårumslägenheten beskriver han familjens svårigheter att förstå och inrätta sig i den nya miljön: "Vad satte

¹⁰⁰⁸ Ambjörnsson, Ronny, *Mitt förnamm är Ronny*, Bonnier Alba, Stockholm, 1996.

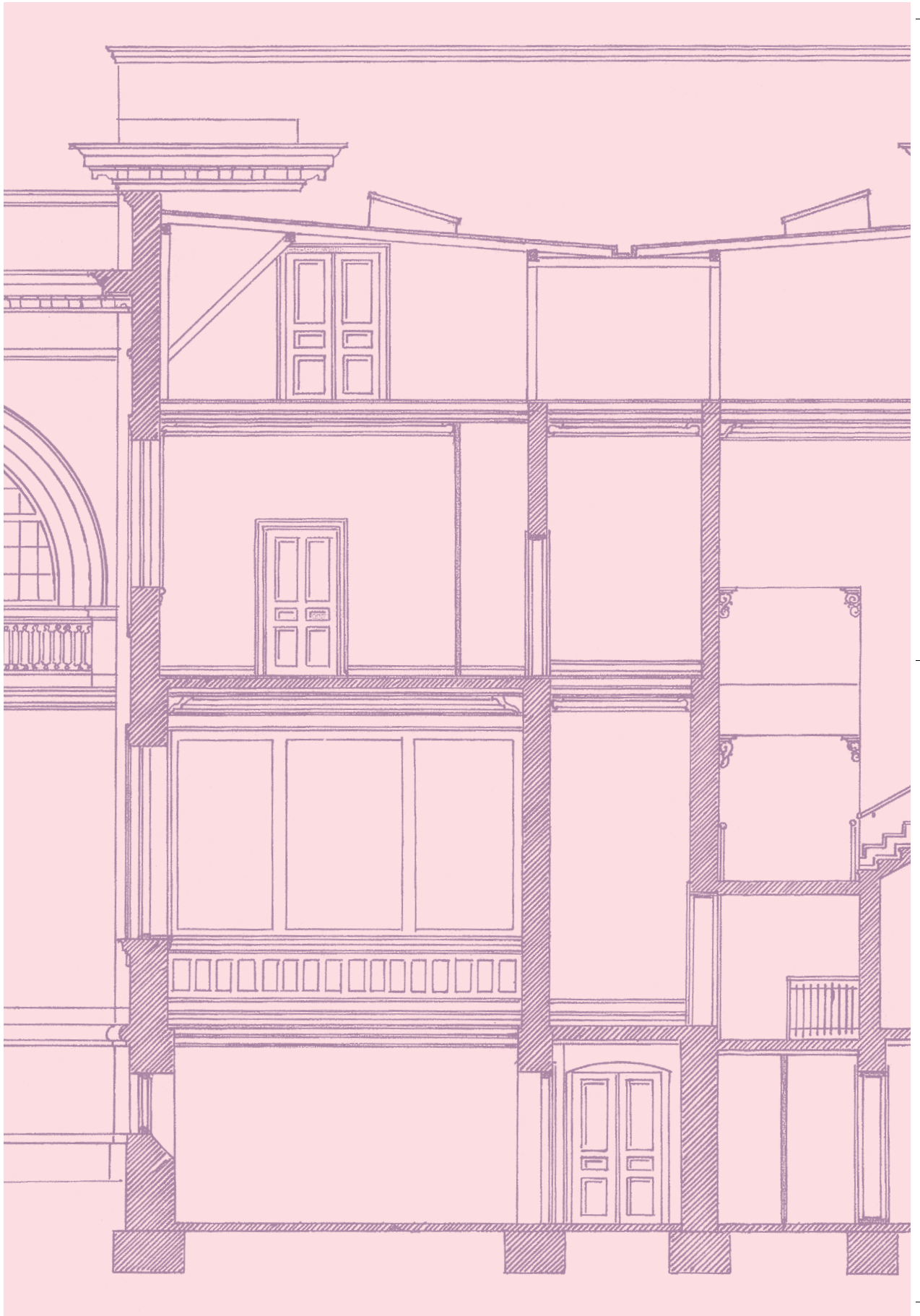
man i kylskåpet förutom mjölk och smör? Hur ofta badade man? Skulle man lägga matta på parketten? Och balkongen, vad gjorde man på den? Så småningom lärde vi oss.”¹⁰⁰⁹ Hur man betedde sig i det nya hemmet framgick inte av utformningen, det var en kunskap de fick erövra. Eftersom klassresa är textens tema återkommer författaren till å ena sidan tryggheten, å andra sidan främlingskapet i och inför rummet. Visserligen är det inte i första hand det byggda han avser utan relationerna som utspelar sig i det, men de två går inte att skilja åt. Allt som inträffar i Ambjörnssons text händer någonstans och det är de skiftande betydelserna av detta någonstans som driver skildringen framåt. På det mest självklara vis sätter han därmed fingret på det väsentliga sambandet mellan sociala relationer och rum.

Med Henri Lefèbvres ord frambringar människors relationer det rum som i sin tur både möjliggör och upprätthåller deras relationer. Lefèbvre var sociolog, och i slutet av 1960-talet låg det i tiden att som forskare vända sig till subjektet och receptionen, och från objektet och avsändaren. Med sin huvudidé att rummets betydelser definieras av vad som är tillåtet och inte tillåtet att göra i det tycks han ge uppslag till förändringar av rådande sociala strukturer. Även det minsta avsteg från förväntade rörelser i rummet innebär att relationer utmanas och människor erbjuds en möjlighet att göra sig fria från strukturellt betingade förhållanden. Det byggdas roll berör han emellertid inte och elva år efter att *La production de l'espace* utgavs första gången påpekar han med anledning av sin samtidskritik att han beklagar att studien inte tydliggör hur arkitekturen använder rummet. I arbetet intresserar han sig för hur byggnadsprogram, ritningar, föreställningar och sinnliga erfarenheter skapar rummet, men trots att det utgör en förutsättning för handlingen väljer han att inte inkludera det byggda i förståelsen av rumsproduktionen. Det hamnar liksom mellan stolar i hans modell.

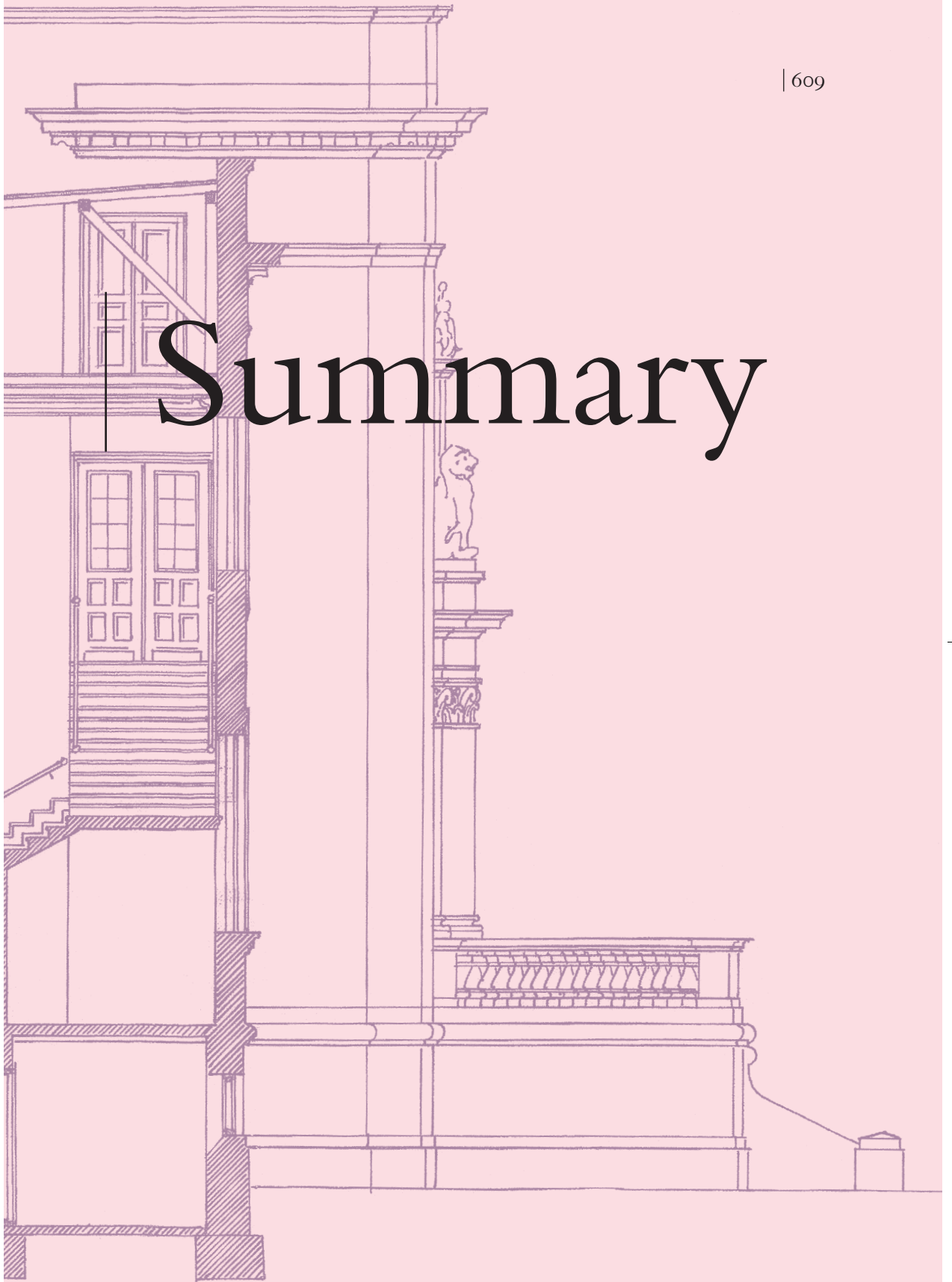
Mitt arbete omfattar emellertid det byggda, och strävan har varit att (också) förstå tingshusen som just byggnadsverk, hur de har satt ramarna för verksamheten och relationerna som utspelar sig i dem och hur användningarna har följt eller trotsat de av arkitekturen uppsatta villkoren. Källmaterialets begränsningar när det gäller undersökningen av den rumsliga praktiken har periodvis gjort arbetet svårt men jag har valt att fullfölja det tredelade perspektivet trots att bilden i vissa fall inte har kunnat bli annat än fragmentarisk. Den första, vaga insikten att tings-

¹⁰⁰⁹ Ambjörnsson, s. 72–73.

hus inte bara var tingshus gjorde det nödvändigt att försöka följa spåren av den svårgripbara praktiken, även om de i vissa fall komplicerade förståelsen av byggnaderna.

Summary

BETWEEN 1734 and 1970, the construction of Swedish rural district courthouses was the legal responsibility of the inhabitants in the judicial districts. The law stipulated that the building was to contain a courtroom and two chambers, and there should also be a jail for malefactors. In 1734, when the law was passed, sessions in dedicated courthouses had already been held in certain judicial districts for more than one hundred years, while others still used the premises of the local inn. Although the court of law constitutes a fundamental institution of our society, its socio-spatial conditions and past have rarely been the object of academic research. The aim of this study is to examine the design of rural district courthouses from the period of 1734-1970, starting out from the often-assumed causal relation between function and form. Is it possible to understand the design of these buildings through its function? Sociologist Henri Lefèbvre argues that although space is constantly produced by us and for our purposes, it governs our lives without our knowledge, since we take it for granted and consider it a second nature. Lefèbvre's perspective is relevant to this study for two reasons: Firstly, he asserts a connection between space and social relations and sees them as perpetually interdependent. Secondly, he emphasizes the importance of identifying the different aspects of space in order to understand how it is produced and what it produces. Setting off from his theory of the social production of space, this thesis will deal with the subject by taking into consideration and studying the different stages of the building process as separate entities. Divergences as well as similarities between the courthouses as they were *conceived*, *built* and *used* will be presented in order to contribute to a complex history of law court space, which includes several uses and users and expresses seemingly inconsistent conditions. This work is in part based on a national survey of courthouses, but also on four case studies, and it alternates between an overview perspective and close-up studies. As a

complement to the long-term perspective, special focus will be put on three time periods: the turn of 1800, the turn of 1900 and the 1950s, respectively, with each period forming a separate chapter in the thesis.

Taking shape. Courthouses by the turn of 1800

When the law came into force, the formulation of the paragraph on courthouses did not refer to a wide-spread building custom. At the time, most courthouses were both perceived and built as large buildings. The wording in the provision in question reveals that the court's activities required more than one room and was thus based on a conception that implied more than a court session house. The legal provision not only established the idea of a purpose-built and separate courthouse, it also constituted the initial step towards an idea of a courthouse which included different functional zones. By the turn of 1800, about one third of all judicial districts that decided to build a dedicated courthouse chose to correspond with the Superintendent's Office in regards to the design. In comparison with the inhabitants of the districts, the architects paid more attention to the communication issues within the layout, but on the whole the different participants expressed the same conception of a courthouse. Although there was no singular building type, the range of spatial configurations and architectural elements applied was limited. The design concept was not an innovation founded on the articulated needs of the district court, but rather appears to be a result of the application of traditional construction methods and a small number of established form conventions. These conventions were identical with the classicist principles that characterized the residences of public officials, which had begun to emerge in the late 17th century as an effect of official standard drawings. The choice of already established forms should not be considered arbitrary. Associated with the abodes of public officials which at times served as reception rooms, the

chosen structure and style certainly gave courthouses the status of official architecture. The conception, as it was expressed by representatives of both the Superintendent's Office and the local district, included a diversified layout in which most rooms were intended for specific functions. In some cases, the architects also tried to spatially separate the activities that took place within the buildings, mainly by modifying the conventional structure without changing the symmetrical appearance.

In 1800, a minority of the 350 rural judicial districts held sessions in a purpose-built courthouse. Most of them were situated in the provinces south of Stockholm, while many rural district courts in the northern parts used the premises of the parish. At the time, courthouses were located close to the main road and the local inn, normally in the centre of a village. A great majority was built as a single-floor, timbered construction containing a courtroom, a vestibule, a kitchen, one room for the judge, one for the law clerk or scribe and one for either the panel of lay assessors or the county sheriff, who also took on the role of a prosecutor. The structure and architectural elements laid out in the planning process were often respected in principle, yet smaller changes and complementary additions were regularly made. One reason for alterations was that the people involved in the planning and the actual building process were greater in number and had more functions than those who were formally engaged or responsible. Although the changes were small, such as the removal or addition of a door, they could have great effect on everyday practices.

Courthouses of that time were multi-functional buildings, both during and between court session periods. The court gathered at least three times a year and sessions lasted for several days, up to a fortnight. The judge and the twelve members of the panel of lay assessors would then be seated at the back of the courtroom, facing the standing audience. When speaking to the court, witnesses and parties would be standing inside the bar by the judge's table, where the bible was placed. Since the procedure was inquisitorial with certain adversarial elements, the judge constituted the principle actor of the scene, handled the questioning and directed the course of events. Normally, the judge and his clerk slept in their offices, which were situated next to the courtroom, when the court was in session. Courthouses always contained a kitchen with a baking oven, and meals were cooked and served in the building by a house-keeper. Between court session periods, the judge brought the documents and court protocols back to his private resi-

dence, which thus constituted the district court's office and archive. During the long intermissions between court sessions, the inhabitants of the different judicial districts chose to use their courthouse in various ways. Often, the district made an agreement with the inn keeper, who was allowed to make use of the building when his premises did not suffice. During sessions, spatial disarray seems to have often characterized the room where justice was administered. Spectators came and went as cases were handled and closed, the air in the courtroom was so thick that doors as well as windows had to stay open, the smell of cooking and baking mixed with the smell of people crowding, and sessions lasted so late into the night that the room went dark, except for the two candles on the judge's table. Yet nothing implies that the intimacy caused by spatial conditions disturbed the social order or the authority of the court. Regarding the relation between function and form, the courthouses were used according to the original plan. Nevertheless, the design did not correspond to a set of functions, but rather to the idea of the court's status as official institute in local, contemporary society. The architectural convention constituted the chosen and un-questioned point of departure to which all participants willingly adapted.

*Between tradition and modernity. Courthouses
by the turn of 1900*

By the next turn of century, the number and character of participants involved in the planning of new courthouses had changed. Due to mergers of rural judicial districts into larger units, the number of inhabitants had grown and created a more solid financial basis for the building of courthouses. This change also resulted in a smaller share of inhabitants engaged in the process, which was handled by an elected committee. The Superintendent's Office was no longer involved in the matter and most judicial districts chose to employ an architect in private practice. The local judge was still influential in the planning process, but there were also other representatives of the law who raised their voices to plead for improved spatial conditions in the rural district courthouses and in particular in their jails.

Most local building committees and architects of the time expressed the same conception of the courthouse layout and in many aspects, this coincided with an ideal established in the 18th century. The large courtroom at the centre of the configuration formed its principle feature

and the composition and the elements were fundamentally classicist. Although buildings around year 1900 were planned much larger than before and given the design of an urban mansion, the concept represented well-known grounds for all involved. After 1910, on the other hand, there were also architects who chose to break with tradition and design courthouses with radically separated functions and asymmetrical compositions. However, as an effect of changing ideals, the previous layout, now even more symmetrical, and classicist style returned in the 1920s and 1930s.

Between 1895 and 1905, 38 new courthouses were built, most of them in towns or urban districts. The late 19th century changes in modes of travel affected the localization of rural district courts, as did the continuous merging of judicial districts. Brick was now the predominant construction material and the architecture was stylistically eclectic, most frequently neo-baroque with Art Nouveau elements. The divergence between conceived and built courthouse was in general smaller than in previous times and in most cases, the materialization of the drawings meant few alterations. The changes that were still being made mainly consisted in complementary additions concerning the courtroom, which was often adjusted several times during the last phases of the building process. Compared to the determination shown in other fields, it appears as if no one had a precise notion the furnishing of the courtroom. Other additions were also common, for instance decorative elements such as quotes of ancient laws painted as friezes on the courtroom walls.

During the 19th century, the number of sessions per year increased and by 1900, the court normally gathered once a month, although only for a few days. In the periods between session days, the judge and two or three law clerks worked in the actual courthouse where the district court administration was situated. Since the building also included an apartment intended for the usher and housekeeper and several rooms for law clerks, it was always filled with people. Some courthouses even contained a large apartment reserved for the judge and his family. In regards to the practices of court sessions, they had basically not changed since the turn of 1800, although the need for a new code of judicial procedure was under debate. Since the courtroom had become much larger and more church-like in its layout than before, the distance between various participants had increased and made hearing more difficult. The court sat on a platform and, similar to the old courtrooms,

a bar usually constituted the boundary between the spectators and the actual participants of the session. As a rule, the parties would stand on the actual platform when speaking to the court, but since there was no standard furnishing, conditions varied.

As studies of contemporary everyday routines show, it soon became evident that the new courthouse design was poorly adapted to the practices of the permanent administration, which required large office premises with fire-proof archives and several workrooms. Similar to courthouses in the early 19th century, the architecture rather resembled a private mansion and this seems to be an adequate reference in those cases where the judge's spacious flat covered the first floor of the building. Since the number of court session days was still limited, more than half of the premises were left empty for the main part of the month, while the layout of the other half did not correspond to the actual daily activities. The design did not match the functions in practice.

The new building of the court. Courthouses in the 1950s

After the Second World War, a new conception of what courthouses should look like was expressed, which concerned both layout and style. The change meant that classicist principles were abandoned and that functions were distinctly distributed within the structure and exposed in the exterior. The district court's office and the premises related to the actual court sessions were placed in separate parts of the building complex, only attached through a passage or corridor. Thus, the previously central courtroom was once and for all dislocated.

There had been tendencies of such a development in the early years of the century and in the 1920s and 1930s, the National Board of Public Buildings, successor of the Superintendent's Office, had commented on courthouse drawings in a way which indicated new ideas. The Board also co-operated with the Ministry of Justice in order to establish a standard furnishing plan for the courtroom, a plan which was spread and applied before the outbreak of the war. At this point, everyone involved in the planning of new courthouses was aware of the principle contents of the new code of judicial procedure, which replaced the inquisitorial procedure with the adversarial in 1942. The system with two parties entailed new conditions in the courts and the architecture was supposed to make way for the changes. The predominant ambition of all creative professions at the time, not least architects, was to cut loose from decorum and let practical function rule design.

In that sense, although the new courthouse conception differed from the preceding, it did not represent a unique architectural solution. More accurately, it corresponded to current ideals, something which indeed had also been the case with the architecture of earlier courthouses.

In the 1950s, 24 new rural district courthouses were built, many of them according to ten- or fifteen-year-old plans and all of them situated in urban surroundings. Some of the buildings were built in brick stone, while others were modern concrete constructions with brick facing. According to prevalent ideals, the architectural style, sometimes characterized as new empiricism, was based on well-known forms and materials, yet interpreted in new ways in order to correspond with the contemporary, anti-monumental approach. Although no courtrooms were identical, similarities were greater than before, in particular regarding the shape and character of the courts' furniture. In contrast to early 20th century courtrooms, the bar had now been moved in front of the spectators' first row bench and neither parties nor witnesses would stand on the platform when addressed. It was only for the court. The parties sat at a greater distance from the court and there was also a new piece of furniture, the witness box. Additions as well as certain alterations to the original drawings were still made during construction, but at this point no major changes could be carried out without communicating with the local authorities' planning office. As before, implemented changes usually regarded the furnishing of the courtroom. The drawings corresponded with the National Board of Public Building's standard furnishing of the 1930s, whereas the materialized courtroom often showed a different solution. The standard was considered out-of-date already in the 1950s, in particular the absence of a witness box, the position of the law clerk in a ditch-like compartment in front of the judge, and the design of the two parties' tables.

Although courthouses still contained several, simultaneous activities, the spatial and thus social conditions of the multi-functionality had changed as the different functions were more radically separated from each other. Sessions were held once a week, but the administrative work was basically not affected by the motion they caused. Most new courthouses contained apartments of different size and character, intended for various members of staff, but their users could come and go without being noticed from the court's premises. On the whole, the design of the new buildings was more adapted to the purposes than previous buildings. In accordance with drawings, there were sufficiently large and

fire-proof archives, lunchrooms and closets for personnel and generous premises for the panel of lay assessors. However, one group of users which had not been identified in the planning process was the secretaries of the administration service. Judging from drawings only, these women seem not to have been present in the buildings. In reality, however, they would sometimes constitute a majority of the employees.

Space and court – conclusion

Although the planning process after the Second World War exposed discernable relations between function and form, mainly consisting in detailed building briefs and better-suited structures, designs did not set out from precise ideas of what a court should look like. Even at this point, the conception was based on a range of ideas of style and appropriateness, not on an articulated and specific courthouse architecture. However radically implemented, the idea of separation was neither new, nor unique for court buildings. Indeed, the very wording in the legal provision from 1734 can be considered an example of such strivings, as can the attempts by 19th and early 20th century architects to modify conventional structures. The habits of court-house users only gradually concurred with the representations of court-house space. In practice, the buildings were more multi-functional and the social patterns and routines more durable than the conceptions behind new architectural designs had assumed.

KÄLL & LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

ARKIV

Riksarkivet, *Stockholm* (RA).

Överintendentensämbetets arkiv, *Huvudarkivet* (ÖA).

Ritningar över profana byggnader.

Profana byggnader i landsorten, granskningsärenden, äldre serien.

Profana byggnader i landsorten, granskningsärenden, senare serien.

Profana byggnader i landsorten ärenden angående byggnader i mer än ett län.

Fd Mimers brunn bok med åtgärder, försäljning, understöd, besvär, nybyggnation etc
1892–1896.

Liggare över ritnings- och granskningsmål 1874–1895 och 1905–1911.

Byggnadsstyrelsens arkiv (BA), Utredningsbyrån 1925–1962 (U-byrån).

Korrespondens angående landsortsärenden före 1936.

Handlagda ärenden ordnade departementsvis efter 1936.

Handlagda ärenden ordnade departementsvis efter 1946.

Justitiedepartementets arkiv.

Diarier över lagärenden 1944.

Justitieombudsmannens arkiv 1810–1985 (JO:s arkiv).

Resediarier, huvudserien, protokoll och berättelser över JO:s inspektioner och ämbetsresor
1800–1849 samt 1860–1865.

Stadsdomstolsutredningen.

1936–1961.

Brandförsäkringsverkets arkiv, SVAR, *Ramsele*.

Brandförsäkringshandlingar gällande Albo härads tingshus, Alvesta socken 1819, 1869 och 1923, Sotholms härads tingshus, Västerhaninge socken 1847, Inlands Nordre härads tingshus, Ucklums socken 1793, 1912 och 1920, Långelanda tingshus, Långelanda socken 1792, Gäsene härads tingshus, Grude socken 1919, Inlands Fräkne härads tingsbyggnader, Forshälla socken 1811, Halmstad härads tingshus Kvibille socken 1856, Uppvidinge härads tingshus, Lenhovda socken 1808, 1831, 1895, 1899 och 1919.

Landsarkivet i Lund (LL).

Tingshusbyggnadsskyldige för Västra Göinge härads domsagas arkiv.

Tingshusbyggnadsskyldige för Oxie och Skytts häraders domsagas arkiv (TOSD).

Landsarkivet i Göteborg (LG).

Kinnefjärdings häradsrätts arkiv.

Kinne häradsrätts arkiv.

Läckö kronofogdes arkiv.

Skara kronofogdes arkiv.

Landsarkivet i Vadstena (LV).

Bankeinds häradsrätts arkiv (BHA).

Stranda häradsrätts arkiv.

Landsarkivet i Uppsala (LU).

Tingshusbyggnadsskyldige i Nedansiljans domsagas arkiv, Leksands och Gagnefs distrikt (TNDA).

Nordiska museets arkiv (NMA)

Tings- och rådhusinventeringen 1997-2007, Dokumentationsprojektets arkiv (DPA)

1948 års inventering av tingshus.

Lantmäteriets arkiv via Arkivsök, www.lantmateriet.se

Lantmäteristyrelsens arkiv.

Lantmäterimyndighetens arkiv.

Kristianstad tingsrätts arkiv.

Tingshusbyggnadsskyldige i Gärd och Albo samt Villands domsagors arkiv (TGAV)

Bohusläns museums arkiv, Uddevalla.

Kristianstad kommunarkiv.

Umeå kommunarkiv.

Klippans kommunarkiv.

Hässleholm kommunarkiv.

Älvdalen kommunarkiv.

Västervik kommunarkiv.

Karlshamns kommunarkiv.

Ulf Björlingsons privata arkiv, Eksjö

Frey Björlingsons minnesanteckningar 1946-1948.

INFORMANTER

- Andersson Elisabeth, *samtal mars 2010*.
Braunstein Carl, *e-postkorrespondens september 2007*.
Bäcklund Ulla, *samtal mars 2010*.
Bäärnhielm, Mauritz, *samtal mars 2010*.
Carlsson, Hans, *Företags och landsbygdsutvecklingsenheten, Domstolsverket, hösten 2009*.
Götvall Sonja, *samtal mars 2010*.
Karlsson Siv, *samtal mars 2010*.
Larsson Jane, *samtal mars 2010*.
Nilsson Maj, *samtal och e-postkorrespondens hösten 2005*.
Nilsson Torsten, *intervju augusti 2002*.
Ramsén Maj-Lis, *samtal mars 2010*.
Sassarsson Eve, *samtal och brevkorrespondens hösten 2005*.
Sturkell Carl-Edvard, *samtal och e-postkorrespondens våren 2010*.
Turén Hans, *intervju, telefonsamtal och e-postkorrespondens under augusti 2005*.

Tryckta källor och litteratur

- ABUKHANFUSA, Kerstin (red.), *Riksens arkiv: det gamla som det nya*, Riksarkivet, Stockholm, 1994.
- AHLBERG, Hakon, 'Hovrätten för Västra Sverige i Göteborg', *Byggmästaren* 1949: 26, s. 553-563, 1949.
- AHLBERG, Hakon, 'Carl Westman och nationalromantiken', *Byggmästaren*, 1954: 11, s. 254-257.
- AHLBERG, O, 'Tingsplatser i Södermanland och Närke före tillkomsten av 1734 års lag', *Rig*, 1946, s. 96-97, 1946.
- ALEXIUS, Borgstöm, Katarina JO och tjänstemännen. *En laghistorisk studie*, Iustus, Uppsala, 2003.
- ALM, Göran (red.), *Signums svenska konsthistoria*. [Bd 8], *Den gustavianska konsten*, Signum, Lund, 1998.
- ALMQUIST, Johan Axel, *Bergskollegium och Bergslagsstaterna 1637-1857: administrativa och biografiska anteckningar*, Norstedt, Stockholm, 1909.
- ALMQUIST, Jan Eric, *Lagsagor och domsagor i Sverige: med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*, 2 volymer, Norstedts, Stockholm 1954-1955.
- ALMQVIST, Torbjörn, Johansson, Hjärdis & Simonsson, Lena, *Vad folket byggde: ett utkast till folkrörelsernas byggnadshistoria*, 2. uppl., Sveriges arkitekturmuseum, Stockholm, 1979.
- AMBJÖRNSSON, Ronny, *Mitt förnamn är Ronny*, Bonnier Alba, Stockholm, 1996, s. 65-76, 1998.
- AMÉEN, Louis, 'Tingsresorna', Ravund, *Ragunda Hembygdsförenings årsskrift*, 1998.
- ANDERSSON, Agard, Carl Andersson & Oscar Jönsson, *Invigningskrift Norra Åsbo härads tingshus i Klippan*, 1953-06-13.
- ANDERSSON, Göran & Blomberg, Anna, *Väggar, Timmerdraget*, Östersund, 2008.
- ANDERSSON, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggande i Sverige*, LiberFörlag, Stockholm, 1981.
- ANDERSSON, Henrik O., 'Arkitekturritningar', *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1984 (Nr 7), s. 57-66, 1984.
- ANDERSSON, Henrik O., 'Gunnar Asplund', *Arkitektur* 1985:6, s. 3-13, 1985.
- ANDERSSON, Roland, *Bebyggelse i Leksands Noret 1826-1979: kulturhistorisk miljöanalys*, Dalarnas mus., Falun, 1979.
- ARKITEKTUR - struktur: en bildberättelse om den statliga civila byggverksamheten åren 1618-1968: [utställningskatalog], *Architecture - structure: an illustrated account of Swedish public works, 1618-1968*, Stockholm, 1970.
- ARKITEKTURTÄFLINGAR. Täflingen om pris för ritningar till nytt tingshus för Södra Roslags domsaga, *Teknisk Tidskrift* 1905:3, s. 54-55, 1905.
- ARNE, Ture J, 'Domarringarna äro gravar', *Fornvännen* 1938, s. 165-167, 1938.
- ARONSSON, Peter, *Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680-1850*, Lund Univ. Press, Diss. Lunds Univ., Lund, 1992.

- ARVASTSON, Gösta, *Skånska prästgårdar: en etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*, Liber Läromedel, Diss. Lunds Univ., Lund, 1977.
- ARVASTSON, Karin & Hammarlund-Larsson, Cecilia, *Offentlighetens materia – kulturenanalytiska perspektiv på kommunhus*, Carlssons, Stockholm, 2003.
- ASKLUND, Stig, *Arbetsmarknadspolitiken*, Tidens förlag, Stockholm, 1969.
- ASPLUND, Erik Gunnar, 'Listers härads tingshus', *Byggmästaren* 1922:2, s. 17-22, 1922.
- ASPLUND, Erik Gunnar, 'Det nya rådhuset', *Göteborgs rådhus. Om- och tillbyggnad 1935-1937*, Göteborg: Rådhusbyggnadskommittén, 1938, s. 29-68, 1938.
- BACKSTRÖM, Sven & Reinius, Leif, 'Hovrätten för Nedre Norrland i Sundsvall', *Byggmästaren* 1949:26, s. 567-574, 1949.
- BENGTSSON, Carl EM., *Minnesanteckningar angående min tjänstgöring som tingsbi-träde och t.f. domhavande m. m. åren 1890-1901*, Seelig, Stockholm, 1947.
- BENGTSSON, Solveig, *Domstolsbyggnader i Uppsala*, studentuppsats, Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, 1994.
- BENSOW, Johanna, *Alingsås Tingshus – en byggnadsdokumentation*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1998.
- BERGLING, Ragnar, *Kyrkstaden i övre Norrland: kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*, Skytteanska samf., Diss. Uppsala Univ., Umeå, 1964.
- BERGSTRAND, Carl-Martin, *Från Alingsås och Kullings härad på 1700-talet*, Esborns bokh. (distr.), Alingsås, 1970.
- BERGSTRÖM, Carin, *Lantprästen: prästens funktion i det agrara samhället 1720-1800: Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, Nordiska Museet, Stockholm, 1991.
- BERGSTRÖM, Carin, *Kyrkplatsen som socknens centrum*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1992.
- BJÖRKELUND, Gottfrid, *Frosta härads historia. Kulturhistorisk framställning*, Lund, 1944.
- BJÖRKLÖF, Sune, *Skoglunds bygg 1891-1991: ett stycke kulturhistoria: Hallmans Per Karlsson 1891-1944, Nils Skoglund 1944-1973, Mats Skoglund 1973-, Skoglunds bygg*, Leksand, 1991.
- BJÖRKMAN, Liss-Eric, *Till tings i Södra Möre*, Kalmar, 1970.
- BLOM, Tarras, *Gästis i Leksand: om den anrika gästgivargården vid kyrkvallen*, Leksand, 1974.
- BLOXHAM Zettersten, Gerd, *Nordiskt perspektiv på arkitektur: kritisk regionalisering i nordiska stadshus 1900-1955*, Arkitektur, Stockholm, 2000.
- BLUNTSCHLI, F., *Entwerfen, Anlage und Einrichtung.: Der Gebäude: des Handbuchs der Architektur. T. 4. Halbbd. 7. Gebäude für Verwaltung, Rechtspflege und Gesetzgebung; Militärbauten.*, Bergsträsser, Darmstadt, 1887.
- BOOK, Tommy, 'Järnvägen i den nordiska stadsplanen: anpassning eller konflikt?', *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1986 (Nr 12), s. 57-73, 1986.

- BRASSEAU, Carl A., Conrad, Glenn R., & Robinson, Warren R., *The Court-houses of Louisiana*, University of Southwest Louisiana Press, Lafayette Louisiana, 1997.
- BRAUNSTEIN, Åke, 'För hundra år sedan', *Handlingar angående Villands härad*, VI:II, Villands härads hembygdsförening, Kristianstad, 1950.
- BRAUNSTEIN, Åke, 'En tingsnotarie på 1840-talet', *Handlingar angående Villands härad*, IX, Villands härads hembygdsförening, Kristianstad, 1952.
- BRINGÉUS, Nils-Arvid, *Gästgiveriet i Örkelljunga*, Örkelljunga hembygdsfören., Örkelljunga, 2000.
- BRINK, Stefan, 'Legal assembly sites in early Scandinavia', *Legal places and practices in medieval Europe*, ed. Aliko Pantos & Sarah Semple, Four Courts Press, s. 205-216, Dublin 2004.
- BRODIE, A., G. Winter & Porter, S., *The Law Court 1800-2000: Developments in Form and Function a report for English Heritage, the Court Service and Lord of Chancellors's Department*, 2000.
- BROMÉE, Nils, *En bok om Sveg och Härjedalen*, Sveg, 1974.
- BYGGNADS styrelsen informerar, Informationsfolder från Byggnadsstyrelsen, 1985.
- BÅÅTHE, Nils, *Västerhaninge tingshus: några återblickar*, Haningebygden nr 10, 1973.
- CALDENBY, Claes, (red.), *Arkitektur i förändring: A4, ELLT, Coordinator 1954-91*, Svensk byggtjänst, Stockholm, 2000.
- CARLBERG, Hans, *Fittja – landet ur havet. En berättelse om livet i och omkring Fittja gård från 1200-talet till nutid*, Botkyrka Kultur-Fritid, Fittja, 1992.
- CARLSSON, Helene, *Bohuslänska gårdar som form och funktion: en fördjupad analys*, Arkitekturskolan, Kungliga Tekniska högskolan, Lic.-avh., Stockholm, 2007.
- CAVALLIN Aijmer, Maria, *I kungens och folkets tjänst: synen på den svenske ämbetsmannen 1750-1780*, Historiska institutionen, Univ., Diss. Göteborgs Univ., 2003, Göteborg, 2003.
- CLASON, Isak Gustaf, 'Nyare byggnadsverk. Tingshus i Norrköping', *Teknisk Tidsskrift* 1903:3, s. 30-32, 1903.
- CLASON, Gustaf, 'Tingshus i Katrineholm', *Byggmästaren* 1943:2, s. 28-29, 1943.
- CNATTINGIUS, Bengt, *Tingshuset i Fillinge*, Särtryck ur *Östergötland. Meddelanden Östergötlands och Linköpings stads museum* 1968.
- A COURT house conservation handbook, Preservation Press, Washington, D.C., 1976.
- DALHQUIST, Matilda, *Från ordenshus till tingshus - Byggnadshistorisk dokumentation av Korsnäbben 1 i Borås*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1999.
- DOVEY, Kim, *Framing Places Mediating power in built form*, Routledge, London, 1999.
- DUNÉR, Katarina & Hall, Thomas (red.), *Svenska hus: landsbygdens arkitektur: från bondesamhälle till industrialism*, 2. rev. uppl., Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Sveriges radio, Stockholm, 1999.
- EDGREN, Bengt, 'Eketorp – offer- och tingsplats', *Borgbrevet*, 2000:2, s. 21-27, 2000.

- EDLING, Barbro, 'Överintendentsämbetets organisation och arbetsuppgifter', *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1989 (Nr 17/18), s. 103-118, 1989.
- EDLING, Nils, 'Montesquieu och Hullaryds tingshus. En rättskonflikt i Småland 1811', *Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala, Årsbok*, 1957.
- EHN, Billy & Löfgren, Orvar, *Kulturanalyser*, 2., [omarb.] uppl., Gleerup, Malmö, 2001.
- EKELÖF, Lars Johan, 'Lars Kellman – arkitekt', *Billingsbygden*, Skövde kommuns hembygdsföreningar, Skövde, 2008, s. 17-27, 2008.
- ELLIOT, Holger, Invigningstal, 'Tingshuset i Haparanda', under rubriken 'Notiser', *Svensk Juristtidning* 1946, s. 153-154, 1946.
- ERICSSON, Birgitta & Petersson, Ann-Marie, 'Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet: presentation av ett internordiskt forskningsprojekt', *Historisk tidskrift (Stockholm)*, 1979 (99), s. [24]-31, 1978.
- ERIKSSON, Eva, *Mellan tradition och modernitet: arkitektur och arkitekturdebatt 1900-1930*, Ordfront, Diss. Stockholms Universitet, Stockholm, 2000.
- ERIKSSON, Torsten, *Kriminalvård och experiment*, Fritzes, Stockholm, 1967.
- ERIKSSON HULTÉN, Karin, *Resande i arkitektur: John Åkerlunds liv och verk*, Institutionen för konstvetenskap, Diss. Umeå universitet, Umeå, 2004.
- ERIXON, Sigurd, *Svensk byggnadskultur: studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*, Bokverk, Stockholm, 1947.
- ERIXON, Sigurd, 'Landshövdingarna som byggnadsdirigenter under 1700-talet', *Folk-liv: acta ethnologica Europaea: svensk årsbok för europeisk folklivsforskning*, 1964/65, s. 114-134, 1965.
- FALK, Cecilia & Sköld, Anna-Karin, *Trollhättans tingshus*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1998.
- FATABUREN: *Nordiska museets och Skansens årsbok*. 1978, Nordiska museet, Stockholm, 1978.
- FERNLUND, Siegrun, 'Byggnaderna deltar i samtalet - vad säger de oss egentligen?', *Den lilla samhällsdialogen*, Kenneth Abrahamsson & Ulla Björklund (red), s. 64-82, 1995.
- FLANDERS, Stephen, (ed.), *Celebrating the Courthouse A guide for architects, their clients and the public*, WW Norton & Company, New York, 2006.
- FLINCK, Maria, *Tusen år i trädgården: från sömländska herrgårdar och bakgårdar*, Tiden, Stockholm, 1994.
- FOGELMARCK, Stig, *Carl Fredrik Adelcrantz: ett gustavianskt konstnärsoede*, Natur och kultur, Stockholm, 1995.
- FORSÆUS, Sven, (red.), *Skepplanda socken: från forntid till nutid i ord och bild*, Skepplanda kommunfullmäktige, Skepplanda sockenbibliotek (distr.), Älvängen, 1972.
- FORSELL, Carl af, *Socken-statistik öfver Sverige*, Stockholm, 1834.
- FORSLID, Erik, *Om tingsställen, tingshus och häradshövdingar i Rönnebergs, Onsjo och Harjagers härader*, 1951.

- FOUCAULT, Michel, *Övervakning och straff: fängelsets födelse*, Arkiv, Lund, 1987 (1975).
- FRAMME, Gösta, *Vätte härad: ur gångna tiders historia*, Bohusläns museum, Uddevalla, 1986.
- FRANKL, Paul, *Principles of Architectural History*, transl. The Mit Press, London 1968.
- FRANZÉN, Anders, *Skiftenas skede: laga skiftets handlingar som källmaterial för byggnadshistoriska studier med exempel från Småland 1828-1927*, Jönköpings läns museum, Diss. Göteborg, Göteborgs universitet, 2008, Jönköping, 2008.
- FREDRIKSSON, Berndt, 'Arkivvetenskap - historia och framtid' Arkiv, samhälle och forskning, 2002:2, s. 77-95, 2002.
- FRISTEDT, Erik, *Törne domsaga 1270-1970*, Proprius förlag, Stockholm, 1970.
- FROHNERT, Pär, 'Administrasjon i Sverige under frihetstiden', *Administrasjon i Norden under 1700-talet*, red. Steinar Supphellen, Oslo, 1985.
- FROHNERT, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd: den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775*, Institutet för rätthistorisk forskning, Diss. Stockholms Univ., Stockholm, 1993.
- FURUHAGEN, Björn, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: social kontroll vid sockens-tämmor och ting under 1700-talet*, B. Östlings bokförl. Symposion, Diss. Stockholms Univ., Stockholm, 1996.
- GADD, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia*. Bd 3, *Den agrara revolutionen: 1700-1870*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 2000.
- GARDE, Peter (red.), *Danmarks tinghuse*, 1. udg., Jurist- og Økonomforbundet, København, 2006.
- GARNERT, Jan, *Anden i lampan: etnologiska perspektiv på ljus och mörker*, Diss. Stockholm: Univ., Carlsson, Stockholm, 1993.
- DE GEER, Louis, *Välda skrifter*. D. 1, Norstedt, Stockholm, 1892.
- GEJVALL-SEGER, Birgit, *1800-talets stockholmsbostad: en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Diss. Stockholms Högsk., Stockholm, 1954.
- GEZELIUS, Jan, 'Tingshuset i Visby', *Arkitektur* 1962:10, s. 264-269, 1962.
- GIERTZ, Martin, *Svenska prästgårdar: kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård*, Carlsson, Stockholm, 2009.
- GRAHAM, Clare, *Ordering Law The Architectural and Social History of the English Law Court to 1914*, Ashgate, Aldershot, 2003.
- GRANLUND, John & Andersson, Ingvar (red.), *Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid: Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid = Kulturhistorisk leksikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, band 17, 2. opl., Rosenkilde og Bagger, Köpenhamn, 1980-1982.
- GRAUS, Olof, *Beskrifning öfver Wästmanland med sina städer, häradar och socknar*, Västerås, 1754.

- GREN, Martin & Hallin, Per-Olof, *Kulturgeografi: en ämnesteoretisk introduktion*, 1. uppl., Liber, Malmö, 2003.
- GRUNDSTRÖM, Ulf, *Tingshuset i Smedseröd. Inlands Nordre härads sista tingshus, studentupsats*, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1997.
- GULDBERG, Harry, *En domare ser tillbaka*, Norstedts, Stockholm, 1966.
- GUSTAFSSON, Harald, *Sockenstugans politiska kultur: lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd, Local self-government in rural areas during the 19th century*, Stadshistoriska institutet, Stockholm, 1989.
- GUSTAVSSON, Inger, *Våra tingshus 1897-1997*, Vara kommun, 1997.
- HAFSTRÖM, Gerhard, *De svenska rättskällornas historia*, Juridiska föreningen i Lund 1966.
- HALLBERG, Bertel, 'Domstolsminnen från Linköping', *Skriftserie utgiven av Föreningen Gamla Linköping*, nr 20, 1981.
- HALLBÄCK, Sven Axel, *Kring Kollängens tingshus: en minneskrift*, [utg.], [Linköping], 1970.
- HAMBERG, Per Gustaf, *Tempelbygge för protestanter: arkitekturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-luthersk miljö*, Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, Stockholm, 1955.
- HAMILTON, Hugo, *Min farfars journal 1809-1811: anmärkningar och anteckningar*, Geber, Stockholm, 1923.
- HAMPUS, Olof, *Älvdals övre tingslags historia: kulturhistoriskt bidrag till källforskningen om rättsväsendet*, Torsby, 1977.
- HANSON, Julianne, 'The architecture of justice: iconography and space configuration in the English law court building', *ARQ* vol 1:1996, 1996.
- HARNESK, Börje, & Taussi-Sjöberg, Marja, red., *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*, Institutet för rättshistorisk forskning, Olinska stiftelsen, Stockholm, 2001.
- HARTMANN, Per, *Svenskt gästgiveri genom tiderna*, H. O. Boquist, Stockholm, 1947.
- HASSLER, Åke, *Den nya rättegångsbalken*, Ohlsson, Lund, 1947.
- HELLNER, Johannes, *Minnen och dagböcker*, Norstedt, Stockholm, 1960.
- HELLQUIST, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*, Gleerup, Lund, 1922.
- HERLITZ, Nils, 'Ett och annat om självstyrelsens betydelse i svensk statsförvaltning', *Statsvetenskaplig tidskrift*, särtryck ur N.F. 1921: H. 2 o. 3, 1921.
- HILLIER, Bill, *Space is the machine: a configurational theory of architecture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- HILLGREN, Bror, *Tingshus och gästgivare i Delsbo i mitten av 1800-talet*, Hudiksvall, 1940.
- HOFRÉN, Manne, 'På rätten tingsstad', *Meddelanden*, Kalmar fornminnesförening 1949:37, 1949.

- HOFREÉN, Manne, *På rätten tingsstad: några notiser om Tjusts häradsting och tingshus i Gamleby med bilder ur domsagans och Tjustbygdens historia*, [Hultgrens bokh.], Västervik, 1960.
- HOLMBERG, Ingrid Martins, *På stadens yta: om historiseringen av Haga*, Makadam, Diss. Göteborg: Göteborgs universitet, 2006, Göteborg, 2006.
- HOLMBLAD, Inger-Britt, *Hören Herrens röst! Svenska missionsförbundets kyrkobyggnande fram till 1915 med tonvikt på Gävle-Daladistriktet*, Byggförlaget, 2002.
- HOLMGREN, Gustaf, 'Ting och ring. Ett bidrag till diskussionen om de forntida tingsplatserna', *Rig* 1929, bd 12, s. 20-36, 1929.
- HOLMSTRÖM Erik & Odenbring Widmark, Marie, *Västgötagårdar: en bebyggelsehistorisk översikt*, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Göteborg, 2004.
- HULTMARK, Emil, *Kungl akademien för de fria konsterna utställningar 1794-1887. Förteckning över konstnärer och konstverk*, utgiven med bidrag av akademien till dess 200-årsjubileum, Stockholm 1935.
- INGER, Göran, *Svensk rättshistoria*, 3. uppl., Liber Förlag, Malmö, 1986.
- INVENTERING av tingshus och tingsställen, under rubriken 'Notiser', *Svensk Juristtidning* 1947, s. 635-636, 1947.
- JOHANNESSON, Lena, *Mörkrum & transparens: studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens*, Carlsson, Stockholm, 2001.
- JOHANSSON, Bengt O H., 'Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium', *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Acta Universitatis Upsaliensis, Ars Suecica 2, Studier utgivna av Konsthistoriska institutionen vid Uppsala universitet, s. 36-62, Uppsala, 1970.
- JOHANSSON, Bengt O H., 'Arkitektur 100 år. 1901-22: Det konstnärliga projektets början och slut', *Arkitektur* 2001:4, s. 6-8, 2001.
- JOHANSSON, Britt-Inger, 'Arkitekter och studieresor på 1880-talet' *Valör*, 1993:3, s. 28-40, 1993.
- JOHANSSON, Ivan, 'Historik över Vedbo härads tingsplats vid Alltorp i Ödskölts socken' särtr. ur *Historik över Tössbo och Vedbo häraders tingsplatser* Olsson, Victor & Johansson, Ivan, [Tössbo-Vedbo härads tingshusstyr.], [Åmål], 1961.
- JOHNSON, Alan & Andrist, Ralph K., *Historic Courthouses of New York State*, Columbia University Press, New York, 1977.
- JONASSON, Anna Karin, *Tingshuset*, Anna Karin Jonasson, [Sollefteå], 2008.
- JOSEPHSON, Ragnar, 'Svensk 1800-tals-arkitektur: en konturteckning', *Teknisk Tidskrift* årgång 52: Arkitektur, Stockholm, 1922.
- JÄGERSKIÖLD, Stig, 'Tillkomsten av 1734 års lag', *Fyra föredrag vid riksmötets öppnande.*, s. 11-14, 1986.
- KARLSMO, Emilie, *Rum för avsked: begravningskapellet arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, Diss. Uppsala universitet, Makadam, Göteborg 2005.

- KARLSSON, Lina, *Tingshus i Pajala*, Dokumentation av modern bebyggelse i Norrbotten, Norrbottens museum, 2006 Dnr 353-2006, elektronisk publikation via Norrbottens museums hemsida, <http://www.nll.se>
- KING, Anthony D, (red.), *Buildings and society: essays on the social development of the built environment*, Routledge & Kegan Paul, London, 1980.
- KJELLGREN, Ernst, *Tidaholm: från sätesgård till industriort*, [Förf.], [Tidaholm], 1977.
- KJELLVAD, Henry, *Två tingshus: en krönika om två häradsrätter och tre skeppslag*, Stockholm, Tingshusstyrelserna för Solna och Sollentuna - Färentuna domsagor, 1970.
- KLASEN, Ludwig, *Gebäude für Justizzwecke: Handbuch für Baubehörden, Bauherren, Architekten, Ingenieure, Baumeister, Bauunternehmer, Bauhandwerker und technische Lehranstalten*, Baumgärtner, Leipzig, 1890.
- KLEMMER Klemens, Rudolf Wassermann, Thomas Michael Wessel, *Deutsche Gerichtsgebäude Von der Dorflinde über den Justizpalats zum Haus des Rechts*, Verlag C.H Beck, München, 1993.
- KRISTENSON, Hjärdis, *Vetenskapens byggnader under 1800-talet: Lund och Europa*, Arkitekturmuseet, Diss. Lunds Univ., Stockholm, 1990.
- KRISTENSON, Hjärdis, *Skollhuset Idé och form*, Signum, Lund, 2005.
- KÄRRHOLM, Mattias, *Arkitekturens territorialitet: till en diskussion om territoriell makt och gestaltning i stadens offentliga rum*, Institutionen för arkitektur, Lunds universitet, Diss. Lunds universitet, 2004, Lund, 2004.
- LA JUSTICE *en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France*, Association française pour l'histoire de la justice, preface de Robert Badinter, Editions Erance, Paris, Editions Brissaud, Poitiers, 1992.
- LAGERBERG Fogelberg, Charlotte & Fogelberg, Fredrik, 'Parker och planteringar: om Statens järnvägars trädgårdsväsende under hundra år', *Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven*, 2007, s. 128-146, 2007.
- LAGERFALK, Cecilia & Skiöld, Anna-Karin, *Tingshusen i Trollhättan*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1998.
- LAGERLÖF, Selma, *Gösta Berlings saga*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm, 1950 (1891).
- LANDZELIUS, Michael, *Dis(re)membering spaces: Swedish modernism in law courts controversy*, Diss. Göteborgs Univ., Göteborg, 1999.
- LANGENFELT, Per, 'Tingsbyggning skall var härad bygga', *Landskommunernas Tidsskrift* särtryck nr 6-7: 1956, s. 1-6, 1956.
- LARSSON, Lars J., 'På Allbo ting. Rättsskipningen i Allbo härad fram till år 1734', *Värebygd*, Norra Allbo hembygd förenings årsskrift, 1974.
- LARSSON, Laurentius, *Vägen till Vassmolösa: brottmål från Södra Møre*, [L. Larsson], [Vadstena], 1993.
- LAURIN, Joël, 'Ännu något om sessionssalars inredning', *Svensk Juristtidning*, 1948.

- LECHE, Ernst, 'Om tingsställen och tingshus', *Domsågorna i Sverige*, Igo-förl., Stockholm, 1944.
- LECHE, Ernst, *Leksands sockenbeskrivning, D. 2, Tingsstället i Leksand*, Kommunen, Leksand, 1968.
- LEFÈBVRE, Henri, *La production de l'espace*, Anthropos, Paris, 2000 (1974).
- LEKANDER, Axel, 'Som tingshäst på Öland vid seklets början', *Kalmar län (Kalmar 1963)*, 1949, s. 51-69, 1949.
- LENHOVDA: *en värendssocken berättar*, Fören., Lenhovda, 1948.
- LENMAN, Bruce & Parker, Geoffrey, 'The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe', *Crime and the law: the social history of crime in Western Europe since 1500*, Gatrell, V.A.C. (red.), Europa, London, s. 11-48, 1980.
- LIEDGREN, Rut, *Så bodde vi: arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse*, Nordiska museet, Stockholm, 1961.
- LINDH, Lars & Lundblad, Birgitta, *EA Hedin 1852-1925: stadsarkitekten som byggde halva stan: en monografi*, Gästriklands kulturhistoriska förening, Gävle, 2007.
- LINDAHL, Göran, *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*, Diakonistyrelsens bokförl., Stockholm, 1955.
- LINDAHL, Göran, 'Glöm Las Vegas och lära av Beaux-Arts!', *Arkitektur* 1982:7, s. 3-11, 1982.
- LINDSTEDT, Gustaf, 'Häradsnämnden, dess tillsättning och funktion', *Domsågorna i Sverige*, Igo-förl., Stockholm, 1944.
- LINN, Björn, *Arkitektyrkets historia i Sverige: fyra uppsatser*, Chalmers tekniska högsk., Göteborg, 1992.
- LINN, Björn, *Arkitektur som kunskap*, Byggnadsnämnden, Stockholm, 1998.
- LOVÉN, Christian, *Vårt ämbetsverk i gångna tider: föredrag i Kungl. Byggnadsstyrelsen den 20 november 1926*, Stockholm, 1927.
- LOVÉN, Christian, Åman, Anders & Johansson, Britt-Inger (red.), *Byggnader och betydelser: en antologi om arkitektur*, Arkitektur, Stockholm, 2000.
- LUNDBERG, Erik, *Svensk bostad*, Norstedts, Stockholm, 1978 (1942).
- LUNDIN, Anna-Karin, 'Hovrättens tillkomst: en berättelse om lobbyism och lokalpatriotism', *Thule.*, 2003(16), s. [129]-159, 2003.
- LUNDMARK, Lennart & Rumar, Lars, *Mark och rätt i Sameland*, Institutet för rätts-historisk forskning, Stockholm, 2008.
- LUNDMARK, Lennart, Gränsdragningskommissionen för renskötselområdet, *Sa-mernas sedvanemarker [Elektronisk resurs]: betänkande*, Fritze, Stockholm, 2006, <http://www.regeringen.se/sb/d/6267/a/58257>
- LUNDSTRÖM, Lennart, 'Tingshus i Visby', *Arkitektur* 1962:10, s. 264, 1962.
- LÖFGREN, Allan, 'Psilander och Melling - två resenärer i Västergötland 1795', *Vägar och vägfarande i Västergötland*, Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, 1981-1982, s. 163-187, 1981.

- LÖFGREN, Eliel, *Klockorna i Östervåla*, Albert Bonniers, Stockholm, 1934.
- LÖFGREN, Eva, 'Vardag i rättsskipningens periferi', *Från Schlyters lustgård*, 6(2007), s. 73-95, 2007.
- LÖNEGREN, Axel, *Mellersta Väreuds domsagas tingshus 1910 3 oktober*, Växjö, 1966.
- MALMSTRÖM, Krister, 'Att tolka byggnadsritningar', *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1984 (Nr 7), s. 71-84, 1984.
- MALMSTRÖM, Krister, 'Från ÖIÄ till ATA: de centrala ritningsarkiven', *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1984 (Nr 7), s. 67-70, 1984.
- MARKUS, Thomas A., *Buildings and power. Freedom and control in the origin of modern building types*, Routledge, London & New York, 1993.
- MELLANDER, Cathrine, *Arkitektoniska visioner under statligt förmynderskap: en studie av Överintendentsämbetets verksamhet och organisation 1818-1917*, Nordiska museets förlag, Diss. Stockholms universitet, 2008, Stockholm, 2008.
- MIKKONEN, Annika, *Postadress Målilla: [hembygdshistoria]*, A. Mikkonen, Målilla, 1998.
- MODÉER, Kjell Å., *Skånsk domstol i sydost: om Ystads tingsrätt och dess rötter: en krönika till tingshusinvigningen den 7 april 1989*, Ystad, 1989.
- MODÉER, Kjell Å., *Den svenska domarkulturen: europeiska och nationella förebilder*, Corpus iuris, Lund, 1994.
- MODÉER, Kjell Å., *Historiska rättskällor: en introduktion i rättshistoria*, Nerenius & Santérus, Stockholm, 1997.
- MODÉER, Kjell Å., 'Den stora reformen. Rättegångsbalkens förebilder och förverkligande', *Svensk Juristtidning* 84, 1999.
- MODÉER, Kjell Å., *Det heliga rummet. Domstolsbyggnadernas roll i det civila samhället*, Eripainos Lakimies-lehdestä n:o 7-8 2000, Vammala Finland, 2000.
- MODÉER, Kjell Å., *Öppna gränser Rättshistoriska positioner och perspektiv rapport och undervisningsmaterial*, Juridiska fakulteten, Lunds universitet, 2001.
- MOLANDER, Maud, *Centralmaktens påbud och lokalsamhällets reaktioner i samband med nyttjandet av en värmländsk allmänning*, Historiska institutionen, Stockholms universitet, 1982.
- MOLBECH, Christian, *Resa i Sverige åren 1812 och 1813 af Christian Molbech*. Öfversättning. Stockholm, tryckt hos Olof Grahn, Stockholm, 1815.
- MOSSBERG, Ejje, 'Invigningstal', 'Rättviks tingshus', under rubriken 'Notiser', *Svensk Juristtidning* 1952, s. 394-395, 1952.
- MULCAHY, Linda 'Architects of Justice: the Politics of Courtroom Design', *Social & Legal Studies*, Vol. 16, No. 3, s. 383-403, 2007.
- MÜLLER, Daniel, *Trädgårdsskötsel: fullständig anvisning i frukt- och köksväxtodling, blomsterskötsel i växthus och boningsrum, trädgårdsanläggningskonst m.m.*, 3.uppl. viss omarbetning av A Sundius, Stockholm, 1888 (1848).
- MUNKTELL, Henrik, 'Häradsrätt och häradsnämnd', *Domsagorna i Sverige*, Igo-förl., Stockholm, 1944.

- MYRDAL, Janken (red.), *Det svenska jordbrukets historia*. [Bd 2], *Jordbruket under feodalismen: 1000-1700*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm, 1999.
- MÅRTELIUS, Johan, *Göra arkitekturen historisk: om 1800-talets arkitekturtänkande och I G Clasons Nordiska museum*, Arkitekturmuseet, Diss. KTH, Stockholm, 1987.
- NILSSON, Staffan, *Byggnadsstyrelsen 1918-1993*, [Statens fastighetsverk], [Stockholm], 1994.
- NORDÉN, Arthur, 'Tingfjäl och bäsing. En studie över rätter tingstads inrättning', *Fornvännen* 1938, s. 283-300, 1938.
- NORDSTRÖM, Annalena, *Långelanda tingshus: Silbodol, Årjäng*, Länsstyr. i Värmlands län, Karlstad, 2000.
- NORR, Svante & Sanmark, Alexandra, 'Tingsplatser, makt och landskap', *Hem till Jarlabanke: jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid.*, s. 379-396, 2008.
- NORRTÄLJE tingsrätt: *perspektiv och minnen: utgiven till återinvigningen av Norrtälje tingshus maj 1995*, Norrtälje tingsrätt, Norrtälje, 1995.
- NÄSSTRÖM, Gustaf, *Dalarna som svenskt ideal*, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1937.
- OLIN, Martin, 'Domstolsbyggnader i Lund - Förslag och genomförda byggnader', *Tingshus i tid och rum Ett rätts- och kulturhistoriskt seminarium i Domstolsväsendets InformationsCentrum*, Jönköping, 1992.
- OLSELT, Anna *Falköpings tingshus En bebyggelsehistorisk dokumentation*, studentuppsats, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 1999.
- OSKAR I, *Om straff och straffanstalter*, Norstedt, Stockholm, 1840.
- PALM, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1926*, Gleerup, Lund, 1954.
- PAULSSON, Gregor, *Svensk stad. D. 1, Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*, 3. tr., Studentlitt., Lund, 1976 (1972, 1950).
- PETERSON, Anette, *Rätten tingsstad i Sunnerbo härad*, studentuppsats, Avdelningen för kulturvård, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet, 2002.
- PETERSON, Claes, '1734 års lag - en medeltida lagbok eller en upplysningskodifikation?: till frågan om synen på lagändring i det förliberala samhället', *Studier i äldre historia*, [red.: Robert Sandberg], s. 273-299, 1985.
- PIRA, Sigurd, *Tingsställena i Norra Vedbo härad jämte häradshövdängelängd och häradets äldsta dombok*, Förf., Tranås, 1948.
- REENSTIERNA, Märta Helena, *Årstadsboken Journaler från åren 1793-1839*, del I (av tre) utgiven genom Sigurd Erixon, Arvid Stålhane & Sigurd Wallin i urval och med förklaringar av Gunnar Broman, Norstedts förlag, fjärde upplagan (oförändrad), Stockholm, 1993 (1946).
- REHN, Thorsten, *Gamla halländska gästgiverier*, Settern, Örkelljunga, 1989.

- REINHOLDSSON, Peter, *Uppror eller resningar? : samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala universitet, 1998.
- RESTAURERING av Binnebergs tingshus, *Svensk Juristtidning*, 1950, s. 1017-1018, 1950.
- RIMBERT, Hallencreutz, Carl Fredrik & Hållander, Tore (red.), *Boken om Ansgar, Proprius*, Stockholm, 1986.
- ROMBERG, Carl, 'Invigningstal', 'Piteå tingshus', under rubriken 'Notiser', *Svensk Juristtidning* 1951, s. 238, 1951.
- ROVIN, Lennart & Åkesson, Gunnar, 'Gästgivargård under trehundra år', *Österlen* 1993 (6), s. 59-71, 1993.
- RUDIN, Bo, *Papperets historia: studier i ett gammalt hantverk*, Rudin, Vällingby, 1987.
- RUDSTEDT, Staffan, *I fängelset: den svenska fängvårdens historia*, Tiden, Stockholm, 1994.
- RÅBERG, Per G., *Funktionalistiskt genombrott: radikal miljö och miljödebatt i Sverige 1925-1931*, 2. omarb. uppl., Norstedt, Stockholm, 1972.
- SAHLSTRÖM, Esaias, 'Domarringarnas härkomst', *Fornvännen* 1942, s. 115-136, 1942.
- SANDBERG, Dawid, *Bollnäs från by till stad åren 1850-1960*, Helins bokh. (distr.), Bollnäs, 1959.
- SANDSTRÖM, Birgitta, 'Landsorten kontra centralstyret: Urshults och Almundaryds församlingars agerande gentemot Överintendentsämbetet 1794-1917', *Bebyggelsehistorisk tidskrift.*, 1989 (Nr 17/18), s. 119-124, 1989.
- SANDSTRÖM, Sven, Stensman, Mailis & Sydhoff, Beate, (red.), *Konstverkens liv i offentlig miljö*, Sveriges allmänna konstfören., Stockholm, 1982.
- SANMARK, Alexandra, Bergström, Eva & Persson, Kjell, *Tingsplatsen som arkeologiskt problem, etapp 1, Aspa: arkeologisk provundersökning, forskning : Raä 62, Aspa 2:11, Ludgo socken, Nyköpings kommun, Societas archaeologica Upsaliensis*, Uppsala, 2004.
- SANMARK, Alexandra & Semple, Sarah, 'Places of assembly: new discoveries in Sweden and England', *Fornvännen (Print)*, 2008(103):4, s. [245]-259, 2008.
- SCHILLER, Harald (red.), *Skåne genom två sekler: reseskildringar från gamla tider*, Malmö, 1934.
- SCHÖNBECK, Boris, *Stad i förvandling Uppbyggnadsepoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till idag*, Byggeforskningsrådet, Stockholm, 1994.
- SILLÉN, Gunnar, 'Tingshus', *Fornvännen* 1972:3-4, s. 228-238, 1972.
- SIMONSON, Örjan, *Den lokala scenen: Törstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet Die lokale Szene: Törstuna Härad im 17. Jahrhundert - eine lokale Gemeinschaft?*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala Univ., Uppsala, 1999.
- SJÖBERG, Birger, *Kvartetten som sprängdes*, En bok för alla, Stockholm 2002 (1924).
- SJÖGREN, Wilhelm (red.), *Förarbetena till Sveriges rikets lag 1686-1736*, Uppsala, 1900-1909.

- STRINDBERG, August, 'Bandet. Sorgespel i en akt', *August Strindbergs samlade dramer*, Bonniers, Stockholm, 1970, tryckt första gången i Strindberg, August, *Trycket och otrycket: Ny samling*, Bonnier, Stockholm, 1897.
- STURKELL, Carl-Edvard, *Utredning angående Visby stads förenande i judiciellt avseende med Gotlands domsaga*, Avgiven år 1959, Visby, 1959.
- STURKELL, Carl-Edvard, 'Miljöskildring från tingshuset i Stensjö åren 1880-1881', *Katrineholms Hembygdsförenings årskrift* 1997, s. 23-32, 1997.
- STURKELL, Carl-Edvard, *Oppunda ting under tusen år: Katrineholms tingsrätts historia*, Hernblom, Julita, 2009.
- SUNDELL, Jan-Olof, *Karl Schlyter: en biografi*, 1. uppl., Norstedts juridik, Stockholm, 1998.
- SUNDIN, Jan, *För Gud, staten och folket: brott och rättskipning i Sverige 1600-1840*, Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholm, 1992.
- SWEDLUND, Robert & Ehrensvärd, Ulla (red.), *At förse Riket med beständige och prydliga Byggnader: Byggnadsstyrelsen och dess föregångare (jubileumsskrift)*, utg., Stockholm, 1969.
- SWENSON, Karin & Swenson, Bo, *Minnen från Degeberga, D. 1*, Ultima Thule, Degeberga, 1998.
- SVERIGE. *Byggnadsstyrelsen, Byggnadsstyrelsen: byggnadsverk och verksamhet*, Byggnadsstyr., Stockholm, 1983.
- SVERIGES officiella statistik, *Rättsväsen, Domstolarnas och de exekutiva myndigheternas verksamhet åren 1913 och 1914*, Kungliga Statistiska centralbyrån, Stockholm 1919.
- SVERIGES Rikes Lag, Fröléen & Comp, Stockholm, 1908.
- SÖDERBERG, Johan, 'A long term perspective in regional economic development in Sweden 1550-1914', *Scandinavian economic history review*, 1984.
- SÖDERQVIST, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008.
- TAUSSI Sjöberg, Marja, *Dufvans fångar: brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*, Författarförl., Stockholm, 1986.
- TAUSSI Sjöberg, Marja, 'Tinget som social arena.', *Historia nu*, [redaktion: Anders Brändström ...], s. 243-262, 1988.
- TAUSSI Sjöberg, Marja, 'Staten och tinget under 1600-talet', *Historisk tidskrift (Stockholm)*, 1990 (110), s. [161]-190, 1990.
- TAUSSI Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, Atlantis, Stockholm, 1996.
- TELHAMMER, Ingrid, 'Folke Zettervalls tingshus', *Årsbok, Arkitekturmuseet*, 1982, s. [40]-57, 1982.
- THAM, Pehr, *Angående et almänt tingshus i Thorbjörntorp. Til prejudicat för flera. Skara, FJ. Leverentz*, 1795, Skara, 1795.

- TIDSTRÖM, Anders, *Anders Tidströms resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756: med rön och anmärkningar uti oekonomien, naturalier, antiqviteter, seder, lefnads-sätt*, Dansk-skaansk forl., København, 1980 (1891)
- TINGSHUSET i Häljebol – igår, idag, imorgon. Rapport med förslag till åtgärder från interimsstyrelsen för tingshuset i Häljebol, våren 1991, Andersson Signe, Dahl, Ingvar, Kyrk, Arne, Larsson, Per Olov och Olausson, Peter, 1991.
- TINGSHUS i tid och rum Ett rätts- och kulturhistoriskt seminarium i Domstolsväsendets Informationscentrum, Domstolsverket, Jönköping, 1992.
- TORGESTAM, Harald & Torstendahl, Torsten, *Södra Vedbo härads tingshus och tingsställe i Eksjö: historik*, [Södra Vedbo härads tingshus], Eksjö, 1960.
- TURÉN, Sven, 'Sessionssalarnas inredning', *Svensk Juristtidning* 1948.
- TYKESSON, Tyke & Magnusson Staaf, Björn, *Arkitekterna som formade Malmö*, Stockholm, 1996.
- TÄVLINGSPROGRAM 1903 för Stockholms rådhus, *Byggmästaren* 1904:1, 1904.
- TÄFLINGEN om pris för ritningar till nytt tingshus för Södra Roslags domsaga, *Byggmästaren* 1905:3, s. 54–55.
- ULVÄNG, Göran, *Hus och gård i förändring: uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*, Diss. Uppsala Univ. 2004, Gidlund, Hedemora, 2004.
- UNDERRÄTTSFÖRFARANDET enligt nya rättegångsbalken: med exempel å undermåttaker jämte formulär utgivna av Processnämnden, Norstedt, Stockholm, 1947.
- VAA, Aaslaug (red.), *I fellesskapets rom: kunst i to tinghus*, Høgskolen i Agder, Universitetet i Bergen og Hamardomen, Høyskoleforl., 2003.
- WÆRN, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitektävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, Arkitektur, Diss. Göteborgs Univ., Stockholm, 1996.
- WASMUTH, Günther, *Wasmuths Lexikon der Baukunst*. Bd 2, C bis Gyp, Wasmuth A.-G., Berlin, 1930.
- WASTENSON A., Lindsoug, Lennart & Olsson, Wilh., (red.), *Sveriges vaktmästare*, Förlaget Rebo, Malmö, 1946.
- WEGRÆUS, Erik, *Ting och tingsställen i Nordals och Sundals härader*, tingshusbyggnadsskyldige, Mellerud, 1970.
- VEIRULF, Olle (red.), *Malung: ur en sockens historia*. D. 4, Malungs kommun, Malung, 1977.
- WERDENFELS, Åke, 'På rätten tingstad', *Blekingeboken*, 2007, s. 22–26, 2008.
- WESSÉN, Elias & Holmbäck, Åke (red.), *Svenska landskapslagar: tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, 2. oförändr. uppl., AWE/Geber, Stockholm, 1979
- WESTERHULT, Bo, *Kronofogde, häradsarkivarier, länsman: den svenska fögderiförvaltningen 1810–1917*, Gleerup, Diss. Lunds Univ., Lund, 1965.
- WESTMAN, Carl, 'Tingshus i Nyköping för Rönö och Jönåkers härader', *Teknisk Tidskrift* 1911:10, s. 133–137, 1911.
- WESTMAN, Karl Gustaf, *Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet: en studie med särskild hänsyn till uppländska domböcker*, Uppsala, 1927.

- WICHMAN, Holger (red.), *Jämtlands och Härjedalens historia. D. 4, 1720-1880*, Norstedt, Stockholm, 1962.
- WIJNBLOTH, Carl, *Ritningar på fyratio våningshus af sten, och trettio af träd, samt åtskilliga lusthus, m.m. för högloflige ridderskapet och adelen, samt andra ståndspersoner på landet: uti 25 kopparstycken med bifogad förklaring och uträkning. Kommentarer och förklaringar i modern skrift samt förord*, Rekolid, Stockholm, 1993.
- WIJNBLOTH, Mauritz, 'Invigningstal', 'Umeå tingshus', under rubriken 'Notiser', *Svensk Juristtidning* 1958, s. 623-624, 1958.
- WIESLANDER, Bengt, *JO-ämbetet i Sverige*, Riksbankens jubileumsfond, Stockholm, 1995.
- WIJNBLOTH, Carl, *Ritningar på fyratio våningshus af sten, och trettio af träd, samt åtskilliga lusthus, m.m. för högloflige ridderskapet och adelen, samt andra ståndspersoner på landet: uti 25 kopparstycken med bifogad förklaring och uträkning. Kommentarer och förklaringar i modern skrift samt förord*, Rekolid, Stockholm, 1993.
- WILDTE, Fridolf, 'Tingsplatserna i Sverige under förhistorisk tid och medeltid: en kulturhistorisk undersökning', *Formvännen* 1926, s. 211-230, 1926.
- WILDTE, Fridolf, 'Östergötlands tingsställen före år 1600', *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening*, 1933-1934.
- WILDTE, Fridolf, *De svenska häradsigillan*, Stockholm, 1942.
- WILDTE, Fridolf, 'Västergötlands tingsställen I', *Västergötlands fornminnesförening, Årsskrift* 1951, s. 78-107, 1951.
- WILDTE, Fridolf, 'Västergötlands tingsställen II', *Västergötlands fornminnesförening, Årsskrift* 1960, s. 47-74, 1960.
- WILDTE, Fridolf, 'Västergötlands tingsställen III', *Västergötlands fornminnesförening, Årsskrift* 1967, s. 93-116, 1967.
- WULLT, Harald, *Tingsställen på Öland.*, AB Öland, Borgholm, 1948.
- WÄHLIN, Theodor, 'Ny tingshusbyggnad i Malmö', *Teknisk Tidskrift* 1902:5, s. 58-59, 1902.
- WÄNGMÅL, Erik, 'Förändringar av Sveriges underrätter efter år 1900', *HumaNetten*, Nr 13, 2003.
- VÄSTERGÖTLANDS fornminnesförenings tidskrift. 1981/1982, *Vägar och vägfarande i Västergötland*, Skaraborgs länsmuseum, Skara, 1981.
- VÄSTERBOTTEN genom tiderna D. I, Kulturmiljöer av riksintresse i Västerbottens län, Karin Eriksson, Jan Sundström, Umeå, Länsstyr., Västerbottens län, 1991.
- ZETTERVALL, Folke, 'Folkare härads tingshus', *Tekniskt tidskrift* 1904:3, s. 47, 1904.
- ÅMAN, Anders, *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning*, Sveriges arkitekturmuseum: Liber Förlag, Stockholm, 1976.
- ÅMAN, Anders, 'Principer för sjukhusplanering: från spridning till koncentration', *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Uppsala, 1970.

- ÖSTERBERG, Olof, 'Notiser om domstolen i Boden', *Bodens kommun: från forntid till nutid: utgiven med anledning av beslut rörande Bodens jubileumsfond 1969*, red. Ragnar Bergsmark, Bodens kommun, Boden, 1980, s. 633-640, 1980.
- ÖSTERBERG, Eva, 'Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: konflikt - kompromiss - politisk kultur', *Scandia* (Lund), 1989 (55), s. [73]-95, 153-154, 1989.
- ÖSTERBERG, Eva, 'Stark stat och starkt folk : en svensk modell med långa rötter', *Innsikt og utsyn*, red. Kjell Haarstad, Historisk institutt, NTNU, Trondheim, 1996.
- ÖSTERBERG, Eva, 'Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning: en historiografisk skiss', *Struktur og funktion*, [redaktion: Carsten Due-Nielsen ...], s. [153]-167, 1994.
- ÖSTERBERG, Eva, 'Vardagens sträva samförstånd: bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid', *Svensk historia underifrån*, [redaktion: Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark], [1], s. 126-146, 1993.
- ÖSTERBERG, Eva, 'Social arena or theatre of power?: the courts, crime and the early modern state in Sweden', *Publications of Matthias Calonius Society*, 1991 (1), s. 8-24, 1991.
- ÖSTERBERG, Eva, 'Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550-1850: participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen: ett angeläget forskningsområde', *Historisk tidskrift*, 1987 (107), s. [321]-340, 1987.
- ÖSTNÄS, Anna, *Arkitekterna och deras yrkesutveckling i Sverige*, Göteborg, Avd. för arkitekturens teori och historia, Chalmers tekn. högsk., Göteborg 1984.

*Kungliga kungörelser och förordningar,
statens offentliga utredningar, statens författningssamling*

- KUNGL. Maj:ts allernådigaste Förklaring angående Stenhus byggnader i Städerna och på Landet, 19 januari 1757.
- KUNGL. brev, Till samtliga hovrätter, kollegier och andra publika verk samt Generalguvernören, överståthållaren, landshövdingarna och regementschefer ang. tillsyn vid entreprenadbyggnader, 10 juli 1775.
- KUNGL. Maj:ts Nådiga Förordning, Angående Hwad hädanefter wid Publique Byggnader kommer at i akttagas, 31 juli 1776.
- KUNGL. Maj:ts Nådiga Cirkulär, rörande widtagande af vissa åtgärder till domstolsarkivens bevarande, Stockholm 11 december 1869.
- KUNGL. förordning ang. ändring i vissa fall af bestämmelse om häradsting, 17 maj 1872.
- KUNGL. förordning ang. gudstjenst vid häradsting, 19 juli 1872.
- KUNGL. Maj:ts nådiga stadga angående skjutsväsendet 1878.
- KUNGL. kungörelse ang. uppsproslor vid de allmänna domstolarna, 6 oktober 1882.

- NYA LAGBEREDNINGEN, Nya lagberedningens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning., Norstedt, Stockholm, 1884, (NLBa).
- NYA LAGBEREDNINGEN, Nya lagberedningens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning. D. 4, Bihang, Norstedt, Stockholm, 1884 (NLBb).
- KUNGL. kungörelse ang. utgällring af handlingar ur offentliga arkiv, 5 juni 1885.
- KUNGL. Maj:ts i särskildt mål meddelade beslut har det ålagts härads tingshusbyggnadsskyldige invånare dels att åt nämnden hålla bostad etc, 20 juli 1890.
- KUNGL. Maj:ts cirkulär till länsstyrelserna angående ny- eller ombyggnad av tingshus 1926, nr 32.
- KUNGL. förordning ang. kommissionärsavgift i domsagorna, 30 juni 1943.
- KUNGL. kungörelse om tillkännagivande av de allmänna domstolarnas sammanträden samt om uppspölistor m.m, 10 juli 1947.
- KUNGL. förordningar om utdebitering av tingshusmedel, 31 december 1945, 5 juni 1953 och 9 april 1954.
- SFS 1884:50, Lag ang. skyldigheten att delta i kostnaden för byggnad och underhåll av tingshus och häradsfängelse 26 september 1884.
- SFS 1874:38, lag 29 maj 1874.
- SFS 1909:55, Lag ang. skyldighet att delta i kostnaden för byggnad och underhåll av tingshus och häradsfängelse.
- SFS 1932:169, Lag om uppläggande av nya fastighetsböcker, 3 juni 1932.
- SFS 1936:224, Lag med särskilda bestämmelser om handläggning av inskrivningsärenden 29 maj 1936.
- SFS 1942:658, Lag om bestridande av kostnaderna för domsagas kansli, 18 juli 1942.
- SFS 1943:444, Lag om tillståndstvång för byggnadsarbete, 30 juni 1943.
- SFS 1947:153, Lag om tingshusbyggnadsskyldighet i vissa fall, 18 april 1947.
- SFS 1989:881, lag om ändring i lagen (1946:804) om införande av nya rättegångsbalken.
- SOU 1928:19, Processkommissionens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning.
- SOU 1928:20, Betänkande angående ordnande av vissa ekonomiska och organisatoriska förhållanden vid genomförande av den ifrågasatta rättegångsreformen
- SOU 1936:37, Utredning angående revision av bestämmelserna om tingshusbyggnadsskyldigheten / verkställd av inom Justitiedepartementet tillkallade sakkunniga.
- SOU 1952:35, Byggnadsstyrelsens arbetsuppgifter och organisation. Betänkande av 1947 års byggnadsstyrelseutredning, Stockholm 1952.

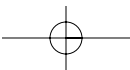
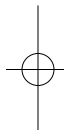
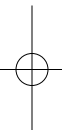
Artiklar i dagspress

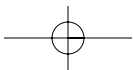
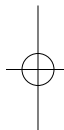
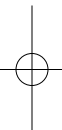
- Tingshuset i Leksand, *Tidning för Falu Län och Stad* 1918-12-18.
- Tingshusets invigning, *Västgöta-Posten* 1904-01-19.
- Gamla Bollnäs försvinner, *Bollnäs-tidning* 1968-07-26.
- Umeå domsagas tingshus invigs på lördag', *Västerbottens Folkblad* 1958-03-27.
- Färgglädje i Umeå tingshus, *Västerbottenskuriren* 1958-03-27.
- Umeå nya tingshus invigdes värdigt, *Västerbottenskuriren* 1958-03-31.
- Roslagens nyheter nr 109*, 1912-09-25.
- Västmanlands läns tidning* 1897-10-05.
- Norrköpings Tidningar* 1904-08-17.
- Gärds och Albo vill ha tinget kvar i Degeberga, *Kristianstadsbladet* 1944-06-21.
- Gärds och Albo beslutar i tingshusfrågan, *Kristianstadsbladet* 1944-12-20.
- Gärds och Albo protesterar mot tingshuset i Kristianstad,
Kristianstadsbladet 1945-02-05.
- Ståtligt tingshus i staden 1947, *Kristianstadsbladet* 1946-02-11.
- 44 socknar bygger pampigt tingshus i Kristianstad, *Skånska Dagbladet* 1951-12-16.
- Rättsförhandlingarna kräver stora utrymmen,
Sydsvenska Dagbladet Snällposten 1952-04-27.
- Tingshuset i Kristianstad ett föredöme,
Sydsvenska Dagbladet Snällposten 1952-06-12.
- Tingshusinvigningen en anslående högtid,
Kristianstads Läns-Demokraten 1952-12-12.
- Tingshuset i Kristianstad ett förnämt byggnadsverk, *Kristianstadsbladet* 1952-12-06.
- Ett av landets vackraste och mest ändamålsenliga tingshus,
Kristianstads Läns Tidning 1952-12-06.
- Skaraborgaren*, nr 292, 1953-12-21

Hemsidor på internet

- www.advokatsamfundet.se 2003-09-10, Sveriges Advokatsamfunds hemsida
- www.aia.org, 2010, januari och februari, angående de amerikanska arkitekternas eget organ för domstolsarkitektur, The AIA Academy of Architecture for Justice (AAJ).
- www.arkitekturmuseet.se, Arkitekturmuseet, arkitekt- och ritningsdatabasen, flertal tillfällen under perioden 2008-2010.
- www.bartlett.ucl.ac.uk/index.php, och www.spacesyntax.org/ 2010-02-06, angående Bartletts syntaxlaboratorium.
- www.bd.lst.se/kultur, 2009-12-10 Länsstyrelsen i Norrbottens län, angående byggnadsminnen.
- www.dieden.nu, 2010-05-20 släktföreningen Diedens hemsida angående målarmästare Dieden.

- www.domstol.dk, 2010, januari och februari, danska justitiedepartementets hemsida, angående det danska rättsväsendets organisation.
- www.eksjotingsratt.domstol.se/templates/DV_InfoPage____4044.aspx, 2010-06-08, Eksjö tingsrätts egen information om tingshuset.
- <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> 2010-04-15, Svenska Akademiens hemsida.
- www.gsa.gov/Portal/gsa/ep/home.do, 2010, januari och februari, U.S General Administration Services egen hemsida angående The Center for Court House Programs.
- www.historia.su.se/urbanhistory/cybcity, 2004-10-10, Kommun- och stadshistoriska institutets hemsida.
- www.jarnvag.net/banguide, 2004-10-04, angående järnvägsdragningar i Sverige.
- www.justice.gouv.fr, 2010, januari och februari, franska justitiedepartementets hemsida, angående det franska rättsväsendets organisation.
- <http://www.murberget.se>, 2010-03-10, läns museet Härnösand (Murberget) angående byggprocessen i Örnköldsvik.
- www.om.fi/sv/Etusivu, 2010, januari och februari, finska justitiedepartementets hemsida, angående det finska rättsväsendets organisation.
- www.regjeringen.no/nb/dep/jd.html?id=463, 2010, januari och februari, norska justitiedepartementets hemsida, angående det norska rättsväsendets organisation.
- www.spens.org/slaktdok.htm 2010-05-01, Spens Jakob Melker *Dagbok under en resa om sommaren 1802, slarvigt uppsatt af JMS*, opublicerad resedagbok ur släkten Spens privata arkiv, i scannad version.
- <http://whc.unesco.org>, 2009 december, UNESCO angående världsarvet Bryssels justitiepalats.
- www.vbm.se, 2010-04-30, Västerbottens museums hemsida.

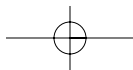
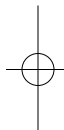
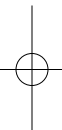

SKRIFTER
UTGIVNA I SERIEN
RÄTTSHISTORISKT BIBLIOTEK

1. *J. O. Stiernhöök*, De jure sveonum et gothorum vetusto. (1672). Reproduction photo-typique précédée d'une notice par Sture Petré. Uppsala 1962. Hft. o. inb. XVIII+435 s.
2. *J. O. Stiernhöök*, Om svears och götars forna rätt. Översättning från det latinska originallet. Uppsala 1981. Hft. o. inb. XXVIII+345 s.
3. *Erik Anners*, Hand wahre Hand. Studien zur Geschichte der germanischen Fahrnisverfolgung. Lund 1952. Hft. 379 s.
4. *Ivar Nylander*, Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters. Die Periode der Landschaftsrechte. Lund 1953. Hft. 334 s.
5. *Per Edwin Wallén*, Die Klage gegen den Toten im nordgermanischen Recht. Lund 1958. Hft. 343 s. Slutsäld.
6. *Magnus Erikssons Landslag*. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Lund 1962. Hft. o. inb. LXIX+290 s.
7. *Magnus Erikssons Stadslag*. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Lund 1966. Hft. XCVII+294 s.
8. *Lizzie Carlsson*, Jag giver dig min dotter. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. I. Lund 1965. Hft. 326 s. Slutsäld.
9. *Arthur Thomson*, Otidigt sängelag. En rättshistorisk studie. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1966. Hft. XII+240 s.
10. *Erik Anners*, Humanitet och rationalism. Studier i upplysningstidens strafflagsreformer särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning. Lund 1965. Hft. 329 s.
11. *Carl Strandberg*, Zur Frage des Veräusserungsverbotes im kirchlichen and weltlichen Recht des Mittelalters. Lund 1967. Hft. 226 s.
12. *Georg J. V. Ericsson*, Den kanoniska rätten och äldre Västgötalagens kyrkobalk. En jämförande studie. Lund 1967. Hft. XV+146 s.
13. *Gösta Hasselberg*, De karolinska kassationsakterna. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1968. Hft. XII+297 s.
14. *Gösta Åqvist*, Frieden und Eidschwur. Studien zum mittelalterlichen germanischen Recht. Lund 1968. Hft. XII+398 s.
15. *Söderköpings lagbok 1387*. Utgiven efter den medeltida handskriften och med en inledning av Elias Wessén. Lund 1971. Hft. XXI+127 s.
16. *Jan Arvid Hellström*, Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid. [With an English summary.] Motala 1971. Hft. XVI+422 s. Slutsäld.
17. *Bengt Ankarloo*, Trolldomsprocesserna i Sverige. [With an English summary.] Motala 1971. Hft. 355 s. Slutsäld; se XXXVI.
18. *Gunnar Rudstedt*, Långholmen. Spinnhuset och fängelset under två seklar. Lund 1972. Hft. VIII+286 s.
19. *Signe Carlsson*, Nordisk rättshistorisk litteratur 1956-1965. En bibliografisk förteckning. Lund 1972. Hft. 281 s.
20. *Lizzie Carlsson*, Jag giver dig min dotter. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. II. Lund 1972. Hft. 330 s.
21. *Hans Pettersson*, Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1973. Hft. 512 s.

22. *Ingmar Brohed*, Stat Religion Kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Klippan 1973. Hft. 381 s.
23. *Carl Axel Ekblom*, Vännetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges äldsta politiska indelning. [With an English summary.] Lund 1974. Hft XI+335 s.
24. *Kjell Å Modéer*, Gerichtsbarkeiten der schwedischen Krone im deutschen Reichsterritorium. I. Voraussetzungen and Aufbau 1630-1657. Lund 1975. Hft. o. inb. XVI+501 s.
25. *Göran Inger*, Institutet "insättande på bekännelse" i svensk processrätts historia. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1976. Hft. 228 s.
26. *Göran Inger*, Das Geständnis in der schwedischen Prozessrechtsgeschichte. I. Bis zur Gründung des Svea Hofgerichts 1614. Lund 1976. Hft. 268 s.
27. *Carl Axel Ekblom*, Vännetionden i Norge. [With an English summary.] Lund 1976. Hft. 156 s.
28. *Carl Axel Ekblom*, Ledung och tidig jordtaxering i Danmark. Studier i Nordens äldsta administrativa indelning. [With an English summary.] Lund 1979. Hft. VIII+224 s.
29. *Claes Peterson*, Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception. Lund 1979. Hft. XII+448 s.
30. *Signe Carlsson*, Nordisk rätts historisk litteratur 1966-1975. En bibliografisk förteckning. Lund 1980. HE XII+454 s.
31. *Erland Hjärne*, Land och ledung. Ur Erland Hjärnes historiska författarskap utgivet av Gösta Åqvist. Del. 1. Lund 1980. Hft. VIII+381 s.
32. *Erland Hjärne*, Land och ledung. Ur Erland Hjärnes historiska författarskap utgivet av Gösta Åqvist. Del. 2. Lund 1981. Hft. VIII+402 s.
33. *Rolf Nygren*, Subordination och enskild integritet. Studier kring ett militärt rättssäkerhetskomplex. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1981. Hft. XVII+445 s.
34. *Carl Axel Ekblom*, Attungstal och mantal. Studier i svensk jordtaxering. [With an English summary.] Sthlm 1981. Hft. 144 s.
35. *Ivar Seth*, Överheten och svärdet. Dödsstraffdebatten i Sverige 1809-1974. Utgiven av Stig Jägerskiöld och med efterskrift av Alvar Nelson. Norrtälje 1984. Hft. o. inb. 343 s.
36. *Bengt Ankarloo*, Trolldomsprocesserna i Sverige. [With an English summary.] Andra uppl. med efterskrift. Lund 1984. Inb. 361 s.
37. *Sveriges Rikes Lag*. Gillad och Antagen på Riksdagen Åhr 1734. Till 250 årsdagen av lagens tillkomst. Efter den första i antikva tryckta upplagan av år 1780 med inledning av Stig Jägerskiöld. [Faksimile.] Lund 1984. Hft. XXVIII+398 s.
38. *Christer Winberg*, Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier. [With an English summary.] Lund 1985. Hft. o. inb. XII+258 s.
39. *Sten Claesson*, Härads hövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige. [With an English summary.] Lund 1987. Inb. 300 s.
40. *Jan-Olof Sundell*, Tysk påverkan på svensk civilrätts doktrin 1870-1914. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1987. Inb. 382 s.
41. *Elsa Sjöholm*, Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling. Lund 1988. Inb. 331 s.
42. *Erik Anners*, Fran lagtolkning till lagstiftning. Högsta Domstolen och godtrosförvären. [Utgiven till Högsta domstolens 200 årsjubileum.] Lund 1989. Inb. 214 s.
43. *Gösta Åqvist*, Kungen och rätten. Studier till uppkomsten och den tidigare utvecklingen av kungens lagstiftningsmakt och domsrätt under medeltiden. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1989. Inb. XII+373 s.
44. *Marie Sandström*, Die Herrschaft der Rechtswissenschaft. Lund 1989. Inb. XIV+281 s.

45. *Lennart Grönberg*, Nordisk rättshistorisk litteratur 1976–1980. En bibliografisk förteckning. Lund 1991. Inb. XII+333 s.
46. *Lars Björne*, Nordisk rättskällelära. Studier i rättskälleläran på 1800-talet. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1991. Inb. XII+255 s.
47. *Jan Sundin*, För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840. [With an English summary.] Lund 1992. Inb. XII+512 s.
48. *Pär Frohnert*, Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775. [With an English summary.] Lund 1993. Inb. XVI+373 s.
49. *Rudolf Thunander*, Hovrätt i funktion. Gota hovrätt och brottmålen 1635–1699. [With an English summary.] Lund 1993. Inb. XII+305 s.
50. *Göran Inger*, Erkännandet i svensk processrätts historia. II. 1614–1948. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1994. Inb. XII+389 s.
51. *Gabriela Bjarne Larsson*, Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige. [Mit deutscher Zusammenfassung.] Lund 1994. Inb. XII+243 s.
52. *Lars Björne*, Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia. I. Lund 1995. Inb. XVI+444 s.
53. *Martin Bergman*, Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal. Lund 1996. Inb. XII+262 s.
54. *Heikki Pihlajamäki*, Evidence, Crime and the Legal Profession. The Emergence of Free Evaluation in the Finnish Nineteenth Century Criminal Procedure. Lund 1997. Inb. X+284 s.
55. *Katarina Alexius*, Politisk yttrandefrihet. En studie i lagstiftning och praxis under demokratins genombrottsstid. Lund 1997. Inb. XVI+394 s.
56. *Mats Kumlien*, Uppfostran och straff. Studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott. Lund 1997. Inb. XII+396 s.
57. *Maria Ågren*, Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd. [With an English summary.] Angered 1997. Inb. 346 s.
58. *Lars Björne*, Brytningstiden. Den nordiska rättsvetenskapens historia. II. 1815–1870. Lund 1998. Inb. XIV+522 s.
59. *Per Nilén*, Art “stoppa munnen till på bespottare”. Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden. Lund 2001. Inb. XIV+464 s.
60. *Lars Björne*, Den konstruktiva riktningen. Den nordiska rättsvetenskapens historia. III. 1871–1910. Lund 2002. Inb. XVI+552 s.
61. *Bo Ruthström*, Land och fæ. Strukturellt-rättsfilologiska studier i fornnordiskt lagspråk över beteckningar för egendom i allmänhet med underkategorier. [With an English summary.] Lund 2003. Inb. XIV+202 s.
62. *Reserverad*.
63. *Marie Sandström*, Rättsvetenskapens princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära. Stockholm 2004. Inb. 296 s.
64. *Mats Kumlien*, Continuity and Contract. Historical Perspectives on the Employee's Duty of Obedience in Swedish Labour Law. Stockholm 2004. Inb. 394 s.
65. *Max Lyles*, A Call for Scientific Purity: Axel Hägerström's Critique of Legal Science. Stockholm 2006. Inb. 702 s.
66. *Gabriela Bjarne Larsson*, Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skrifbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500. Inb. 312 s.

INSTITUTET FÖR RÄTTSHISTORISK FORSKNING
BOX 2298, 103 17 STOCKHOLM. TEL. +46 8 218337, FAX +46 8 103531
E-POST: Olin.found@telia.com; www.rattshistoriskforskning.se
Beställning och Distribution: RÖNNELLS ANTIKARIAT AB, BIRGER JARLSGATAN 32,
11429 STOCKHOLM. TEL. +46 8 54501560, FAX +46 8 54501569,
E-POST: ronnell@svaf.se